

ISSN 2224-5529

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

ELMİ ƏSƏRLƏR
HUMANİTAR ELMLƏR SERİYASI

SCIENTIFIC WORKS
THE SERIES OF THE HUMANITARIAN

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

№ 1 (98)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

İSSN 2224-5529

ELMİ ƏSƏRLƏR

Humanitar elmlər seriyası

№ 1 (98)

NAXÇIVAN – 2019

Naxçıvan Dövlət Universiteti. "Elmi əsərlər". *Humanitar elmlər seriyası*.
2019, №1(98)

BAŞ REDAKTOR:

SALEH MƏHƏRRƏMOV

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru,
AMEA-nın müxbir üzvü*

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ:

MƏFTUN İSMAYILOV

Elmi katib, riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

REDAKTOR:

SAMİR TARVERDİYEV

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

Filologiya elmləri üzrə:

İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın həqiqi üzvü*

Əbülfəz Aman oğlu Quliyev

*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü*

Hüseyn Məmməd oğlu Həşimli

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Əsgər Nadir oğlu Qədimov

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

İman Zeynalabdin oğlu Cəfərov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qənirə İzzətulla qızı Əsgərova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ceyran Manaf qızı Quliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Hüseyn Vəliyullah oğlu Adıgözəlov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Əli Lazım oğlu Allahverdiyev

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Ramazan Qorxmaz

(Türkiyə, Ərdəhan Universiteti)

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Georgi Xəzai (Macarıstan)

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Mişel Bozdəmir

(INALCO National Institut, Fransa)

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Psixologiya və pedaqogika elmləri üzrə:

Məmməd Hüseyn oğlu Rzayev

fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

Vahid Məmməd oğlu Rzayev

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sevinc Vasif qızı Orucova

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sənətsüənəslıq və memarlıq elmləri üzrə:

İnara Eldar qızı Məhərrəmovə

sənətsüənəslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Gülxarə Mənaf qızı Əhmədova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Qadır Əli oğlu Əliyev

memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ƏSGƏR QƏDİMOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-1.512.162

İMADƏDDİN NƏSİMİNİN TƏSƏVVÜF LİRİKASI

Açar sözlər: *Nəsimi, vəhdəti-vücut, hüsnü-mütləq, mey, saqi, məclis***Key words:** *Nasimi, pantheism, delusional absolute (the eternal beauty of God), wine, wine-scooper, majlis***Ключевые слова:** *Насими, вахдати-вуджуд (единство бытия), хусни-мутлаг (неизменяемая вечная красота), вино, виночерпий, меджлис*

Orta əsrlər Azərbaycan ədəbi mühitinin nümayəndələri dini lirikadan bəhrələndikləri kimi, klassik Şərq fəlsəfi lirika ənənələrindən, xüsusilə sufi poeziyasından da bəhrələnmiş, öz yaradıcılıqlarında təsəvvüf lirikasının dəyərli nümunələrini yaratmışlar. Nəsimi də daxil olmaqla orta əsrlər Azərbaycan ədəbi mühitinin nümayəndələri təsəvvüf lirikasına münasibətdə həm dini lirikaya, həm də klassik Şərq şairlərinin panteist görüşlərinə söykənirdilər. Orta əsrlər Azərbaycan şairləri də klassik Şərq şairləri kimi, dini lirika ilə təsəvvüf lirikası arasında söykənərək ilahi eşqi, «vəhdəti-vücut» fəlsəfəsini tərənnüm edirdilər. Poeziyada ilahi varlığın «vəhdəti-vücut»un və «hüsnü- mütləq»in tərənnümü qiyafəsində sənətə gətirilməsi Nəsimi lirikasının mərkəzi mövzularına çevrilir. Nəsimi də daxil olmaqla orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında aparıcı janr kimi təşəkkül tapıb formalaşan qəzəllərdə, təsəvvüf poeziyasında işlənən «eşq», «aşiq», «məşuq», «məclis», «şərab», «mey», «qədəh», «saqi», «meyxanə», «xərabat», «canan», «gözəl», «elm», «alim», «miskin», «ənəlhəq», «vəchullah», «təcəlli», «mürid», «mürşid», «arif», «sərxoş», «qul», «vəhdət», «salik», «süluk», «visağ», «vüsul», «ünsiyyət», «həqq», «əbədiyyət», «zövq», «zəhd» və s. bu kimi fəlsəfi-dini termin və ifadələr simvolik olaraq məcazi və dini-fəlsəfi mənalar ifadə edirdi. Bu termin və ifadələr təxminən aşağıdakı mənaları bildirirdi: Eşq – Allahın varlığına qovuşmaq üçün olan sevgi. Aşiq – Allaha qovuşmaq arzusunda olub onu sevən insan. Məşuqə – Allah və ya ilahi nurun özü. Sənəm – məşuqə, yəni Allah. Dilbər – aşiqin mətun olduğu Allah, ilahi nur. Mey, şərab – Tanrı elminin əsas mənası və ya onun qayəsi (Bunu içən aşiq ilahi elmin və eşqin bütün mənalarını dərk edir). Qədəh – Tanrı elminin bütün mənalarının tutumu, yəni onun qabı. Saqi və ya piri-muğan – Allahın varlığına qovuşmaq yolunda aşiqə bu yolu göstərən və ya bəxş edən, ona Tanrı qədəhi içizdirib təlim verən müəllim, yəni mürşid, şeyx. Məclis – aşiqlərin Tanrıya qovuşmaq üçün düzəldikləri yığıncaq. Meyxanə – aşiqlərin məşuqəyə, yəni Allaha qovuşmaq və Tanrı elmini mənimsəmək üçün eşq bədəsini içmək məqsədilə toplaşdıqları yer. Zövq – aşiqlərin Allaha qovuşmaq yolunda çəkdikləri keyf və nəşə. Süluk – aşiqlərin tanrıya qovuşmaq üçün getdikləri yol. Salik – Tanrıya qovuşmaq üçün yol gedən yolçu, yəni aşiq. Visağ – aşiqin Allaha bağlanması və onunla əhdü peyman etməsi. Ünsiyyət – aşiqlə Allah arasında əlaqə və münasibət. Vəchullah-Allahın siması, onun təzahür və ya təcəlli etməsi. Vüsul – Allaha çatmaq, ona qovuşmaq. Talibi-vəhdət – Allaha qovuşmaq yolunda təhsil alan, yəni vəhdət elmini öyrənən aşiq və ya tələbə. Vəhdəti-vücut – varlığın birliyi, təkliyi, ilahi varlıqla insani varlığın eyniliyi. Kəbə – məşuqənin (ilahi nurun) qərar tutduğu məqam və ya məkan.

Nəsimi qəzəllərində işlənən Kəbə ifadəsi də təsəvvüf termini kimi məşuqənin, ilahi nurun qərar tutduğu məkanı ifadə edir. Nəsiminin aşağıdakı qəzəlində bu məna belə ifadə olunur:

Düşdüm əzəldə zülfünə, dam olmadan hənuz,
İçdim ləbin şərabını, cam olmadan hənuz.
Gördüm üzünü Kəbədə əhli-səfa ilə,
Qıldım təvafi-Kəbə, hərəm olmadan hənuz.
Yazmış üzündə sureyi-rəhman ələssəlam,
Ərş ilə kürsü, lövhü qələm olmadan hənuz.
Gördüm üzünü, nuri-təcəllivü şövqünü,

Ayü günəşdən nuri-qiyam olmadan hənuz.
Dürdanə dişlərini nigarin görəndə mən,
Dürrə sədəfdə nəzmü nizam olmadan hənuz.
Vəchində yazmış idi anın yirmi səkkiz hərf,
Xətti-bəyani-hərfü kəlam olmadan hənuz.
Görmüş idi üzündə Nəsimi nişani-həqq,
Ol dəm nişani-sübh ilə şam olmadan hənuz

(2, səh.61).

Orta əsrlər Şərq, eləcə də Nəsimi dilində işlənən bu cür sufi termin və ifadələrin sayını artırmaq da olar. «Vəhdəti-vücut» fəlsəfəsinə görə Allah «Kün», «Kon» («Ol») əmri ilə mövcudatı yaratmış və özü də bütün kainatda, mövcudatda təcəlli etmişdir. Bütün mövcudat, eləcə də insanın ruhu ilahi nurdan, «Hüsnü-mütləq»in (Allahın) nurunun kiçik zərrəsindən yaranmışdır. Lakin, o, müvəqqəti olaraq öz əslindən, ilahi nurdan

(Allahdan) ayrılmışdır. Buna görə də insan öz əslindən ayrı düşdüyü üçün əzab çəkir və əslinə qovuşmağa can atır. İnsan öldükdən sonra ruh bədəni tərk edib ilahi nura, öz əslinə qovuşacaq və ilahi varlıqla birləşib vahidləşəcəkdir ki, buna da «vəhdəti-vücut» (varlığın birliyi) deyilir.

Görkəmli türk alimi Fuad Köprülü bu münasibətlə yazırdı: «Mevcut alemlerin ən suflisi olan bu maddi aleme düşən hər varlıq, önce cəmad, sonra nebat, sonra hayvan, sonra insan şəkillərində tecelli edərək, ondan da insani-kamil şəklinə girir və Hakka vasil olur. Yani nasıl Vücuti-Mutlaktan çıkıp, bu hakdane indi (endi-Ə.Q.) ise, tekrar oradan çıkarak aslına rücu eder» (1, səh.322).

Poeziyada bu dini-fəlsəfi baxışı əsas tutan Nəsimi və onun yaratdığı lirik qəhrəman özünün fəlsəfi-estetik görüşlərində bu məramı söykənirdilər. Lirik-sufi qəhrəmana görə bütün yaradılış «Hüsni-mütləq»ə və onun ilahi eşqinə bağlıdır. İlahi nurdan gələn bu eşq insana zövq və nəşə verib onu öz əslinə, «Mütləq-hüsni»ə qovuşmaq üçün fəaliyyətə təhrik edir və özünün ilahi məşuqəsini axtaran məftun aşiqə çevirir. Nəsiminin sufi qəzəllərinin qəhrəmanı olan dərdli və məftun aşiq də ilahi eşqə mübtəla olan mey və xərəbat əhli idi:

Təcəlli tutdu afaqi camalın şəmi-tabından,	Kim, oldu külli-şeyün həyy dodağın eyni-abından.
Məgər kim, tələtin ayı əyan oldu niqabından.	Açıldı zülfü xalından mana iman-din babı,
Nə huriçöhrəsən, saqi, mütəhhər cismi – ruhani	Bu hərfü nöqtəyi gör kim, nələr fəth oldu babından.
Ki, can sərməstü dəng oldu ləbi-ləlin şərabından...	Əgərçi zikri-təsbihin savabı çoxdur, ey zahid,
Camalın müshəfi, ya rəbb, nə göydən münzil oldu kim,	Mən onu eşqə dəgşirdim, anın keçdim savabından.
İki hər f oldu kafü nun onun hüsni kitabından.	Nəsimi çün vüsəlindən irişdi cənnəti hura,
Səəlna sabit oldu kim, dodağın vəsfini söylər,	Nə məhşərdən hesab eylər, nə damunun əzabından

(2, səh.174).

Xərəbat və meyxanə ilahi eşqə qovuşmaq üçün bu aşiqin ibadət yeridir. Heç bir qüvvə, heç bir təbliğat onu bu ibadətdən çəkəndirə bilməz. Çünki bu aşiq vəhdət meyini içib öz qədəhində məşuqəsinin hüsünü, cəmalını görəni şərab əhlidir. Bu şərabi içən ilahi eşqin sirlərinə bələd olur və tanrı eşqini mənimsəyib məşuqəsi ilə ünsiyyətə qovuşur. Odur ki, İslamın mübəlləğləri olan abid, vaiz və zahidlər, onların təbliğ etdikləri axirət vədləri, cənnət, zəməm suyu, huri-qılmanlar «vəhdəti-vücut» yolunun saliki olan və «Hüsni-mütləq»dən ötrü qəm çəkən dərdli aşiq üçün bir heçdir. Məhz buna görə də Nəsiminin lirik qəhrəmanları öz məramını hər şeydən üstün tutan və Tanrıya qovuşmaq yolunda yenilməyən dəyanətli aşıqlər kimi təqdim olunurlar. Özünün fəlsəfi-lirik məramında Allaha qovuşmaq yolunu seçən və bu yolu həyatın bütün maddi və mənəvi nemətlərinin fəvqündə görəni bu intizarçı aşiq saqiyyə müraciət edib ondan qədəh, peymanə istəyir, “Hüsni-mütləq”ə qovuşmaq həsrəti ilə əzaba düşərən aşiqləri Saqinin verdiyi “vəhdət meyi”ni nuş etməyə çağırır:

Saqiyi-vəhdət meyindən dilbəri-mövlayı gör,
Gəl ki, məstani-ələst ol, bu məhəl övlayı gör.
Qəməsidir dilfiribü dilkəş xətti anın,
Həqq təcəllisin nəzər qıl, əlləməl-əsmayı gör.
Cümlə əşya məst olubdur ol cəmalın eşqinə,
Ayü gün müştəqdir, ol nərgisi-şəhlayı gör... (3, səh.125).

Nəsiminin lirikasında ilahi nurdan yaranan adəmə səcdə etməyən, islamın mübəlləğlərinə çevrilən vaiz və zahidlərə qarşı yönəlmiş tənqidi münasibət də əsas yer tutur. Şair ictimai-fəlsəfi, həmçinin fəlsəfi-lirik qəzəllərinin bir çoxunda vaiz və zahidləri tənqidlə qarşılayır, onları nadan adlandırır:

Zahidi-nadana söylən, özün tərk eyləsin,
Bu həqiqət aləmində olmasın inkar bir... (3, səh.114)

Şirin ləbidir dilbərin vəhdət meyini peymanəsi,
Ey zahid, ol peymanədən məst ol ki, xoş peymanədir (3, səh.141).

Ey vaiz, əbsəm ol, mana tamatını ərz eyləmə,
Mən aşiq oldum, girməzəm hər qissəxanın pəndinə (2, səh.37).

Sövmə əhlini üzün dəvət edərsə gər meyə,
Zahid əlindən ayruq ol cami-piyalə düşməyə (2, səh.39).

Zahidin heç oldu zöhdü, heçə keçdi taəti,
Başladı yasinə, şimdiki kimsə gəlməz yasinə (2, səh.42).

Panteist eşqin təsvir və tərənnümündə özündən əvvəlki Şərq şairlərinin ideyalar aləminə söykənməklə Nəsimi yaşadığı ictimai mühitin despot hökmdarları qarşısında belə bir bəşəri-ictimai konsepsiyadan çıxış edirdi: Sən hökmdarsan. Hakimiyyət, səltənət səndədir. Lakin, mənim mənəvi hakimiyyətim və mənəvi kamilliyim

səninkindən daha üstündür. Sən cahil, nadan və zalımsan, mən isə aqıl və kamiləm. Sən öz taxt-tacın, xəzinən üçün müharibələr edib qanlar tökürsən. Mənim isə məramım bütün bəşəriyyəti kamil və azad görməkdir.

Zalım hökmdarlara qarşı üsyankarlıq, nifrət və inkarlıq fəlsəfəsi Nəsiminin “Ayrıılır” rədifli qəzəlində də ifadə olunmuşdur. Bir sıra ədəbiyyatşünas alimlərin fikrinə görə Nəsimi bu şeirini öz mürsədi Fəzlullah Nəsiminin Teymur şahın əmri ilə qətlə yetirilməsi zamanı yazmışdır:

Ey müsəlmanlar, mədəd, ol yar pünhan ayrılır,	Ol günəş üzvlü həbibim, ləli-xəndan ayrılır.
Ağlamayım neyləyim, çün gövdədən can ayrılır.	Taqətim, səbrim tükəndi, yarsız mən neylərəm?
Ey sənəm, hicran əlində naleyi-zar eylərəm,	Əqlimi şeyda qılan ol çeşmi fəttan ayrılır.
Gözlərimdən sanasan dəryayi-ümman ayrılır.	Məhşəri-yövmül-hesab, qopdu qiyamət başıma,
Ol səbəbdəndir ki, mən bimarü rəncur olmuşam,	Ey Yusif surətli, məndən piri-Kənan ayrılır.
Xəstə könlüm mərhəmi, şol dərdə dərman ayrılır.	Ey cigərsuz nari-fırqətdən, Nəsimi, çarə nə?
Rəngi-çöhrəm zərd olubdur, qamətim həm çün hilal,	Hər kimə nəhnü qəsəməna çün əzəldən ayrılır

(2, səh.232).

İctimai qanunsuzluqlara və zülmə qarşı yönəlmiş məhz bu cür ictimai-bəşəri məramlarına görə idi ki, Nəsimi də daxil olmaqla təsəvvüfçülər tarix boyu zalım hökmdarlar və onların dayaqları olan din xadimləri tərəfindən təqib edilmiş, işgəncə və edamlara məruz qalmışlar. Mənsur Həllac, Nəimi, Nəsimi və yüzlərlə digər təsəvvüfçülərin aqibəti belə olmuşdur. Məhz buna görə də Nəsiminin ictimai ədalətsizliyə qarşı yönələn etirazlarının ilkin sədası təsəvvüf lirikasından başlanırdı. Nəsimi də özünün təsəvvüf lirikasında öz sələflərinin yolu ilə gedərək lirik qəzəllərində ilahi eşqi, «vəhdəti-vücut»ə qovuşmağı poeziyanın əsas qayəsinə çevirmişdir. Nəsimi lirikasında əsas yer tutan ilahi eşqin tərənnümü insanı yalnız sevgili Allahın camalını vəsf etməyə təhrik edirdi.

Sufi lirik qəhrəmanın seçdiyi bu «Hüsni-mütləq» yolu bəşəri mahiyyət daşıyan humanist bir yol idi. Bunu ancaq Allahın müqəddəs yolunu gedən kamil və aqıl insanlar, ariflər dərk edə bilər. Nəsiminin irfani-lirik qəzəllərində yaratdığı məftun və dərdli aşiq də ilahi gözələ və gözəlliyə qovuşmağa can atan və bu yolda Tanrı eşqinə mübtəla olan həqiqət yolunun saliki idi. Hicran dərdi bu aşiqi sarsıtmış, onun səbrü qərarını əlindən almışdır. Odur ki, ayrılığa son qoymaq, «Hüsni-mütləq»ə qovuşmaq Nəsiminin lirik qəhrəmanın əsas məramıdır. O, “Hüsni-mütləq”ə, ilahi gözələ xitabən deyir:

Götür niqabını, xəlfə görün, ey şəmsü qəmər,	Ki, həqq ilə yerü göy dopdoludur bəhr ilə bər.
Görüb utana ləbindən nabatü şəhdü şəkər.	Hur ilə insü mələk bəndə oldu cümlə sana,
Gözünü nərgisə kimdir ki, bənzədir, ya rəbb,	Bu hüsne aşiq olmayanın adı oldu həcər.
O qafil bixəbər gör kim, necə qıldı nəzər...	Qələndər ilə təcrid, fəna – üçü birdir,
Əzəldə düşdü camalın təcəllisi Tura,	Nə qəm, bu üçünə aləm olursa zirü zəbər.
Ya Musa, anı mana sor ki, yandı nara şəcər.	İrişdi möcüzü həqqin Nəsimiyə çünkim,
Həqqi bu rəsm ilə tanı, dəxi həqiqət bil	Anın üçün ki, ana həqq dedilər əhli-nəzər

(2, səh192).

Şairin təsəvvüf ruhlu qəzəllərində yaratdığı sufi lirik qəhrəman olan dərdli aşiq bəzən «vəhdəti-vücut»un fəlsəfi-estetik konsepsiyalarının mübəlləği və tanrı yolunu gedən saliklərin tövsiyəçi mürsədi kimi təqdim olunur. Bu lirik qəhrəmanın fəlsəfi-estetik məramı meyxanə yolun tutub səhranişin Məcnuna dönmək və yarın müqəddəs cəmalını görməkdir:

Canımı qıldım fəda şol dilbərin didarına,
Aşiq oldur canını qıldı fəda dildarına.
Çünki Məcnun gördü ol üzündə həqqin surətin,
Aşiqin məşuqəsi Leyli olur didarına (2, səh.44).

«Bəhdəti-vücut» təriqətinin ədəbi-estetik məramını fəlsəfi-iririk mövqedən tərənnüm edən Nəsiminin lirikasının obrazlar aləmi məhdud idi. Nəsiminin panteist ruhlu şeirlərində əsasən üç lirik qəhrəman iştirak edir. Bunlardan ən başlıcası ilahi nurun, «Hüsni-mütləq»in (Allahın) özü idi ki, bu obraz poeziyada zahirən görünür, aşiq və saqi ilə dialoqa girmir və yalnız mücərrəd gözəl və ya məşuqə kimi təqdim olunur. Bu gözəldə tərənnüm və vəsv olunan «üz, yanaq, dodaq, boy və onlara verilən bütün epitetlər» (4, səh.168) ilahi nurun (Allahın) gözəlliyinin atributları idi. «Zülf, qaş, göz, naz-qəmzə vəhdətə yetişmək yollarındakı maneə – həsrət mənasına gəlir»di (4, səh.168). Bu cür simvolik ifadələr vasitəsilə aşiqin həsrətində olduğu məşuqə vəsf olunur, onun ilahi gözəlliyi əlçatmaz yüksəkliyə qaldırılır.

İkinci obraz «Hüsni-mütləq»ə qovuşmaq yolunda hicran və ayrılıq qəmi çəkən və öz əslinə, ilahi mənşəyinə qayıtmaq üçün ağlayıb-sızlayan dərdli və intizarçı aşiq idi. Üçüncü əsas sürət isə ilahi gözəl və ya məşuqə ilə (Allahla) aşiq arasında mey və şərab vasitəsilə ünsiyyət, əlaqə yaradan saqi (mürşid) idi. Saqinin verdiyi şərabi, bədəni içən aşiq məst olub öz məşuqəsinin vəslinə qovuşur, onun cəmalını gördüdü. Aşiqlə məşuqun bu ünsiyyət və qovuşması isə məcazi olaraq saqinin əli ilə xərəbat və ya meyxanədə icra olunurdu. Bu fəlsəfi-estetik məramı istinad edən Nəsimi klassik Şərq fəlsəfi lirikasında olduğu kimi, fəlsəfi-lirik qəzəllərində öz «surəti-halini» bəyan etmək üçün saqi obrazları yaratmışdır. Nəsimi yaradıcılığında olan Saqi

surətlərini də məhz bu baxımdan qiymətləndirmək lazımdır. Saqi obrazı Nəsimi də daxil olmaqla orta əsrlər Şərq şairlərinin ən çox sevdikləri və pərəstiş etdikləri obraz idi. Nəsiminin bir şeirində oxuyuruq:

Nərgisi gör, cam əlində mey sunar ariflərə,
Cümləsin məst eylədi, kəndi xumar oldu yenə.
Badə içmək rövzədə gər sən dilərsən hur ilə,
Yar əlin tut, bağçaya gir, novbahar oldu yenə.
Saqiya, camı gətir kim, mən uşatdım tövbəmi,
Köhnə təqvimim mənim bietibar oldu yenə.
Sən Nəsimi razını, ey dan yeli, yarə yetir:
Sənsizin halım pərişan, biqərar oldu yenə (2, səh.43).
Saqi, gətir bu məclis içində qədəh yürüt,
Sığmaz hədisü tövbəvü təqva, gətir şərab (2, səh.16).

Deyilənlərdən bu qənaətə gəlmək olur ki, Nəsimi təsəvvüf ruhlu lirik şeirlərində insanın mənəvi kamilliyini və azadlığını hər şeydən üstün tutmuş və bəşəri humanizm mövqeyində dayanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Köprülü F. M. Türk ədəbiyyatında ilk mütasavvüflar, Ankara: Arısan Matbaacılıq Sanayii, 1984.
2. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri, İki cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2013
3. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri, İki cildə, II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2013
4. Rüstəmov A.C. Füzulinin məhəbbət lirikası və təsəvvüf / Məhəmməd Füzuli – 500, Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı, 2000.

ABSTRACT

Asgar Gadimov

SUFISM LYRICS OF IMADEDDIN NASIMI

The article deals with the religious-philosophical-lyrical creative way of Imadeddin Nasimi, the great representative of the Azerbaijani literary environment in the Middle Ages, the sculptor of Sufism poetry.

The study mentions the Nasimi and medieval Eastern philosophical lyricism and the meaning of sufism terms broadly used in this lyrics, and explains the figurative meanings of these terms in medieval East Poetry and Nasimi lyrics.

The essence of the phrase "unity of the body" (pantheism, unity of existence), "delusional absolute" (the eternal beauty of God, the beautiful face of the Creator), which is the basis of the Nasimi lyrics and are used in sufism is characterized by the examples given from the Nasimi lyrics.

Referring to Nasimi's philosophical-lyrical ghazals the article establishes the system of images of the poet's poetry and interpretes the place and position of three images-"delusional absolute" (the eternal beauty of God), the dissatisfied Lover's and Wine-scooper's in the poem. In the research, the religious-philosophical and humanistic essence of the Nasimi lyrics found its own scientific commentary and confirmation on the basis of examples from the poet's ghazals.

РЕЗЮМЕ

Аскер Гадимов

СУФИЙСКАЯ ЛИРИКА ИМАДЕДДИНА НАСИМИ

В статье рассматривается религиозно-философско-лирический творческий путь крупного представителя азербайджанской литературной среды средних веков, корифея суфийской поэзии Имадеддина Насими.

В исследовании ведется речь о Насими и философской лирике Востока средних веков и значениях, выражаемых суфийскими терминами, занимающими широкое место в этой лирике, даны разъяснения их переносных значений, употребляемых в стихах Востока средних веков и в лирике Насими.

В статье на основе образцов из лирики Насими характеризуются значения философии вахдати-вуджуд (пантеизм, единство бытия), хусни-мутлаг (неизменяемая вечная красота, прекрасный лик Аллаха), выражаемые в суфизме.

Автор, ссылаясь на философско-лирические казели Насими, определил систему образов лирики поэта, откомментировал место и позицию трех образов – хусни-мутлаг (Аллаха, божественной красавицы), болезненного Влюбленного и Вина в суфийском стихе.

В исследовании религиозно-философская и общечеловеческая, гуманитарная сущность лирики Насими нашла свой научный комментарий и подтверждение на основе приводимых образцов-казелей поэта.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08).

HÜSEYN HƏŞİMLİ

*Naxçıvan Dövlət Universiteti**huseyn.hashimli@mail.ru*

UOT: 82.(091)

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA MƏHTİMQULU
FƏRAQİ İRSİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİNDƏN**Açar sözlər:** *Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, türkmən ədəbiyyatı, Məhtimqulu Fəraqi***Key words:** *Azerbaijani literary criticism, Turkmen literature, Makhtumquli Faraghi***Ключевые слова:** *Азербайджанское литературоведение, туркменская литература, Мехтимгулу Фераги*

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqinin ədəbi irsinə diqqət yetirilməsi nə vaxtdan başlanır, bu sahədə ilk təşəbbüs kimə aiddir?

Elmi-ədəbi fikirdə əsas qənaət budur ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Məhtimqulu Fəraqi haqqında ilk yazı məşhur tədqiqatçı Salman Mümtazın “Maarif və mədəniyyət” (indiki “Azərbaycan”) jurnalının 1923-cü ildəki 8-9-cu sayında dərc olunmuş “Türkmən şairləri” məqaləsidir. Ədəbiyyatşünas Nəcəf Nəcəfovun “Salman Mümtazın ədəbi və elmi fəaliyyəti” kitabındakı bir başqa məlumat da bu baxımdan diqqəti çəkir: “Türkmən şairlərindən Azərbaycanla ən çox bağlı olanı Məxdumquludur... Hələ inqilabdan əvvəl Y.V.Çəmənəminli onun bir neçə şeirini mətbuatda vermişdir” (10, s.60). Lakin, kitab müəllifi Yusif Vəzir Çəmənəminlinin bu şeirləri hansı mətbuat orqanında və nə vaxt dərc etdirməsini bildirməmişdir.

Akademik Kamal Talıbzadənin “XX əsr Azərbaycan tənqidi” monoqrafiyasındakı bir cümlə isə mövzumuzla bağlı dəqiq məlumat verir: “Seyid Hüseyn məşhur türkmən şairi Məxtumqulunun əsərlərini Azərbaycan mətbuatında ilk dəfə nəşr edərək onun yaradıcılığına maraq göstərmiş, ...”. Səhifəaltı qeyddə mənbə də nəzərə çatdırılır: “İqbal” qəzeti, 18 iyun 1913, № 388. (13, s.515) O vaxtdan ötən yarım əsrdən artıq müddət ərzində respublikamızda bu bir cümləlik məlumat, demək olar ki, diqqəti çəkməmiş, ədəbiyyatşünaslar Azərbaycan məhtimquluşünaslığının start nöqtəsini Salman Mümtazın yuxarıda adı çəkilən məqaləsi ilə bağlamışlar.

2008-ci ildən etibarən Türkmənistanda, Azərbaycanda və Türkiyədə nəşr olunmuş bəzi yazılarımızda Məhtimqulu Fəraqinin yaradıcılığına mətbuatımızda müraciətin tarixini işıqlandırməyə çalışmış, xüsusən “Azərbaycan” jurnalının bu sahədə roluna diqqət yetirmişik. Həmçinin qısaca qeyd etmişdik ki, “məşhur tənqidçi Seyid Hüseyn Kazımoğlu hələ 1913-cü ildə Bakıda çıxan “İqbal” qəzetinin səhifələrində onun əsərlərindən nümunələri oxuculara çatdırmışdı” (bax: 2, s.12; 3, s.14; 4 və s.). Lakin, biz də Seyid Hüseynin “İqbal”dakı yazısını son vaxtlaradək araşdırmamışdıq. Yalnız 2018-ci ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə dərc olunmuş “Azərbaycan ədəbi fikrində Məhtimqulu Fəraqi irsinə ilk müraciətin tarixindən” adlı məqaləmizdə (5) Seyid Hüseynin “İqbal” qəzetindəki məqaləsini təhlilə cəlb etmişik. Sonrakı tədqiqat nəticəsində bu mövzu ilə bağlı yeni materiallar da aşkarladıq... Əvvəlcə Seyid Hüseynin məqaləsi barədə.

Tənqidçi Seyid Hüseynin “Məxdumqulu” başlıqlı yazısı Bakıda “İqbal” qəzetinin 18 iyun 1913-cü il tarixli 388-ci sayının 3-cü səhifəsində “Kazımoğlu” imzasıyla verilib (7). Materialla tanışlıq göstərir ki, Seyid Hüseyn türkmən şairinin ədəbi şəxsiyyətinə və yaradıcılığına o qədər də bələd deyil. Onun şeirlərini oxumuş, bəyənmiş və bəzi nümunələrlə mətbuatda ədəbi ictimaiyyəti də tanış etmək istəmişdir. Kazımoğlu yazırdı: “...Türkman obaları arasında çıxmış və tərcümeyi-halı, tarixi-zühuru məəttəəssüf bizcə məlum olmayan bu türk şairinin əlimizə keçmiş şeirlərindən nümunə olmaq üçün bir neçəsini möhtərəm “İqbal”ın sütunlarında dərc etməklə bu türk şairinin barəsində məlumatı olanlardan bildiklərini bəyan eyləmələri rica olunur”. Bunun ardınca isə qəzetdə Məxdumqulunun aşağıdakı üç şeiri verilmişdir:

Bilinməz

Dərdim bardır, diyarimdin, dövrümdin,
Xeyir qapısı, ehsan qapısı bilinməz.
Cahillərin cəfasındın, cövründin
İslam qapısı, iman qapısı bilinməz.

Söhbətində həqq kəlamın söyləyən yox,
Məclisində bir nəsihət edən yox.
Halal qapısı, haram qapısı sayılan yox,
Sud qapısıdır, ziyan qapısı, bilinməz.

Xələyiqdə görəldə yox, görüm yox,
Baylarında səxavət yox, verim yox.
Əyallarda oyat¹ qızlarda şərm yox,
Ədəb qapısı, ərkan qapısı bilinməz.

Kişi malına quvanıb göz aldurarlar,
Təəssüb edib könlünə genə doldurarlar,
Bir-birini nahaqq yerə öldürərlər,
Nürbət² qapısı, aman qapısı bilinməz.

Maxdumqulu, can mehmandır güdən leş,
Yaxşı dost köp, yaman bulsan, yox qardaş.
Bir əyyamdır, baş ayaqdır, ayaq baş,
Yaxşı qapısı, yaman qapısı bilinməz.

1.Oyat- həya; 2.Nürbət- ədalət

Ögüd

Adam bulsan, qulaq birgil ögüdə,
Mollalar yanında söhbət yaxşıdır.
Ataran-çaparan alınur yigitdə,
Yeri gilsə, bir mürüvvət yaxşıdır.

Qəsd etməgil, zinhar, yedigün nana,
Könlün xeyrə bağla, sığın imana.
Heç azar birmagil sən bir insana,
Oğru ərdən bir doğru it yaxşıdır.

Yoldaş bolub oturmağil fis bilə,
Ol nəcisdir, beynin dolar pis ilə.
Gövhər daşın yüzük etsən mis bilə,
Qiyməti əksilməz, hörmət yaxşıdır.

Ol adam bu dünyaya gilməsa,
Gilandan son duran sorsa, olmasa,
Əldən gilən yaxşı işin bulmasa,
Könlün içrə yaxşı niyyət yaxşıdır.

Yaxşılıq

Yaxşı sözdən yarır cahan,
Yaxşı bilən, qardaş bolan.
Qaçıb qurtulmağa unar,
Yaman bilən, yoldaş bolan.

Dünyanın sonu ötməkdir,
Murad bunda iş bitməkdir.
Dəmbədəm qüssə butmaqdır,
Bir yaman qonşa duş bulan.

Hər yaman söz yürək bolar,
Yaxşını aləm arzular.
Yaddın çıxılmaz, kömək qılar,
Bireyden könlü xoş bulan”.

Yuxarıdakı qeydlərdən göründüyü kimi, Kazımoğlu türkmən şairi Məhtimqulu haqqında geniş məlumatla malik olmadığını bildirmişdir. Maraqlıdır ki, “İqbal” redaksiyası məsələyə operativ münasibət bəsləyərək elə qəzetin həmin sayında, Məhtimqulunun şeirlərinin ardınca aşağıdakı qeydləri verməklə oxucularını türkmənlərin milli şairinin irsi ilə tanış olmağa istiqamətləndirmiş, bu məqsədlə Həştərxanda nəşr olunmuş kitabı xatırlatmışdır: “İdarədən: Türkmən şüərasından olan şairi-milli Maxdumqulu cənablarının bundan yüz sənə əvvəl təlif etdiyi bütün asari-şeyriyyəsi “Divani-Maxdumqulu” ünvanı ilə Hacı Tərxanlı Molla Əbdürrəhman Niyazi həzrətləri tərəfindən toplanıb (təlif edilib) böyük bir məcmuədə Maxdumqulunun tərcümeyi-halı və həyatı haqqında müfəssəlcə məlumat verilmiş olduğu kimi, asari-şeyriyyəsi haqqında da bəzi məlumat vardır. İştə Maxdumqulu həzrətləri haqqında bir fikir edilmək və məlumat istehsal etmək istəyənlərə şü məcmuəni mütaləə etmələri tövsiyə olunur. Məcmuənin sahibi mumileyh Molla Niyazi həzrətləri olub, Hacı Tərxanın “Ə.Öməröv və şüərəkasının ticarətxana mətbəəsi”ndə təb etdirmişdir. Arzu edənələr Hacı Tərxanda iştə şü mətbəəyə və yaxud Molla Niyazi əfəndiyə müraciət etməlidirlər”. Redaksiya qeydində on səkkizinci əsr şairi Məhtimqulu haqqındakı “yüz sənə bundan əvvəl” qeydini yuvarlaq rəqəm kimi qəbul etmək lazım gəlir...

Seyid Hüseyin Kazımoğlunun “İqbal” qəzetində dərc etdirdiyi Məhtimqulu şeirlərini “Mahtumqulu Fırağinin kamil divanı” (çapa hazırlayan Orzpolat Ekayev-Baharlı, Aşqabat, 2014) adlı təkmil nəşrdəki (8) mətnlərlə tutuşdurduq, bir sıra fərqlərin varlığı ortaya çıxdı. Məsələn; “İqbal” qəzetindəki “Bilinməz” adlı ilk nümunə “Kamil divan”da “İhsan kaysı bilinmez” adıyla verilib (8, s.260-261). Rədifli misralardakı “kaysı” sözünü Kazımoğlu “qapısı” kimi vermişdir: Xeyir qapısı, ehsan qapısı bilinməz və s. Bu isə şeirin heca ölçüsünün pozulmasına gətirib çıxarmışdır. İkinci bəndin misralarında “yox” rədifindən əvvəl şeirin orijinalında “söylən”, “eylən”, “saylan” qafiyələri var. Kazımoğlu bunları “söyləyən”, “edən”, “sayılan” kimi müəyyən dəyişikliklə verib. Bəzi digər fərqlər də var. Məhtimqulunun “İqbal”dakı “Ögüd” şeiri “Kamil divan”da “Söhbət yaxşıdır” adlandırılıb (8, s.228-229). Həmin şeirin aşağıdakı son bəndinə “İqbal”da rast gəlirik:

Maqtımquli, niçik keçer ruzugar,
Haka şükr et, barma, namarda, zinhar,
Yok dövlətdən yegdir, bolsa bir hünar
Min hünardan zerre dövlət yağşıdır!

Kazımoğlunun “Yaxşılıq” adıyla təqdim etdiyi üç bəndlik şeir “Mahtumqulu Fırağinin kamil divanı”nda “Yoldaş bolan” adıyla verilmişdir və beş bənddən ibarətdir (8, s.329). Kazımoğlu nəşrində sonuncu iki bənd yoxdur. Digər bəndlərdə isə bəzi fərqlər qeydə alınır. Məsələn; Kazımoğlunun “Yaxşı sözdən yarır cahan” kimi verdiyi ilk misra “Mahtumqulu Fırağinin kamil divanı”nda “Her bir sözi cana yarar” şəklindədir

və s. Kazımoğlunun təqdim etdiyi nümunələrdə bəzi fonetik, qrammatik fərqlər də nəzərə çarpır. Məsələn; “gələndən” əvəzinə “gilandan”, yaxud “diyarımdan”, “dövrümdən” əvəzinə “diyarımdın”, “dövrümdin” verilməsi bu qəbildəndir. Qeyd edək ki, Məhtumqulunun əsərlərinin Türkmənistandakı nəşrlərində bu sözlər “gələndən”, “diyarımdan”, “dövrümdən” şəklində verilib...

Bütün bunlarla birlikdə tənqidçi Seyid Hüseynin 1913-cü ildə “İqbal” qəzetində dərc etdirdiyi “Maxdumqulu” başlıqlı material türkmən şairinin ədəbi irsinə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının ilk müraciəti kimi böyük əhəmiyyət daşıyır. Onu da deyək ki, Seyid Hüseynin türkmən şairi Məhtumqulu irsinə marağı öteri xarakter daşmayıb. Təsadüfi deyil ki, o, “İqbal”dakı yazısından bir il əvvəl, sürgündə olan yaxın dostu, şair Əlipaşa Səbur Hüseynzadəyə göndərdiyi 21 mart 1912-ci il tarixli məktubunda həmdərdindən ayrı düşməsinin yaratdığı kədərli ovqatdan söz açarkən münasib bədii parça kimi Cəlaləddin Ruminin fikirləri ilə yanaşı, Məhtumqulunun misralarına da istinad etmişdir: “...Türkmənin ən dəhşətli və qumsal çöllərindəki obalar arasında zühur etmiş Məhtumqulu adlı bir türk bu yolda deyir ki:

Gərçi əvət yaksalar aşıqi-yağındəmi,
Ölüm asand olur dust fərağındəmi,
Hicran məni qoydu səbr dağındəmi?!” (6, s.139)

Bir neçə cümlə də Salman Mümtazın “Maarif və mədəniyyət” (indiki “Azərbaycan”) jurnalının 1923-cü ildəki 8-9-cu sayında dərc olunmuş “Türkmən şairləri” məqaləsi barədə (9, s.313-316). Türkmən ədəbiyyatının Durdu Şeyx, Məxtumqulu, Zəlili kimi nümayəndələrinin adını çəkən S.Mümtaz “tamamilə bizim şivəmizə yaxın ləhcədə danışan türkmənlərin” söz sənəti ilə tanış olmağı lazımlı bilərək yazırdı: “Türkmən ədəbiyyatı ilə Azəri türklərini və Azərbaycan “Maarif və mədəniyyət”i ilə türkmən ellərini aşına və tənvir etmək bugünkü vəzifələrimizin ən ümdələrinin biridir və bunu nəzr etibarə alaraq bu nömrədən etibarən türkmən şair və şairələrindən bəhs etməyə səy edəcəyik. İlk əvvəl türkmənlərin filosof şairi olan Məxtumqulu ilə Durdu Şeyxin bir-birlərinə müəmma tərzində verdikləri sorğu və qaytarğuları “Maarif və mədəniyyət” oxucularına təqdim edirəm”. S.Mümtazın təqdim etdiyi deyişmənin 6 bəndi Məhtumquluya, 6-sı da Durdu Şeyxə aiddir. Bu poetik mükəllimə aşıq deyişmələrini xatırladır. Təsəvvür üçün iki bəndi xatırladıq:

Məxtumqulu:

Ol nəmədir, yemədilər, doydular?
Ol nəmədir, uluq günə qoydular?
Ol kim idi, dabanından soydular?
Şair olsan, şundan bizə xəbər ver.

Durdu Şeyx:

Ol didardır, yemədilər, doydular,
Ol nəmədir, qiyamətə qoydular,
Nəsimini dabanından soydular,
Bizdən salam olsun, cavab şöylədir.

Yuxarıdakı iki bəndə S.Mümtazın 1926-cı ildə çap etdirdiyi “Seyid İmadəddin Nəsimi” kitabçasında (9, s.148) və “Maarif və mədəniyyət”in 1923-cü ildəki 1-ci sayında çıxmış “Nəsimi” məqaləsində də (9, s.282-283) rast gəlirik. Lakin, həmin iki mənbədə Məxtumqulunun ikinci misrasındakı “uluq günə” ifadəsi sinonimi olan “qiyamətə” sözü ilə əvəzlənmişdir.

S.Mümtaz haqqında danışdığımız “Türkmən şairləri” məqaləsinin sonunda bildirirdi: “Gələcək sayımızda Məxtumqulunun filosofanə şeirlərindən bəhs edəcəyik” (9, s.316). Lakin “Maarif və mədəniyyət” jurnalının sonrakı saylarında S.Mümtazın bu barədə başqa yazısına rast gəlmirik. Əvəzində başqa bir fakt maraqlı doğurur. Salman Mümtazın arxivindəki əlyazmaları içərisində dörd vərəqlik bir material da vardır ki, görkəmli ədəbiyyatşünas orada Məhtumqulunun “Bilə”, “Yaxşıdır”, “Bulmasa” rədifli qoşmalarını yazıya almış, həmçinin şeirlərdə işlənmiş bəzi sözlərin tərcüməsini, yaxud izahını vermişdir (11, s.153). Bu fakt da göstərir ki, S. Mümtazın türkmən şairi M.Fəraqi irsinə müraciəti təsadüfi xarakter daşmayıb.

Türkmən ədəbiyyatının klassiki Məhtumqulu Fəraqinin yaradıcılığının Azərbaycanda tanıtılmasının, nəşri, tədqiqi tarixinin indiyədək araşdırılmamış daha bir səhifəsinə-Həsən Sadiqinin Bakıda çıxan “Maarif və mədəniyyət” (indiki “Azərbaycan”) jurnalının 1927-ci ildəki 3-cü sayında dərc olunmuş “Maxdumqulu qoşquları” adlı yazısına (12, s.46-47) da ilk dəfə nəzər salmaq istəyirik. Məqalənin müəllifi Həsən Sadiqi 1920-ci illər Azərbaycan mətbuatında ədəbiyyat, mədəniyyət və tarix məsələlərinə dair bir sıra yazılarla çıxış etmişdir. “Maarif və mədəniyyət” jurnalında fransız şairinə həsr olunmuş “Sülli Prüdom” (1925, № 1) məqaləsi, Sədi Şirazinin “Gülüstən”inin nəşri barədə resenziyası (1927, №1-2), A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsəri haqqında yazısı (1926, №4), “Qafqaz ölkələri və əhalisini təsvir edən materiallar” məcmuəsi” barədə söz açması (1928, № 1) və s. bu qəbildəndir.

Həsən Sadiqi “Maxdumqulu qoşquları” adlı məqaləsində məşhur türkmən şairinin əsərlərinin toplanılması, nəşri və tədqiqi sahəsində görülmüş bir sıra işləri müfəssəl şəkildə dəyərləndirmişdir. Məqalənin

əvvəlində müəllif o illərdə keçmişə, klassik ədəbi-mədəni irsə artan diqqəti, türkmənlərin də “öz elmi-tarixi məsələləri ətrafında çalışmağa” səy göstərdiklərini təqdir edərək yazırdı: “Türkmənlər zəti mütəid (istedadlı-H.H.) bir tayfa olub, Orta Asiyada əskidən yaşayaraq, istər tarix və istər ədəbiyyatda keçmişləri olan, bir çox təərrüzlərə (hücumlara –H.H.) düçar olmuş xalqdır. İmdilikdə Şimali Qafqaziyada yaşayan türkmənlər də həmin bu türkmənlərin bir qismidir ki, 1653-cü ildən etibarən Xivə xanlığının təzyiqindən öz yerlərini buraxaraq buraya köçmüşlər... Türk-tatar xalqları gündən-günə yüksələrək elmi tətəbbüat sahəsində fəaliyyətlərini artırarkən, türkmənlər də bu hərəkətdən geri qalmayaraq tədqiqat işlərinə başlayıb, özlərinin keçmiş əsərini toplayaraq meydana qoymaq və onları nəşr etmək əhəmiyyətini düşünmüşlər”.

Türkmən tarixinin və ədəbiyyatının tədqiqinə həsr olunmuş məqalələrdən ibarət kitabların nəşrini də H.Sadiqi keçmişə ehtiram kontekstində dəyərləndirmişdir: “1924-cü sənədə basılmış “Türkmən xalqının tarix həmnəsilləri haqqında məqalaların yığındısı” onların tarixi keçmişləri ilə maraqlandıqlarına və özlərinin kim olduqlarını tanımalarına bir sübut olduğu kimi, 1925-ci ildə basılan M.Gəldiyev “Məqal və məqalalar yığındısı-Babalar sözü” kitabı da türkmən xalqı arasında olan dərin bir keçmişin ədəbi xatirələrini toplamaqdan-araşdırmaqdan başqa bir şey deyildir”.

Bundan sonra isə diqqət M. Fəraqinin ədəbi irsinə yönəldilmişdir. H.Sadiqi şairin yaradıcılığına yüksək qiymət verərək yazırdı: “Maxdumqulu əslən türkmənlər arasında yetişərək vaxtına və mühitinə görə böyük bir külliyyat yaratmış olan türkmən şairlərindəndir”. Məqalə müəllifi bir çox Şərq klassikləri kimi, Məhtimqulunun da ədəbi irsinin toplanılması, nəşri və tədqiqi istiqamətində az iş görüldüyünü, bu sahədə çətinliklərin olduğunu xatırladırdı: “Bir çox türk, ümumiyyətlə, islam şair və ədiblərinin əsərləri qeyri-mətbu halda qalaraq, özlərinin vəfatından sonra darmadağın olub, müxtəlif əllərə düşərək bir qismi məhv olduğu kimi, bir qismi də qarışıq halda əllərə yayılıb, çox dəyişikliklərə uğradığına görə aranırlarkən onların haqqında ciddi tədqiqat aparılmalıdır. Maxdumqulu haqqında isə tədqiqat aparın və yaxud onun əsərlərini toplayıb, nəşr edən bu günədək çox olmamışdır”.

Həsən Sadiqi türkmən şairi Məhtimqulu haqqında söz açan müəlliflərdən bəziləri haqqında qısa məlumat verərək ilk növbədə Azərbaycan ədəbiyyatşünası Salman Mümtazın adını çəkmişdir: “Bu bərdə ən birinci təşəbbüs “Maarif və mədəniyyət” yazıçılarında Salman Mümtaz olmuşdur ki, 1922-ci sənədə məcmuəmizdə “Maxdumqulu və Durdu Şeyx” məzmunlu mənşuməni dərc etmiş”.

Burada söhbət Salman Mümtazın “Maarif və mədəniyyət” jurnalının 1923-cü ildəki 8-9-cu sayında dərc olunmuş, yuxarıda bəhs etdiyimiz “Türkmən şairləri” məqaləsindən gedir. Bununla belə, H.Sadiqi məqalənin nəşr ilini səhvən 1922-ci il kimi göstərmişdir. Həmçinin Azərbaycanda Məhtimqulunun ədəbi irsinə müraciət baxımından S.Mümtazdan əvvəl Seyid Hüseyn Kazımoğlunun hələ 1913-cü ilə aid təşəbbüsü, çox güman ki, Həsən Sadiqiyə bəlli deyilmiş.

Həsən Sadiqi bu qısa qeydlərdən sonra 1924-cü ildə Türkiyənin İstanbul şəhərində Şeyx Möhsün Fani tərəfindən nəşr olunmuş “Maxdumqulu divanı” adlı kitab bərdə Azərbaycan oxucularına məlumat verərək yazırdı: “Sonra 1924-cü sənədə Şeyx Möhsün Fani tərəfindən İstanbulda “Maxdumqulu divanı” nam ilə təb etdirdiyi nüsxədir ki, bu pək nəfis surətdə 41 mənşumələri havidir”. Təsəvvür aydınlığı üçün deyək ki, H.Sadiqinin bəhs etdiyi bu kitabın tam adı belə idi: “Mahtumkulu divanı ve yedi asırlık türkce bir manzume”. Həmin kitabı çapa hazırlayan, şərhlər yazan Şeyx Muhsin Faninin əsl adı Hüseyn Kazım Kadri bəy (1870-1934) olmuşdur. İctimai xadim və tədqiqatçı kimi tanınan Hüseyn Kazım Kadri bəy əsərlərində Şeyx Muhsin Fani imzasından istifadə etmişdir.

Həsən Sadiqi türkmən şairi Məhtimqulunun 41 şeirinin yer aldığı “Maxdumqulu divanı və yeddi əsrlik türkce bir mənşumə” adlı 64 səhifəlik kitabı yüksək qiymətləndirmiş, xüsusən şairin müxtəlif əsərlərində rast gəlinən ayrı-ayrı sözlərin etimologiyası bərdə izahları, bu məqsədlə müxtəlif türk xalqlarının ədəbi nümunələrinin dilində işlənmiş sözlərlə müqayisəli təhlilləri müsbət hal kimi vurğulamışdır: “İstanbul təbinin pək artıq əhəmiyyəti və qiyməti olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bu nüsxə şarihi (*şərh yazanı*-H.H.) tərəfindən əlyazması halında bulunaraq basılmış və hər mənşumənin içindəki sözlər təhlil edilərək şərh verilmişdir. Şərh isə Maxdumqulunun şeirlərinin içindəki sözlərin hankı türk ləhcələrində olduğunu göstərir. Beləliklə, Maxdumqulunun 41 mənşuməlik bir risalənin; azəri, yaqut, türkman və i.a. kimi türk ləhcələrində qullanan hankı sözlərdən əmələ gəlidiyi bəyan edilərək, hər kəlmə üçün də bir çox yerlərdə Əlişir Nəvai, Hüseyn Bayqara, Sabir, Abdulla Şaiq kimi müxtəlif türk şairlərinin parçalarından həman kəlməyə daxil olmaqla nümunələr gətirmişdir”. Şeyx Möhsün Faninin Məhtimqulu şeirlərini şərhlərlə nəşr etdirməsi böyük əhəmiyyət daşımaqla yanaşı, bir sıra qüsurlardan, qeyri-dəqiq mülahizələrdən də xali deyildi. Təsədüfi deyil ki, Zəki Vəlidü Toğan 1926-cı ildə “Türkiyyat” məcmuəsinin II cildində dərc etdirdiyi məqalədə “Maxdumqulu divanı və yeddi əsrlik türkce bir mənşumə”nin müsbət məziyyətləri ilə yanaşı, bəzi qüsurlarına da diqqət yönəlmişdi.

Maraqlıdır ki, Ş.M.Faninin nəşr etdirdiyi həmin kitabın son bölümündə yeddi əsr əvvələ, yəni 13-cü yüzilliyə aid türkce bir mənşumədən parçalar da verilmişdir. Həsən Sadiqi həmin əsər bərdə bir cümləlik məlumatla kifayətlənmişdir: “Kitabın sonunda VIII əsr hicridə yazılmış “Yusif və Züleyxa” hekayəsinə aid bir

qaç mənzumə dəxi əlavə edilmişdir”. Mövcud tədqiqatlara əsasən müəyyənləşdirdik ki, bu əsər Qul Əlinin dördlüklər şəklində yazdığı “Qisseyi-Yusif” əsəridir. Şeyx Möhsün Fani holland şərqşünası Houtsmanın 1889-cu ildə dərc olunmuş irihəcmli elmi məqaləsinə istinadən “Maxdumqulu divanı və yeddi əsrlik türkcə bir mənzumə” kitabının sonunda Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” əsərindən 160 misra vermişdir.

Həsən Sadiqinin “Maxdumqulu qoşquları” məqaləsində söz açdığı üçüncü nəşr böyük türkmən şairinin Aşqabadda 1926-cı ildə çap olunmuş “Maxdumqulu divanı” adlı şeirlər kitabıdır. Məşhur türkmən ədibi Berdi Kerbabayev tərəfindən toplanılıb nəşrə hazırlanan 562 səhifəlik bu kitabda Məhtimqulunun 532 şeiri oxuculara çatdırılmışdı. Kitabda o dövrün tanınmış ziyalılarından olan Bekki Emir Berdiyevin ön sözü də verilmişdi. Həmin nəşrin əsas mündəricəsi, strukturu, bölmələri barədə müfəssəl dəyərləndirmələr apararı H.Sadiqi yazırdı: “Üçüncü təşəbbüs isə B.Kerbabayevin topladığıdır. Bu kitab bundan qabaqına nisbətən pək artıq olub, 41 mənzum deyil, 532 mənzuməni havidir. Şeirlər bu kitabda dünyadan boş getmək haqqında, dünya haqqında, nəsihət haqqında, sual-cavab kimi 46 fəsilə təqsim edilməklə dərc edilmişdir. Bu kitab nəfasətcə orta olub, üzərində Maxdumqulunun bir yapı qarşısında qadın və erkəklərə şeir oxuyub, onları heyrətdə buraxması təsvir edilmişdir”. H.Sadiqi həmin nəşri bütövlükdə türkmən elm və ədəbiyyat xadimlərinin ciddi əməyinin bəhrəsi kimi qiymətləndirmişdir: “1926-cı ildə basılmış “Maxdumqulu divanı” işdə türkmənlərin (Türkmən Dövlət Bilim Şurası başda olmaq üzrə) səylərinin son səmərəsi olaraq göz önündə durmaqdadır”.

Məhtimqulu əsərlərinin B.Kerbabayev nəşrini türk xalqlarının klassik ədəbiyyatının toplanılması və tədqiqi işinə rəvac verən mühüm addım sayarı Həsən Sadiqi fikrini belə ümumiləşdirmişdir: “Belə əsərlərin türkmənlər arasında intişarı türkmən ziyalılarını axtarış və tədqiq işlərində maraqlandırır, Maxdumqulu kimi Türkmənistanda və Orta Asiyada yetişmiş olan daha başqa şair və alimlər haqqında araşdırma bulunmaya cəlb etməlidir. Hər halda əvvəlinci addımlardakı fəaliyyətlərinin bu nəticələri alqışlanmalı və türkmən xalqının ictimai və elmi məsələlərinə çalışınların müvəffəqiyyətləri bəyənilməlidir”.

Həsən Sadiqinin 1927-ci ildə yazdığı “Maxdumqulu qoşquları” adlı məqaləsi göstərir ki, Azərbaycan ziyalıları hələ o illərdə türkmən şairinin ədəbi irsinin nəşri və tədqiqi sahəsində görülən işləri izləmiş, müvafiq dəyərləndirmələr aparmışlar.

Məhtimqulu Fəraqi irsinə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk müraciət edənlərdən biri də Əmin Abid olmuşdur. Ə.Abid “Maarif işçisi” jurnalında 1927-ci ildə (№ 3, 4, 6, 7) dərc edilmiş “Heca vəzninin tarixi” adlı məqaləsində türk xalqlarının poeziyasında heca vəzni barədə müqayisəli təhlillər apararkən türkmən şairi Məxdumquludan da nümunə vermişdir:

...Bir dəyişli xanədir dünya özü,
Nəsihətim dinlə, eşit bu sözü.
Əcəl yetib, adam yumarsa gözü
Guya bu dünyaya gəldi, gəlmədi. (1, s.59)

Ə. Abid Tiflisdə (Tbilisidə) çıxarı “Dan yıldızı” jurnalında (1928, №4-5, səh.22-26; № 6, səh.9-14) dərc olunmuş “Türk ədəbiyyatında Mirzə Fətəli Axundov” adlı məqaləsinin girişində dini-didaktik məzmunlu poeziya nümunələrindən danışarkən “Xəzər dənizinin digər tərəfində yaşayarı türkmənlərin bədii ehtiyacını təmin edən Məhdimqulunun” “Görünər” rədifli şeirindən də üç bənd nümunə vermişdi. Nümunənin ilk bəndini xatırladıırıq:

Aqıl olsarı, istə bu yolda bir pır,
Rızqına qəfildir Allahi-müqtədir.
Altun-gümüş, almaz, yaqut ilə dürr
Həqqdən qeyri təmami ziyan görünər... (1, s.91)

Bu deyilənlər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında böyük türkmən şairi Məhtimqulu Fəraqi irsinə müraciətin 1910-1920-ci illərə aid ilk nümunələri barədə müvafiq təsəvvür yarada bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abid Ə. Seçilmiş əsərləri (tərtib edəni və ön sözün müəllifi B.Əhmədov), Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 288 s.
2. Həşimli H.M. Türk halklarının edebiyat ilişkilerine dair araştırmalar, Ankara: Kültür ajansı yayınları, 2009, 160 s.
3. Həşimli H.M. Azərbaycan ədəbi mühiti və türk dünyası, Bakı: Mütərcim, 2009, 200 s.
4. Həşimli H.M. Azərbaycan ədəbi mətbuatı və türkmən klassik poeziyası, “Filologiya məsələləri” toplusu, Bakı, 2012, № 3, s.648-654
5. Həşimli H. Azərbaycan ədəbi fikrində Məhtimqulu Fəraqi irsinə ilk müraciətin tarixindən. “Ədəbiyyat qəzeti”, Bakı, 6 may 2018, № 17 (5140)
6. Hüseynzadə A.Ə. Romantik şair Əlipaşa Səbur. Bakı: Boz oğuz, 2000, 176 s.
7. Kazımoğlu. Maxdumqulu. “İqbal” qəzeti, Bakı, 18 iyun 1913, № 388
8. Magtynguly Pyragynyn kamil diwany (çapa təyyarlan ... Orazpolat Ekayew-Baharly). Aşqabat, 2014, 750 s.

- 9.Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları (tərtib edəni R.Tağıyev). Bakı: Yazıçı, 1986, 445 s.
- 10.Nəcəfov N.H. Salman Mümtazın ədəbi və elmi fəaliyyəti. Bakı: Maarif, 1987, 100 s.
- 11.Paşayeva M., Hacıyeva Z. Salman Mümtaz arxivinin təsviri. Bakı: Nurlan, 2005, 288 s. (internet versiyası)
- 12.Sadiqi H. Maxdumqulu qoşquları. "Maarif və mədəniyyət" jurnalı, Bakı, 1927, № 3, səh.46-47
- 13.Talibzadə K.A. XX əsr Azərbaycan tənqidi. Bakı: Azərb. EA nəşriyyatı, 1966, 540 s.

ABSTRACT

Huseyn Hashimli

HISTORICAL INVESTIGATION OF MAKHTUMQULI FARAGHI HERITAGE IN AZERBAIJANI LITERARY CRITICISM

Makhtumquli Faraghi is a famous representative of the eighteenth century Turkmen literature. Numerous studies have been made about the recognition, study and publication of his creative activity in Azerbaijan. However, the first works written about Makhtumquli Faraghi in the Azerbaijan literary studies have not been studied so far.

The presented article analyzes systematically certain works of Azerbaijani literary critics who mentioned about Makhtumquli Faraghi in 1910-1920 for the first time. As the first initiative in this field, the article written by the critic Seyid Husseyn Kazimoglu in 1913 was analyzed, relevant articles written by literary critics Salman Mumtaz, Amin Abid and Hasan Sadiqi in the 1920s were investigated and their ideas about the ideological and artistic features of Makhtumquli's works were also appreciated.

The article also compares the samples of poet's poems in the original, as well as the necessary precisions have been made here. While writing the article, the literary press of 1910-1920 and archive materials have been referred to.

РЕЗЮМЕ

Гусейн Гашимли

ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ НАСЛЕДИЯ МЕХТИМГУЛУ ФЕРАГИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ

Мехтимгулу Фераги – известный представитель туркменской литературы XVIII века. в Азербайджане проведен ряд исследований по популяризации, изучению и изданию его творчества. Однако первые труды о Мехтимгулу Фераги, написанные в азербайджанском литературоведении, до сих пор не исследованы.

В представленной статье впервые и систематически рассмотрены соответствующие труды азербайджанского литературоведения, созданные в 1910-1920 годах и посвященные Мехтимгулу Фераги. Как первая инициатива в этой области, анализирована статья критика Сеида Гусейна Кязимоглу, написанная в 1913 году, рассмотрены соответствующие статьи литературоведов Салмана Мумтаза, Эмина Абида и Гасана Садиги, написанные в 1920-ых годах, оценены их мысли об идейно-художественных особенностях произведений Мехтимгулу.

В этой статье автор сравнивал образцы избранных стихов туркменского поэта с их оригиналами, проводил необходимые уточнения. При разработке статьи автор ссылался на художественную печать и архивные материалы 1910-1920 годов.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08).

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ. ELMİ ƏSƏRLƏR, 2019, № 1 (98)

NAKHCHIVAN STATE UNIVERSITY. SCIENTIFIC WORKS, 2019, № 1 (98)

НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ. НАУЧНЫЕ ТРУДЫ, 2019, № 1 (98)

HİKMƏT MEHDİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-3.512.162

**HÜSEYN CAVIDİN “ŞEYX SƏNAN” VƏ “XƏYYAM” MƏNZUM
DRAMLARINDA MƏHƏBBƏT MÖVZUSU**

Açar sözlər: *Hüseyn Cavid, klassik poeziya, məhəbbətin çalarları, mənzum dram, məhəbbət mövzusu, cavabsız məhəbbət, dostluq, nakam məhəbbət*

Key words: *Hussein Javid, classical poetry, shades of love, poetical drama, the subject of love, unrequited love, friendship, unfortunate love*

Ключевые слова: *Гусейн Джавид, классическая поэзия, приметы любви, стихотворная драма, любовная тема, безответная любовь, дружба, разочарованная любовь*

Hüseyn Cavidin 1914-cü ildə-32 yaşlı bir gənc ikən yazdığı “Şeyx Sənan” faciəsinin mövzusu orta əsrlərin məşhur dəridilli sufi şairi Fəridəddin Əttarın (1136-1221) “Məntiqüt-teyr” (Quşların dili) sufi poeməsindəki kiçik bir hekayədən götürülsə də, Cavidin burada sırf sufi məhəbbətinin mübəlləği olmaması fikrini qətiyyənlə qəbul etmək olmaz. Dramda bir çox humanist-fəlsəfi yönələr izlənilsə də, aparıcı motivlərdən birini, həm də birincisini məhz məhəbbət mövzusu təşkil edir. Bu da təsadüfi deyil; Cavid sənətinin mayasında məhz məhəbbət və onun müxtəlif ipostasları parlaq çəkildə nəzərə çarpır. Baxmayaraq ki, böyük filosof şairin:

Mən fəqət hüsni-Xuda şairiyəm,
Yerə enməm də, səma şairiyəm!-

dahiyanə beytini bəzi tədqiqatçılar sufi məhəbbətin, ilahi məhəbbətin leytmotivi kimi təqdim etsələr də, bunun əks argumentini də tapmaq mümkündür.

Belə ki, Cavid “Xuda (Allah, Tanrı) şairiyəm deyil, “hüsni-Xuda (Tanrı gözəlliyi) şairiyəm!” deyir. Tanrının gözəlliyi isə Cavidin çox yaxşı bildiyi klassik Şərq və Azərbaycan poeziyasında məhz insanda təcəlli edir. Deməli, Hüseyn Cavid əslində insan aşiqi, Tanrı gözəlliyinin təcəlli etdiyi insan aşiqi-şairidir. Şairin məşhur “Bənim Tanrım” şeiri də bu fikrimizin təsdiqi üçün kifayət qədər ciddi argumentlər verir:

Hər qulun cihanda bir pənahı var,
Hər əhli-halın bir qibləgahı var,
Hər kəsin bir eşqi, bir *ilahı* (ayırma bizimdir – H.M.) var,
Bənim Tanrım gözəllikdir, sevgidir!

Gözəl sevimlidir cəllad olsa da,
Sevgi xoşdur, sonu fəryad olsa da.
Uğrunda bənləyim bərbad olsa da,
Son dildarım gözəllikdir, sevgidir (1, s. 156).

Göründüyü kimi, Hüseyn Cavid öz “pənahının”, “qibləgahının”, “ilahının”, yəni Tanrının məhz insan gözəlliyi və gözəl insana məhəbbət olduğunu açıq-aydın deyir və bununla fəxr etdiyini gizlətmir. Bu, böyük Azərbaycan filosof şairi, Şərq aləmində əzabkeş şəhid kimi məşhur olan Seyid İmadəddin Nəsiminin (1369-1417) dəfələrlə öz poeziyasında heyran-heyran müraciət etdiyi kamil insandır:

Mərhəba, insani-kamil, canımın cananəsi!
Aləmin cismi sədəfdir, sənmisən dür danəsi!(2, s. 121)

Bu, dahi Azərbaycan mütəfəkkir şairi, orta yüzillik Azərbaycan renessansının zirvəsi sayılan Nizami Gəncəvinin (1141-1209) bu dünyadakı, həyatdakı missiyasını təkidlə xatırladığı insandır:

Yeməyi, yatmağı bu dünyada sən
Atda, öküzdə də görə bilərsən!
Təbiət qurarkən xilqətimizi,
Başqa səhifədə yazıbdır bizi! (3, s. 57)

Bu “başqa səhifə” – insanın cismani və mənəvi gözəlliyini anlamaq və anlatmaq bacarığıdır.

Cavidin Şeyx Sənanı da məhz bu başqa səhifənin insanıdır və bütün insanları da bu başqa səhifəyə, kamilliyə və sevgiyə dəvət edir.

Əsərdə məhəbbət bir neçə xətt üzrə inkişaf edir. Bunlardan birincisi hələ Sənanın Ərəbistan dövrünə təsadüf edir. Bu, Zəhra-Sənan cavabsız məhəbbətidir. Elə ilk dialoqdan Zəhranın Sənana qarşı laqeyd olmadığını görmək mümkündür. Atası Şeyx Kəbirin köməkçisi Şeyx Əbuzərə Sənandan narahatlığını bildiren Zəhra bu cavabı alır:

Şeyx Əbuzər

Qomşular söylüyor ki, həp gecələr
Uyumaq bilmiyor sabahə qədar.
Qoşuyor hər səhər biyabanə,
Həm də əsla qarışmaz insanə.
Halı pəjmürdə, sanki bir məcnun,
Anlaşılmaz nədir məramı onun? (1, s. 124)

Bu, Sənan-xəyal cavabsız məhəbbətinin inkişaf xəttini göstərən bir monoloqdur. Sənanın sələfi Məcnun kimi çöllərə qaçması – eşqinin ülviliyinə və təmənnasızlığına bir işarə kimi səslənir.

Bu məlumatdan sonra müəllif yenə Zəhranın cavabsız və ümitsiz eşqi üzərinə qayıdır və obrazın öz dili ilə onu belə səciyyələndirir:

Zəhra

Qalmamış bəndə zərrə səbrü qərar,
Bana Sənansız olmuş aləm tar.
Altı yıldır ki, zarü dərbəderim,
Həp onundur məsərrətim, kədərim.
Altı yıldır əsirü mədhuşim,
Onun eşqilə məstü bihuşim.
Azacıq bəndə varsa hüsnü camal,
Onda həm hüsn var, həm elmü kəmal (1, s. 125).

Sənanın səhnəyə gəlməsi və Zəhranın eşq elan etməsi ilə bu sevginin müəyyən bir inkişaf yolu keçərək təbəddülata uğraması məlum olur:

Zəhra

Altı yıldır sənin əsirin ikən,
Şimdi biganəyimmi gönlünə bən?...
...Nerdə əvvəlki vədlər əcəba?
Əcəba yoqmu, yoqmu səndə vəfa?
O, məhəbbətlə parlayan gözlər
Şimdi bir başqa macərə söylər... (1, s. 125)

Elə bu dialoq zamanı Sənanın epileptik tutmaları ilə başlıca məhəbbət xətti – Sənan-Xumar ülvə məhəbbəti meydana çıxır. Müəllif burada verdiyi remarkada cənnəti, cənnətdəki mələkləri təsvir edir. Bu remarkada maraqlı doğuran cəhətlərdən biri – mələklərin əl-ələ, qol-qola gəzmələridir. Bu təsvir “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “Basat boyu”nu yada salmırmı?

“Uzun binar deməklə bir məşhur binar vardı. Ol binara pərilər qonmuşdı. Nagahandan qoyun ürkdü. Çoban ərkəcə qaqudı, ilərü vardı. Gördü kim pəri qəzları qanat-qanada bağlamışlar, uçarlar.” (4, s. 125).

Hüseyn Cavid bu əsərlə tanış idimi? Məlumdur ki, uzun zaman İstanbulda səfir olmuş alman şərqşünası Fridrix fon Dits 1815-ci ildə “Basat boyu”nu alman dilinə tərcüməsi ilə birlikdə nəşr etdirmişdi. Ehtimal etmək olar ki, Azərbaycan şairi bu əsəri ya görmüş, ya da onun haqqında eşitmişdi. Bütün hallarda, bu araşdırma gələcəyin işidir.

Biz isə qayıdırıq Cavidin “cənnətinə” və mələk qiyafətində Sənanın gözüne görünən Xumara. Maraqlıdır ki, Xumar-mələk Sənana Zəhra kimi eşq elan etmir; yalnız onu yüksəlməyə çağırır:

Xumar:

Şeyx, gəl, gəl! Sevimli Sənan, gəl!
Sana layiq deyil o yer, yüksəl!...
...Durma, yüksəl, ənisi-ruhum, gəl!
Mütərəddid görünmə! Gəl yüksəl!
Oqunur gözlərində nuri-dəha,
Yüksəl, ey şeyx! Gəl, düşünmə daha!.. (1, s. 128)

Faciədəki sonrakı hadisələrin qısa xülasəsi Şeyx Kəbirin “peyğəmbərliyi” nəticəsində məlum olur. Əlbəttə, Hüseyn Cavid bunu şeyxin peyğəmbərliyi kimi deyil, Sənanın epileptik yuxusunu dəqiq yozması kimi təqdim edir.

O da şübhəsizdir ki, Sənanın bayılması və bayğınlıq halında gözünə görünənlər Azərbaycan məhəbbət dastanlarındakı butavermə səhnəsinə çox bənzəyir ki, bu da Hüseyn Cavidin xalq yaradıcılığına dərinədən bələd olduğunu göstərməkdədir.

Böyük İran ensiklopedik zəkası və şairi Ömər Xəyyamın (1048-1131) anadan olmasının 900 illiyinə həsr olunmuş "Xəyyam" dramını (5) Hüseyn Cavid 1935-ci ildə qələmə almışdır. Bu münasibətlə keçirilən müsabiqədə əsər üçüncü yeri tutmuşdur.

Məlumdur ki, dram 30 ilə yaxın bir müddətdə itmiş sayılmış, ilk dəfə 1963-cü ildə İrəvan Azərbaycan Dram Teatrının arxivindən tapılaraq çap edilmişdir. Əsərdə məhəbbət motivi ilk dəfə özünü Xəyyamın, Xərabatinin, Rəmzinin, Sabbahın, Xacə Nizamın dostluğu şəklində büruzə verir. Ancaq bu məhəbbət gəncliyin başa çatması və əqidələrin, dünya görüşlərinin dəyişməsi üzündən daimi deyildir. Dramdakı əsil məhəbbət Sevdə ilə Xəyyam arasında ilk baxışdan başlar, amma nə yazıq ki, bu da əbədi olmaz və Sevdanın xaincəsinə öldürülməsi ilə başa çatır.

Beləliklə, Hüseyn Cavidin "Şeyx Sənan" mənzum dramında olduğu kimi, "Xəyyam" mənzum dramında da ən təsirli səhnələr nakam məhəbbətin təqdimi ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseyn Cavid, Əsərləri, 5 cildə, I cild, Bakı, "Elm", 2007
2. İmadəddin Nəsimi, Əsərləri, Bakı, Azər nəşr, 1972
3. Nizami Gəncəvi, Leyli və Məcnun, Lider, Bakı, 2003
4. Kitabı-Dədə Qorqud, Öndər nəşriyyat, Bakı, 2004
5. Hüseyn Cavid, Əsərləri, 5 cildə, V cild, Bakı, "Elm", 2007

ABSTRACT

Hikmet Mehdiyev

THE SUBJECT OF LOVE IN "SHEIKH SANAN" AND "KHAYYAM" POETICAL DRAMAS BY HUSSEIN JAVID

The subject of love is the main line of "Sheikh Sanan" and "Khayyam" poetical dramas, written by great Azerbaijani poet and playwright Hussein Javid (1882-1947).

In these works, reflecting the various hypostases of love, the presentation of human love, which arises from the humanistic traditions of classical Azerbaijani poetry are widely used. In one of his works, Hussein Javid, who proposed the aphorism, "Love is the greatest religion!" never dropped from this principle throughout his creative career. In both dramas, the topic of unfortunate love is reflected at a high artistic level.

РЕЗЮМЕ

Хикмет Мехдиев

ЛЮБОВНАЯ ТЕМА В СТИХОТВОРНЫХ ДРАМАХ «ШЕЙХ САНАН» И «ХАЙЯМ» ГУСЕЙНА ДЖАВИДА

Ведущую линию драм Гусейна Джавида (1882-1947) «Шейх Санан» и «Хайям», написанных в стихотворной форме, составляет тема любви. В этих произведениях, отражающих разные ипостасии любви, широкое место отводится представлению человеческой любви, порожденной от гуманистических традиций классической азербайджанской поэзии. Гусейн Джавид, выдвинувший в одном из своих произведений афоризм «Любовь – самая большая религия», во всем творчестве не отступал из этих принципов. В обоих произведениях разочарованная любовная тема отражена на высоком художественном уровне.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08).

SƏDAQƏT NEMƏTOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

sedaqet_nemet@mail.ru

UOT:82

ƏNƏNƏ:MİFOLOJİ MƏTİNLƏR VƏ NAĞILLAR

Açar sözlər: *mediativ funksiya, ambivalent semantika, ənənə, mifoloji mətn, mediator***Key words:** *mediative function, ambivalent semantics, tradition, mythological texts, mediator***Ключевые слова:** *обусловлено, медиативная функция, амбивалентная семантика, традиция, мифологический текст, медиатор*

Naxçıvanda yayılmış bir mətndə deyilir: “Bir padşah olur. Onun bir oğlu olur. Camaat ona deyir ki, oğlunun bir yaşı olanda onu ilan vuracaq. Padşah uca bir çinar ağacının üstündə qəsr tikdirir, arvadı ilə uşağı həmin qəsrə qoyur. Qəsr elə tikdirir ki, oraya heç nə keçə bilməz. Uşağın bir yaşı tamam olanda, anası uşağa süd verən zaman saçı ilan olub onu vurur”.

Göründüyü kimi, mətnə camaat informator səviyyəsindədir – müqəddəs aləmdən gələn informasiya (Allahın hökmü) onların vasitəsilə padşaha ötürülür. Padşah unudur ki, o aləmdən gələn informasiya bu dünyada hakimi-mütləqdir. “İlanın nağılı”ndakı ata kimi o da əlindən gələni edir ki, oğlunu ilanın əlindən qurtarsın, əslində isə hər iki mətnə ilan hökm verən yox, verilən hökmün icraçısıdır. Bu işin (oğlanların ölümü) onlara tapşırılması isə ilanın vasitəçiliyinə-mediativ funksiyasına görədir. Ona görə də padşah bu dünyada heç kəsin bacarmadığı bir işi görür: çinar ağacının üstündə qəsr tikdirir. Yer ilə göy arasında vasitəçi olan ağac həyat ağacı, tale ağacı kimi rəmzləşdirilir. Yəni hadisələrin gedişi bir vasitəçidən (camaat) ikinci vasitəçiyə (müqəddəs çinar ağacına) ötürülür. Padşah oğlunu qəsrə qoymaqla onu həyat ağacına, tale ağacına tapşırır. Çünki o, məkan-zaman informasiyasını düzgün mənalandıra bilmir. Onun oğlunun bu dünyada qalmaq möhləti bir ildir. Zaman – bir ildir, məkan bu dünyadır. Möhlət bitəndə ilan öz mediativ missiyasını həyata keçirir. Ananın saçının ilana çevrilməsi göstərir ki, bu mətnə ilan qadın obrazında təsəvvür edilir. Məlumdur ki, ənənədə qadın həm müsbət, həm də mənfi başlanğıcdır. Padşahın arvadının çinarın üstündəki qəsrə oğlunu qoruması, lakin ilin tamamında saçının ilana çevrilib qoruduğunu öldürməsi də burdan qaynaqlanır.

“Caməs” nağılında isə ilan həm informator-mediator statusunda, həm də inisiyasiya (ölüb-dirilmə) prosesinin daşıyıcısı statusunda təqdim olunur. Nağılda o, ilanların “böyüyüdür”, adı Şamirandır. İlanın adı da bir cəhətdən maraqlıdır. B.Ögel yazır ki, Osmanlı qaynaqlarında “evren” böyük ilan olaraq tanınır. Informatorun tələffüzündə “Şamiran” “Evren” müəyyən dərəcədə fonetik yaxınlıq təşkil edən adlardır. “Şam” – “sab” hissələri arasında da paralelliklər vardır (m – b əvəzlənməsi). “Qədim türk dilləri lüğəti”ndə də sab-güclü, başçı mənalarında izah olunur (5, s. 478). Göründüyü kimi, Şamiran adında da başçı mənası ifadə olunur.

Nağılda deyilir ki, Caməs dostları ilə meşəyə odun yığmağa gedir. Burda rastlaşdıqları quyuya heç kəs girə bilmir, axırda Caməs quyuya düşür. Uşaqlar onu quyuda qoyub qaçırlar.

“Azərbaycan nağıllarında yeraltı dünyanın çox mürəkkəb strukturu var, bununla bərabər, quyunun yerin altı, kaos dünyası ilə bağlılığı epik mətnlərdə sistem halındadır” (4, s. 320). “Caməs” nağılında da bu ənənə gözlənilir, bu sistemdən kənara çıxılmır. Dostlarının qoyub qaçdığı Caməs bıçaqla quyunun divarını xeyli oyur, oyuqdan gözəl bir bağ, yaraşlıq imarət görsənir. Caməs ilanlarla da, kaos dünyası ilə də burda rastlaşır. İlanların böyüyü “Şamiran Caməsə bir əhvalat danışdı. Bu söhbət düz yeddi il çəkdi. Ancaq Caməs elə bildi ki, cəmi bir gün keçib. Odu ki, ilana dedi:

- Mən dünənən burdayam. İndi anam mənsiz darıxır, icazə ver gedim.

Şamiran ilan dedi:

- Nə bir gün, düz yeddi ildə ki, sən burdasan.

Caməs dedi:

- Bu necə olan şeydi?

İlan dedi:

- Sən məni öldürəcəkdin. Odu ki, mən elə bir əhvalat danışdım ki, ömürdən yeddi il gəlib keçsin” (2, s. 45-46).

Oğlanla ilanın söhbətində ortaya çıxan məsələlər ənənədən gəlir. Burda ilan:

- Yenə də informatorudur.
- Allahın yazısı yenə də ona məlumdur.
- İlanın 7 ilə danışdıqları oğlana bir gün kimi gəlirsə, bu, ilanının qeyri-adiliyi ilə şərtlənir.
- İlan öz danışığı ilə yeddi ili bir gün kimi təsəvvür etdirə bilirsə, deməli, o, oğlanın gözündə zamanı saxlamaq gücündədir. Zamanı saxlamaq, durdurmaq isə belə görsənir ki, qeyri-adilərin funksiyasına daxildir.
- Ancaq burda ilan öldürən (bu dünyadan o dünyaya apararı) yox, öldürülən (bir dünyadan o biri dünyaya aparılan) varlıqdır.

Oğlan:

- Quyuya düşməklə bu dünyadan (yer üzündən) o biri dünyaya (yer altına) yol gedir.
- İki dünya arasındakı yolculuğu onun qeyri-adi missiyasından xəbər verir.
- Bu missiya Allah yazısı ilə bağlıdır. Oğlanın quyuya düşməsi də alın yazısıdır.
- Bu mətnə oğlan öldürülən yox, öldürəndir.
- Oğlanın fəallığı bir mediator olaraq ilanının fəaliyyətini durğun müstəviyə çıxarır.

Ayrılanda “Şamiran ilan dedi:

- Ey Caməs, get, ancaq sən bir də mənim yanıma gələcəksən. Özü də məni öldürəcəksən.

Caməs dedi:

- Necə ola bilər ki, bu yaxşılıqdan sonra mən səni öldürüm? Heç əlim gələrmə?

Şamiran ilana dedi:

- Bir sözdü dedim, yadında qalsın” (2, s. 47).

Göründüyü kimi, bu motivin daşdığı semantika da müəyyən ənənə ilə bağlıdır. Oğlan ondan ayrılanda qətiyyətlə ağına gətirmir ki, Şamirandan gələcək hadisələrin proqnozunu eşidir. O, bir də buralara qayıdacaq, bütün yaxşılıqlara baxmayaraq ilanı öldürəcək. Mediator olan ilanının dedikləri qismətdir, alın yazısıdır. Bu vəziyyətdə isə öz informasiyaları ilə ilan fəal, oğlan qeyri fəaldır.

Padşah oğlunu ölümdən qurtarmaq üçün çinar ağacının üstündəki qəsrə gizlətməmişdi, “İlanın nağılı”nda kişi oğlunu ilandan (ölümdən) xilas etmək üçün yad qapılara göndərmişdi. Lakin nə qəsr, nə yad qapılar onları hiş edə bilməmişdi.

Caməs də Şamirandan ayrılanda padşah kimi, oğlanın atası kimi eyni qənaətə gəlmişdi. Lakin, hər üç mətnə də bu, ənənədən qaynaqlanır: bu dünyadan o dünyaya getməyin vaxtı, zamanı ilanlara aghdır.

Hər üç vəziyyətdə bu məsələ açıq-aydın görünür, üst qatda görünənlər alt qatdakı hadisələrdə şərtlənir, bu qatlar birlikdə strukturu formalaşdırır.

Birinci halda:

- Qadına çevrilmiş ilan öz “mənsəyini” gizlətmək, qəhrəmanın arvadı olmaq istəyir.
- İlan qadına çevrildiyi vaxt yeni keyfiyyətlər qazandığından bəzi funksiyalarını itirir. Məhəmmədin onu təndirə salacağından xəbərdar olmaması, fikrimizcə, itirilmiş funksiyalarla əlaqəlidir. Bu məqamda ilan qeyri-fəaldır.

İkinci halda:

- İlan subyekt, oğlan obyektidir. Subyekt fəal, obyekt qeyri-fəaldır.
- “Oğlan bu dünyanın deyil. Mən aparıram” – sözləri ilanının öz mediativ funksiyasına münasibətinin ifadəsidir.

Üçüncü halda:

- İlan iki statusda (informator-mediator, inisiyasiya prosesinin daşıyıcısı) təqdim olunduğundan bəzən fəal, bəzən qeyri-fəaldır.

Bütün bunlar isə nağıllarda gerçəkləşən ilanlarla bağlı düşüncənin ayrı-ayrı səviyyələrini əhatə edir, qoruyuculuq funksiyasına müxtəlif baxış bucaqlarından yanaşılmasına imkan verir.

“Caməs” nağılındakı sonrakı hadisələr də bunu göstərir: xəstə padşahın dərmanı Şamiranın yağıdır. İlanı isə ancaq Caməs tapıb öldürə bilər. Bu qəddərdən qəhrəman qaça bilməz. Ona görə də Caməsi məcbur edirlər ki, ilanının arxasınca getsin. Şamiran ona deyir: “Ağlama, dur gedək. Ancaq mən heç kimə əl verməyəcəyəm ki, mənim başımı kəsin, tək səndən savayı. Ancaq məni kəsəndə bir qarış başımdan, bir qarış da quyruğumdan kəsib dəsməlin arasında gətirib bu quyuya salarsan. Mən dönüb olacağam yenə həminki ilan. Ancaq mənim yağımı padşahın belinə vuran kimi öləcək” (2, s. 48). Göründüyü kimi, ilan ölüb-dirilmə prosesindən keçir. Fikrimizcə, mətnə bu, ilanının mediativ funksiyası ilə bağlıdır. Caməs mediator deyil, ona görə də Şamiranı bu dünyadan o dünyaya apara (öldürə) bilmir. İlan isə qeyri-fəal vəziyyətdə də (ölüm halında) padşahı bu dünyadan o biri dünyaya aparır.

Əski təsəvvürləri özündə cəmləşdirən mətnlərin birində deyilir ki, bir əjdaha insan donuna girmiş ilanı qovur. Bir igid əjdahanı öldürüb onu qurtarır. İlan bu igidə sehirli bir daş verir (6, s. 568). İlanın qəhrəmana bu cür köməyi müxtəlif səviyyələrdə nağıllara transfer olunur. “Kişi və ilan” nağılında kişi həmişə ilanının

yuvasının ağzına bir cam ayran qoyur, ilan da ayranı yalayandan sonra ağzından camın içinə bir ləl salır (1, s. 147).

Mətnlərdə ilana yaxşılıq edilməsi iki formada (ölümdən qurtarılmacı, ayran verilməsi) reallaşır. Hər iki halda ilan bunun əvəzini eyni şəkildə (sehirlə daş, ləl) “qaytarır”. Bu cür nağıllarda ilan yaxşılıq semanteminin reallaşdırıcısıdır. Bu baxımdan Naxçıvandan toplanmış “Əlmərdanın nağılı” ilə (2, s. 167-169) Ağbabada yayılan “Yoxsulunan ilan” (3, s.171-176) nağılı diqqəti cəlb edir. Bu nağıllarda paralelliklər çoxdur. Hər iki mətnin nüvəsində mifoloji təsəvvürlər dayanır. Hadisələrə mifoloji gücün diqtəsi həlledicidir. Birinci nağılın qəhrəmanı Əlmərdan kişi çox yoxsuldur. İkinci nağılda isə qəhrəman öz adı ilə (Yoxsul) öz vəziyyətini simvollaşdırır. Hər ikisi də onlara yaxşılıq göstərən ilana xəyanət edirlər. Bu xəyanətə baxmayaraq ilan onları xoşbəxtliyə qovuşdurur. Hər iki variantda əsas olan cəhətlər:

- Mifoloji zaman (“günah səndə deyildi, zamanın gəlişindəydi” – belə deməklə ilan zamanım həllediciliyini qabardır).

- Mifoloji təsəvvür (adamların üstündə il təhvil olan heyvanın xasiyyətini daşması).

- Mifoloji məkan (o dünya ilə bu dünyanı birləşdirən yer).

- Sakral dünyanın informasiyası (ilanın köməyi).

Bütün bunlar isə nağılın hər iki variantının daxili mexanizmində mühüm şərtə çevrilir, hadisələr düzümündə gərginliyi təmin edir.

Kasıb Əlmərdan kişi vəziyyətin dözülməzliyindən özünü öldürmək istəyir. “O, dağın başına çıxıb özünü atmaq istəyirdi. Birdən gördü ki, iki dağ bir-birinə qovuşub-aralanır” (2, s. 167). İki dağın bir-birinə qovuşub-aralanması sakral dünyanın informasiyası, xüsusi təsəvvürlə bağlı əlamətdir. İki dağın bir-birinə qovuşub-aralanması qeyri-adi halın işarəsi kimi baş verəcək hadisələri də fərqli müstəviyə yönəldir. Əlmərdan kişi özünü dağdan atır, amma sağ qalır. Deməli, dağların bir-birilə qovuşub-aralanması Əlmərdan kişi özünü atsa da sağ qalacağını “xəbər vermiş”. Bununla dağ qoruyuculuq missiyasının ilkin mərhələsini yaradır. Mətnə Əlmərdan kişinin ölümü “proqramlaşdırılmayıb”. Onu üzüb əldən salan, özünü öldürməyə şövq edən yoxsulluqdur. Əlmərdan kişi nə qədər yoxsuldursa, bir o qədər özünü öldürmək haqqında fikirləşəcək.

Deməli, dağın onu hifz etməsi ilə işarələnən birinci mərhələ hələ yetərli deyil. Səbəb (yoxsulluq) öz yerində qaldığı üçün də hökm (özünü öldürmək) öz qüvvəsindədir. Beləcə hadisələr düzümündə dağa bağlı məsələlər ilk pilləni təşkil edir. Strukturda ikinci pilləyə (ikinci mərhələyə) ehtiyac duyulur. Əlmərdan kişi ölümdən qurtarmaqla ikinci mərhələyə daxil olur. Bu mərhələdə qoruyuculuq ilana məxsusdur. Elə burdaca ilan onu çağırır: “Ay Əlmərdan, mən səni yaxşı tanıyıram. Bilirəm, kasıbçılıq səni buraya gətirib çıxarıb. Əgər məni eşitsən, bütün arzularına çatarsan” (2, s. 167). Dağ Əlmərdan kişini ölümdən, ilan kasıbçılıqdan qurtarmaqla ona hamilik edirlər. İlanın “məni eşitsən, arzularına çatarsan” – sözlərində mahiyyət çox sərrast ifadə olunur. Əlmərdan kişi arzularına çata bilmədiyi (yoxsulluq ucbatından ailəsini saxlaya bilmədiyi) üçün özünü öldürmək istəyir. Onu qorumaq, ölüm fikrini başından çıxarmaq üçün onu arzusuna çatdırmaq lazımdır. İlan bütün bunları bildiyindən də ona “mən səni yaxşı tanıyıram” – deyir.

Əlmərdanı arzularına çatdırmaq üçün padşahın yuxularından istifadə edir. Padşahın yuxuları hadisələr düzümünün üçüncü pilləsidir. Yuxu başqa bir dünyadır. Burda ilan vasitəçiliyi, mediatorluğu yuxudakı dünya ilə bu dünya arasındadır. Yuxunun başqalarına yox, padşaha aid olması isə ilanın mediativ seçimidir. Başqalarına aid olan yuxu Əlmərdanı öz arzularına yetirmək gücündə deyil.

İlanın mediativ funksiyası padşahın görəcəyi yuxular barəsində Əlmərdana verdiyi xəbərlərdə daha qabarıqdır. Əlmərdanla ilan münasibətlərini də padşahın gördüyü yuxuların (canavar, qılınc, qoyunla bağlı) proqnozlaşdırması əhəmiyyətli şərtlərdəndir. İnanclara görə, il hansı heyvanın üstündə təhvil olursa, adamlara da o heyvanın xasiyyətindən “pay düşür”. “Təqvim mifləri”ndə də belədir: “Doqquzuncusu qoyun ilidi, bında insanlar həlim, mehriban olurlar” (7, s. 54). Padşahın birinci və ikinci yuxusunda üstündə il təhvil olan heyvan yoxdur, ancaq üçüncü yuxu məhz bu inancın əsasında formalaşır: “Padşahın yuxusunu yozub deyərsən ki, padşah sağ olsun, yuxuda görmüsən ki, yağış əvəzinə göydən qoyun yağır. Qoyun isə bolluq, sakitlik, xoşbəxtlik rəmzidir. Sənin məmləkətində bundan sonra hamı mehriban, sakit olacaq” (2, s. 169). Bununla məlum olur ki, ilana həm padşahın görəcəyi yuxular, həm də onların yozumu ağıdır.

Deməli, bütün bunlar sadəcə yuxuyozma deyil, zamanın və hadisələrin yozumudur. Burda hadisələr üç mərhələlidir:

1. Yuxudan əvvəlki vəziyyət;

2. Yuxu;

3. Yuxudan sonrakı vəziyyət.

Təkcə padşahla adamları yox, ilanla Əlmərdan da mifoloji zamanın və mifoloji hadisələrin təsirindədir. İlan bu zamanı və hadisələri görüb, dəyərləndirə bilir. Başqalarının isə bu hadisələrə təsiretmə gücü yoxdur.

Birinci yuxu canavarla bağlıdır.

Hamı bir-birinin varını-yoxunu çapıb – talayır. Əlmərdan da ilanın yuvasındakı var-dövləti oğurlayır. Ancaq buna görə ilan ona heç nə etmir.

İkinci yuxu qılıncla bağlıdır.

Müharibələr olur, qan su yerinə axır.

Əlmərdan da ilanın quyruğunu qılıncla vurur, onun qanını axıdır. İlan yenə də Əlmərdan kişiye heç nə demir.

Üçüncü yuxudan sonra sakitlik yaranır. İlanla Əlmərdan arasında münasibətlər də normallaşır. Deməli, bu nağılda ilanının mediator funksiyası müxtəlif yönərdən təqdim olunur. Sonralar bütün bunların səbəbini ilan arzusuna çatdırdığı Əlmərdana şərh edir. Hər bir şərh ən qədim inancları özündə yaşadır.

Göründüyü kimi, bu ənənələr tədqiqatlar üçün böyük imkanlar açır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası, Naxçıvan folkloru, II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 496 s.
2. Azərbaycan nağılları, Naxçıvan, Bakı: MBM, 2005, 296 s.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası, Ağbaba folkloru, Bakı: Səda, 2003, 476 s.
4. Cəfərli M. Azərbaycan dastanlarının struktur poetikası, Bakı: Nurlan, 2010, 204 s.
5. Дребнемюркский словарь, Ленинград: Наука, 1969, 675 с.
6. Ögel B. Türk mitolojisi, II c. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2002, 610 s.
7. Şükürov A. Mifologiya, 6-cı kitab, Bakı: Elm, 1997, 228 s.

ABSTRACT

Sedaget Nemetova

TRADITION : MYTHOLOGICAL TEXTS AND TALES

Mediative function of the snake image in folklore texts attracts attention in different sides. In the article these problems are explained on the basis of the mythological texts and tales gathered from Nakhchivan. The opportunities of the ambivalent semantics is emphasized. It is directed that all these are depend on tradition.

РЕЗЮМЕ

Садагат Нематова

ТРАДИЦИЯ: МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ТЕКСТЫ И СКАЗКИ

В фольклорных текстах часто привлекает внимание медиативная функция образа змеи. В статье исследуется медиация и возможности амбивалентной семантики, нашедших отражение в нахчыванских мифологических текстах и сказках, что традицией.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

UOT:398

**DƏDƏ QORQUDUN OĞUZ DASTANLARI QƏHRƏMANLARI
HARADA VƏ NƏ ZAMAN YAŞAMIŞLAR**

Açar sözlər: *Oğuz eli, Şərqi Anadolu, Oğuznamə, Sır-Dərya, Dədə Qorqud, Oğuz düşmənləri, kafir (düşmən), qədim isimlər, Türkiстан, Əlincə qalası, köçəri tayfaları, Yaxın Şərq, Ozan*

Key words: *Oghuz people, Eastern Anatolia, Oghuzname, Sir-Derya, Dede Gorgud, infidel enemies, old names, Turkistan, Alinja Tower, nomadic tribes, Middle East, ozan (ashug)*

Ключевые слова: *огузское племя, восточное Анатоли, Огузнаме, Сыр-Дарья, Деде Горгуд, враги Огуза, неверный (враг), древние имена, Тюркустан, крепость Алинджа, кочевные племена, Ближний Восток, озан.*

Oğuzların dilində yazılmış ilk dastanlar Dədə Qorqud dastanlarıdır. Dastanlarda qarşıya çıxan yer adlarından çoxu insanda ilk baxışda qəhrəmanların Şərqi Anadolu və ya Azərbaycanda yaşadıkları barədə təsəvvür yaradır. Dastanlarda qəhrəmanların mənsub olduqları Oğuz elinin vəsfləri isə bunlardır: a) Tam köçəridirlər, b) İç oğuz və dış oğuz olmaqla iki icma halında yaşayır, yaxud üç-ox, boz-ox adları ilə iki qola ayrılırlar c) Oğuz eli ölkəsində hamılıqla yaylağa və qışlağa gedib-gəlirlər. Hər boy özünə aid bir yurdda yaşayır, oradakı dağlara yaylağa çıxır. d) Oğuz elinin siyasi bir quruluşu vardır və eli feodal bir əsilzadə sinfi idarə edir, e) Oğuz elinin qoyun ətindən başqa at əti də yediyi və hətta qırmızı belə içdiyini görünür.

Şərqi Anadoluda və Azərbaycanda heç bir zaman bu vəsflərə malik olan oğuz eli yaşamamışdır. Bəs bu oğuz eli harada yaşamışdır? Orta əsrlər türk tarixi ilə məşğul olan hər kəs bunun cavabını asanlıqla verə bilər: Sır-Dərya boyunda. Həqiqətən, dastanlar birinci hissədə mənbələrin verdiyi imkan ölçüsündə tarixlərin aydınlaşdırmağa cəhd etdiyimiz oğuzlara aiddir. Şərqi Anadolunun və Azərbaycanın tarixi haqqındakı məlumatımız zəruri olaraq bizi belə bir hökm çıxarmağa vadar edir. Bu dastanlar X əsrdəki oğuz elinə, yaxud müxtəlif köçlər ilə sayı azalan, əsasən Qaracığ dağlarında yaşayan XI əsrdəki oğuz elinə məxsusdur. Biz ikinci ehtimalla böyük yer veririk. Oğuzlar bu xatirələrini və ya onların dastanlaşmış şəkillərini Yaxın Şərqə gətirdilər. Bunlar burada “Oğuznamə” adı altında yazıldı ki, bu da İbn Əd-Dəvadarinin bildirdiyi kitabdır. Dastanlar ozanlar vasitəsi ilə xalq arasında yaşadırlardı. Dastanların Sır-Dərya boyundakı oğuz elinə aid olduğu o qədər şübhə doğurmayan bir həqiqətdir ki, bunu təsdiq edəcək başqa dəlillər aramağa belə ehtiyac duyulmur. Bununla bərabər sırf maraq naminə başqa yerlərdə və dastanların özlərində bununla əlaqədar bəzi dəlilləri qeyd edirik.

a) Dastanlarda böyük bir mənəvi sima olaraq görünən Dədə Qorqud, bilindi ki, XIV əsrin əvvəllərində Elxani sarayında yazılmış “Came ət-təvərix”dəki “Türklərin tarixi və Oğuzun cahangirliyinin hekayəsi” fəslində də təsvir edilmişdir. Qorqud ata orada Türkistanda yaşamış oğuz övladlarının mötəbər bir dövlət adamı kimi qiymətləndirilməklə yanaşı, onun kəramət hissi (sahibi) olduğu da göstərilmişdir. Qorqud atanın məzarı da iki yerdə olmaq üzrə, Sır-Dərya boyunda göstərilir.

b) Dastanlar bizə oğuz elinin yurdu barədə açıq bir fikir vermir. Dastanı oxuyan hər hansı bir şəxs oğuzların yaşadıkları yer haqqında qəti bir fikrə gələ bilmir. Hətta Qan-Abaza, Gəncə, Bərdə, Tatyana, Baş Açıq, Gürcüstan, Sürməli, Ağcaqala, Qara dərə və Əlincə kimi yer adları belə bu sahədə ona kömək edə bilməz. Belə ki, orada heç bir zaman gürcülərin əlinə keçməmiş olan Əlincə (Alıncaq) qalası da kafir qalası kimi göstərilir. Demək olarkı, dastanlardan oğuz elinin yurdu tam məlum olmur.

c) Dastanlarda adları çəkilən şəxs adlarından çoxu XI əsr və daha əvvəlki zamanlarda istifadə olunmuş qədim (arxaik) isimlərdir. Bunlar Dirsə xan, Burla, Duxa (Duka), Qoca, Domrul, Basat, Bamsı Beyrək, Baybura, Yeynək, Qazılıq Qoca, Büğdüz Əmən, Əliq Qoca, Uşun Qoca, Əyrək, Səyrək.

d) Dastanlarda oğuzların düşmənləri kafir adlanır. Qövmlər yalnız “Çərkəz” adı, o da bir mənşədə bir dəfə çəkilir. Ölkə kimi Gürcüstanın adı xatırlanır.

Dastanlarda oğuz igidlərinin yağlıları (düşmən) olan kafir bəyləri bunlardır: Şöklü Məlik, Buğacıq Məlik, Qara Tükən Məlik, Qara Aslan Məlik, Dəmir Yaylı Qırpaq Məlik, Sunu Sandal Məlik, Ağ Məlik Çəşmə, Arşın oğlu Dirək Təkur, Qara Təkur. Şöklü Məlik dastanların başlıca və əsil ünsürlərindən biridir. O, dastanların dördündə də düşməni təmsil edir və hər dəfə də yoldaşları Buğacıq Məlik və Qara Tükən Məlik ilə birlikdə ölür. Qırpaq Məlikə gəlincə o, Səlcuğun atası Dukak kimi, dəmir yaylı ləqəbini daşıyır. Qırpaq

Məlikin hadisələr səhnəsində bir rolu yoxdur. Yalnız Qazan bəyin qardaşı oğlu və kürəkəni Qara Budağın ona qan qusdurduğu söylənir. Buradakı Qıpçaq adının bu bəyin mənsub olduğu eli ifadə etdiyinə şübhə yoxdur. Başda Şöklü Məlik olmaqla oğuzların düşmənləri olan bütün kafir bəylərinin adları, göründüyü kimi türkcədir. Şük(şök) türk dilində sükunət, ağırbaşlılıq mənasını verməklə, Şöklü Sakit, ağırbaşlı anlamlarını ifadə edir.

Nəticə olaraq oğuzların dastanlarda kafir kimi təsvir edilən düşmənləri, onların tarixi düşmənləri olan qıpçaqlardan başqa heç kim deyildir. Yuxarıda adı çəkilən Dəmir Yaylı Qıpçaq Məlik sözü də bunun üçün mühüm bir dəlildir. Bu bizə də məlumdur ki, Qıpçaqlar oğuzlardan çox sonra, ancaq XII əsrin ikinci yarısından etibarən islam dinini qəbul etməyə başlamışlar.

Dastanları yaradan və onun dairəsini əhatə edən oğuz eli çox qədim zamanlarda yaşamış bir xalqdır. Əbüqazinin əsərindən öyrənirik ki, Türkmənlərin "Oğuznamə"lərində də bu şəkildə bir zənn etmə vardır. Lakin, onlarda da əsil hakim qənaət Qorqud ata və Salur Qazanın peyğəmbərdən 300 il sonra, yəni X əsrdə yaşadıkları rəvayəti idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Fərhad Zeynalov, Samət Əlizadə, Kitabi-Dədə Qorqud, Bakı, Yazıçı, 1988
2. Loui Bazin, Recherche sur le développement de l'épopée de Dede Korkut, Paris, 2000
3. Muharrem Ergin, Dede Korkut kitabı, Boğaziçi yayımları, 24 baskı, İstanbul, 2002
4. Louis Bazin, Altan Gokalp Le livre de Dede Korkut, Gallimard, Paris, 1998

ABSTRACT

Ali Allahverdiyev

WHERE AND WHEN THE OGHUZ HEROES OF DEDE GORGUD LIVED

The first epics written in Oghuz's language are the Dada Qorgud epos. Many of the place names that appear in the epics suggest that the heroes lived in Eastern Anatolia or Azerbaijan. Anyone who explores Turkish history of the Medieval Ages can say that people lived along the Sir-Derya are regarded as the Oghuz people.

These epics belong to the Oghuz people of the 10th century. As a result, we can say that these epics do not enable us to give a clear idea about the homeland of the Oghuz people. Because in the epics, we can witness the fact that the Oghuz Turks settled in Ganja, Barda, Georgia, Surmeli, Aghja Gala, GaraDere, Alinja and the like. At the same time, many of the person names in the epics are ancient Turkic names used in the 11th century and earlier. Names like Dirse khan, Burla, Baybura, Domrul, BamsıBeyrek, Seyrek are evidence for what we say. We can say that the Oghuz people, who created the epics, are a nation that lived in ancient times.

РЕЗЮМЕ

Али Аллахвердиев

ГДЕ И КОГДА ПРОЖИВАЛИ ГЕРОИ ОГУЗСКИХ ДАСТАНОВ ДЕДЕ ГОРГУДА

Первые дастаны, написанные на языке огузов, -это дастаны Деде Горгуда. Многие из топонимов, встречаемых в дастанах, на первый взгляд создается впечатление, что герои проживали на Восточном Анатолии или в Азербайджане. Каждый, кто занимается тюркской историей средних веков, может сказать, что когда говорится о людях, проживаемых вдоль Сыр-Дарьи, подразумевается огузы.

Эти дастаны относятся огузским племенам X века. Как доказательство можем сказать, что отмеченные дастаны не позволяют нам говорить о точных населенных местах огузских племен. Так как в дастанах можно заметить такие топонимы, как Башы Ачыг, Гянджа, Барда, Грузия, Сурмали, Агджа гала, Гара дере и Алинджа, где они проживали. Большинство названных в дастанах имена лиц является тюркским употреблением XI века и более ранних периодов: хан, Бурда, Байбура, Еенек, Домрул, Басат, Бамсы Бейрек, Газылыг годжа, Эйрек, Сайрак. Можно утвердить, что огузское племя, создавшее эти дастаны и окружающие его круг, является народом, прожившим в очень далекое время.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ. ELMİ ƏSƏRLƏR, 2019, № 1 (98)

NAKHCHIVAN STATE UNIVERSITY. SCIENTIFIC WORKS, 2019, № 1 (98)

НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ. НАУЧНЫЕ ТРУДЫ, 2019, № 1 (98)

ALLAHVERDİ HÜSEYNOV
XƏZƏR HÜSEYNOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
xezerhuseynov@gmail.com

UOT:82

XALQ ŞAİRİ SƏMƏD VURĞUNUN YARADICILIĞINDA AZƏRBAYCANIN İQTİSADİ-MƏDƏNİ HƏYATININ TƏRƏNNÜMÜ

Açar sözlər: *Səməd Vurğun, Azərbaycan, iqtisadiyyat, inkişaf, xüsusiyyət, təsvir, iqtisadi tarix*

Key words: *Samed Vurgun, Azerbaijan, economy, development, peculiarity, description, economic history*

Ключевые слова: *Самед Вургун, Азербайджан, экономика, развитие, особенность, изображение, экономическая история*

Azərbaycan xalqının istedadlı şairi Səməd Vurğun cəmi əlli il yaşamışdır. O, həyata baharda 1906-cı il martın 21-də gəlib, həyatdan baharda 1956-cı il martın 27-də getdi. Lakin, onun qüdrətli, ecazkar poeziyası, romantikası gülləri, çiçəkləri solmayan əbədi bir baharı xatırladır.

Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğun sözün həqiqi mənasında xalq və Vətən vurğunu idi. O, zəngin mənalı yaradıcılığı ilə ürəklərdə özünə əzəmətli bir heykəl yüksəlmişdir. Vurğun poeziyası göyqurşağın bütün rənglərini özündə cəmləşdirən zəngin Azərbaycan torpağı, Azərbaycan təbiəti qədər rəngarəngdir. O, Azərbaycan xalqına, Azərbaycan torpağına bir şair, bir vətəndaş kimi elə dərin köklərlə bağlanmışdır ki, yaradıcılığında və xalqın adət-ənənələri, qəhrəman keçmişi, gözəl gələcəyi, başı qarlı dağları, Xəzəri, Göy gölü, Kəpəzi, bərəkətli düzləri, çəmənləri, zəngin meşələri, tarlaları, iqtisadiyyatı və sair sahələri öz əksini tapmışdır.

Səməd Vurğun otuz illik yaradıcılığının mühüm bir tarixi dövründə Azərbaycan həyatının, ədəbiyyatının, iqtisadiyyatının, mədəniyyətinin bu və ya digər elmlərin yaranma və inkişaf mərhələləri ilə bərabər şəkildə təşəkkül tapmış, inkişaf etmiş və yüksəlmişdir.

Öz dövrünün mürəkkəb ictimai-iqtisadi hadisələrinə nüfuz edən Səməd Vurğunun yaradıcılığında iqtisadi görüşlər öz əksini tapmışdır. Doğrudur, Səməd Vurğun iqtisadçı olmamışdır. Lakin, yaradıcılığının fəaliyyəti illərində başqa əhəmiyyətli elmlərlə yanaşı, Azərbaycanın iqtisadi inkişafı ilə də maraqlanmış, yaradıcılığında onu həmişə diqqət mərkəzində saxlamışdır. Bu təsadüfi deyildir, çünki müxtəlif ölkələrin şair və yazıçıları qələmə aldıkları hadisələri öz bədii təfəkkür süzgəcindən keçirərkən, onları ümumiləşdirərkən iqtisadi məsələlərə də müraciət etmiş və bu məsələlərin həllinə öz münasibətlərini bildirmişdilər. Bu baxımdan 1920 -1950-ci illərdə sosialist inqilabının və onun yaratdığı köklü ictimai-iqtisadi dəyişikliklərin şahidi və iştirakçısı olan Səməd Vurğun çoxcəhətli yaradıcılığında: -şeyrlərində, poemalarında, dram əsərlərində, məqalə, məruzə, nitq, təbrik, oçerk və başqalarında bədii təsvirlərlə yanaşı, iqtisadi məsələlər də öz dolğun əksini tapmışdır. Buna görə də S.Vurğun yaradıcılığını izləməklə biz Azərbaycanın simasını, xalqımızın normal həyat tərzini, onun yüksək arzu və ideyalarını, iqtisadiyyatımızın bizdən uzaq olan zamanlarını seyr edir, Azərbaycanın iqtisadi tarixinin ümumi inkişafını, yüksəlişini və onun əsas xüsusiyyətlərini öyrənmiş oluruq.

Yüksək bədii keyfiyyətlərə malik olan S.Vurğun yaradıcılığı xalqımızın keçmişini, bu gününü və gələcəyini əks etdirən nəhəng güzgüyə bənzəyir. Elmin başqa sahələri bu güzgüdə əks olunduğu kimi iqtisadiyyatımızın bu və ya digər sahələrinin inkişafı və yüksəlişi də öz əksini tapmışdır.

Bəşəri nemətlərlə silahlanmış, günün aktual suallarına cavab verməyə qadir olan hadisələrin mahiyyətini, kəmiyyət və keyfiyyətini dərinləndirən dərindən dərk edən bilən böyük sənətkar S.Vurğun deyirdi: “Biz, Azərbaycan xalqının inqilabi tarixini olduqca bariz və parlaq bir surətdə göstərməliyik.... Böyük bir milli vüqar və əzəmət hissi ilə hamımız deməliyik:

Azad zəhmət-azad ömrün novrağıdır!

Qoca Şərqə gümüş kimi şölə saçan,

...Odlar yurdu-Azərbaycan torpağıdır!” (1, s.294).

XX əsrin 20 – 30-cu illərində Azərbaycan xalqı sözün əsl mənasında böyük bir iqtisadi və mədəni inkişaf yolu keçmişdir. Bu inkişaf yolundan ilham alan S.Vurğun bir çoxları kimi yaradıcılığının ilk illərində kağız korlamamışdır. Onun yaradıcılığında öz dövrünün ictimai-iqtisadi hadisələrin istə nəfəsi duyulur: “Xalqımızın həyatının günü-gündən yaxşılaşması, Vətənimizin iqtisadi inkişafı, yüksəlişi, ondan yazmaq, yaratmaq eşqini daha da gücləndirir, böyük yaradıcılıq nailiyyətləri tələb edir. Vətənin iqtisadi və mədəni yüksəlişini görən şair

deyir: Xalqımızın gələcək inkişafı, şöhrətli tarixi bizdən daha böyük fədakarlıq, daha böyük yaradıcılıq tələb edir. Zəngin və şairanə Vətənimizin bütün nemətlərindən mənəvi inkişafı üçün istifadə edək!” (1, s.296).

Otuzillik yaradıcılığının ilk dövrlərindən başlayaraq son dövrünə qədər xalq təsərrüfatımızın inkişafını, yüksəlişini dərinlən izləyən, ölkənin sənayeləşdirilməsi, kənd təsərrüfatının kollektivləşdirilməsi, mədəni inqilab ölkənin elektrifikasişdırilməsi, elliliklə kollektivləşməsinin həyata keçirilməsi, şəhərlə kənd arasında iqtisadi əməkdaşlıq, əhalinin güzaranının yaxşılaşdırılması, Böyük Vətən müharibəsi, müharibəni törədən imperalistlərin çirkin niyyətləri, Böyük Vətən müharibəsi illərində dağıdılmış xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin vəziyyəti, onun tezliklə bərpası və inkişafı yolları, sülh, demokratiya və bu kimi məsələlər həmişə Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğunun diqqət mərkəzində durmuşdur.

Azərbaycanda elə bir ciddi hadisə, tikinti, tədbir, yaxud da yeni bir nailiyyət, qəhrəmanlıq nümunəsi və s. məsələlər olmamışdır ki, S.Vurğun öz yaradıcılığında ona cavab verməmiş olsun. Vətənimizin iqtisadi inkişafı, onun əmək rəşadəti, əmək ehtiyatları ölkəmizin zəngin yeraltı və yerüstü təbii sərvətləri tərənnüm olunmuşdur. “Xosrov və Şirin” əsərində S.Vurğun yazır:

“Şahım, bu yerlərə diqqət ilə bax,
Kövhər mədənidir burdakı torpaq.
Hər daşın altında bir xəzinə var,
Xoşbəxtdir bu yerə sahib olanlar” (10, s.119).

Bu misralarda Azərbaycanın nə qədər təbii ehtiyatları, zəngin iqtisadi potensiala malik olduğu inandırıcı verilmişdir.

Böyük ideyalar, böyük duyğularla yaşayan S.Vurğun əl əməyinin yüngülləşdirilməsində, iqtisadiyyatın inkişafında texnikanı yüksək qiymətləndirərək, əsərlərində çarxların gurultusunu, nəhəng motorların nəriltisini, qayıqların şappıltısını, yeni həyatımızın əsas hərəkətverici qüvvələri-zəhmətkeş xalq, onun mübarizə və qələbəsi özünəməxsus yüksək şairanə bir ilhamla realizm əsasında qələmə alınmışdır. Bu cəhətdən “Muğan” poeması xüsusilə maraqlıdır. Əsərin on birinci nəğməsində şair texnikanı, insan əməyini, arzu və istəklərini yüksək qiymətləndirərək yazmışdı:

Car çəkir çarxların çaxnaşq səsi, Car çəkir, qışqırır nəhəng motorlar. Qızır baltaların polad pənçəsi, İldırım, ildırım vurur Boz dağı.	Ürəklər, nəbzələr sürətlə vurur... Qatarlar, avtolar gəlir dalbadal. Keçici bayraqlar yan-yana durur, Ürəklər, nəbzələr sürətlə vurur.
O daşlı, qumsallı, gilli torpağı Udur, lay-lay udur ekskavatorlar, Hay salır, qışqırır nəhəng motorlar, İnsanlar qaynaşır... Meydan darısqal.	Od tökür, od tökür Günəş ağızından Torpağın nəfəsi tənqiyir hərdən. Yağınlar yağsa da yerə göylərdən, Əl işdən soyumaz, ürək arzudan...

(2, s.395; 3, s.161)

Göstərdiyimiz bu misralarda şair dövlət planlarımızın necə yerinə yetirildiyini, iqtisadiyyatımızın necə yüksəldiyini, təsərrüfatımızın sürətlə inkişaf etdiyini, yüksəldiyini və s. mühüm məsələləri irəli sürmüşdür. Bütün bunlar S.Vurğunun cəsəratini, qüdrətini, yüksəltməkdə olan təsərrüfatımızın dərinliklərinə nüfuz edə bildiyini göstərir.

“Şairin andı”, “Fənar”, “Könül dəftəri”, “Şeirələr” kitablarında toplanmış əsərlərində S.Vurğun yeni həyatdan, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafından, zəhmət adamlarının xariqülədə qəhrəmanlarından ilham aldığı aydın görünür. Şairin “Səadət nəğməsi” şeirindən bir parçanı xatırlayaq:

İlanlı çöllərdə güllər əkilir, Ölüm duman kimi göyə çəkilir; Ömürlük yuxudan ayılmış insan, Torpaqdan günəşə körpü çəkilir!	Könül hər pərdədə min aləm çalır, Günəş məhəbbətlə yerə alçalır; Təbiət bəzənir hünərimizdən, Axan şəlalələr bizə əl çalır! (4, s.26).
--	---

“Səadət nəğməsi” şeirində şair insanın zəhmətini yüksək qiymətləndirir. İnsanın əməyi və hünəri hesabına həyatın necə dəyişdiyini, insanın ətəlet yuxusundan oyanmasını, torpaqdan günəşə körpü çəkilməsini, Günəşin yerə alçalmasını, təbiətin bəzənməsini, şəlalələrin bizə əl çalmasını şair romantik duyğularla təsvir etmişdi.

Xalq şairi Səməd Vurğun ölkədə gedən quruculuq işlərini, xalq təsərrüfatımızın bu və ya digər sahələrini əhatə edən “Raport”, “Lökbatan”, “Kənd səhəri”, “Muradxan”, “Xumar”, “Bəsti”, “Yeni dünya”, “Taliston” və başqa bu kimi qiymətli əsərlər yazmışdı. Şair bu əsərlərdə ölkədə xalq təsərrüfatının inkişafından, yeni coşğun bir həyatdan, “yurdumuza kanallar çəkən”, “ilanlı çöllərdə ağ pambıq əkən zərbəçilərdən”, “kəndə yaraşır və işıq verən elektrikdən”, “dəmir əlləri ilə daxmaları sökən, yerində saraylar tikən”, “torpağın bağrını təpiklə yaran”, “gecələr yuxusuz qalan” mübariz insanların nailiyyətlərindən ruhlanıb, Azərbaycanın zəngin təbiətini, onun maddi əsası olan iqtisadiyyatını tərənnüm etmişdi.

Ümumi sabaha baxmaq, bugünü-bugündən doğacaq sabahla birlikdə görün şairin yaradıcılığı mücərrəd, ümumi səciyyə daşıdı. Bu yaradıcılıq iqtisadiyyatımızla, həyatımızla, gündəlik işimizlə, geniş planlarımızla, yanan ürəklərlə ekskavator tutan əllərlə bağlı olan, yerdən qanadlanan, yerdən güc alan, hər şaxtaya, soyuğa qatlaşan insan əməyindən, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı ilə bəhrələnən yaradıcılıq idi. Aşağıdakı misralar dediyim fikirləri təsdiq edə bilər:

Mənim romantikam! Sən də qanadlan!
Yan, yan bu gördüyün məşəllər kimi.
Sən də o daş qıran, saraylar quran,
Rolad sinəsilə dağlar uçuran,
Ekskavator tutan o əllər kimi,
Sən də hər şaxtaya, soyuğa qatlan.
Mənim romantikam sən də qanadlan (5, s.163).

Elmin, texnikanın inkişafını yüksək qiymətləndirən, onu öz yaradıcılığında tərənnüm edən S.Vurğun pambıq yığan maşından söhbət edəcək, onu bizə “Muğan” poemasının 9-cu nəğməsində “Muğan” kolxozunda çalışan, muğan qızının dili ilə təqdim edir:

- Ay əmi, o maşın tez gəlsə əgər,
Nə qədər sevinər bizim bu çöllər!
İş görər, tər tökər bir yandan o da,
Vaxtımız çox qalar elmə, savada.
Ev tikib, bağ salıb, yollar çəkərək,
Yollar kənarında güllər əkərək (6, s.186).

Bu misralarda şair xalqımızı yüksək şüurlu, mədəni, zəhmətsevər bir vətəndaş kimi səciyyələndirməklə bərabər, onu təsərrüfatımızın, iqtisadiyyatımızın, mədəniyyətimizin, texnikamızın qoynunda yüksəltdir.

Həyatımızı, iqtisadiyyatımızı alqışlayan, Azərbaycanın iqtisadiyyatını öz yaradıcılığında işıqlandıran S.Vurğun demişdi: “Həyatı sevmək və alqışlamaq azdır. Həyata hörmət etmək, bunun üçün də həyatı dərindən öyrənmək, onun bütün təfsilatına bələd olmaq, onun inkişafına çalışmaq yazıçılarımızın əsas vəzifəsi olmalıdır. Odur ki, yazıçılarımızın üzünü həyatın maddi nemətlərini yaradan, Vətənimizin və sənətimizin şöhrəti olan insanlara, fəhlələlərə və kəndlilərimizə, əməkçi ziyalılarıımıza doğru çevirməliyik!” (7, s.299).

Qeyd etmək lazımdır ki, S.Vurğunun yaradıcılığında nəinki yazıçı və sənətkarlarımızı həyatı dərindən öyrənməyə, izləməyə tövsiyə edirdi, eyni zamanda, əməyi sevməyən, iqtisadiyyatımızın inkişafı və yüksəlişini öz əsərlərində əks etməyən şair və yazıçıları da tənqid edirdi. Belə ki, S.Vurğun 10 mart 1936-cı ildə Staxanov-pambıqçılarının Ümumazərbaycan qurultayında zəhmət adamlarının, fiziki əməyi lazımınca qiymətləndirə bilməyən, sovet yazıçısına yaraşmayan M.Şakinyanın “Pravda” qəzetinin 28 fevral 1936-cı il tarixli nömrəsindəki “M.Şakinyanın arzu və əməlləri” məqaləsini tənqid edərək demişdi: “Bu, vicdansız, ictimaiyyətə zidd bir çıxışıdır və yalnız bir şeyi göstərir ki, Şakinyan sağınçıların, mehtərlərin, pambıqçıların, ölkəmizdə adlı-sanlı adamların əməyini, bu əməyin qiyməti və əzəmətini başa düşmür, dərk etmir...” (7, s.47).

Cəmiyyətin inkişaf yolunu əsərlərində tərənnüm edən, həyata, gələcəyə çox nikbin baxan S.Vurğun Ümumazərbaycan fəvqəladə IX sovetlər qurultayında çıxış edərək demişdi:

“Mən əminəm ki, ordenli ölkəmiz günü-gündən çiçəklənəcək, Xəzər dənizinin qucağında yerləşmiş gözəl Bakıya, gözəl Azərbaycan torpağına dünyanın hər yerindən, uzaq Himalay dağlarından başlamış ucsuz-bucaqsız dəniz yolunu keçən şərq əməkçiləri artıq Suraxanı, Balaxanı mədənlərinə atəşpərəstlik ziyarətinə deyil, Azərbaycanın hər gülər şəhərinə, hər doğma yurdumuza gələcəkdir” (7, s.64).

Vaxtilə xalq şairi Səməd Vurğun tərəfindən irəli sürülmüş bu qiymətli fikirləri, müstəqil Azərbaycan dövlətinin həyatında, quruculuğunda, iqtisadi və mədəni inkişafında aydın görmək olar. Təsədüfi deyil ki, bu gün dünyanın bir çox ölkələrindən Azərbaycana yüzrlərlə, minlərlə insanlar gəlib gedir. Müasir dövrdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı və yüksəlişi onları valeh edir.

Məlum olduğu kimi, iqtisadiyyatın inkişafı üçün qənaətlərin də böyük əhəmiyyəti var. Bu fikirlər də S.Vurğun yaradıcılığından kənar qalmamışdı. İqtisadiyyatın inkişafında qənaəti yüksək qiymətləndirən şair “Tarla nəğməsi” şeirində yazmışdı:

Üfüqlər qızarıb, güləndə səhər,	Yığınsın qucağına sarı sünbülü.
Bülbül öpə-öpə oyatsın gülü.	Torpağa düşməsin havayı bir dən,
Çırmayıb qolunu qızlar, gəlinlər,	Çörək bol olarsa, basılmaz Vətən! (9, s.191).

Azərbaycan təbiətindən sosial-iqtisadi həyatından ilham alan, xalq şairi məşhur “Azərbaycan” şeirində zəngin təbii sərvətlərə malik olan Azərbaycanı, gözəl Vətənin əsil xoşbəxtliyini, onun xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrini-sənaye, kənd təsərrüfatı, elektriklişdirmə, təbii sərvətlər, mənzərə və sair problem məsələləri də realistikəsinə tərənnüm edilmişdi:

Bir dön bizim Bakıya bax.
Sahilləri çıraq-çıraq,
Buruqları hayqıraraq
Nərə salır boz çöllərə,
İşıqlanır hər dağ, dərə (6, s.9).

Verilmiş misralarda şair ölkədə xalq təsərrüfatının inkişafını, elektrifikasiya planının həyata keçirilməsi nəticəsində Vətənimizin "sahillərinin çıraq-çıraq" olmasını, fantan vuran neft buruqlarını Vətənimizin əsil səadətini müdrik təfəkkür tərzində gələcək ölkəmizi Azərbaycanı göstərmişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğun yaradıcılığında zəngin Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatı, təbiəti, mədəniyyəti, zəhmətkeş insanların əli ilə yüksələn iqtisadiyyat realitələrinə tərənüm edilmişdir. Tariximizin mərhələlərində, şairin bütün əsərlərində onun iqtisadi görüşləri özünəməxsus əks olunmuş, Azərbaycanın iqtisadi tarixini zənginləşdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. S.Vurğun. Əsərləri (altı cildə), V cild. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1972, 294 s.
2. S.Vurğun. Əsərləri (altı cildə), III cild. Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, 1961, s.395-396
3. S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. "Məktəb kitabxanası" seriyasından, Bakı: "Maarif", 1986, s.61
4. S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I c., Şeirləri. Bakı: Azərnəşr, 1954, s.26
5. S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, II c. Bakı: Azərnəşr, 1954, s.163
6. S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II c. Bakı: Azərnəşr, 1976, s.186, 9
7. S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, V c. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 1972, s.299
8. S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, III c. Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın nəşriyyatı, 1961, s.212
9. S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, I c. Bakı: Azərnəşr, 1954, s.191
10. S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, III c. Bakı: Azərnəşr, 1987, s.119

ABSTRACT

Allahverdi Huseynov, Khazar Huseynov

DESCRIPTION OF ECONOMIC AND CULTURAL LIFE OF THE PEOPLE'S POET OF AZERBAIJAN SEMEDVURGUN

The article deals with the scientific significance of the economic views of the Azerbaijani people, who have an ancient and rich history, in the creative activity of the People's poet of Azerbaijan SamedVurgun.

In the creative activity of Peoples' poet SamadVurgun, the important branches of the history of economic development of the Azerbaijani people with its specific features are also analysed as the other branches of science. The research carried out proves that economic views in SamedVurgun's creativity are richer and more complete. This article can be useful for those who are interested in economic views in the works of People's poet SamedVurgun and for a broad range of readers

РЕЗЮМЕ

Аллахверди Гусейнов, Хазар Гусейнов

ОПИСАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ ПОЭТА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО СЕМЕДВУРГУНА

В статье обосновывается мысль, что в творчестве народного поэта Азербайджана Самеда Вургуна экономические взгляды азербайджанского народа, имеющего древнее и богатое прошлое, порождает определенный научный интерес. В творчестве народного поэта Самеда Вургуна наряду с другими сферами науки, также анализируются и своеобразные особенности важных сторон истории экономического развития азербайджанского народа. Проведенная исследовательская работа доказывает, что в творчестве Самеда Вургуна экономические взгляды более богаты и совершенны. Статья может быть полезной и для интересующихся существующими экономическими взглядами в творчестве Самеда Вургуна и для широких читательских масс.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Cəfərlı

ƏZİZƏ ƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

aziza_aliyeva@yahoo.com

UOT: 82.(091)

**YUSİF VƏZİR ÇƏMƏNZƏMİNİNİN 1923-1926-Cİ
İLLƏRDƏ PARİSDƏ QÜRBƏT HƏYATI**

"İnsana bir yaşayış bağışlanmışdır, doyunca yaşamaq lazımdır. Amma bu dar dünyanı gərək elə keçirəsən ki, öləndə arxaya baxıb həsrət çəkməyəsən."

Y.V. Çəmənəminli

Açar sözlər: *Y. V. Çəmənəminli, mühacirət ədəbiyyatı, Azərbaycan-Fransa əlaqələri*

Key words: *Yusuf Vazir Chamanzaminli, emigration literature, Azerbaijan-France relations*

Ключевые слова: *Юсуф Вазир Чаманзамини, эмиграционная литература, отношения между Азербайджаном и Францией*

Mühacirət həyatı bir çox tanınmışların həyatında iz buraxmışdır. Fransaya mühacirət edən həmyerlilərimiz arasında Yusif Vəzir Çəmənəminlinin özünəməxsus yeri var. Baxmayaraq ki, onun Fransadakı mühacirət həyatı cəmi üç il olub, bu barədə danışmasaq ədibə haqsızlıq olar. Mühacirətdə doğma vətəmindən və xalqından uzaq düşmüş, acınacaqlı həyatı ilə üç il müddətində bir çox çətinliklərlə üzləşmişdir və bunu öz yazılarında ifadə etmişdir.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Yusif Vəzir Çəmənəminli 1887-ci il sentyabrın 12-də ölkəmizin ən gözəl guşələrindən biri olan Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. Yusif Vəzirin atası Məşədi Mirbaba Mirabdulla oğlu Vəzirov Şuşa bəylərindən idi. Yusif Vəzirin daşdığı Vəzirov soyadı XVIII əsr Qarabağ hökmdarı İbrahimxəlil xanın nüfuzlu vəzirlərindən olan Mirzə Əliməmmədəğanın tutduğu vəzir vəzifəsinə bağlı olaraq nəsilən-nəsilə keçmişdir. İlk təhsilini doğma şəhərində Molla Mehdiinin məktəbində almışdır. Sonra isə təhsilini Şuşa və Bakı real məktəblərində davam etdirmişdir. 1910-cu ildə Kiyev universitetinin hüquq fakültəsinə qəbul olunmuş, oramı bitirdikdən sonra Saratov, Rovno və Simferopol şəhərlərində hüquqşünas işləmişdir.

Beləliklə Y.V.Çəmənəminli 1919-cu ildə yeni yaranmış Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin Türkiyədə ilk səfiri olmuşdur. 1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Yusif Vəzir Türkiyədə səlahiyyətli səfir vəzifəsində fəaliyyəti bitirmişdir. Həmin dövrdə Azərbaycana qayıdarsa başına nə işlər gələcəyini bilməyən ədib 1923-cü ildə Parisə getmişdir. Paris günləri ədibin həyatının ən çətin günlərindən idi. Kiçik qardaşı Miri (Mirabdulla) Parisdə siyasi elmlər institutunun diplomatiya fakültəsində təhsil alırdı. Ədibin Fransadakı həyatı qısa və acınacaqlı olmuşdur, sözüün əsl mənasında burada həyat onu sınağa çəkir. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, cümhuriyyətin süqutu Çəmənəminlinin bütün həyatını alt-üst edir. Həmin dövrdə Fransada bir əcnəbinin hüquq sahəsi üzrə işləməsi qeyri-mümkün olduğu üçün Y.V.Çəmənəminli maddi vəziyyəti ağır idi. O, məcbur olub Paris yaxınlığındakı Klişi (Clichy, Fransanın Alsace – Champagne – Ardenne-Lorraine bölgəsində yerləşən Haut – de-Seine departamentinə aid olan bir şəhərdir) adlı şəhərə köçüb əvvəlcə Lokomativ, sonralar isə avtomobil zavodlarında fəhlə kimi fəaliyyət göstərirdi. Fransada mühacirətdə həyatının ən ağır vaxtlarını yaşayan, hər cür əziyyətə səbrlə, əzmlə dözən yazıçı bir çox yazılarında səmimi etiraflar edirdi. Yazılarında həyatının ən kədərli dövrünü siyasətə həsr etdiyi vaxtlar olduğunu ifadə edirdi. Hətta Parisə getməyinə də bu səbəbdən məcbur olduğunu vurğulayırdı. Onun maarif və mədəniyyət adamı olduğunu, ədəbiyyatla yaşadığını xüsusi qeyd edirdi. Ədib "Paris xəbərləri" qəzetilə əməkdaşlıq edərək "Şərq məktubları" başlığı altında müxtəlif məqalələri, maraqlı publisist yazıları çap olunur. O, Parisdə olduğu müddətdə maddi çətinliklərə, mənəvi sıxıntılara baxmayaraq böyük səbr və inadla mütləiyə xüsusi diqqət yetirirdi. Yusif Vəzir vaxtının çoxunu Fransa milli kitabxanasında keçirirdi. 1922-ci ildə Yusif Vəzir Çəmənəminlinin "Azərbaycan ədəbiyyatına bir nəzər" kitabı fransız dilində çap olunur. (Veziroff-Un coup d'oeil sur la littérature de l'Azerbadidjan, Paris, 1922). Bu kitabda folklor haqqında ilk elmi-nəzəri mülahizələrini söyləmiş və sonrakı illərdə tədqiqatını genişləndirmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra janrları və nəzəri məsələləri barədə elmi əsərlər yazmışdır. Ədib hesab edirdi ki, Azərbaycan xalq ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatının ən zəngin qollarından biridir. Fransız dilini yaxşı bilən yazıçı Avestanın tam bir mətnini fransızca oxumuşdur və "Avesta" ya münasibətini tərənnüm edən xüsusi bir məqalə yazmışdır. Bu da təsadüfi deyildi, o, folklorun müxtəlif məsələləri barəsində olan məqalələrində və bədii əsərlərində

Zərdüştə, onun bir çox qədim şərq xalqları (Azərbaycan, Orta Asiya və İran) üçün müqəddəs sayılan fəlsəfi-dini "Avesta" (Qanun) kitabına xüsusi yer verirdi. Y.V.Çəmənəmzinlinin arxivində Paris həyatından bəhs edən (1935-1936) "Həzrəti Şəhriyar" adlı bir komediyası da vardır. Bu əsərdə 20-ci illərdə müxtəlif səbəblərdən Parisdə yaşayan insanların acınacaq həyatlarından bəhs olunur. Bundan əlavə, 1923-cü ildə və sonrakı illərdə ədib, Azərbaycan tarixinə, folkloruna, etnoqrafiyasına, ədəbiyyatına dair fransız və başqa dillərdə külli miqdarda kitab oxuyurdu.

1922-ci ildə Yusif Vəzirin qardaşı Miri təhsilini bitirib Parisdə bankların birində məmur işləyirdi. 1924-cü ildə Miri qəflətən xəstələnir. 1925-ci ilin aprel ayında Miri 29 yaşında Parisdə vərəm xəstəliyindən vəfat edir. Yusif Vəzir kiçik qardaşının vaxtsız ölümündən hədsiz dərəcədə sarsılır, bu ağır yükü daşımaq onun üçün çox çətin idi. Bundan əlavə Parisdə işləri də yaxşı getmirdi. Y.V.Çəmənəmzinlinin arxivində qardaşı və özü haqqında bir çox sənədlər saxlanılır (qardaşının dilomu, Parisdə çəkdiyi müxtəlif şəkillər və s.). Arxivdə saxlanılan bir arayışda qardaşı Mirinin dəfni barədədir. Orada qeyd olunur ki, Miri Vəzirovun cəsədi beş il müddətində həmin qəbiristanlıqda saxlanılır. Əgər bu müddət başa çatarsa və daimi yer alınmazsa onun yeri başqa bir cəsədlə əvəz olunacaqdır. Bu məsələ yazıçıya böyük dərd olmuşdur, sonrakı yazılarında bunu ifadə etmişdir.

Qardaşını itirdikdən sonra Yusif Vəzir Parisdə böyük çətinliklərlə üzləşir və onu gözləyən təhlükələrə baxmayaraq vətəni Azərbaycana qayıtmaq qərara alır. Amma bu qayıdışın da kədərli hekayəsi daha çox qardaşının ölümü ilə bağlı idi. 1926-cı ildə "Sidi" və 1927-ci ildə "Bir qaçqının dəftərindən" adlı hekayələrini yazır, həm də bu hekayələri avtobiografik hekayələr adlandırmaq olar. Bu hekayələrdə yazıçı Fransada yaşadığı həyatın çətinliklərindən və başına gələn real hadisələrdən danışır. O, əsərlərini müxtəlif ləqəblərlə yazırdı. Ədib zavodda fəhlə işlədiyi zaman Klişi şəhər partiya katibi onunla görüşmüş və Yusif Vəzirə kommunistlərlə birgə çalışmaq təklif etmişdir. Lakin o, vətəni Azərbaycana qayıtmaq arzusunda olduğunu söyləmişdir. Yusif Vəzir başqa cür ziyalı idi, doğulduğu torpaqdan, cismən ayrı düşdüyü doğma xalqından kənardə qala bilməzdi. Ədib vətən həsrəti ilə yaşayırdı. Klişidə Kommunist partiyası tərəfindən zavod fəhlələrinin keçirdiyi mitinqdə fəal iştirak etmiş Yusif Vəzirə etibarsız sayılan bir vəsiqə verilib və zavoddan qovulmuşdur. Həmin müddət ədib çox böyük çətinliklər çəkmişdir. Onun evində bir parça çörək belə yox dərəcəsində idi. Hər dəfə axtardığı dolabları yenidən axtararaq bir parça çörək tapacaq deyə ümidini itirmirdi. Uzun müddət işsiz qalan yazıçı gündəlik ruzisini qazanmaq, iş tapmaq ümidi ilə bütün şəhəri gəzir, fabrik və zavodlara müraciət edir, lakin iş tapa bilməyib məyus olurdu. Hər gün eyni vəziyyətdə evə gəlir, amma səhər açılarda yenə ümidini itirmirdi, iş tapmaq ümidi ilə evdən çıxırdı. Düşünürdü ki, bəlkə zavod və fabriklərdən birində onu işə götürürlər. Bir gün yenə iş axtarmaq məqsədilə evdən çıxıb Klişinin küçələrində gəzəndə təsadüfən tanıdığı bir nəfəri görür və bu şəxs Xristofor idi. Xristofor əvvəl Yusif Vəziri tanımır, sonra o, Xristofora bir məktəbdə oxuduqlarını bildirir. Köhnə tanışlar bir yerdə oturub başlarına gələnəri və yaşadıkları çətin günlərdən danışirlər. Xristofor da Yusif Vəzir kimi çətin günlər keçirdiyini deyir. Beləliklə onlar birlikdə, bir qəzetə şərq məktubları yazan rus qaçqınla əməkdaşlıq edib ondan qonorarla bir təhər dolanırdılar. Onlar həftədə bir dəfə görüşüb aldıkları qonorarla doyunca yeyib və dərdləşirdilər. Bir gün onlar kafedə olarkən Yusif Vəzirlə eyni zavodda işləyən Mənsur İbn Məhəmməd kafeyə daxil olur və ədibi görüb sevinir. Onlar zavodda olan xatirələrindən danışır, dərdləşir və iş tapmaq üçün bir yol axtarırdılar. Xeyli vaxt işsiz qalan Y. V. Çəmənəmzinli Kommunist partiyasının orqanı olan "Paris xəbərləri" qəzeti ilə əməkdaşlıq edir, "Şərq məktubları" adı altında yazılar dərc etdirir. Ədibin İstanbuldan Parisə getməsi və orada kommunist partiyası orqanında əməkdaşlıq etməsi Parisdə və İstanbulda tənqidi yazılara məruz qalmışdır.

Görkəmli yazıçının Fransadakı mühacirət həyatı acınacaqlı olsa da, bəzi hallarda ürəkaçan günləri də nümunə gətirmək olar. Buna misal olaraq, 1925-ci ilin avqust ayında Şövkət xanım Məmmədovanın Parisdə, "Komedi" teatrında konsert verdiyi günlər Yusif Vəzir üçün əlamətdar günlərdən idi. Onlar vaxtilə Kiyevdə birgə çalışmışdılar. Parisdə Şövkət xanım və Yusif Vəzir yaxın dost kimi görüşmüş və o, Şövkət xanımın səhnəyə çıxmağına mənəvi dəstək olaraq onu ruhlandırmışdır. Gözəl müğənni Azərbaycan xalq mahnılarını "Arşın mal alan" operettasından Gülçöhrənin ariyalarını proqramına daxil etmişdir. Hətta Şövkət xanıma demişdir ki, qoy Avropalılar bizim musiqimizi tanıyıb ona qibtə etsinlər. Həmin müddətdə Şövkət xanımın Parisdəki konserti uğurlu keçmişdir. Bu hadisədə Y.V.Çəmənəmzinlinin vətənimizə, musiqimizə olan sevgisinin bir daha şahidi olurdu.

Kiçik qardaşı vəfat etməmişdən əvvəl yazıçı vətənə qayıtmaq məqsədilə Parisdəki Sovet səlahiyyətli nümayəndəliyinə ərizə ilə və Azərbaycan SSR Xalq Kommissarları Sovetinin sədri Qəzənfər Musabəyova xüsusi məktubla müraciət edir. O, Qəzənfər Musabəyovu Bakıda təhsil aldığı illərdən tanıyırdı. O, inanırdı ki, M. Qəzənfər onun ərizəsinə müsbət cavab verəcəkdir. Q.Musabəyov həmin məktubu o zaman Azərbaycana rəhbərlik edən S.M.Kirova göstərir. Kirov Y.V.Çəmənəmzinlinin Vətənə qayıtmasına razılıq verir. 1926-cı ilin əvvəllərində məktubuna müsbət cavab alan yazıçı həmin ilin aprel ayının 3-də mühacirətdən Bakıya qayıdır. Y.V.Çəmənəmzinli Fransada olarkən "Molla Nəsrəddin" kimi məşhur bir jurnalın redaktoru və maraqlı hekayələrlə məşhurlaşan Cəlil Məmmədquluzadə ilə şəxsən tanış olmadığı üçün təəssüflənirdi. O, Bakıya qayıdanda böyük dramaturqla görüşmüşdür.

Bir neçə Şərq və Avropa dilləri bilən Y. V. Çəmənəminli alim-yazıçı idi. O, Azərbaycan ictimai fikir tarixinə yalnız yaradıcılığı ilə daxil olmayıb, həm də onun dövlətimizin folkloruna, ədəbiyyat tarixinə aid elmi-nəzəri fikir və mülahizələri bu gün də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun "Qan içində" və "Qızlar bulağı" romanları folkloru aid ən gözəl nümunələrdəndir. Fransadan doğma vətəninə qayıdan yazıçı əvvəlcə "Bakı işçisi" nəşriyyatında bədii şöbənin redaktoru, sonra isə Dövlət Plan Komitəsinin ictimai-mədəni bölməsində ixtisası üzrə vəkil işləmiş və müəllimliklə də məşğul olmuşdur. Y.V.Çəmənəminli həm də peşəkar tərcüməçi idi. O, L.Tolstoyun, İ.Turgenevin, A.Neverovun, N.Qoqolun, B.Lavrenevin, L.Seyfulinanın, V.Hüqonun və s. bir neçə əsərlərini rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdi. O, kino-ssenarilərin tərcüməsi işində də fəal iştirak etmişdi.

Fransadan, yəni mühacirətdən vətənə qayıtmağına sevinirdi. Amma sonrakı illərdə Yusif Vəzirin yenə qürbətdə yaşamağa məcbur olacağını bilmirdi. Bir neçə dəfə müxtəlif bəhanələrlə işdən azad edilir. 1938-ci ildə Ürgəncə gedir və orada müəllim işləyir. 1940-cı il yanvar ayının 25-də Ürgəncdə həbs edilən yazıçı Bakıya gətirilir. O, altı aya yaxın Keşlə həbs düşərgəsində saxlanıldıqdan sonra 1940-cı ilin iyul ayının 3-də Nijni Novqorod vilayətinin Suxobezvodnaya stansiyasındakı həbs düşərgəsinə göndərilir. 1943-cü il yanvar ayının 3-də Yusif Vəzir Çəmənəminli Nijni Novqorod vilayətinin Suxobezvodnaya stansiyasındakı həbs düşərgəsində vəfat edir. Səhəri gün, yəni yanvarın 4-də Yusif Vəzir Çəmənəminli Betluqa çayının sahilindəki qəbiristanlıqda dəfn olunur. Yusif Vəzir Çəmənəminli yaradıcılığı həmişə böyük marağa səbəb olub, onun əsərləri elmi tədqiqat işlərinə çevrilmişdir. Onun zəngin irsi bizdən sonra gələcək nəsillər üçün də bir xəzinədir. Yusif Vəzir Çəmənəminlinin Azərbaycan folkloruna, ədəbiyyat tarixinə dair dərin elmi fikirləri və nəzəri tədqiqatları bu gün də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yusif Vəzir Çəmənəminlinin 130 illik yubileyi vətənimizdə qeyd olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nəsri antologiyası II cild, Şərq-qərb Bakı 2006. 368 səh.
2. Kamran Məmmədov, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Bakı Azərənəşr 1987 269səh.
3. Kamran Əliyev, Ədəbiyyat tarixinə bir baxış, Bakı 2013, Elm və təhsil 302 səh.
4. Xeyrulla Məmmədov, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı 2006. 681s
5. France-Azerbaïdjan Une Rencontre, Le monde autrement Paris 2015, 157s

ABSTRACT

Aliyeva Aziza

YUSUF VAZIR ÇAMANZAMINLI'S LIFE IN PARIS IN 1923 – 1926

The life and creativity of Yusif Vəzir Çamanzaminli, one of the most prominent representatives of the history of Azerbaijani public-political history of the twentieth century, has always been of interest. Yusif Vəzir Çamanzaminli's works are selected by their unique set. The subject of his works was the independence of Azerbaijan, the proper study of our history and cultural heritage, national state building, the awakening and progress of the nation. He introduced Azerbaijani folklore and literature in many countries, as well as in France. Despite the fact that he was in France for a short time in his life, the writer's book "A Look at Azerbaijani Literature" was published in French in 1922. His works are of great importance today. In 2017, Yusif Vəzir Çamanzaminli's 130th jubilee was celebrated in Azerbaijan.

РЕЗЮМЕ

Алиева Азиза

ЖИЗНЬ ЮСУФА ВАЗИРА ЧАМАНЗАМИНИ В ПАРИЖЕ В 1923-1926 ГОДАХ

Жизнь и творчество Юсуфа Вазира Чаманзамини, одного из виднейших представителей истории общественно-политической истории Азербайджана XX века, всегда представляли интерес. Работы Юсуфа Вазира Чаманзамини выбраны по их уникальному набору. Предметом его работ была независимость Азербайджана, правильное изучение нашей истории и культурного наследия, национальное государственное строительство, пробуждение и прогресс нации. Он представил азербайджанский фольклор и литературу во многих странах, а также во Франции. Несмотря на то, что он был во Франции в течение короткого времени в своей жизни, книга писателя «Взгляд на азербайджанскую литературу» была опубликована на французском языке в 1922 году. Его работы сегодня очень важны. В 2017 году в Азербайджане отмечался 130-летний юбилей Юсуфа Вазира Чаманзамини.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ. ELMİ ƏSƏRLƏR, 2019, № 1 (98)

NAKHCHIVAN STATE UNIVERSITY. SCIENTIFIC WORKS, 2019, № 1 (98)

НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ. НАУЧНЫЕ ТРУДЫ, 2019, № 1 (98)

ABBAS HACIYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

abbashaciye@gmail.ru

UOT: 82.(091)

NAXÇIVANDA ƏDƏBİ MÜHİTİNİN TƏDQIQI

Açar sözlər: *Ədəbi mühit, tədqiqat, Naxçıvan, Əsgər Qədimov, yeni vəzifələr*

Key words: *Literary media, research, Nakhchivan, Asker Qadimov, new tasks*

Ключевые слова: *литературные СМИ, исследования, Нахчыван, Аскер Кадимов, новые задачи*

XVIII-XIX əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında ədəbi mühitin bölgələr üzrə inkişafı mərhələsinə qədəm qoyduğu dövr kimi tariximizə düşmüşdür. Tiflis, Dərbənd, İrəvan, Təbriz, Gəncə, Şamaxı və başqa bu kimi coğrafi məkanlarda həyatın digər ictimai-siyasi sahələrində baş verən təkamül mədəniyyət və təhsil sahəsində də özünü göstərirdi. Milli mətbuatın və teatrın yaranması bölgələrdə ədəbi mühiti də formalaşdırdı.

Naxçıvan diyarında ilk olaraq Ordubadda dövrün qabaqcıl ziyalı Hacığa Fəqir Ordubadi tərəfindən “Əncüməni-şüəra” adlı ədəbi məclis yaradıldı. Böyük ədib Məmməd Səid Ordubadinin atası olan bu ziyalı ətrafına xeyli şair toplamışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas-alim ordubadlı filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Yavuz Axundlu Ordubad ədəbi mühitinin tədqiqi ilə bağlı yarım əsrdən artıq araşdırmalar aparmışdır. Ömrünü Naxçıvan Muxtar Respublikasında elm və təhsilə həsr etmiş ədəbiyyatşünas-alimin üç cildlik “Seçilmiş əsərləri”ndə diyarın ədəbi mühiti haqqında geniş araşdırmalarını oxucu və tədqiqatçılara çatdırmışdır. Akademik İsa Həbibbəyli “Nuhçıxandan-Naxçıvana”adlı 850 səhifəlik sanballı tədqiqatının beşinci-“Naxçıvan ədəbi mühiti”adlı bölməsində rus ədəbiyyatının klassiki Lev Tolstoyun Tula vilayətinin Yasnaya Polyana kəndində yaşayıb “Hərb və sülh” romanını qələmə alması, Mixail Şoloxovun Rostov vilayətinin Vyoşinski stansiyasında ömür sürməsi və burada yazdığı “Sakit Don” romanına görə Nobel mükafatı alması faktını nümunə çəkməklə bildirir ki, qələm əhli istənilən məkanda sanballı əsərlər yazı bilər.

Akademik Azərbaycan ədəbiyyatından da belə faktları vurğulayır, M.Füzulinin öz əsərlərini Kərbəlada, M.P.Vaqifin Qazaxda və Qarabağda, Qasım bəy Zakirin Ağdamın Xındırstan kəndində, M.Ə.Sabirin və A.Səhhətin Şamaxıda yaşayıb yaratdıqlarını bildirir. Bütün bu faktlarla ölkəmizin ərazilərindən uzaq salınmış Naxçıvan MR yazarlarının çətinliklərini qabartmaq istəmiş və onların fədakarlıqlarını alqışlamışdır.

Azərbaycanın xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimov doxsan ildən artıq ömrünü Naxçıvanda yaşamış, uzun müddət Naxçıvan Yazıçılar Birliyinə rəhbərlik etmişdir.

Naxçıvan ədəbi mühiti diyarın Ordubad bölgəsində daha çox tanınmış və sanballı qələm sahibləri tərəfindən təmsil olunmuşdur. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Ədəbiyyat kafedrasını müdiri filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əsgər Qədimov “XIX əsr Ordubad ədəbi mühiti” mövzusunda doktorluq dissertasiyası yazmışdır. Alimin işi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirini qərarı ilə ali məktəblər üçün dərslik kimi çap olunmuşdur. Azərbaycan ali məktəblərinin filologiya ixtisaslarında bakalavr və magistr pillələri üzrə təhsil alan tələbələr və tədqiqatçılar ondan istifadə edə bilərlər.

Qədim diyarın həmin ali məktəbinin müəllimi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Seyfəddin Eyvazov “Şərur ədəbi birliyi” adlı kitabçasında sakini olduğu bölgənin yazarları haqqında axtarıqlarını maraqlananlara çatdırmışdır.

Naxçıvan Dövlət Universitetinin müəllimi filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Abbas Hacıyev də, həmin silsiləyə qoşularaq “Kəngərli bölgəsində ədəbi mühit; dünən və bu gün” adlı kitabça hazırlamışdır.

Kitabçada Naxçıvan MR-da yeni yaradılmış Kəngərli rayonunda “Hüseyn Cavid”ədəbi birliyinin yaradılması və oradakı yazarlar haqqında məlumat verilmişdir.

Tədqiqatçı Nüşabə Məmmədova “XX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti” mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir. Nüşabə xanım Rəsul Rza, Bəkir Nəbiyev, İsa Həbibbəyli, Yavuz Axundlu, Məhərrəm Cəfəri, Hüseyn Həşimli, Əbülfəz Əzimli, Nadir İsmayılov, Nigar Sadıqzadə və başqa ziyalıların Naxçıvan MR ədəbi mühitinə maraq və qayğı göstərməsini, onların Naxçıvanda yaşayıb-yaradan ədiblərin yaradıcılığını araşdırmağa sərf etdiyi elmi fəaliyyəti təqdir etmişdir.

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Sevindik Vəliyev və tanınmış jurnalist Akif Axundov “Naxçıvan ədəbi mühiti”, “Naxçıvanın şair və yazıçıları” və “Naxçıvanın elm-sənət adamları və saz-söz ustaları” adlı kitablarını 2008-2011-ci illərdə ədəbi ictimaiyyətə çatdırmışlar.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında bu gün şeir, nəsr və ədəbi tənqid sahəsində fəaliyyət göstərənlərin sayı artmışdır. İstedadlı şair Asim Yadigarın rəhbərlik etdiyi Naxçıvan Yazıçılar Birliyinin üzvləri XXI əsrin ədəbi və elmi salnaməsini yazmaqda davam edirlər.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Ə.Qədimov. "Ordubad ədəbi mühiti", Bakı, 2010, 545 s.
- 2.İ.Həbibbəyli. "Nuhçıxandan-Naxçıvana", B.2015.846 s.
- 3.İ.Həbibbəyli. "Əliqulu Qəmküsarın ədəbi taleyi: sənətdə və həyatda" Şərq qapısı" qəzeti. 24.06.2017. №98(21759)
- 4.Akif Axundov.Sevindik Vəliyev. "Naxçıvan ədəbi mühiti".B.2008.216 s.
- 5.Akif Axundov, Sevindik Vəliyev."Naxçıvanın şair və yazıçıları, B.2010.264 s.
- 6.Akif Axundov, Sevindik Vəliyev. "Naxçıvanın elm-sənət adamları və saz-söz ustaları", Bakı 2011.276 s.
- 7.S.Eyvazov. "Şərrur" ədəbi birliyi"
- 8.Abbas Hacıyev. "Kəngərli bölgəsində ədəbi mühit;dünən və bu gün"
- 9.Hikmət Mehdiyev. "Universitet ədəbi mühiti".
- 10."Naxçıvan" jurnalı. 2007, №15, s.146-152.
- 11."Gəmiqaya"almanaxı, NDU, Qeyrət nəşriyyatı, 1999, 109 səh.

ABSTRACT

Abbas Hacıyev

In the 18th to 19th centuries, in the literary history of Azerbaijan, literary stereotypes of the history of the development of the history of our history. Evolution in other communal-political spheres of life in Tbilisi, Derbent, Yerevan, Tabriz, Ganja and other geographical regions as well as the reflection of culture and education. The national press and the theater of literature are composed in the literary environment in the regions. Earlier in Ordubad, the literary Soviet subheading of the "Ankum Shura" had been created by Haggiag Fagir Ordubadi, who was the intellectual elecent.

РЕЗЮМЕ

Аббас Гаджиев

В 18-19 веках нашей эры в литературе Азербайджана история литературных сред на стадии развития впала в нашу историю. Эволюция в других общественно-политических сферах жизни в Тбилиси, Дербенте, Ереване, Тебризе, Гяндже и других географических областях также нашла отражение в области культуры и образования.Развлечение национальной прессы и театра создало литературную среду в регионах. Впервые в Ордубаде литературный совет под названием «Анкум-шюра» был создан Хаджиагой Фагиром Ордубади, ведущим интеллектуалом того времени.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

TEHRANƏ XUDAVERDİYEVA

*Naxçıvan Dövlət Universiteti**t.salmanova001@gmail.com*

UOT:398

FOLKLOR NÜMUNƏLƏRİNDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏR**Açar sözlər:** *Şifahi xalq ədəbiyyatı, nağıllar, əfsanələr, dastan, islam, mənəvi dəyərlər***Key words:** *Oral folk literature, tales, legends, epics, moral values***Ключевые слова:** *Устная народная литература, сказки, легенды, эпосы, моральные ценности*

Hər bir xalqın mövcudluğunun əsas göstəricisi olan milli-mənəvi dəyərlər onun tarixini, dilini, dinini, adət-ənənələrini, mentalitetini, mədəniyyətini, ədəbiyyatını və incəsənətini əhatə edir. Mənəvi dəyərlər insanı cəmiyyətdə formalaşdırmaqla yanaşı, onun inkişafına da kömək edir və bu dəyərlərin formalaşması prosesi nəticəsində xalqın zəngin mədəni irsi yaranır. Milli-mənəvi dəyərlər haqqında ulu öndərimiz Heydər Əliyevin gözəl kəlamı var: “Bizim hamımızın bir vətəni var-bu Azərbaycan dövlətidir. Azərbaycanlı hər yerdə yaşaya bilər, ancaq azərbaycanlılığını, öz dilini, dinini, milli ənənələrini unutmamalıdır. Onun qəlbi daim doğma Azərbaycanla bir vurmalıdır. Təhsil ocaqlarında gənclərimizi xalqımızın mənəvi dəyərləri əsasında tərbiyələndirmək, mənəvi cəhətdən sağlam və saf insanlar tərbiyə etmək məsələsi mühüm yer tutmalıdır.”

Azərbaycan və ingilis xalqlarının tarixini, adət-ənənələrini, milli-mənəvi dəyərlərini özündə əks etdirən qiymətli söz xəzinəsi olan folklor nümunələrinin materialları əsasında xalqların mənəvi irsinin öyrənilməsi hər zaman diqqəti cəlb etmişdir. Qədim zamanlardan bəri insanların gerçəkləşmə münasibətlərini tənzimləyən folklor nümunələri xalqların folklorunda toplanmış, onların hərtərəfli inkişaf və tərəqqisinə stimül vermişdir. Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan və İngilis folklor nümunələri canlı danışq dilini, ümumişlək leksikanı, arxaik söz və ifadələri, dialekt leksikasını özündə hifz etdiyi üçün hər iki xalqın (Azərbaycan və ingilis) dilini, tarixini, inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənmək baxımından da qiymətli və etibarlı mənbə rolunu oynayır. Tədqiqatlar göstərir ki, qədim köklərə malik Azərbaycan və ingilis xalqları əsrlər boyu öz maddi və mənəvi xəzinələrini qoruyub saxlamış, milli mənəvi dəyərlərin formalaşması üçün əvəzolunmaz bir özülmüşdür. Azərbaycanlıların çox vaxt türk-islam dəyərləri adlandırdıqları əxlaq qaydalarının özəyi orta əsrlərdə formalaşmış folklor nümunələri sayəsində yaranmışdır. Belə ki, Azərbaycan folklorunda “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Koroğlu” kimi dastanlar, ingilis folklorunda isə “Beowulf” dastanı xalqın qəhəmanlıq salnaməsi hesab edilir.

Yer kürəsində həyatın başladığı ilk insan məskənlərindən biri olan, Şərqi günəşi hesab edilən Naxçıvan torpağında xalqın mənəvi zənginliyini ifadə edən çoxlu folklor nümunələri bu torpağın insanların mənəvi zənginliyindən xəbər verir.

Naxçıvan folklorundakı Ağrı dağ əfsanəsinə görə, Ağrı dağı üç bacıdan biri imiş, ortancıl bacı böyük bacıdan küsərək Qaf dağının arxasında cinlərin, pərilərin məkanında məskən salır, kiçik bacısı üçün çox darıxır və bir zaman kiçik bacısını qaçıdırıb yanına aparacağına inanır (5, s. 250). Əfsanələrinə nəzər saldıqda xalqların öz yurdlarını, qız-gəlinin necə qoruması ön plana çəkilməsini görürük. Məsələn; Naxçıvan folklorunda Naxçıvan şəhərində el arasında “Qızlar bulağı”, “Damcı” adları ilə tanınan yerlə bağlı belə bir əfsanə var. Şəhərə hücum edən düşmənlər hər məhəllədən gözəl bir qız seçmək və şaha aparmaq istəyirlər. Xalqın namusunu qorumaq üçün qızları dağın altında mağara kimi bir yerdə gizlədirlər və qızlar gizləndikləri yerdə ağlayaraq Allaha dualar edib yalvarırlar. Qızların göz yaşlarından damcılar yaranır. Bu zaman tufan qopur. Düşmən də məğlub olub geri çəkilir. Elə o vaxtdan da bura Qızlar bulağı deyirlər (19, s. 81). Bu əfsanə xalqımızın qız-gəlinlərimizi nə dərəcədə uca tutmalarına nümunədir. Bu əfsanə, eyni zamanda xalqın Allaha inamını və bu inamın onları xilas etməsi fikrini ifadə edir.

Digər bir əfsanədə-“Yeddi bulaq” əfsanəsində isə bir ananın yeddi qızı və balaca oğlu ilə bircə azğın düşməne qarşı qəhrəmanlığından bəhs olunur. Qızlar analarını, qardaşlarını itirsələr də düşməne təslim olmur, son nəfəslərinə qədər vuruşur və göz yaşları tökərək ölürlər. Əfsanədə deyilir ki, ananın və qızların göz yaşlarından əmələ gələn bulaq suları qovuşaraq itən qardaşlarını axtarmaq üçün axır (6, s. 80-81).

Görkəmli alim Sədnik Paşayev yazır ki, Naxçıvan ərazisindən toplanan əfsanələrdə Sara Şirin, Xaçoban və Fərhad obrazları xalqın sədaqətlik, mərdlik, əməksevərlik, elə-obaya bağlılıq kimi hisslərinin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Naxçıvan əfsanələrindən öyrənirik ki, Naxçıvanda qədimdə su və od

ilahələrinin məbədləri bir-birinə yaxın olmuş, bu məbədlər su kənarında, çox yerdə hərəsi çayın sahilində tikilmiş, aralarında bir çay – su olmuşdur. İnanca görə, Hörmüzün və Armaitin qızı Nahid su ilahəsi, oğlu Atar isə od ilahəsidir. Araşdırıcılar Naxçıvanda od və su məbədlərinin olduğunu və ayinlər icra edildiyini göstərməklə bəşərin mövcudluğunda əsas amillərdən olan suyun müqəddəsliyinə diqqəti çəkmişdir. Naxçıvanda su ilə bağlı mövcud olan inanclar (Novruz mərasimləri) bunu bir daha sübut edir. Belə ki, su insanları paklığa, təmizliyə çağırır. Suyun müqəddəsliyi insanın və bütün canlıların həyatında böyük rol oynaması ilə bağlıdır. Ziyarətgahlardakı bulaqlar və su mənbələri daha da müqəddəs hesab edilir (19).

Sudan dilək diləmə ilə bağlı mövcud olan əfsanələrdə, nağıllarda suyun insanla danışması, suyun yatması, çərşənbə gecəsində xüsusi möcüzəyə malik olması və s. inamı yer üzünün əşrəfi sayılan insanı bu müqəddəsliyi qorumağa səsləyir. Azərbaycan eposu “Kitabi-Dədə Qorqud”da və “Beovulf” ingilis dastanında da su ilə bağlı inancların daha arxaik formasına rast gəlirik. Suyun insana yenilməzlik verməsi inamının bariz nümunəsini “Koroğlu” dastanında Alı kişinin Rövşənə yeddi ildən bir köpüklənən Qoşabulaqdan su gətirməsi səhnəsində də görürük.

Novruz bayramında bulaq başında cavanların çılşması təkcə yüngül zarafat mahiyyəti daşımır, bu həm də mənəvi təmizlənmədir. Çünki sulaşmada ancaq bulaq çeşməsinin suyu istifadə edilir. Bu inanca Anadolu türklərinin mənəvi irsini araşdırarkən də rast gəlinir. Su ilə paklaşma keçən ildən qalan pisləkləri, ağırlıqları, uğursuzluqları, xəstəlikləri özü ilə yuyub aparır. Novruzda su falı, natəmiz qadının başına 40 qaşığı su tökməklə təmizləmə, qırxaçar camına su töküblə çilləkəsmə, başı açıq su içməmək, isti suyu yerə atmamaq, qorxmış uşağa 7 cəftəyə suyu çəkib vermək və digər bu kimi inanclar insanları təbiətin əvəzsiz neməti olan suyu hifz etməyə səsləyir.

Hər iki xalqın folklor nümunələrində nümunələrində xalqların qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, sədaqətlik, humanizm, qonaqpərvərlik, qardaşlıq, dostluq kimi xüsusiyyətlər öz parlaq bədii ifadəsini tapmışdır. Bu ideyalara hər iki xalqın dastan və saqalarında rast gəlinir. İngilis folklor nümunələrinə nəzər saldıqda da, suyun müqəddəsliyi ilə bağlı fikirlər bir sıra nağıl və əfsanələrdə, o cümlədən “Beovulf” dastanında qəhrəmanın öz düşməninə suyun dibində məhv etməsi səhnəsi buna sübutdur. İngilis əfsanəsi olan “Suyu bağlayıblar əfsanəsində qızların ruhlara su verdikləri üçün onların rahat həyat yaşamaları məsələsi ilahi qüvvələrin heç bir haqqı əvəzsiz qoymaması ideyasını ifadə edir. İngilis nağıl və əfsanələrini oxuduqca həyatda hər bir yaxşılığın və pisləyin, hər bir əməlin nəticəsiz qalmaması fikri insanda formalaşır. Məsələn; “Sehrli buynuz” əfsanəsi (8, .s.38) insana el malına xor baxmamağı, “İblis və dərzisi” əfsanəsi (8, .s.35) insanın məhz öz ağılı, dərrakəsi, müdriqliyi ilə öz düşməninə qalib gəlməsi, İrland əfsanəsi olan “Quşların şahı” (8, s.42) əfsanəsində cincar quşunun quşların şahı seçilərkən hiylə ilə qartaldan yüksəkliyə qalxsa da müdrik qocanın lənətinə tuş gəlməsi, şah seçilsə belə həmişə koldan-kola, çəpərdən çəpərə uçaraq heç vaxt dizdən hündürə qalxa bilməməsi belə bir deyimə yaranmasına səbəb olub: “Həmişə dilimizin bəlasını əzilmiş burnumuz çəkir” (8, s.33).

Naxçıvanda geniş yayılmış və bir neçə variantı müxtəlif qaynaqlarda nəşr olunmuş “Aldədə” əfsanəsinin Fərhadla ruhən bağlı olduğu qənaətinə gələn Sədnik Paşayev yazır: “Fərhadın səsi” əfsanəsi ruh etibarilə “Aldədə” əfsanəsinə çox yaxındır. Aldədə də doğma torpağa quş tək uçuş, yad torpaqda isə ayağı tutulur, yerimir. Onun “Nəğməli qarğıları” doğma torpaqda vətənə nəğmə oxuyur, yad torpaqda isə susur, lal olur. Bu cümlələrdə vətənə məhəbbət tərənnümü edilir (19, s.118).

Folklor nümunələrində milli-mənəvi dəyərlərin təbliği, ümumbəşəri dəyərlərlə milli-mənəvi dəyərlərin vəhdəti, sintezi xalqların milli ideologiyasının düzgün formalaşmasında əsas amil olduğundan, bu nümunələrin zaman-zaman araşdırılması və təbliğ edilməsi xalqları irəliyə aparan güclü bir təkandır. Bu gün Azərbaycan xalqı azad və suveren dövlət kimi mədəni iqtisadi islahatlar aparır, öz milli-əxlaqi dəyərlərinə, tarixinə qayıdır, demokratik ölkələrin təcrübələrindən istifadə edərək dünya dövlətləri ilə hərtərəfli əlaqələr qurur və bütün bunların öz milli-mənəvi dəyərlərinə yüksək qiymət verməsi sayəsində başa gəldiyini sübut edir.

Naxçıvan folklor materiallarından aydın olur ki, daşa çevrilmə, quşa çevrilmə əfsanələrindəki mifik motivlər, ictimai, tarixi və dini məzmunlu əfsanələri özündə birləşdirərək ümumi mifoloji motivlər üzərində qurulmuşdur. Personajların, predmetlərin maddi mahiyyəti onların adlarında, xassələrinin təsvirində, kosmoqonik görüşlərsə məzmununda və nəticədə özünü göstərir. Hop-hop quşunun zahiri görkəmi bir türk gəlininin, yaxud türk qızının mənəvi müqəddəsliyini, təmizliyini, paklığını ifadə edir və insanın quşa çevrilməsilə sona çatır. Burada mifoloji motiv sosial məzmun qazanaraq insanı təbiətlə daim vəhdətdə saxlayaraq qarşılıqlı münasibətləri tarazlayır.

Digər folklor nümunəsi olan atalar sözləri hər iki xalqın (Azərbaycan və İngilis) mənəvi dəyərlərinin formalaşmasında vazkeçilməz nemətdir. Xalqın müşahidələrini, təsəvvür və təfəkkür tərzini özündə yaşadan, xalqın taleyi, maddi-mənəvi güzəranı barədə dəyərli məlumatları qoruyub bugünüməzə qədər çatdıran atalar sözləri xalq müdriqliyi ilə xalq bədii təfəkkürünün məhsulu olmaqla gənc nəslin hərtərəfli tərbiyəsində əvəzsiz

rol oynayır. Zəngin mənə çalarlarına və əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olan atalar sözləri xalqların həyatının bütün dövrlərində böyük ideya və yüksək mənəvi dəyərlər ifadə etmişdir. Atalar sözləri gənc nəslin əxlaqi, əmək, əqli, estetik zövqünü formalaşdıraraq həyatın, məişətin bütün sahələrini əhatə edilərək onlara mənsub olduqları ailəni, xalqı, dövləti sevməyi, mənəvi cəhətdən zəngin olmağı öyrədir(1).

Əxlaqi və mənəvi tərbiyənin mühüm tərkib hissələrindən biri olan vətənpərvərlik hissəsinin təbliğ olunmasında atalar sözləri böyük rol oynayaraq gəncləri vətənə məhəbbət ruhunda tərbiyə etməyə imkan verir. Atalar sözü və məsəllər uşaqlarda xalqa, torpağa, elinə-obasına məhəbbət hissələri aşılayır, vətənin qədrini bilməyi, düşməne baş əyməməyi öyrədir: Vətən viranə də olsa, cənnətdir. Vətən elin evidir. Vətənə gəldim, imana gəldim. Vətənə məhəbbət imandandır. Vətənin bir qışı qürbətə min baharından yaxşıdır və s.

Atalar sözü və məsəllər gənc nəsle dostluq, qardaşlıq, qarşılıqlı yardım, bir-birinə dəstək olmaq, çətin anlarda köməyini əsirgəməmək, yol göstərmək, dostluq, yoldaşlıq, birlik, həmrəylik kimi əxlaqi keyfiyyətlər aşılayır. Məsələn; El bir olsa-dağ oynadar yerindən. Söz bir olsa, zərbi kərən sındırar. El gücü-sel gücü. El keçən körpüdən sən də keç. El sevəni aləm sevər.və.s.

Atalar sözü və məsəllər mənsub olduğu xalqa, elinə-obasına vurğunluq tərbiyə edir, dilini, doğma elinin təbiətini, vətənin hər qarışını, torpağını-daşını sevməyi tərbiyə edir, uşaqlarda qəhrəmanlıq, xalqa sədaqət kimi keyfiyyətləri formalaşdırır. Bu ibrətamiz sözlər öz milli mənsubiyyəti ilə, tarixi, mədəniyyəti, milli-mənəvi dəyərləri ilə qürur duymağı, düşməne qarşı amansız olmağı, qəhrəmanlığı, mübarizliyi tərbiyə edir: İgid odur, atdan düşüb atlana, İgid odur, hər əzaba qatlana.

Ata sözləri bizə insanlara, köməyə ehtiyacı olanlara əl tutmağı, yardım etməyi, yetimlərin, kimsəsizlərin qayğısına qalmağı, onların haqqını qorumağı, müdafiə etməyi öyrədir. Onlar bizə böyük üzünə ağ olmamağı, onların sözündən çıxmadığı tövsiyə edir, ataya-anaya, qardaşa-bacıya, övlada, qohuma-qonşuya hörmət etməyi, rəğbət bəsləməyi tövsiyə edir. Məsələn; Böyüksüz evdə xeyir-bərəkət olmaz.

Şifahi xalq ədəbiyyatının qaymağı hesab edilən atalar sözləri insanlara halal zəhmət, tufeyli həyat sürməyin mənfi əxlaqi keyfiyyət olduğunu, əməyin insanın həm fiziki, həm də mənəvi inkişafı üçün əhəmiyyətli olduğunu öyrədir. Məsələn; İşsizlik yoxsulluğun anasıdır. İşsizlik arsızlıq gətirər. İşləmək insanı safa çıxardar və.s.

Atalar sözü və məsəlləri araşdırdıqda məlum olur ki, atalar sözü və məsəllər sayəsində insanlar ağıla, elmə, biliyə çatır: Məsələn; Elm ağlın çırağıdır. Gənc nəslin mənəvi tərbiyəsində mühüm rol oynayan atalar sözü və məsəllər onlarda insanpərvərlik, düzlük, doğruluq, sadəlik kimi yüksək mənəvi dəyərlər formalaşdırır, sadəlik, təvazökarlıq, səmimiyyət insanın bəzəyi hesab edilir, dostluqda sədaqətli və düz olmaq, yaxşılıq və xeyirxahlıq qiymətləndirilir, tənbellik, paxıllıq, riyakarlıq kimi xüsusiyyətlər pislənir: Doğruya zaval yoxdur. Allah da tənbeli sevməz. Ağıllı kişi qışın qeydinə yazda qalar, Düz yolun yolçusu azmaz.

Atalar sözləri haqqında görkəmli alim Sədnik Paşayevin sözlərini xatırlamaq maraqlı olar": Atalar sözü və məsəllərə ruslar ibrətamiz söz, qanadlı söz, qızıl söz, yunanlar və romanlılar hakim fikirlər, italyanlar xalq məktəbi, ispanlar ruhu təbiəti, ingilislər və fransızlar təcrübənin barı və s. adlar vermişlər(4).

Azərbaycan atalar sözləri kimi, ingilis atalar sözləri içərisində də elmlə, biliklə, zəhmətlə, sevgi, qadın, vətənpərvərlik, doğruluqla bağlı çoxlu sayda atalar sözləri mövcuddur. Azərbaycan atalar sözlərindən fərqli olaraq, ingilis atalar sözlərində qadın obrazının mənfi xüsusiyyətləri daha çox rast gəlinir. Məsələn; A good wife makes a good husband-Yaxşı arvadın əri də yaxşıdır. Bəzi atalar sözlərində sosial-tarixi şəraitdən asılı olaraq, qadın obrazında inadkarlıq, yalançılıq, məntiqsizlik, kimi mənfi keyfiyyətlər də ifadə olunur. Məsələn; Women in mischief are wiser than men.

İngilis atalar sözlərində dini-mənəvi münasibətləri ifadə edən atalar sözləri də vardır ki, bu atalar sözlərində açar sözlər "God"(Allah) və "devil"(şeytan) sözləridir. Məsələn; "Man proposes but God disposes-İnsan güman edər, Allah yerbəyər edər. Speak of the devil and he üill appear- Adını çək, qulağını bur.

İngilis atalar sözlərində vətənpərvərlik hissələrini, sevgi-məhəbbət kimi ülvə hissələri ifadə edən atalar sözləri də çoxdur. Məsələn; Love conquers all. Love rules his kingdom without a sword. Love makes the wor go round. Love makes all men equal. Love laughs at locksmiths.

Səfehlik, tənbellik, xəsislik kimi insanın mənfi xüsusiyyətlərini ifşa edən atalar sözləri də mövcuddur. Məsələn; A fool at forty is a fool indeed = Axmaq 40 yaşında həqiqətən də axmaqdır. Azərbaycan variantı isə belədir: Qırxında öyrənən gorunda çalar. Idle folks lack no excuses= Tənbelin cavabı həmişə hazırdır.

Azərbaycanın, o cümlədən, Naxçıvanın qədim, rəngarəng mənəvi dəyərlərinə olan maraq mədəni irsin xalqın fəxr mənbəyi olduğunu və bu sahəyə dövlət qayğısının günü-gündən artması və beynəlxalq təcrübənin təbiiq istiqamətində görülən işlər qeyri-maddi mədəni irsin gələcəyinə nikbin baxmağa imkan verir. Sonda fikrimi ulu öndər Heydər Əliyevin müdrik kəlamı ilə yekunlaşdırmaq istəyirəm: "Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə fəxr etməliyik. Bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz əsrlər boyu xalqımızın həyatında, yaşayışında formalaşmışdır, xalqımızın fəaliyyətində formalaşmışdır. Milli-mənəvi dəyərləri olmayan millət həqiqi millət, həqiqi xalq ola bilməz".

Fikrimizcə, bu mənəvi dəyərlərin formalaşmasında folklor nümunələrinin danılmaz rolu göz qabağındadır. Biz heç vaxt öz dinimizi, tariximizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi unutmamalıyıq və folklor nümunələrinin düzgün təbliği sayəsində onları daim yaşatmalı, onlardan bəhrələnməliyik, çünki onlar xalqın gələcəyinin zəmanətidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasquliyev T. İngilis atalar sözləri və onların azərbaycanca, rusca qarşılıqları, Bakı, Elm, 1981
2. Abbasov, N. Mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlər, Bakı, 2009.- 444 s.
3. Alexander M. Beowulf: A Glossed Text. Edited with an introduction, glossary and notes. London: Penguin, 2005, 272 p.
4. "Atalar sözü və məsələlərin təlim-təربiyəvi xüsusiyyətləri haqqında, Elmi Məqalələr, Folklor, Ədəbiyyatşünaslıq, Dos. Vəli Mövlə oğlu Paşayev)
5. Ağrı. Alpaslan I. Ankara: 1995, 310 s.
6. Azərbaycan folkloru antologiyası, Naxçıvan folkloru, Bakı: Sabah, 1994, 388 s.
7. Babayev R.T. Azərbaycan folklorunun regional xüsusiyyətləri (Naxçıvan folkloru əsasında), Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissert. avtoreferatı, Naxçıvan: 2009, 24 s.
8. Dünya xalqlarının əfsanələri, A.Acalov, A.Məmmədov, Ç.Əlioğlu, Bakı 1990, 504s.)
9. Əfəndiyev P., Xalqın söz xəzinəsi, Bakı, Maarif, 1985
10. Əliyev, H. Müdrik fikirlər, Bakı, Çarşıoğlu, 2009. S.159-175
11. Hüseynov, G. Qədim dünya mədəniyyəti [Mətn]: dərslik /İ.H.Hüseynov, N.T.Əfəndiyeva; elmi red. A.N.Abbasbəyli; red.P.Rzaquliyev; Bakı: Mars-Print NPF, 2009.- 428 s
12. Hüseynzadə Ə., Qasımzadə H. Atalar sözü, Bakı, Yazıçı, 1985
13. Xəlilli Şahin (2002), Azərbaycan-İngilis Ədəbi Əlaqələri (Folklor) Materialları Əsasında, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, Bakı: NPB
14. "Koroğlu" dastanı, Tarixi-mifoloji gerçəklik və poetika, Bakı, Elm, 2000
15. "Koroğlu" dastanının mənşəyi, Bakı, "Elm və Təhsil" 2012
16. Milli mənəvi dəyərlərin təbliğində kitabxanaların rolu /tərt. ed. N.Alısova; ixtisas red. və bur. məs; K.Tahirov; red. A.Abdullayeva; M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası.- Bakı, 2011.- 85 s.
17. Naxçıvan Ensiklopediyası, 2 cildə, I cild, Naxçıvan: 2005
18. Naxçıvan folkloru, I cild. Naxçıvan: Əcəmi, 2010
19. Naxçıvan əfsanələri, Məhsəti İsmayıl, Bakı, Elm, 2008.208s.
20. Paşayev.S.Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərinin ədəbi abidələrimizlə müqayisəli tədqiqi, Bakı:Elm .2007- 310 s.
21. Vəliyev Vaqif (1985), Azərbaycan folkloru, Bakı: Maarif, 1985

ABSTRACT

NATIONAL-MORAL VALUES IN FOLKLORE EXAMPLES

The article focuses on the study of folklore examples considered indispensable treasure in the formation of moral values of people. The article presents national and spiritual values expressed by examples of both Azerbaijan and English folklore. The article reflects both Azerbaijan (as well as Nakhchivan) and English folklore samples (tales, legends, epics, proverbs and sayings)

РЕЗЮМЕ

НАЦИОНАЛЬНО-МОРАЛЬНЫЕ ЦЕННОСТЬ ПРИМЕРЫ ФОЛЬКЛОРА

В статье основное внимание уделяется изучению фольклорных примеров, считающихся незаменимым сокровищем в формировании нравственных ценностей людей. В статье представлены национальные и духовные ценности, выраженные примерами азербайджанского и английского фольклора. В статье отражены образцы азербайджанского (а также Нахчыванского) и английского фольклора (сказки, легенды, эпосы, пословицы и поговорки)

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

UOT: 82-09

AZƏRBAYCAN TARİXİ POEMALARINDA
İMADƏDDİN NƏSİMİ OBRAZI**Açar sözlər:** *Nəsimi, 650 illik yubiley, tarixi poema, bədii obraz, ədəbi irs, sənətkarlıq xüsusiyyətləri***Key words:** *Nasimi, 650th anniversary, historical novel, artistic image, literary legacy, professional features***Ключевые слова:** *Насими, 650-летний юбилей, историческая поэма, художественный образ, литературное наследие, особенности мастерства*

Azərbaycan xalqının ölməz söz sənətkarları arasında İmadəddin Nəsimi (1369-1417) xüsusi yer tutur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyinin qeyd olunması haqqında” 15 noyabr 2018-ci il tarixli Sərəncamında göstəriləni kimi: “İmadəddin Nəsimi Azərbaycan xalqının ümumbəşər mədəniyyətinə bəxş etdiyi qiymətli söz ustalarındandır. O, Şərqi zəngin mədəni-mənəvi sərvətləri üzərində ucalmış və bədii söz sənətinin son dərəcə qiymətli incilərini meydana gətirmişdir” (1). Dahi şairin 650 illik yubileyinin qeyd olunduğu 2019-cu il ölkəmizdə “Nəsimi ili” elan edilmişdir.

Sərəncam elm, mədəniyyət, incəsənət adamları, ədəbiyyatşünaslar qarşısında Nəsimi irsinin daha dərinə öyrənilib araşdırılması üçün geniş imkanlar açır. Şair haqqında qələmə alınmış bədii əsərlərin araşdırılması da bu baxımdan özünəməxsus aktualıq kəsb edir. Təqdim olunan məqalədə əsas məqsəd ədəbiyyatımızda İmadəddin Nəsimi haqqında yazılmış Rəsul Rzanın “Son gecə”, Nəbi Xəzrinin “Mənim babam baxan dağlar”, Musa Yaqubun “Şirvan alverçisi və Nəsimi”, Ələkbər Salahzadənin “Od heykəli” poemalarının ideya-bədii xüsusiyyətlərini dəyərləndirmək, Nəsimi obrazını tarixi poema qəhrəmanı səviyyəsinə qaldıran əsərləri ətraflı şəkildə nəzərdən keçirməkdən ibarətdir. Bu aspektdən Qabilin “Nəsimi” poemasının ayrıca təhlil olunması tərəfimizdən məqbul hesab olunur. Artıq altı yüz ildən çoxdur ki, “Böyük Azərbaycan şairi İmadəddin Nəsiminin adı Yaxın Şərqdə mərdlik, fədakarlıq və iradə rəmzi kimi hörmətlə çəkilir, məsləki uğrunda dara çəkilib, dərisi soyulan, son nəfəsində belə öz sözündən dönməyən bu mərd insanın faciəli ölümü şairlərin şeirində, aşıqların sazında tərənnüm edilir” (2, s. 3). Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında öz fəlsəfi dünyagörüşü və yaradıcılığı ilə ölməzlik zirvəsinə ucalmış Nəsimi inandırır ki, “Həqiqətə gedən yol Yaradana məhəbbətdən başlayır, dünyada yalnız bir əbədi varlıq – Allah mövcuddur, bütün yerdə qalanlar isə məkan və zamana sığan müvəqqəti və ötəri (fani) varlıqdır. Yalnız Allah məkan və zamandan kənarıdır. O, məkan və zamana sığa bilməz, çünki onların yaradıcısı o özüdür. Dünyada mövcud olan bütün varlıqlar Allahın yer üzündə təzahürü, onun varlığının zahiri sübutudur” (3, s. 115). Şair-mütəfəkkirə həsr olunmuş tarixi poemalarda şairin xələflərinin Nəsiminin bədii surətini yaratmağa sövq edən əsas amil, bir tərəfdən, onun dərin və sarsılmaz inamı, gələcək nəsillər üçün işıqlı ideal sahibi olmasıdır, digər tərəfdən, öz həqiqətini və təriqətini yalnız poeziyanın gücü ilə deyil, həm də bəşəriyyət üçün seçdiyi yoldan əsla dönməməzliyi, insanlığa nümunə olabiləcək cəsarətli ölümü olmuşdur.

Rəsul Rza (1910-1981) yaradıcılığında Nəsimi irsi və şəxsiyyəti həm ədəbi tənqiddə dəyərləndirilmiş (4), həm də 1973-1974-cü illərdə sərbəst şeir tərzində qələmə alınan “Son gecə” poemasında onun obrazı (5) tərənnüm edilmişdir. Qeyd edək ki, R.Rza bütövlükdə klassik və müasir Azərbaycan ədəbiyyatını, ayrı-ayrı görkəmli sənətkarların yaradıcılığını, o cümlədən Nəsimi irsini yaxşı öyrənmiş, onun yaradıcılığı və şəxsiyyətilə bağlı araşdırmalarını 3 məqalədə ümumiləşdirmiş, haqqında poema yazmağa daxilən hazırlanmışdır (6, s.6). Poemada müəllifin Hələb şəhərinə gələrək Nəsimi ilə onun məşəqqətli ömrünün son anında – cəzalandırılmasına bir neçə saat qalmış müddətdə ünsiyyətdən duyulduğunu görürük. Poemanın əvvəlində bir neçə bənddən ibarət olan və Suriyanın Hələb şəhərinin görkəmini, vaxtilə Nəsiminin həbsdə qaldığı qalanı, uyuduğu məzarı (“Beş yüz ildən artıqdır / burda yatır şirvanlı qərib”) təsvir edən hissədən sonra R.Rza “ölümsüzlüyü ölkə-ölkə cahanı dolaşan” şair haqqında “Son gecənin” – Nəsimi haqqında poemanın “qəmli, mərdlik dastanını” başlayır, qoca tarixlə həmsöhbət olur. Təsvir olunan gecənin – Nəsiminin ədəbiyyətə qovuşacağı gecənin bütün ağırlıqlarını canlandıraraq, qəlbən onun düşüncələrinin mahiyyətinə varır. Poemada tarixi hadisələrin, mütəfəkkir şairin son dəqiqələrinin epik məcrası başlayır. R.Rza şairinin forma xüsusiyyətləri, onun quruluşu, vəzn və qafiyə sistemi əsərdə fərqli üslubda özünü göstərir. Digər əsərlərdə olduğu kimi, “Son gecə”də də “...sərbəst şeirdə mövcud olan daxili ahəng fikri və məzmunun yaratdığı ahəng şəkildə meydana çıxır” (7, s. 173).

Poema müəllifi “ət yeyib, qan içib xumarlanan yırtıcıya” bənzətədiyi qalanı gözdən keçirir, əsrlər boyu “nəsil-nəsil insan səsinin susdurulduğu” bu məhəbdə, bu daş qəfəsdə Nəsiminin son gecəsinə, onun xəyalən vətəninə gəlişini, Bakı, Şirvan, Naxçıvan, Təbrizlə görüşü, dostları, yaxınları yad etməsi poemada lirik təsvirlərlə və səmimiyyətlə əks olunur. R.Rza şairin vətən həsrətinin, qürbət sıxıntısının poetik təsirini daha da artırmaq məqsədilə

Şirvanın yastı yolları.
Su daşdı, basdı yolları.
Vətən uzaq, ömür qısa,
Cəlladlar kəsdi yolları(5, s. 120).

bayatısını dilə gətirir. Poemanın sonrakı mısraları şairin “köynəkli fikirlərdən” ayrıldığı, “nigaran yuxudan” ayıldığını bəyan edir, həyat gerçəkliyinə qayıdan məhbus – şairin “dodağından silinir kövrək, acı təbəssümü”. R.Rza poemada dustaq Nəsimi ilə gözətçi qoca Nicat arasında gedən söhbət-dialoqu canlandırır, şair ondan bir şam istəyir:

“Burda şamı ərimiş
bir cam var.
Apar onu.
Bir yeni şam gətir.
Qalan ömrümə bəsdir” (5, s. 121)

Bu zaman məhbusxanada şairi dəhşətə gətirən hadisə baş verir – günlərlə ac saxlanan şirlərin qəfəsinə atılan cavan əsirin tük ürpədən qışqırığı daş divarlara dəyib-dəyib qayıdır, Nəsimini diskindirir. Poemada bu səhnənin təsviri dövrün bütün qəddarlığını olduğu kimi göstərməkdən, hər yanda ixtiyarlıların özbaşınalığından, haqq adından haqsızlıq törətmələrindən, orta əsrlər insanının nələri törətməyə qadir olduğunu bildirməkdən və bütün sadalananların fonunda Nəsiminin aqibətini oxucunun gözləri qarşısında canlandırmaqdan ibarətdir. Lakin poema müəllifinin yozumunda Nəsimi işıqlı günlərin gələcəyinə, insanın gerçək eşqin ülvyyətinə görəcəyinə, hər kəsin qəlbində qadağasız etiqadın, imanın olacağına inanır. Özündə iki cahanın sığıdığı, onun isə bu cahana sığmadığını bəyan edən, içindən yana-yana insana məhəbbətlə yaşayan şair “Allahı danmadığını, onu özündə dərk etdiyini” və buna görə də təqiblərə məruz qaldığını bilsə də, öz haqq yolundan əsla dönməyəcəyini, edilən işgəncələrdən mərdliklə çıxacağını bildirir.

Qoca Nicat şam gətirir, qərrib şair “Ağrımaz” rədifli son şeirinin incikli sətirlərini kağıza düzür. Qocanın: “Ya şeyx, niyə tövbə etmədin?” (5, s. 125) sualına Nəsiminin kəskin cavabı onun öz idrakından heç bir şərtlə dönməyəcəyini bildirir. Hətta öldürüləcəyini yəqin bilən şair son anında öz təriqətini yaymaqda davam edir, onun cavabı qoca Nicatı qəflət yuxusundan ayıldır, o, Nəsiminin dediklərinə bir həqiqət kimi inanmağa başlayır:

“Qoca!
Böyük həqiqətə,
doğru sözümə
tövbə deyimmi?..
İndi bir can üçün
dediklərimdən dönüb
tövbə edimmi?” (5, c. 126)

Belə olduqda gözətçi qoca Nicat Nəsimini azad etməyin başqa yolunu düşünür, onu məhəbbətdən gizləncə qaçıрмаq istəyir. Əsərdə həyatın hər çətinliyini görmüş, şərə qurban getmiş, böhtan nəticəsində bir qolu kəsilmiş zindan gözətçisi qoca Nicatın şairə qarşı həmrəyliyi zamana və dövrə nifrət toplusu halında adı vətəndaşla “ənəlhəqq” söyləyən şairin ağır sınaqdan uğurla keçməsi kimi mənalandırılır. Gözətçi Nicat deyir:

“Al gey mənim libasımı!
Çıx zindandan...
Bu da açar!
Qala xəndəyi yanında
səni gözləyir dostlar.
Sabah, ölüm səhərində
məni görərlər
sənin yerində” (5, s. 129)

Nəsimi nəcib qocaya təşəkkürünü “Ölümdən qorxmayanın bu tədbirə nə ehtiyacı?” – sözlərlə ifadə edir. R.Rza Nəsiminin həyatının son gecəsini beləcə bütün gerçəkliyi ilə qələmə almaqla, həm də şair-mütəfəkkirin ağlasığmaz fədakarlığını inandırıcı şəkildə təqdim etməyə müvəffəq olmuşdur. Poemanın sonunda bu qənaətə gəlinir ki, Nəsiminin həyatı gələcəyə ibrətli dərindir: “Həqiqət ölümə baş əyməyib, əyməyəcək!” Poemanın sonunda bu qənaətə gəlinir ki, Nəsiminin həyatı gələcəyə ibrətli dərindir: “Həqiqət ölümə baş əyməyib, əyməyəcək!” Fikrimizcə, R.Rza “Son gecə” poemasında Nəsimi şəxsiyyətinin və yaradıcılığının başlıca xüsusiyyətlərini dərinləndirən hiss etmiş və onların poetik ümumiləşdirilməsinə nail olmuşdur. Müəllifin Nəsimi dövrünün mənəvi atmosferinin dərinliyinə baş vurması, şairin son gecəsinin anlarının müfəssəl mənzərəsini canlandırmaqda öz sələfinə poetik ehtiramı dilimizin zəngin ədəbi-bədii vasitələrindən bacarıqla istifadə etməklə bildirmiş, Nəsimi obrazını özünəməxsus şəkildə təqdim edə bilmişdir.

Yaradıcılığında poema janrının əsas yer tutduğu, qələmə aldığı “poemaların bu janrın imkanlarını genişləndirən və ədəbiyyatımıza yeni poema strukturu və janrları gətirən” (8) Nəbi Xəzri (1924-2007) 1976-cı ildə ulu Nəsimi ilə söhbət şəklində “Mənim babam baxan dağlar” poemasını (9) yazmışdır. Poemada təkcə xələf şairin öz sələfi ilə deyil, eyni zamanda XX yüzillikdə inkişaf yoluna qədəm qoymuş Azərbaycanın öz böyük oğlu Nəsimi ilə “görüşünün” poetik təsviri qələmə alınır, orta əsrlər dövrünün tarixi hadisələri, insanın azadlıq mübarizəsini təşkil edən Nəsimi yaradıcılığı müasir dünyagörüş baxımından qiymətləndirilir.

Məhəbbətinə baş əyməyə gələn N.Xəzri Hələb şəhərinin səciyyəsinə, onun nə qədər yaxın və nə qədər uzaq olduğunu vurğulayır, torpağının, daşının soyuqluğunu, atəşinin yanmadan sönməsini anlaya bilmir, çünki:

Gündoğan oğlunun
Yatdığı torpaq
Bəzənib, düzənib

Günyatan olub. (9, s. 126)

Nəsimini Günəşə bənzədən poema müəllifi qürbətini acı nisgilini, qəmini, kədərini özünəməxsus poetik duyumla ifadə edərək işığa həsrət hücrədə divarların qaranlıq qucağında qərç olduğunu, Nəsiminin-Günəşin zülmət hücrədə yuxuladığını, onun nurunun hələ də Azərbaycan torpağında olduğunu təsdiqləyir. N.Xəzrinin ölməz Nəsimi ilə ilk “söhbəti” yolların nədən bu qədər uzandığından, Şərqi ölkə-ölkə dolaşmış gəzdüyündən, onun ölməzlik izi ilə gedən yollarının bir daha geri dönmədiyindən gədir. N.Xəzri poemasının ədəbi qəhrəmanının cavabı dərin mənası və aforizmliyi ilə diqqəti cəlb edir:

- Karvanlı
Yollara
Dolandı qolum,
Mənə sarban oldu
həqiqət sözü,
Məgər ölməzliyi
Gəzərlər, oğlum?
Tapar ölməzləri
Ölməzlik özü!

(9, s. 127)

Poemada xeyirlə şərin, yaradanlarla dağıdanların, insan şəxsiyyətini ucaldanlarla insanları və insanlığı istismar edənlərin əbədi mübarizəsi, qaranlığın işıqla üzləşməsi zamanı Günəşin qətlinə fərman verilməsi Nəsimi yaradıcılığı və şəxsiyyəti fonunda öz qiymətini tapır. Ayrı-ayrı sətirlər orta əsrlər dövrü Azərbaycanın üzləşdiyi dağıntı və əzabların bütün dəhşətini hiss etməyə, xüsusilə XIV-XV yüzilliklərdə xalqımızın xarici işğalçıların basqınlarına fasiləsiz məruz qalması, bütün bunlara Nəsiminin münasibəti müqabilində başına gətirilənləri anlamağa yönəlmişdir. Poemada “ənəlhəqq” tərəfdarı olan şairin, insan varlığının dini-fəlsəfi, ictimai-siyasi görüşünün mahiyyəti dolğun vasitələrlə təqdim olunur. Bu baxımdan “Mənim babam baxan dağlar” poemasında Nəsimi yaradıcılığının ədəbiyyatımızın sonrakı inkişaf mərhələlərində mənası da xüsusilə vurğulanır. Nəsiminin doğma xalq qarşısında başlıca xidmətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, o ilk dəfə olaraq çox sevdiyi Azərbaycan dilində əsil poeziyanın mükəmməl incilərini yaratmış, Azərbaycan ədəbi dilinin əsasını qoymuş, əksər əsərlərini doğma dildə qələmə almışdır. Əlamətdar haldır ki, üsyankar şairin uğrunda mübarizə apardığı amallar həyatda öz təsdiqini tapmış, çox arzuları həqiqətə çevrilmişdir. Poemadan gətirdiyimiz parçada müəllifin Nəsimiyə xitabən söylədikləri vurğuladığımız tezisə doğruluğunu bir daha təsdiqləyir:

Bu gün dalğalanan
Ümman şeirimiz
Bilirsən nə qədər
Yol keçib, babam!
Könüldən könülə
Axan şeirimiz
Sənin bulağından
Su içib, babam!
Elə çiçəkləyib
Həqiqət sözü,
Görürsən hörmət nə,
Sədaqət nədir?
Şeirə qiymət qoyan
Zamanın özü
Bilirsən, nə qədər
Şairənədir.

(9, s. 129)

On üç hissədən ibarət olan poemanın 7-ci hissəsində ulu Nəsiminin son anında baxdığı, yaşadığı dünyanı tərk edərkən vidalaşdığı dağlarla N.Xəzrinin ünsiyyəti qəmli notlarla ifadə olunmuşdur. Nəsiminin baxdığı dağlarda əsrin qəmi, faciəsi əks olunur, qərinələr keçsə də, onlar uca şahid kimi məğrur dayanıb, gündüzlər günəşlə, gecələr ay və ulduzlarıyla şairin ölməzliyini bugünkü nəsillərə çatdırır, öz “günahlarını” əsla gizlətmirlər, yəqin elə buna görədir ki, dağlar bu qədər fikirli və sehirlidirlər. Nəsiminin son günlərinin, dəhşətli qətlinin bu gün yeganə canlı şahidi olan dağlar poema müəllifi tərəfindən sorguya çəkilir, ittiham olunur, onlardan Azərbaycanın böyük oğlunu qoruya bilmədiklərinə görə cavab istənilir. Eyni zamanda Hələb dağları Nəsiminin müqəddəs yadigarları kimi, göylərin, yerlərin sirrinin daşıyıcıları kimi tərənnüm edilir, şairin dağlara şöhrət olduğu, dağlarınsa ona əbədi həsrət qaldığı əsərdə öz poetik əksini tapır:

O son anda
Sizə baxıb,
Dərdə dözə-dözə baxıb.
Bir ölməzlik görüb sizdə,
Ölməz yatıb sinənizdə,
Mənim babam baxan dağlar.

(9, s. 132)

Ümumiyyətlə, Nəsiminin son və əbədi beşiyinə çevrilən Hələb şəhəri bir tərəfdən ittiham olunursa, digər tərəfdən müqəddəs məkan kimi ənləndirilir. Müəllif Nəsiminin Hələbə niyə gəldiyinin səbəbini araşdırır, bunu taleyin hökmü kimi qəbul edir. Tarixdən məlumdur ki, 1394-cü ildə Fəzlullah Nəsiminin Əlincə

qalasında qətlindən sonra hürufi tərəfdarlarına qarşı amansız təqiblər başladıqda Nəsimi də doğma vətəni tərk edib Türkiyəyə üz tutmuş, onun bir çox şəhərlərini dolaşdıqdan sonra İraqda, Suriyada, digər ərəb ölkələrində təriqətlərini yaymaqda davam etmiş, dövrün tanınmış şairləri, alimləri və sadə insanları ilə görüşmüşdür. Nəsimi qəzəlini xalq arasında səsləndirən, özünü əsərin müəllifi kimi qələmə verən və asılmasına qərar verilən gənci xilas etmək naminə üzə çıxan şair Hələb şəhərində amansızcasına edam olunmuşdur. Xələfinin bu cəsur addımını əsas götürən N.Xəzri haqlı olaraq:

Axı sənin nə günahın,
O hökmüydü əsrin, Hələb!
O ölməzdir, sən ölməzsən!
Tarixlərdən gələn səssən,
Sən mənimçün müqəddəssən,
Göz üstədir yerin, Hələb! (9, s. 135)

qənaətinə gəlir. Bir neçə gün ərzində Nəsimilə “söhbətləşən” müəllif dolu qəlbini açmaq üçün onunla görüşə gəldiyini bildirsə də, ürəyini tam boşalda bilmədiyini, demək istədiklərini tam dilə gətirmədiyini, Nəsiminin vida ayağında titrəmədiyini, özünün isə görüş vaxtı kövrəldiyini etiraf edir. Onun yeganə təsəllisi Nəsiminin xeyir-duasını alması, salamını doğma elə çatdırması, sanki şairin onlara qoşulub Azərbaycana dönməsi, beləcə çəkdiyi ağrıların, bəlalalarının unudulması oldu.

Uğur olsun,
Balalarım!
Qədəminiz
Doğma, əziz...
Siz üç nəfər gəlmişdiniz.
Siz dörd nəfər gedin burdan.
Gedin, qoca babanız da
Yanınızda... (9, s. 136)

Nəsimi ilə “görüşdən” sonrakı təəssüratlarını ifadə edən sonuncu hissədə müəllif şairin qürbətdəki dözümindən heyrətə gəlir:

Mən ki, bir həftədə vətənsizlədim,
Babam necə dözdü əsrlər boyu?! (9, s. 136)

nidasını ucaldır, xatirində canlandırır ki, Nəsimi tənhalığına Füzuli Bağdaddan haray çəkirdi, uzaq Kərbəladan dinirdi Qüdsi, öz qərib övladlarıyla danışdı Nəsimi. Onun ağrı-acılarını bir-birini tapıb Vətənə dönən dahilərin hicran səsləri unutturur, yangısını bir xalqın dünya üzünə səpələnmiş şəxsiyyətlərinin ürək atəşləri söndürür. Beləcə, şair xələflərinin daha bir qəhrəmanlığını onların əsrlər boyu qürbətdə dözümində görür. Poemada orta əsrlər Azərbaycan gerçəkliyinin ictimai-siyasi, mənəvi-psixoloji mənzərəsini, bu dövr tariximizə olayları fonunda Nəsiminin duyğu və düşüncələrini əks etdirən N.Xəzri filosof şairin bütün varlığını olduğu kimi təqdim etmişdir.

Nəsiminin vətən həsrətini, sevgisini tərənnüm edən Musa Yaqubun (1937) “Şirvan alverçisi və Nəsimi” poeması (1968) (10) həm müəllifin poetik düşüncəsi, həm də Nəsiminin qürbət dərdinin tərənnümü baxımından mənalıdır. Əsərdə o, oxucu qarşısında iki şirvanlının – Nəsimi ilə ipək alverçisi qocanın Hələbin qaynar bazarında anı və qısa görüşünün Nəsimidə yaratdığı vətən həsrətini acısını kənardan təsvir etmir, bu qüssəni bir obrazda çevirir, şairin qalan həyatı boyu ona sirdaş olacağına təəssüflənir. Qürbətdə vətən dərdi çəkən Nəsiminin vətən həsrətini şəxsləndirməklə M.Yaqub bütövlükdə vətəndən didərgin düşmüş dahilərimizə səmimi ehtiramını poetik dildə vermişdir. Poemada şirvanlı alverçi miskin, dünya malına düşgün təsvir edilirsə, Nəsimi obrazı doğma yurddan uzaqda vətən həsrəti çəkən, elindən-obasından xəbər gəzən, Şirvan adını duyduqda yanıb tutuşan insan təsiri bağışlayır. Bazarda dolaşan Nəsimi anıdan eşitdiyi “Şirvan” kəlməsindən diskindir, ruhunda sarsıdıcı təlatüm əmələ gəlir. Duyduğu səsdən heyrətlənən şairin daxili titrəyişi əsərdə təsirli və səmimi verilir, onun şirvanlı tacirlə dialoqunda doğma yurdla bağlı ritorik suallar üstünlük təşkil edir:

Sən Allah, o yerdən ayrıldığın gün,
Girdiman kükrəyib çağlayırdımı?
Ürəyim darıxır burda qar üçün,
Şamaxı dağları indi qardımı?
Könlüm ümidini niyə kəsibdir?!
Dağlar tanıyarmı məni görüncə? (10, s. 291)

Bu yığcam, lakin dərin mənalı əsərdə mal-dövlət hərisi olan alverçi ilə insanın azadlığı uğrunda çarpışan filosof-şairin müqayisəsi bütövlükdə M.Yaqubun insan şəxsiyyəti haqqında düşüncəsini əks etdirir, problemə mənəvi yanaşmasının təzahürü kimi ortaya çıxır. İnsan həyatının mənası, insan ölməzliyinin simvolu sayılan Nəsimi müəllifin poetik düşüncəsində yeni çalarlar tapır və yeni mahiyyət qazanır:

Şair vətən deyir,
ona can deyir,
Qoca hey alverdən,
qazanandan deyir.
Duymayırsən şairi, qoca duymayırsən,
O yanıb odlanır, qoca pul sayır. (10, s. 292)

Qoca şairi “duymayınca” o, vətənin ab-havasını duymaq, Şirvan torpağında bitən çiçəklərdən, güllərdən ərsiyə gəlmiş bir arşın ipək alıb sorğularına cavabı onda tapır. Nəsiminin parçanı köksünə sıxıb onu iyləməsi, bir topa bənövşə ətrinə batması, əlində lələ açılması, onun yarpağını üzünə sürtməsilə Şirvan

torpağının ətrini duyması, gözləri qarşısında ellər toyunun canlandırılması, üzündə Girdiman suynun sərinliyini, vətən küləyinin təmasını hiss etməsi müəllif tərəfindən kövrəkliklə ifadə olunmuşdur:

Çıxmısan əlimdən, torpağım, daşım.
Bir arşın ipəyin ümidindəyəm...
Yangımı, odumu soyut bir qədər,
Kövrək ürəyimi ovut bir qədər,
Bir az dinclik gətir ruhuma görüm,
Bir az sərinlik qat ahıma görüm! (10, s. 294)

Əsərin sonunda Nəsiminin vətən həsrəti bayatıya çevrilir, bu əzab ona cəlladın qətl cəzasından daha ağır gəlir.

Yaradıcılığında sərbəst şeirin mühüm yer tutduğu Ələkbər Salahzadənin (1941-2013) sərbəst şeir formasında 1969-cu ilin noyabr ayında qələmə aldığı "Od heykəli" (11) lirik-romantik poeması Nəsimi şəxsiyyətini yeni poetik obraz və fərqli ifadə vasitələri ilə kəşf etməyə yönəlmişdir. Müəllif Nəsimini körpəliyindən başlayaraq qətlindəkə Günəşə ucalmağa can atdığını onun hər addımında, əməlində Günəşlə təmasını ifadə edir, sənətkarlıqla onun romantik obrazını canlandırır:

...Günəş göyə qalxırdı,
O bir evdən çıxırdı.
Günəş
ona tellərini uzadırdı,
O – günəşə əllərini. (11, s. 93)

Poemada "İnsan-Günəş" tandemini dəyərləndirən F.Abdurəhmanova "Təbiət (dünya!) ilə özündə daxili böyüklük, fikir və arzu prosesini təcəssüm etdirən insan arasındakı bütövlüyün vəhdətini ifadə etməyi"(12, s. 43) Ə.Salahzadə poeziyasının predmetini şərtləndirən əsas amil kimi qəbil edir.

9 kiçik parçadan ibarət olan poemada Ə.Salahzadənin özünəməxsusluğu əsasən assosiativlikdən bacarıqla istifadə etməklə Nəsimi obrazında yeni çalarlar kəşf etmək, öz yanaşmalarında söz və ifadələrə qeyri-adi məna verməkdə özünü göstərir:

...Günəş yerdən,
uşaq evdən çıxmışdı,
baş-başa gəlmişdilər.

yaxud:

Günəşin telləri
üz gözüne saçılmışdı,
uşaq
gözləri ilə
günəşə açılmışdı.
Qaynayıb qarışdı günəşlə uşaq! (11, s. 94-95)

Poetik mətnə Nəsiminin Günəşlə müqayisəsi müəllifin öz lirik qəhrəmanını dünya ilə əlaqədə göstərmək istəyindən irəli gəlir. Bu münasibətdə başlıca məqsəd qaranlıq, zülmət gecədən sonra cahanı işıqlandıran Günəş kimi, Nəsiminin də insanı kamillik nuruna qər q etmək istəyini göstərməkdir. Şeiriyatının məna yükü, poetiktəsiri ilə fərqlənən Ə.Salahzadə əsərdə Nəsiminin Nəsimi zirvəsinə ucalmasının məşəqqətli mübarizəsi qarşıdurma yolu ilə poetik dildə verilmişdir:

Gedirəm yol kimi,
uçuram yel kimi –
çatmıram!
Gedirəm sel kimi, çay kimi,
səhrada qalırım –
çatmıram! (11, s. 99-100)

Poemanın ən təsirli yeri Hələb şəhərinin bir meydanında "qayadan qopan, qayadan çapılan bir insan-heykəlin" ətrafında "əli, ürəyi, gözü bıçaqlı", "ülgüc baxışlı", "qızıl qanla meydan sulayan cəlladın" bu heykəli diri-diri soyması səhnəsidir. Metafora və təşbehdən istifadə edən müəllif meydanda baş verənləri belə canlandırır:

Cəlladın gözündə
bir kafir, bir qərib, bir yad soyulur.
Qızarı, alışır, yanır bir bədən,
torpaqdan püskürmüş bir od soyulur,
Soyulur, soyulur bir od heykəli,
odlu gözlərində səssiz ildırım,
təpədən-dırnağa heykəl, sıldırım! (11, s. 104-105)

beləcə "əldən, qabırğadan, bəldən soyulan" şair-heykəl dünyadan, vətəndən, aydan, ildən ayrılır və:

uzaq əsrlərdən sıyrılır heykəl,
sıyrılır, sıyrılır
birdən ayağına dərisi düşür!
O meydan, o torpaq, o şəhər düşür.
Onun ayağına dökənir zaman,
bir əsr, üç əsr, beş əsr düşür!
Qalxır;

altı əsrin oturağında –
bu Od diyarında,
Od torpağında!.. (11, s. 105)

Ə.Salahzadə əsər boyu romantik pafos yaratmaq məqsədilə əfsanə və nağil motivləri ilə həyat reallıqları arasında vəhdət yaradır. İnsanın heykəlləşməsi, heykəlin isə canlanaraq sıyrılıb qalxması əslində Nəsiminin ölməzliyinin təəcəssümü kimi dərk olunur və hər bir reallıqda əfsanənin və əfsanədə isə reallığın iştirakı mümkünləşir. Lirik qəhrəman Nəsiminin özünün dünya ilə əlaqəsini axtarması da buna xidmət edir.

Təhlili aparılan tarixi poemalarda Nəsimi obrazı həqiqət naminə, fikir azadlığı uğrunda qəhrəmanlığın bariz nümunəsi kimi tərənnüm edilir, zəngin ədəbi irsi və fəlsəfi dünyagörüşü əsrlərdən bəri tək-cə doğma Azərbaycanda deyil, həm də bütün Şərqi xalqlarının yaddaşında yaşadığı, ölməzlik qazandığı əsaslandırılır.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://president.az/articles/30722> Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 15 noyabr 2018-ci il tarixli “Böyük Azərbaycan şairi İmadədin Nəsiminin 650 illik yubileyinin qeyd olunması haqqında” sərəncamı
2. “Cahana sığmayan şair”: biblioqrafik göstərici / tərt. ed. N.Cəfərova, N.Axundzadə, M.Əliyeva; red. Y.Əhmədova; Sumqayıt şəhər Mərkəzi kitabxanası-Sumqayıt, 2014-50 s.
3. Рустамов Юсиф. Поэзия Насими – религия любви к истине // Литературный, научный, переводческий журнал «Мутарджим», 2006, № 3-4, с. 115-124.
4. R.Rza. Seçilmiş əsərləri, Beş cildə, V cild. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2005, 264 s.
5. R.Rza. Güneylər, quzeylər, Şeyrlər, poemalar, Bakı, Azərənşr, 1977, 199 s.
6. Əliyev O. R.Rza və klassik Azərbaycan ədəbiyyatı, “Ədalət” qəz., - 2012.-20 aprel, -№ 66 (3857)
7. Abdullazadə Arif. Od nə çəkdi, Bakı, Azərənşr, 1990, 208 s.
8. <http://modern.az/az/news/122622#gsc.tab=0> (Qurban Bayramov, Həmişə müasir şair-Nəbi Xəzri ədəbi oçerk
9. N.Xəzri. Seçilmiş əsərləri, Dörd cildə, IV cild, Poemalar və tərcümələr, Bakı, Yazıçı, 1984, 263s.
10. Musa Yaqub, Dövrün dəyirmanı, Poemalar, şeyrlər, Bakı, CBS, 2012, 576 s.
11. Salahzadə Ələkbər, Od heykəli, Şeyrlər və poema, Bakı, Gənclik, 1970, 107 s.
12. Abdurəhmanova F. Lirikada psixoloqizm, Bakı, Nərgiz PB, 2014, 152 s.

ABSTRACT

Sitara Alizadeh

THE IMAGE OF İMADEDDİN NASİMİ IN THE HISTORICAL POEMS OF AZERBAIJAN

The article emphasizes that Nasimi's 650 year anniversary has created a great opportunity for scholars, cultural figures and literary critics to have a deeper study of the poet's heritage and outlook, and provides a thorough research on the religious secular and mystical-philosophical content of his multicolored poetic world.

In the article the problem of "Nasimi's image" in Azerbaijani historical poems is investigated on a number of poems like "Son gecə" ("The Last Night") by R.Rza, "The mountains at which my grandfather used to look" ("Mənim babam baxan dağlar") by N.Khazri, "Shirvan merchant and Nasimi" ("Şirvan alverçisi və Nəsimi") by M.Yaqub, "Statue of the Fire" ("Od heykəli") by Ə.Salahzadə hand literary sources related to these poems. The main factor that motivates authors to create the artistic image of Nasimi has been justified by the fact that he is a bright ideal for future

РЕЗЮМЕ

Ситаре Ализаде

ОБРАЗ ИМАДЕДДИНА НАСИМИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ИСТОРИЧЕСКИХ ПОЭМАХ

В исследовании обосновывается мысль, что 650-летний юбилей Насими открывает широкие возможности перед деятелями науки и культуры, литературоведов по обстоятельному изучению и исследованию наследия и мировоззрения поэта, религиозного, светского и мистико-философского содержания его многоаспектной поэтики.

В статье проблема «Образ Насими в азербайджанских исторических поэмах» рассматривается на основе поэм «Последняя ночь» Р.Рзы, «Горы, на которые смотрел мой дедушка» Н.Хазри, «Ширванский торговец и Насими» М.Ягуба, «Огненный памятник» А.Салахзаде и литературоведческих источниках по ним. В статье оцениваются идейно-художественные особенности поэм, посвященных Насими, анализируются мастерства умения авторов, создавших художественный образ стойкого поэта, рассматриваются литературно-художественные и языковые средства произведений.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

KAMAL CAMALOV

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

kamal.camalov@gmail.com

UOT: 82.(091)

FANATİZMİ İŞIQLI GƏLƏCƏYƏ ÇEVİRƏN MİRZƏ CƏLİL

Açar sözlər: *Böyük demokrat Cəlil Məmmədquluzadə, dini-fanatizm, xurafatdan yaxa qurtarmaq, təsvir etmək, tərəqqiyə səsləmək*

Key words: *Great democratic Jalil Mammadguluzadeh, religion fanaticism, get rid of superstition, to depict, to call for progress*

Ключевые слова: *Великий демократ Джалил Мамедгулузаде, религиозный фанатизм, борьба с предрассудками, прогресс*

Böyük demokrat Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalının birinci nömrəsindən başlayaraq üzünü mürgüdə olan bütün Şərq dünyasına tutaraq qaranlıq mühitdə, ictimai sarsıntılar və məişət dramlarının törətdiyi faciələr içərisində yaşayan xalqın ağrı-acılarını, iztirablarını duymuş və bu gördüklərini əbədləşdirmək üçün heç zaman solmayan satira boyaları ilə bəzəmişdir. Ən mühüm cəhət də budur ki, Cəlil Məmmədquluzadə elin pis güzəranındakı məşəqqətlərini təsvir edərkən xalqın işıqlı gələcəyinə daim inanmışdır. Həm də yalnız öz doğma vətəninə deyil, irtica gecəsinin daha qaranlıq, gündüzünün isə zülmətli olduğu başqa xarici ölkələrin – Türkiyə, Hindistan, Əfqanıstan, Orta Asiya və Qafqaz, başqırd, tatar, uygur və Rusiya müsəlmanları xalqlarının acı taleyini göstərərək onların da parlaq istiqbalına inam bəsləmişdir.

Cəlil Məmmədquluzadə avam xalqın düşdüyü dini-fanatizmin bataqlığını “allahın neməti” kimi qəbul edənlərin, “mənliliyi itirənlərin”, satqın məmurların, yalançı din xadimlərinin, ölü dirildən yalançı üləmələrin, qoçuların nə böyük fəlakətlər yaratdığını təsvir etmiş və qeyd etdiyimiz kimi, nicat yolunu tapmağı da unutmamışdır. Qeyd etdiyi kimi, “Hər bir millət üçün nicat yolu, balaca uşaqları məktəbə aparıb tərbiyə vermək ilə əmələ gəlir. Əgər belə olmasa heç bir şey fayda bağışlamaz. Nə hüriyyə, nə məşrutyyə, nə cümhuriyyə, nə zənburiyyə, nə çəncuriyyə...” [1, 1906, №21].

Cəlil Məmmədquluzadə bu sözləri vətəninin, onun övladlarının əsas dərdlərindən birini dərk edən, bu dərdləri ovutmağın, qüsurları aradan qaldırmağın yeganə çarəsini kəşf edən bir həkim kimi söyləyirdi. Lakin, zülm hədsiz, zülmət çox qatı idi. “Qulaqlar kar, gözlər kor, hissələr tar, zövqlər məhv...” idi.

“Bir budaqda oturub min budağı yırgalayan” [2, 4] C.Məmmədquluzadə demokratik pedaqoji ideyaların carçısı kimi çıxış etmiş, dövrün bütün pedaqoji problemlərinə cəsarətlə müdaxilə etmiş, tənqid etmiş, istehza etmiş, gülmüş və millətin savadsızlıq bataqlığından çıxması yollarını da yorulmadan arayıb-axtarmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadə yazır ki, “Molla Nəsrəddin” hər ilin “iş planında”, ümumilikdə 25 illik “iş planı”nda deyir ki, “din, məzhəb, şəriət, etiqad, iman, cənnət, cəhənnəm, müctəhid, molla, keşiş, xaxam, mürid və habelə bütün bu qism sözlər gərək insanlar arasından götürülüb lüğətlərdən, kitablardan, yazılardan tamamilə silinib tullansınlar! Məscidlər, kəlisələr, sinaqoqlar, təkyələr, ibadətgahlar, pirlər, ziyarətgahlar, məhfillər, əza yerləri tamamilə sökülüb, dağılıb, maarif və mədəniyyət evlərinə döndürülməli..., o yerlərdə məktəb, qıraətxana, kitabxana və daha bu kimi maarif və mədəniyyət guşələri açılmalıdır” [1, 1929, №51].

Bu kimi baxış və görüşlər Cəlil Məmmədquluzadənin “Xatiratım” əsərində də öz əksini tapır. Belə ki, Hacı Səməd xan ziyarətə getmək fikrinə düşür, ancaq yarı yoldan qayıdır. Məlum olur ki, “xan fayton ilə Xok qəsəbəsindən ötüb Qıvraq adlı kəndə daxil olur və fayton kəndin ortasından keçən vaxt bir kəndli arvadı damın üstündə paltar sərdiyi yerdə asqırır. Xan faytonu saxlayır və arvada tərəf üzünü tutub deyir:

Görüm sizin toxumunuz yer üzündən kəsilsin!

Xan haman yerdən faytonu geri qaytarır...” [3, 48]

Əgər bir yurd yerinin böyüyü, birinci adamı fizioloji hadisə olan səbiri ilahi hadisə, mütləq ideya hesab edib ən zəruri səfərindən qayıdırsa, həmin yurd yerinin avam nümayəndəsinin, camaatının düşüncə səviyyəsindən söhbət açmağın xeyri olmadığını diqqətə çəkən Mirzə Cəlil xalqı belə fanatik mövqedən uzaqlaşdırmağa çağırırdı. Bunu ətalətin başlanğıcı hesab edən Cəlil Məmmədquluzadənin əməli dostu, əqidə dotu, məslək dostu Mirzə Ələkbər Sabir də yazırdı:

Ta gəlirik biz də bir az anlayaq,

Məhzəri-irfanda vurur tək səbir.

Ya deyirik işləri sahmanlayaq,

Məclisi-əyanda vurur tək səbir [1, 1908, №3].

Göründüyü kimi, bu kimi “çürük mühit” sağlam pedaqoji mühitin yaranmasına əngəlliklər törədirdi. C.Məmmədquluzadə isə köhnə dimağları, düşüncələri, ümumiyyətlə, tarixin çarxını yeni yola salmağı, vətəni Azərbaycanı çirkablardan təmizləməyi, yer üzünə yeni baxış, yeni düşüncə, azadlıq və səadət gətirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur.

C.Məmmədquluzadə dönə-dönə qeyd edir ki, vətən qardaşlarımıza “düşmənlərini tanımaq” və onları bu düşmənlərlə mübarizəyə hazırlamaq bizim borcumuzdur. Çünki köhnəliklə yeniliyin vuruşmasına fəhlə və

əkinçinin, kankan və tulambarçının, kantor və mədən işçisinin necə mövqə tutması, qalib yaxud məğlub olması “kimdir bizim düşmənlərimiz?” kimi yetişmiş sualına düzgün cavab tapmasından çox asılıdır.

“Müsəlman ömründə bir qədəm qoya bilmir, heç bir işə yapışa bilmir ki, orada şeytan olmasın. Dünyanın heç bir nöqtəsində heç bir tayfa arasında şeytan o qədər modda deyil ki, biz müsəlmanların arasındadır. Hər bir işdə, hər bir məqamda məscid və minbərdən başlamış evlərimizə, küçələrimizədək öz qəlblərimizi şeytanın adı ilə doldurmuşuq... Vaizlərimiz minbərə çıxıb əvvəl xanlarımıza, ağniyarlarımıza, qolçomaqlarımıza və qoçularımıza rəhmət oxuyub axırda deyəcəklər: “Allah şeytana lənət eləsin”. Özgə bir millət düşməndən ehtiyat eliyəndə müsəlman şeytandan qorxur. Özgələri meşədə ayıdan ehtiyat eliyəndə müsəlmanın yadına div düşür. Çöllərdə birisi qurddan qorxanda müsəlman quli-biyabanıdan qorxur. Özgə bir millət bir qaranlıq yerdə heç bir şeydən qorxmuyanda otuz beş yaşında igid müsəlman cindən qorxur. Cindən, pirdən, mardan, çaldən, siyahdan, hənacədən, tərəfandan, sələbdən... dünya və aləmdən müsəlman qorxur”. C.Məmmədquluzadənin fikrincə, bəla bundadır ki, “müsəlman qardaşlar”ın böyük bir hissəsi nəinki mübarizə yolundan bixəbərdir, nəinki həyatda avam və fəaliyyətsizdir, hətta mövcud tarixi vuruşlar dövründə dost-düşməni tanımaqda da huri sözlərlə qulağı dolduğu, cəmiyyət və təbiət qanunları haqqında kifayət qədər təsəvvürü olmadığı üçün o, rastlaşdığı bütün yaramazlıqları, bütün məhrumiyyət və bəlaları ya “təqdiri – xuda”, ya Allahın qəzəbi, ya da şeytan işi kimi başa düşür və ona görə də həmişə “allahı köməyə çağıranda”, qanını soran, ikiayaqlı “zəllilər”dən və “həşərat”dan dad çəkmək əvəzinə, deyir ki, “bari pərvərdigara, sən mənə şeytandan saxla” [1, 1908, №37].

Cəlil Məmmədquluzadənin yorulmadan ağardığı mübarizədə maarif məsələləri böyük yer tutur. O, haqlı olaraq inanırdı ki, xalqın savad və mədəniyyət dərəcəsi nə qədər yüksək olarsa, onun azadlıq və yaxşı həyat uğrunda mübarizəsi də o qədər səmərəli olar. “C.Məmmədquluzadə belə hesab edirdi ki, elm öz-özünə gəlib adamın başına girməz. Elmə sahib olmaq üçün zəhmət çəkmək, onu təhsil etmək lazımdır” [4, 26].

Deni Didro demişdir ki, cəmiyyət hər hansı bir sahədə böyük şəxsiyyətlərə ehtiyac duyduğu zaman, o şəxsiyyətlərin yetişməsi üçün şərait yaradır və onlar doğrudan da yetişirlər. Yəni cəmiyyət onlarla, yüzlərlə, minlərlə adamları öz bacarıq və qabiliyyətlərini o sahəyə həsr etməyə ruhlandırır və onların içindən bir-iki dahi yaranır. Bu mənada, dahi Mirzə Cəlil yazır: “Mənim fikrimə bir belə şey gəlir: indi “Molla Nəsrəddin” Allahdan qorxmaya və molladan utanmaya, götürüb genə, məsələn; bir belə şey yazsa. “Millətimizin qabağa gəlməyindən ötrü lazımdır ki, arvadlarımız ingilis, rus və gürcü (kursiv bizimdir – K.C.) arvadları kimi elm oxuyub üzüaçaq gəzələr. Kişilər daha onları zorla çarşov altına və dörd divar arasına qatıb istədiklərini onların başına gətirməyələr. Onlarla hər bir şeydə bərabər olub gündə birini alıb boşamayalar və mal, davar alış-verişi kimi Bakıda iki boynuyğun, telefon vasitəsilə onları alıb satmayalar!..”. Deyilənlərin necə qarşılanaçağını da diqqətə çəkən C.Məmmədquluzadə yazır: “Allah eləməmişkən, əgər belə bir şeyi “Molla Nəsrəddin” cürət eləyib yazsa, yerlər zəlzələ elər, aləm dəyər bir-birinə. Hər bir şəhərdən kərbəlayı Heydərqulular, məşədi Haqverdilər siyirməqılıncə yüyürər Tiflisə Molla əmini duələ çağırmağa...” [1, 1913, №26].

Cəlil Məmmədquluzadəyə sanki elə gəlir ki, çarizmin zülm və haqsızlıqları altında əzilən əməkçi kütlə, jurnalı oxuduğu vaxt, ürəyindən az-çox bir tikan çıxarmış, özü də əzənlərdən intiqam almış kimi fərəhlənir, sevinir... Çünki o Molla səhifələrində öz bağırını deşən tikanları görür, öz boynuna vurulan zəncirlərin şıqqıltılarını eşidir, öz əl və qollarını sarıyan bağların acısını, yaralı ürəyinin sızılıtlarını duyurdu. Öz uşaqlarını ac və səfil qoyan səbəbləri görüb ayılırdı. Bunlarla bərabər, öz başına gələn bir neçə bəlalardan qurtarmaq dərmanını az-çox yenə ondan öyrənir, ruhlanırdı. Dövlətilər, ruhanilər üçün isə Molla onların gizli rəzalətlərini açan bir şeytan, ürəklərini parçalayan bir zəhər idi.

Burada bir sual yada gəlir: nədən ötrü yalnız Molla kütlənin ruhunu ələ almış, rəğbətini qazanmış? Çünki ondakı yazılar, yazanların öz ürək sancılarında, qəhər sızılıtlarında, zəhmət ağrılarından, yaralarının qan şırıltısı səslərindən, dişlərindəki ah-vaylardan, beyinlərindəki dadlı xəyallardan başqa bir şey deyildi.

“Molla Nəsrəddin”i çıxaranlar məzlum kütlə ilə bərabər həyatın bütün işgəncələrini, ağırlıqlarını görmüş, sınımışlardı. Odur ki, onların ürəklərindən təbii sürətdə qopan fəryad, geniş kütlənin qəlbinə dəyir, orada eşidilir və ancaq orada əksini görür. Biçarə kütlə də elə bilir ki, ağrıyan ürək, yaş tökən göz, inildəyən döş, qıvrılan vücut, yanan bağır özlərinindir.

Göründüyü kimi, Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycanın elit təbəqəli insanlarını deyil, “kiçik” adamlarını düşünərək müştərək açdığı bu “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc etdiyi yazılarda onların həyatına aid ilk baxışda gülməli görünən, dərinə düşündükdə isə faciə mahiyyətli əhvalatlar mühitin aynasına çevrilmişdir. Bu əhvalatlar təmiz, halal, sədaqətli, qeyrətli insanların ruhuna təsir edərək onlarda gələcəyə xoş ümidlər formalaşdırır. Cəlil Məmmədquluzadə “Əsarətdə” adlı məqaləsində fəhlələrin vəhşicəsinə istismar edilməsini pisləyirdi. İnciləbi çağırışla qurtaran həmin məqalədə göstərilir ki, “Zavallı insanlar, zəhmət və əsarət övladları!.. Zinət içərisində ömür sürən və zəhmətdən azad olan böyük qardaşlarımızdan soruşun ki, onlardakı bu var-dövlət haradandır? Niyə onlar belə sən və özlərindən razıdırlar? Əgər onlar sizə cavab versələr, sizə desələr ki, onların bu var-dövləti və xoşbəxtliyi haradandı, o zaman bilərsiniz ki, sizin yoxsulluğunuz, müsibətiniz, əzablarınız, köləliyiniz və rüsvayçılığınız haradandı. Ancaq o zaman başa düşərsiniz ki, siz bir atanın və zəhmətin övladlarısınız. Müxtəlif dillərdə danışdığınızı unudub doğma qardaş kimi qucaqlaşar və gözlərinizdən müsibət və inciklik yaşları deyil, sevinc yaşları axıdarsınız... Və o zaman sizlərdən milyonları iftixarla deyə bilər: “Bütün bəşəriyyətin var-dövlətini yaradan biz zəhmət övladları ən gözəl həyat haqqına malikik... Biz min illər boyu özgələrinin xoşbəxtliyi, bir ovuc adamın xoşbəxtliyi üçün müsibət çəkmiş və qırılmışıq. İndi isə alçaldılmış və təhqir edilmiş bizlər istəyirik ki, əsirlik əzabımızı unudaq və parçalanmış xəstə ürəklərimizin yaralarını sevinc şəfqətləri ilə sağaldaq!” [3, 129].

Cəlil Məmmədquluzadə yazır ki, “... doqquz yüz doxsan doqquz rəmmal, kimyagər, ilan oynadan, qüdrətdən həkimlik edən, qeybdən ruzi qazanan, tasquran, burun pülüyən, falçı, qaraçı, quli-biyabanı, dəmdabaca,

əfsungər, sehrbaz, kəndirbaz, quşbaz, itbaz, qurtbaz nağıl, məsələ şəkli çəkmişik və bu şəkilləri çəkmək cəhətindən bütün islam aləminin yüz hissədən doxsan doqquz hissəsi biz ilə düşman olub” [1, 1907, №1].

Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalında mövhumatçılara məsxərə edərək yazır: “Hər kim hə nə istədi deyər bilər, ürəyinə gələn sözü ciddən danışa bilər... Çarşıda, küçədə, bazarda, qapılarda dərsişlərə, naqqallara, ilan gəzdirlənlərə, fala baxanlara, zəncir vuranlara, yahu deyənlər və qeyrilər və qeyrilərə heç bir kimsə mütəərriz olmasın, azad olmalıdırlar” [1, 1906, №7].

Fanatizmə, mövhumata qarşı sağlam ağıl, azad istedad, fərəhli həyat uğrunda mübarizəsilə Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan pedaqoji fikrinin inkişafında mühüm işlər görmüşdür. Bu kimi münasibətləri heç nədən və heç kimdən qorxmadan amansız tənqid və ifşa etməyin özü təbii ki, azərbaycançılığa xidmət idi.

Cəlil Məmmədquluzadənin bir böyüklüyü də ondadır ki, “təkcə öz zamanındakı dərd və bəlanı qalalayıb, sonrakı dövrlərdə də baş verə biləcək hadisələrə işarələr edib. Bu gün məgər “gecə yatıb”, səhər özünü “əllameyi-zəmanə” hesab eləyən “cahil lotular” yoxdurmu? Var! Özü də həmin cahil və “fərasətli” lotular ...hökm dəyənəyini əlinə alıb, “dədəm mənə kor deyib” gəlib-gedənə vur deyib”lər işləyib, ətrafda üfunət dolu bir şərait yaradırlar [5, 102].

Maarif və təlim-tərbiyə işlərindəki nöqsanların, dini xürafat qalıqlarının və buna qarşı laqeydliyin tənqidi kimi gündəlik zəruri məsələlər göründüyü kimi, Cəlil Məmmədquluzadəni daha çox məşğul etmişdir. C.Məmmədquluzadə cəmiyyətin mənəvi pozğunluğunu kəskin tənqid atəşinə tutmuş və insanlarda eybəcər əxlaqi keyfiyyətlərin yaranmasına səbəbi mövcud quruluşda görmüşdür. Böyük demokrat tərəqqidən geridə qalmanın əsas səbəbini mövhumatçılıqda axtarmış, və qeyd edir ki “insanların şüuru dini mövhumat zəhərindən yalnız elmin köməyi ilə təmizlənə bilər” [6, 29]. Cəlil Məmmədquluzadə maarifçi amal və əməllərinin həyata keçirilməsi yolunda özünəməxsus xidmətlər göstərmiş, köhnəliyin, fanatizmin bütün təzahür formalarını tənqid etmiş, tərəqqiyə gedən yolda qarşılıqlı fikir və əməl birliyi formalaşdırmışdır.

Cəlil Məmmədquluzadənin xalqın maariflənməsi və tərəqqisi uğrunda bitib tükənməyən yaradıcılığına yekun vurarkən nəticəni aşağıdakı şəkildə ifadə etmək istədik:

– Böyük demokrat Cəlil Məmmədquluzadə xalqı inkişafdan, tərəqqidən saxlayan yalançı ruhanilərə, fırıldaqçı din xadimlərinə qarşı mübarizə apararaq milli və həmçinin mənəvi oyanışa ciddi cəhd göstərmişdir;

– Cəlil Məmmədquluzadə xalqda milli təfəkkürün inkişafını, bu mənada onları oyatmağı, ayağa qaldırmağı, hərəkətə gətirməyi, düşündürməyi, zülm və əsarətə qarşı mübarizəyə ruhlandırmağı, “camaatın bəsirət gözünü açıb dost ilə düşmənini ona tanıtmayı” qarşısına məqsəd qoymaqla öz ölməz əsərləri ilə xalqı bəsirət sahibi etmiş, xalq azadlıq hərəkatına yaxından kömək göstərmiş, əzizən kütləni azad görmək arzusu ilə yeni fikir, yeni düşüncə və milli təfəkkürün inkişafında doğru fikir yürütmüş, aydın nəticəyə gəlmişdir.

– Cəlil Məmmədquluzadə xalqın təhsili, təlimi, tərbiyəsi naminə yazdığı və çap etdirdiyi əsərləri ilə Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixini zənginləşdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Molla Nəsrəddin” jurnalı (1906-1931)
2. Həmidə Məmmədquluzadə. Cəlil Məmmədquluzadə haqqında xatirələrim, Bakı: Gənclik, 1981, 156 səh.
3. Cəlil Məmmədquluzadə, Əsərləri, Dörd cildə, IV cild. Bakı, Öndər, 2004, 472 səh.
4. Y.Əliyev. Cəlil Məmmədquluzadə, Bakı: Azərənşr, 1967, 56 səh.
5. K.Məmmədov. XX əsr Azərbaycan gülüşü, Bakı: Yazıçı, 1989, 312 səh.
6. M.Məmmədov. Cəlil Məmmədquluzadə din və mövhumat əleyhinə, Bakı: Azərənşr, 1962, 72 səh.

ABSTRACT

Kamal Jamalov

MIRZA JALIL, WHO TRANSFERRED FANATICISM INTO BRIGHT FUTURE

The article highlights the enlightenment of great Democratic Jalil Mammadguluzadeh against religious fanaticism. It is noted that, consciousness of people can only be purified from religious poison by mean of help of science. Jalil Mammadguluzadeh bravely intervene all the pedagogical problems of the era, mocks, laughs and looking for ways to get out of the nation is illiteracy swamp. It is also noted in the article that, Jalil Mammadguluzadeh believes that, the bright future of the nation is not far off when describing the darkness of fanaticism's bed.

РЕЗЮМЕ

Кямал Джамалов

МИРЗА ДЖАЛИЛ, МАХОВИК ФАНАТИЗМА ПОВЕРНУВШИЙ ВСПЯТЬ

В статье освещаются просветительские идеи великого демократа Джалила Мамедгулузаде о борьбе против религиозного фанатизма. Отмечается, что человеческое сознание может быть очищено от яда фанатизма только знаниями. Джалил Мамедгулузаде осмеливается идти на всякие педагогические проблемы, критикует, иронизирует недостатки, без устали ищет пути выхода из положения. В статье подчеркивается, что Джалила Мамедгулузаде, описывая царства тьмы в омуте фанатизма, указывает и на яркость света, которая, как он считает, не за горами.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Nəşimli

FƏRMAN XƏLİLOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
fermanhalilov@yohoo.com

UOT: 82-3.512.162

SEYİD SƏBRİNİN ŞEİRLƏRİNDƏ TƏƏSSÜRATLAR VƏ FƏLSƏFİ DÜŞÜNCƏLƏR

Açar sözlər: *Seyid Səbri, Naxçıvan ədəbi mühiti, fəlsəfi şeirlər, əxlaqi-didaktik fikirlər, nəsihət*

Key words: *Seyid Sabri, Nakhchivan literary environment, philosophical poems, moral-didactic thoughts, advice*

Ключевые слова: *Сейид Сабри, литературная среда Нахчывана, философские стихи, этико-дидактические идеи, наставление*

Seyid Səbrinin şeirlərinin bir qisminə yaşadığı mühit, cəmiyyətdə baş verən bəzi hadisələr haqqında mülahizə və təəssüratları, dünya, həyat haqqında fəlsəfi düşüncələri öz əksini tapmışdır. Onun bu cür şeirləri böyük ictimai məzmunla malikdir. Belə şeirlərə Səbrinin yaradıcılığının həm birinci (1920-1940), həm də ikinci (1940-1970) mərhələsində rast gəlmək olur. Aşağıda yazılma illərini göstərdiyimiz şeirlər fikrimizi təsdiq edir: “Ey fələk” (1921), “Gənclərə” (1926), “Ağlayırdım, gülürəm” (1929), “Bu günün gənclərinə” (1929), “Yada düşdü” (1935), “Mənsiz” (1967), “Ölülər” (1967), “Bəxtiyaram” (1968), “Baxmaq istəyir” (1968).

Yaradıcılığının birinci mərhələsində bu istiqamətdə yazdığı şeirlərlə 60-70-ci illərdə qələmə aldığı şeirlər fərqlənir. Belə ki, birinci mərhələyə aid şeirlərdə şairin müxtəlif məsələlərlə bağlı mülahizə və təəssüratları bildirilsə, ikinci mərhələdəki şeirlərdə daha çox fəlsəfi düşüncələri öz əksini tapır.

Səbrinin 1921-ci ildə yazdığı “Ey fələk” şeirindən aydın olur ki, o gənclik illərində (1920-ci ilədək) yaşadığı zəmanədə və mühitdə arzularına çata bilmədiyinə görə “fəryad edib ağlayır”, vaxtilə “cəhlin oduna yandığına” təəssüf edir:

Nə qədər çalışdım, yetmədim könlümkədi arzuma,

Gecə-gündüz ağlamaqdan qan gəlib gözümə.

Zalım fələk bu dünyada baxmadı heç sözümə [1, s. 79].

“Ağlayırdım, gülürəm” şeirində də o, “keçmişdə zülmədən ağladığından” söz açır, “qansorucu çarizma yıxıldıqdan sonra” isə əsarətdən qurtardığı üçün sevincini ifadə edir.

Ağlayırdım, imdi gülürəm mən,
Nə nəzərlə baxırsan buna sən? ...

Əsən ruzigar sazımı çaldırdı,

Keçmişimi yadıma saldırdı.

Keçdikcə gün artırdı işkəncə...

Keçmişdə zülmədən ağlayırdım,

Kommunaya ümid bağlayırdım.

Anla, düşün, bil bunu sən.

Çatdım arzuma artıq gülürəm mən [1, s. 43].

Səbri bu mövzuya həsr etdiyi digər şeirlərində isə “mühitin təcrübəsindən” faydalanmaq təşəbbüsü (“Gənclərə”), “keçmişdə və bu günkü” həyatı və gəzdirdiyi yerlər haqqındakı təəssüratlarını dilə gətirir (“Yada düşdü”), “həyat səhnəsinin gülü” adlandırdığı gənclərə təlqin edir ki, onlar hər zaman cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi olmalıdırlar (“Bu günün gənclərinə”).

Dolanırkən bu cahanı keçmiş həyatım yada düşdü,

Biri may günlərində şən həyatım yada düşdü.

Gəzib-dolanıb da bu gün bu gözəl bağçanı mən,

Bağçada güllər bitirən bağbanım yada düşdü [1, s. 50].

Ey Vətən gəncləri, gəlin heç zaman

Qalmanız cəhalətdə, ələman [1, s. 64].

Sən açılmazsansa, bu həyat açılmaz,

Sən çalınmazsansa, nəşə saçılmaz,

Sən çalışmazsansa, həyat tapılmaz,

Gələcək həyata olgulan rəhbər [1, s. 45].

60-70-ci illərdə yazdığı şeirlər də Səbrinin həyəcanlarını, düşüncə və fəlsəfi baxışlarını ifadə edir. “Bəxtiyaram” şeirində o İkinci dünya müharibəsinin veteranı kimi keçmiş günləri xatırlayır, cəbhə yoldaşına müraciətlə müharibənin odluluğunu və törətdiyi faciələri “lenta kimi gözlərində fırladır”:

Göründü gözümə o məhtəşəm binalar,
İçində od tutub yanan ana-balalar.
Fabriklər və zavodlar tarü mar oldu,
Od tutub yanaraq küllü göyə sovruldu [1, s. 2].

Bu şeirdə müharibənin dəhşətləri və qələbə sevincinin təsviri ilə bərabər, Səbrinin özünəməxsus arzu və düşüncələri ilə tanış oluruq:

İstərəm bir daha göz görməsin dumanları, Eşitməsin qulaq, ana çəkən fəryadları. Qız-gəlin əli qoynunda heç qalmasın, Ana qucağında bala odda yanmasın.	Bürüsün yer üzün “sülh” sözü, həm “səadət”, Azad yaşasın da hər yanda bəşəriyyət. Yağmasın o “yağış”, o “sel”, o “yel”, olmasın Kürreyi-ərzidə sülh bayrağı solmasın [1, s. 3].
---	--

Bu dünyadan gedərəm qalar əmanət,
Sizin üçün bu yazdığım şeiriyyət [1, s. 20].

- deyən Səbri “Baxmaq istəyir” və “Mənsiz” şeirlərində poeziya haqqında düşüncələrini bildirməklə yanaşı, öz əsərlərinin taleyi haqqında nigarənçiliğini də ifadə edir:

Qəm yemə, sənsiz də bəlkə tapılar,
Yəqin ki, qədrini bilənlər olar,
Yazdığın şeirləri bir yada salar,
Dirilər “Ölülər” nəzm, nəsr, hekayət [1, s. 21].

Axıncı mısradə xatırladılan “Ölülər” Səbrinin 1967-ci ilə Cəlil Məmmədquluzadənin anadan olmasının 100 illiyi münasibəti ilə yazdığı irihəcmli və maraqlı quruluşa malik olan bir şeirinə işarədir. Yeddi hissədən ibarət olan bu şeir Səbrinin özünəməxsus fəlsəfi düşüncələri ilə tanış olmağımıza daha geniş imkan verir.

Sədi Şirazinin bir beyti şeirə epiqraf verilib:

Zində əst, vəli mürdə,
Mürdə əst, vəli zində.

Tərcüməsi: Diridir ölü kimi,
Ölüdür diri kimi.

Birinci hissə “Qəbiristan kənarında” adlanır. Bu hissəni şərti olaraq şeirin proloqu hesab etmək olar:

Gedərkən yol ilə güzərim qəbiristana düşdü,
Dayandım azacıq
Ürəyim məndən söz soruşdu:
Tanıyırsanmı, heç burda yatanlar kimdir?
Hansı yoldan gəlib,
Bəs indi hara gedənlərdir?
Cavab verib dedim:
Bilmirəm, mənim üçün nə var.
Dedi “Kəs səsini, ey əbləh,
Bəs səndən nə çıxar?
Zənn etmə ki, dünya üzündə bir dirisən sən, hə...
Ölüsən necə ki deyiblər: “Zində əst, vəli mürdə””.
Nəgəhan bu əcaib səsdən mənə əmr verildi,
Get öyrən gəl, sonra mənə nəql eylə deyildi.
Qorxulu halda mən durarkən, birdən titrəyərək
Bir məzar daşının yanına bilmədən gedərək
Suala cavaba başladım.
Nəgəhan ol zaman
Dilləndi hər məzar səslər ucaldı hər yandan [1, s. 12].

İlk səsdən aydın olur ki, oğul sevgilisinin tələbi ilə anasının sinəsini parçalayıb ürəyini ona aparır. Bu xalq arasında geniş yayılan bir rəvayətdir. Sonra səbri davam edərək yazır:

Qəzəblə mən hirsələnib qışqırıb dedim:
Lənət sənə!
Belə bir hərəkət yaraşarmı insana?
Bu anda bir qadın səsi gəlir məzardan...

Saxla Səbrini sən oğul, mənə o nəsihət verdi,
O bala mənim balamdır, onu incitmə.
Çalışgilən dünyada o etdiyin sən etmə [1, s. 12].

İkinci qəbirdən gələn səs oğlundan şikayət eyləyən “Ata”ya məxsusdur. O şikayət edir:

Dedi oğlum yenə bax dayanıbdır burdaca,
Yenə döymək istəyir məni, qoyma amandır!
Oğul deyil, əfi ilan, əjdahadır, yamandır.
Öz loğmamı yeməyib də boğazına dürtmüşəm,
Mən istəməm qoy o yesin hər bir zaman demişəm.
Vəzifəyə çatan kimi atdı məni o bədbəxt,
Baxdı arvad sözlərinə etdi məni bihörmət [1, s. 14].

Səbri bu hissəni belə yekunlaşdırır:

Belə oğul, qız məgər ki, imdi azdır dünyada?
Sağ qalmasın onları, heç göz görməsin bir anda [1, s.14].

Bu ölü Mirzə Cəlilin “Ölülər”indəki diri ikən ölülərin diriltmək istəmədiyi ölüdür. Çünki o, dirilsə Kefli İsgəndərin dediyi kimi hamıya car çəkər ki, oğlu onu döyə-döyə öldürüb.

Dördüncü səs “vəzifəli şəxs”dən, beşinci “insan cəlladı qoçu”dan, altıncı isə “gözəl canan”dan gəlir.

Möhtəşəm baş daşına malik olan vəzifəli şəxs – xan, bəy, yaxud nazir sağlığında “heç bir fəqirə və xilqətə rəhm etmədiyini”, qılıncının zərbindən qanları su tək axıtıldığını etiraf edir və peşmançılıqla deyir:

İmdi tac da qalmayıb bu sərsəri başımda,
Kimsə baxmır üzümə istər yad, qardaşım da...
Mən nə din nə insafdan, nə şöhrətdən varlıyam [1, s. 15].

“Qarşı duran hər başı əzən”, “Qılıncından qan daman” qoçunun peşmançılığı özündən də güclülərin bir anda onun da “qəddini yerlə yeksan edə biləcəyini” çox gec – qəbirdə qanmağındadır.

Balaca qurşun ilə yox oldum mən bir anda,
Heç bilmirəm ki, bəs mən nəyi qandırm cahanda [1, s. 16].

“Gözəl canan”ın etirafı isə daha təsirli və təəssüfedicidir. Səbrinin “sevgili canan”, “nazən mələyinin” “incə və həzin” səsindən eşidirik ki, sağlığında “hüsnə ona bərabər yox imiş”, “gözəlliyi dünyanı bürüyübmüş”, “qoca-cavan – hamı ona talib imiş”, onda: “qara gözlər, çatma qaşlar, büllür buxaq var idi” [1, s. 16].

Özünün dediyi kimi:

Sərv qəddim, ahı baxış, incə belim var idi...
Nəvazişin, hörmətin sayı heç də yox idi,
Vüsalımçün al qanına boyananlar çox idi [1, s. 16].

Kahinin hiyləsi ilə ərinə xəyanət edən bu “gözəlin” o dünyadan etirafı dirilər üçün çox ibrətlidir:

Gedib gözəlliyim, yoxdur bir əsər,
Heyf silənməkdən nə fayda, səmər.
Deyirəm kaş cavan çağım olaydı,
Tökülən o kasa bir də dolaydı.
Bu da ki mümkün deyil, heyhat, haşa,
Belə gedib çün başdan-başa.
Peşiman etmiş məni tutduğum əməl,
Xalq içində vardır belə bir məsəl:
“Gədər o gözəllik sənədə qalmaz”,
Dostlarım məni ta yada salmaz [1, s. 17].

Səbrinin etiraf və peşmançılıqlarını verdiyi ölülərin düşdüyü vəziyyət “qozbeli qəbir düzəldər” atalar sözünü xatırladır və oxucunu düşünməyə vadar.

Şeyrin sonuncu, yəni “Nəsihət” hissəsində başqa qəbirdən naməlum bir səs də gəlir. Bu səs deyir ki, oğlum, xof etmə, gəl bizimlə qal. Yüz illərlə dünyada yaşasan da, axırda görəcəksən ki, məkanın buradır.

Müəllif davam edir:

Orada qalmadım, qayıdıb getdim,
Öz-özümə belə nəsihət etdim:
Aldanma dünyaya, ey dili-qafil,
Dünyaya uymaqdan nə olur hasil? [1, s. 17].

Sonra Səbri oxuculara didaktik əsərlərdə tez-tez rast gəlinən aşağıdakı nəsihətləri verir: “dünyada iki şey qalacaq: biri yaxşılıq o biri pislik”, “hörmət qazan, təmiz adla yaşa”, “kimsəni incitmə”, “yalan danışma”, “dünya malını toplama”, “var-dövlət sənin əql, zəka və mərifətidir”, “şöhrətin xalqa xidmətdir” və s.

Şeirir sonunda Səbri Nizami Gəncəvi demişkən “qulluq halqası”ndan yaxa qurtara bilmədiyi üçün yazır:

Vətən sənir, həyat, xalq da sənindir,
Sovetlər ölkəsi şən məskənindir.
Bax sovet elminə, həm əxlaqına,
Kosmosda yırganan al bayrağına [1, s. 17].

Şeirə yamaq kimi görünən bu sonluq onun tərbiyəvi əhəmiyyətini zərrə qədər də olsun zəiflədə bilmir. Bizcə, Səbrinin bu sözləri boğazdan yuxarı deyilmiş sözlərdir.

Səbrinin həmin şeiri onun həyata baxışı və bəzi fəlsəfi düşüncələrini müəyyənləşdirmək üçün gözəl bir nümunədir. Bu şeirdə həm də onun bəzi məsələlərə tənqidi münasibətini görürük.

ƏDƏBİYYAT

1. Səbri. S. “Şeirlər dəftəri (1921-1968)” / Naxçıvanın elm, mədəniyyət, ədəbiyyat və maarif xadimlərinin şəxsi arxivi, Seyid Səbri. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu. Q-1, qovluq 1.

ABSTRACT

Farman KHALILOV

IMPRESSIONS AND PHILOSOPHICAL THOUGHTS IN THE SEYID SABRI'S POEMS

In the some poems of Seyid Sabri (1896-1974) who has a special place in the Nakhchivan literary environment in the 20-70s of the last century, his thoughts, impressions, philosophical thoughts about the world and life werereflected .

The article focuses on the poet's poems written in this direction.

According to the author's opinion, these poems of S.Sabri not only allow to learn his outlook, but also reflect some of the typical aspects of the general view of Nakhichevan literary environment.

РЕЗЮМЕ

Фарман ХАЛИЛОВ

ВПЕЧАТЛИТЕЛЬНЫЕ И ФИЛОСОФСКИЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ В СТИХАХ СЕЙИДА САБРИ

Сейид Сабри (1896-1974), занимающий важное место в литературной среде Нахчывана в 20-70-х годах прошлого века, отражал соображения, впечатления, философские размышления о мире и жизни в некоторых своих стихах.

Статья посвящена анализу стихов поэта, написанных в этом направлении.

По словам автора, стихотворения С. Сабри такого типа не только позволяют изучить его мировоззрение, но и отражают некоторые характерные аспекты общего вида нахчыванской литературной среды.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

ÇINARƏ RZAYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

cinarerzayeva@yahoo.com.tr

UOT:398

ATALAR SÖZLƏRİNDƏ ORTAQLIQ

Açar sözlər: *Azərbaycan, atalar sözü, türk xalqları, ortaqlıq***Key words:** *Azerbaijan, proverbs, Turkic peoples, common sense***Ключевые слова:** *Азербайджан, пословицы, Туркоязычные народы, общее значение*

Türk xalqları arasında ortaqlıq folklorun ən çox rast gəldiyimiz nümunələrdən biri də atalar sözləri və məsəllərdir. Atalar sözləri bir xalqın ümumiləşmiş nəticə daşıyan və gündəlik leksikonunda işlətdiyi qəlibə salınmış sözlərdir. Bu sözləri heç kim dəyişdirə bilməz. Bəlkə də bunun nəticəsidir ki, atalar sözləri demək olar ki, türk dünyasında da ya eynilə, ya da cüzi dəyişikliklərlə işlədilir. Atalar sözlərinin türk folkloruna, türklərin sosial-mənəvi, əxlaqi-estetik görüşlərində xüsusi təsirə malikdir. Bu da türk dünyasının zəngin folkora sahib olmasından irəli gəlir.

Burada Azərbaycanın regionlarında toplanan atalar sözləri ilə, xüsusilə də Naxçıvan ərazisində toplanan bu müdrik kəlamlarla digər türk xalqlarında istifadə olunan atalar sözləri arasında oxşar və fərqli cəhətləri araşdırılır. Qeyd etməliyik ki, Naxçıvan təkcə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin janr müxtəlifliyi ilə deyil, həmçinin türk dünyasında özünəməxsus coğrafi mövqeyi və mənəvi zənginliyi ilə də xüsusi seçilir. “Qədim Naxçıvan min illərdir ki, oğuz ərənlərinin nəfəsi ilə isinib, möhtəşəm qalalarla qorunub, Dədə Qorqud boylarında ülviləşib, Əshabi-Kəhf müqəddəsliyinə, Əlincəqala yenilməzliyinə ucalıb” (12). Beş min il tarixə malik qədim Naxçıvan həm də qədim mədəniyyət və zəngin folklor nümunələrinə sahibdir. Məhz biz də bu zənginlikdən istifadə edərək digər türk xalqlarının folkloru ilə müqayisələr aparırıq.

Bildiyimiz kimi folklor nümunələrindən olan atalar sözləri xüsusi yerə və dəyərə sahibdir. Keçmiş zamanlardan xalqımızın, əcdadlarımızın dünyagörüşünün, təfəkkürünün təzahür forması olan atalar sözləri bu günə kimi öz dəyərini qoruyaraq yaşamaqdadır. Atalar sözü və məsəllərin tarixi qədimdir. Azərbaycan folklorunun epik janrları arasında atalar sözü və məsəllər geniş yayılmışdır. Atalar sözü və məsəllər həmçinin türk xalqları arasında da geniş yayılmışdır. Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk”- quruluş etibarlı ilə lüğət olsa da atalar sözləri ilə də zəngindir. Onu da qeyd edək ki, “Divani lüğət-it-türk”-də işlənmiş bəzi atalar sözlərinin bir qismi bu gün həm Azərbaycan folklorunda, həm də digər türk xalqlarının epik janrları arasında işlənərkəndir.

Məsələn;

“Tağ-tağqa kavuşmas, kişi-kişiyə kavuşur”

(Dağ-dağa qovuşmaz, adam -adama qovuşar).

“Divani lüğət-it-türk” kimi dəyərli əsərdə işlənən bu atalar sözü nəinki Azərbaycan folklorunda, həmçinin digər türk xalqlarının folklorunda da işləkliyi qoruyur.

Nümunələrə keçmədən bir şeyi də qeyd etmək istəyirəm ki, bir çox atalar sözlərini türk dünyasında necə işlənirsə, yəni tərcümə etmədən vermişik. Məsələn;

Azərbaycan: “Dağ dağa qovuşmaz, adam adama qovuşar” (1, s. 79).

Türkiyə: “Dağ dağa kovuşmaz, insan insana kavuşur.”

Makedonyada: “Dag daga kavuşmas, insan insana kavuşur.”

Dobrucada: “Dag dag man körüşmez, insan insan man körüşir.”

Özbəkistanda: “Toğ toğ bilan gavuşmas, adam adam bilan gavuşar.”

Kıbrısdə: “Dağ dağa gavuşmaz, insan insana gavuşur.”

Kərkükdə: “Dağ dağa kavuşmaz, adam adama kavuşur.”

Kosovada: “Dag dagla kavuşmas, insan insanla kavuşur.” (13)

Türkmənistanda: “Dag daga sataşmaz, adam adama sataşar.”

Yuxarıda verdiyimiz bu atalar sözünü “insanlar nə qədər uzaqda olsalar da, aradan uzun zaman keçsə də yenə də rastlaşa biləcəklər” fikrini ifadə etmək üçün istifadə edirlər.

Həmçinin, Azərbaycanın nadir incilərindən olan “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi dəyərli yazılı abidələrdə də atalar sözlərinə rast gəlinir.

Baba malından nə fayda, başda dövlət olmasa? (10)
 Qız anadan görməyincə öyüd almaz (1, s. 252)
 Çıxan can geri gəlməz (1, s. 251)
 Ana haqqı, Tanrı haqqı (1, s. 251)

Verilən bu örnəklər bu gün də türk dünyasında öz işlənmə aktuallığını qoruyur. Məsələn; Azərbaycanca:

Çıxan can geri dönməz (1, s. 74).

“Kitabi – Dədə Qorqud” dastanında işlənən “Qız anadan görməyincə öyüd almaz” atalar sözü günümüzdə aşağıdakı şəkildə işlənir.

Qız anadan qorxmasa, öyüd almaz (1, s. 165).

Hər iki atalar sözü bir-birinə yaxın mənalarda işlənilib amma, “Kitabi-Dədə Qorqud”da işlənən bu atalar sözü xalqımızın ailə-məişət mədəniyyətini özündə əks etdirməsi baxımından daha uyğundur. Çünki, bizim ailə mədəniyyətində övlad qorxu ilə deyil, sevgi ilə tərbiyələndirilir. Bunu deməklə günümüzdə işlənən atalar sözünün məna strukturunun zəif olduğunu demək istəmirik, sadəcə olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənən atalar sözünün daha uyğun və güclü olmasına, eyni zamanda milli xarakterik keyfiyyətinə diqqət çəkmək istəyirik.

Devilən dastanlarla yanaşı atalar sözü toplusu – “Oğuznamə” də öz zənginliyi ilə diqqəti çəkir. “Oğuznamə” böyük “türk ağacı”nın ən möhkəm “buduğu” olan Oğuzların yaşam və təfəkkür tərzini ifadə edən 2000-dən artıq atalar sözlərinin toplusudur (4, s. 7). Bu atalar sözlərinin əksəriyyəti əsl Azərbaycan-Türk mənşəli sözlərdir. Məsələn;

Açıq ağız ac qalmaz (8, s. 40).
 Beş barmaq düz degildir (8, s.79).
 Sözü bişirip söylə (8, s.113).
 Çoq söyləyən çoq yamılır (1, s. 253).
 Bir taş ilə iki quş urulmaz (1, s. 253).
 El keçdügi köprüdən sən də keç (1, s. 253).

“Oğuznamə”də işlənən bu dəyərli atalar sözləri bu gün də türk xalqlarında geniş işlənməkdədir.

Atalar sözləri türk folklorunda, türklərin sosial-mənəvi, əxlaqi-estetik görüşlərində xüsusi təsirə malikdir.

Ortaq folklorun ən çox rast gəldiyimiz nümunələrindən olan atalar sözlərini təhlil etdikdə “ortak kültür elementlərindən aşağıdakı özəllikləri görürük:

- Ortaq dil zövqü
- Ortaq tarix
- Ortaq adət və ənənə
- Ortaq inançlar” (5, s. 3)

Azərbaycan folklorunda işlənən atalar sözlərinin bir neçəsini digər türk xalqlarının folklorunda işlənmə variantı ilə müqayisə edək:

Azərbaycanda işlənən atalar sözü:

Özü yıxılan ağlamaz
 Özgə atına minən tez düşər
 At olmayan yerdə eşşək də atdır.
 Bir günün bəyliyi də bəylikdir.
 Ağac dibindən su içər.

Bu atalar sözlərinə ilk olaraq Axıska türklərinin folklorunda işlənmə formasına nəzər salaq. Qeyd edək ki, Axıska türklərinin folkloru çox zəngindir və epik janrları arasında atalar sözü geniş yayılmışdır.

Özü düşən ağlamaz (3, s. 21)
 El atına minən tez enər (3, s. 18)
 At olmayan yerdə eşək də atdur (3, s. 11).
 Bir günün bəyliyi də bəylikdir (3, s.13)
 Ağac dibindən su içər (3, s. 10)

Türkiyə türkcəsində:

Özü düşən ağlamaz
 Emanet (Amanat) ata minen, tez inər
 Bir günlük bəylik, bəylikdir

Qaqauzlarda:

Özü düşən ağlamaz (2, s. 148).

Azərbaycan atalar sözlərinin bir qisminin Türkmən atalar sözlərində də eyni işləndiyini görürük. Belə atalar sözlərinə nəzər salaq:

Ağacı qurd öz içindən yeyər (1, s. 24)

Ağacı qurd içindən yeyər (14)

Mənası eyni, yazılışı fərqli olanlar:

Azərbaycan:

“Ağac bar verəndə başın aşağı dikər”

“Dama-dama göl olar, axa-axa sel olar”

Türkmənistan:

Barlı ağacın başı aşağı olar (14)

Dama-dama göl olar, heç dammasa-çöl olar (14)

Verilən nümunələrdə birinci eyni mənanı verir. İkinci atalar sözündə isə məna da qismən fərqlənir. Belə ki, burada dama-dama göl olar hissəsi eyni digər hissə isə fərqlidir. Birdə axan sular yığışarsa sel yaradar mənasında, digərində isə su olmasa çöllük olar, quruluq olar mənasında işlənmişdir.

İkinci atalar sözü özbək folklorunda tam fərqli mənada verilmişdir.

Özbək:

Damlaya damlaya göl olur, tinlərdən som olur (5, s. 62).

Tin: özbək pul vahidi, somun 1 faizi

Som: özbək pul vahidi (100 tin 1 som) (5, s. 62).

Burada da əvvəli-damlaya-damlaya göl olar eyni, sonu isə fərqli, yəni qəpik-qəpik manat olar mənasında işlənmişdir.

Mənaca eyni, formaca qismən dəyişik olan digər atalar sözlərinə nəzər salaq.

Məsələ; Azərbaycanda işlənən “Bal tutan barmaq yalar” (1, s. 49) atalar sözünə bəzi türk xalqlarında eynilə, bəzilərində qismən dəyişmiş formada işlənmişdir.

Ahaska: Bali barmağı uzun degil, nasibli yiyer (3, s.12)

Türkiyə: Balı parmağı uzun olan degil, kismetli olan yer

Altay Türklərində: Bal tutkan barmağın yalar (13)

Makedonyada: Bal tutan parmağını yalar (13)

Çağataycada: Bal tutan parmağını yalar (13)

Dobrucada: Bal tutkan parmağın calar (13)

Özbəkçədə: Bal tutan parmağını yalar(5, s.38)

Kıbrısta: Bal tutan barmaq yalar (13)

Kıpçakçada : Bal tutan parmaq yalar (13)

Türkmənistan: Bal tutan parğını yalar (13)

Qaqauz: Balı tutan, parma(ğ)ını yalar (2, s. 134)

Bu tipli başqa atalar sözünə nəzər salaq: Azərbaycan atalar sözü kitabında yer alan “*İt hürrer, kervan keçer*” atalar sözü digər xalqların folklorunda həm eyni, həm də bir az fərqli formada işlədilir.

Makedonyada: İt ürür kervan yürür

Kırımıda: İt ürür, colcu cürer

Qaqauzlarda: Kervan gider, köpekler saler (havlar) (2, s. 148)

Özbəkistanda: İt hurar, karvan otar

Türkmənistanda: İt üyrer, kerven geçer (13)

Qeyd etdiyimiz kimi elə atalar sözlərimiz vardır ki, digər türk xalqlarında da eynidir. Ancaq bu atalar sözlərində bəzi fonetik və qrammatik dəyişikliklər var. Azərbaycan folklorunda yer alan “Qarğa qarğanın gözünü çıxartmaz” atalar sözünə müqayisəli nəzər yetirək:

Türkiyə türkcəsi: Karga karganın gözünü oymaz.

Qaqauz: Garga garganın gözün çıkarmas.

Kırım: Karğa karğanın gözünü çokumas.

Türkmən: Garga garganın gözün çokmaz.

Balkar: Karğa karğanı közün çıxarmaz

Kumuk: Karğa karğanı közün çokumas.

Tatar: Karga karganın küzin çukımas.

Başkurt: Karğa karğanın küzen sukımas

Kazak: Karga karganın közin çokubayt (9, s. 639)

Yuxarıda verdiyimiz bu atalar sözü demək olar ki, bütün türk xalqlarında eyni işlənir. Burada sadəcə fonetik dəyişikliklər özünü göstərir.

Tez-tez işlətdiyimiz “Qızım, sənə deyirəm, gəlinim, sən eşit” (1, s. 161) atalar sözü digər türk xalqlarının folklorunda da işlənmə tezliyi yüksəkdir.

Türkiyə:	Kızım sana söylüyorum gəlinim sen anla
Kırım:	Kızım sanga aytaman, kelinim sen dingle
Türkmən:	Gizım sanga aydayıng, gelnim sen düş (eşit)
Karay:	Kızım sana aytem, kelinim sen eşit
Balkar:	Kızım sanga aytaman, kelinim sen eşt
Kumuk:	Gəlinim sağa aytaman, kızım sen tınga
Tatar:	Kızım senga eytem, kilinim sin tıngla
Başkurt:	Kızım hingc eytəm, kilennem hin tıngda
Karakalpak:	Kızım sağan aytaman, kelinim sen tıngla
Kırğız:	Keregim saga aytam, kelinin sen uk
Özbək:	Kızım senge aytaman, kelinim sen eşit (9, s. 639)
Qaqauz:	Kızım, sana sö(y)lerim; gəlinim, sen anna (anla) ! (2, s.148)

Ortaq atalar sözləri çoxluq təşkil edir. Bu nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq mümkündür. Aşağıda işlənmə tezliyi yüksək olan daha bir neçə nümunəyə diqqət yetirək:
Azərbaycan:

Ev alma qonşu al (1, s. 103)
Allah insana bir ağız, iki qulaq veribdir,
bu da bir söyləmək, iki eşitmək üçündür.

Kumuk türklərində:

Abzar alğınça, xonşu al (11).
“Ev alma, qonşu al.”
Awuz bir, qulaq eki- bir söyle, eki eşit (11).
“Ağız bir, qulaq iki; bir söylə, iki dinlə.”

“Dil yarası – il yarası”, “Xəncər yarası sağalar, dil yarası sağalmaz” (1, s. 90) atalar sözü də işlənmə tezliyi yüksək olan atalar sözlərindəndir. Bu atalar sözü həmçinin türk dünyasında da geniş işlənir.

“Qaqauzlarda:

“Bıçak yarası onulur, dil yarası bitməz”.
(Bıçaq yarası sağalır, dil yarası bitməz)

ya da

“Tıg yarası bitər, söz yarası bitmez”.

Romanyada yaşayan Türklər arasında:

“El yarası keçer, til carası geçmez.”
(Əl yarası keçər, dil yarası keçməz)

Altay Türkləri arasında da:

“Til baluu onbos, ağaş baluu onor.”
(dil yarası iyileşmez, ağaç yarası iyileşir.)

Türkmənistanda isə:

“Qılınç yarası biter, dil yarası bitmez.” (13)

Yuxarıda verdiyimiz nümunələrdən aydın görmək mümkündür ki, bir-iki söz əvəzlənməsi olsa da eyni mənanı ifadə edirlər. Bu atalar sözünü əsasən biri tərəfindən acı söz eşidib qəlbi qırılarda deyillər.

Folklor nümunələrinin yayılma səbəbləri müxtəlifdir. Məsələn; Naxçıvanda toplanan folklor nümunələrinin yayılma səbəblərindən biri də Naxçıvanın həm də türk dünyası ilə Azərbaycanın qapısı, tarixi ipək yolunun üzərində yerləşməsidir. Buna görə də Naxçıvanda toplanan folklor nümunələri ipək yolundan keçən karvanların və digər türk xalqlarının nümayəndələrinin vasitəsilə yayılmış, digər türk xalqları arasında da işlənməyə başlanmışdır.

Həcmcə kiçik, ancaq mənə etibarı ilə dərin olan atalar sözləri nəinki təkcə türk xalqlarının folklorunda, həmçinin türk xalqlarının yazıçı və şairlərinin yaradıcılıqlarında da geniş şəkildə işlənmişdir. Bu da türk dünyasının yazıçı və şairlərinin şifahi xalq ədəbiyyatına olan marağının və sevgisinin nəticəsidir.

Nəticə olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda toplanan folklor nümunələri olan atalar sözlərinin çoxu türk dünyasında aktual işlənir. Türk dünyasındakı orta q folklor nümunələri “bu gün geniş bir sahəyə yayılmış olan bütün türklərin orta q tarixi və mədəniyyəti əks etdirən bir ayna olmuşdur. Bu aynaya baxan hər türk böyük türk dünyasının düşüncə gücünü və sonsuz mədəniyyət zənginliyini görəcekdir. Dənizlər birləşərək okeanlar yaradır. Bütün türk cəmiyyəti və türk xalqları da mədəniyyət dənizlərini birləşdirsə, türk dünyasının sonsuz mədəniyyət okeanı meydana gələr”(5, s. 4).

ƏDƏBİYYAT

1. Atalar sözü, Tərtib edəni, C. Bəydili, Bakı: “Öndər”, 2004, 264 s.
2. Atanas Manov Gagauzlar (Hıristiyan, Türkler), Bulgarcadan çeviren: M.Türkeracaroğlu, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001, 244 s.
3. Atəş Əhmədli, Qədim Qubadlı, Axıska türk folkloru, Bakı: Nurlan, 2008, 280 s.
4. Əsgərova A. “Oğuznamə”nin dili. Bakı: “Təhsil” NPM, 2011, 210 s.
5. İbrahim Yoldaşev, Mühittin Gümüş, Türkçe açıklamalı özbek ata sözləri, Ankara, 1995, 191 s.
6. İbrahimov İ. Atalar sözü və məsəllər, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. I c. Bakı: 1961
7. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq, Ensiklopedik lüğət, Bakı: “Azərbaycan ensiklopediyası” 1998
8. Oğuznamə”. /Tərtib edən: S .Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1987, 223 s.
9. Şükrü E, Halk edebiyatına giriş, Ankara: Başer, 2004, 785 s.
10. <http://forum.azeri.net/edebiyat/7382-kitabi-dede-qorqud-dastanlarinda-islenmis-atalar-sozleri.html>
11. <http://forum.hunturk.net/kumuk-turk-edebiyati-2331.html>
12. <http://naxcivanxeberleri.com/xeber/cemiyyet/tariximiz-kecmisimiz/2089-nuh-yurdu-naxchivan-deyishir-ve-inkishaf-edir.html>
13. http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/yardimci_trakya.pdf
14. https://az.wikiquote.org/wiki/T%C3%BCrkm%C9%99n_atalar_s%C3%B6zl%C9%99ri

ABSTRACT

Chinara Rzayeva

COMMON SENSE IN PROVERBS

The main purpose of this paper is the study of the frequency of use in the Turkic world proverbs collected in Azerbaijan. Small in shape, but with the rich shades of the content, proverbs differ with their unique features. Proverbs are the words derived from the ideas, arguments, speeches of all Oguz, our ancestors. These statements reflect the feelings, thinking and culture of the people. There are many proverbs that are used today in the folklore Turkish people. In the article the usage of a number of proverbs in different Turkic peoples was analyzed. It turned out that some proverbs are used in the same way in different Turkic languages, but some of them had undergone to certain changes. It proves once more that Turkic peoples save their unity, national and moral values, culture, folklore.

РЕЗЮМЕ

Чинара Рзаева

ОБЩЕЕ ЧЕРТЫ В ПОСЛОВИЦАХ

Основная цель статьи состоит из исследования частоты использования в тюркском мире пословиц собранных в Азербайжан. Небольшие по форме, но имеющие богатое содержание оттенков, пословицы отличаются уникальными особенностями. Пословицы это слова вытекающие из мыслей, рассуждений, речей всех Огузов, наших предков. Эти заявления отражают чувства, мышление и культуру людей. Есть много пословиц, которые используются сегодня в фольклоре турецких народов. В статье проанализировано использование ряда пословиц у разных тюркских народов. Оказалось, что некоторые пословицы одинаково используются в разных тюркских языках, но некоторые из них претерпели определенные изменения. Это еще раз доказывает, что тюркские народы сохраняют свое единство, национально-нравственные ценности, культуру, фольклор.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

AYGÜN ORUCOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

orujovaaygun82@gmail.com

UOT: 82-3.512.162

1918-Cİ İLİN MÜSƏLMAN SOYQIRIMLARI ƏDƏBİYYATDA

Açar sözlər: *milli tərkib, erməni, müsəlman, türkçülük, yandırılma***Key words:** *national structure, Armenian, Muslim, Turkism, burning***Ключевые слова:** *национальный состав, армянский, мусульманский, тюркский, сжигание*

Rusiya-İran, Rusiya-Türkiyə müharibələrinin nəticəsi olaraq bağlanmış “Gülüstan”, “Türkmənçay”, “Ədirnə” müqavilələrinə əsasən tarixi Azərbaycan torpaqları Rusiya ilə İran arasında bölüşdürülmüş və Türkiyə Cənubi Qafqazın şimal hissəsinin Rusiyaya tabe etdirilməsini tanıdıqdan sonra Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımlar dövrü başlanmışdı. Rusiya İran və Türkiyədən gələ biləcək təhlükələrin qarşısını almaq üçün müttəfiqi olan xristian erməniləri Azərbaycana köçürməyə başlamışdı: “Təkcə 1828-ci ildən 1830-cu ilədək Cənubi Qafqaza İrandan 40 mindən, Türkiyədən 84 mindən çox erməni köçürülərək, Şimali Azərbaycan ərazisində yaradılmış Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarının ən münbit torpaqlarında yerləşdirildi. ...yerli azərbaycanlılarla müqayisədə xeyli azlıq təşkil etmələrinə baxmayaraq, çar Rusiyasının himayəsi altında 1828-ci il martın 21-də “Erməni vilayəti” adlanan süni inzibati bölgü yaradılmasına nail oldular. Bununla da, azərbaycanlıların əzəli torpaqlarından qovulmasının və soyqırımı siyasətinin əsası qoyuldu” (1, s. 348). 1905-1908-ci illərdə davam etmiş soyqırımlardan böyük Azərbaycançı ədib Cəlil Məmmədquluzadə erməni-müsəlman davası, müharibəsi kimi söz açmışdır. 1918-ci ilin köhnə təqvimlə martın 17-də, indiki təqvimlə 31-də erməni “Daşnaksütyun” partiyası Bakı “Soveti” ilə hərbi ittifaqa girərək türk-müsəlmanların kütləvi şəkildə soyqırımına başladılar. 1918-ci ilin mart hadisələri zamanı Bakının və ətraf rayonların İnciləbi Müdafiə Komitəsinə başçılıq edən S.Şaumyan qırğında bilavasitə məsuliyyət daşıyırdı. Sınıf mübarizə adıyla öz vəhşiliklərini pərdələməyə çalışanlar Bakıda “Təzə pır” məscidi, “Bakının bəzəyi və Bakı müsəlmanlarının ictimaiyyəti olan” (17, s. 52) “İsmailiyyə” müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin binasını, “Açıq söz” qəzeti idarəsini, “Kaspi” qəzetinin mətbəəsini yandırmış, amansızlıqla dağıtmış, silahsız və günahsız insanları xüsusi qəddarlıqla, tarixdə misli görülməmiş faciəvi şəkildə qətlə yetirmiş, ziyalıların bir çoxu məhv və ya həbs etmişdilər. Türkiyə Ermənistanı yaratmağı planlayan belə dəhşətli soyqırım Şamaxı, Lənkəran, Salyan, Quba, Kürdəmirdə, həmçinin Qars və İrəvan vilayətlərində də həyata keçirilmişdir. Qars vilayətindəki müsəlmanların vəziyyətini Romalı mühacirlər belə təsvir etmişlər: “Erməni əsgəri qitələri və müsəlləh erməni qaçqınları rəhgüzarlarındakı müsəlman köylərini yer üzündən silərək hər bir şeyi atəş və qılıncdan keçiriyor və təsəvvürünə naqabil bir dəhşət və fəlakətə düşər ediyordular” (14, s. 34).

Erməni vandalizmi, törədilmiş dəhşətli faciələr, insanlıq adına ləkə gətirən soyqırım amansızlığı, xalqın sonsuz kədəri ilk növbədə bu dövrün tarixi mənbələrində, daha sonra mətbuatında və bədii ədəbiyyatında öz ifadəsini tapmışdır. Bu ümumxalq faciəsinin müxtəlif məqamlarını əks etdirən Cəlil Məmmədquluzadənin “Kamaçça” pyesi, Qurban Səidin “Əli və Nino” romanı, Seyid Hüseynin “İsmailiyyə” hekayəsi, Cəfər Cabbarlının “Əhməd və Qumru” hekayəsi, “Dur, ey xar olan millət” mərsiyəsi, Hacı Səlim Səyyahın “Mart ayı” şeiri, Əlabbas Müznibin “Fəryad” şeiri, Məhəmməd Hədinin “Şühadəyi hüriyyətimizin ərşahinə ithaf” şeiri, Türkiyəyə mühacirət etmiş yazıçı Məmməd Altunbayın Gəncədəki soyqırım hadisələri və sovet dövrünə dair xatirələrindən ibarət “Azadlığa uçan türk” əsəri (9) və digər müəllif şahidliyi əsasında qələmə alınmış əsərləri qəhərsiz, həyəcənsiz oxumaq mümkün deyil. Ziddiyyətlərlə dolu, son dərəcə mürəkkəb və qarışıq, müharibə və soyqırımlarla yaddaşlara yazılan XX əsrin əvvəllərində yaşamış adlarını qeyd etdiyimiz bu ədiblərdən daha çox Cəfər Cabbarlının yaradıcılığında – 1919-cu ildə tamaşaya qoyulmuş “Bakı müharibəsi”ndə, nəsr və lirik əsərlərində bu mövzu bir ana xətt olaraq keçmişdir. İlk növbədə məhz o səbəbdən ki, bu müəlliflərin əksəriyyəti kimi 19 yaşlı gənc Cəfər Cabbarlı həmin faciənin bilavasitə şahidi olmuş və on minlərlə insan onun gözləri önündə işgəncələrə məruz qoyulmuş, xüsusi amansızlıqla qətlə yetirilmişdir. Cabbarlı həyatı və bədii irsinin layiqli tədqiqatçısı, “Susmaz duyğuların səltənətində”, “Cəfər Cabbarlı: həyatı və mühiti”, “Cəfər Cabbarlı və milli istiqlal hərəkatı” və s. tədqiqatların müəllifi, professor Asif Rüstəmli yazmışdır: “Təşvişə düşmüş əhali imdad üçün “İsmailiyyə” – Xeyriyyə Cəmiyyətinin binasına yığılır. Qanlı qırğınların müəllifləri İçərişəhəri, mədəniyyət abidələrini, məktəbləri, məscidləri, mətbəələri, əhalinin sıx yaşayış yerlərini hədəf seçmişdilər. Dənizdən atılan top mərmləri Çəmbərəkəndə və C.Cabbarlının yaşadığı məhəlləyə də yağış kimi yağdı” (5, s. 28). Bu qeydlərdən aydın olur ki, onlar qadınları, uşaq və qocaları sığınacaqlarda gizlətməyə məcbur qalmış və daha sonra Xızıya köçürmüş, yolda dəfələrlə güllə yağışına

düşmüşlər. Cəfər Cabbarlının özü və ailə üzvləri də, tənqidçi, nasir, jurnalist Seyid Hüseyn də, “Əli və Nino” əsərinin müəllifi Qurban Səid də, böyük romantik ədib Hüseyn Cavid də bir təsadüf nəticəsində ölüm kabusundan xilas ola bilmişlər.

Cabbarlışünas alim Asif Rüstəmlinin qeyd etdiyi kimi, Cəfər Cabbarlı bu zaman qətlə yetirilmiş insanların simasında öz xalqının faciəsinə, matəminə şərik çıxaraq “Dur, ey xar olan millət” adlı bir mərsiyə yazmışdır: “Dərvişlər, əsasən gənclər bu mərsiyəni şəhidlərin 7-də və 40-da məscidlərdə və küçələrdə günahsız qurbanlar üçün göz yaşı tökmək, əslində isə xalqı maskalı düşməyə qarşı səfərbərliyə çağırmaq məqsədilə oxuyurdular:

Gülzari-vətən soldu,	Bir yanda ədu cəllad,	Əl çək bu həqarətdən,
Millət xari-zar oldu,	Bir yan naləvü-fəryad,	Qurtar bu əsarətdən,
Hamı payimal oldu,	Ol bu zülmədən azad,	Xar ol bu xəcalətdən,
Dur, ey xar olan millət.	Dur, ey xar olan millət.	Dur, ey xar olan millət” (5, s. 29).

Şeir şəxsi deyil, bütün xalqı əhatə edən kədər, qəm, qüssə, həm də qəzəb, düşməyə nifrət hissənin ifadəsini tapdığı ictimai məzmunlu mərsiyədir. Əsrin əvvəllərində dahi ədib, böyük Turançı Əli bəy Hüseynzadə “Vətənin əbədi bir kədər səhnəsinə çevrildiyi çağda” (18) yazdığı və ilk dəfə 1904-cü ildə “A.Turani” imzası ilə Misirdə çıxan “Türk” qəzetində, 1906-cı ildə Bakıda – “Dəbistan” jurnalında, sonra digər mətbuat orqanlarında dərc olunan “Hali-vətən” şeirində də eyni düşməndən və onun məkrli planlarından bəhs edir və xalqı ancaq və ancaq birləşməyə çağırırdı əslində:

Ədu qırır qapıyı,
Biz evdə bixəbəriz.
Nə başqa-başqalarız,
Nə ittihad edəriz (18).

İstedadlı sənətkar Cəfər Cabbarlının “Əhməd və Qumru” hekayəsi xüsusilə, yığcamlığı, maraqlı süjet quruluşu, təsirliliyi, çox güclü bədii təzadları, az sözlə yaradılmış yüksək kədər və həyəcan hissənin məharətlə bədii əksi ilə diqqəti cəlb edir. İlk baxışda əsər iki gəncin ülvə məhəbbəti və onların xoşbəxt gələcəkləri haqqında qurduqları xəyallardan bəhs edən məhəbbət mövzusunda bir hekayə təsiri bağışlayır. İki gəncin faciəvi taleyi fonunda ümumxalq faciəsi əsərdə böyük ustalılıqla ümumiləşdirilmişdir. Gənclərin bütün planlarının, xəyallarının puç olması bircə anın içində, tamamilə məsum və heç bir səbəbi olmadan baş verən bir faciənin nəticəsində baş verir. Amansız soyqırımı hadisəsinin özünün və təfərrüatlarının əsərdə təqdiminə ehtiyac belə duymadan müəllif xoşbəxt ikən bədbəxt, zənginkən son dərəcə fəqir, gün çörəyinə möhtac hala salınmış və üstəgəl sağlam vücuda malikdən bədən üzvlərini belə itirmiş iki insanın timsalında nəticələrini təsvir edir. Vətənpərvər ədib heç də təsadüfi olmayaraq, bu iki gənci bir neçə həftə öncə Azərbaycanın ən mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən sayılan, indi ancaq qapqara divarları qalmış “İsmailiyyə” binasının qarşısında görüşdürür. Soyqırımı məruz qoyulan təkcə günahsız xalq, qadın, körpə, qoca deyil, həm də Türk-Azərbaycan xalqının mədəniyyəti, mədəni ocaqları, elm adamları, ziyalıları, hərbiçiləri olmasını bir daha yaddaşlara əbədi həkk etmək məqsədilə, təbii ki, ən acınacaqlısı və bərpa oluna bilməyən insanlara vurulmuş ziyanlar idi. Faciədən sonra hər iki gənc şikəst və başqalarının həm maddi, həm də fiziki yardımına möhtac vəziyyətdədirlər. Hekayənin Qumrunun dilindən verilmiş son cümlələri rəsmən ürəkləri parçalayır: “Əhməd! Atamı, anamı öldürdülər, evimizi dağıtdılar, yalnız bən qaldım” – deyə nə üçünsə bir qolunu qaldırdı. Kim bilir bəlkə də sevdiyini qucmaq istəyirdi. Amma bunu yapmadı. Daha doğrusu, yapamırdı, zira yazıq Qumrunun martda bir qolu kəsilmiş, yalnız bir qolciyəzi varmış” (5, s. 238).

Cəfər Cabbarlının 1923-cü ildə həbsi zamanı müsadirə olunmuş, bu gün də əlimizdə olmayan əsərlərindən biri olan, bəzi tədqiqatçıların tarixi dram, bəzilərinin faciə hesab etdiyi 5 pərdə, 7 şəkildən ibarət “Bakı müharibəsi” əsəri də 1918-ci ildə türkçülüyn mərkəzi şəhərində törədilmiş mart soyqırımından, Bakı şəhərinin xilasından və Nuru Paşanın qəhrəmanlığından bəhs edir. “Bəsirət” qəzeti 1919-cu il sentyabrın 16-da Azərbaycan Dövlət Teatrında bu əsərin tamaşaya qoyulacağı haqqında elan vermişdir: “Həmin faciədə Bakı şəhərində mart hadisəyi-ələmiyyəsinədən sonra müsəlmanlara edilən zülm göstəriləcəkdir. Faciədə iştirak edəcəklər: Nuru Paşa, Mürsəl Paşa, Məhəmməd Tofiq bəy, Nuru Paşanın cəbhədə olması və Bakıya hücum planı yapılması göstəriləcəkdir. Bu faciə Bakının mart hadisəyi-ələmiyyəsinədən ta xilas olana qədər nə günlər gördüyü müfəssəl sürətdə göstəriləcəkdir” (4). “Bakı müharibəsi”-əzəli və əbədi qardaş Türkiyə xalqının yaxın keçmişinə istedadlı gənc dramaturq Cəfər Cabbarlının həsr etdiyi trilogiyanın – “Ulduz” və “Ədirnə fəthi” pyeslərindən sonra üçüncü dəyərli hissəsidir.

1919-cu ildə onu da qeyd edək ki, daha iki əsər də tamaşaya qoyulmuşdur: bunlardan biri “Nəfi-elm və yaxud elmin sonu” (1912), “İki inqilab arasında”, 1927-ci ildə İstanbulda “Azərbaycan misaqi-millisi: 28 Mayıs İstiqlal Bəyannaməsinin təhlili”, “Ermənilər və İran” kitabları çap olunmuş, “bu gün Kəbəyi-müqəddəsiniz olan vətəninizi azad ediniz... Sizi bir insan olaraq vətən yaşadar. Sizin diliniz, sizin irz və namusunuz yenə vətəninizi içində səlamət qala bilər (2) – fikirlərinin müəllifi demokratiya mübarizi, vətənpərvər ədib Mirzə Bala Məmmədzadənin (1898-1959) “Bakı uğrunda mübarizə” (1919) əsəridir. Üçüncü əsər isə həmin il oktyabrın 24-də tamaşaya qoyulmuş İsa bəy Aşurbəyovun tarixi mövzuda yazıldığına dair qeyddən savayı əlimizdə başqa məlumat olmayan “Azərbaycan və Can” tarixi pyesidir. Professor İlham Rəhimli

“Azərbaycan teatrı haqqında yanlış bildiyimiz dörd fakt” məqaləsində əsərin adının bir neçə cür yazılması məsələsinə belə aydınlıq gətirmişdir: “Bəzi tədqiqatçılar əsərin adını “Azər-Baycan”, “Azər-bay-can” kimi təqdim edirlər. Yanlışdır. Bu, iki obrazdır. Azərbaycan rolunu Yeva Olenskaya, Aleksandra Olenskaya, Panfiliya Tanailidi, Can obrazını isə Xəlil Hüseynov və Həsən Səbri ifa edirdilər” (13).

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının istedadlı nümayəndəsi, həm lirik, həm də satirik məzmunlu şeirlər müəllifi, rənglərlə yaşayan şair Səməd Mənsurun (1879-1927):

Bizim də ölkədə Əhməd, gələr bir oylə zaman,

Hüquqa malik olur millət, gülür vətənim (12, s. 661)-

misralarında bütöv yaradıcılığında olduğu kimi, vətəndaşlıq mövqeyi, vətənin azad olacağına sonsuz inam ifadə olunmuşdur. Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Hüseyn Həşimli əsasən, molla-nəsrəddinçi, satirik şair kimi tanınan Səməd Mənsurun “Qaçmaq günüdür”, “Hazırlıq” və s. satiralarında “ermənilərin törətdiyi qətl və qarətlər”in (6, s. 15) bədii əksini tapdığını vurğulamışdır. Qeyd edək ki, ciddi lirik poeziyadan fərqli olaraq, satirik şeirlərdə bu faciənin, xalq matəminin, qəminin bədii əksi sənətkardan daha böyük ustalıq tələb edir. Müstəzad janrında yazılmış ikinci satiradan bir hissəyə diqqət yetirək:

Düşmənlərimiz əhlimizə hər nələr etmiş,

Küllən bilir aləm.

Evimiz dağılıb, var-yoxumuz qarətə getmiş,

Canəş becəhənnəm! (11, s. 71)

Mart hadisələri ərəfəsində Bakıda faciənin iştirakçısına çevrilən görkəmli maarif xadimi, pedaqoq, unudulmuş şairimiz Hacı Səlim Səyyah (1869-1943) bu mövzuda bir neçə şeir və məqalə yazmışdır. Bunlardan ən təsirlisi “Mart ayı” sərlövhəli təxmisidir. Şairin təsvir etdiyi hadisəni Şamaxı sakini Cəmo Cəbrayılbəyli Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 15 iyul 1918-ci il tarixli qərarı ilə yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasına verdiyi izahatında belə yazmışdır: “1918-ci ilin martında ermənilər top mərmiləri ilə Cümə məscidini və onunla üzübüz yerləşən mədrəsəni xarabalığa çevirdilər. O zaman məsciddə çoxlu qadınlar, uşaqlar, qocalar gizlənmişdi. Onların arasında şəhərin ən hörmətli ağsaqqallarından olan axund Molla Cəfərqulu da var idi. Erməni bəndaları məscidə soxulur, axundu tapıb gözlərini çıxarırlar, dilini, burnunu və qulaqlarını kəsirlər, üzünün və başının dərisini diri-diri soyurlar. Sonra işgəncə ilə öldürürlər. Məsciddə gizlənən arvad-uşaqları isə qatillər diri-diri yandırır (16, s.12). Bu tükürpərdici dəhşətli mənzərə yazıçı təxəyyülünün məhsulu deyil, şahid ifadəsi, tarixi faktıdır. Bu həqiqətlər amansızlığın və qəddarlığın miqyası baxımından yalnız erməni təfəkkürünün məhsulu, erməni cəza və işgəncə üsulunun növləridir. Dünyada analoqu olmayan, təkrarsız işgəncə növlərinin, vəhşilik nümunələrinin şahidi olan Hacı Səlim Səyyah “Mart ayı” (15, s. 55) şeirində yazırdı:

Mart ayı... Allah amandır, əlhəzər, min əlhəzər!

Mart ayı çox qəmli aysan, tez qurtar get müxtəsər.

Sən kimi mənhus bir aydan deyil məmnun bəşər.

Olmamış bəd yövmm sən tək nə məhərrəm, nə səfər.

Ərləri məğlub edib, əğyarə sən verdin zəfər.

Bu günün misli keçən il, Allahım, gözdən iraq,

Ermənilər əldə bomba, süngü, xəncərlər, bıçaq,

Kəsdilər evlərdə minlərcə gəlin, arvad, uşaq,

Südəmərlər nizə nukində çalardı əl-ayaq.

Nalə, yalvarmaq bu qövmə hərgiz etməzdi əsər.

Həmin dövrdə erməni vandalizminin törətdiyi mart qırğınlarının digər bir şahidi istedadlı nasir Seyid Hüseyn mart hadisəyi-ələmiyyəsi mövzusunda iki xatirə-hekayə yazmışdır. “Həzin bir xatirə. İsmailiyyə” adı ilə “Azərbaycan” qəzetinin 20, 25, 26 avqust 1919-cu il tarixli nömrələrində, ikincisi isə “İsmailiyyə” adı ilə “İstiqlal” qəzetinin 4 fevral 1920-ci il tarixli nömrəsində çap edilmişdir. Professor Asif Rüstəminin fikrincə: “Xatirələrdə “İsmailiyyə” canlı obraz, əsərin baş qəhrəmanı, namus rəmzi, mədəniyyət etalonu kimi təsvir edilmişdir. Seyid Hüseyn Azərbaycan oxucusuna “İsmailiyyə”ni memarlıq abidəsi, istiqlal məfkurəsinin beşiyi kimi təqdim edərək onu yandıranlara nifrət aşılamağa nail olmuşdur (15, s. 52-61). Seyid Hüseyn yazırdı: “İsmailiyyə-o milli əməllərimizin doğulduğu yer, o möhtəşəm bina, o Azərbaycan fikrini, Azərbaycan hürriyyət və istiqlaliyyəti-məfkurəsini bir ana kimi bəsləyib tərbiyə verən, millət arasında nəşr edən mərkəz, o gözəl və sevimli bina qəzəbli, həm də xəyanət nəticəsi olaraq məğlubiyyətdən dolayı qəzəbli bir qəhrəman kibi, məğlub olmuş bir qəhrəman kibi ərzi-vücut etməkdə, ona tamaşa edənlərə kinli-kinli baxmaqda idi (3, s. 220). Filologiya elmləri doktoru, professor Alxan Bayramoğlu hər iki əsəri orijinalından transliterasiya etmiş, bu dövrə dair çoxsaylı bədii nümunələrlə yanaşı toplayıb nəşr etdirmiş və əsaslı tədqiqata cəlb etmişdir. “Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat” kitabının bu dövrün nəsrindən bəhs edən hissəsini “milli istiqlaliyyətimizin qərargahı olan, tarixdə “İsmailiyyə” adı ilə məşhur olan binanın” (3, s.79) yandırılması və sökülməsinə qərar verilməsindən doğan narahatlıqları ifadə edən bu əsərlərin təhlili ilə başlayır. Əsərdə bu möhtəşəm, əzəmətli bina türklüyün, müstəqilliyin, siyasi cərəyanların mərkəzi, xalqın haqq səsinin rəmzi kimi diqqəti cəlb edir. Müstəqil Azərbaycanın simvolu kimi binanın 18-20 illik həyatına xəyali səyahət edən Səməd Mənsur düşmənin nə üçün məhz bu binaya nifrət bəsləməsinin də səbəblərini onun xalqımız qarşısındakı misilsiz xidmətlərində görür. Təsədüfi deyil ki, saysız-hesabsız insan itkiləri, maddi ziyanlar, digər yandırılmış binaların heç biri ədibə “Azərbaycan millətinin hürriyyət və istiqlal uğrunda şəhid düşmüş qəhrəmanlar kibi düşmənin amansız qurşunlarına köksünü siper edən” (3, s. 81) “İsmailiyyə” binası qədər dərinə təsir etməmişdir. Müəllifi daha çox narahat edən isə möhtəşəm binanın içərisindən çıxan “o

xəfif, dəruni tüstüdə utanmadan” (3, s. 216) dişlərini ağardan, bundan böyük zövq alan rus və ermənilərin öz sınımaz qüvvətlərlə fəxr etməkləri idi: “Mən ömrümdə o qədər acı söz eşitməmişdim və o qədər də müztərib olmamışdım. Sosialist yoldaş bana dedi: Hə, necə gördün bizim sınımaz qüvvətimizi?” (3, s. 216)

XX əsr ədəbiyyatımızın digər görkəmli nümayəndəsi Əlabbas Müznibin (1882-1938) “Fəryad” adlı şeirində də erməni daşnakları ilə bolşeviklərin birləşərək azərbaycanlılara qarşı törətdikləri əməllər çox təsirli ifadələrlə əks olunmuşdur:

Vətən süngülər üstündə, əsir olmuşdur övladı,
Vurulmuş azərilər boynuna atəşli qəllədə.

Vətəndə daşnak ilə bolşeviklər əlbir olmuşlar,
Qırırlar ölkənin aşıqların dəryadə, səhradə.

Cahanda çox olub qan təşnəsi talan edib xəlqi,
Və lakin görməmiş kimsə belə talan bu dünyadə (12, s. 666-667).

Şair bədii sözün imkanlarından o qədər məhərətlə istifadə etmişdir ki, xatirələrdə, o dövrün tarixi sənədlərində təsvir olunan dəhşətli mənzərələri oxucunun xəyalında canlandırma bilmişdir. Əsərin sonunda müəllif bu qəhrəman, igid xalqın bir gün yenə də öz müstəqilliyinə qovuşacağına dərin inam hissini ifadə etmişdir. Həyatda olmasa da, ruhunun bu şad xəbəri səbirsizliklə gözləyəcəyini yazmışdır:

O şanlı günləri mən görməsəm də, ey cavan nəslim,
Olun təbrik üçün siz də mənim ruhumla amadə! (12, s. 666-667).

Erməni-müsəlman ədavətini bu iki qonşu xalqın tarixində qara səhifələr və qanlı bir yadigar hesab edən dahi sənətkar Cəlil Məmmədquluzadənin əsərləri ermənilərin 1905-ci ildən başlayaraq müsəlmanlara qarşı törətdikləri cinayətləri araşdırmaq və bir çox yeni məqamları ortaya qoymaq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu münaqişənin səbəbkarı və əsl müqəssiri məsələsində Mirzə Cəlil bu fikirdə olmuşdur ki, rus-yapon müharibəsində zəif düşmüş çar hökuməti Qafqazın bu iki güclü millətini belə bir münaqişəyə qızıdırırdı ki, onlar öz içəri dərnlərinə mübtəla olsunlar və Rusiyanın siyasətinə qarışmağa vaxt tapa bilməsinlər: “Erməni-müsəlman davasının tarixini oxuyanlar və yıxılmış Nikolay arxivini qurdalayıb oradan gizli və sirlə materiallar tapanlar elə bir sənədlərə rast gəldilər ki, o sənədlər aşkar dəlillərlə sübuta yetirdi ki, erməniləri müsəlmanların, müsəlmanları ermənilərin üstünə qaldıran tək bir cə Rusiya hökuməti idi. ...arada hökmfərma olan gizli şeytənət və provokasiyanın bərəkətindən bu zəhirmar ədavət uzun illər müddətində davam etdi və minlərcə günahsız zəhmətkeşlərin müsibətinə səbəb bir nəgəhan bəla oldu” (10, s. 61). “Usta Zeynal” hekayəsi, “Kışmış oyunu”, “Kamança” əsərləri dahi ədibin əzəli və əbədi düşmənimiz olan ermənilərin xüsusiyyətlərini çox dərinəndən bildiyini sübut edir.

1918-ci il soyqırımı zamanı böyük maddi və mənəvi zərər görmüş şəxsiyyətlərdən biri də Azərbaycan romantizminin görkəmli nümayəndəsi, türkçü ədib, dramaturq Hüseyn Cavid olmuşdur. Həmin bu yangınlar nəticəsində Cavidin yeni nəşr olunmuş kitabları-“Bahar şəbnəmləri”, “Maral”, “Şeyx Sənan”, “Şeyda”, “Ana”, “Keçmiş günlər” ilə bərabər səkkiz min nüsxədən çox kitab yanmışdır və böyük ədibin həyat yoldaşı Mişkinaz xanımın “Cavid haqqında xatirəmdə qalanlar” memuarına əsaslanaraq tənqidçi, publisist Azər Turanın da təsdiq etdiyi 1918-ci ilin martında “Təbriz” mehmanxanasında yaşadığı vaxt oradakı 70 nəfərlə birlikdə ermənilər tərəfindən əsir alınan Cavid bir təsadüf nəticəsində sağ qalan on nəfərdən biri olur. Bu faktı “İblis” əsərini tənqid edənlərə qarşı çıxarkən romantik şair Abdulla Şaiq də təsdiqləmişdir: “1918-ci ilin mart hadisəsindən sonra Cavid Hüseyn Sadiqlə bizə gəlmişdi. Cavidin bət-bənizi ağarmışdı. O, son dərəcə nəşəsiz və mütəəssir görünürdü. Əhval sordum. Hüseyn Sadiq Cavidin əsir düşdüyünü və ölümündən qurtulduğunu söylədi.... Cavid Azərbaycan səhnəsinin şah əsərlərindən olan “İblis” faciəsini bu acı təsirlər altında yazmışdı” (7). Bolşeviklər “Açıq söz” qəzetinin mətbəəsini atəşə tutduqları zaman H.Cavid ağlayaraq bu sözləri demişdir: “Basılmış əsərlərimdən yalnız 25 danəsi və hər birindən 100-ə yaxın kitabçılar aldıqdan sonra səkkiz bin kitabça 1918 mart hadisəsində bir saata mətbəədə yandı” (19). Beləliklə, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mənzum faciə janrının ən dəyərli nümunələrindən olan “İblis” əsəri tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi, türklüyə, türk birliyinə rus, erməni birləşmiş qüvvələrinin müdaxiləsinin nəticəsi olaraq yaranmışdır.

Qeyd etdiyimiz bədii və publisistik əsərlərdə 1918-ci il mart soyqırımının səbəbləri, kökü və məqsədi düzgün müəyyənləşdirilmiş, erməni vəhşiliyi, erməni qəddarlığı inandırıcı, tünd boyalarla əks etdirilmişdir. Zorakılığa, zülmə və amansızlığa nifrət, haqqa, ədalətə, hürriyyətə rəğbət hissini aşılama azərbaycanlıların soyqırımından bəhs edən bədii əsərlərin əsas qayəsini təşkil edir. Bu əsərlər vətənpərvər ədiblərimizin ürək yangısını, fəryadını sözdə, sətirlərdə yaşadan əvəzsiz nümunələrdir.

Beləliklə, yuxarıdakı qeydlərimizdən aydın olduğu kimi, 1918-ci ilin mart hadisələri türkçülüyn mərkəzi kimi Bakını və türk-müsəlman dünyasının milli tərkibini dəyişmək, ziyalıları məhv etmək, azadlıq meyillərini boğmaq və s. məqsədləri daşıyan əvvəlcədən planlaşdırılmış bir soyqırım hadisəsi olmuşdur. Günahsız adi insanlar kimi, Azərbaycanın düşünən beyinləri, yazarları, müxtəlif elm sahələrindən olan istedadlı şəxsiyyətləri bu düşmən münasibətin zərərçəkənləri olmuşlar. Böyük Azərbaycançı ədib, dövlət xadimi M.Ə.Rəsulzadə “Azərbaycan Cümhuriyyəti” adlı kitabında “Azərbaycan qurbanlarından bir listə” adlı hissədə “kitabımızın mətnində isimləri zikr olunan şühədayi-istiqlaldan maəda, bolşeviklər tərəfindən qurşuna düzülən Azərbaycan

qurbanlarının listəsini təmamilə elan edəcək olursaq, bu xüsusda müstəqil bir risalə nəşr etmək zərurətində bulunuruz. Məmafih, bu edamların nə kibi bir məqsəd və hədəfə tövçih edildiyinə bir nümunə olmaq üzrə müdafiyyə-istiqlal yolunda fədai-can edənlərin əsamiyyəsinə qismən ehtiva edən bir listəyi buraya dərc edirik”-(14, s. 80) deyərək 46 nəfər dövrünün tanınmış şəxsinin adını qeyd etmişdir. Azərbaycan xalqına misli görülməmiş maddi və mənəvi ziyan vurulmuş, insanlara həm də psixoloji cəhətdən zərbə endirilmiş, türkü daimi bir erməni qorxusu ilə yaşamağa məhkum etmək məqsəd olaraq nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əlirza oğlu Əliyevin aşağıdakı fikirləri hər bir türk qanı daşıyan vətənpərvər insan üçün həyat amalına çevrilməlidir: “Bu gün dövlətimiz və xalqımız qarşısında azərbaycanlılara qarşı əsrlər boyu aparılan soyqırımı siyasəti haqqında həqiqətləri dünyaya yaymaq, beynəlxalq ictimai fikirdə ədalətin bərqərar olmasına nail olmaq, soyqırımı siyasətinin ağır nəticələrini aradan qaldırmaq və bir daha təkrar olunmaması üçün ciddi tədbirlər görmək vəzifəsi durur” (8, s. 44). Qan yaddaşımız olan bu faciənin gələcək nəsillərin incəliklərinə qədər mənimsəməsi, daim xatırlanması və araşdırılması, dünyada tanınması daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2 cildə, II c. Bakı, Lider, 2005, 472 s.
2. Açıq söz qəz., 4 yanvar, 1918
3. Bayramoğlu A. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat, Bakı, Elm, 2003, 276 s.
4. Bəsirət qəzeti, 13 sentyabr, 1919.
5. Cabbarlı C. Əsərləri (Tərtib edən Rüstəmli A.), Dörd cildə, I c. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 328 s.
6. Həşimli H. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə satirik poeziya, Bakı, Elm və Təhsil, 2017, 104 s.
7. Qaliboğlu E. Azərbaycan ədəbiyyatının Cümhuriyyət dövrü. / <http://www.anl.az/down/meqale/-/2010/yanvar/104968.htm>
8. Mart soyqırımı – 100: metodik tövsiyələr (Tərtib edən Alışova N.), Bakı: 2018, 56 s.
9. Məmməd A. Azadlığa uçan türk, Bakı, Maarif, 1994, 172 s.
10. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, IV c. (Tərtib edən İsa Həbibbəyli), Bakı, Öndər, 2004, 664 s.
11. Mənsur S. Seçilmiş əsərləri (Tərtibçilər: Hüseynov Ə., Hüseynova T., Abdullayev A.), Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 248 s.
12. Min beş yüz ilin Oğuz şəri (Tərtib edən Anar), Antologiya, I kitab. Bakı, Azərbaycan, 1999, 911 s.
13. Rəhimli İ. Azərbaycan teatri haqqında yanlış bildiyimiz dörd fakt. <http://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/2018/may/590436.htm>
14. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti, Bakı, Elm, 1990, 116 s.
15. Rüstəmli A. 1918-ci ilin Mart soyqırımı dövrü mətbuatda, / Soyqırımlar xalq yaddaşında. Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, Bakı, Elm və təhsil, 2015, 296 s.
16. Sabutay. O illərin ədəbiyyatı, Mədəniyyət qəz., 27 may, 2009.
17. Turan A. Cavidnamə, Bakı, Elm və Təhsil, 2010, 570 s.
18. Turan A. Əli bəy Hüseynzadənin 115 il qabaq Misirdə çap olunan şeiri. https://www.aznews.az/news/-cultural_man/206233.html
19. https://azertag.az/xeber/Mart_soyqirimi_gunlerinde_Huseyn_Cavidin_Bakida_yasadiqlari-1046748

ABSTRACT

Aygun Orujova

THE MUSLIM GENOSIDES OF THE YEAR OF 1918 IN LITERATURE

The article deals with the genocide committed by Armenians in Baku, Shamakhi, Lankaran, Salyan, Guba, Kurdamir by Armenian groups of the Armenian “Dashnaksutyun” Party and “Baku Soviet” after Bolsheviks’ governance in order to keep their promises to Armenians, to establish Turkish Armenia and generally to change the national structure of Azerbaijan. The composition of the Red Army, which got ammunition, airplanes and military vessels and the officers and soldiers of Tsar Army, was mainly composed of Armenians. Meanwhile, the Muslim population of Kars and Iravan provinces was also exposed to horrors and disasters that it is impossible to describe.

РЕЗЮМЕ

Айгюнъ Оруджова

ГЕНОЦИД МУСУЛЬМАН В 1918 ГОДУ В ЛИТЕРАТУРЕ

В статье рассматривается геноцид, совершенный армянами в Баку, Шемахе, Ленкоране, Сальяне, Губе, Кюрдамире с участием армянской партии Дашнакцутюн и Бакинского совета армянских регионов, с целью создания Турецкой Армении и изменения национального состава Азербайджана, обещанное большевиками, после прихода к власти, армянам. Основной состав Красной Армии, в которой находились офицеры и солдаты, боеприпасы, самолеты и военные суда царской армии, в основном состоял из армян. Между тем, мусульманское население Карской и Иреванской провинций также подвергалось ужасам и катастрофам, которые невозможно описать.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

RAMİZ QASIMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
ramizasef@yahoo.com.tr

UOT 82.02

AZƏRBAYCAN MİLLİ TƏNQİDİ REALİZMİ VƏ KLASSİK ƏDƏBİ İRS ƏLAQƏLƏRİ

Açar sözlər: *Azərbaycan tənqidi realizmi, klassik ədəbi ənənələr, klassik şeir şəkilləri, parodiya*

Key words: *Azerbaijan critical realism, traditions of classical heritage, classic poetry forms, parody*

Ключевые слова: *Азербайджанский критический реализм, традиции классического наследия, картины классической поэзии, пародия*

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan milli tənqidi realizmi şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələri ilə birgə klassik yazılı ədəbi irsin ənənə və imkanlarından yaradıcılıqla istifadə etmişdir. Azərbaycan tənqidi realizmi və klassik irs məsələsinə münasibət bildirən alimlər haqlı olaraq “Molla Nəsrəddin” jurnalı təkcə mənsub olduğu xalqın şifahi söz sənəti ilə deyil, həm də klassik yazılı ədəbiyyatı ilə ...sıx bağlı idi” [6, s. 18], -deyə bildirirdilər. Bu barədə M.Cəlil [8], İ.Ağayev [1], İ.Həbibbəyli [4;5] və digər alimlər qətiyyətlə bəhs etmişlər. F.Hüseynov C.Məmmədquluzadənin timsalında yazırdı ki: “O (C.Məmmədquluzadə-R.Q.) klassiklərə də müasirlik baxımından yanaşır, qiymət verirdi” [6, s. 17].

Məsələ, ətrafında tədqiqat aparın Ə.Mürəhmədov da: “Mədəni irsdən nəyi və necə götürməli? Köhnə cəmiyyətin dağılması və yeni cəmiyyətin qurulmasında xalqın işinə yarayacaq hər şeyi! Klassiklərin hər birində bir və ya bir neçə yararlı cəhət daha artıq diqqəti cəlb edirdi. ...Məsələn; Nizami, Xaqani, Nəsimi...nin humanizmi, ...Sədi və Hafizin müdrik həyat fəlsəfəsi, Füzuli, ...Axundov və Melkum xanın orta əsr feodal ağalığına və müstəmləkə zülmünə qarşı çevrilən tənqidi” [7, s. 76], -deyə yazırdı. Tədqiqatlarda bütün bu qənaətlərin meydana çıxma səbəbi kimi daha çox istinadgah və başlıca dayaq görkəmli tənqidi realist ədib Cəlil Məmmədquluzadənin Füzuli ilə bağlı 1925-ci ildə yazdığı “Füzuli” adlı məqaləsi əldə əsas tutulurdu. Həmin məqaləsində böyük ədib C.Məmmədquluzadə Füzulinin “Molla Nəsrəddin” jurnalında, başqa sözlə, molla-nəsrəddinçilik təlimi və tənqidi realist metodda iştirakına və onun timsalında klassik ədəbi irsin yerinə aydınlıq gətirərək yazmışdı: “...rəhmətlik Füzuli “Molla Nəsrəddin”in birinci nömrəsindən başlayıb, bu günə qədər məcmuəmizdə iştirak etmiş və şeirlər yazmışdır. ...İndi “Molla Nəsrəddin” başlayıb ki, xeyr, ...Füzuli bizim məcmuədə işləyir... İnanmırsınız, götürünüz “Molla Nəsrəddin” məcmuələrinin 20 illiyini tökünüz qabağınıza. Hansı şeirə baxsanız, görəcəksiniz ki, onda Füzulidən bir duz vardır” və s. [9, s. 247]. Böyük ustad C.Məmmədquluzadə həm də çox böyük ustalıqla Füzuli ənənələri ilə müasir ədəbi proses arasındakı bağlılıqları məharətlə əlaqələndirmiş, mənsub olduğu yaradıcılıq istiqamətini “məzəçi” adlandırmaqla bunun da ənənəsinin Füzuli, Füzuli dövrü və ondan əvvəllərdə mövcud olmasına dair fikirlər irəli sürmüşdür. Fikrimizcə, ustad ədib həm də Füzuli deyil, “Füzulilər” deməklə Füzuli ədəbi qüvvəsi və seyrini müəyyənləşdirən ədəbi inkişaf və ənənələrə də nəzər salmış, təkcə yazılı ədəbiyyatı deyil, şifahi ədəbiyyatı da vahid xalq ədəbiyyatı ənənələri kontekstində dəyərləndirməyə almış, vahid xalq yaradıcılığı, düşüncəsi kontekstində qiymətləndirmə apararaq öz dəsti-xətlərinin də bu iki qoldan məharətlə faydalandıqları və bu ənənələrin davamı olduqlarına qətiyyətlə yekun vurmuşdur.

Ümumiyyətlə, indiyə qədər aparılan tədqiqatları ümumiləşdirməklə deyə bilərik ki, tənqidi realistlərin klassik irslə əlaqələrində forma və məzmun əlaqələri başlıca təşkil etmişdir. Forma etibarilə tənqidi realistlər klassik irsin vəzn və şeir şəkillərindən məharətlə faydalanırdılar. Başda C.Məmmədquluzadə olmaqla M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, M.S.Ordubadı və başqaları klassik şeir şəkillərindən qəzəl, məsnəvi, dördlük, beşlik, altılıq və başqa janrlardan geniş istifadə edirdilər. Hətta nəzirə və ya parodiyalar da tənqidi realistlər üçün ümdə yer tuturdu.

Əlbəttə, ikinci vacib məsələ məzmun məsələsi idi. Lakin, bu məsələdə aparılan tədqiqatlardakı fikirləri təkrar etmək fikrində deyilik. Çünki aparılan tədqiqatlarda fikir bundan ibarət idi ki, klassik ədəbiyyatda əsas mövzu “gül-bülbül” mövzusu və problemi idi və tənqidi realistlər bu məzmunun yaxa qurtarmaq uğrunda mübarizə aparırdılar. Doğrudur, klassik irsdə əsas obrazlar (mövzular deyil! – R.Q.) gül-bülbül, yəni aşıq-məşuq və əğyar obrazlarından ibarət olurdu. Lakin, fikrimizcə, heç də hər zaman adi mənada məhəbbət, eşq mənalarını ifadə etmirdi. Burada köhnə formanın içərisində həm də yeni, ümdə mövzular və problemlər də ifadə edilə bilirdi. Nizami Gəncəvi də, Nəsimi də, Füzuli də köhnə formanın imkanları daxilində tamamilə

yeni, hümanist, aktual məsələlər gündəmə gətirmiş, ciddi problemlər ehtiva edə bilmişdilər. Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi klassiklər özlərinin yeni insan konsepsiyaları və ideyalarını məhz bu formalarda təqdim etməyə nail ola bilmişdilər. Nəsiminin ciddi üsyankar pafosu, özünüdərkə çağırışı, kamilliyə dəvəti məhz bu formalarda öz əksini tapırdı. Buna görə də klassik irsin hər zaman adı məhəbbət mövzusunda olduğunu düşünmək doğru olmazdı. Sovet ideologiyasına xidmət edən ədəbiyyatşünaslıq bu cür düşünsə də, heç C.Məmmədquluzadə özü də bu cür düşünmür və Füzuliləri məhz hər şeydən böyük ustalıqla yazmış qüdrətli sənətkar olaraq qəbul edirdi [9]. Onların mübarizəsi klassik irsi yamsılayan və heç bir əhəmiyyətli estetik ideal, ideya və problem ehtiva etməyən yalnız təqlidçi “ədəbi təlxəkləri” ciddi tənqiddə məruz qoymaq, ədəbiyyata Füzuli kimi məsuliyyətlə yanaşmağın tələbi ilə çıxış etməkdən ibarət idi. Bu cəhətdən deməliyik ki, əslində XX əsrin əvvəllərində güclü bir hərəkat şəklində öz varlığını tapan tənqidi realizm ideya-məzmunca heç də Nizamidən, Nəsimidən, Füzulidən fərqlənmirdi. İnsanın haqqı, mənəvi azadlığı, maarif və elmin məhz insan üçün olması, hər zaman öz şəraitini daha da yaxşılaşdırmaq tələbi kimi məsələlər klassik irsdə ifadə olunduğu kimi tənqidi realistlər də bu ideyalarla ortaya gəlir, öz ədəbi mücadilələrini aparır, bu cəhətdən klassik irsin ədəbi problemləri və ideyaları ilə birlikdə nümayiş etdirirdilər.

Nəsiminin ideyaları, pafosu, qətiyyəti XX əsrdə böyük demokrat ədib C.Məmmədquluzadə də özünü təzahür etdirirdi. Tənqidi realizmin təlimindən boy atan M.Ə.Sabir bütün ruhu, istedadı və pafosu ilə Nəsiminin XX əsrin əvvəllərindəki siması kimi öz təcəssümünü tapırdı. Bu fikirlərin ardınca əlavə etmək istərdik ki, “Molla Nəsrəddin” “məzəçilik” dəsti-xətti, tənqidi düşüncəsi, böyük Mirzə Cəlilin özünün də dediyi kimi, Füzuli və ümumən Azərbaycan ədəbiyyatı ənənələri ilə yaxından və birbaşa bağlı idi, hətta bilavasitə əvvəlki ənənələrin məntiqi nəticəsi və onun davamı olaraq ortaya çıxmışdı. Belə ki, fikrimizcə, özündə “islahatçılıq, oyanış və humanizm” anlayışlarını topdan əhatə edən “tənqidi” anlayışı da bütün dövrlər üzrə özünəməxsus tarixə malik olmuşdur. Prof.dr Nəbi Özdəmirin də fikirlərinə qatılaraq və hətta əlavələr edərək deyə bilərik ki, Mövlana, Yunus İmrə və Füzuli (eləcə də İmadəddin Nəsimi və b. Əslində isə Nəsimi bütün yaradıcılıq pafosu ilə “ağlın” rəmzidir! –R.Q.) “qəlbin”, Molla Nəsrəddin “ağlın” simvolu olaraq türk xalq fəlsəfəsinin təməlini təşkil edən “ağıl-qəlb” vəhdətinin ifadəsini təzahür etdirirlər. Molla Nəsrəddini keçmişdən gələcəyə daşıyan əsas məsələ də elə bütünlükdür [18]. Yəni Molla Nəsrəddində sadə xalq müdriklərinin hikməti, tənqidi gülüşü, ələ salma, məzəçilik və məzhəkəçilik üslubu, xalqın qayğıları, dərdi, problemləri, Nəsiminin cəsarəti ilə birgə fəlsəfəsi, insana, onun böyüklüyünə etibarını, inamı, Füzulinin eşqi, sevgisi, ağırlığı, kədəri, başqalarının dərini çəkməyi, Dədə Qorqudun ağsaqqallığı, el içindəki etibarını, inamı, hörməti və s. var idi. Hər məsləkdən, zümrədən, təbəqədən, tərəfdən olaraq Molla Nəsrəddin hər cür fərqlilikləri öz qəhrəman tipi və şəxsiyyətində birləşdirərək ortaq ictimai kimliyi, düşüncəni təmsil edirdi. Əbdürrəhman Gözəl [17] tədqiqatlarından yola çıxaraq tam qətiyyətlə deyə bilərik ki, Molla Nəsrəddin öz tənqidi düşüncəsində və müdrikiyində özündən əvvəlki “irşad”ı birləşdirərək türk tənqidi düşüncə və fəlsəfəsinin zirvəsini yaratmışdır. Hətta Molla Nəsrəddin lətifələrində özündən əvvəlki irşad fəlsəfəsinin “həqiqəti realistsə dərk etmək” və “ilahi ifadələri tənqidi nəzərlə gözdən keçirmək” ənənəsinin olduğunu açıq müşahidə etmək olar. A.Gözəl Molla Nəsrəddinin “tənqidlə irşad terminologiyasını birləşdirərək tənqidi bir münasibət ortaya qoyan “vəli” olduğunu” yazırdı [17]. Bu baxımdan düşünmək olar ki, Cəlil Məmmədquluzadə də Molla Nəsrəddin müdrikiyindəki bu keyfiyyət və xüsusiyyətləri düzgün qiymətləndirə və onu XX əsrdə tam mənası ilə davam etdirərək yaşadan ilk və yeganə sənətkar, xalq müdriki olaraq əbədiləşmişdir.

Tam qətiyyətə deyə bilərik ki, XX əsrə də uğurla daşınmış xalq gülüşü, məzhəkə və məzə üslubunun bədii xislətinin əsl tarixi kökünü Molla Nəsrəddinlə təxminən eyni və ya yaxın dövrdə axtarmaq daha doğru və məntiqəuyğun olardı. Məhz bu baxımdan yaranma, meydana çıxma şəraiti, ictimai-tarixi mühiti, məzmunu, qayəsi və fəlsəfəsi, başlıca şüarları və b. baxımından Azərbaycan milli tənqidi realizmini ən çox hürufilik fəlsəfi cərəyanı ilə əlaqələndirmək və müqayisələndirmək mümkündür. Ən çox buna görə ki, mübarizə ruhu, üsulu və ideyalarına görə bu fəlsəfi təlim iştirakçıları ilə XX əsrin tənqidi realistləri bir-birlərinə daha yaxın idilər. Buna görə ki, hürufilər də, tənqidi realistlər də insanı “kamil və cahil” olaraq görür, insanla heyvanı bir-birindən ayırmağın zamanını elan edirdilər. İnsanları, ictimaiyyəti oyanış missiyası hər iki təlimin vacib məqsədi idi. Haqdan, həqiqətdən uzaq düşmüş, əsl simasını, mahiyyətini itirmiş, yalançı həyat, əməl daşıyan insanlara səsləniş, oyandırıcı dəvət bu iki təlimi müxtəlif dövrlərdə bir-birilə yaxından bağlayırdı. İmadəddin Nəsiminin “Ey özündən bixəbər qafil, oyan! Haqqa gəl kim, haqq deyil batil, oyan!” [13, s. 293], və yaxud “İtirdin cami-Cəmşidi, oyan uyxudan, ey qafil” [13, s. 106] misralarını böyük hümanist şairin insanı oyanışa çağıran fikirləri kimi tənqidi realizmin oyandırıcı missiyası ilə tam eyni məzmun və mahiyyətdə çıxış edir. Yaxud böyük insanpərvər şair “Ey bülbülü-qüdsi, nə giriftari qəfəssən, Sındır qəfəsi, tazə gülüstan tələb eyl!” [14, s. 49] misrasını insanın ictimai mühiti, şəraiti, düşüncəni dəyişmək və yeniləşdirmək missiyasına olan çağırışı kimi XX əsrin tənqidi realizminin “köhnənin üstündən qələm çəkmək, yeni yaşayış yaratmaq lazımdır” [9] kimi aparıcı şüarları ilə eyni amal və məqsəddə birləşir, beləliklə, ədəbiyyatın oyandırıcı missiyası kimi

özünü təzahür etdirir. Bu baxımdan hürufilik fəlsəfi təlimi ilə XX əsrin tənqidi realizmi arasında müəyyən ideya-məzmun bağlılığını aydın şəkildə görmək mümkündür.

Diqqət edilərsə, tənqidi-fikri inkişaf və intibah dövrü kimi səciyyələnən orta əsrlərin digər görkəmli ədəbi simalarının yaradıcılıq problemi ilə XX əsr tənqidi realizmin ədəbi problemləri arasında sıx əlaqələr görmək mümkündür. Hətta böyük qəlb şairi Füzulinin belə şüur və düşüncədən, əməl və xeyirdən ari olan din xadimlərini tənqid edən qəzəli və onun ehtiva etdiyi ideyanın XX əsr tənqidi realistlərinin mövzu-problem dairəsi ilə birləşməsi heyrat doğurmaya bilməz.

Könül, səccadəyə basma ayaq, təsbihə əl urma,

Namaz əhlinə uyma, onlar ilə durma, oturma![12, s. 284],

-deyə Füzuli mömin donuna girib saxta əməllərlə məşğul olan yalançı din xadimlərini tənqiddə məruz qoyduğu kimi tənqidi realizmin böyük ideoloqu Cəlil Məmmədquluzadənin də mömin qılaşında saxta əməllərdən çıxan din adamlarını tənqid və ifşa etdiyini onun bütün yaradıcılığı boyu müşahidə etmək mümkündür. Füzulinin də dini ocaqların daha çox cəhalət mərkəzlərinə çevrildiyini təəssüflə qeyd etdiyi bu seirdə açıqca ifadəsini tapıb.

Qəzəldəki “Əyilib səcdəyə, salma fərağət tacını başdan”, “Müəzzin naləsin alma qulağə, düşmə təşvişə”, “Cəmaət izdihami məscidə salmış küdurətlər, Küdurət üzrə, lütf et, bir küdurət sən həm arturma!”, “İmamı sanma aqıl, ixtiyarın ona tapşurma”, “Füzuli, bəhrə verməz taəti-naqis, nədir cəhdin” [12, s. 284] kimi misralar daşdıqları mənə-məzmun baxımından diqqəti cəlb edirlər.

Füzulinin bəhs olunan qəzəlinin birinci beytində ümumi, giriş xarakterli fikir ifadə olunsa da, artıq ikinci beytindəki “Əyilib səcdəyə, salma fərağət tacını başdan” misrasında insanın ucalığına inam və məhəbbət ön planda dayanırdı. Burada hürufilərdə olduğu kimi, Allahın ucalığını, onun ləyaqətini özündə daşıyan insanın aliliyi, ucalığı-əlifliyi (ərəb əlifbasındakı “əlif” Allah sözünün ilk və ən başlıca hərfi olduğu kimi insandakı (Adəm sözünün də ilk hərfi məhz əlifdir) ucalığı və əyilməzliyi də ifadə edən, onun simvoluna çevrilən hərf idi-R.Q.) vəsf və tərənnüm olunur, səcdə edilməklə o ucalıq əzminin qırılmasına etiraz özünə yer tapır. Bir halda ki, Allahın ləyaqətini və onun zərrəsini özündə daşıyarsa, insan səcdəyə getməklə bu ucalığı niyə yerlərə salmalı, alçaqlara əyməlidir ki? Çünki insan həm də əyilməklə daxilində, ruhunda daşdığı uca Allahın da əyilməsi, səcdə etməsinə vəsilə olmuş olur. Buna görə də səcdə insan-Allah vəhdətinə yaraşan deyil. “Müəzzin naləsin alma qulağə, düşmə təşvişə” misrası aydın göstərir ki, kamil insan ölümün də, həyatın da, xeyirin də, şərin də, acının da, şirinin də, işığın da, qaranlığın da mənasını, mahiyyətini biləndir. Düşüncəsində xeyir, işıq, kamillik, məhəbbət gəzdirən insan niyə müəzzinin naləsindəki ölümdən, əzab qorxusundan təşvişə düşməlidir? Allah elə nöqsansız bir sürət, gözəllik sahibidir ki, ondan qorxaraq deyil, məhəbbətlə bəhs etmək, sevgi ilə bağlanmaq lazımdır. Ölüm kədər deyil, o ölüm ki, insanı sevdiyinə, sevgilisinə, gözəllərin ən kamilinə-uca və nöqsansız olan Allaha götürür, onun vəhdətinə çatdırır, eşq vadisinə aparır, kamilliyinə vəsilə olur. “Cəmaət izdihami məscidə salmış küdurətlər, Küdurət üzrə, lütf et, bir küdurət sən həm arturma!”, -deyə Füzuli, özündə kamilliyi daşımayan insanların məscidə kin, küdurət, nifrət daşdıqlarını, uca Allahın insanların bir-birinə birlik və məhəbbət bağlamalarına şəkk, nifaq gətirdiklərinə təəssüflə yanaşır. “İmamı sanma aqıl, ixtiyarın ona tapşurma”-deyə şair imamları, yəni dini rəhbərləri heç də aqıl olmadıqlarına, Allahın ayələrini tam mənası və imanla yerinə yetirmədiklərinə görə etirazla yanaşır. Böyük iman sahibi olan şair Füzuli: “Füzuli, bəhrə verməz taəti-naqis, nədir cəhdin” deməklə naqis itaəti bəhrəsiz hesab edir.

Göründüyü kimi, qəzəldə insanı-mömin, ibadətkar bir insanı tənqid ruhu hakimdir. Sanki qəzəl bu fikri təlqin edir ki, “hər kəs özünü kamil, dindar, imanlı və inamlı hesab edərkən, özünə tənqidi nəzərlərlə baxar, saf-çürük edərsə, nöqsanlarını, çatışmazlıqlarını görmüş olar”. Bu baxımdan prof. Y.Babayev yazırdı ki: “Şəriətin buyurduqlarına əməl etmək, əsasən, zahiri qaydaları əhatə edir. İnsan bu yolda səhvlər edə və aza bilər. Çünki batini etiqadla tamamlanmayan zahiri əməl formal olaraq qalır və yanılmaya səbəb ola bilər. Ona görə də şəriət hökmlərinin və qaydalarının icrası formal xarakter daşıyarsa, zahiri əməldən batini etiqada, daxili sevgiyə, mənəvi kamilləşmə faktoruna çevrilmərsə, bu cür təqva irfanda naqis sayılır” [2, s. 34-35]. Bu fikirləri qeyd edərkən mütləq yadıma C.Məmmədquluzadənin, M.Ə.Sabirin, Ə.Nəzminin, Ə.Haqverdiyevin və başqa tənqidi realistlərin təlimincə saxta, fürsətgir din xadimlərinin tənqidi notları düşür. Əlbəttə, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, Ə.Haqverdiyev və başqaları da insandan doğru iman və əməl tələb edirdi, əvvəllər deyildiyi kimi, dini inkar və rədd özünə yer almırdı, əmələ, nəticəyə dayanan ibadət doğru hesab edilirdi. Tənqidi realistlərin dini fanatizm və cəhalətlə mübarizəsini məhz bu yöndən anlamaq və izah etmək məntiqəuyğun, doğru olardı. Belə tənqid ruhu onun “Şikayətnamə” adlanan məşhur “Nişançı paşaya məktub” mənzum məktubunda da hakimdir ki, buradakı məşhur olan “Salam verdim rüsvət deyildir deyə almadılar” və b. digər çoxsaylı fikirlər dövrün, konkret isə Füzuli tənqidi görüşlərinin ən kamil nümunələri hesab olunur. Hətta bu əsərdə “satirik ruh”u müşahidə edənlər də olmuşdur [10, s. 76].

Yeri gəlmişkən, belə tənqidi ruh və mühakimələri XV-XVI əsrlər böyük din alimi Nemətullah Naxçıvanının “Hidayət-il-ixvan” əsərində də daha aydın müşahidə etmək mümkündür. “Təsəvvüfi tənqid

növünə örnək sayıla biləcək olan Hidayətül-ihvan risaləsində Naxçıvani vücut, vacibül-vücut, mərifətullah və rüyətullah məsələlərində fəlsəfəçi və kəlamçılarını ağıl mövzusuna münasibətlərini diqqətə alaraq tənqid etmişdir” [15, s. 8]. Naxçıvani hətta tənqidi düşüncəni daha da ictimailəşdirərək “kəlamçı və fəlsəfəçilərlə bərabər “doğru yol tutmadan” keçim əldə etmək, ticarət çevirmək, təbəə çoxaltmaq, avam arasında zənginlik və etibar əldə etmək məqsədilə “şeyxlik güdənləri” şiddətlə tənqid etmişdir” [15, s. 8]. Nemətullah Naxçıvani üçün də insanlar “alim və cahil olmaq üzrə iki qisimdir. Alim Allahdan ağılla pərdələnmişdir. Ağıl yaxın pərdəsidir. Cahil ondan həvası ilə pərdələnmişdir” [15, s. 57]. Naxçıvani kamil insan məsələsində də hürufilərlə fikir birliyi nümayiş etdirərək “Yaradan yoğrulmuş pələncdən aldığı mütədil bir cəsədə döndərmiş, ruh vermədən heykəlini şəkilləndirmiş, sonra ruhundan üfləmişdir. ...insan üfürülmüş ruhla canlı olmuşdur. Sonra bu insan mələklər camaatına səcdəgah və yaradılmışların hamısının “ayın”ı qəbul edilmişdir. Beləcə insan “ayın”ların “ayın”ı olmuşdur. Bunun üçün “insan” ləfzi ilə adlandırılmışdır” [15, s. 67]. Naxçıvani özündən əvvəlki hürufilər kimi “Hər kəs ...Allah qatından olan feyzlənmiş ağılı istifadə etməlidir” [15, s. 72] deyərək ağılın istifadəsi ilə rəşadət dərki təmin etməklə “sirlərin özü üçün kəşf olunmasına” [15, s. 72], “fitri istedadı gərəyincə Allahın özünə kəşf olunmasını” [15, s. 72] təmin etməli, gerçəkləşdirməlidir deyir. Naxçıvani: “Doğru yola vasil, məbdə və məadin keyfiyyətinə vəqif olmadan irşad iddia edənlər ancaq şeytanın qullarıdır. İnsanlara vəsvəə verir, doğru yol əhlinin kəlmələrini qaparaq özləri anlamadan onlara atırlar. Bu zəiflər necə anlaşılar, əksinə, bunların şeyxlik göstərməkdən məqsədləri keçim əldə etmək, ticarət çevirmək, təbəə çoxaltmaq, “...avam arasında zənginlik və etibar əldə etməkdir” [15, s. 73], -deyə fürsətçir, mənəfətçir din xadimlərini ciddi tənqid və tənbeh etmiş, həm də avam camaat arasında yalan inancların, saxta adətlərin, lüzumsuz ibadətlərin meydana gəlmə, mövhumat və xurafatın yaranma səbəblərini izah və şərh etmişdir. Bu nümunə əslində bədii ədəbiyyatın materialı olmasa da, onu tam qətiyyətlə göstərir ki, orta əsrlərdə də dini vəzifələrində saxtakarlıq edənlər ciddi tənqid və tənbeh olunmuşlar. Dinin sosial vəzifəsinin layiqincə yerinə yetirilməsinə məsuliyyət və cavabdehlik daşıyanlar məsul tutularaq tənqidin nəzərinə gətirilmişlər. Bu baxımdan XX əsrin əvvəllərində tənqidi düşüncəni bədii metoda çevrilməsini qanunlaşdıran tənqidi realizm isə milli müqəddərat və oyanışın aktual olduğu bir vaxtda ictimai nöqsanlara, ayrıca din və şəriət sahəsinə daha açıq gözlə baxır, hər şeyin düz yerində olması məqsədilə islahedici fikirlərlə çıxış edirdi. Bu cəhətdən fürsətçir din xadimlərinin tənqidi C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində, “Ölülər”, “Dəli yığınağı” tragikomediyalarında, Ə.Haqverdiyevin “Mozalan bəyin səyahətnaməsi”, Y.V.Cəmənəminlinin “Cənnətin qəbz” kimi irihəcmli əsərlərində ciddi tənqid olunmuşlar. C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, M.S.Ordubadı, M.Ə.Möcüz və b. kimi əsərlərini məhz din və şəriət adından edilən eybəcərliklərin, din xadimlərinin saxtakarlıqlarının tənqidinə həsr olunmuşdur.

Beləliklə, bütün ədəbiyyat tarixini izlədikcə tam yəqin edirsən ki, bütün dövrlər üzrə milli tənqidi düşüncə sistemi mövcud olmuş, milli inkişafın mövcudiyətinə təməl və stimol olmuşdur. Xalq ədəbiyyatı və yazılı ədəbiyyat milli ədəbi düşüncənin vahid sistemi kimi tənqidi düşüncəni özündə müxtəlif formada ifadə etmiş, gələcəyə daşınması və milli təfəkkürün inkişafına vəsilə olmuşdur. Ümumiyyətlə, tədqiqatlar da tam sübut edir ki, bədii ədəbiyyatdakı tənqid milli şüurun oyanışı, özünüdərk və özünüislah prosesinə təkan vermiş, bu sayədə istiqlal və inkişaf kimi məsələlərin həllinə təməl olmuşdur. Bu mənada XX əsrin tənqidi realizmi klassik ədəbi irsdən geniş bəhrələnmişdir. Çünki milli tənqidi düşüncə sistemini əks etdirən, yaşadan və inkişaf etdirən mühüm mənbələrdən biri məhz yazılı ədəbiyyatdır. Bu baxımdan başda C.Məmmədquluzadə olmaqla M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, M.Ordubadı, M.Ə.Möcüz və b. tənqidi realist sənətkarların yaradıcılığında Füzuli kimi böyük klassik ustadların sənətindən “bir duz tapmaq” mümkündür(9).

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev İ. Ədəbiyyat, mətbuat və publisistika problemləri, Bakı: Elm, 2008, 504 s.
2. Babayev Y. Təriqət ədəbiyyatı, Sufizm, hürufizm, Bakı: Nurlan, 2007, 128 s.
3. Hacıyev C.X. Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1962, 436 s.
4. Həbibbəyli İ. Molla Nəsrəddin ədəbi məktəbi və molla-nəsrəddinçilik // Həbibbəyli İ. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik, Bakı: Nurlan, 2007, 696 s., s. 634-645.
5. Həbibbəyli İ. Tənqidi realizm epoxası və romantizm: dövrləşmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri, 525-ci qəzet, 25 dekabr 2017-ci il
6. Hüseyinov F. Molla Nəsrəddin və molla-nəsrəddinçilər, Bakı: Yazıçı, 1986, 279 s.
7. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini, Bakı: Yazış, 1980, 430 s.
8. Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917), Bakı: Ziya&Nurlan, 2004, 391 s.
9. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri, Dörd cildə, I cild. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, 688 s.
10. Məmmədov K. XIX əsr Azərbaycan şeirində satira, Bakı: Elm, 1975
11. Saləddin Ə. Azərbaycan şeiri və folklor (XIX-XX əsrlər), Bakı: Elm, 1982, s. 67

- 12.Füzuli M. Altı cildə, I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
- 13.Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri, İki cildə, II c. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, 376 s.
- 14.Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri (Tərtib və şərhlər Ə.Səfərlinindir), Bakı: Maarif, 1985, 440 s.
- 15.Musakhanov O. Takdim // Nimetullah Nəhçıvani, Hidayətül-ihvan (sufilerin kələmçiləri və felsefeciləri eleştirisi) (Tərcümə edən: Orxan Musakhanov), İstanbul: İlk harf yayın evi, 2012, 96 s.
- 16.Nimetullah N. Hidayətül-ihvan (sufilerin kələmçiləri və felsefeciləri eleştirisi) (Tərcümə edən: Orxan Musaxanov), İstanbul: İlk harf yayın evi, 2012, 96 s.
- 17.Güzel A. Tasavvüfi halk edebiyatı ve Hoca / I Milletlerarası Nasreddin Hoca Sempozyumu Bildirileri, 15-17 Mayıs 1989, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, seh. 105-122.
- 18.Özdemir N. Mizah, eleştirel düşünce ve bilgelik: Nasreddin Hoca. // Milli folklor dergisi, 2010, Yıl 22, Sayı 87, seh. 27-40.

ABSTRACT

Ramiz Gasimov

RELATIONSHIP OF AZERBAIJAN NATIONAL CRITICAL REALISM AND CLASSICAL LITERARY HERITAGE

The article deals with relationship of Azerbaijan national critical realism and classical literary heritage. It showed that critical realists have widely used from classical literary traditions. So that in the critical realism, both the idea and content, form and genre traditions of the classical heritage have been used. Even in his "Fuzuli" article master J.Mammadguluzade noted that they used the traditions of classical heritage. From this point of view, the idea-aesthetic issues in classical literature are comperative learnt in the article. The prominent members of critical-realist poem as M.A.Sabir, A.Nazmi, A.Gamkusal, M.Ordubadi, M.A.Mojuz and etc. have been created the most monumental examples of critical realistic poetry in classical genres. Parodies are also the most beautiful examples in this area.

РЕЗЮМЕ

Рамиз Касумов

НАЦИОНАЛЬНЫЙ КРИТИЧЕСКИЙ РЕАЛИЗМ АЗЕРБАЙДЖАНА И КЛАССИЧЕСКИ-ЛИТЕРАТУРНЫЕ НАСЛЕДСТВЕННЫЕ СВЯЗИ

Статья посвящена критическому реализму и классическому литературному наследию Азербайджана. Показано, что критические реалисты широко воспользовались классическими литературными традициями. В критическом реализме были использованы как идея и содержание, так и форма и жанр классического наследия. Даже мастер Г.Мамедгулузаде в своей статье «Физули» отметил, что они пользовались традициями классического наследия. С этой точки зрения в статье рассматриваются идейно-эстетические проблемы классической литературы. Выдающиеся мастера реалистических стихов-М.А.Сабир, А. Назми, А.Гемкусар, М. Ордубади, М. В. Моджуз и другие создали наиболее яркие примеры критически-реалистических стихов в классических жанрах. Пародии являются одним из лучших примеров в этой области.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

SAHAB ƏLİYEVA
 AMEA Naxçıvan Bölməsi
sahabaliyeva89@gmail.com

UOT: 82-3.512.162

HÜSEYN CAVID VƏ M.S.ORDUBADİNİN YARADICILIĞINDA QADIN MƏSƏLƏSİ (SÜDABƏ VƏ QƏTİBƏ OBRAZLARI ƏSASINDA)

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Hüseyn Cavid, M.S.Ordubadi, qadın obrazları, qadın məsələsi

Key words : Azerbaijani literature, Huseyn Javid, M.S. Ordubadi, woman images, a woman problem

Ключевые слова: Азербайджанская литературы, Гусейн Джавид, М.С.Ордубади, образы женщин, женский вопрос

Qadın məsələsi cəmiyyətimizdə həmişə aktual mövzulardan biri olmuşdur. Ailədə və cəmiyyətdə qadına olan münasibət, qadın azadlığı, qadın hüquqsuzluğu istər Azərbaycan ədəbiyyatı, istərsə də dünya ədəbiyyatında şair və yazıçıları ən çox düşündürən mövzulardan olmuş və bu istiqamətdə çoxsaylı əsərlər qələmə alınmışdır. XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri-H.Cavid və M.S.Ordubadi yaradıcılığı da bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Nədanlığın, fanatizmin qurbanı olan, döyülən, incidilən, pul ilə alınıb-satılan, bədbəxt, hüquqsuz Azərbaycan qadınının acı taleyi hər iki sənətkarı düşündürmüş, fərqli üslubda yazıb yaratmalarına baxmayaraq, xalqına olan tükənməz sevgi, onun tarixinə, mədəniyyətinə olan bağlılıq, dövrünün ən mühüm məsələlərinə, Vətənin ağır dərdlərinə əsl vətəndaş münasibəti və başqa cəhətlər hər iki sənətkarın yaradıcılığında oxşar mövzu və obrazlar silsiləsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu baxımdan H.Cavidin “Səyavüş” faciəsindəki Südabə və M.S.Ordubadının “Qılınc və qələm” romanındakı Qətibə obrazları fikrimizi bir daha təsdiqləyir. Hər iki əsərdə Şərq tarixinə müraciət olunması, Şərq despotizminin kəskin tənqidi, saray mühitinin insan şəxsiyyətinin formalaşmasına göstərdiyi mənfi təsir, sadə, kənd həyatının bu mühitə qarşı qoyulması diqqət çəkən əsas məqamlardandır.

İnsan şəxsiyyətinin formalaşmasında mühit amilinin danılmaz olduğunu nəzərə alsaq, hər iki qadın obrazının bu aspektdən təhlili maraqlıdır. İlk növbədə “Səyavüş” faciəsindəki saray mühitində nəzər yetirdikdə, xalq müdrikiyindən qidalanmış, kənddə böyümüş Səyavüşün ağsaçlı, kəndli qadınla söhbəti diqqəti cəlb edir:

Şən saraylar məğrur etməsin səni,
 Düşün daim yoqsulların dərdini.
 Uyma evlər yıqan kinli şahlara,
 Acı! Köyüsləri yaqan ahlara! (2, s. 122)

Əsər boyu Səyavüş saray mühitinin qorxunc mənzərələri ilə qarşılaşır, əxlaqsızlıq yuvası olan sarayların iç üzünü görür və dəhşətə gəlir. Keykavusun saraydakı cariyələrə olan münasibəti, hətta digər saray ayanlarının da onun yolu ilə getməsi əsərdə cariyənin sözləri belə ifadə olunur:

Yeter, o hərbi bir canavar kibi	Bənimplə də etdi bu dürlü rəftar.
Hər gün parçalayıb durur bir qəlbi	İsmətimi aldı ayaq altına,
Beş gün əvvəl, ah! O qanlı hökmdar	Yalvardım, çıqmadı səsim bir yana (2, s. 136).

Saraylarda yaşanan bu acınacaqlı vəziyyət, qadınlara göstərilən alçaldıcı münasibət, şəxsiyyətlərinin təhqir olunması, haqq və ədalətin əsərdə pişixidmət tərəfindən “gülünc əfsanə” adlandırılması fikrimizi bir daha təsdiq edir:

Haqq və ədalətmi?! O bir quş olsa	Çocuqluq yetişir, gəl bir aqşam da,
Şahın sarayında yapamaz yuva.	Vaxtını xoş keçir bənim odamda.
Haqq və ədalət!...Nə gülünc əfsanə!	Unutma ki, səninki yüzlərcə,
Bu lafdan xoşlanır ancaq divanə.	İsmətlər pozulur burda hər gecə (2, s. 137-138).

Gördükləri qarşısında dəhşətə gələn Səyavüş “saray hakimiyyətinin necə bir haqsızlıq və ədalətsizlik üzərində bərqərar olduğunu dərk edir” (6, s. 176):

Ah, nə qadar çirkin, vəhşi duyğular!...	Gənc yaşında ömür sərbəb dönmüş.
Hiç yalan deyilmiş anamın sözü,	Sarmış da hər yanı bayquşlar səsi,
Başqa imiş sarayların iç üzü.	İştə, gülünc faciələr səhnəsi (2, s. 139)!
O da bu çirkəblər içində sönmüş,	

Yalan, iftira, məzлумların acı fəryadı, qadınların göz yaşlarının səngimədiyi bu mühitin acı gerçəkliklərini M.S.Ordubadi də “Qılınc və qələm” romanında ustalıqla təsvir etmişdir. Romanda qadın

şəxsiyyətinin alçaldılmasının nümunəsi kimi, onların qul kimi satılması, “hədiyyə” kimi zorla xəlifə saraylarına göndərilməsi, ancaq hökmdarlara, saray əhlinə xidmət psixologiyası ilə böyüdülməsi, bu məqsədlə çoxlu hərəmxanaların yaradılması saray mühitində qadına olan alçaldıcı münasibətin göstəricisi idi. Əsərin “Qadınlar və qızlar dünyası” hissəsində Fəxrəddinin Bağdadda olarkən getdiyi kənizlər və cariyələrin tərbiyəsi ilə məşğul olan və eyni zamanda onları satmaqla məşhur olan Fənhas müəssisəsi təsvir olunur ki, burada 7-8 mindən artıq müxtəlif ölkələrdən müharibə zamanı, yaxud pulla, vergi hesabına alınan müxtəlif yaşda olan qızlar tərbiyə olunur. Azyaşlı qızlar öz vətənlərindən ayrı salınır, müxtəlif məqsədlə saraylarda istifadə olunur, başqa ölkələrə satılırlar. Qadınlara göstərilən bu münasibət qarşısında dəhşətə gələn Fəxrəddin də Səyavüş kimi dərin düşüncələrə dalır və haqq və ədalətin yad olduğu bu mühitdən uzaqlaşmaq istəyir: “Xudavənda, gör biz necə bir əsrdə yaşayırıq ki, bədbəxt insanlar səadət dünyasına əsirliyin içərisində əzilə-əzilə aparılır” (8, s. 63).

Hər iki əsərdə istər Südəbə, istərsə də Qətibə obrazlarının fəaliyyətlərinə nəzər yetirdikdə, onların təmiz, saf hisslərdən məhrum olmasını, çılğın ehtiraslar, heyvani hisslərlə yaşamalarını bir tərəfdən bu qadınların şəxsi uğursuzluqlarından doğan cəhət, digər tərəfdən isə saray mühitinin qadın şəxsiyyətinin formalaşmasına göstərdiyi mənfi təsirin nəticəsi kimi də səciyyələndirə bilərik.

“Qılınc və qələm”də öz siyasi oyunları, hiylələri ilə bütün sarayı Qətibə idarə etdiyi kimi, “Səyavüş” faciəsində də “saray əhlini Keykavusdan çox Südəbə məşğul edir” (5, s. 192). Qətibənin Nizamiyə olan sevgisi və “bu sevgi baş tutmadıqda ondan dəhşətli intiqam almaq istəməsi və s. sevgi macərələri” (1, s. 326) eynilə Südəbənin Səyavüşə olan münasibətində özünü göstərir. Belə ki, əsərdə məkr və ehtiras timsalı olan Südəbə obrazı da Qətibə kimi “öz arzularına çatmadığı üçün Səyavüşü məhv etməyə çalışır, müxtəlif hiylələr işlədir, sui-qəsdlər hazırlayır” (3, s. 190). Əsərdə Südəbə öz məqsədini belə ifadə edir:

Bir diləyim varsa, onun visalı,
Gözlərimdə yalnız onun xəyalı.
Səyavüşün o dik, o məğrur başı
Əyilməz olursa sevgimə qarşı
Onu al qanlarda görmək istərim,
Saçlarından çələng örmək istərim (2, s. 174).

Südəbənin dilindən söylənən bu fikirlər eynilə Qətibənin Hüsəməddinlə söhbəti zamanı söylədiyi fikirlərlə üst-üstə düşür: “...indi o (Nizami-S.Ə.), mənim düşmənimdir. Mən ona öz Rənasi ilə xoşbəxt yaşamağa imkan verməyəcəyəm. Hətta mümkün olarsa, onu məhv etdirib öldürəcəyəm. Lakin, onun qəbrində oturub ölənə qədər ağlayacağam. Mən nə sevgimi, nə də təhqiri unudacağam” (7, s. 165). Hər iki qadın obrazının sevgilərində üzləşdikləri uğursuzluqlar onların hərəkətlərinə müəyyən mənada haqq qazandırsa da, onlardakı kin və nifrətin, intiqam hissinin insani keyfiyyətlərinin yox olmasına, hətta cinayət törətməkdən belə çəkinməmələrinə gətirib çıxarır. Südəbə sevgisində olduqca cəsarətlidir, onu etiraf etməkdən çəkinmir, hətta bu yolda ölümə belə getməyə hazırdır. Ancaq o, sevgisini düzgün qiymətləndirə bilmədiyi kimi, istədiyi həyata keçmədikdə qəddar və amansız birinə çevrilir. Saray mühitinə xas olan qəddarlıq, amansızlıq Südəbənin qanına, canına, fikirlərinə hakim kəsilir, ziddiyyətli bir obraz kimi yadda qalır: “Südəbə təbiəti və xarakteri etibarilə başdan-ayağa ziq-zaqlı, əsrarlı və ziddiyyətli bir sürətdir. Onun qəlbində, “daxili” dünyasında həyat sevincinə doğru boylan bir qadının alovlu ehtirası da yaşayır, soyuq, mərdingiriz bir siyasətçinin müdhiş niyyətləri də. Onun varlığında təkəbbürünü hər növ istəkdən üstün tutan, məğrur, barışmaz bir insanın əqidə dönməzliyi də çırpınır, hiyləgər və xəyanətkar bir xudbinin rəzil tədbirləri də...Həyat sevgisi ilə nifrət, ehtirasla qəzəb, kinlə xudbinlik, məğrurluqla gənclik həvəsi, gözəlliklə intiqam hərisliyi və siyasətçiliklə məkr birləşərək bu müəmmalı xilqəti-Südəbəni yaratmışdır!” (4, s. 138-139). Sadalanan bütün bu keyfiyyətlər Qətibə obrazı üçün də xarakterikdir. Qətibənin də saray mühitinin yetirməsi kimi bütün əsər boyu fəaliyyətinə nəzər yetirdikdə ona nifrət etməmək olmur. Nizami ilə sevgi münasibətləri baş tutmadıqda onun Atabəy Məhəmmədə öz siyasi maraqlarını əhatə edən bir neçə şərtlə ərə getməsi, bu şərtlərin də zamanla pozulması Qətibənin hiddətini daha da artırır, Hüsəməddin və Toğrulun iştirakı ilə Atabəy Məhəmmədi zəhərləyib öldürtdürür. Qətibənin bütün həyatının, sevgisinin hökmranlıq ehtirası üzərində qurulması əsərin bir hissəsində dediyi sözlərlə bir daha öz təsdiqini tapır: “Lakin, mənim gözəlliyim hələ təslim olmamışdır. Gözəlliyim ona qarşı bir çoxlarının düşmən hisslərini coşdura bilər. Birisinə (Atabəy Məhəmmədə-S.Ə.) öz mərtəbəm üçün ərə getdim, o birisinə (Toğrula S.Ə.) də oğlumun gələcəyi üçün ərə getməliyəm. Kim bilir, bəlkə başqasına da gedəcəyəm. Lakin, bunların heç birisi ər deyil, mən də onlara qadın deyiləm. Bu dünyada aldadanlar və aldananlar hədsizdir. Mən də onların birisiyəm. Axırda kim qalib gələcəkdir?! Yalnız sevgiliyə əsir olanlar məğlub, başqalarını öz sevgilərinə inandıranlar isə qalib gələcəkdir” (8, s. 202). Onun əxlaqsız qadın Səba xanım vasitəsilə törətdiyi intriqaqlar, əsər boyu Hüsəməddini aldadaaraq ona ərə gedəcəyi yalanı ilə həyata keçirdiyi cinayətlər, Toğrulla birləşib xaricilərin ölkəyə soxulmasına şərait yaratması, oynadığı siyasi oyunlar əsərdə Qətibənin öz dili ilə belə təqdim olunur: “Mən bu günün özündə sərhədi açıb Xarəzm ordusunu məmləkətin daxilinə gətirə bilərəm. Mən istəsəm, iki həftədən sonra Bağdad ordusu yenə də Həmədan qapılarını döyə bilər. Mən istəsəm, şirvanlıları və Gürcüstanı Aran üstünə qaldıra bilərəm. Mən istədiyim zaman, Qızıl Arslan bütün Şimali Azərbaycanı, Rey, İraq və İrani itirə bilər” (8, s. 212). Romanda ara-sıra Qətibənin etdiyi əməllərdən peşman olması və bədbinliyə qapılması məqamlarına da rast gəlirik. Əsərin bir hissəsində onun təklikdə etdiyi etiraf fikrimizi bir daha təsdiq edir: “Qızıl Arslan məni hansı işim üçün bağışlaya bilər? O məni

darə çəkdirər, zindanlarda boğdurarsa, haqlıdır. Mən onun qardaşını öldürdüm, Eldəniz xanədanını məhv etdim, məmləkətin bu qədər fəlakətinə səbəb oldum. Nələr, nələr etmədim? Hazırda bütün Şərq ölkələrində məndən bədbəxt bir qadın ola bilərmi? O şair mənə nə etmişdi? Mən onun başına nə kimi fəlakətlər gətirmədim?! Mən onun bir dünyadan qiymətli olan kitabxanasını nə üçün yandırdım? Nə üçün mən Atabəyi məhv etdim? O da mənim ağılsız hərəkətlərim nəticəsində bu məmləkətin düşmənlərinə qoşuldu. Toğrul kimi sərxoş, zəif, iradəsiz bir hökmdarı səfil və rəzil bir vəziyyətə salan mən olmadım?!” (8, s. 239). Lakin, bu etiraflarına, peşmanlıqlarına baxmayaraq, Qətibə yenə də öz bəd əməllərindən əl çəkmir. Hüsəməddin vasitəsilə Qızıl Arslanın da ölümünə səbəb olur. Oğlu Qutluq İnançı hakimiyyətə gətirmək üçün bütün maneələri aradan qaldırmağa çalışır. Bu yolda öz doğma bacısı Təliənin duyğularını da heçə sayır. Onun Gözəlin oğlu Əbubəkrə olan məhəbbətini qəbul etmir: “Mənim bacım, Əmir İnançın qızı, atadan-anadan bir doğma bacım, mənim günümün oğlunu, mənim düşmənim, mənim oğlumun rəqibini sevcəkmiş. Taxt-tacın, bir kəndli qızından doğulan nanəcibin əlində qalmasına çalışacaqmış” (8, s.324). Lakin, Təliə vasitəsilə Əbubəkrin zəhərlənməsini təşkil edə bilmədikdə bacısına da münasibəti dəyişir, qısqançlıq hissi onu rahat buraxmır, Təliəni də özünə rəqib hesab edir: “Mənim sevgimə azadlıq vermədilər. Mən də and içmişəm, dünyada əlimdən gəldiyi qədər heç bir kəsin sevgisinə azadlıq verməyəcəyəm. Bacım da olsa, mənim bədbəxtliyimə qarşı xoşbəxt olmasına razı olmayacağam” (8, s. 324). Deməli, Qətibə Südəbədən də irəli gedərək hökmlərlik ehtirası ilə dövlətin daxili və xarici siyasətinə qarışır, öz maraqları naminə ölkənin xarici düşmənlərin əlinə keçməsinə, ölkədə qarışıqlığın yaranmasına səbəb olur. Hər iki qadın obrazı istəklərini həyata keçirmək üçün müxtəlif vasitələrə əl atırlar. Südəbə hazırladığı məktubla Səyavüşün məhvinə səbəb olursa, Qətibənin tədbiri boşa çıxır və özünün zəhərli şərbəti içərək ölməsi ilə nəticələnir. Lakin, Qətibənin Nizami və Fəxrəddinin simasında bütün Azərbaycan xalqına olan nifrəti, bu istiqamətdə həyata keçirdiyi siyasi oyunlar onun ölümündən sonra da öz təsir gücünü itirmir, dövlətin əsas dayaqlarını sarsıdır və sonda da düşmənlərin əlinə keçərək məhvinə səbəb olur.

Beləliklə, hər iki əsərdə qadının istər ailədə, istərsə də ictimai-siyasi məsələlərin həllində oynadığı rola dövrünün ən mühüm problemlərindən biri kimi yanaşılmış, mühitin qadın şəxsiyyətinin formalaşmasına göstərdiyi mənfi təsir, şəxsi uğursuzluqlardan doğan intiqam hissi, kin və nifrətin nələrə səbəb olacağı Südəbə və Qətibə obrazlarının simasında geniş təsvir olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundlu Y. Məmməd Səid Ordubadi (həyatı, mühiti, yaradıcılığı), Bakı: Sabah, 1997, 352 s.
2. Cavid H. Əsərləri, Beş cildə, IV cild, Bakı: Lider, 2005, 256 s.
3. Əfəndiyev T. Hüseyn Cavidin ideyalar aləmi, Bakı: Yazıçı, 1985, 206 s.
4. Əlioğlu M. Hüseyn Cavidin romantizmi, Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1975, 214 s.
5. Əliyev K. Hüseyn Cavid: həyatı və yaradıcılığı, Bakı: Elm, 2008, 324 s.
6. Əsgərzadə L. Hüseyn Cavid və Şərq, Naxçıvan: Əcəmi, 2005, 208 s.
7. Ordubadi M.S. Qılinc və qələm, Birinci hissə, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 344 s.
8. Ordubadi M.S. Qılinc və qələm, İkinci hissə, Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 416 s.

ABSTRACT

Sahab Aliyeva

A WOMAN PROBLEM IN THE CREATIVITIES OF HUSEYN JAVID AND M.S.ORDUBADI (ON THE BASES OF IMAGES OF SUDABA AND GATIBA)

In the article, a woman problem in the creativities of Javid and Ordubadi has been researched in term of Gatiba and Sudaba images, it was payed attention this issue as the actual subjects of the creativities of both artists. While being deprived of both woman images of pure senses, the living of them with animal feelings, intense passion was characterized as the rising features from their personal failures on one hand, on other hand it was assesed as the result of negative influence of palace environment on a forming of woman personality. In the article, in the background of incidents it was payed attention to causing graver crimes by experienced personal tragedies, failures, too.

РЕЗЮМЕ

Сахаб Алиева

ЖЕНСКИЙ ВОПРОС В ТВОРЧЕСТВЕ ГУСЕЙНА ДЖАВИДА И М.С.ОРДУБАДИ (НА ОСНОВЕ ОБРАЗОВ СУДАБЫ И ГАТИБЫ)

В статье рассматриваются женские вопросы в творчестве Гусейна Джавида и М.С.Ордубади на основе образов Судабы и Гатибы, а также доводится до внимания, что этот вопрос является одной из главных тем в творчестве обоих писателей. Отсутствие у обеих женских образов чистых, подлинных чувств с одной стороны было расценено как особенность зарождающаяся от их личной неудачи, а с другой стороны как результат неблагоприятного воздействия дворцовой среды на формирование женской личности. В статье также на фоне происходящих событий широко прокомментированы к чему могут привести чувства мести, ненависти и злобы, вызванные личной неудачей обеих женских образов.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08).
Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor N.Həşimli

DİLÇİLİK**SƏDAQƏT HƏSƏNOVA***Naxçıvan Dövlət Universiteti*

UOT: 811.512.162

QABİL VƏ ƏDƏBİ DİLİMİZ**Açar sözlər:** *üslub, söz, ifadə, fikir, ədəbi dil***Key words:** *style, word, phrase, idea, literary language***Ключевые слова:** *стиль, слово, фраза, идея, литературный язык*

Çağdaş Azərbaycan ədəbi dilində öz üslubu ilə tanınan, heç bir reklama ehtiyac olmadan seçilən və sevilən söz sənətkarlarından biri kimi Qabil İmamverdiyevin öz mövqeyi vardır. Onun yolu özünə məxsusdur, heç kəsi yamsılamayan, heç kəsə bənzəməyən, öz sözlərini xaslıqla ifadə edən bir şairin ədəbi aləmdə açdığı yoldur. “Qabilin ədəbiyyatımıza gəlişi bir-iki illik fərqlə Bəxtiyar Vahabzadə, Nəbi Xəzri, İslam Səfərli, Qasım Qasımzadə, Əliağa Kürçaylı kimi şairlərin yaradıcılığa başladığı dövrə təsadüf edir... Qabil də onlar kimi şerimizin öz səsi, sözü, dəst-xətti, sənətdə öz mənliliyi olan orijinal nümayəndələrindən biridir” (2, 4).

Sözü bayraq kimi başının üstünə qaldıran, onu yerində işlədən, artıq, lüzumsuz kəlmə və fikirlərə yol verməyən şair bəzən sözdən yan keçmək istəyir və bu mülahizəsini bədii dillə elə ifadə edir ki, sanki hamının bildiyi, lakin yada düşməyən gerçəkliyi xatırladır:

Mən daha heç bir şey yaza bilmirəm,
Daha çimçəşirəm qələmdən, sözdən.
Bu hərc-mərcliyə dözə bilmirəm
Sənət və sənətkar düşübdü gözdən (1, 51).

Qabilin narahatlığı bununla bitmir. Sözü dəyərinə bilməyənlərin irəli aparılması onu rahat buraxmır və bu fərdi məsələ deyil, Qabil onu cəmiyyətin dərdi kimi ictimailəşdirir və sözünü deməkdən çəkinmir. “Qabil bir şair olaraq həmişə fəal həyat mövqeyində dayanıb. O yerdə ki, vətəndaşlıq borcunu öz üzərində hiss edib, çəkinmədən, hər hansı bir müqaviməti, tənqidi, tənbehi saya salmadan sözünü şax deyib” (2, 5).

Dünyada nə qədər söz bilməyən var,
Qələmə qurşanır, sözə qurşanır.
Cızma-qaraçıya qapı açanlar
Ziyankar işini yaxşı iş sanır (1, 51).

Qabilin fikirlərini sözlər bütün incəliyinə qədər rellaşdırır bilir. Fikrimizcə, yalnız dürüst və zamanında işlənən sözlər oxuculara dərinlən təsir göstərə bilər. Bu mənada, Qabil irəlidə gedən söz ustalarındandır. Onun şeirlərində dilimizə böyük inam hissi vardır ki, bu hiss, bu gözəl duyğu fikrin bütövlük və dolğunluğunu təmin edir. Şairin “Üç nöqtə” adlı bir şeri vardır (1, 47-48). Bu şeirdə həm poetika, həm də dilçilik elmi baxımından dərin bir bilgi özünü göstərir. Qabil bədii dil ilə böyük bir nəzəriyyəni təqdim edir. Onun üç nöqtənin funksiyalarını izah edən şeri elə bir təsəvvür yaradır ki, sanki bir dilçi alimin şərhini dinləyirsən. Qabilin üç nöqtə haqqındakı fikirləri onun həm də dilçilik görüşlərinin əhatəli olduğunu göstərir:

Sözün, fikrin davamıdır üç nöqtə,
Üç sərçədir, telə qonub yellənir.
Kimin kimə eyhamıdır üç nöqtə,
Köks ötürüb ürəyində dillənir (1, 47).

Burada durğu işarələri içərisində üslub çalarlarının bolluğu ilə seçilən üç nöqtənin iki vəzifəsi obrazlılıqla açıqlanır. Belə ki, dilçilik elminə görə, hər hansı bir misra və cümlədən sonra qoyulan üç nöqtənin mənalardan biri o deməkdir ki, irəli sürülən fikrin ardı vardır. Digər anlamlarından biri isə hansısa bir fikrə işarə vurmaqdır ki, burada yozum oxucuya buraxılır. Şerin sonrakı misralarında üç nöqtənin fərqli anlamları üzə çıxır:

Arifə bir işarədir üç nöqtə,
Uzun-uzun mətləblərin qisası.
Üzr, ifşa, ibarədir üç nöqtə,
Hissin-ruhun dövr eləyən qisası (1, 47).

Üç nöqtə işarəsinin üzr diləmək, ifşa və rişxənd etmək kimi məna çalarlarının verildiyi bu misralarda elmi fikirlərlə bədii vəhdət halındadır. Bu maraqlı durğu işarəsinin sözlərini deməkdən utanan adamların abırını ifadə etməsi məqamı aşağıdakı misralarda sarrast şəkildə öz əksini tapmışdır. Qabil göstərir ki, bu vəziyyət ən çox sevgi məktublarında reallaşır:

Aşıqanə məktubların ovqatı,
Üçcə damcı həya təri – üç nöqtə.
Qarlı qışın, ilk baharın ovqatı,
İsmət-qismət çiçəkləri üç nöqtə (1, 48).

Azərbaycan dilinin sözləri anlam cəhətdən zəngindir və onlar böyük bir dəryanın saysız-hesabsız damllarına bənzəyir. Heç kəs dilimizdəki sözlərin hamısından istifadə edə bilmir. İnsanlar sözlərdən öz bacarıq və qabiliyyəti çərçivəsində, duyğu və düşüncələrini əks etdirəcək dərəcədə istifadə edirlər. Bəzən fikirləri düzgün və dəqiq ifadə etmək üçün sözlər köməyə çata bilmir. Yəqin bir zaman M.Müşfiq “Neyləyim ki, fikrim kimi gözəl olsun nəğmələrim?” dedikdə bunu nəzərdə tuturdu. Aşağıdakı misralarla Qabil təsdiq edir ki, fikrin ifadəsi üçün söz tapılmayanda üç nöqtə ən gözəl vasitəyə çevrilir.

Söz tapmasan, dada yetər üç nöqtə,
Əvəzində o danışar, o dinər.
Yersiz olsa, boş şey, hədəz üç nöqtə,
Mənalarla kədərlənər, sevinər (1, 48).

“Üç nöqtə” şeri müəllifinin ana dilimizi dərindən bilməsini və poetik mədəniyyətinin yüksək olduğunu göstərir. Bu durğu işarəsinin gizli mətləbləri ifadə etmək bacarığı, dilə gəlməyən sözləri bildirmək qabiliyyəti şairin nəzərindən qaçmamışdır:

İncə mətləb kodlarıdır üç nöqtə,	Bir him-cimdir, bir qaş-gözdür üç nöqtə,
Hər biri bir qıfıl bənddi, aç görək!	Qazdan ayıq xəbərdardı, ayıq ol!
Lap bir məktəb açarıdır üç nöqtə,	Dilə gəlməz elə sözdü üç nöqtə,
Bu məktəbin təlimindən qaç görək!	Atalar da üçdən deyib, sayıq ol! (1, 48).

Bədii dildə üç nöqtənin həsrət, intizar bildirməsi məqamları da vardır. Ana dilinin dadı -tamı çökmüş poetik dil ilə bu məqamı daha dərindən və mənalı əks etdirir. Burada şairin həssaslığı, dünyagörüş və istedadı birləşir:

Ömür yolu düz önündən keçər hey,
Baxıb-baxıb dolan gözdü üç nöqtə.
Xatirələr bulağından içər hey,
Gözü yolda qalan gözdü üç nöqtə (1, 48).

Mövzu-məzmun harmoniyasının gözəl örnəklərindən olan “Üç nöqtə” şerində fikir bütövlüyü, məntiqli, aydın və konkret sözlərlə verilir, dilin qayda-qanunlarını bilən və kamilliklə mənimsəyən müəllif tərəfindən poetik keyfiyyətlə təqdim edilir:

Mənaların açmasıdır üç nöqtə,
Açıldıqca şərhə qalmaz ehtiyac.
Təxəyyülün uçmasıdır üç nöqtə,
Simurqa da daha olmaz ehtiyac (1, 48).

Doğrudan da, üç nöqtənin mənasının açılmasına ehtiyac hiss olunur. Bu durğu işarəsi haqqındakı mülahizələrin nəzmə çəkilməsi şairin poetik və nəzəri təfəkkürünün açarını təqdim edir:

Etirafdır, xəyanətdir üç nöqtə,
Üzümüzə üç güllənin yeridir.
Anlayana kifayətdir üç nöqtə,
Köksümüzə üç güllənin yeridir (1, 48).

Diliçilik elmində üç nöqtənin elə bir mənası yoxdur ki, Qabilin “Üç nöqtə” şerində verilməsin. Adi bir durğu işarəsi haqqında belə mükəmməl fikirlərin əks olunduğu bu şerin dərsliklərə salınmasına ehtiyac vardır. Belə ki, bu əsər durğu işarələri haqqında verilən nəzəri biliklərin dərinləşməsinə, etik-praktik Azərbaycan dilinin zənginləşməsinə kömək edər.

Özünəlayıq bədii qüdrətə malik olan Qabil bədii sözü necə və nə zaman deməyi bacarır. Şairin fikir üföqləri genişliyi ilə seçilir və bu fikirləri təqdim etməyin ən gözəl vasitəsi kimi sözlər böyük rol oynayır. Sözüünü həmişə cəsarətlə deyən şairin poetik dilində diqqəti çəkən bir həyəcan və qorxu vardır:

Qorxuran gözlərimdə
Qala torpaq həsrəti.
Qələbədən, zəfərdən
Müjdə-soraq həsrəti (1, 57).

Bu misralar Z.Yaqubun “Xoçalı” şerindəki “Allah rəva görməsin mən bu dərdlə qocalım” fikrini yada salır və təəssüf ki, hər iki şair bu həsrəti əvvəldən duymuşdur. Qabilin qorxusunda başqa notlar da özünü göstərir:

Nəzakətsiz,
Nəcabətsiz,
Ləyaqətsiz,
Xəcalətsiz
Yazılardan qorxuram! (1, 58).

Bu misranı oxuyanda düşünürsən ki, doğrudan da yazılan əsərlərdə şairin sadələdiği keyfiyyətlər

olmalıdır. Qabil yaradıcılığının bütün dövrlərində cəmiyyət hadisələrinə, insanlara, adamlardakı keyfiyyət və çatışmazlıqlara qarşı həssas olmuş, mizan-tərəzi pozulanda susa bilməmişdir:

Gözümüz, zövqümüz az qalır çaşa,
Hər şey tərəzisiz, hər şey ölçüsüz (1, 51).

Qabilin aşağıdakı misraları aktuallığı və bütün zamanlar üçün gərəkliliyi ilə seçilir:

Retro məhni deyirlər
Ölməz mahnılarına.
Çayırtkə müğənnilər
Daraşıb, ay camaat,
Nəğməkar diyarıma (1, 59).

Şairin aşağıdakı sözləri “Vətən daşı olmayandan Olmaz ölkə vətəndaşı” – deyən Məmməd Araza bir cavab kimi səslənir:

Ol, ya olma Vətən daşı, -
Daş hər yerdə elə daşdır
Ol Vətənin Vətəndaşı,
Vətənçin Vətəndaş başdı (1, 61).

Qabil öz dünyası, öz qələmi, öz üslubu olan şair kimi tanınmış, şəxsiyyəti ilə ehtiram qazanmışdır. Aşağıdakı misralar şairin şəxsiyyətini açar bilir:

Qibləgahım – həqiqət,
Səcdəgahım – sədaqət.
Daş-tərəzim-ədalət,
Qətiyyətim – cəsarət (1, 117).

Sözügədən keyfiyyətləri bütövlükdə Qabilin poetik dilində görmək mümkündür. “Bəlkə də məhz Qabilə məxsus bayrağın altından cəsarətlə boy göstərdikləri üçündür ki, onun “Yarpaqlar tökülür”, “Küləkli havalarda, yağışlı havalarda”, “Məhəbbət deyil”, “Gedən yerim olaydı” kimi əsərləri vaxtilə böyük xalq şairimiz R.Rzanın diqqətini cəlb etmiş və o, ədəbi yığıncaqların birində şerimizin vəziyyəti barədə danışırkən həmin əsərləri təzə poetik kəşflər kimi qiymətləndirmişdi (2, 6). Cəsarətli adamlar sözünü deyər bilirlər və atalar məsələinə görə düz söz acı olduğundan hamı onu qəbul edə bilmir. Qabil də düz danışarlardan və bunu aşağıdakı fikirlərində səlissə şəkildə ifadə etmişdir:

Ürəyimdə dilimin Lap o tərs damarımda
Arasında çəpər yox. Bir kimsəyə zərər yox,
Bəzən sözüm acıdır – Lap elə hay-küyümlə
Acısında zəhər yox. Dostlara toxdağam mən (1, 118).

Şairin həyat səhifələrini vərəqləyənlər və yaşamı haqqında məlumat verən misralar onun yaradıcılıq xüsusiyyətlərini də açar bilir:

Nə tamarzı qalmışam, Şeir qılınclarının
Nə harın boy atmışam. Şimşək parıltısında
Yeddi dəryanı üzüb... Mən də öz qılincimi
Yetmiş yaşa çatmışam, Götürüb oynatmışam.
Nə irəli can atıb, Parıltılar içində
Nə qəflətdə yatmışam. Nuram mən, çırağam mən (1, 118).

Doğrudan da, söz meydanında öz qılincini oynadan şairin ədəbi dilimizdə özünəməxsus parıltısı vardır və onun ürəyəyanan sözləri, maraqlı mövzuları bu parıltının yaşam əbədiyyətinə inandırır. Akademik B.Nəbiyev yazır: “Mənə elə gəlir ki, bu və ya digər əsərinin mövzusunun, materialının kəntdənmi, şəhərdənmi götürdüyündən asılı olmayaraq, onlarda qaldırılan mühüm mənəvi-əxlaqi problemlər, izlənen yüksək məqsəd, təlqin edilən vətənpərvərlik və bəşərlik qayələri etibarilə Qabil şəhərli-kəndli bütün elin-obanın, cənublu-şimalı Azərbaycanımızın parlaq istedadlı şairidir” (2, 4).

Qabilin poetik dilində nəsihət xarakterli fikirlər adamları ayıq-sayıq olmağa çağırır:

Kəməşirin tamahdan qoru özünü...
Sən oxlov udannan qoru özünü (1, 9).
Səma yeddi rəngdə, yeddi çalarda,
Rəngi qarışandan qoru özünü (1, 10).

Əsərlərindən birində Qabil şeir xəstəliyini “şerin süqutu” adlandırır. Onun “borc” haqqında çox maraqlı və diqqətçəkici bir şeri vardır. Şeir lakonik dilə, lakin böyük fikirlərə malikdir.

Var əməl borcu: Millətin şairinə
Əməli salehlərə, Heykəl borcu...
Salehə valehlərə, Sənə təmək qoyublar,
Ülvilərə, Sən də boş-boş dayanma.
Qüdsilərə, Sabahkı xələfinə
Min oğuldan birinə, Təməl borcunu danma (1, 143).

Şairin dilində “vəfa borcu”, “cəfa borcu”, “sədaqət borcu”, “məhəbbət borcu”, “dəli sevda borcu” kimi maraqlı ifadələr vardır. Şeirdə o, olmayan borclardan danışaraq düz yol göstərir:

Xəyanət borcu yoxdur,	Rəzalətə rəzalətlə,
Rəzalət borcu yoxdur,	Cinayətə cinayətlə,
Cinayət borcu yoxdur,	Cəhalətə cəhalətlə
Cəhalət borcu yoxdur,	Haçan cavab verilmiş,
Xəyanətə xəyanətlə,	Görülüb mü böylə iş? (1, 144).

Qabilin əsərlərindən biri onun şeirləri haqqındadır. Əsərin dili məntiqli, axıcı və qibtəedicidir. Şair yazdığı əsərlərin gerçəkliyini, xüsusiyyətlərini poetik dillə çatdırır:

Saysız şeir içində adi şeirsən,
Ancaq nə şərikin, nə ortağın var.
Böyük bir axında üzüb gedirsən,
Xırdaca gəmisən, öz bayrağın var... (1, 184).

Bu gerçək fikir şairin söz adlı məmləkətdə öz bayrağının olduğunu ifadə edir və oxucu da bilir ki, Qabilin söz deməkdə öz yeri var. Şair, özü dediyi kimi, şerin, sözün dalınca sürünməmişdir, söz onun ruhunda, fikrində doğulmuşdur, hiss və duyğularında axmışdır. Şan-şöhrətdən uzaq olan şair şerinə üz tutaraq deyir:

Şan-şöhrət heykəli deyil gərəyim,
Gözütöx, könlütöx babat şairəm.
Hər sənə baxanda uçur ürəyim,
Babat olsam belə, xoşbəxt şairəm (1, 148).

Bu sözlər həqiqətdir, Qabili tanıyanlar onun, doğrudan da, təvazökar olduğunu bildirirlər. Şair “nə qədər bihudə” şeirlərinin olduğunu və bəlkə bundan sonra da olacağını qeyd etsə də, belə bir təsəllisi var:

Sənin çoxluğunu çox istəmişəm,	Lakin ölüm-zülüm quraşdırmağa
Bir yerə yığmışam, çox olmamışam.	Məni sövq etməmiş şerim bir kərə
Eybi yox, mən səndən razıyam, nə qəm,	Boğazdan yuxarı yaraşdırmağa
Qəzetlər küncündə yox olmamışam...	Məni sövq etməmiş şerim bir kərə (1, 185).

Şair şerinin, deməli dilinin canlı olduğunu və təvazökarlıqla kainatı “azacıq” əks etdirdiyini göstərir. Qabilin şeirləri mükəmməl, sözləri diridir. haqqındakı şerində onun öz həqiqəti vardır:

Mənim babam şerim, nöqsanlı şerim!
Təvazö xətrinə demirəm bunu.
Bütün qüsurilə vicdanlı şerim!
Gözlə vicdanını, yaşat ruhunu... (1, 186).

Qabil, söz kimi, şeir kimi əqidəni də üstün tutmuş, əqidəli insanlara dəyər vermiş, əqidəli insan kimi heç bir məsələdə bitərəf olmamışdır. Burada T.Bayramın sözləri yada düşür: “Bişərəf olmaqdır bitərəf olmaq”. Qabil şərəfli şairdir və şərəfin, əqidənin, düzlüyün şairidir:

Əqidəyə toxunma,
Əqidə müqəddəsdir.
Mənliyi təsdiq üçün
Təkcə əqidə bəsdir (1, 169).

Qabilin təkcə yeri səhv düşən insanların müsibət, dözümsüz, gərəksiz olduğunu göstərən “Səhv düşəndə yerimiz” şeri kifayətdir ki, o, yaddaşlarda qalsın. Bütün əsərlərində Qabilin öz izi var. İlk baxışda sadə görünən, lakin sərt və sərrast sözlər onun poeziyasının bəzəyidir. Qabil sözcülükdən uzaq, uzunçuluğa yaddır. Sözün qısasını sevən şairin oğluna ithaf etdiyi “Qarışdırma” şerindəki fikirlər bütün insanlara aiddir və hər zaman aktualdır.

Kobudluqla cəsarəti qarışdırma.
Yaltaqlıqla nəzakəti qarışdırma.
Mütiliklə sədaqəti qarışdırma.
Lovğalıqla ləyaqəti qarışdırma (1, 127).

Şairin dəyanətlə tərs damarın, tülkülüklə fərasətin, düşmənliklə rəqabətin, qızgınlıqla həqarətin, kefdamaqla səadətin, rəvayətlə uydurmanın, qənaətlə xəsisliyin, xəta ilə cinayətin, insafla səxavətin, küsü ilə kinin, girovla əmanətin, zorbalıqla əzəmətin, qaxınc ilə məzəmmətin, məzlumluqla nəcabətin və s. qarışdırılmaması ilə bağlı nəsihətləri hamımıza, xüsusilə də həyata yeni atılan gənclərə ən gözəl töhfədir ki, bu əsərin də dərsliklərə salınması yuxarı sinif şagirdlərinin şəxsiyyət kimi formalaşmasında faydalıdır. Qabilin başqa bir şerinin aşağıdakı misraları məna baxımından “Qarışdırma” şerindəki fikirlərlə üst-üstə düşür:

Səhv etmə! Tabelik-əsarət deyil.
Başçını saymamaq cəsarət deyil.
Qanun çevrəsində dolanırıq biz,
Qanuna baş əymək – xəcalət deyil (1, 207).

Deyilənlərə görə, “Qurani-kərim” də Tanrının 99 adı qeyd olunub və ikinci sırada insaf dayanır. İnsaf insanlığın göstəricilərindən biridir ki, Qabilin müraciət etdiyi mövzulardan yan keçməyib. “İstər gəda olsun, istər şah olsun, Birdir mahiyyəti insafsızların” – deyən şair insaf olan yerdə bir çox keyfiyyətin qalib gəldiyini qeyd edir:

İnsaf olan yerdə büdrəmz qələm,	İnsaflı heç zaman kəmfürsət olmaz,
Hər hökmü təsdiqə varmaz o saat,	Kəmfürsət, insafsız tapışdı – heç nə.
İnsaf olan yerdə dağılmaz aləm,	Onları məhv edən bir qüdrət olmaz,
Haqqına üstələr ölümü həyat. (1, 124).	İkisi qaynayıb-qarışdı – heç nə (1, 125).

“Saxtalıq – fəlakətdir” – deyən Qabilin fikirləri yetkin, sözləri təbiidir. Həyatı, cəmiyyəti mənfi-müsbəti ilə təsvir və tərənnüm edən şair bütün poeziyasında fayfdalandığı sözü də belə təqdim edir:

Söz qan salar araya,	Uzun söz – hədəz,
Söz məlhəmdir yaraya.	Söz şərbət, şəkər, .
Qısa söz – kəsər,	Söz zəqqum, zəhər (1, 209).

Qabil həmişə sözü uca tutmuş, təmiz, rəvan, aydın, dərin mənalı, “qəlbə yatan”, “xalqa çatan” sözləri yüksək dəyərləndirmiş və sözləehtiyatlı davranmışdır:

Buzda sürüşmək xətdir, bala!
Sözdə sürüşmək bələdir, bəla! (1, 218).

Şair “Ənənəvi şeir” əsərində sələflərinin söz ustalığını xatırlayır və onların sənətini məhz yaşarı cəhətlərinə görə “əzəli və əbədi” hesab edir (1, 217).

Sələflərini unutmayan şair müasirlərinə də münasibətini bildirmişdir. Onun Musa Yaqub haqqındaki misraları şairin bənzətmələrinin də fərqli olduğunu göstərir:

Musa Yaqub şerimizin
Səttar Bəhlulzadəsi.
Səttar Bəhlulzadəsi,
Əttar Bəhlulzadəsi (1, 220).

Qabilin dilimizdəki sözlər əsasında yaratdığı yeni ifadələr onun ədəbi dilimizə yüksək münasibətini üzə çıxarır. Qürur sıırmaq, ləyaqət müəllimi, sədaqət müəllimi (N.Rəfibəyli haqqında), “dümbələk şair”, səviyyə fəlakəti, cəhalət qayığı, milli şəərəfsiz, lal qəzəb, pərdəli kin-küdurət, əxlaq arşını, hərzə dolu yazılar, neşətə dolu, əqrəbə dolu, gümrə dolu yazılar, vicdanın sərhədi, ixtiyar qulu, qərar qulu, qayda qulu, zırxana, ağılın vərdişi, ağıl-qaralı mərmər dastan (Şəhidlər xiyabanı), ibrətamiz ehtişam, dəvə duyğusu, havakabab, yumruq möhürü, trəsdiqə varmaq, laqeydlik yükü, təsvirsiz təbəssüm, millətin şairinə heykəl borcu, əməl borcu, sabahki xələfə təməl borcu, asılıq borcu, bəxtin nərd taxtası, etiraf elanı, yaltaq cəsərət, imza yarışı, haram əzəmət, quru böhtan, sərxoşluq toxumu və s. kimi onlarla yeni mənalı ifadələr Qabilin öz qələminə məxsusdur. Qabilin mənalı sözləri, dərin fikirləri çoxdur. Onun “az” hesab etdiyi şeirlərində çox sayda dəyərlər mövcuddur və bu dəyərlər şairin ədəbi dilimizdəki mövqeyini müəyyənləşdirmək üçün bol-bol material verə bilər. Beləliklə, Qabil ədəbi dilimizdə öz sözü, öz maraqlı üslubu, deyim tərzini olan şairlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qabil. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 248 s
2. Nəbiyev B. Ön söz / Qabil, Seçilmiş əsərləri, Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 248 s. s. 4-8.

ABSTRACT

Sadagat Hasanova

QABIL AND OUR LITERARY LANGUAGE

The article reports the attitude of Azerbaijan well-known poet Qabil Imamverdiyev to our literary language. From this point of view, new phrases, meaningful words, and thoughts taken from his poems are analyzed. Through scientific ideas, the position of Qabil in our literary language is confirmed and is defined in his style characteristics. The scientific theoretical ideas nominated in the article are grounded through language facts taken from the poet's creativity.

РЕЗЮМЕ

Садакат Гасанова

ГАБИЛЬ И НАШ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК

В статье рассказывается об отношении известного азербайджанского поэта Габил Имамвердиева к нашему литературному языку. С этой точки зрения анализируются новые фразы, значимые слова и мысли, взятые из его стихов. Благодаря научным идеям положение Габил в нашем литературном языке подтверждается и определяется его стилевыми характеристиками. Научно-теоретические идеи, выдвинутые в статье, основаны на языковых фактах, взятых из творчества поэта.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08).

ELBRUS VƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 811.512.162

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN ŞEİRLƏRİNDƏ MÖRFOLOJİ YOLLA YARANAN SÖZ YARADICILIĞI

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbi dili, Məhəmməd Füzuli, morfolojiya, leksik şəkilçi, söz yaradıcılığı

Key words: Azerbaijani literary language, Mohammed Fuzuli, morphology, lexical expression, word creativity

Ключевые слова: азербайджанский литературный язык, Мухаммед Физули, морфология, лексическое выражение, слово творчество.

Tarixi təcrübə göstərir ki, hər bir dili yaşadan və onu inkişaf etdirən onun mənsub olduğu xalqdır. Dilin hərtərəfli inkişafı, zənginləşməsi yüksək zirvələrə qalxaraq bu günkü səviyyəyə çatması, yüksək zirvələrə qalxaraq beynəlxalq nüfuz qazanmasında dövlət xadimlərinin rolu danılmaz olduğu kimi, yazıçı və şairlərimizin də zəhməti, zehni əməyi az olmamışdır. Yəni Azərbaycan ədəbi dilinin bugünkü səviyyəyə çatması birdən-birə olmamış, lap qədimdən bu günə qədər tədricən, zaman-zaman inkişaf etmişdir və bu formalaşmada, inkişafda Azərbaycan yazarlarının, xüsusən klassik ədəbiyyat nümayəndələrinin fəaliyyəti, onların yaratdığı əsərlərin dili çox böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Məlumdur ki, ədəbi dilimizin formalaşma özü, əsasən XIII əsrdən başlamışdır. Bu başlanğıcda Həsənoğlu və İmadəddin Nəsiminin rolu inkaredilməzdir.

Ana dili şeirimizin babası sayılan İmadəddin Nəsimi ədəbiyyat tariximizdə çoxşaxəli, fəlsəfi görüşləri ilə bənzərsiz bir iz qoyub getməklə bərabər, çətin tarixi şəraitdə yazdığı ana dili qəzəllərdən iki bəndinə nəzər salaq:

Yanaram, eşqindən gözlərimdən axar yaşlar,

Həsrətin dərdi çıxardı yürəyimdən başlar.

Müddəi tən edibən başıma qaxar eşqin

Sınığa vacib deyildir bunca atmaq daşlar (7, s. 195).

Göründüyü kimi, bu dörd misra şeirdə cəmi iki söz (müddəi, tən) alınmadır. Bax klassik söz ustası Nəsiminin böyüklüyü bundadır. Bu, özül idi, bu ədəbi dilimizin təməli idi. Çox şübhəsiz ki, bu ənənə sonralar davam etdirilməsəydi, ədəbi dilimiz də davamlı inkişaf mərhələsinə çatmazdı. Bu mənada İmadəddin Nəsimi ilə yanaşı, Azərbaycan ədəbi dilimizin banisi olan M.Füzuli şeirlərinin dil xüsusiyyətlərini araşdırmaq, tədqiq etmək zəruridir. Çünki Məhəmməd Füzuli, hər şeydən əvvəl Şah İsmayıl Xətai dövründə yaşamış və ana dilində təkrar olunmaz qəzəllər, poemalar və digər şeir növləri yaratmışdır.

Dahi şairimizlə bizim aramızda dörd əsrdən artıq zaman məsafəsinə baxmayaraq o, bu gün də bizimlə doğma dildə danışır. Bunu da vurğulamaq vacibdir ki, Füzulinin ana dilində yazıb-yaratmağında Xətai babamızın rolu az olmamışdır. Belə ki, Şah İsmayıl Xətai (1486-1524) şahlıq taxtına keçəndən sonra Azərbaycan dilini fars dili ilə yanaşı, dövlət dili elan etmiş, özü də ana dilində şeirlər yazmışdır:

Xətai, işin düşər,

Gedib-gəlişin düşər.

Dişləmə çiy lökməni

Yerinə dişin düşər (6, s. 73).

Bax, bu əsl azərbaycan dilidir. On iki sözdən on ikisi də öz sözümdür. Xətai sözü şübhə doğurmasın, bu söz xata sözüdür. O da əsl Azərbaycan sözüdür.

Bax bu fürsətdən istifadə edən doğma dil yanğısı ilə yaşayan Məhəmməd Füzuli, elə bir himə bəndmiş ki, doğma dilimizdə müxtəlif səpgilərdə əsərlər yazmağa başladı və Yaxın Şərq ədəbiyyatında şöhrət qazanan şairlər sırasına düşdü. Ölməz sənətkarın anadilli əsərlərini vərəqlədikdə, araşdırdıqda məlum olur ki, o, şeirlərində təkcə adi sadə sözlərdən istifadə etməmiş, leksik morfevlərin köməkliyi ilə yeni-yeni leksik vahidlər, ayrı-ayrı nitq hissələrinə aid düzəltmə sözlər yaratmışdır. Bunlar da ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə ən qiymətli hədiyyə olmuşdur.

Qeyd edək ki, klassik ədəbiyyat nümayəndələrinin əsərlərinin dil xüsusiyyətləri, əsasən, bu və ya digər aspektdən araşdırılmış, tədqiqatə cəlb olunmuş, məqalələr, dissertasiyalar yazılmışdır. Lakin, ölməz sənətkarın – Məhəmməd Füzulinin anadilli şeirlərində işlənmiş morfoloji yolla yaranan sözlər tədqiqatə cəlb edilməmişdir. Elə buna görə də biz bu mövzuya müraciət etdik. Araşdırma zamanı məlum oldu ki, Məhəmməd Füzulinin ana dilli şeirlərində xeyli miqdarda sadə sözlərdən leksik morfevlər vasitəsilə yeni söz əmələ gəlmiş, bu da ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə böyük təkan vermiş, dilimizin saflaşmasına zəmin yaratmışdır.

Araşdırmalardan aydın oldu ki, Məhəmməd Füzulinin şeir dilində işlənən düzəltmə sözlərin yaranmasında ən çox isim və feil düzəldən leksik şəkilçilərdən istifadə edilmişdir. Bu leksik şəkilçilər aşağıdakılardır:

-xına¹, -dar¹, -yar¹, -lıq⁴, -xar¹, -çı, -gər, -ustan, zar və s. (isim düzəldən); feil düzəldənlər: -ıl⁴, -ı, -dər, ir⁴, -ar², -dır⁴, -la², -n, -ın⁴, -al², -t.

İndi isə ölməz sənətkarın şeirlərində yuxarıdakı leksik morfemlərlə düzəldilmiş sözlərin yeni leksik vahidlərin işlənmə məqamlarına və onların hansı nitq hissəsinə aid olduğuna nəzər salaq. Öncə düzəltmə isimləri əmələ gətirən leksik şəkilçilərə diqqət yetirək:

- Məsdüddür Füzuliyə meyxanələr yolu,
Ya rəbb, hidayət eylə təriqi-səvab ona! (4, s. 12)
- ...Könlümü tənhalıq eylərdi pərişan sinədə,
Olmasaydı cəm hər yanında peykanın görüb.
...Ləlin ilə badə bəhs etmiş zəhi gümrahlıq,
Oldu vacib eyləmək ol biədəbdən ictinab. (4, s. 19)
- ...Gəl, ey rahət sanan əsbabi-dünya, qılma nadanlıq,
Fəriqi fəqr tut kim, fərq imiş aləmdə soltanlıq.
Murad ər səltənət kimi-dildir, nəfsə tabesən,
Hə hasil səltənət adilə qılmaq bəndəfərmanlıq.
Pərişanlıqdan, ey xəlqi cahan, siz cəm edin xatir,
Ki, mən cəm eylədim hər yanda bir pərişanlıq.
Nə taledir bu kim, aləmdə ağaz etmədim bir iş,
Kim, o işdən sərəncam etmədim hasil peşmanlıq.
Mən zülmi-sərih ol kafir eylər, kimsə mən, etməz,
Füzuli, küfr olurmu gər desəm yoxdur müsəlmanlıq. (4, s. 20-21)
- Saqiya, müy sun ki, daimi qəmdürür huşyarlıq,
Məstlikdir kim qılır qəm əhlinə qəmxarlıq. (4, s. 21)
- Var fikrin, yox qəmin çəkmək nədir, bir çam ilə,
Bixəbər qıl kim, mənə bir az yoxluq, varlıq. (4, səh. 21)
- Ey Füzuli eylərəm qəti-təəlluq hamudan,
Bu təriq içrə Tövfiq elərsə yarlıq. (4, səh. 22)
- ...Sərlə azadəlik ismilə yaraşmaz yürümək,
Onu həm şiveyi-rəfara giriftar eylə. (4, səh. 25)
- ...Şəmi ruxsarı odu qıldı məni atəspərəst,
Çaki-sinəmdə tamaşa eylə atəsgahimə. (4, səh. 28)
- ...Aşiq isən rindu rüsvalıqdan ikrah etmə kim,
Eşq sirrin intizai dövr pünhan etməz. (4, səh. 43)
- ...Ey könül ömrümü verdin yelə aşiqlik ilə
Baxma hər qönçə ləbü gülruxə, ah etmə dəki! (4, səh 46)
- ...Handa olsan, qarıcı tək sən gözət ismət yolun,
Açma göz divarlardan hər evə rövzən kimi. (4, səh. 53)
- ...Lalərəng etdi gözüm qan ilə xaki-dərini,
Kimyagərdir edər gördüyü torpağı qızıl. (4, səh. 64)
- ...Ol güli-xəndanı görmək mümkün olsaydı mənə,
Sən tək, ey bülbül, gülüstanə güzar etməzdim. (4, səh. 72)
- ...Demiş hər qönçəyə aşiqliyim razın səba derlər,
El ağzın tutmaq olmaz, qorxuram, ey gül, sana derlər. (4, səh. 102)
- ...Yaşım təxti-rəvandır, taci-zərrin şöleyi-ahım
Görün kim, dövləti-əşq ilə soltanlığım vardır,
...Ləbin dövründə kim, insan olan can der ona mütləq,
Əgər abi-həyat etsəm tələb, heyvanlığım vardır.
Füzuli, cami-mey tərkin ülib zöhd ilə təqvadan,
Hamu danaya rövşəndir bu kim nadanlığım vardır. (4, səh. 106)
- ...Naziklik ilə qönçeyi-xəndanı edən yad,
Etməzmi həya ləli-dürəşanını görcək. (4, səh. 129)

Yuxarıdakı nümunələrdə işarələnmiş: tənhalıq, gümrahlıq, soltanlıq, nadanlıq, bəndə fərmanlıq, müsəlmanlıq, huşyarlıq, qəmxarlıq, yoxsulluq, varlıq, yoxluq, azadəlik, aşiqlik, naziklik və s. bu tipli isimlər -lıq⁴ leksik şəkilçisi ilə əmələ gəlib. Bu şəkilçi XVI əsrdən ta üzü bəri məhsuldar şəkilçilər sırasında olub və olmaqdadır. Füzuli dilində işlənmiş -çı⁴ leksik şəkilçisi də hər zaman məhsuldar şəkilçi olsa da, şairin dilində

az işlənib; təkcə bir yerdə (qapıcı) rast gəldik. İsim düzəldən digər leksik şəkilçilər sırasında –istan⁴ (-stan) (gülüstan), -xana (meyxana, qəmxana), -gər (kimyagər), -a (yara) və s. qeyri-məhsuldar şəkilçilər də az deyildir. Ədəbi dilimizdə işlənən atəşgah sözünə də məhz Füzulinin şeirlərində də rast gəldik.

Qeyd edək ki, Məhəmməd Füzulinin şeirlərində müxtəlif nitq hissələrindən, yaxud feilin özündən düzələn feillərə daha çox rast gəldik ki, bunların, yəni həmin feilləri yaradan leksik morfemlərin, demək olar ki, hamısı müasir dilimizdə söz yaradıcılığında fəal iştirak edir. Nümunələrə nəzər salaq:

...Oxlarından kim tikan tək sancılıbdır hər tərəf
Gülbünüdür xəmə qədim, hər qönçə bir peykan ona (4, səh. 14)
Saldı xəttin zövqünü dil cana qanlar uddurub,
Tifl tək kim, oxudarlər zəcr ilə Quran ola. (4, səh. 15)
...Çıxarmaq etsəlet təndən çəkib peykanın ol sərvin,
Çıxan olsun dili-məcruh, peykan olmasın ya rəbb. (4, səh. 17)
...Nalədəndir ney kimi avazeyi-eşqin bülənd,
Nalə tərkin qımazam ney tək kəsilsəm bənd-bənd. (4, səh. 24)
...Bu nə işdir ki, bizi inə kimi incəldib,
Salır iplik kimi hər dəm bir uzun sövdayə.
...Ayağın bağlamış avarələrin sənət ilə,
Yox nihayət səri-kuyində gözən şeydayə.
...Daraldar qönçə hülqun, dürci-ləlin gəlsə gültarə,
Qaraldar aftabı sayə, çəksən pərdə rüxsarə. (4, səh. 26)
...Dövrən mənə qələmtək sevda qapısın açdı,
Ta qəddimi qəmindən döndərdi zəf nalə. (4, səh. 27)
...Bəla navəkləri sancılmasınmı köksümə hərdəm,
Dolaşır şənə tək hər ləhzə ol zülfü-pərişanə. (4, səh. 28),
...Həqiqət xəttini yazmaq dilərsən lövhü-zatında,
Xətin gülrüxlərin mənzur tut, məşqi-məcaz eylə. (4, səh. 36)
...Necə ləlin gec gəlir göftarə, guya kim bilir,
Mən kimi ol ləldən ayrılmağı düşvar ləfz. (4, səh. 39)
...Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırar,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz. (4, səh. 44)
...Dövr vəhmindən yetirməzdim kudurət könlümə,
Gərçi dövrənin müxalif gəzməyi məşhur idi. (4, səh. 47)
...Məhşər günü görəm, derəm, ol sərviqaməti
Gər onla həm görünməse, gəl gör qiyaməti,
...Tərki-mey etdin, ey könül, əyyami-gül gəlir,
Əlbəttə, bu işin çəkilər bir nədaməti. (4, səh. 50)
...Göydə ahım yeri söndürdü çırağın günəşini,
Yerdə əskim ayağa saldı dürü-qəltanı. (4, səh. 57)
...Məlhəm qoyub onarma. Sinəmdə qanlı dağı,
Söndürmə öz əlinlə yandırdığım çırağı. (4, səh. 59)
...Ey Füzuli, cana yetmişdim, könüldən şükr kim,
Bağladım bir dilbərə, qurtardım ondan canımı. (4, səh. 67)
Mərdümü-çəşmim ayağına rəvan su tökdü
Ki gərək su tökülə sərvin ayağına müdam. (4, səh. 69)
...Qönçə qılmaz şad gül açmaz tutulmuş könlümü,
Arzuməndi-ruxi-alü ləbi-xəndanınam. (4, səh. 70).
...Sökülmüş köksümü, kim, doludur qəmzən xəyalilə,
Həramilər yatağı mənzili-viranə bənzərdim.
Füzuli, hər dəm məni əhli-nəzər təni,
Ki, neyçün ləlin çəşməyi-heyvana bənzətədim. (4, səh. 77)
...Dad-xahım sənə, damən nə çəkisən məndən,
Yoxmu vəhmin ki, tutanı həsr günü damanın. (4, səh. 84).
...Ucaldın qəbrim, ey bidərdlər, sənsi-mələmətdən,
Ki, məlum ola dərd əhlinə qəbrim ol əlamətdən. (4, səh. 97)
...Könlüm açılır zülfi-pərişanını görcək,
Nitqim tutulur qönçeyi-xəndanını görcək.
...Baxdıqca sənə qan sacılır didələrimdən,
Bağrım dəlinir nəvəki müjganını görcək. (4, səh. 129)
...Kəbə ihramına, zahid, dedilər, bel bağladı,
Eylədim təhqiç, onun bağladığı zünhar imiş. (4, səh. 130)

Nümunələrin sayını istənilən qədər artırmaq olar və buna heç ehtiyac da duyulmur, çünki Məhəmməd Füzulinin şeir dilində morfoloji yolla söz yaradıcılığı baxımından feillərə daha çox təsadüf olunur. Nümunələrin izah və şərhinə baxaq:

- Sancıldı, kəsildim, çəkilir, sökülmək, tutulmuş, açılır, tutulur feilləri –ıl⁴ leksik şəkilçilər vasitəsilə təsirli feillərdən təsirsiz feil düzəlmişdir.
- Ud-dur-ub feilində -dur leksik şəkilçisi ilə yeni leksik vahid – feil yaranıb.
- Çıx-ar-maq feilində -ar şəkilçisi vasitəsilə təsirsiz feildən təsirli feil yaranıb.
- İncəldib feilində incə sifət –l sifətdən fei, -t (-d-ya keçməklə) təsirsiz feildən təsirli feil düzəldib.
- Bağ-la-mış(dır) feili –la leksik morfem ilə bağ ismindən feil yaradıb.
- Dar-al-d(t)ar feili dar sifətindən –al şəkilçisi ilə feil, -t lüksik şəkilçi vasitəsilə təsirli feil düzəldib. Qaraldar feili də həmin yolla düzəlib.
- Döndərdi – qeyri-məhsuldar –dər şəkilçisi ilə feildən feil düzəldib.
- Dilərsən – dil isim -ə isimdən feil düzəldib – diləyər qeyri-qəti gələcək zamandır.
- Qayrılmağı – ayrı sifət, -l sifətdən feil yaradıb.
- Art-ıran – art feil –ır təsirsiz feildən təsirli feil düzəldib, -an feili sifət şəkilçisidir.
- Görünməse feilində -ün təsirsiz feildən təsirli qayıdış feil yaradıb.
- Yandırmaq, söndürmək –öldürmək feillərində -dır⁴ şəkilçiləri vasitəsilə təsirsiz feildən təsirli feil yaradıb.
- Bənzə-t-dim –t şəkilçisi ilə təsirsiz feildən təsirli feil düzəldib.
- ucaldın – uca sifətindən –l şəkilçisi vasitəsilə feil, -t şəkilçisi ilə təsirli feil yaranıb və s.

Nəticə etibarlı ilə qeyd edə bilərik ki, Məhəmməd Füzulinin anadilli şeirlərində leksik morfemlər vasitəsilə yaranan düzəltmə sözlər istənilən qədərdir və ən çox isim və feil düzəldən leksik şəkilçilər müasir Azərbaycan ədəbi dilində indi də işlənməkdədir. Qeyd edək ki, ölməz sənətkarın şeir dilində sifət və zərf düzəldən leksik şəkilçilərə rast gəldik. Maraqlıdır ki, bu leksik şəkilçilər müasir Azərbaycan ədəbi dilində indi də işlənməkdədir. Qeyd edək ki, ölməz sənətkarın şeir dilində sifət və zərf düzəldən leksik şəkilçilər də az işlənməmişdir. Qismət olsa növbəti yazılarımızda onlardan da söz açacağıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, Bakı, 1961
2. Azərbaycan ədəbi dil tarixi, I cild, Bakı, 2007
3. M.Füzuli. Əsərləri, Bakı, “Şərq-Qərb”, I cild, 2005
4. M.Füzuli. Əsərləri, Bakı, “Azərbaycan”, I cild, Bakı, 1996
5. M.Füzuli. Seçilmiş əsərləri, Bakı, yazıçı, 1984
6. M.Qiyasbəyli. Azərbaycan dilində morfoloji söz yaradıcılığı, Bakı, Maarif, 1987
7. N.Xudiyev. Azərbaycan milli ədəbi dilinin yaranması və inkişafı, Bakı, ADPU, 1994
8. S.Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, Bakı, ADU nəşriyyatı, 1964
9. H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası, Bakı, Azərnəşr, 1962
10. H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, ADU, 1990
11. Y.Seyidov. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Bakı, 2002

ABSTRACT

MORPHOLOGICAL WORDS IN THE POEMS OF MOHAMMED FUZULI

Historical experience shows that it is the people who live and develop every language. Writers and poets have worked hard to make a difference in language development and enrichment. That is to say, the literary language of Azerbaijan has not reached its current level, but has gradually developed from time to time, and the formation of Azerbaijani writers, especially classical literature, and the language of their works have been of great importance in this formation.

РЕЗЮМЕ

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ СЛОВА В СТИХАХ МУХАММЕДА ФИЗУЛИ

Исторический опыт показывает, что именно люди живут и развивают каждый язык. Писатели и поэты трудились, чтобы сделать разницу в развитии языка и обогащении. То есть литературный язык Азербайджана не достиг своего нынешнего уровня, но время от времени постепенно развивался, и формирование азербайджанских писателей, особенно классической литературы, и языка их произведений имело большое значение в этом образовании.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

İRADƏ QASIMOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
irade.gasimova1969@gmail.com

UOT: 811.133.1

FRANSIZ DİLİNDƏ CÜMLƏNİN GENİŞLƏNMƏSİNDƏ SÖZÖNLƏRİN ROLU

Açar sözlər: Sadə cümlə, sözönlər, genişlənmə, cümlənin qrammatik əsası, sintaktik əlaqələr, hal şəkilçiləri, məkan, zaman, möhkəmləndirmə, konkret sözlər

Keywords: simple sentence, preposition, expansion, grammatical base of the sentence, syntactic unit, syntactic relationships, case indicators, space, time, consolidation, concrete words

Ключевые слова: Простое предложение, дополнения, распространение, основа грамматического предложения, синтаксическая единица, предлог, синтаксические отношения, датчики, пространство, время, склеивание, конкретные слова

Başqa dillərdə olduğu kimi, fransız dilində də cümlə bitmiş fikir ifadə edən nitqin bir vahididir. Bitmiş fikir dedikdə fikrimizi çatdırmaq üçün bədənimizin bütün hərəkətləri nəzərdə tutulur: təsdiq etmə, məlumat vermə, fikir yürütmə, sual-cavab, duyğu və istəklərimizi ifadə etmə(6.5). Müstəqil, yaxud asılı cümlə ümumi olaraq iki əsas hissədən təşkil edilmişdir – mübtəda və xəbər. Məsələn; Pierre étudie –Pyer təhsil alır. Pierre est étudiant – Pyer tələbədir. (6.9) İki əsas üzvdən ibarət olan bu cümlələrin genişlənməsinə baxaq: Pierre étudie à l’université d’Etat de Nakitchevan – Pyer Naxçıvan Dövlət Universitetində təhsil alır. Pierre est étudiant depuis trois ans – Pyer üç ildir ki tələbədir. Pierre travaille pour gagner sa vie – Pyer pul qazanmaq üçün işləyir. Chaque matin Pierre sort de la maison avec son père – Hər səhər Pyer evdən atası ilə çıxır.

Cümlə, cümlə üzvlərindən başqa, cümlə üzvü ola bilməyən, sözlər arasında sintaktik əlaqələr yaradan və məntiqi əlaqəni göstərən köməkçi sözlər vasitəsilə də möhkəmləndirilə bilər. Bu köməkçi sözlər sırasına sözönləridə daxildir.

Fransız dilində sözönləri maraqlı vahidlərdən biridir. Onlar cümlə üzvləri arasında tabelilik əlaqəsi yaradan və bu üzvlərin bir-birinə olan qrammatik münasibətləri bildirən köməkçi nitq hissəsidir. Sözönlər bir sözdən(à, de, par, contre, sans, avec...) yaxudda söz qruplarından(grâce à, au dessus de, à l’intérieur de, à partir de, au lieu de, à l’aide de, ...) təşkil edilmişdir. Sözönləri dəyişməzdir və ismi, əvəzliyi, sifəti yaxud da feili digər üzvlərə bağlayırlar.

Sözönləri müxtəlif əlaqələr ifadə etməyə xidmət edir. Bu baxımdan, aşağıdakı örnəklərə nəzər salaq: Mənsubluq münasibəti bildirən sözönləri: C’est la bicyclette de Valentin-Bu, Valentinin velosipedidir.

Yer mənası ifadə edən sözönləri: Tu viens chez moi?-Sən bizə gəlirsən? Il arrive de Rome O Romadan gəlir.

Zaman mənası ifadə edən sözönlər: Il arrive dans trois jours-O, üç gündən sonra gəlir.

Vasitə bildirən sözönlər: Un pantalon de ski-Xizək salvarı.

Maddə yaxud da material ifadə edənlər: une veste en cuir-Dəri gödəkçə(2.80).

Sözönlərin fransız dilinin qrammatikasında əhəmiyyətli yeri var.

Sözönlərin funksiyasını Azərbaycan dilində əksər hallarda hal şəkilçiləri bəzən isə qoşmalar ifadə edir; məsələn; à la maison-evə, evdə(hal şəkilçisi) avec mon ami-dostum ilə(qoşma). Cümlə üzvləri arasında yaratdıqları münasibətlərə görə fransız dilindəki sözönlər iki qrupa bölünür:

1.Müəyyən tabelik əlaqəsi yaratmaqla bərabər müxtəlif konkret münasibətlər(zaman, məkan və s.) bildirən sözönlər: dans, sur, sous, entre, devant və s.

2. Yalnız tabelik əlaqəsi yaradan sözönlər: à, de.

Tərkib etibarını sözlərlə sadə (dans, sur, à, de, par); düzəltmə(pendant excepté durant) və mürəkkəb, (près de, à côté de) olur.

1. Konkret münasibətlər bildirən sözönlər

1. Zaman münasibəti bildirən sözönlərdən ən əsası bunlardır: (1.79)

Avant(əvvəl) – avant la leçon(dərindən əvvəl):

Après(sonra) – après la réunion(iclasdan sonra)

Dépuis (dan, dən – çıxışlıq hal şəkilçisi) – depuis le matin (səhərdən)

Pendant(zamanında, vaxtında) pendant la récréation(tənəffüs vaxtında)

2 Məkan münasibəti bildirən sözlərdən ən əsasları bunlardır; məsələn;

Sous(altında) – sous la table(stolun altında)

Sur (üzərində üstündə) – sur la table(stolun üstündə)

Chez(gilə gildə) – chez mes amis(dostlarım gildə)

Près de(yaxınlığında)- près de la maison(evın yaxınlığında)

A côté de(yanında) – à côté de l'école(məktəbin yanında)

Autre de(ətrafında) – autre du jardin(bağın ətrafında)

Parmi(arasında) – parmi les étudiants(tələbələrin arasında)

Entre(arasında) – entre nous(bizim aramızda)

Bəzi sözlər həm zaman, həm məkan mənası verə bilər məsələn;

(Dans)məkan mənası – dans la classe(sınıfdə)

2) zaman mənası – dans deux heures(iki saatdan sonra)

Vers 1) məkan mənası – vers la maison(evə tərəf)

2) zaman mənası – vers huit heures(saat səkkizə yaxın)

Jusqu'à 1) məkan mənası – jusqu'à la ville(şəhərə qədər)

2)zaman mənası – jusqu'à midi(günortaya qədər)

Avec, par, pour və sans sözləri. Bu sözlər də tabelilik əlaqəsi yaratmaqla bərabər müxtəlif münasibətlər ifadə edir (1.80).

a) avec sözü adətən birgəlik münasibəti bildirərək Azərbaycan dilinə *ilə* qoşması kimi tərcümə olunur məsələn;

Elle joue avec ses enfants (O, öz uşaqları ilə oynayır)

b)Par sözü cümlədə ismi fələ tabe edir. Par sözü məchul növdə olan feillərlə və yaxud təsirli fəllərin participe passe forması ilə işlədilərək isimə subyekt mənası verir və Azərbaycan dilinə *tərəfindən* sözü ilə tərcümə olunur məsələn;

C'est écrit par moi (Bu mənim tərəfindən yazılır).

La ville occupée par les ennemis était affamée (Düşmənlər tərəfindən alınmış şəhər aclıq keçirirdi).

Par sözü aktiv formalı fəllərlə işlədilərək isimə məkan mənası verir və Azərbaycan dilinə *ilə* qoşması və yaxud çıxışlıq halın şəkilçisi -dan² kimi tərcümə olunur məsələn;

Il faut passer par cette rue(Bu küçə ilə keçmək lazımdır) yaxud (Bu küçədən keçmək lazımdır).

c) Pour sözü ismin əvəzliyin yaxud məsdərin fələ tabe olmasını bildirir və Azərbaycan dilinə əksər hallarda *üçün* qoşması ilə tərcümə olunur məsələn;

J'ai acheté ce livre pour vous(mən bu kitabı sizin üçün almışam)

Elle achète des jouets pour son fils(O öz oğlu üçün oyuncaq alır)

Il travaille pour vivre(O yaşamaq üçün işləyir)

Sans sözü ismi fələ tabe edir və Azərbaycan dilinə inkar affiksi -süz, siz, suz, süz kimi tərcümə olunur məsələn;

Sans famille – ailəsiz

Sans sözü bəzən məsdərlə birlikdə Azərbaycan dilinə fəli bağlama kimi tərcümə olunur.

2.Yalnız qrammatik tabelik münasibəti yaradan sözləri:

Yalnız qrammatik tabelik münasibəti yaradan sözlülər sırasına, əsas etibarlı ilə, iki sözü (àvə de) daxildir:(1.81)

1) à sözü, adətən, ismin, məsdərin yaxud vurğulu əvəzliyin fələ tabe olmasını ifadə edir; məsələn;

Donnez cette balle à Pierre (Bu topu Pyerə verin).

Elle ne pense qu'à toi (O, yalnız sənın haqqında düşünür).

Commencez à lire (Oxumağa başlayın)

A sözü, əksər hallarda, məna etibarlı ilə Azərbaycan dilinin yönlük və yerlilik hal şəkilçilərinə uyğun gəlir məsələn;

Nous allons à l'école. (Bizməktəbəgedirik).

Nous sommes à l'école. (Bizməktəbdəyik).

2) de sözü aşağıdakı hallarda işlədilir:

a) de sözü isimi-isimə tabe edərək təyini söz birləşmələrini yaradır; məsələn ;

Le journal de mon père(atamın qəzeti).

Une rue de village(kənd küçəsi).

Une maison de bois(taxta ev).

b) de sözü ismi fələ tabe etdikdə Azərbaycan dilindəki çıxışlıq hal şəkilçisinə uyğun gəlir: məsələn;

Elle vient du village (O, kənddən gəlir).

Il parle de ses enfants(O, öz uşaqlarından danışır).

c)de sözlü məsdəri başqa feilə tabe etdikdə Azərbaycan dilinin təsirlilik hal şəkilçisinə uyğun gəlir: məsələn ; Finisser de lire! (Oxumağı qurtarın!).

Gətirdiyimiz misallardan görüldüyü kimi, sözlülərin cümlələr arasındakı yaratdığı əlaqə son dərəcədə müxtəlifdir: zaman, yer, məkan, mənşə, mənsubiyyətlik, səbəb, məqsəd, vasitə, tərz və s. Sözlülər cümlələrin həcmi genişləndirərək onların aydınlaşdırılmasında, möhkəmləndirilməsində xüsusi rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. M. Quliyeva Fransız dilinin qrammatikasına dair qısa məlumat, 1962
2. Silvi Poison-Kinton, Selin Üe-Oql, Roksan Bule, An Vern- Siriey Fransız dilinin izahlı qrammatikası Fransa, 2006, Başlanğıc səviyyə
3. Silvi Puason-Kinton, Selin Üe-Oql, Roksan Bule, An Vern-Siriey Fransız dilinin izahlı qrammatikası, Tapşırıqlar, Fransa, 2006, Başlanğıc səviyyə
4. Silvi Puason-Kinton, Ren Mimran, Michel – Maheo-Lö Koadik Fransız dilinin izahlı qrammatikası Fransa, 2005, Orta səviyyə
5. N.Steinberq Fransız dilinin qrammatikası, Leningrad 1972, I hissə
6. N.Steinberq Fransız dilinin qrammatikası, Leningrad 1972, II hissə

ABSTRACT

THE EXPANSION OF SIMPLE SENTENCES BY MEANS OF PREPOSITIONS IN FRENCH

The article deals with the expansion of simple sentences by means of prepositions. In this regard, prepositions used in colloquial language are studied. The role of prepositions in the expansion of simple sentences is highlighted. It is noted subject and predicate are the fundamentals of any simple sentence but when used with prepositions the given information is much more concrete. Simple, derivative and compound prepositions are exemplified. Prepositions of concrete meaning and subordinate relation are stressed. Prepositions make the meaning much clearer and expand the sentences, however, they are additives. Meanwhile, in the very article the significance of prepositions as semantic units is clarified based on language facts.

РЕЗЮМЕ

О РАСПРОСТРАНЕНИИ ПРОСТЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ ЗА СЧЕТ ПРЕДЛОГ В ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

В статье говорится о вопросах распространения синтаксических единиц в Азербайджанском и французском языках. С этой целью, привлекаются к изучению простые типы предложений. Здесь освещаются некоторые проблемы дополнений в распространении простых предложений. Показывается, что в простом предложении члены, показывающие общность или предложение, само по себе является целенаправленным, но в процессе обогащения за счет своих дополнений иногда бывают такие случаи, когда значение дополнения прежде всего, равно смыслу употребляемых членов. В таком случае дополнение не имеет зависимости, и это означает, что член также имеет значение понятия, к которому относится. В науке языкознания дополнение считается зависимым членом. В статье огромное значение семантической ценности дополнения, оправдывается фактами языка.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ. ELMİ ƏSƏRLƏR, 2019, № 1 (98)

NAKHCHIVAN STATE UNIVERSITY. SCIENTIFIC WORKS, 2019, № 1 (98)

НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ. НАУЧНЫЕ ТРУДЫ, 2019, № 1 (98)

MİRYAQBUB SEYİDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
miryaqub.seyidov92@gmail.com

UOT: 81.374

**MƏHƏMMƏD İBN HİNDUŞAH NAXÇIVANI VƏ
“SİHAH ƏL – FORS” LÜĞƏTİ**

Açar sözlər: *Məhəmməd Naxçıvani, “Sihah əl – fors”, Şəmsi – Münşi, əlyazma, Hülakular dövləti*

Key words: *Mohammad Nakhchivani, “Sihah al fors”, Shams Monshi, manuscript, The Hulaguid state*

Ключевые слова: *Мухаммед Нахджавани, Сихах аль форс, Шамс Монши, рукопись, Государство Хулагуидов*

Qədim Azərbaycan torpağı olan Naxçıvan Yer kürəsində həyatın başlandığı ilk insan məskənlərindən biridir. Azərbaycan xalqı bu diyarda qədim və zəngin mədəniyyət yaratmışdır. Naxçıvan, eyni zamanda dünyanın da ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindəndir. Azərbaycanın digər bölgələri kimi Qədim Şərqi sivilizasiyaları ilə sıx bağlı olan Naxçıvan tarixi inkişafın gedişində dərin iz qoymuşdur. Bu diyarda Azərbaycan xalqının zəngin tarixi, elmi və mədəni irsi formalaşmışdır.

XIII-XIV yüzillərdəki tarixi şəraitin mürəkkəbliyinə baxmayaraq, Naxçıvan sosial-iqtisadi və mədəni cəhətdən inkişaf etməkdə idi. Həmin dövrdə Naxçıvan, Ordubad, Culfa şəhərləri Azərbaycanın şəhər həyatında mühüm yer tuturdu. Naxçıvanda görkəmli dövlət, elm və mədəniyyət xadimləri fəaliyyət göstərirdi. Bu dövrdə elmin və mədəniyyətin inkişafında, Naxçıvanın bu sahədə bütün dünyada tanınmasında xüsusi bir mövqe tutmuş nəsilərdən biri də Hinduşah Naxçıvanilər olmuşdur. Həmin dövrdə yaşamış olan bir çox alim kimi Səncər ibn Abdulla ən-Naxçıvaninin nəslindən də elm, mədəniyyət və dövlət idarəçiliyi sahələrində çox tanınmış şəxsiyyətlər çıxmışdır. Həmin nəsilin nümayəndələrindən biri də, nəvəsi Məhəmməd bin Hinduşah bin Səncər Naxçıvani olmuşdur. Məhəmməd Naxçıvani XIII əsrdə Azərbaycanda və Şərqi tədqiqatçı kimi ailəsində dünyaya göz açmışdır. Məhəmmədin anadan olduğu ilin bilinmədiyi, uşaqlıq çağlarının Arqun xanın (1284-1291) hakimiyyəti dövrünə təsadüf etdiyi və ya hicri 684-cü ildə (1285- 86) anadan olduğu və s. barədə qeydlər mövcuddur. Lakin, "Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib" ("Dərəcələrin müəyyənləşdirilməsində katiblər üçün vəsait") əsərində verilmiş bir fakt müəllifin anadan olduğu tarixi nisbətən dəqiq müəyyənləşdirməyə kömək edir. Belə ki, Məhəmməd Naxçıvani "Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib" in müqəddiməsində qeyd edir ki, əsər başa çatanda onun 73 yaşı var idi. Digər tərəfdən əsərin zamanəmizə qədər gəlib çatmış əlyazma nüsxələrindən birində-İstanbulun "Köprülü kitabxanası" nda mühafizə olunan 1241 nömrəli əlyazmada maraqlı bir fakta təsadüf edilir. İlk növbədə qeyd edək ki, bu nüsxə əsərin ən qədim məlum əlyazma nüsxəsi olub bir başa orijinaldan köçürülmüş və 1396-cı ilin aprelin 3-də sona çatmışdır. Xəttatın yazdığına görə, Məhəmməd Naxçıvani "Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib" 1360-cı ilin mayın 19-da (761 hicri ilin rəcəb ayının 2-də) qaralama şəklində tamamlamış və sonradan Təbrizdə əsərin üzərində uzun müddət yenidən işləyərək və redaktə edərək onu tam şəkildə, son variantda 1366-cı ilin aprelin 6-da (767 hicri ilin rəcəb ayının 24-də) başa çatmışdır. Göstərilirdiyi kimi, əsər başa çatanda müəllifin 73 yaşı var idi.

Məhəmməd Naxçıvani ailədə yaxşı tərbiyə almış və təhsilə yiyələnmişdir. Atası Hinduşahın yolunu davam etdirən alim Azərbaycan dili ilə yanaşı, türk, fars, ərəb dillərini mükəmməl öyrənmiş, dövrünün bir sıra elmlərini mənimsəmişdir. Geniş məlumata, dünyagörüşünə malik, dövlət işlərindən məharətlə baş açan, dərin düşüncəli və savadlı şəxs olan Məhəmməd Naxçıvani tezliklə elm aləmində məşhurlaşır və dövrünün görkəmli alimi kimi tanınır. O, XIV əsrin 20-ci illərində Təbrizə gələrək Hülakular dövlətində müxtəlif vəzifələrdə işləməyə başlayır. Məşhur tarixçi, dövlət xadimi, vəzir Fəzlullah Rəşidəddinin oğlu Qiyasəddin Rəşidin münşisi və nədimi kimi fəaliyyət göstərən Məhəmməd tezliklə onun hörmətini və ehtiramını qazandı.

Alimin əməksevərliyi, elmi olması, bacarığı onunla Qiyasəddin Rəşidi arasında xoş münasibətlərin yaranmasına səbəb olur və bu dostluq uzun müddət davam edir. Məhəmməd Naxçıvani hörmət və ehtiram əlaməti olaraq Sihah əl-fors əsərini Qiyasəddinə həsr edir. Alimin dərin elmini, dövlət işlərini mükəmməl bilməsini nəzərə alan Qiyasəddin Rəşidi onu sultan Əbu Səidə tanıtır. Əbu Səid Məhəmməd Naxçıvaninin dövlət quruluşu və idarə sistemini əks etdirən xüsusi əsər yazmağı barədə fərman verir. Lakin, alim bu mövzuya həsr etdiyi "Dəstur əl katib fi təyin əl məratib" əsərini bir müddətdən sonra yazmağa başlayırsa da, ömrünün sonlarında, Əbu Səid və Qiyasəddin Rəşidin ölümündən (1336) çox sonra başa çatdırır. Əsər Cəlairi hökmdarı sultan Şeyx Üveysə ithaf edilmişdir.

Məhəmməd Naxçıvaninin əsas fəaliyyət dairəsi münşiliklə (katibliklə) bağlı olmuşdur. Bu sahədəki fəaliyyətinə görə ona "Şəmsi-Münşi ən-Naxçıvani" (Naxçıvan münşilərinin günəşi) ləqəbi verilmişdir.

Məhəmməd Naxçıvani, özünün yazdığı kimi həm də ədalətli din xadimi idi. Görünür onun sonrakı fəaliyyəti dini işlərlə daha çox əlaqədar olmuşdur. Alim bu sahədə də öz bacarıq və qabiliyyətini nümayiş etdirə bilmiş, müxtəlif dini vəzifələrdə işləmiş və ən nəhayət, sultan Uveysin vaxtında ən yüksək pilləyə qalxaraq "Ölkənin baş qazısı" vəzifəsində çalışmışdır. Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani zəngin elmi irsə malik olmuşdur. Onun dilçilik, tarix və yaqın ki, din sahələrində əsərləri mövcud olmuşdur. Lakin, alimin elmi irsindən zəmanəmizə qədər iki əsəri gəlib çatmışdır. Onlardan biri "Sihah əl-fors" adlı izahlı lüğət, digəri isə dövrün dövlət sənədlərinin nümunələrini əks etdirən və ictimai-iqtisadi, siyasi, mədəni və dini-mənəvi həyatı barədə məlumat verən "Dəstur əl katib fi təyin əl mərətib" adlı əsəridir.

Məhəmməd Naxçıvanının "Sihah əl fors" lüğəti tədqiqatçıların diqqətini yaxından cəlb edən əsərlərdəndir. Məhəmməd Naxçıvanının ədəbiyyatşünaslıq, qrammatika, leksikologiya və s. kimi filoloji məsələlərindən bəhs edən "Sihah əl fors" lüğəti, bir növ atasının elmi fəaliyyətinin davamıdır. Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvanının "Sihah əl fors" əsəri müəllifin müqəddiməsi (dibaçə), 25 bab, 431 fəsil və 2300 sözün izahından ibarətdir. Əsərin 4 əlyazma nüsxəsi məlumdur. Onlardan ikisi İranda, biri Hindistanda, digəri isə Əfqanıstandadır. Ə.Taətiyə məxsus İran nüsxəsi mühafizə dərəcəsi, nəfis və tam olması ilə digərlərindən seçilir. Əfqanıstan nüsxəsi M.Bəhruzun yazdığına görə, Hindistan və İran əlyazma nüsxələrindən öz qədimliyi və bütövlüyü ilə fərqlənir. Onun fikrincə bu nüsxə Məhəmməd Naxçıvanının oğlu Kamaləddin tərəfindən gözəl xəttlə köçürülmüşdür. Müqəddimədə bir neçə məsələ barədə məlumat verilir: Əvvəlcə Fəzlullah Rəşidəddinin və oğlu Qiyasəddinin dövründəki güzəranı tərifləyən müəllif öz bəndəliyindən, fəqirliyindən söhbət açır və vəziyyətdən qurtulmaq üçün müəyyən iş görmək, çalışmaq lazım olduğunu yazır və bu məqsədlə "Sihah əl fors" lüğətini tərtib etdiyini bildirir. Onun fikrincə bu lüğət həmvətənləri üçün əhəmiyyətsiz olmayacaq, ətraf ölkələrə yayılacaq və şöhrət tapacaqdır. Daha sonra o, lüğət sahəsində çalışmış alimlərdən, onların əsərlərindən, "Sihah əl fors" un tərtibinin və bu cür adlandırılmasının səbəblərindən, eləcə də, bu işdə nəzərə çarpan qüsurlardan və iradlardan bəhs edir. Bu lüğət elm aləmində "Fərhəngi Məhəmməd ibn Hinduşah" və ya "Risale-i Məhəmməd Hinduşah" və s. adlarla da məlumdur. Dünyanın bir sıra ölkələrində-İranda, Hindistanda, Əfqanıstanda, Azərbaycanda bir sıra görkəmli alimlər onunla maraqlanmış, bu lüğət barədə öz mülahizələrini söyləmişlər. "Sihah əl fors" lüğəti 1962-ci ildə (1341 h.ş) Tehrandə Ə.Taəti tərəfindən çap olunmuşdur. Naşir öz müqəddiməsində əsərin müəllifi, onun Naxçıvandan olması, həyat və yaradıcılığı, əsərin məziyyətləri və əlyazma nüsxələri barədə məlumat verir və mülahizələrini Dai əl -İslamın, Dehxodanın və s. alimlərin sözləri ilə əsaslandırır. Sihah əl fors lüğətinin Tehran nəşri 3 əlyazma əsasında hazırlanmışdır. 4-cü nüsxə-Əfqanıstan nüsxəsi naşirə məlum olmamış və həmin nəşrdə istifadə olunmamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. V. Piriyeu. Naxçıvan tarixindən səhifələr, Bakı, Müəllim Nəşriyyatı, 2004
2. İ Hacıyev, Ş. Məmmədov. Naxçıvan və Naxçıvanlılar, Bakı, 2001
3. R.Məmmədov. Naxçıvan Şəhərinin Tarixi Oçerki, Bakı, 1997
4. C. Sadiqova. T. Əliəsgərova, Əs-Sihah əl-əcəmiyyə, Bakı, «Şərq-Qərb», 1993
5. 1373, حسین وفايي، فرهنگ فارسي، دانشگاه تهران، تهران، 1373
6. 1354، علي عبد العلي طاعتي، صحاح الفرس، انتشارات بنگاه ترجمه و نشر كتاب، تهران، 1354
7. 1361، غلامحسين بيگدلي، صحاح العجم، مركز نشر دانشگاهي، تهران، 1361
8. 1366، غلامحسين بيگدلي، صحاح العجم، نسخه غازان، انتشارات وحيد، تهران، 1366

ABSTRACT

Miryagub Seyidov

MOHAMMED IBN HINDUSHAH NAKHCHIVANI AND HIS SIHAH - AL FORS DICTIONARY

The article is devoted to the role of the great Azerbaijani scientist Mohammed ibn Nakhchivani and his "Sihah al-Fors" in the history of eastern linguistics. The dictionary was written by the son of Fakhraddin Hindusha Nakhchivani, a prominent linguist and scientist who has a special place in the history of Azerbaijan. After the writing of the "Sihah al-Fors", the development of the history of vocational education in the east has observed.

PEZIOME

Мирягуб Сейдов

МУХАММЕД ИБН ХИНДУШАХ НАХЧЫВАНИ И ЕГО СЛОВАРЬ СИХАЛ АЛ-ФОРС

Статья посвящена великому азербайджанскому ученому Мухаммеду ибн Нахчывани и его «Сихах аль-Форс» в истории восточного языкознания. Словарь был написан сыном Фахраддина Хиндуша Нахчывани, выдающегося лингвиста и ученого, занимающего особое место в истории Азербайджана. После написания «Сихах аль-Форс» началось развитие истории Востока.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

ZÜLFİYYƏ İSMAYIL

AMEA Naxçıvan Bölməsi

ismayilzulfiyye@yahoo.com

UOT: 811.512.162

**NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏKİ QOŞA SÖZLƏRİN YARANMASINDA
LEKSİK-SEMANTİK VƏ MORFONOLOJİ PRİNSİP**

Açar sözlər: *Naxçıvan, dialekt, şivə, dil faktı, qoşa sözlər*

Keywords: *Nakhchivan, dialect, accent, language facts. double words*

Ключевые слова: *Нахчыван, диалект, говор, языковых фактов, парных слов*

Söz yaradıcılığı fonetika qatından tutmuş sintaksis qatına qədər olan vahidlərlə əlaqədardır. Ona görə də söz yaradıcılığı bölməsi istər-istəməz digər dilçilik bölmələri ilə əlaqəli şəkildə tədqiq olunur. Söz yaradıcılığı probleminin sistemli tədqiqatçısı Səlim Cəfərov söz yaratma yollarından leksik, morfoloji və sintaktik yolu qeyd edir (4, s. 135). Həmçinin, alim Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı məsələsi ilə fundamental şəkildə məşğul olan alimlərin fonetik yolla söz yaradıcılığı məsələsinə az fikir verildiyini təəssüflə qeyd edərək, bu problemin bəzi xüsusiyyətlərini araşdırmışdır (4, s. 12-18). Belə ki, leksik-semantik yolla söz düzəltmə prosesində fonetik dəyişmələr əsas meyyar olur. Fonetik yol anlayışının əslində morfonoloji yol olduğunu və digər leksik-semantik prinsiplərdə də morfonoloji hadisələrin mümkünlüyünü nəzərə alanda söz yaradıcılığı mexanizmində morfonologiyanın əvəzsiz rolunu yaxşı təsəvvür etmək olur. Biz Naxçıvanın dialekt və şivələrində qoşa sözlərin formalaşmasında həm leksik-semantik, həm də morfonoloji prinsipin rolunu aydın şəkildə müşahidə edirik. Müasir ədəbi dilimizin zənginləşməsində bu cür mənə genişlənməsi və ya mənə daralması nəticəsində yaranan sözlərin də rolu böyükdür. Ədəbi dil normalarının formalaşmasında dialektlərin hər biri az və ya çox dərəcədə iştirak edir. Bu zaman dialektlərdəki eynimənalı sözlərdən yalnız biri ədəbi dildə norma səciyyəsi qazana bilir, digərləri dialektlərdə yaşayır. Dialektlərdə, eləcə də ədəbi dildə eyni və ya yaxın mənəli sözlərin qoşa işlənməsi diqqəti cəlb edir. Bu sözlərdən biri müasir ədəbi dildə işlənir və anlaşılır, digərinə isə yalnız Naxçıvanın dialekt və şivələrində təsadüf olunur. Belə sözlər ədəbi dillə dialektlər arasındakı daimi əlaqəni özündə əks etdirir, müxtəlif dialektlərdə olan eyni mənəli sözlər ədəbi dilə daxil olmaq uğrunda mübarizə aparır; tarixi kateqoriya olan normanın dəyişməsi, müxtəlif amillərin təsiri ilə bu sözlərin ədəbi dildə mövqeyi zaman-zaman dəyişir və bir sözün yerini digər sözə verməsi uzun sürən proses olduğu üçün müəyyən müddət onlar hər ikisi dildə işlənir. Sonra elə dövr gəlir ki, dili tərk etmiş söz yeni sözü izah etmək məqsədilə onunla qoşa işlənir və nəhayət, yerini yeni sözə verərək arxaikləşib dialektlərdə fəaliyyət göstərir. Variantların ədəbi dildə qoşa işləndiyi dövrdə belə sözlərdən bəziləri daşlaşmış ifadəyə çevrilərək məhz bu şəkildə qəbul olunur. Deməli, eyni və ya yaxın mənəli sözlərdən təşkil olunmuş qoşa sözləri tarixən lüğət tərkibində gedən proseslərin göstəricisi kimi qəbul etmək olar. M. Adilov belə sözlər haqda yazır: “Müasir dildə müstəqil şəkildə işləmə bilməyən daha bir sıra arxaik və ya alınma sözlər öz sinonimlərinin ikinci tərəfində yaşamaqda davam edir: *nəsil-soy, səs-kiiy, söz-sov, uzundraz, bozqır, çayrud* (yer adı), *qabqacaq, qanqarta* (1, s. 134). B. Əhmədov belə sözləri calaqlanma adlandırır, müxtəlif qəbilə və tayfa dillərində işlənmiş eyni mənəli sözlər hesab edir və göstərir ki, “Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi müxtəlif qəbilə və tayfa dillərinin qarışığı ilə şərtlənir” (3, s. 40).

Naxçıvanın dialekt və şivələrində leksik-semantik və morfonoloji yolla sözyaratma prinsipləri qoşa söz modelində özünü göstərir ki, bunun da iki növü müəyyənləşdirilmişdir.

1) Ablaut hadisəsi ilə yaranan qoşa sözlər; Bu üsulla yaranan qoşa sözlərdə birinci komponentin ilk hecasındakı sait gen olur, ikinci asemantik komponentdə isə həmin sait dar variantda işlənir. Yəni *a/u* bəzi hallarda isə *o//u, ə//ü* əvəzlənmələrini əks etdirən komponentlərdən birincisi semantik, ikincisi asemantik söz şəkildə qoşulub yeni leksik vahid kimi işlənir. Naxçıvan dialekt və şivələrində söz yaradıcılığında bu modelə uyğun rast gəldiyimiz dil faktlarına nəzər salaq: məsələn; *qara-qura, kasıb-kusub, çax-çux, danq-dunq, tak-tuk* və s. Nümunələrdən də görüldüyü kimi, təkhecalı qoşa sözlər imitativlərə aiddir. M. Kaşğarlının lüğətində də belə sözlərin (məsələn; *çaq-çuq, şal-şul, cart-curt, sart-surt, qart-qurt, qarc-qurc*) çox işləndiyini müşahidə etmək olar:

2) Sifət dərəcələrində intensivlik yaradan infiks vasitəsi ilə yaranan qoşa sözlər. Bu üsulla yaranan qoşa sözdə topluluq bildirən *ba* morfeminin qalığı, yəni infiksə çevrilmiş *m, b, p* elementi işlənir. Birinci

komponent semantik, ikinci komponent isə asemantik söz olur, birinci komponentin morfonoloji variantı kimi işlənir. Naxçıvanın dialekt və şivələrində belə qoşa sözlərin iki növünə rast gəlirik:

1) Birinci komponent saitle başlanırsa, ikinci komponentə-m infiksi əlavə olunur: *un-mun, az-maz, ot-mot, alt-malt, üst-müst, uşaq-muşaq, odun-modun, adam-madam, ilan-milan, oyun-moyun* və s.

2) Birinci komponent samitlə başlanırsa, ikinci komponentdə həmin samit –m infiksi ilə əvəzlənir; *daş-maş, çit-mit, yağ-mağ, köç-möç, kənd-mənd, qurd-murd, keçə-meçə, qarı-marı, qoyun-moyun, keç-i-meçi, yaş-maş, köz-möz, naxoş-maxoş* və s.

Naxçıvan MR-in şivələrində bu modelin digər bir forması ilə də rastlaşırıq. Deyək ki, qoşa sözlərin ilk komponenti sait səslə başlanır ikinci komponentə isə -m əlavə olunur. Bu isə ayrı-ayrı qoşa sözlərdə asemantik komponentlə üst-üstə düşə bilər, yəni müxtəlif qoşa sözlərdə eyni morfonoloji variant ortaya çıxır. Məsələn; *az-maz, aş-maş* və s. Söz yarıdıcılığında bu qoşa sözlərin əmələ gəlməsindəki leksik-semantik və morfonoloji yolun Azərbaycan dilində qədimdən mövcud olduğu müşahidə edilir.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində tez-tez müşahidə olunan *çör-çöp* yazılı ədəbiyyatla müqayisədə xalq ədəbiyyatında və canlı danışq dilində qoşa sözlərdən daha çox istifadə olunur. Bu da səbəbsiz deyildir. Çünki qədim türk xalqlarının tarixi keçmişi ilə sıx surətdə bağlıdır. Dərs kitablarında rast gəldiyimiz Həbibə haqqında əhvalata diqqət edək: “Ağqoyunlu sultanı Sultan Yaqub Şirvanda ova çıxmış. İndiki Ucar Bərgüşat kəndi yaxınlığında ordusundan uzaq düşür. Harada olduğunu, kəndin ağasının kim olduğunu bilmək istəyir. Köməkçilərindən birinə yamacda quzu otaran uşaqdan lazımi məlumatı almaq üçün onun yanına göndərir. Daha sonra onların arasında belə bir dialoq olur:

- Sen burda nə edirsən?

- Çör-çöp yığıram.

- Çör nədir, çöp nədir?

- Çör ayaqda duranlar, çöp qırılıb torpağa düşənlər” (2, s. 231). Biz diqqəti çör-çöp qoşa sözlərinə çəkmək istərdik. Naxçıvanın dialekt və şivələrində çöp iki mənada işlədilir. Saman incəliyində olan hər hansı budaq və ya taxta parçası və ya dəyərsiz, yararsız olduğu üçün atılan kiçik şeylər buna bəzən zir-zibil də deyilir.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində rast gəlinən digər bir qoşa söz nümunəsinə diqqət edək: məsələn; *sülük-qılıq*. “Adama başqaları ilə mehriban dolaşmağın, yaxın ünsiyyət qurmağın yollarını göstərmək məqsədi ilə “sülüyün-qılığın olsun” öz məqsədini həyata keçirmək üçün onu bir qılıqla, yəni xoş sözlərlə dilə tut deyirlər” (6, s. 13). Bu sözə M.Kaşğarının “Divanü-lügət-it türk” əsərində də rast gəlinir: “qılıq hal və tavrılar. Halka tavrılar biçimi”. M.Kaşğarının “Divanü-lügət-it türk” əsərində topladığı XI əsrdə və daha əvvəllər türk xalqları tərəfindən işlədilən ümumtürk kəlimələrindən bir çoxunun müasir Azərbaycan dilində işlədilməsi, ədəbi dildə işləklidən çıxmış bir sıra qədim türk sözlərinin indi də Naxçıvanda canlı danışq dilində mövcudluğu bu diyarın əzəli və əbədi türk torpağı olmasının danılmaz sübutudur (6, s. 13).

Naxçıvanın dialekt və şivələrində rast gəlinən digər bir dil faktına diqqət edək: məsələn; *əkə-ükə*. Yaşlı adamlar bəzən körpə, balaca uşağın ağına, düşüncə tərzinə heyərlənəndə ona “Elə bil əkə-bükə (və ya əkə-ükə) adamdır”- deyirlər. Bu sözün etimologiyasını araşdırdığımızda görürük ki, *əkə-ükə* özbək dilində böyük qardaş (8, s. 71), *ükə* isə uyğur türkcəsində böyük deməkdir (8, s. 203). Deməli, bu günə qədər Naxçıvanın dialekt və şivələrində, xalq arasında bu sözün ifadəsi elə eyni türk xalqlarındakı leksik-semantik, həm də fonetik formasını qoruyub saxlayaraq bənzətmə məqsədilə işlədilir.

Naxçıvan dialekt və şivələrində rast gəlinən bəzi qoşa sözlərin yaranması üçün tələb olunan şərtlər sırasında semantik meyar həlledici rol oynayır. Semantik meyar dedikdə, komponentlər arasındakı qarşılıqlı mənə əlaqələri nəzərdə tutulur. Qoşa sözlərin tərkib elementlərinin semantik təhlili göstərir ki, komponentlərin vahid kompleksdə birləşməsi təsadüfi olmur, mənə baxımından şərtləndirilir. Komponentlər bir-biri ilə müəyyən ümumi mənəni ifadə etmək üçün birləşirlər. Bu münasibətlə M.Adilov yazır: “Semantik cəhətdən qoşa sözlərin komponentlərinin vahid tərkibdə birləşməsi təsadüfi deyil, müəyyən qanunlara tabe olan xüsusi səciyyəli sözdüzəltmə üsuludur” (1, s. 154). Naxçıvanın dialekt və şivələrində müşahidə olunan qoşa sözlərin tərkib hissələrinin qarşılıqlı münasibətinə görə 3 mənə qrupuna bölmək olar: 1) sinonimlərdən təşkil edilən qoşa sözlər; 2) komponentləri antonim münasibətində olan qoşa sözlər; 3) ortaq motivə malik sözlərdən yaranan qoşa sözlər.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində sinonimlərdən yaranan qoşa sözlərə diqqət edək. İki eyni və ya yaxın mənəli sözün vahid kompleksdə birləşməsi qoşa sözlərin əmələ gəlməsinin ən geniş yayılmış üsulu hesab edilə bilər. Qoşa sözlərin digər növləri kimi sinonimik birləşmələr genezis etibarilə qədim hadisədir. Naxçıvanın dialekt və şivələrində müşahidə edilən sinonimlərdən təşkil olunan qoşa sözlərin iki qrupunu fərqləndirmək olar:

a) hər iki komponenti müstəqil mənəyə malik olan qoşa sinonimlər; Məsələn; *qüssə-qubar, ev-eşik, kənd-kəsək, xalça-palaz, çöl-biyaban, dilli-dilavər, qada-bəla* və s. bu cərgədə yaxın mənəli sözlərin zənciri əmələ gəlir.

b) komponentlərindən birinin mənası anlaşılmayan və ayrılıqda işlənmə bilməyən qoşa sözlər. Məsələn; *dərd-sər, ax-vay, ah-tuğ* və s. yaxınmənalı sözlər birləşərək qoşa sözlərin komponentləri kimi çıxış edirlər. “Sinonimlər məna və emosional–üslubi xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənən müxtəli formalı sözlərdir. Dubletlərdən fərqli olaraq, “eynımənalılıq anlayışı sinonimlərin təbiətinə yaddır” (10, s. 75). Deməli, qoşa sinonimlərdən təşkil olunan birləşmələrin komponentləri arasında mütləq məna bərabərliyindən danışmaq olmaz. Komponentlərin sinonimliliyi, əsas etibarilə, onlardan hər birinin bu və ya digər qoşa sözdəki ən yaxın mənalılarına əsasən müəyyənləşdirilir.

Dildə çox zaman ayrılıqda götürüldükdə sinonimlik cərgədə bir-birindən xeyli uzaqda duran və ya ümumiyyətlə bir cərgəyə daxil olmayan sözlərin yaratdığı qoşa sözlər də qoşa sinonimlərə aid edilir; məsələn; *allı-güllü, ev-eşik, həyat-baca, zurna-qaval, at-dəvə, qız-gəlin baş-göz, qılinc-qəm, qab-qacaq, qab-qasıq, qənd-çay, sel-su, toz-torpaq, dağ-daş* və s. Bəzən qoşa sözün yaranmasında təşkileddici faktor kimi komponentlərin bir-birinə semantik baxımdan uyğunluğu yox, hadisə və əşyaların zahiri görünüşündəki oxşarlıq çıxış edir. Bununla əlaqədar olaraq, *kir-pas, his-pas, toz-duman, boz-bulanıq, qar-yağış* və s. qoşa sözlərinə diqqət edək. Birinci birləşmədəki ikinci element məhz pas anlayışının ifadəsindən çox, birinci komponentlə eyni mənanın-çirk semantikasının verilməsinə xidmət edir. Eləcə də, boz-bulanıq qoşa sözlərindəki birinci komponent rəng bildirməkdən çox, keyfiyyəti ifadə edir. S.Cəfərov qoşa sözlərin bu tipinə aid olan nümunələri (ürək-dirək, izi-tozu, daş-qaş) “biri məcazi mənada sinonim olan sözlərin birləşməsi” (4, s. 153) hesab edirdi. Fikrimizcə, bu tipli vahidlərin “ortaq motivi əsasında əmələ gələn qoşa sözlər” başlığı altında nəzərdən keçirilməsi daha məqsədəuyğundur. “Ortaq motiv” termini daha geniş olub, bu məzmunlu bütün birləşmələri əhatə edir, çünki ikinci komponentin məcazi mənada birinci komponentə sinonim olması üçün məhz ortaq motiv tələb olunur.

Qoşa sözlərin digər bir növü eyniköklü sözlərin birləşməsindən yaranır. Bu tipli qoşa sözlərdə birinci komponent həm də ikinci komponentin leksik əsası kimi çıxış edir. Məsələn; *gül-gülüstan, dar-darısqal, dar-dartış, dar-düdüh, düz-düzən, toz-tozanaq, bağ-bağça, bağ-bağat, göy-göyərtili, iç-içalat, dil-dilçək, bağ-bağat* və s. “Eyni leksik vahidin birinci komponentdə müstəqil söz, ikinci komponentdə isə kök morfem kimi funksiya göstərməsi üzündən bəzi tədqiqatlarda belə qoşa sözlər səhvən təkrarlara aid edilmişdir (12, s. 78). Bizcə, bu mülahizə qətiyyən doğru hesab edilə bilməz, çünki nümunələrdən də görüldüyü kimi, komponentlər bir-birini sadəcə təkrar etmir, birinci komponentdə sadə söz kimi çıxış etmiş kök ikinci komponentdə sözdüzəldici şəkilçilə qəbul etdikdən sonra yeni leksik vahidə çevrilir. Məlumdur ki, “əksər halda düzəltmə söz törəndiyi əsas sözün semantikasından tamamilə uzaqlaşmış, yeni lüğət vahidi kimi kök sözün ifadə etdiyi məfhumun əlamətlərindən biri əsasında formalaşır və onu qabarıq ifadə edərək müstəqil söz səviyyəsində çıxış edir” (11, s. 82). Deməli, söhbət eyni sözün təkrarından yox, eyniköklü sinonimlərin birləşməsindən gedə bilər. Doğrudan da, yuxarıda nümunə olaraq gətirdiyimiz dil faktları heç cür təkrar hesab edilə bilməz, çünki komponentlər arasındakı semantik və struktur fərq göz qabağındadır.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində antonimlərdən yaranan qoşa sözlərə də rast gəlinir: Əks mənaya malik sözlərin birləşməsi qoşa sözlərin əmələgəlmə üsullarından biridir. Bu üsul bütün türk dillərində geniş yayılmış və qədim türk yazılı abidələrində də əks olunmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” abidəsinin dilində də antonim qoşa sözlərə rast gəlmək olur: İrağından-yaqınından gəlmişdilər (9, s. 93); Əvvəl-axır uzun yaşın ucu ölüm! (9, s. 115). Qoşa antonimlərdə komponentlər keyfiyyətin, kəmiyyətin, həcm və ölçünün, əlamətin, vəziyyətin, rəngin, yaşın, hərəkətin və s. əksliyini ifadə etsə də, əsas məna çaları cümlə kontekstində müəyyən olur. *şit-şor, götür-qoy, gir-çix, get-gəl, üz-astar, əl-ayaq* və s. Ümumiyyətlə, Naxçıvan dialekt və şivələrində rast gəlinən əks mənalı sözlərin birləşməsindən əmələ gələn qoşa antonimlərin mənasında məcaziləşməyə və idiomatikliyə xüsusi meyil duyulur. Məsələn; “*oturub-durmaq*” qoşa sözünün həqiqi nominativ mənası inkişaf edərək məcazi idiomatik mənaya keçmişdir. Bu qoşa söz ümumi şəkildə “özünü aparma” semantikasını ifadə edir. “Oturub-durmaq” şəklində işləndikdə isə bu qoşa söz tamamilə fərqli məna ifadə edir “dostluq etmək” məzmunu daşıyır; Yaxud “*get-gəl*” qoşa sözü komponentlərinin mənası “münasibət yaratmaq” semantikasını daşıyır. “*alt-üst etmək*” dağıtmaq, “*aşağı-yuxarı getmək*” vərgar etmək, “*gec-tez*” yaxın zamanda, “*götür-qoy etmək*” düşünmək mənasını daşıyır. Belə misalların sayını artırmaq da olar: *irili-xırdalı, ağıl-qaralı, böyükli-küçüklü, məmə yeyəndən-pəpə yeyənə, var-yoxum, gecəm-gündüzüm, xeyirim-şərim, yaxşı-yaman* və s. Qoşa antonimlər, adətən, mütləq antonimlərdən yaranır. Ə.Dəmirçizadənin qeyd etdiyi kimi: “Mütləq antonimlər antonim qoşalığı və antonim mürəkkəbliyi üçün də əlverişli sayır; çünki nisbi antonimlərin bir çoxundan antonim qoşalığı və antonim mürəkkəbliyi yaratmaq mümkün olmur; məs.; əvvəl-axır qoşalığı olur, lakin əvvəl-sonra qoşalığı olmaz; halbuki əvvəl mən dedim, sonra sən cümləsində əvvəl sözü ilə sonra sözü antonim kimi işlədilmişdir” (5, s. 137).

Naxçıvanın dialekt və şivələrində, canlı xalq ifadələrində ortaq motivə malik sözlərdən yaranan qoşa sözlərə rast gəlinir. Belə sözlərin yaranmasında ümumi əlamətlər rol oynayır. Bu anlayışlar qoşa sözlərin üçüncü tipinin yaranması üçün semantik əsas kimi çıxış edir. Dilçilik ədəbiyyatında “ortaq motiv”lə yaranan qoşa sözlər müxtəlif başlıqlar altında – “mənasına görə korrelyativ olan sözlərin birləşməsi”, “tərkib hissələri müəyyən qrup əşya, hadisə və prosesləri ifadə edən qoşa sözlər”, “bir-birinə sinonim və antonim nisbətə olmayan sözlərin birləşməsindən əmələ gələn qoşa sözlər” və s. təqdim olunmuşdur.

Eynicinsli məfhumların ortaq motivə malik olması qoşa sözlərin əmələ gəlməsi üçün semantik zəmin hazırlayır. Məsələn; “*izi-tozu qalmamaq*” sabit birləşməsinin tərkib hissəsi olan “iz-toz qoşa sözü məhz ortaq motiv əsasında – qaçan, aradan çıxan adamın və ya yox olan əşyanın özündən sonra, ardınca qoyduğu əlamətə görə formalaşmış.

Naxçıvanın dialekt və şivələrində ortaq motiv əsasında yaranan qoşa sözlərin böyük bir qismi məcazi mənə bildirir və frazeoloji birləşmələrin tərkib hissəsi kimi çıxış edir; məsələn; *ürək-dirək vermək, göz-qulaq olmaq, əl-ayaq etmək, baş-beynini aparmaq, dağa-daşa düşmək, göz-qaş oynatmaq, əldən-dildən düşmək, dilə-dişə salmaq* və s. Deməli, qoşa sözlərin üçüncü tipi fərdi mənalarına görə fərqli, lakin hər ikisi üçün ümumiləşdirici motivə malik sözlərdən təşkil olunur.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, Naxçıvanın dialekt və şivələrində qoşa sözlərin formalaşmasında leksik-semantik prinsip başlıca rol oynayır. Komponentlər ya sinonim, ya antonim, ya da ortaq motivə malik sözlərlə ifadə olunur. Bu da qoşa sözləri oxşar konstruksiyalı digər vahidlərdən – yəni mürəkkəb sözlərdən fərləndirir, çünki mürəkkəb sözlərin təşkili üçün tərkib hissələri arasında belə tematik ümumiliyin olması zəruri hal hesab olunmur. Digər tərəfdən, leksik-semantik prinsipə və onun konkret təzahür formalarına əsaslanaraq komponentlərindən birinin mənası müasir dildə anlaşılmayan qoşa sözlərin semantikasını da aydınlaşdırmaq mümkün olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M.İ. Azərbaycan dilində qoşa sözlər // Filoloji fakültəsinin əsərləri. Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1958, s. 147-164.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, IV c., Bakı: Elm, 2011, 860 s.
3. Əhmədov B.B. Azərbaycan dili söz yaradıcılığında sadələşmə meyli. Şivə materialları əsasında. Dərs vəsaiti. Bakı: APİ-nin nəşriyyatı, 1990, 90 s.
4. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1960, 204 s.
5. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı: Azər tədrisnəşr, 1962, 144 s.
6. Əliyev İ.İ. “Divanü-lügat-it türk”də Azərbaycan türkcəsi sözləri. Naxçıvan: Nuh, 2016, 111 s.
7. Əlizadə M.S. Qoşa söz strukturunda alınma sözlər // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. V beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: Mütərcim, 2014, s. 209-212.
8. Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüyü. I dizim. Ankara: 1991, 1183 s.
9. Kitabı-Dədə Qorqud / Tərtib, müqəddimə F.R. Zeynalov, S.Q. Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
10. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 1988, 306 s.
11. Məmmədov İ.T. Azərbaycan dili semasiologiyasına giriş. Bakı: ADU nəşri, 1988, 85 s.
12. Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M., Adilov M.İ. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: Maarif, 1979, 306 s.

ABSTRACT

Zulfiya İsmayil

LEXICAL-SEMANTIC AND MORPHONOLOGICAL ULTIMATE OF THE CREATION OF DOUBLE WORDS USED IN NAKHCHIVAN DIALECTS AND ACCENTS

The article deals with the Nakhchivan dialects and accents are mentioned in the double 's' words. It is clear during the investigation, the main role in the creation of double words is lexical-semantic and morphological. In double word the first syllable of the first component is the vowel wide, in the second asymptotic component, the vowels are processed in narrow variants. The first component of voice substitution is semantic, the second is asymmetric, and is used as a new lexical unit. These or other issues, the Nakhchivan language is explained by the language phenomena observed in live languages. It has been established that, compared to written literature, it is more commonly used in pairs of spoken language.

РЕЗЮМЕ

Зульфия Исмаил

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ И МОРФОНОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ОБРАЗОВАНИЯ ПАРНЫХ СЛОВ В НАХЧЫВАНСКИХ ДИАЛЕКТАХ И ГОВОРАХ

В статье рассматриваются парные слова, встречающиеся в диалектах и говорах Нахчывана. Во время изучения было выяснено, что основную роль в образовании парных слов играют лексико-семантические и морфонологические способы. В парных словах гласный звук в первом слоге первого компонента бывает широким, во втором асемантическом компоненте тот же гласный используется в узком варианте. Первый компонент, выражающий замену звуков, является семантическим, а второй участвует в форме асемантического слова и используется как новая лексическая единица. Эти или другие вопросы поясняются языковыми явлениями, наблюдаемыми в нахчыванском живом литературном языке. Было установлено, что по сравнению с письменной литературой, парные слова чаще используются в разговорной речи.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

FİRUDİN RZAYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

firudinrzayev@gmail. Com

UOT: 811.512.162

NAXÇIVAN ƏRAZİSİ TOPONİMLƏRİNDƏ QƏDİM ŞAR TÜRK TANRI ADININ İZLƏRİ

Açar sözlər: *Şar, Naxçıvan, Şumer, prototürk, oykonim, oronim, hidronim*

Key words: *Sar, Nakhchivan, Shumer, prototurkish, oykonym, oronym, hydronym*

Ключевые слова: *Шар, Нахчыван, Шумер, прототюрк, ойконим, ороним, гидроним*

Azərbaycan xalqının istər qədim tarixi və dilinin, istərsə də onun etnogenezi və bu tayfaların inancında yer almış qədim türk mifinin araşdırılması sovetlər dövrü tariximizdən uzaqlaşdırılmışdır. Bu istiqamətdə tədqiqatlar alimlərimiz üçün problem məsələ olmuş, siyasi məngənədə xeyli çətinliklərlə üzləşmişdir. Azərbaycanın tərkib hissəsi olan qədim Naxər-Naxçıvan torpağının antik müəlliflərin, məlumatlarında bəşər nəslinin ilk beşiklərindən biri olduğuna dair məlumatlar ərazinin qədim tarixə və mədəniyyətə adiliyinə yetərli sübutlardır (16, s. 19-28). Burada ilkin şəhər mədəniyyəti qalıqları, qayaüstü rəsmləri və yazı nümunələri bu məlumatların təsadüfi olmadığını və ərazinin qədimliyini tam olaraq təsdiq edir.

Qədim Naxçıvan bölgələrindəki toponimik sistemdə çox qədim dövrlərdən öz izlərini miras qoymuş, onu günümüzdə qədər adlarda yaşatmış əski türk tayfalarından biri də Şirak türkləri və onlarla bağlı Şar tanrı inancı olmuşdur. Xeyli sayda əcnəbi və yerli alimlərimizin tədqiqat obyektinə çevrilmiş, bu tayfaların mənşəyi və dili istiqamətində müxtəlif aspektlərdən fikirlər söylənilmiş, adın etimoloji izahı, yayıldığı ərazi və dili haqqında fərqli nəticələr göstərilmişdir (9, s. 349; 17, s. 47-60). Ümumtürk soyundan gələn Şirak tayfaları türk dili, adəti, inancı, mifik təfəkkürü yönündən xeyli maddi-mədəniyyət abidələri yaratmış, qədim Naxçıvan ərazisində də məskunlaşmaqla xalqımızın etnogenezində iştirak edərək, öz adlarını buradakı xeyli sayda məntəqə adlarında da əbədiləşdirmişlər.

Biz mənbələrə diqqət etdikdə Plutarxın yazılarında Sirakuz çöl və əyalət, ölkə adlarına rast gəlirik. Şirak türkləri haqqına maraqlı, eləcə də elmi cəhətdən əhəmiyyətli məlumatlar verən tarixçi, kitabın **Solon** bölümündə Böyük Dionisin adını çəkir, m.ö. V əsrin sonlarında onun Şirakuzlu-Sirakuzlu zalım hökmdar olduğunu qeyd edir və kitabın sonundakı izahda burada hakimiyyəti ələ keçirib öz çarlığını yaratdığını göstərir (13, s. 189, 562). Bu hadisə Siciliya adasında cərəyan edir və bu ərazi digər prototürklərlə yanaşı şirakların da geniş yayıldığı ərazilərdən biridir.

Biz I əsrdə bu istiqamətdə məlumatlara yunan müəllifi Strabonun yazılarında da təsadüf edirik. O, bu dövr ilk dəfə Şirak tayfalarının adını çəkir, sarmatların bir qolunun şiraklar olduğunu yazır və Ön Qafqaz düzənliyini “Şirak düzənliyi” adlandırmaqla, ərazinin qərb bölgəsini “amazonların Sirakena ölkəsi” kimi təqdim edir. O, şirakların vuruşqan və böyük bir gücə malik tayfa olduğunu göstərir (19, XI, 5, 2; XI, 5, 8). Əgər bu məlumata diqqət etsək, Ön Qafqaz düzənliyi şiraklara mənsub olmaqla onlar böyük gücdürlər. Bu isə onların göstərilən tarixdən də xeyli əvvəl tarix səhnəsində olduqlarını, bu gücə çatana qədər uzun bir tarixi prosesi adlatdıqlarını və onlara məxsus Şar tanrı inancına da öncədən sahib olduqlarını təsdiq edir. Fikrimizin doğruluğunu Q.Qeybullayevin bu istiqamətdəki tədqiqatları da sübut edir. Onun yazılarında m.ö. I minilliyin əvvəllərində Ay inancı olan Şar, Şarsin tanrı adının çəkildiyi göstərilir. O, Altay türklərində də bu inancın təkrarlandığına dair yetərli faktlar göstərir. Bununla bərabər bu yazılarda m.ö. III minillikdə kassilərdə Şurias-günəş allahı, Şumerlərdə Şar Umma şəhərinin Allahı, akkادلarda isə Şarru tanrısı olmasına dair xeyli mənbələr göstərilir (9, s. 271; 10, s. 51, 62). Bütün bunlar Şirak tayfalarında bu inancın çox erkən dövrlərdən mövcud olduğunu bir daha təsdiq edir.

Şiraklar haqqında məlumatlara həm də antik dövr müəllifi Feofilakt Simokattanın “Tarix” əsərində rast gəlirik. Şirakların adətləri, gücü və əraziləri haqqında maraqlı məlumat verən müəllif, yazılarında Atropatena ərazisində Siraqan əyalət adı olduğunu, bu adın Sirak tayfa adından gəldiyini, eramızın I əsərində onların məhz bu ərazilərdə yaşadığını və türkdilli olduğunu qeyd edir. O, Atropatena Muğan ərazisində türk tayfalarının sıx yaşadığını geniş şəkildə təsvir edir (6, s. 32-34, 75-78, 127-131).

Azərbaycanın görkəmli alimi M.Seyidovun da şiraklar haqqındakı tədqiqatları əsaslı tarixi faktlara söykənən yeni elmi nəticələrlə zəngin araşdırmalardır. Onun yazılarında Azərbaycan xalqının soykökündə duran tayfalardan birinin də şiraklar olduğu qeyd edilməklə yanaşı, onların Siraq, Şiraq, Sir, Şar yazılışlarında

qaynaqlara düşdüyü geniş şərh edilir. Bununla bərabər müəllif burada tayfa adının “sıraç, çıraç” kimi “ışıq”, “şüa buraxan”, “ışıqlı”, “parlamaq” mənasında olduğunu, şirakların oda tapınaraq adlarını öz inanclarında yer alan Şır/Şar günəş, işıq tanrı adından götürdüyünü göstərmişdir. M.Seyidov, tarixi faktlarla Şirak türklərinin Orta Asiya, Kuban, Öncəqaz, Qafqaz, o cümlədən də Azərbaycanda və bu torpaqdan zorla qoparılmış, Gürcüstana qatılmış ərazilərdə və hazırkı uydurma “Ermənistan” ərazilərində məskunlaşdıqlarına dair xeyli tarixi faktlar göstərməklə türk olduqlarını yetərli dəlillərlə, dil və tarixi faktlarla sübut etmişdir (17, s. 47-50, 52-60).

Şirakların bir türk tayfaları olmaqla istər Şar tanrısına inancları, istər tarixi, istərsə də əraziləri haqqında daha yetərli və elmi faktlara qədim Orxon Yenisey yazılarında da rast gəlirik. Tonyuq abidəsinin qərb tərəfində 3-4-cü sətirlərdə biz elmi baxımdan əhəmiyyətli bir ifadə ilə qarşılaşırıq. Burada deyilir: “Türk Sir xalqının yurd yerində adam qalmadı”. Bundan sonra yazının cənub tərəfində 11-ci sətirdə daha bir məlumatda deyilir: “Türk Sir xalqı yurduna sahib olmasın. Varsalar da onları yox edək” (14, s.117-118). Bu tərcümədəki ifadəyə diqqət etsək, məntiqi mənada Sir tayfaları bir xalqdır və tayfaların xalq kimi formalaşması isə uzun bir tarixi prosesdir. Bu halda siraqlar bu ərazidə çoxdan məskundurlar, onlar bodun-vətən halındadırlar (abidələrdə “bodun” sözü həm “xalq”, həm də “vətən, yurd” mənasını daşıyırdı -F.R.). Bundan sonra biz abidənin şimal tərəfində 61-62-ci sətirlərin tərcüməsində də bu yazıda daha maraqlı bir fakt olduğu kimi təqdim edirik. “İLTƏRİS KAĞAN, BİLQƏ TONYUKUK KAZKANTUK ÜÇÜN KAPAĞAN KAĞAN TÜRK SİR BODUN YORİDUKİ...”. Əgər bu cümlənin Azərbaycan dilində tərcüməsindən alınan məlumata diqqət etsək, daha bir yetərli elmi faktla qarşılaşırıq. Bu tərcümədə “İltəris kağan, müdrik Tonyukuku qazandığından Kapağan xaqan və türk Sir xalqı yaşamaqdadır” mənasında biz şirakların artıq təzyiqlərdən azad olduğunu görürük. Buradakı ikinci daş yazıdakı “Türk müdrik xaqanı türk Sir xalqını, Oğuz xalqını yüksəldib taxt sahibi edir” (11, s. 40-44; 14, s. 121) tərcüməsindəki ifadəyə diqqət etsək, iki elmi faktla qarşılaşmış oluruq.

1. Şiraklar və Oğuz xalqı tayfaları bir ittifaqda olmaqla eyni ərazilərdə məskundurlar.
2. Onlar bir tayfa ittifaqında olmaqla bərabər, həm də ayrı-ayrı taxtlara sahibidirlər.

Bu tarixi faktlar eyni zamanda şirakların mənşəcə türk olduğunu, tarixi proseslərdə çökməklə yanaşı yenidən dirçəldiyini, geniş ərazilərə yayıldıklarını, böyük gücə sahib bir xalq kimi mövcudluqlarını göstərir. Onlar Ön Qafqazın yerli sakinləri olmaqla bərabər Altaylara, Selenqa çayı hövzəsinə qədər yayılmaqla bu qədim Şar-İşiq, Günəş tanrı mifini də bu ərazilərdəki türklərin mifik inanclarına aşılamaq bilmişlər ki, bütün bunlar elmi cəhətdən xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Bildiyimiz kimi ermənilər çar Rusiyası tərəfindən bu ərazilərə zorla yerləşdirildikdən sonra işğal altında olan ərazilərimizin mədəniyyəti və tarixinə də sahib çıxmağa can atırlar. Onlar şirakları “şirakan” adlandırmaqla bu adların guya erməni dilində olduğunu sübut etməyə çalışırlar. Təbii ki, bu tarixi faktlar onların istər tarix, istərsə də ərazi iddialarını tam təkzib edir. Çünki onlar Selenqa hövzəsi-Orxon Yenisey qədər yayılmayıblar və bu bütünlükdə bir uydurmada başqa bir şey deyil. Ermənilər şirakları və bu tayfalara aid olan torpaqları özlərininki hesab etmək istəsələr də, erməni tarixçisi N.V.Arutyunyan öz yazılarında bu uydurmaları tamamilə təkzib edir. Müəllif tarixi faktlara istinadən Şirakan əyalətini erməni ərazisi hesab etmir və göstərir ki, Urartu yazılarında bu ərazi türk tayfalarına aid olmaqla **Eriaxi** adlanırdı və özgə əraziyə aid idi (22, s. 116). Bu faktı əsas götürməklə, əgər biz Urartu dövlətinin mənbələrinə istinadən m.ö. II minilliyin sonu və I minilliyin əvvəllərində tarixdəki yerini nəzərə alsaq (21, s. 513), eləcə də Urartu yazılarına o dövrlərdə düşən qədim Naxçıvan torpağındakı Eriaxi-Şirakan ərazisinin mövcudluğuna istinad etsək, bu tarix ən azı m.ö. IX əsrə təsadüf edir ki, o dövrdə ermənilər hələ Balkanlarda friq-briq adı ilə oğurluq və soyğunçuluqla məşğul idilər. Bu faktlar isə, Azərbaycanımıza və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan qədim Naxçıvan ərazilərinə erməni iddialarının xristian siyasətindən irəli gəldiyini və əsassız olduğunu tam olaraq bir daha sübut edir.

Biz daha bir neçə tarixi faktı bu mifin türklərə aid olduğuna dair məlumatlara da diqqət etmək istərdik. Mənbələrə bu miflə bağlı müqayisəli yanaşıldıqda Şar tanrı mifinin sonralar Şaratanqa kimi tərəş türklərinin mifində yer almaqla günəş allahı kimi tanınan Krukaveri tanrısına öz yerini verməyən bir qadın tanrı olduğunu görürük. O, günəş tanrısı qoca, ağsaçlı qadın olmaqla yalnız bitkilərdən örtük geyir və gərəkli bitki ərzaqları ilə insanların təminatına dayaq olur. Bu tanrı mifi daha bir türk inancında, Qərb Buryat türklərində Şarqay-Noyon adlanmaqla, ata Tanrının uşaqlarından biri kimi təsvir edilir. O bu ərazi mifində işığın qoruyucusudur və insanlara işıq verir. Eyni adda bu tanrı həm də buryatlardakı balaqan, kudin türklərinin inancında da geniş yer alır. O, burada Eseqe Malan adlı tanrının oğludur və buryatları bədbəxtlikdən qurtarmaq üçün göydən yerə enmişdir. Onun məqsədi yalnız şərə qarşı mübarizə aparmaqdır. Bununla bərabər Macar türklərinin mifində geniş yer alan Şar tanrısı isə, Şarkan adı altında mövcud olan bir tanrıdır. Şar+kan-“Şar kağan”, “Şar hökmdar” və ya “Şar məkanı, yurdu” mənalı bu tanrı qanadlı əjdaha görkəmi şəklindədir və o, insanları şərdən, zülmətdən qoruyur, onlara işıq bəxş edir (12, s. 640).

Biz mənbələrə diqqət etdikdə hələ m.ö. III minillikdə qədim Akkad-Şumer türklərinin mifik dünyagörüşündə də tanrı adının Sarqon-Şarukkan, Şarukkin kimi yazılışlarla təkrarlandığını görürük. Bu tanrı, ikiçayarasında Akkad dövlətini quran əfsanəvi qəhrəman tanrı kimi mifdə xüsusi yer tutur (12, s. 409).

Bütün tarixi mənbələrin m.ö. III minilliyə aid bu mifik dünyagörüşü bir türk mifi, inancı kimi təqdim etməsinə baxmayaraq, o dövrdə tarix səhnəsində olmayan ermənilər bu addan da özlərinə Sarkis tanrı adı uydurmaqla onu qurdların düşməni kimi göstərmiş, dünya mifi kitabına saldırmışlar (12, s. 410). Bu onların növbəti olaraq özlərinə tarix, mif və bu mifin yayıldığı ərazilərdən torpaq qoparmaq iddiasına yeni siyasi hiylə və məkrinin bir yoludur ki, buna xristian faktoru arxa durmaqdadır. Təbii ki, ermənilər m.ö. Şumer, Akkad, prototürk tayfaları bu inancı daşıyarkən hələ tarix səhnəsində yox idilər. Bununla bərabər ermənilər heç bir vəchlə Taraş, Qərb buryat, Balaqan, Kudin, Macar türklərinin ərazilərinə yayılmadan bu mifik inancı onlara aşılaya bilməzdilər. Bu erməni uydurması və oğurluğundan özgə bir şey deyil.

Antik mənbələrdə Oğuz və Şirak türklərinin öncə cənub ərazilərdə, o cümlədən Dəclə və Fərat çaylarının şərq və yuxarı axarlarında qeydə alınması, sonrakı minilliklərdə isə Volqaboyu, Orta Asiya, Selenqa hövzələrində tarixi proseslərdəki izləri prototürklərin ilk köçlərinin cənubdan şimala doğru yayılma prosesini də bir daha təsdiq edir. Bu fakta istinad etsək, şirakların Naxçıvan ərazisindəki məskunlaşma tarixi ən azı m.ö. II minilliyin sonlarına təsadüf edir (-F.R.). Bu tarixlə yanaşı onların mifindəki Şar tanrısının Şumer tanrı inancında da mövcudluğunu əsas götürsək (4, s.127-129), bu tarix daha qədim bir dövrlə, m.ö. III minilliklə səsleşir ki, bu da qədim Naxçıvan və Şumer mədəniyyətlərinin, bu ərazilərdəki mifik inancların ortaqlığını sübut edir. Bəs bu inanc Azərbaycan türklərində öz izlərini hansı onomastik vahidlərdə yaşatmaqdadır?

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, müasir dövr Azərbaycan şəxs adları-antroponimlərdə biz xeyli adlarda bu tanrı adına təsadüf edirik. Şar/Sar qədim türk mifi günümüzdə Sar+a-“Kiçik Şar”, Sar+ar-“Sar əri”, Şar+man-“Qədim ulu Şar”, Şər-qi+yə-“Şöhrətli zəkali Şar”, Sar+ban, Şar+van-“Şara bağlı”, Şar-ke-“Şarın qulu”, Şar+iz+at- “Zəkali Şar yurdu” mənalı yüzlərlə şəxs adlarında-antraponimlərdə yaşamaqdadır (3, s. 81, 295, 332, 336). Tərəfimizdən etimoloji izahları verilən bu insan adları-antroponimlərin bir qismi son dövrlər nəşr olunmuş “Azərbaycan şəxs adlarının izahlı-etimoloji lüğəti” kitablarında Sarar-“ətrafi tutmaq”, Sarban-“Dəvə karvanı”, Şarman-“başlıq”, Sarxan, Sərxan-“Sarı xan”, “baş xan”, “böyük xan”, “xanlarxanı”, Şar+man-“ay çıxdı” kimi mənalara türk və fars sözləri ilə izah edilmişdir. Lakin, bu izahların sonunda Şar sözünün qədim türklərdə totem və etnonim olan “dünya, kainat” mənasında bir söz olmaqla, eləcə də doğru olaraq Sar leksik vahidinin “Günəş”lə əlaqədar bir mif olduğu da vurğulanmışdır (7, s, 136, 151; 23).

Qeyd edək ki, bu tanrı mifi eynilə qədim Naxçıvan ərazilərinin, eləcə də Bütöv Azərbaycana məxsus (Şimal, Cənub və Qərb) ərazilərin toponimik sistemində də günümüzdə təkrarlanmaqdadır. Biz mənbələrə diqqət etdikdə, təkcə müasir Azərbaycan ərazilərində bu miflə bağlı Sarabil, Saray, Saral, Saril, Saramər, Saralçay, Sarp dağ, Şar dərə, Şarat çayı, dağı, Şarattk, Şarukkar kimi yüzlərlə oykonim, oronim və hidronimik adlarla rastlaşırıq (2 s. 84-85, 109). Bu əski türk Azərbaycan mifi Cənub Azərbaycanın Şaran, Sari, Sarant, Şiraz, Şirvan, Sargcan kimi xeyli şəhər və kənd adlarında da təkrarlanır (8, s. 468). Əgər biz günümüzdə çirak sözünə diqqət etsək, işıqla bağlı olan bu ad çır/çar/şar -“ışığı” sözünə ak-“uca” qədim türk sözü əlavə olunmaqla “Uca işıq” mənasında günümüzdə də bu müqəddəsliyi daşıyır və oda, işığa inancımız arasında xüsusi yer alır. “Şarta-Şart yanır” ifadəsində işıq verə-verə yanma, eləcə də günümüzdə Azərbaycanın Dəvəçi rayonundakı Çıraq qalasının işıq verməsi (17, s. 56) və toponimik adlarda bu mifin izləri qədim Azərbaycan türklərinin günəş, işıq tanrısı Şar tanrısına inancının danılmaz tarixi və dil faktlarıdır. Bütün bu faktlarla yanaşı Azərbaycan və onun bir parçası Naxçıvan ərazisi toponimlərində yer alan bu inanc, digər türklərin mifində də öz əksini tapmaqdadır.

Bəs Naxçıvan ərazisi toponimik sistemində hansı adlar bu türk mifini özündə günümüzdə qədər saxlamışdır? Biz Naxçıvan torpaqları olmuş, lakin işğal altına düşdükdən sonra passiv fonda daxil olmuş adları əsasən arxiv sənədlərindən əldə edirik. Əgər passiv və müasir aktiv fonda olan toponimik sistemə nəzər salsaq, Naxçıvan Muxtar Respublika ərazisinin toponimik adlar sistemində xeyli oykonim, oronim, hidronim bu əski mifi özündə daşımaqdadır. Bunlara misal olaraq iki oykonim, Şarur və Şurut/Şarut məntəqə adları bu gün aktiv fonda yaşayış məntəqələri kimi mövcuddurlar. Passiv fonda aid olan oykonimlərə isə Şiranqoç, Şirabat, Sircan, Şirvancıq, Sərkovit, Səragiğ, Sərtabad, Şürəgəl, Sərkunu, Şürənab kimi adları misal göstərə bilərik. Bu adlar Şar əski türk mifini özündə yaşatmaqdadır ki, biz bu adların geniş etimoloji izahlarını xeyli sayda yazılarımızda toxunmaqla onların aid olduqları mahal və nahiyələri də göstərmişik (15, s.98-114). Qısaca da olsa onların mənalara diqqət edək. Şar+ur-“Şar türklərinin-şirakların tikdiyi yurd”, Al+şar-“Uca Şar/Şir”, Sar+kuni-“Şarların qalası”, Şuranuz adı isə “Anunun Ay, Günəş tanrısı işığı”, Burada Şar- Ay, Günəş tanrısı, An tanrı adı, uz-“ışığı”qədim türk mifi və sözləri adı formalaşdırmışdır. Bundan əlavə Sürəmərlik-“Şarların sadə igid oğlu”, Şürənab-“Şirakların evi”, Şiranqoç-“Müdrük uca Şar”, Şirvancıq-“Uca Şar-Şirak qalası”, Sərkovit-“Şirakların od yurdu”, Səragiğ-“Uca şiraklar”, Sircan “Şöhrətli şarlar”, Sirab/Şarab-“Şar evi”

mənali bu oykonimlər də Şar tanrı inancını daşıyan adlardır. Biz bu adları formalaşdırən bütün sözlərin türk dili lüğətlərində olduğunu da göstərmişik (16, s. 295-307).

Bununla bərabər biz Şəhur, Babək, Culfa, Ordubad ərazilərində Şəhur düzü Şurut düzü, təpəsi, dərəsi, yarpaqlısı, Sar dağ, Sartəpə, Sərkidağ, kimi oronimik adlara da təsadüf edirik (1, s.191-210; 5, s. 213-234). Bu adların bir qismi Şəhur və Şurut oykonimlərindən yaranmaqla özlərinə dağ düz, təpə, dərə coğrafi ad-nomen göstəricilərini birləşdirməklə əsasən oykonimlərdən oykooronim kimi formalaşmışlar. Bununla yanaşı, Sar dağ, Sartəpə adları da birbaşa Şar tanrı adı və təpə, dağ sözlərindən mifik oronim olaraq yaranmışlar. Sərkidağ adına gəldikdə isə, burada **ki/ku**-“şöhrət” qədim türk sözü (18, s. 607) oronimi “Şöhrətli Şar dağı” mənasında izah edir.

Bununla yanaşı ərazidə xeyli Şəhur bulağı, Şurut gölü, çeşməsi, Şarsar bulaq, Sar dağ çeşməsi, Sirabçay, Sirab suyu Sar dağ bulağı kimi hidronimik adlarla da qarşılaşırıq. Bunlardan Şəhur bulağı, Şurut gölü, çeşməsi, Sirab arxı, suyu, çayı kimi adlar məntəqə adları-oykohidronimik adlar olmaqla “arx”, “bulaq”, “çeşmə”, “çay” hidronimik ad göstəriciləri hesabına yaranmışlar. Bu adlar Şar tanrı adını daşımaqla bərabər türk dillərinə xas olan **u≈a, ə≈a, i≈a** səsəvəzlənmələri ilə formalaşmış (20, s. 41-49) Şəhur, Şurut, Sirab oykonimlərinin adlarından yaranmış hidronimlərdir. Buradakı **Sardağ** bulağı və çeşməsi mifik orohidronim, **Sarsar** bulaq- “İşıqlı Şar bulağı” olmaqla bu mifi özlərində yaşadan hidronimdir.

Bütün bunlara müqayisəli yanaşmaqla, nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, göstərilən adlar tarixi m.ö. III minilliklərlə bağlı türk Şar inancı ilə yaranmış adlar olmaqla Şirak tayfaları da öz adlarını bu inancdan götürmüşdür. Bütün bunları ümumiləşdirdikdə bu tanrı inancının Şumer, Akkad türklərində də təkrarı və Naxçıvanda bu miflə bağlı adların mövcudluğu onu söyləməyə əsas verir ki, Naxçıvan Mesopotamiya mədəniyyəti ilə sıx əlaqədə olmuş, buradan gedən tayfalar öz mifik inancını bu ərazi tayfalarına da aşılamışdır. Bu tarixi faktlar Naxçıvanın bir daha qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olduğunu ətraf ərazi mədəniyyətləri ilə sıx əlaqədə olduğunu, bu mifik inancın yarandığı mərkəzlərdən ən qədimi olduğunu sübut edir. Naxçıvan oykonim, oronim və hidronimlərindəki bu mifin Altay, şimal türklərinə qədər yayımı isə, ilk tarixi köçlərin cənubdan şimala doğru olduğunu da tam təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsü (Məlumat toplusu), Bakı, N-Print MMC mətbəəsi, 2013, 487 s.
2. Azərbaycan SSR-nin qısa toponimlər lüğəti, Bakı, ASE Baş redaksiyası, 1986, 114 s.
3. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
4. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва: Наука, 1956, 485 с.
5. Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları, Bakı, Universitet nəşr., 1991, 312 s.
6. Феофилакт Симокатта История, (Пер. с греч. С.И. Кондратьева) Москва, АН СССР, 1957, 224 с.
7. Həsənov H.Ə. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı-etimoloji lüğəti, Bakı, Mütərcim, 2002, 288 s.
8. Иванов М.С. Очерки истории Ирана, Москва, Гос. Политиздат, 1952, 469 с.
9. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. Т. I, Баку: ЭЛМ, 1991, 548 с.
10. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən, Bakı, Azərənəşr, 1994, 278 s.
11. Quliyev Ə.A. Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı, Bakı, Universitet nəşriyyatı, 1993, 279 s.
12. Мифы народов мира, Энциклопедия, Т. II, Москва, Советская энциклопедия, 1988, 719 с.
13. Плутарх. Избранные жизнеописания, Т. I, Пер. с древне-греческого М.Томашевской; И.В. Медведева, Москва, Правда, 1990, 592 с.
14. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri, Bakı, Yazıçı, 1993, 400 s.
15. Rzayev F.H. Qədim Şəhur oykonimlərinin mənşəyi, Bakı, Nurlan, 2006, 242 s.
16. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (miladdan öncə VI-III minilliklər). I c. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2013, 528 s.
17. Seyidov M.M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
18. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. I, Москва: Наука, 1974, 777 с.
19. Страбон. География в 17 книгах, Пер. статья и комментарий Г.А. Стратановского, Москва, Наука, 1964, 941 с.
20. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı, Maarif, 1967, 420 s.
21. Всемирная история, Т. I, Москва, Госиздат, 1956, 746 с.
22. Арутюнян Б.В. Топонимика Урарту, Ереван: АН Арм ССР, 1985 308 с.
23. https://obastan.com/az/dict/names_m/byletter/S/?p=7

ABSTRACT**Firudin Rzayev****THE TRACES OF SAR ANCIENT TURKIC GOD NAME IN THE TOPONYMS OF
NAKHCHIVAN TERRITORIES**

The article deals with the traces of Sar ancient God name in the toponyms of Nakhchivan territory. It takes a special place in ancient Turkish mythical thought. The history of the Sar God name mentioned in the writings of Sumerian B.C. based on the III millennium and kept in the toponymic names until today. The relation of this ancient myth with Nakhchivan has not been given an explanation by Azerbaijani and Turkish scientists our days. In this article on the basis of facts this God name is confirmed ancient oronymic and hydronymic names exist in Nakhchivan toponyms.

The etymological explanations of the toponyms related with this myth and exist in in the geographical area of Nakhchivan are given. As the Sar God name remains in these proto turkish names proves its ancient mythical faith. On the basis of the scientific facts the place of this name both in Nakhchivan, of Sumerian, also and other Turkish names are showed.

РЕЗЮМЕ**Фирудин Рзаев****НА ТЕРРИТОРИИ НАХЧЫВАНСКИХ ТОПОНИМАХ СЛЕДЫ ИМЕН
ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ БОГИНИИ ШАР**

В статье говорится о следах древнетюркской богини Шар на территории Нахчыванских топонимах, который занимает особое место в древнетюркской мифологии. История Шар которая относится к III тысячелетию до н.э. и упоминается в Шумерских надписях, оставили свои следы в топонимах этой территории до нашего дня. Связи Нахчыванской земли с этим мифом, до тех пор не были исследованы азербайджанскими и тюркскими учеными и не анализированы значения этих имен. В статье имен этого богиня на территории Нахчыванских ойконимах, оронимах и гидронимах подтверждены на основе исторических фактов.

В исследованиях объясняется значения топонимов связанные с этой мифологией на географических ареалах Нахчывана. Существование топонимы с именем богиня Шар подтверждает древность верований этого мифа. Места этого имени в тюрках Нахчывана, Шумера, в том числе и у других тюрках обосновывается научными фактами.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

ÜLFƏT İBRAHİM

Azərbaycan Dillər Universiteti

uibrahimada@gmail.com

UOT: 811.133.1

FRANSIZ DİLİNDƏN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ İXTİSARLARIN TƏRCÜMƏSİ ÜSULLARI
(ictimai-siyasi leksikann materialları əsasında)**Açar sözlər:** *tərcümə, abreviasiya, ictimai-siyasi leksika***Keywords:** *translation, abbreviation, socio-political lexicon***Ключевые слова:** *перевод, аббревиация, общественно-политическая лексика*

Məlum olduğu kimi, fransız və Azərbaycan dili ayrı-ayrı dil qruplarına daxildir. Fransız dili flektiv Azərbaycan dili isə aqqlütinativ dildir. Bu səbəbdən hər iki dil həm leksik, həm də qrammatik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən kəskin fərqlənir. Bu fərqlilik özünü tərcümə prosesi zamanı da büruzə verir.

Elmi araşdırmalar göstərir ki, türk dilləri arasında Azərbaycan dili abreviaturalarla daha zəngin olan dildir. Əlbəttə, Azərbaycan dilinə yeni-yeni abreviaturaların daxil olması onun lüğət tərkibinin zənginləşməsinə, terminoloji sisteminin daha da inkişafına təkan verir, sinonimik imkanlarını artır.

Azərbaycan dilində abreviasiya sisteminin formalaşmasına rus dilinin böyük təsiri olmuşdur. İlk abreviaturalar rus dilindən götürülən və onların əsasında kalka üsulu ilə yaradılan abreviaturaları olmuşdur. Zaman keçdikcə digər xarici dillərdəndə abreviaturalar daxil olmuşdur. Bu meyil müstəqillik dövründə daha da güclənmişdir. Bu dövrdə integrasiya nəticəsində Azərbaycan dilinə ingilis, fransız, türk, alman və başqa dillərdən mütəmadi olaraq yeni sözlər, o cümlədən abreviaturalar daxil olur. Alınmalar, o cümlədən abreviaturalar Azərbaycan dilinin leksik və qrammatik quruluşuna uyğunlaşır. Abreviaturaların bir qismi Azərbaycan dilinə tərcümə yolu ilə, kalka üsulu ilə daxil olur. Onların arasında fransız mənşəli abreviaturalar da vardır.

Dilçilərin heç də hamısı inisialhərfi ixtisarlarn əksəriyyətinin dilə kalka yolu ilə daxil olması fikri ilə razılaşmırlar. Məsələn; Azərbaycan dilində abreviaturaları tədqiq edən M.Adilov bu məsələni belə izah edir: "Azərbaycan dilində müxtəlif ölkələrin, dövlətlərin, partiyaların, beynəlxalq təşkilatların və s. abreviatur adları işlənməkdədir. Onların bir qrupu Azərbaycan dilinin daxili resursları hesabına, digər qrupu isə kalka üsulu ilə tərcümə hesabına yaradılır"[1, 45].

Burada bir məsələyə aydınlıq gətirmək yerinə düşərdi. Bir sıra dilçilər Azərbaycan dilindəki inisial abreviaturaların əksəriyyətinin yalnız kalka edildiyini vurğulayır. Halbuki belə hərfi ixtisarlər xarici inisial abreviaturaların kalkası deyildir. Əslində bu proses belə olur: əvvəlcə xarici dövlətin, partiyanın, təşkilatın adı Azərbaycan dilinə tam şəkildə tərcümə olunur, yalnız bundan sonra ixtisara məruz qalır. Bu isə heç də kalka deyildir. Tərcümə olunmuş həmin adlara breviasiyannın başqa növləri ilə də ixtisar oluna bilər.

Məsələn; fransız dilində işlənən ONU ixtisarını Azərbaycan dilinə gətirsək, kalka üsulundan istifadə etməli olacağıq. Kalka bir dilin sözünün başqa dilə köçürülməsidir. Azərbaycan dilində bu üsuldan daha çox istifadə olunur.

ONU abreviaturu fransız dilində *Organisation des Nations-Unies* birləşməsinin ixtisarıdır. Bu ixtisarı Azərbaycan dilinə tərcümə etməli olsaq, əvvəlcə onu tam birləşmə şəklində tərcümə etməliyik, verilən hər bir sözün Azərbaycan dilinə tərcüməsini axtarmalı olacağıq. "*Organisation*" təşkilat, kimi tərcümə edilir. Digər sözlər isə müvafiq olaraq *anation*- "millət", *unie*- "birləşmiş". Beləliklə ONU ixtisarı Azərbaycan dilində tərcüməsi *Birləşmiş Millətlər Təşkilatı* BMT kimi verilir.

Bu üsul kalka üsulu ilə tərcümədir. Tərcümə zamanı Azərbaycan dili üçün yad olan artiklları tərcümə etmədik. Bəzi hallarda fransız dilindən ixtisarları dilimizə tərcümə edərkən ixtisarin açılışında verilən sözönülərin, bağlayıcıların Azərbaycan dilindəki ekvivalentini tapıb tərcümə etmək olur. Bu həmin ixtisarin dildəki tərcüməsini daha da mükəmməl edir. Məsələn: AİEA - Agence internationale de l'énergie atomique.

Bu ixtisarin Azərbaycan dilində tərcüməsini verməyə çalışsaq yenə də kalka üsulundan yararlanmalı olacağıq. Hər bir sözün dilimizdəki tərcüməsini tapmalıyıq. İxtisar Azərbaycan dilində aşağıdakı formada tərcümə olunur: AEBA-Atom Enerjisi üzrə Beynəlxalq Agentlik.

Gördüyümüz kimi fransız variantında verilən **de** sözönüsü Azərbaycan dilində tərcümədə **üzrə** sözünə uyğun gəlir. Bu tərcümə dildə uğurlu tərcümə hesab oluna bilər.

Yuxarıdakı nümunədə **de** sözönüsünün **üzrə** sözünə uyğun gəldiyini göstərdik. Amma bəzi hallarda isə bu cür elementlərin tərcümə edilməsinə ehtiyac olmur. Məsələn: CERI -Centre d'Etudes et de Recherches Internationales, CNT -Conseil national de transition.

Bu ixtisarlara Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyimiz zaman sözönülərin tərcüməsinə ehtiyac olmur. Belə ki, sözönülərsiz belə tərcümə mümkün olur : BTAM-Beynəlxalq Tədqiqat və Araşdırmalar Mərkəzi, MKŞ-Milli Keçid Şurası.

Bu zaman belə bir suallar ortaya çıxır: Bəs bu xüsusiyyətlər nə ilə bağlıdır? Nə üçün bəzi ixtisarlara tərcüməsində bəzi hissələrin tərcüməsinə ehtiyac duyulduğu halda, bəzilərinə heç buna lüzum olmur ? Təbii ki, bu dilin öz daxili xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Göstərdiyimiz nümunədə (**AEBA**) ixtisarın tərkib hissələrini bir-birinə bağlamaq üçün birləşdirici hissənin işlənməsini sanki sözlər özü tələb edir. Bu elementsiz ixtisar heç də bütöv, tam olmaz, onun mənasını tam əhatə etməzdi. Digər nümunələrdə isə bu elementlərə ehtiyac duyulmur. Yuxarıda göstərilən *CERI*, *CNT* misallarında müəyyənlik bildirən əvəzliliklər işlənilib. Amma Azərbaycan dilinə bu ixtisarlara ikinci növ təyini söz birləşmələri halında tərcümə olunduğundan onların verilməsi artıq olur. Çünki ikinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci hissəsi qeyri-müəyyən yiyəlik halda verilir və yiyəlik bildirən şəkilçilər göstərilir. Təbii ki, bu yenə də dilimizin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

Kalka yolu ilə tərcümə olunan ixtisarlara Azərbaycan dilində həm açılış variantında, həm də açılışlarını vermədən elə ixtisar şəklində işlədirlər. Abreviaturanın açılış və ya yalnız ixtisar kimi verilməsi işlənmə yerindən də çox asılıdır. Belə ki, BMT ixtisarını danışıqda, öz aramızda hər hansı bir siyasi mövzudan danışıqda sadəcə BMT şəklində işlədə bilərik. Amma hər hansı bir proqramda, xəbərlər verilişində ixtisarı açılış variantında işlətmək daha doğru olardı. Təbii ki, bu dilin normalarına da uyğundur.

İxtisarlara hazır şəkildə işlənməsi üsulundan da Azərbaycan dilində geniş istifadə olunur. Dilimizdə olan ixtisarlara müqayisə etsək görərik ki, bu ixtisarlara istər publisist üslubunda, istərsə də danışıq üslubunda mütəmadi olaraq rast gəlmək olar. Nümunələri müqayisə edək : *FIDE* -Fédération Internationale des Echecs, *FIFA* -Fédération Internationale de Football Association, *AIBA*-Association Internationale de Boxe Amateur, *FILA* -Fédération Internationale de Lutte Amateur, *FINA*-Fédération Internationale de Natation Amateur.

Bu ixtisarlara dilimizə fransız dilindən keçib. Nümunələrdə göstərdiyimiz ixtisarlara idman sahəsində işlənilir. Televiziyada, qəzet və jurnallarda idmanla bağlı məqalələri nəzərdən keçirsək, görərik ki, bu ixtisarlara dilimizdə verildiyi kimi, hazır şəkildə işlənilir. Artıq bu formada işlənmə dilimiz tərəfindən qəbul edilib. Buna baxmayaraq bu növ ixtisarlara bəzi hallarda açılışları verilir. Məsələn ; *FIDE*-Beynəlxalq Şahmat Federasiyası, *FIFA* -Beynəlxalq Futbol Federasiyası, *AIBA* -Beynəlxalq Boks Həvəskarları Cəmiyyəti, *FILA* -Beynəlxalq Güləş Həvəskarları Federasiyası, *FINA* -Beynəlxalq Üzgüçülük həvəskarları Federasiyası.

Ümumiyyətlə abreviaturaların böyük əksəriyyəti dilin aktiv leksikasına məxsus olduğu üçün başa düşülür. Qeyd olunan nümunələrdə *FIFA*, *AIBA*, *FILA* dedikdə artıq söhbətin nədən getdiyini idmanla maraqlanan insanlar rahatlıqla anlayır.

Əgər ayrı-ayrı adamların hər hansı bir ixtisarı çətin başa düşməsi onun söz olmadığına dəlalət etsəydi, dilimizdəki az işlək olan, passiv leksikamıza mənsub, yaxud peşə leksikasına xas bir sıra sözlər də gərək leksik vahid hesab olunmasın. Deməli, bu dediklərimizdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər şey fərdin dil mədəniyyəti sahəsindəki hazırlıq səviyyəsindən, həmçinin fərdin əldə etdiyi biliklərdən asılıdır. Son variantda isə abreviaturanın mənası (açılışı) müvafiq lüğətlərdən aydın olur. Az işlənən və yaxud da adı mətnə ilk dəfə çəkilən abreviaturaların açıq variantı isə, adətən, mətnin əvvəllərində, ilk cümlələrdə göstərilir. Sonrakı hissələrdə isə yalnız abreviaturalar işlədilir.

Azərbaycan dilinə fransız dili ilə yanaşı, digər dillərdən də ixtisarlara keçmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici dillərdən keçən bütün ixtisarlara yuxarıda da vurğuladığımız kimi ya kalka, ya da hazır şəkildə işlənilir. Qeyd olunanlara aydınlıq gətirək: dilimizdə NATO ixtisarına siyasi dialoqlarda, siyasi mətnlərdə mütəmadi olaraq rast gəlmək olar. Bu ixtisar da Azərbaycan dilində hazır şəkildə işlənən ixtisarlardandır. İxtisarın açılışını: NATO-North Atlantic Treaty Organization kimi veririk.

Bu ixtisarın Azərbaycan dilində açılış Şimali Atlantika müqaviləsi Təşkilatı şəklindədir. Gördüyümüz kimi, Azərbaycan dilində bu ixtisarın açılış variantı əsasən işlədilmir. Belə ki, yalnız *NATO* dedikdə hər kəs söhbətin nədən getdiyini başa düşür. *NATO* ingilis dilində verilmiş sözlərin baş hərflərindən əmələ gəlib. İxtisar fransız dilində qısa variantda *OTAN* kimi verilməlidir. Amma söz ingilis mənşəli olduğundan dilimizə də orijinalından keçmişdir. Yəni bu ixtisarı biz fransız dilində olduğu kimi *OTAN* kimi deyil, *NATO* kimi işlədirik.

Bəzi ingilis mənşəli ixtisarlara isə tərcümə edilərək dilimizin lüğət tərkibinə daxil olur. Belə ki, *CIA* ixtisarının açılış ingilis dilində Central Intelligence Agency şəklindədir. Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən isə bu ixtisara Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi şəklində olur. Bu ixtisarı Azərbaycan dilində niyə *CIA* şəklində deyil də *MKI* kimi işlətməyimiz dilin daxili qayda – qanunları ilə sıx bağlıdır.

Amma ingiliscə verilən digər bir ixtisar *FAO*-nu Azərbaycan dilində *FAO* şəklində işlədirik. İngiliscə və Azərbaycanca verilən açılışlarına baxaq:

FAO-Food and Agriculture Organization of the United Nations-Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı.

Müqayisə etdikdə görürük ki, yuxarıdakı nümunədə İngilis dilində ixtisarı təşkil edən sözlərin Azərbaycan dilində tərcümələri verilmiş, daha sonra isə ixtisar halına salınaraq dilimizin lüğət tərkibinə daxil edilmişdir. Belə nümunələrin sayını artırmaq olar.

Dilçilərin bir qismi Azərbaycan dilində hazır şəkildə işlənən abreviaturaları sadə alınma söz kimi qəbul edirlər. Onlar bunu belə izah edirlər ki, bu ixtisarlara əmələ gətirən, onların daxili mənasını formalaşdıran komponentlər Azərbaycan dilinin leksik tərkibinə yaddır. Həqiqətən də belə yanaşdıqda bu fikirlə razılaşmaq olur. Bu tipli ixtisarlara bir növ alınma söz olurlar. Çünki bu komponentlər dilimizə hazır şəkildə, tərcümə edilmədən keçir. Əgər onları tərcümə etsək dil onu qəbul etməz. Dilimiz onları hazır şəkildə alaraq lüğət tərkibinə daxil edib.

Azərbaycan dilinə digər xarici dillərdən, o cümlədən fransız dilindən tərcümə yolu ilə keçən ixtisarlara əhatə dairəsinə görə də müxtəlifdir. Belə ki, Azərbaycan dilində mövcud olan ixtisarlara müqayisə etsək, müxtəlif növ ixtisarlara olduğunu görə bilərik.

Bu tip ixtisarlara əksər hallarda yazılarda rast gəlinir. Təbii ki, danışmada m(me), m(elle) kimi ixtisar şəklində işlətsək o qədər də doğru olmaz. Belə ki, bu tip ixtisarlara əsasən yazılı dildə işlədilməsi daha məqbul sayılır. Bu hal yazıda yerə qənaət etmək prinsipindən irəli gəlir.

Müqayisə edək: fransız dilində işlənən *ONU*, Azərbaycan dilində ekvivalenti olan *BMT* ixtisarını biz danışmada işlədə bilərik. Yəni Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və ya *BMT* kimi işlətmək onu söyləyən fərdin şəxsi seçimindən asılıdır. Həm *BMT*, həm də Birləşmiş Millətlər Təşkilatı formasında işlətsək, yalnız hesab olunmur. Amma danışmada ixtisar şəklində “*ler*” demək mümkün deyil. Bu qısaltma yalnız yazı üçün nəzərdə tutulub.

Tədqiqat zamanı ixtisarlara müxtəlif sahələrdə istifadə olunduğunu aşkarladıq. Bu ixtisarlara Azərbaycan dilinə hazır şəkildə, yəni fransız dilində olduğu kimi keçmir. Onları tərcümə vasitəsi ilə dilə daxil etmək mümkündür. Məsələn; *AND-Acide Désoxyribo-Nucléique*, Azərbaycan dilinə tərcümə etsək aşağıdakı formada olmalıdır : *Dezoksiribonuklein turşusu*.

Azərbaycan dilində işlənən ixtisarlara orfoepiya-orfoqrafiya qaydalarından diqqət yetirmək vacibdir.

Azərbaycan dilində ixtisarlara həm böyük, həm də kiçik hərflərlə yazılır. Bu xüsusiyyət dilimizdə işlənən xarici dil abreviaturalarına (hərfi ixtisarlara, inisiallara) da aiddir. İnisial dedikdə ixtisarı təşkil edən sözlərin baş hərflərindən yaranan ixtisarlara nəzərdə tutulur. Məsələn ; *YUNESKO//Yunesko*, *İSESKO//İsesko*, *YUNİSEF//Yunifef*, *FRELİMO//Frelimo* və s.

Bu ixtisarlara öz mənsub olduğu dillərdəki kimi deyil, Azərbaycan dilində yazılıblar. Yəni Azərbaycan hərfləri ilə. Amma Azərbaycan dilində digər dillərdən hazır şəkildə götürülən elə ixtisarlara vardır ki, onlar məhz mənsub olduqları dildə necə yazılırlarsa, Azərbaycan dilində də elə o formada yazılır. Onlar hər zaman böyük hərflərlə yazılır. Məsələn ; *UEFA, FİFA, NATO, DEFA, SEATO* və s.

Fransız dilindən Azərbaycan dilinə keçən fransız mənşəli ixtisarlara əksəriyyəti böyük hərflərlə yazılır. Əlbəttə bu ixtisarlara istəsək kiçik hərflərlə yazıla bilər. Məsələn; *FİFA, FİDE, AİBA* və s.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində işlənən fransız mənşəli ixtisarlara əksəriyyətinin idman terminləri və ya beynəlxalq idman təşkilatlarının adları olduğunu diqqətimizdən yayınmadı.

Qeyd olunduğu kimi, hazır şəkildə dilimizdə işlənən ixtisarlara sadə alınma söz kimi qəbul edilməsinin tərəfdarı olan dilçilər mövcuddur. Həmin dilçilər qeyd edirlər ki, « Dildə hazır şəkildə işlənən ixtisarlara sadə alınma söz-abreviatura deyil olduqlarını nəzərə alaraq, bu növ inisialların yalnız kiçik hərflərlə, dilimizin digər adlı sözləri kimi yazılması qaydası əsas götürülməlidir » [2, 38]. Məsələn ; *sambo* və s.

Bir sıra beynəlxalq inisialların tərkibində işlənən ingilis « u » hərfinin tələffüzü müəyyən mübahisələrə səbəb olur. Yəni *UNESCO, UNİCEF, UEFA* ixtisarlara dildə necə oxunmalıdır ?

Sovet dövründə bu adları rus yazısından (*ЮНЕСКО, ЮНИСЕФ, УЕФА*) götürərək *YUNESKO, YUNİSEF, UEFA* şəklində yazır və tələffüz edirdik. Çünki ingilis dilindəki “u” hərfi rus dilinin “ю” hərfinə uyğun gəlir. Biz də bu sözləri rus yazısından götürüb işlətməmişik. Amma, *ЮНЕСКО* sözündə “ю” kimi oxunan “u” *УЕФА* sözündə “у” kimi oxunur. Bunu dilçilər belə izah edirlər ki, *ЮНЕСКО* və *ЮНИСЕФ* şifahi tələffüz əsasında, *УЕФА* isə yazılı yolla götürülmüşdür.

Tədqiqatçılar belə qeyd edirlər ki, *YUNESKO* və *YUNİSEF* kimi yazılış doğru deyil. Belə ki, bu ingilis hərfi “U”-nun tələffüzü əsasında belə alınıb. Yəni belə götürsək *YUNİSEF* sözündə işlənən “U” hərfi heç bir sözün baş hərfi deyil. Amma “Y” hərfi ingilis dilindəki *UNESCO*-nun baş hərfidir. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, bu hər iki sözün Azərbaycanca tələffüzü artıq formalaşmış və [Yu] səs komponentinin pozulması düzgün olmaz.

Bu xüsusiyyətlər fransız dilindən Azərbaycan dilinə ixtisarlara tərcüməsi zamanı da qarşıya çıxır. Tərcümə zamanı bu kimi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması çox vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. M. Azərbaycan dilində abreviasiya və abreviaturlar, monoqrafiya, Bakı, Elm, 2010, 168 s.
2. Calvet J-L : «Le phénomène des sigles en français contemporain», Université de Paris (Sorbonne), 1999
3. Germain C. & Lapierre A. Le sigle. Définition, caractéristiques et emploi, Cahiers de lexicologie, 2006
4. Trescase P. Remarques sur quelques abréviations: la prolifération des sigles en français contemporain, The French Review, 1986
5. <http://fle.asso.free.fr/com/siglaire.htm>

ABSTRACT

Ulfet Ibrahim

**THE WAYS OF TRANSLATION OF ABBREVIATIONS FROM FRENCH TO AZERBAIJANI
(ON THE MATERIALS OF THE FRENCH SOCIO-POLITICAL LEXICON)**

The French and Azerbaijani languages belonging to different language groups differ sharply from their lexical and grammatical characteristics. This distinction is also given to itself during the translation process. The abbreviations that have been translated into Azerbaijani from other foreign languages, including French, are also varied. The main purpose of the article is to research different ways of translating abbreviations in both languages. Thus, when the abbreviations are translated from French to Azerbaijani, the method is used to incorporate the language into either the calque and loan translation method or the language in which the form is readily available.

РЕЗЮМЕ

Ульфет Ибрагим

**СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА СОКРАЩЕНИЙ С
ФРАНЦУЗСКОГО НА АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ
(НА МАТЕРИАЛЕ ФРАНЦУЗСКОЙ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ)**

Французский и азербайджанский языки, принадлежащие к разным языковым группам, резко отличаются по своим лексическим и грамматическим характеристикам. Это различия также проявляются в процессе перевода. Сокращения, которые были переведены на азербайджанский язык из других иностранных языков, включая французский, также различны. Основная цель статьи-исследовать различные способы перевода аббревиатур в обоих языках. В ходе исследования, было выявлено, что аббревиатуры с французского на азербайджанский переводятся в большинстве случаев с помощью метода калькирования.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ. ELMİ ƏSƏRLƏR, 2019, № 1 (98)

NAKHCHIVAN STATE UNIVERSITY. SCIENTIFIC WORKS, 2019, № 1 (98)

НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ. НАУЧНЫЕ ТРУДЫ, 2019, № 1 (98)

AYSEL EMİNOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

ayselmetinoguz@gmail.com

UOT: 811.512.162

**PASSİV FONDA KEÇMİŞ ANTROPONİM SƏCİYYƏLİ OYKONİMLƏRİNİN
LİNQVİSTİK TƏHLİLİ (ŞƏRUR RAYONU)**

Açar sözlər: *Şərur rayonu, oykonim, passiv fond, Ağəhməd, Günnüt Cəfərli, kənd, antroponim*

Keywords: *Sharur region, oykonym, passive fond, Agahmad, Gunnut Jafarli, village, anthroponyms*

Ключевые слова: *Район Шарур, ойконим, пассивный фонд, Агамад, Ганнут Джафарли, село, антропоним*

Şərur Naxçıvan Muxtar Respublikası tərkibində rayon mərkəzidir. Şərur yaşayış məskəni kimi qədim tarixə malikdir. Arxeoloji tapıntılar bu tarixi “insanların bu ərazidə son buzlaşma dövrünə” aid edir (15, s.5). Naxçıvan Muxtar Respublikası, bununla bərabər Şərur rayonu ərazisində mövcud olan bütün oykonimlərin dil mənsubiyyətini, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini açıqlamaq, onları tarixi-linqvistik planda tədqiq etmək imkan xaricindədir. Çünki bu oykonimlər leksik, semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin zənginliyinə, müxtəlif xalq, nəsil, qəbilə, tayfa, tirə, şəxs, quş, heyvan, bitki və s. Adları ilə bağlı yarandığına, mənə və qrammatik formalarına görə biri-birindən seçilir. Ona görə də ərazidə etnotoponim, hidrotoponim, zootoponim, fitotoponim, kosmotoponim, antrotoponim kimi zəngin toponimlər sistemi yaranmışdır. Şərur rayonu ərazisi daxilində antroponomik səciyyəli oykonimlər çoxluq təşkil edir.

Şərur rayonunun antroponim səciyyəli oykonimlərini etimoloji cəhətdən izah etmək və bu adların ilkin variantlarını araşdırmaq üçün qədim mənbələrdə bir çox tarixi qaynaqlara istinad etmişik. Bildiyimiz kimi mənbələr tarixin yaddaşı, aid olduqları dövrün parlaq səlnaməsidir. Bu səlnamələrin hər səhifəsində tarixi fakt, gerçəkliklər öz əksini tapır və müxtəlif istiqamətlərdə gəlib bizə çatır. Toponimlər tarixin yaddaşını yaşadan əhəmiyyətli abidələrdəndir. Bu abidələrin öyrənilməsi və müasir elmi səviyyədə araşdırılması üçün xaraktercə müxtəlif mənbələr vardır. Belə mənbələr sırasına qədim və orta əsrlərə aid abidələr, yazılı və şifahi ədəbiyyat nümunələri, aşıq ədəbiyyatı, elmi bədii və tarixi əsərlər, qədim və müasir xəritələr, müxtəlif lüğət və ensiklopediyalar, tarixi sənəd və arxiv materialları, qəzet və jurnal materialları, əhalinin siyahıya alma sənədləri, statistika idarəsinin məlumatları və s. Kimiləri daxildir. Onomologiya üçün xarakterik olan bu mənbələr Naxçıvan Muxtar Respublikası Şərur rayonun ərazisindəki onomastik vahidlərin də araşdırılıb üzə çıxarılmasında mühüm rol oynayır. Məlumdur ki, Naxçıvan həmçinin tədqiqatə cəlb etdiyimiz Şərur rayonuna daxil olan bir çox kənd Azərbaycanın və dünyanın ən qədim yaşayış məskənlərindəndir. Ərazidə aparılan arxeoloji qazıntılar, əldə edilən maddi mədəniyyət abidələri, yer-yurd adları bu diyarın qədimliyini tarixi faktlar əsasında təsdiqləyir.

Antroponim səciyyəli oykonimlərin yaranmasında əsasən şəxs adları üstünlük təşkil edir. Antroponim adlanan belə oykonimlər Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində eləcə də Şərur rayonu ərazisində də bir neçə yolla yaranır:

Şəxs adı, fəmiya və ya təxəllüs bildirən sözlərdən ibarət olur ki, buna Şərur rayonu oykonimlərindən *Ağəhməd* adını nümunə göstərmək olar.

Ağəhməd. Şərur rayonunda kənd adıdır. Məntəqə adı 1727-ci il tarixli “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə *Ağəhməd* (14, s. 72), 1728-ci il tarixli “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Şərur nahiyəsində *Əxi Əhməd* şəklində yazılıb (11, s. 168, 72). Tədrisən canlı danışiq dillərində *Axaməd* şəklinə düşmüşdür. Deyilən bəzi fikirlərə görə kəndin ilkin adı *Ağa Əhməd* imiş (17, s. 110). Bu faktla razılaşan digər tədqiqatçılar belə hesab edir ki, “ad qismən təhrifə uğramışdır. Əslində Ağəhməd olmalı idi. Yəni bu kəndin adı Ağəhməd şəxs adı ilə bağlıdır (3, s. 19). Bu fikirlərlə yanaşı, adın mənşəyini “Əxilər” təriqətinin adı ilə bağlayanlar da vardır(4, s. 100)”.

Güman edilir ki, bu ad Ağəhməd və ya Ağəhməd şəxs adı ilə bağlıdır. Lakin, bizim düşüncəmizə görə bu ad *əx* (əxi) və *Əhməd* sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlib. *Əx* (əxi) ərəbcə “qardaş” deməkdir (4, s. 100). Deməli, adın mənbələrdə qeyd alınan *Əxi Əhməd* variantı kəndin ilkin adıdır. Bu ad canlı danışiq dilində *Əxi-Əhməd*, *Əx-Əhməd*, *Ağəhməd-Axaməd* kimi fonetik transformasiyaya uğramış və bütün variantlarda “Qardaş Əhməd; Əhmədin qardaşına məxsus” mənasında işlənir. Bu yolla yaranan *Əxi Veys* kəndi; *Əxi Məhəmməd* kəndi (İğdir nahiyəsi) kimi adların mövcudluğu (1, s. 68) da fikrimizi təsdiqləmiş olur.

Günnüt Cəfərli. Bir məlumata görə Cəfərli nəslü Günnüt adlı yerdə məskunlaşdığı üçün kənd belə adlandırılıb. Mənası “güney, gün çox düşən yer” deməkdir (7, s. 26). Bu məlumata əsaslanıb deyər bilərək ki, İ.Şopenin Dərələyəz nahiyəsində qeydə aldığı Cəfərli kəndi (18, s. 494) Günnüt kəndinin əvvəlki adı olub və ehtimal ki, kəndin adı ərazinin yox, orada yaşayan nəslin adı ilə bağlı olub. Bu müəlliflərdən fərqli olaraq A.Axundov Günnüt sözünün monqol və monqolların tərkibində Azərbaycana gələn *kungut* türkdilli tayfa adı ilə əlaqələndirir (1, s. 33). B.Budaqov əvvəlki kitabında bu fikrə tərəfdar çıxır (5, s. 12), lakin sonra Q.Qeybullayevlə birlikdə yazdığı kitabında belə qənaətə gəlir ki, “Günnüt qədim türk mənşəli Hun (xun) etnonimindən və qədim türk dillərində cəm bildirən şəkilçidən ibarətdir. Xunut dağının adı ilə mənşəcə eynidir. Həmin dağın adı təhrif olunmuş şəkildə Günnüt kəndinin adında əksini tapmışdır. Günnüt toponimi “günəşli yer,” “güney” mənasını da verir” (6, s. 67, 71).

A.Bağirov da belə bir ehtimal irəli sürür ki, bəlkə də kənd adının ilkin variantlarından biri Günlük şəkildə olub və assimilyasiya nəticəsində (nl-nn) bu ad indiki variantda düşüb (4, s. 142).

Biz də A.Axundov və B.Budaqovun əvvəlki fikrinə əsaslanıb, belə qənaətə gəlirik ki, Günnüt adı monqolların tərkibində Naxçıvana gəlmiş türk tayfa adı ilə bağlıdır.

Hazırda kəndin adı Günnüt şəkildə işlənməkdədir.

Alışar. 1590-cı ildə kəndin adı *Əlişar*, 1727-ci ildə *Yuxarı Əlişar* (başqa adı Maxtala), *Aşağı Əlişar* (başqa adı Muğanlı) kimi qeydə alınmışdır (11, s. 72) və XX əsrin əvvəllərindən bu ad Alışar şəkildə yazılmışdır. K.N. Smirnov ehtimal edir ki, kəndin ilkin adı hansısa bir dərvişin şərəfinə Əli-şah, digər bir versiya görə isə Əli-Əfşar şəkildə olub (17, s. 110).

B.Budaqov və Qeybullayevin yazdığına görə, kənd kəngərlilərin Sofulu tayfasının *kəbirli*, *mahmudlu*, *dəmirçi*, *səbirli* (əli-sabirli qədsim türk mənşəli sabar, sabir, suvar tayfasının adından) və başqa tirələrin məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır (4, s.102).

T.Əhmədov yazır ki, Alışar qışlaq adı olmuş, kəngərlilərin sofulu tayfası ailələrindən bir qrupunun burada məskunlaşması ilə yaşayış məntəqəsi yaradılmışdır. Qədim türk mənbələrinə əsaslanan müəllif qeyd edir ki, toponim qədim abidələrdə “çayın ağzı, mənşəbi; axar suyun hövzəyə tökülən yeri” mənasında işlənmiş alış və “qarşı, əks tərəf” mənasındakı ar hissələrindən ibarət olub, “ çay ağzının əks tərəfi, mənşəbin qarşısı” deməkdir (8, s. 25). Həqiqətən də hazırda kəndin Xələc daşı dağının ətəyində, Arazın sahilində, çay suyunun günün axaraq töküldüyü yerin əks tərəfində yerləşməsi irəli sürülən fikri bir daha təsdiq edir.

Şangirey. XX əsrin əvvəllərində Şərur-Dərələyəz qəzasında qeydə alınan kənd adıdır (19). 1921-ci ildə kəndin adı dəyişdirildiyindən sonrakı mənbələrdə bu ada rast gəlinmir. Şangirey antroponim səciyyəli addır. Bu ad XIX əsrin 50-ci illərindən sonra Naxçıvanda qəza reisi işləyən Krım zadəganının oğlu, su mühəndisi A.Şangireyin adı ilə bağlıdır. Məlumata görə, A.Şahingrey dövlətdən 2 min desyatin torpaq icarəyə götürür və 30 km məsafədən kanal çəkdirir. 1896-cı ildə kanalın çəkilişi başa çatır (13, s. 289). İndi də həmin kanal əhali arasında “Şangirey kanalı” kimi tanınır.

Dilimizdə *qışlaq* sözü “qışı keçirmək üçün bina və s. Olan yer: oba, yurd, kənd” (2, s. 531), həm də tayfa, tirə adı mənalarında işlənir. Qışlaq komponentli adlar tarixən dilimizdə işlənmiş, XVI-XVII əsrlərdə *Gəray qışlağı*, *Qaxıcan qışlağı*, *Qayıbqulu qışlağı*, *Abbas qışlağı*, *Nəcəf qışlağı*, *Zülfüqar qışlağı*, *Pirverdi qışlağı* adlı passiv fonda keçmiş antroponimlər öz ifadəsini tapmışdır.

Abbas qışlağı. Məntəqə adı 1728-ci il tarixli “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Şərur nahiyəsində (11, s. 73) qeydə alınmışdır, Kəndin adı “Abbas” və “Qışlaq” sözlərindən ibarət olub “Abbasın qışlağı” mənasındadır. Hazırda kəndin adı Vayxır kimi işlənməkdədir.

Nəcəf qışlağı. 15 ailədən ibarət bu kənd 1728-ci ildə Şərur nahiyəsində qeydə alınmışdır (14, s. 328). Bu ad Nəcəf şəxs adına qışlaq komponentinin artırılması yolu ilə yaranıb, mənası da “Nəcəfə məxsus kənd, yurd” mənasını vermişdir.

Zülfüqar qışlağı. 1728-ci ildə Şərur nahiyəsində qeydə alınan bu kəndə Bayat əşirətinə məxsus 7 ailə yaşayırmış (14, s. 329). Qışlaq Zülfüqar adlı şəxsə məxsus olduğu üçün belə adlandırılıb.

Bir sıra adlar şəxs adına dizə topoformatının artırılması yolu ilə yaranır ki, buna Şərur rayonu oykonimlərindən *Həməzəli Dizə* kəndini nümunə göstərmək olar. T.Əhmədov Dizə sözü ilə bağlı bir çox fikirləri araşdırır və V.V.Radlova əsaslanaraq belə nəticəyə gəlirik ki, *dizə* sözü bir çox türk dillərində, o cümlədən Azərbaycanda dilində “kənd” mənasını bildirir (12, s. 50-51).

Q.Qeybullayev də bu sözün “qala”, “kənd” anlamında işləndiyini yazır və çox haqlı olaraq qeyd edir ki, “bəzi kənd adlarının fars dilində olması heç də burada farsların yaşamasını təsdiq etməyə əsas vermir. Sadəcə olaraq, bu sözlər qədimdə fars dilindən dilimizə keçmişdir” (8, s. 13).

Faktlara əsaslanıb deyər bilərək ki, tarixən Naxçıvan ərazisində *dizə* komponentli oykonimlər çox olub. Bunlardan passiv fonda keçmiş antroponim səciyyəli bəzi oykonimləri tədqiqatə cəlb etmişik.

Həməzəli Dizə. Kəndin indiki adı *Həməzəli* olsa da Kəndin ilkin adı *Sübhankənd*, XIX əsrdə isə *Həməzəli Dizə* olub (11, s. 57; 16.160). Həməzəli adı orta əsrlərdə Azərbaycanda, eləcə də Naxçıvanda yaşayayan eyniadlı

tayfa adı əsasında yaranıb. A.Həsənov çox haqlı olaraq qeyd edir ki, Həməzəli tayfası tarixi izləri-nişanələri özündə yaşadan bir addır (10, s. 24). Həməzəli oykonimi *Həməzə* şəxs adına *-li* sözdüzəldici şəkilçinin qoşulması ilə əmələ gəlib. Qeyd edək ki, eyniadlı kənd Qəbələ və Qubadlı rayonlarında da vardır.

Abad sözü birinci növ ismi söz birləşməsinin ikinci tərəfi kimi işlənərək, əsasən, şəxs adlarına qoşulur və yaşayış məntəqəsinin kimə məxsus olduğunu və ya kim tərəfindən salındığı bildirilir. Abad sözü bir sıra memorial-antroponimsəciyyəli adlara qoşularaq oykonimlər əmələ gətirir.

Sərdarabad. Vaxtilə Şərur rayonunda kənd adı olub. XIX əsrdə qeydə alınmış (18, s. 503) bu kənd adı haqqında belə bir deyim var ki, Şah İsmayıl Xətai Şərur düzündə olarkən Sərdar bəyin rəhbərlik etdiyi qoşun bu ərazidə müvəqqəti yaşayış məntəqəsi salmış və qoşun getdikdən sonra yaxın kəndlərdə ev-əşiyə ehtiyacı olan əhali köçüb burada yaşamışdır. Beləliklə, kənd müvəqqəti yaşayış məskəmindən daimi yaşayış məntəqəsinə çevrilmiş və Sərdarbəyin şərəfinə kəndə bu ad verilmişdir. Ancaq bu fikirdən fərqli olaraq tarixi faktlar sübut edir ki, XIX əsrdə Şərur mahalının Qarahəsənli, Əli Məmməd qışlağı və Sərdarabad kəndləri İrəvan xanlığında sərdar titulu olan Həsən xan və Hüseyn xan İrəvanski (Qacar) qardaşlarına məxsus olmuş və əsrin ortalarında bu kəndlər Həsən xanın oğlu, Şərur qəza polis idarəsində işləyən Mehdiqulu bəy tərəfindən idarə olunmuşdur. Elə buna görə də kəndə sərdar titulu olan qardaşların şərəfinə Sərdarabad adı verilmiş və bu ad XX əsrin 20-ci illərində Təzəkənd adı ilə əvəzlənmişdir. Həm də onu qeyd edək ki, hazırda kənd paralel ad daşıyır (4, s. 59).

Məlumdur ki, əsrlər boyu əraziyə xarici hücumların çoxalması nəticəsində Naxçıvan ərazisi müharibələr meydanına çevrilmiş, ərazinin maddi-mədəniyyət abidələri, var-dövləti soyğunçuluq və qarətlərə məruz qalmış və bu hadisələr ərazinin toponimlər sisteminə, xüsusilə də oykonimlər sisteminə də öz təsirini göstərmişdir.

Tədqiqatdan belə elmi nəticəyə gəlirik ki, Şərur rayonunda mövcud olan digər məntəqə adları kimi antonomimik səciyyəli oykonimlərdə milli mənşəli adlar təşkil edir və Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixini, qədimliyini, milliliyini özündə əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Torpağın köksündə tarixin izləri, Bakı: Gənclik, 1983, 135 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I cild, Bakı: Elm, 1966, 744 s.
3. Azərbaycan toponimləri, Ensiklopedik lüğət, Bakı: Azərbaycan ensiklopediyası, 1999
4. Bağırov A. Naxçıvan oykonimləri, Bakı: Nurlan, 2008, 333 s.
5. Budaqov B.Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı, Bakı: Elm, 1994, 270 s.
6. Budaqov B, Qeybullayev Q.Naxçıvan diyarının yer yaddaşı Bakı: Nafta-press, 2004, 120 s.
7. Budaqova Q. Naxçıvan Muxtar Respublikasının toponimləri, Bakı: Nafta Press, 1988
8. Əhmədov T.M. El-obamızın adları, Bakı: Gənclik, 1983. 128 s.
9. Ərəb və fars sözləri lüğəti, Bakı: Azərbaycan EA-nın nəşri, 1996
10. Həsənov A.Q. Coğrafi adlarda tarixin izləri/ ADU-nun Elmi əsərləri, dil-ədəbiyyat seriyası, Bakı: 1966, №-3, s. 19-27
11. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, Bakı: Elm, 1996, 184 s.
12. Qeybullayev Q.Ə. Naxçıvanın bəzi oykonimləri haqqında / "Elm və həyat", 1977, №-6, s. 12-14
13. Naxçıvan ensiklopediyası, 2 cildə, Bakı: AMEA-nın nəşri, 2005, 360 s.
14. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
15. Novruzlu Ə., Vaxşəliyev V., Şərurun arxeoloji abidələri, Bakı, Elm, 1993
16. Григорьев, В.Н. Статистическое описание Нахичеванской провинции, Санкт-Петербург: 1833, 264 с.
17. Смирнов Н. К. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края (Тифлис, 1934 г), Баку: Озан 1999, ст. 156.
18. Шопен, И.И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, Соч. И. Шопена.-СПб.: тип. Импер. Акад. Наук, 1852
19. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın siyasi xəritəsi

ABSTRACT

Aysel Eminova

LINGUISTIC ANALYSIS OF SOME FORMER OYKONYMES IN A PASSIVE BACKGROUND (Territory of Sharur district)

In the article is about the oykonimes formerly realted Sharur region and currently staying in a passive background, as well as generation of them and important role of prototuk tribes settled in Nakhichevan region

in formation of these oykonyms. Some villages have been researched here which already left in the passive background, reasons of oykonyms to be left in the passive background have been explained and some of the oykonyms (Agahmad, Gunnut Jafarli, Alishar, Shangirei, Abbas barracks, Najaf barracks, Zulfugar barracks, Hamzali Dize, Sardarabad and so.). We come from such a scientific conclusion that, as in other places in the Sharur region, names of national origin in antroponomic terms are the same, and reflect the history, antiquity and nationality of the Nakhchivan Autonomous Republic. New scientific results have been achieved in the article.

РЕЗЮМЕ

Айсель Эминова

ОЙКОНИМЫ ХАРАКТЕРНЫЕ АНТРОПО-ОЙКОНИМОВ ШАРУРСКОГО РАЙОНА ПЕРЕХОДИВШИХ К ПАССИВНОМУ ФОНДУ

Статья посвящена ойконимам переходившим к пассивному фонду Шарурском районе и одновременно об их формировании и роль прототюркских племен при наименовании этих ойконимов на территории Шарурского района. Здесь исследованы селы-ойконимы переходивших к пассивному фонду, выяснены причины перехода этих имен в пассивный фонд. В статье из ойконимов Агамад, Ганнут Джафарли, Алишар, Шангири, Аббаскышлаги, кышлаг Наджафа, Зульфугар кышлаги, Хамзали Дизе, Сардарабат и т. Д. Некоторые привлечены к лингвистическим исследованиям. Во время исследовании выявлены, что ойконимы в Шарурском районе в виде антропоойконимов по своим происхождениям национально-тюркские ойконимы и они содержат в своем составе истории, древности иaborигенность тюрков на территории Нахчыванской Автономной Республики. При исследовании выявлены новые научные результаты.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

KÖNÜL BABAYEVA
 “Naxçıvan” Universiteti
 mrs.bkonul@gmail.com

UOT: 811.512.162

**MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLİNDƏ FEİLİ SİFƏTİN
 SEMANTİK TƏSNİFATI**

Açar sözlər: *semantik təsnifat, zərf, feili sifət, məsdər, növ, söz birləşmələri*

Key words: *semantic classification, adverb, participle, infinitive, voice, word combinations*

Ключевые слова: *семантическая классификация, наречие, причастие, несовершенная форма глагола, вид, словосочетание*

Müxtəlif sistemli dillər olan Azərbaycan, rus, ingilis və alman dillərinin lüğət tərkibində feil özünün forma, həm də məzmun zənginliyi, müxtəlifliyi və bütün parametrləri ilə nitq hissələri arasında aparıcı yer tutur. Xəbər vəzifəsində feil bütöv söyləmə həyat və can verir. Belə ki, feil konstruksiyaları ismi söz birləşmələrinə və cümlələrə həll edici təsir göstərir (8. səh 337).

Feil dünyada ən qədim və ən çox öyrənilən əsas nitq hissələrindən biridir. O cümlədən istər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilinin lüğət tərkibində olan sözlərin böyük qismini feillər təşkil edir. Müqayisə edilən dillərin qrammatikalarında, feil bəhsinə hərəkət bildirən, yəni əşyanın işini, halını, hərəkətini, vəziyyətini dinamik və ya qeyri-dinamik şəkildə ifadə edən sözlər daxil edilir.

Feillərin özünəməxsus, o biri söz qruplarından tamamilə seçilən, zəngin və geniş, rəngarəng və mürəkkəb leksik-semantik mənası vardır. Feillərin malik olduğu və göstərdiyi iş, hal və hərəkət bunların leksik semantik mənasını təşkil edir. Müasir Azərbaycan dilindəki feillər bir sıra leksik semantik məna qruplarına aiddir. Həmin lüğəti mənalardan irəli gələrək feillərin bir hissəsi hərəkət, bir hissəsi iş, bir hissəsi hal, bir hissəsi vəziyyət, bir hissəsi təfəkkür, nitq, görmə prosesi və s. bildirir. Bu mənalardan əlavə feillər qrammatikanın ixtiyarına keçdikdən sonra bir çox əlavə məna da qazanır ki, bunlara dilçilikdə qrammatik mənalardan deyilir. Belə qrammatik mənalardan biri feillərin funksional mənaya malik olmasıdır. Yəni burada feili sifətlər, məsdərlər, feili bağlamalar nəzərdə tutulur. Müasir Azərbaycan dilində göstərilən qrammatik mənalardan feillərə xüsusi qrammatik vasitələrin artırılması ilə əmələ gəlir. Feili sifət, feili bağlama və məsdər formaları müasir Azərbaycan dilində feilin təsriflənməyən formalarıdır və feillərə artırılan xüsusi şəkildə düzəlir.

Feili sifət feilin xüsusi forması olub, istər özünün leksik semantik mənasına, istərsə də morfoloji əlamətinə və sintaktik vəzifəsinə görə feilin həm təsriflənən, həm də təsriflənməyən formalarından (məsdər və feili bağlamadan) seçilir.

Feili sifət əşyanın hərəkətlə bağlı əlamətini bildirir. Feili sifət feilin atributiv-adyektiv formasıdır. Yəni feillər “feili sifət şəkildələri” adlandırdığımız bir sıra şəkildələri qəbul edərək, feillik xüsusiyyətlərini saxlamaqla yanaşı, sifətlərə yaxınlaşır, sifət xüsusiyyətlərini də qazanır (7 səh.279).

Məsələn:

Min intiqam duyğusuyla alovlanmış ürəklərdə

Dalğaların nəslimizin and içdiyi qızıl bayraq (Səməd Vurğun).

Bu nümunədən də görüldüyü kimi feili sifət feillə yanaşı sifətdə xüsusiyyətini daşıyır. Feili sifətin sifətə malik xüsusiyyəti onun ismi təyin etməsidir.

Alovlanmış (feili sifət) ürək (isim)

And içdiyi (feili sifət) bayraq (isim)

Bu ingilis dilində də həmçinin belədir. Feili sifət I – ingilis dilinin tarixən işlənən sifətlərindən inkişaf edib, törəmişdir. Müasir ingilis dilində o, həm feili, həm də adyektiv – adverbial xüsusiyyətlər daşıyır. Qeyd etmək lazımdır ki, feili sifət I sadəcə hərəkəti göstərmir, onu bir əlamət kimi izah edir.

İngilis dilində də feili sifət sifət xüsusiyyətlərini daşıyaraq ismi təyin edir, o cümlədən feili sifətlər bütün sifətlər kimi asanlıqla isimləşir və cümlənin müxtəlif üzvü vəzifəsində işlənir, məsələn:

- “Of a broken heart, I was told”- said Oliver. (O.Twist)
- “Sınmış ürək haqqında mənə deyildi”, Oliver dedi.

Hər iki dildə feili sifət və zərf xüsusiyyətlərinə malikdir. Feili sifətin sifət və zərf xüsusiyyətləri özünü onun sintaktik funksiyasında, yəni cümlədə təyin və zərflik funksiyasında özünü göstərir, məsələn;

- *Turning in anger, she gave John a shove, spilling his tea. (Lindsay)*
- *Judging him by his figure and his movements, he was still young. (Collins)*

Feili sifətin feil ilə yaxınlaşmasının əsas əlaməti isə onun hərəkət bildirməsidir. Müqayisə olunan hər iki dildə feili sifətlərin hamısında hərəkət məzmunu olur. Məsələn;

- *Dəvə səhrada bitmiş tikanları yeməklə dolanır. Bir bədbəxtliyə düçar olmuş adamı dəvəsi ölmüş arəbə bənzədirlər.*
- *Going at this speed, we'll not come in time.*

Hər iki dildə feili sifətlər feil kimi növ bildirir. Məsələn;

- *Qucaqlaşmış sevgililər bir-birindən ayrıla bilmirdilər (Ç.Abdullayev).*
- *Keçilməz dağ kimi kəsdik yolunu (M.Rahim).*
- *The mother was taking her son to school when she was attacked by the kidnapper (Məlum növ).*
- *The boy was being taken to school, when he was kidnapped (Məchul növ).*

Feili sifət şəkilçilərinin hansı növlə çox işlənməsi, əsasən, həmin növ feilin dildə işlənmə dərəcəsi, bədii əsərin dil və üslubundan asılıdır. Keçmiş və gələcək zaman feili sifət şəkilçiləri öz mənalarında qeyri-müəyyənlikdən və ümumilikdən irəli gələrək daha çox məchul növ feillərlə, az hallarda məlum növ feillərlə, çox nadir hallarda isə digər növ feillərlə işlənir.

Feili sifətlər də sifət kimi isimləşir, hal, kəmiyyət, mənsubiyyət, xəbərlilik şəkilçisi qəbul edir. Məsələn;

- *Səs salma, yatanlar ayılar, qoy hələ yatsın,*
- *Yatmışları razı deyiləm kimsə oyatsın,*
- *Tək-tək ayılan varsa da haq dadına çatsın,*
- *Mən salim olum, cümlə cahan batsa da batsın.*
- *Milət necə tarac olur olsun, nə işim var?!*
- *Düşmənlərə möhtac olur olsun, nə işim var?! (M.Ə.Sabir)*

Feili sifət feildəki hərəkət məzmununu saxlayır. Lakin, feil əşyanın hərəkətini hökm yolu ilə bildirdiyi halda, feili sifət bunu əlamətləndirmək yolu ilə bildirir. Elə buna görə də feillər cümlədə xəbər feili sifətlər isə, əsasən təyin olur. Feili sifətin hərəkət məzmununa malik olması onda feili sifətə məxsus digər əlamətlərin də meydana çıxmasına səbəb olur, çünki hərəkət məzmunu olmadan təsirlik, növ, inkarlıq, zaman, tərz və digər xüsusiyyətlər də ola bilməz (3 səh.312).

M. Hüseyinzadə feili sifətləri mənə və formalaşma xüsusiyyətlərinə görə 4 qrupa bölmür:

- Birinci qrupa feilin heç bir zaman və şəkil kateqoriyası ilə uyğunluğu olmayan və feilin həm təsdiq, həm də inkar formasında işləyə bilən feili sifətlər
- İkinci qrupa feilin keçmiş və gələcək zamanları ilə əlaqədar feili sifətlər
- Üçüncü qrupa feilin zaman və vacib şəkilləri ilə əlaqədar olan və zaman etibarı ilə ən çox gələcək zaman təsəvvürü verən feili sifətlər
- Dördüncü qrupa –dıq⁴ şəkilçisinə bütün şəxslər üzrə mənsubiyyət şəkilçilərini artırmaqla düzələn feili sifətlər daxildir.

Nəhayət bu nəticəyə gəlirik ki, feili sifət feilə məxsus başlıca əlamətləri ifadə edə bilir. O, feil də olan hərəkət, məzmununu, zaman, növ, təsirlili-təsirsizlik, inkarlıq, tərz, şəxs kateqoriyalarını və feilin bəzi şəklinə məxsus çalarlığı az və ya çox, bu və ya digər şəkildə saxlayır, özündən əvvəl gələn isimləri əsasən feil kimi idarə edir, özündən əvvəl zərf qəbul edir, bəzi feili bağlamalarla birlikdə feil kimi həm lüğəti, həm də sintaktik birləşmələr əmələ gətirə bilər. İngilis dilində feili sifətin feilə aid xüsusiyyəti növ, zaman və tərz formasına malik olmasıdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, feili sifətlər feil ilə müştərək xüsusiyyətə malik olduğu kimi, sifət ilə də oxşar xüsusiyyətə malikdir. Feili sifətlərdə sifət kimi əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirir, ismi təyin edir, sifətin suallarına cavab verir, sifət kimi substantivləşə bilər, əlamətləndirdiyi sözdən əvvəl gəlir və cümlədə əsasən təyin vəzifəsində işlənir.

Feili sifət sifətdən fərqli olaraq əşyanın hərəkətlə bağlı olan əlamətini bildirir, çünki feili sifətlərin daxili semantikasında hərəkət anlayışı vardır.

Feili sifətin semantik təsnifatı ilə bağlı apardığımız araşdırmalar nəticəsində aydın olur ki, Azərbaycan dilində feili sifətlər həm feilin, həm də sifətin xüsusiyyətlərini birləşdirdiyi halda, ingilis dilində feili sifətlər bu xüsusiyyətlərdən başqa həm də zərfin xüsusiyyətlərini daşıyır.

Beləliklə, müasir Azərbaycan və ingilis dillərində feilin təsriflənməyən formalarından biri olan feili sifət haqqında kiçik də olsa tədqiqat işi apardıq. Hər iki dildəki feili sifətlərin semantik təhlilini etdik, müqayisə apardıq, yeri gəldikcə fikirlərimizi misallarla əsaslandırdıq. Feil dilçiliyin ən aktual bölməsidir, eləcə də feili sifət feil bölməsinin ən aktual hissəsidir. Buna görə də bu mövzunun daha geniş şəkildə araşdırılmasına ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. B.A.Ilyish. The structure of modern English, Moscow-Lenigrad 1971, 365p.
2. Günay Rəfibəyli İngilis və Azərbaycan dillərində feili tərkiblər, Bakı, 2008
3. Nəsən Mirzəyev Azərbaycan dilində feili sifət və təsirli-təsirsiz fellər, Bakı, 2006, 560s
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 1992
5. Kaushanskaya V.L, Kovner R, L, Kozhevnikova O.N. A grammar of the English language, 1967 324p.
6. Oruc Musayev İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, Qismət 2007, 608s.
7. Q.Ş.Kazımov Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, Bakı, 2010, 339s.
8. Виноградов В.В. Русский язык, М.: Высшая школа, 1972, 614 с.

ABSTRACT

Konul Babayeva

SEMANTIC CLASSIFICATION OF THE PARTICIPLE ON MODERN AZERBAIJANI AND ENGLISH

As participle has the same characteristic as the verb, it has also the same feature as adjective. Participle expresses the sign and quality of the noun as an adjective, defines the noun, answers the questions of the adjective, can be substantivized as an adjective, comes before the word pointed out, and mainly used as an attribute in a sentence.

Unlike the adjective, participle expresses the sign of the noun in because participles have a notion of action in their inner semantics.

While the participle in Azerbaijani language combine the characteristics of both verb and adjective, in English participles besides these features also have the characteristics of adverb.

РЕЗЮМЕ

Кенуль Бабаева

СЕМАНТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ПРИЧАСТИЯ В СОВРЕМЕННОМ АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Причастия имеют схожие качества как с глаголом, так и с прилагательным. Причастия как и прилагательные указывают на признак и качество предмета, определяют существительное, отвечают на вопросы прилагательного, могут субстантивизироваться как прилагательные, используются перед определяемым словом и в предложении выступают в роли определения.

В отличии от прилагательного причастие определяет признак предмета связанного с действием, потому что во внутренней семантике причастия есть понятие действия.

Причастие сохраняет содержание действия которое присуще глаголу. Но глагол указывает действие предмета повелительным путем, тогда как причастие делает это путем придания признака. Именно по-этому в предложении глагол бывает сказуемым, а причастие определением. Тот факт, что причастие имеет содержание действия способствует проявлению и других качеств присущих причастию, потому что без содержания действия не может быть и качеств переходности, вида, отрицательности, времени и др.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ. ELMİ ƏSƏRLƏR, 2019, № 1 (98)

NAKHCHIVAN STATE UNIVERSITY. SCIENTIFIC WORKS, 2019, № 1 (98)

НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ. НАУЧНЫЕ ТРУДЫ, 2019, № 1 (98)

CƏMİLƏ MƏHƏRRƏMOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

CemileNihatMeherremova@gmail

UOT: 811.512.162

BABƏK RAYONUNDA ADLARI BƏRPA OLUNMUŞ OYKONİMLƏRİN ETİMOLOGİYASI

Açar sözlər: *Babək rayonu, bərpa olunmuş oykonim, Araz, Kalbaoruc Dizə, Nəcəfəli, Alagözməzrə, Yeniyoł kəndi*

Key words: *Babək region, restored oykonyms, Araz, Kalbaoruc Dize, Najafali, Alagozmazra, Yeniyoł village*

Ключевые слова: *Бабакский район, восстановленный ойконимы, Араз, Калбаоруц Диза, Наджафали, Алагозмазра, Ениёл*

Azərbaycan Respublikasının umummillil lideri Heydər Əliyev Azərbaycançılıq ideologiyasının banisidir. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra respublikamızda dil quruculuğu sahəsində bir sıra əhəmiyyətli işlərlə yanaşı, yaşayış məntəqə adlarının bərpa edilməsi də planlaşdırılmışdır. Bu adların orfoqrafiyası və xalq dilində olan variantlarının ədəbi dilin normalarına uyğunlaşdırılması, cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədar dövrümüzlə səsleşməyən adların yeni adlarla əvəz olunması və sair məsələlər üzrə çox vacib işlər görülmüşdür. Bununla əlaqədar 2003-cü ildə ulu öndərimiz Heydər Əliyev “Naxçıvan Muxtar Respublikası, şəhər və rayonlarının inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu imzaladı. Bu qanuna əsasən: Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində indiyə qədər müxtəlif şəkillərdə yazılan: Payız, Gərməçataq, Böyükdüz, Kültəpə, Nəcəfli dizə, Qoşadizə, Kalbaoruc Dizə, Badaşqan (Babək rayonu) Camaldın, Əbrəqunus, Xoşkeşin, Kırna, Göynük, Saltaq, Gal (Culfa rayonu), Sabirkənd, Qoşadizə, Behrud, Çənnəb, Üstüpu, Aşağı və yuxarı Əndəmic, Kotam, Gənzə (Ordubad rayonu), Mərəlik (Şahbuz rayonu), Havuş, Cəlilkənd, Mahmudkənd, Ələkli, Ərəbyengicə, Qışlaqabbas, Sərxanlı, Qabilı, Axaməd, Qaraburc, Dərəkənd (Şərur rayonu) kimi yaşayış məntəqə adlarının orfoqrafik normaları müəyyənləşdirilmiş, eləcədə unudulub sıradan çıxmaqda olan bir qisim adlar bərpa edilmiş və ya yeni adlarla əvəz olunmuşdur.

«Qanuna» əsasən: Alagözməzrə kəndi-Məzrə kəndi, Yeniyoł kəndi-Məmmədza Dizə kəndi (Babək rayonu), Yuxarı Aza kəndi-Aza kəndi, Aşağı Aza kəndi-Azad kəndi, Dər kəndi-Darkənd, Danaqırd kəndi-Anaqut kəndi, Disər kəndi-Başkənd (Ordubad rayonu), Gecezur kəndi-Ağbulaq kəndi, Nurs kəndi-Nursu kəndi, Arınc kəndi-Ayrınc kəndi, Aşağı Rəməşen kəndi-Qızıl Qışlaq kəndi, Yuxarı Rəməşen kəndi-Güney Qışlaq kəndi, Əzizbəyov kəndi-Daylaqlı kəndi, Tirkeş kəndi-Türkeş kəndi, Yenikənd kəndi-Kiçikobakəndi (Şahbuz rayonu), Keşdaz kəndi-Çəmənli kəndi, Sovetabad kəndi-Arpaçay kəndi, Yenikənd kəndi-Danyeri kəndi, Sovxoz kəndi-Oğuzkənd, Kürd Çüllü kəndi-Kürçülü kəndi, Kürdkənd kəndi-Kürkənd, Çağazır kəndi-Şahbulaq adları ilə əvəz olunmuş, Nehrəm kənd inzibati ərazi dairəsi tərkibində faktik mövcud olan ərazi vahidi *Araz kəndi*, Axura kənd inzibati ərazi dairəsi tərkibində faktik mövcud olan ərazi vahidi *Yeni Havuş kəndi*, Cəlilkənd kənd inzibati ərazi dairəsi tərkibində faktik mövcud olan ərazi vahidi *Stansiya Daşarx kəndi* adlandırılmışdır(1).

Məlumdur ki, əsrlər boyu əraziyə xarici hücumların çoxluğu nəticəsində Naxçıvan ərazisi müharibələr meydanına çevrilmiş, ərazinin maddi-mədəniyyət abidələri, var-dövləti soyğunçuluq və qarətlərə məruz qalmışdır. Bu hadisələr ərazinin toponimlər sistemində, xüsusilə də oykonimlər sistemində də öz təsirini göstərmişdir. Babək rayonu oykonimləri leksik, semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin zənginliyinə, müxtəlif xalq, nəsil, qəbilə, tayfa, tirə, şəxs, quş, heyvan, bitki örtüyü, dağ, dərə və s. Adları ilə bağlı yarandığına, mənə və qrammatik formalarına görə biri-birindən seçilir. Məhz elə bu səbəbdən də bu ərazidə etnooykonim, hidronim səciyyəli oykonim, zoonim səciyyəli oykonim, fitonim səciyyəli oykonim, kosmonim səciyyəli oykonim, antroponim səciyyəli oykonim kimi zəngin toponimlər sistemi yaranmışdır. Bunların bir qrupunun quruluş formasına nəzər salaq.

Alagözməzrə. Babək rayonunda qədim kənd adıdır. 1727- ci il tarixli “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftər”ində (11, s. 26), 1728-ci il tarixli “İrəvan əyalətinin icmal dəftərində” adı çəkilmişdir. Bu kənd adı hər iki mənbədə də Sair Məvazi nahiyəsinə daxil olmuşdur. XIX əsr mənbələrində bu kənddə yaşayış olmadığı qeyd olunmuşdur. Etnonim səciyyəli adlar sırasına daxildir. Alagöz elinin adı ilə bağlı yaranmışdır (2, s. 102).

Sonralar isə Alagöz sözü ixtisar edilmiş və Məzrə şəklində qalmışdır. Məzrə yaşayış olmayan, boş qalmış yer deməkdir.

Nəcəfli dizə, Qoşadizə, Kalbaoruc Dizə kimi məntəqə adları dizə komponentli adlar sırasına daxildir. Dizə komponenti fars mənşəli olub *kənd* mənasını ifadə edir. Q.Qeybullayev də eyni zamanda dizə sözünün “qala”, “kənd” mənasını ifadə etdiyini yazmışdır (2, s. 50).

Nəcəfəli dizə. Babək rayonunda kənd adıdır. Bu ada XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlinə aid arxiv materiallarında da rast gəlinir (10). Məntəqə adı 1936-cı ildə represiyaya uğramış və Budenabad adı ilə əvəz olunmuşdur (9). Lakin, əhali arasında bu məntəqə adı çox işlənmədiyi üçün özünü doğrulda bilməmiş və yenidən Nəcəfəli dizə kimi adlandırılmağa başlamışdır. Hazırda bu məntəqə adı Nəcəfəli Dizə kimi tanınır. Nəcəfəli Dizə oykonimi antroponim səciyyəli adlar sırasına daxildir. Məntəqə adı iki “*Nəcəfəli və Dizə*” komponentlərindən ibarətdir. Adın birinci komponenti mürəkkəb quruluşlu sadə addır. İkinci komponenti olan Dizə isə, bir çox türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində də “kənd” mənasını ifadə edir. Bütövlükdə ad quruluşuna görə mürəkkəb addır.

Kalbaoruc Dizə. Kalbaoruc Dizə oykoniminə XIX əsrə aid mənbələrdə Oruc Dizəsi şəklində rast gəlinir. XX əsrin əvvəllərində isə Kərbəlayi Oruc dizəsi adlanmışdır. 1936-cı ildə Qızıl Şərq adlandırılmış və tezliklə də xalq dilində və rəsmi sənədlərdə sıradan çıxmış və kəndin adı Oruc dizə kimi qalmışdır (2, s. 51). Hazırda isə “qanun”a əsasən Kalbaoruc Dizə şəklində işlənir. Antroponim səciyyəli adlar sırasına daxildir. Qoşadizə kəndi əvvəllər dizə (Daşlı zəmi və Xarabalar) adlı iki kənddən ibarət olmuşdur (2, s. 52). Sonralar bu iki kəndin əhalisi birlikdə indiki Qoşadizə kəndində məskunlaşmış və bu yurdu Qoşadizə adlandırmışlar. Bu kəndlərin xarabalıqları indi də qalmaqdadır.

Kültəpə. Bu məntəqə adı 1590-1728-ci illərin sənədlərində, Naxçıvan qəzasının Naxçıvan nahiyəsində Yarımcə və Təhməsqulu kəndləri arasında göstərilir. Məntəqə adının izahı ilə bağlı B.Budaqov və Q.Qeybullayev bu ərazidə yanacaq olmadığından kərmə, təzək çox yandırılmış və ərazidə böyük küllüklər əmələ gəlmişdir və bunun üçün də kəndi *Küllütəpə-kültəpə* adlandırılması fikirlərini söyləmişdir (3, s. 26). A.Bağirov bu fikirlə razılaşmasa da, adın iki *Kül və təpə* komponentlərindən formalaşdığını gösdərmiş, lakin mənasının hələlik anlaşılmadığını yazmışdır (2, s. 154-155).

Kültəpədən tapılan arxeoloji materiallar bu kəndin qədimliyindən xəbər verir və ola bilməz ki, bu adın mənası bu cür izah edilsin. Çünki bu cür izahlar səthi izahlar sayılır. Artıq ümumdünya onomastika elmi məntəqə adlarının yaranmasında qədim tayfa adlarının, bir çox hallarda isə antroponimik-şəxs adlarının əsas amil olduğunu təsdiq edir. Bu əsasdan F.Rzayevin izahı daha məqsədəuyğundur. Biz məntəqə adının birbaşa Kol tayfa adından yarandığına və təpə coğrafi göstəricisinin isə ada sonradan əlavə olunduğuna əminik. Bu məntəqə adında da biz türk dilləri üçün xarakterik olan *o~ü* səs əvəzlənmələrini müşahidə edirik. Qeyd edək ki, XX əsrin əvvəllərindən Naxçıvan ərazisində aparılmış arxeoloji araşdırmalar xeyli yeni elmi nəticələrlə ərazinin qədimliyini sübut edir. Kültəpə ərazilərində son dövrlər yenidən aparılan araşdırmalardan əldə olunan mədəniyyət nümunələrinin tarixi m.ö.III-II minilliklərə aid edilmişdir (12, s. 11-17, 49-57, 221). Bu tarixə istinad etsək, kol tayfalarının tarixi Herodotun, Strabonun məlumatlarındakı dövrlərdən də xeyli əvvələ getmiş olur və ərazidə böyük bir tayfa mədəniyyətinin uzun illər davam etdiyini bir daha təsdiq edir (8, s. 413-414). Bəli bu etimoloji izahlardan da bu nəticəyə gələ bilirik ki, məntəqə adının birinci komponenti etnonomik oykonim, digər komponenti isə oronomik oykonim olduğunu deməyə əsas verir. Adın mənasını Kol tayfalarının yaşadığı təpə kimi izah etmək olar.

Gərməçataq. 1590 və 1727-ci illərə aid mənbələrdə bu məntəqə adı Kərməçataq və Kərmə çatağı şəklində Mülki-Arslan nahiyəsində qeyd alınmışdır (7, s. 166; 11, s. 28). XIX əsrdən sonrakı dövrlərə qədər bu ad Kərməçataq, Kərim çatax, Gərməçataq variantlarında işlənmişdir. Müasir dövrdə isə rəsmi şəkildə Gərməçataq variantında işlənir. Oykonim iki leksik vahiddən (Gərmə və çataq) ibarətdir. İkinci komponent olan “Çataq” sözü “iki dağın birləşdiyi yer” mənasını ifadə edir (5, s. 64). *Gərmə* isə “Kərimə”, “Kərmə” sözlərinin fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Bütövlükdə “iki dağın birləşdiyi yerdə Kərmə (Kərimə) məxsus yer” mənasını daşıyır. Antroponim səciyyəli adlar sırasına daxildir.

Araz. Nəhrəm kənd inzibati ərazi dairəsinə daxil olan kənd adıdır. Bu yaşayış məntəqəsinin əsası Araz su anbarının tikintisi zamanı qoyulmuşdur. O dövrdə bu ərazi fəhlə qəsəbəsi kimi salınmış, sonralar isə daimi yaşayış məskəni kimi qalmışdır (2, s. 96). Məntəqə Araz çayının sahilində yerləşdiyi üçün buraya Araz kəndi adı verilmişdir. Məntəqə adı Araz çayının adı ilə adlandırıldığı üçün hidronim səciyyəli oykonimlər sırasına daxil etmək olar.

Yeni yol. Müasir dövrdəki adı Məmmədza Dizə olan bu kənd Babək rayonuna məxsusdur. Bu kənd adı XVIII əsrin sonu və ya XIX əsrin əvvəllərində Məmmədza adlı şəxs tərəfindən qoyulmuş və həmin vaxtdan 1950-ci illərə qədər Məmmədza Dizə adını daşımışdır. Kəndə 1950-ci illərdən sonra, Sovet hakimiyyəti illərində Yeni yol adı verilmişdir. 2003-cü ildə isə “Naxçıvan Muxtar Respublikası, şəhər və

rayonlarının inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında” qanunla kəndin əvvəlki Məmmədrza Dizə adı bərpa olunmuşdur.

Bədəşxan. XIX əsrin əvvəllərində Naxçıvan əyalətinin Naxçıvan mahalına aid kənd olmuşdur (15, s. 489; 10, s. 132). XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan qəzasına aid edilmişdir (13, s. 62). Kənd adı XVI-XVIII əsr mənbələrində *Bədəşxan*, *Bədəşxan* şəklində qeyd olunmuşdur (2, s. 215, 239, 246). 2007-ci ilə aid yaşayış məntəqə adları siyahısında Badaşqan şəklində qeyd olunub (2, s. 310). Hazırda Naxçıvan Muxtar Respublikasının siyasi-inzibati xəritəsində öz əksini tapmır.

Kənd haqqında XX əsr rus müəllifi K.N.Smirnov qeyd edir: “Belə bir ehtimal vardır ki, kəndin ilk əhalisi Bədəşxandan gəlmələrdir” (14, s. 51). Bu fikir tədqiqatçılarımız tərəfindən də davam etdirilir. Q.Qeybullayev, B.Budaqov Orta Asiyada Amu-dərya çayının yuxarı axınında Bədəşxan adlı qədim ölkənin mövcud olmasını, Tacikistanda Bədəşxan muxtar vilayətinin, Əfqanıstanda coğrafi əyalətinin olmasını əsas götürərək qeyd edirlər ki, bu ad erkən orta əsrlərdə Orta Asiyadan gəlmiş türk tayfalarının gətirdikləri adlardandır (4, s. 47).

Payız. Babək rayonunda kənd adıdır. XIX əsrdə Naxçıvan əyalətinin Məvaziyi Xatun mahalına (15, s. 502), XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan qəzasına aid kənd olmuşdur (13, s. 229). Kənd adı 1590-cı, 1727-ci il mənbələrində də qeyd olunmuşdur (2, s. 216; 5, s. 17). Mənbələrdə Pais, Payız şəklində rast gəlinir. K.N.Smirnov toponimin fars mənşəli *payız* sözündən əmələ gəldiyini yazır (14, s. 53).

Tədqiqatçılarımızdan Q.Qeybullayev və B.Budaqov hesab edirlər ki, toponim qədim türk-monqol dillərində işlənən *bays*, *bayz*–“sıldırım” sözünün təhrif olunmuş şəklidir (5, s. 99). Lakin, A.Bağirov bu fikirlə razılaşmır və qeyd edir ki, ərazinin relyef xüsusiyyəti baxımından fikir öz təsdiqini tapmır. Onun fikrincə, vaxtilə Naxçıvan hakimi Qızıl Arslana məxsus olan bu ərazilər payız fəslində əkinçilik və maldarlıq üçün əlverişli olduğundan buraya “payız yurdu”, “payız düşərgəsi” mənasında işlənən Payız adı verilmişdir (2, s. 179).

Oykonimlərin tədqiqi xalqımızın etnik tərkibinin öyrənilməsi baxımından ən qiymətli məxəzdir. Oykonimlərin tarixi xalqın tarixidir.

Ümumiyyətlə, “Naxçıvan Muxtar Respublikası, şəhər və rayonlarının inzibati ərazi bölgüsündə qismən dəyişikliklər edilməsi haqqında” imzalanmış qanunda öz əksini tapan bu adlar dilimizin fəaliyyət dairəsini, xalqımızın tarixi, coğrafiyası, etnogenizi, etnoqrafiyası, yaşam tərzini, mədəniyyəti, qədim milli təfəkkürü, adət ənənəsi ilə sıx bağlıdır və buna görə də oykonimlərin tədqiqi dilçilik, tarix və coğrafi tədqiqat baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, Naxçıvan ərazisinin Babək bölgəsinə aid oykonim sistemi (etnonomik, antroponomik, hidronomik, oronomik və s. Qatlarını) müəyyənləşdirmək üçün mürciət etdiyimiz arxiv materialları və qədim mənbələr bu ərazidə yaşamış tayfaların, qəbilələrin bütövlükdə Azərbaycan türkləri olduğunu, eləcə də onların dil vahidləri hesabına yarandığını sübut edir. Bu vahidlərinin bir çoxu bizim qədim dövrlərlə səsleşir ki, bu da dilimizin əski dövrlərinin tədqiqi istiqamətində xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYAT

1. Şərq qapısı qəzeti, 6 may 2003
2. Bağirov A. Naxçıvan oykonimləri, Bakı: Nurlan, 2008, 333 s.
3. Bağirov A. Onomologiya problemləri, 2 cildə, II cild Bakı: Elm və təhsil, 2012, 413 s.
4. Budaqov B, Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti, Bakı: Oğuz eli, 1998, 452 s.
5. Budaqov B, Qeybullayev Q. Naxçıvan diyarının yer yaddaşı, Bakı: Nafta-press, 2004, 120 s.
6. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti: 4 cildə, III c., 218 s.
7. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, Bakı: Elm, 1996, 184 s.
8. Гейбуллаев Г. К этногенезе азербайджанцев, Т.И, Баку:ЭЛМ, 1986, 192 с.
9. Naxçıvan MR Mərkəzi Dövlət Arxivi, fond 40, siyahı 1, is № 348
10. Naxçıvan MR Mərkəzi Dövlət Arxivi, fond 24, siyahı 1, is № 434
11. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri, Bakı: Elm, 2001, 374 s.
12. Rzayev F. Naxçıvan əhalisinin etnogenizi tarixindən, 2 cildə, I c. Bakı: ADPU, 2017, 589 s.
13. Пагирев Д.Д. Алфавитный указатель к пятиверстной карт Кавказского края. Тифлис: Типография К.П.Казловского, 1913, 530 с.
14. Смирнов Н.К. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края (Тифлис, 1934 г.) Баку: Озан, 1999
15. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, Санкт-Петербург, 1852, 644 с.

ABSTRACT

ETHIMOLOGY OF REFRIGERATED OYKONYMS IN BABEK REGION

The article mentions Babak region revolutions, which was restored by the law signed by our national leader Heydar Aliyev in 2003, "The Partial Changes in the Administrative Territorial Division of Nakhchivan Autonomous Republic, Towns and Districts". Under this law, disagreements on some of the precincts were regulated, and some polling stations were separated from other polling stations and replaced by new names. Renovated station names were investigated on ancient sources and their lexical-semantic features were explained.

Generally, these names, reflected in the law "On Partial Changes in the Nakhchivan Autonomous Republic, in the Administrative Territorial Division of Towns and Districts", reflect the scope of our language, the history of our people, geography, ethnogenesis, ethnography, lifestyle, culture, ancient national mentality, traditions of our people closely related and therefore the study of obscurities is important in terms of linguistics, history and geographical research.

РЕЗЮМЕ

ЭТИМОЛОГИЯ ИМЕНИ ОЙКОНИМОВ ВОССТАВЛЕННЫЕ В БАБЕКСКОМ РАЙОНЕ

В статье обсуждается имени ойконимов восставленные в Бабекском районе по указом Общенационального лидера Азербайджана Гайдар Алиевым «Об частичного изменение территориальные деления в городских и районных названий Нахчыванской Автономной Республике». По этому указу исправлены несообразанность в некоторых сельских имен, и некоторые селение разделены из состава других сель инаименованы новыми названиями. Ново наименованные сели исследованы древними источниками и объяснены их лексико-семантические характеры.

В общем эти названия которые входили в состав в подписанным указом «Обчастичного изменение территориальные деления в городских и районных названий Нахчыванской Автономной Республике» тесно связаны с историей, этногенезом, географией, этнографией, жизнью, культурой, древней мифологией нашего народа. Сюда входят и языковые способности, которые все эти тесно связаны народными традициями. По этому направлению исследование ойконимов имеет большие значения в связи изучении языка, истории и географии нашего народа.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

AYTƏN BÜNYATOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

ayten.bunyatova@yahoo.com

UOT:81

MƏDƏNİ KONSEPTLƏRƏ LİŊVOKULTUROLOJİ YANAŞMA

Açar sözlər: *konsept, dil və təfəkkür, diskurs, koqnisiya, dil və mədəniyyət***Key words:** *concept, language and mentality, discourse, cognition, language and culture***Ключевые слова:** *концепт, язык и мышление, дискурс, когниция, язык и культура*

Müxtəlif xalqların dil şəxsiyyətlərindən söz açarkən alimlər dilin milli spesifikliyi məsələsinə toxunmalı olurlar. Bildiyimiz kimi, etnosun dil şüuru tarixə əsaslanaraq formalaşır. O, mədəni-etnik dil stereotiplərində milli mentalitetin spesifikliyi və həmçinin danışanın şəxsi dünyagörüşünün xüsusiyyətlərini əks etdirən mürəkkəb törəmədir. Hər hansı dil anlayışı, təbii ki, linqvistik elmi zənginləşdirir və milli dili, eyni zamanda milli mədəniyyəti daha dərinə dərk etməyə şərait yaradır. Bu mənada konsept anlayışı da istisna deyildir. Konsept müasir linqvistikanın məşhur və birmənalı istifadə olunan terminlərindən biridir [4].

N.N.Boldıryevin fikrinə görə, konsept-freym digər sözlər və leksik-semantik qruplarla qarşılıqlı əlaqələrlə bağlı olan sözlərin mənasında təqdim olunur. Məsələn; *universitet – auditoriya, mühazirələr, tələbələr; bazar – satıcı, sıralar, ərzaqlar; teatr – qarderob, kassa, səhnə*. Obyekti səciyyələndirən ayrı-ayrı detallar bir kompleks şəkildə birləşdirilir və onun həcmli təsəvvürünü yaradır [3, s. 45].

Freymlərdən əlavə, hadisələrin sxemini özündə əks etdirən ssenari və skriptlər də vardır. Skriptlər freymlərdən zaman ölçüsünün həlledici amili ilə fərqlənir. Skript bir neçə akt və epizoddan ibarətdir. Onların hər biri daha rahat vahidlərə bölünür, bölünənlərin mənalari isə mədəni və sosial faktorlardan asılıdır [2, s. 26].

Skript təbii dilin işlənilməsində xüsusi tapşırıq yerinə yetirən struktur şüurun bir növüdür. Adı hadisələr skriptlə hadisələrin stereotip dəyişməsi kimi təsvir edilir. Skriptlərin əksəriyyəti uşaq vaxtı toplanan təcrübə vasitəsilə və yaxud digər insanları müşahidə etməklə mənimsənilir. Skriptsayağı təsəvvürlər ümumi daha yüksək səviyyəli strukturların əsasında ehtiyac olduqda üç yaddaş səviyyəsində (hadisələr, situasiyalar, niyyət) müəyyən qaydalar üzrə qurulur. Yaddaşın baza vahidi səhnələrdir. Buna skriptin kərpicləri deyilir. Skriptlər o zaman alınır ki, əvvəlcə bir hadisə barədə danışılır, sonra isə bu hekayənin üzərinə digər hekayə əlavə edilir və yeni hekayə oxşar yerləri gücləndirir, ziddiyyətli yerlərin kontrastını artırır. Skript qavranılan vəziyyətin davamının necə olacağı barədə gözlənilənlər dəstəsi kimi dərk edilir. Skriptin minimumunu süjet və iştirakçılar təşkil edir. Skriptlərin süjeti yalnız təhkiyyə formasında deyil, həm də yerli (zaman və məkanda yenidən qurulmasını təsvir edən), məntiqi (düşüncə xəttini göstərən), prosedurlu, öyüdverici və s. formalarda olur [7, s. 173]. Bir skript stereotipləşmiş digər skriptlər seriyası ilə və hər ikisi üçün ümumi olan iştirakçılarla bağlıdır. Skript həm təsvir edilən real vəziyyəti anlamağa, həm də bu vəziyyətə uyğun davranış qaydalarını anlamağa imkan yaradır. Beləliklə, freym dedikdə həcmli, çoxkomponentli konsept, məlumat paketi, slotlara malik, bir-birinə müəyyən semantik əlaqələrlə bağlı olan, mövzu cəhətdən vahid, stereotip, statik vəziyyət barədə biliklər nəzərdə tutulur. Skript sözü altında isə alqoritm və ya təlimat addımlı stereotip vəziyyət və ya stereotip davranış barədə biliklərin dinamik təsviri üçün konseptual struktur nəzərdə tutulur.

Konseptlərin dil mənzərəsində verballaşması üsullarına nəzər salaq. Q.Q.Poçeptsov dil mentallığının təqdiminin iki – leksik və qrammatik növlərini fərqləndirir. Müəllifin fikrincə, leksik növün mentallığı dilin leksik-semantik kodunda əks olunmuşdur, qrammatik sistemdə isə lokal, temporal və digər dünya mənzərələri yer almışdır.

N.D.Arutyunova qeyd edir ki, konseptual təhlil konseptin modelləşdirilməsindən və onun digər konseptlərlə əlaqə qurmasından ibarətdir. Bu isə hər sözün ayrılıqda mənasının açıqlanması ilə yanaşı, bütöv konseptual sahənin və ona daxil olan elementlər arasında məntiqi əlaqələrin spesifikliyinin təyin olunması deməkdir. N.D.Arutyunovanın fikrinə görə, bu zaman anlama sözlərin və cümlələrin mənasını bilməklə (semantik bilik), interpretasiya isə dilin istifadə mexanizmlərinin mənası ilə (praqmatik bilik) təmin olunur [1]. Lakin, yenə də düzgün anlama səhv interpretasiyanı istisna etmir. Semantik və konseptual təhlilləri müqayisə edərək Y.S.Kubryakova qeyd edir ki, əgər semantik analiz sözün semantik strukturunun izahına yönəlibsə və onu reallaşdıran denotativ, signifikativ və konnotativ mənalərini dəqiqləşdirərək sözün açıqlanmasına gətirərsə, onda konseptual analiz bir işarə altında birləşdirilmiş ümumi konseptlərin axtarışını və işarənin koqnitiv struktur kimi mövcudluğunu qabaqcadan müəyyən edir. Bu isə dünya haqqında bilikli olmağı təmin edir. Y.S.Kubryakovaya görə konseptin tərifinə əsaslanaraq sözün konseptual xəritəsini qurmaq mümkündür. Bu da öz növbəsində sözün

semantikasının dəyişdirilməsinin bütün istiqamətlərini müəyyən edir və nəhayət, sözün mənasının daha dolğun leksikoqrafik təqdimatını təmin edir [7, s. 97]. Y.S.Stepanov metodu məzmunun müəyyən edilməsi və konseptin reallığı kimi araşdırır. Söhbət həqiqi mənanın (daxili forma) aşkarlanması metodundan gedir. Növbəti mərhələdə konseptin passiv, tarixi qatının aşkarlanması nəzərdə tutulur. Nəhayət, sonuncu mərhələ konseptin aktual, ən yeni qatının təyin olunmasına yönəldilmişdir. Beləliklə, hər bir konseptin təyin olunması həm yaranma dövrünə, həm mənşəyinə, həm də semantikasına görə fərqlənən müxtəlif tarixi qatlardan yaranmışdır. Buna görə də konsept həmişə genetik xüsusiyyət daşıyır [10, s. 55].

Leksem semantikaya, konsept isə məzmununa malikdir. Leksemin semantikasi semantik komponentlərə, konseptual məzmun isə konseptual əlamətlərə bölünür. Sözün semantikasından konseptin məzmununa qədər aparılan təhlil konseptin məzmununu təşkil edən konseptual əlamətləri müxtəlif növlü mənaların təhlili vasitəsilə ayırmağa imkan verir. Konseptual təhlil zahirən semantik təhlilə bənzəyir. Lakin, semantik təhlilin məqsədi sözü izah etməkdirsə, konseptual təhlilin məqsədi dünya haqqında bilikləri əldə etməkdir. Bu nöqteyi-nəzərdən, əgər linqvistik təhlilin əldə olunan nəticələri araşdırılan hadisə ilə əlaqələrin qurulmasına yönəlmişdirsə, onu konseptual hesab etmək olar.

Linqvokulturologiyada koqnitiv yanaşma koqnisiyanın mənadüzəldici mexanizmlərini işə salmaq və formalaşan mənaya mədəni cəhətdən markalanmış dəyərlər vermək üçün istifadə olunur. İfadələr situasiyaya bağlı olduğundan, özündə bütün bilikləri cəmləyən verbal mənalardan istifadə edir. Burada dil vahidlərinin və nitq strukturlarının adekvat istifadə yolu ilə konseptin dərk edilməsinə nail olunur. Konseptin semantik tərkibində mədəni-etnik komponent daha əhəmiyyətli görünür. O, leksik vahidlərin semantika xüsusiyyətlərini təyin edir və dil daşıyıcılarının dünyanın dil vasitəsilə təsvirini əks etdirir.

Konsept ayrı-ayrı sözlər və söz birləşmələri ilə, frazeoloji vahidlərlə, cümlələrlə və bütöv mətnlərlə verballaşa bilər. Sabit obrazla bağlı konkret konseptin ötürülməsi üçün həmin obrazı aktivləşdirən bir sözün mənası kifayət edər. Lakin, ifadə olunan mənalar mürəkkəbləşdikcə söz birləşmələrindən və cümlələrdən də istifadə olunur. Bəzi konseptlər bütöv mətn və ya bir neçə müəllifin əsərləri ilə də ifadə edilə bilər. Verballaşma əsasən leksik və frazeoloji səviyyələrdə baş verir. Leksik səviyyə gerçəkliyin fenomenini müxtəlif nominativ texnikalarla obyektivləşdirir. Dilin leksik tərkibi ekstralingvistik gerçəkliyin fraqmentlərini birbaşa əks etdirir, dilin leksikasının tədqiqatları isə daha çox texnoloji təsvir edilir.

D.Popova və İ.A.Sternin bu və ya digər konseptin nominativ sahəsinə daxil ola bilən və linqvokoqnitiv tədqiqat prosesində onun təsvir olunmasını təmin edə bilən dil vasitələrini sadalayır [8, s. 69-71]:

1. Konseptin birbaşa nominasiyası (tədqiqatçının konseptin adı və nominativ sahənin adı kimi seçdiyi açar sözü – reprezentantı və onun sistem sinonimləri);
2. Konseptin törəmə nominasiyaları (törəmə, məcazi);
3. Eyniköklü sözlər (konseptin verballaşmasının əsas leksik vasitələri ilə sözdüzəltmə baxımından bağlı olan müxtəlif nitq hissələrinin vahidləri);
4. Similyarlar (eksperimental qaydada insanların dil şüurunda yaxın semantikalı, lakin ənənəvi anlamda sinonim olmayan leksemlər. Məsələn; *qəzet və jurnal*. Bu termin A.A.Zalevskeya tərəfindən işlədilmişdir);
5. Kontekstual sinonimlər;
6. Okkazional fərdi-müəllif nominasiyaları;
7. Açar sözə qarşı sinonim olan sabit söz birləşmələri;
8. Konseptin adı olan frazeoloji birləşmələr;
9. Paremiyalar (atalar sözləri, deyimlər, aforizmlər);
10. Metaforik nominasiyalar (məsələn; ürək konseptinə aid olan “ürək gülür, ürək ağlayır” ifadələri);
11. Açar sözlə birləşməli sabit müqayisələr;
12. Sərbəst söz birləşmələri (konsepti xarakterizə edən bu və ya digər əlamətlər).

Konseptlərin strukturuna etimoloji qat və aktual qat, mərkəz və periferiya daxildir. Konseptin struktur-təşkili növlərinə düşünmə təsviri, konsept-sxem, konsept-freym, konsept -insayt, konsept-ssenari, konsept-minimum, konsept-maksimum, mikro və makrokonsept, superkonsept, fərdi, mikroqruplu, milli, sivil, ümumbəşəri, etnomədəni və sosiomədəni konseptlər, unikal və universalların adları, arxetip və invariantlar aiddir. Konseptin məzmunlu növünə mədəni, linqvomədəni, koqnitiv, emosional, elmi konseptlər də aid edilir [9, s. 19-22].

Təqdim olunmuş məzmunlu struktur elementlərin təsnifatından belə nəticəyə gəlmək olar ki, müxtəlif müəlliflər tərəfindən konsepti anlamaqda fikir birliyi yoxdur. Konsept termininin digər elmlərlə uyğunluğunun təsnifatı V.İ.Karasik tərəfindən hazırlanmış və daha uğurlu alınmışdır. Konsept və anlayış sözlərini eyni tutmayanlardan fərqli olaraq, V.İ.Karasik konsepti linqvokoqnitiv və linqvomədəni hal kimi qəbul edir. Konsept linqvokoqnitiv hal kimi şüurumuzun mental və ya psixiki resursları və insanın bilik təcrübəsini əks etdirən informasiya strukturu və vahididir. O, həmçinin operativ məzmunlu yaddaş vahidi və mental leksikonun, beyin dilinin və konseptual sistemin, insan psixikasında əks olunan bütöv bir dünya mənzərəsidir [7, s. 90]. Bəzi konseptlər dil ilə bağlıdır, digərləri isə psixikada xüsusi mental reprezentlər ilə təqdim olunur.

Koqnitiv linqvistikada milli konsept anlayışına da çox diqqət yetirilir. Milli konsept ən böyük mücərrəd, lakin konkret representasiya olunan obyektin milli-mədəni xüsusiyyətlərini daşıyır [6, s. 28]. Konsept anlayışına linqvomədəni yanaşma mədəniyyətin baza vahidi kimi qəbul olunmasıdır. Konsept mədəniyyət sahəsində, şüur və dil sahələrində aparılan elmi axtarışları bir-biri ilə bağlamalıdır. Linqvomədəni konseptlər müəyyən verballaşma mənalara ilə müəyyən etnosun linqvomentallitetini əks etdirir. Linqvomədəni konsept etnomədəni mənanın mütləq öz adı olur ki, o da adətən müəyyən sinonimik sıranın dominantı, ya da müəyyən leksik-semantik mərkəz ilə üst-üstə düşür [5, s. 20].

Hər hansı tədqiqat üçün əsas məsələ konseptin nominativ (latınca “nominative”- adlandırmaq) sahəsi üzrə araşdırmaların xarakteristikasıdır. Bu sahə Z.D.Popova və İ.A.Sterninin işlərində öz əksini tapmışdır. Konsept mental vahid kimi dildə obyektivləşən vasitələrin təhlili ilə açıqlana bilər. Tədqiqatçılar konseptin nominativ sahəsini cəmiyyətin müəyyən inkişaf dövründə obyektivləşən dil vasitələrinin cəmi kimi təyin edirlər. Konseptin vacib xarakteristikası onun nominativ sıxlığıdır. Bu termin ilk dəfə V.İ.Karasik tərəfindən işlədilmişdir. Nominativ sıxlıq adı altında müəyyən konseptual mənanın dil representasiya dərəcəsi, çoxvariantlı ifadə və qeyd olunanın mürəkkəb məna çalarları nəzərdə tutulur [6, s. 111]. Koqnitiv nominasiyaların sayından asılı olaraq konseptin nominativ sahəsi yüksək və ya aşağı nominativ sıxlığa malik ola bilər. Yüksək nominativ sıxlıq bu və ya digər gerçəklik sahəsinin aktuallığından və zəruriliyindən, xalqın fəaliyyəti üçün vacibliyindən, konseptin qədimliyindən və əhəmiyyətindən, onun nominativ relevantlığından və s. xəbər verir.

Popova və Sternin 3 növ nominativ sahə və bununla bağlı konsept növü ayırd edirlər [8, s. 67-68]:

1. Daha çox kommunikativ relevant konseptlər asan aşkarlanan, geniş nominativ sahəyə malikdirlər. Konsept və onun əlamətlərini bildirmək üçün çoxlu sistem vasitələri mövcuddur.

2. Geniş miqyasda insanlar üçün kommunikativ cəhətdən az relevantlı konseptlər. Onlar adətən bir ixtisaslı, konkret düşüncəli az sayda insanlara tanış olan konseptlərdir və məhdud nominativ sahəyə malikdirlər.

3. Qismən relevant konseptlər. Onların təsviri üçün situativ nominantlardan istifadə edirlər (*gənc ailələr, təcrübəli ailələr*). Onlar sistemlə aşkarlanma biləcək nominativ sahəyə malik deyillər. Bu konseptlər yalnız subyektiv, okkazonal nominasiyaya malik ola bilərlər (məsələn, *fərdi-müəllif, vasitəli nominasiyalar*).

Konseptin nominativ sahəsi struktur baxımından bərabər deyildir. O, həm konseptin birbaşa nominasiyalarına, yəni nominativ sahənin mərkəzinə, həm də konseptin ayrı-ayrı koqnitiv əlamətlərinin nominasiyasına, yəni nominativ sahənin periferiyasına malikdir. Konseptin modelinin quruluşunda koqnitiv interpretasiya üçün həm sistem, həm təsadüf, həm müəllif vasitələri material kimi təqdim edilir.

Konseptin nominativ sahəsini yaradanda tədqiqatçı 2 yol seçə bilər: a) Konseptin nominativ sahəsinin mərkəzinin konseptin yalnız birbaşa nominasiyalarının aşkarlanması (yəni həm sistemli, həm də fərdi açar söz və onun sinonimləri) yolu ilə qurulması. Məsələn; *qadın* konseptinin nominativ sahəsinin mərkəzinə *qadın, qadın cinsində olan şəxs, xanım, arvad, xala, zərif cins, şeytan övladı* təşkil edə bilər. b) Birbaşa nominasiyaların üzə çıxarılmasından başqa tədqiqatçı üçün əlçatan olan konseptin bütün nominativ sahəsinin, konseptin denotativ növlərinin (hiponimlərin) nominasiyasını daxil etməklə təyin olunması. Məsələn; *arvad, sahibə, ana, qarı, ifritə, qız, xanım*. N.M.Ruxlenko bu konsepti *dost, məsləhətçi, sirdaş, davakar, həssas* və s. sözlərlə tamamlayır. *Kişi* konseptinin hiponimlərinə N.M.Ruxlenko *sahib, usta, mühafizəçi* sözlərini aid edir. Konseptin sahəsinə konseptin müxtəlif ayrı-ayrı əlamətlərinin adları da daxil edilir. Məsələn, *qadın* konseptinə *incə, mehriban, şıltaq, xəbərçi, qeybətçil, səliqəli, paltaryuyan, qışqanc, ərini danlayan, ailəsinin qayğısını çəkən, pul xərcləyən* kimi sözlər daxil edilir. Daha çox nominasiya olunan hiponimlər kommunikasiyada ən tipik təmsilçilər kimi çıxış edir. Daha çox nominasiya edilən əlamətlər isə konseptin kommunikasiyada müzakirə edilən ən parlaq əlamətləridir. Hər ikisi bizim öyrəndiyimiz konseptin strukturu haqqında təsəvvürlərimizi daha da artırmağa xidmət edir. Təsvirin yanına qadınlar haqqında pəremiyalar, aforizmlər, frazeologizmlər də əlavə etmək olar. Bu nominativ sahənin genişləndirilmiş təsviri, konseptin nominativ sahəsinin tam qurulması deməkdir. Məqsədindən asılı olaraq tədqiqatçı iki yoldan birini seçə bilər. İkinci yol daha çətin, lakin daha dəqiq nəticə verir.

Eyni konseptin nominativ sahələrini müxtəlif dillərdə müqayisə edərkən bu konseptin uyğun mədəniyyətlərdə xalqın dərk etmə qabiliyyətinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq vacibdir. Linqvistik müşahidələr göstərir ki, ilkin dilin konkret vahidlərinin mənasından aralanaraq və mənalara səviyyəsində işləyərək, insan şüuru konseptual struktura daxil olan konseptləri təhlil etmək və onlarla müxtəlif əməliyyatlar keçirmək qabiliyyətinə malikdir.

Konseptin dərk edilməsində linqvokoqnitiv və linqvokulturoloji yanaşmalar bir-birini inkar etmir. Linqvokoqnitiv konsept fərdin şüurunda mental törəmə kimi solumun konseptosferinə, yəni son nəticədə mədəniyyətə çıxışdır. Linqvokulturoloji konsept isə mədəniyyətin bir hissəsi kimi kollektiv təcrübənin fərdin simasında təəssümüdür. Başqa sözlə desək, bu yanaşmalar fərdə qarşı istiqamətləri ilə fərqlənir. Linqvokoqnitiv konsept fərdi şüurdan mədəniyyətə doğru, linqvokulturoloji konsept isə mədəniyyətdən fərdi şüura doğru yönələn istiqamətdir. Bu fərq generativ və interpretativ ünsiyyət modelləri ilə müqayisə oluna bilər. Bu zaman biz anlayırıq ki, hərəkətin xarici və daxili istiqamətlərdə ayrılması tədqiqatçı fəndidir, reallıqda isə hərəkət bütöv çoxistiqamətli prosesdir [6, s. 117].

V.İ.Karasik qeyd edir ki, dil şüurunda mədəni konsept çoxölçülü mənalar şəbəkəsidir. Onlar leksik, frazeoloji, paremioloji vahidlərlə, mətnlərlə, etiket düsturlarla, həmçinin nitq davranışlı taktikalarla ifadə olunur və sosial həyatın təkrar olunan fraqmentlərini əks etdirir [6, s. 142]. Bununla bağlı mədəni konseptlərin lingvistik tədqiqatını digər elmlərin (tarix, kulturologiya, etnoqrafiya, psixologiya, etika, sosiologiya) mədəni konseptlərinin məlumatları ilə tamamlamaq zərurəti yaranır. Konsept barədə tədqiqatçıların fikirlərini ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlirik ki, lingvokulturoloji yanaşmada konsept özündə qiymətləndirmə, anlama və obrazlar elementlərini cəmləyən çoxölçülü mental törəmədir. Mədəni konseptin müasir elmdə istifadə olunan digər mental vahidlərdən prinsipial fərqi onun əks olunan obyektə qarşı milli dəyərli münasibətinin öndə olmasıdır. Konseptin formalaşması gerçəkliyin təcrübə dərək olunmasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека, – М.: Языки русской культуры, 1998. – 895 с.
2. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка, -Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1996. – 104 с.
3. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: Курс лекции по английской филологии. – Тамбов: Изд-во Тамбов. ун-та, 2001 – 123 с.
4. Быкова Г.В. Лакунарность как категория лексической системологии: Автореф. дис. канд.филол. наук. – Ростов-на-Дону, 2004. – 16 с. Гридина Коновалова
5. Воркачев С.Г. Сопоставительная этносемантика телеономных концептов «любовь» и «счастье» (русско-английские параллели). – Волгоград: Перемена, 2003. – 164 с.
6. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты. Дискурс. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
7. Кубрякова Е.С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX в//Язык и наука конца 20 в. – М.: 1995. – С. 173 – 189.
8. Попова З.Д., Стернин И.А. Язык и национальная картина мира. – Воронеж: Изд-во «ИСТОКИ», 2002. – 318 с.
9. Прохоров Ю. Е.В поисках концепта. _ М., 2008.- 176 с.
10. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования. М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.

ABSTRACT

Ayten Bunyatova

LINGUOCULTURAL APPROACH TO CULTURAL CONCEPTS

In the article the information about the role of concept in linguoculturology is given. The opinions of the linguists investigating this field are looked through. The topics language and mentality, the main functions of the language, the process of how humans realise the things surrounding them are in the centre of attention of this article. The relations of concept with the other sciences, their identical and distinctive features are analysed in the article. The origin history of concept and the roles of linguists in fundamentals of this science are also mentioned. Investigation of different linguists caused the formation of different schools and courses. The scientists of these scientific schools attempted to classify different courses of modern cognitive linguistics in their scientific works and writings. The methods and techniques of each course used in studying of concept are also analysed. Moreover, the aims and functions of the linguoculturology are given in the article. The position and the role of this science in modern linguistics are deeply studied.

РЕЗЮМЕ

Айтан Буньятова

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К КУЛЬТУРНЫМ КОНЦЕПТАМ

В статье даётся информация о роли концепта в лингвокультурологии. Рассматривается мнение лингвистов, которые ведут исследования в этом области. Центр исследования этой статьи и её основная тема, это-язык и мышление, основные функции языка и процесс осознания человеком окружающего его мира. Ведётся анализ связи концепта с другими науками, их сходство и различие. Здесь идёт речь об истории создания концепта и роли лингвистов в создании фундамента этой науки. Исследования разных учёных-языковедов привело к созданию разных направлений. Учёные этих научно-исследовательских школ старались разобрать в своих исследованиях разные области в современной когнитивной лингвистике. В исследованиях концепта разбирается каждый метод и путь этого подхода.

Кроме этого, статья сообщает о целях и ответственности лингвокультурологии. Широко исследуется её ведущая роль и место в современной лингвистике.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

UOT: 811.111

**İNGİLİS DİLİNDƏ KOMPARATİVLİK ANLAYIŞI VƏ KOMPARATİV
FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ****Açar sözlər:** *frazeologiya, ifadəli, struktur-qrammatik, üslubi, komparativ frazeoloji vahid***Key words:** *frazeology, expressive, structural-grammatical, stylistic, comparative frazeological units***Ключевые слова:** *фразеология, выразительная, структурно-грамматическая, стилистическая, компаративная фразеологическая единица*

Komparativ frazeoloji vahidlər (KFV) sabit müqayisələrdir. Bu qrupa aid olan söz birləşmələrinə semantik, o cümlədən də sintaktik və qrammatik bölünməzlik xasdır. İstənilən digər müqayisələr kimi, KFVLərin də özünə məxsus strukturu vardır. Dilçilərin əksəriyyəti (A.A.Potebnya, E.V.Qulıqqa, E.İ.Şendels, Y.P.Kyazyev, S.B.Absamatov) üç elementdən ibarət olan müqayisə sxemini düzgün hesab edirlər, çünki müqayisə ən azı 2 obyekt arasında aparılır və ümumi təməl tələb edir. Bunlar, 1) müqayisə obyektini (müqayisə olunan obyekt və ya hadisə); 2) müqayisənin standartı (və ya ətalonu) (müqayisə edilən obyekt və ya hadisə); 3) müqayisənin əsası (obyektə və müqayisə standartına xas olan ümumi əlamət).

Dərəcə kateqoriyası müəyyən olunmayan ölçünün bir və ya bir neçə bənzər keyfiyyətə malik olan əşyaların dəyişmə prosesi ilə bağlıdır və müxtəlif dil vasitələri ilə xarakterizə oluna bilər. Əlamətin dərəcəsi ilk növbədə ölçü ilə bağlıdır və o müəyyən keyfiyyətin kəmiyyət əlamətinin qeyri-müəyyən ölçüsü üzərində üstünlüyü ifadə edir. Subyektiv cəhətdən qeyri-müəyyən, assosiativ ölçünün formalaşmasının əsasında subyektiv şəkildə təyin olunan ölçü ideyası, yəni etalonu dayanır, və ölçü o zaman həmin orta ölçü ilə müqayisə ideyası kimi çıxış edir, müqayisə, üstünlük, bərabərlik ideyası kimi. Bu etalonlar ölçünün məzmununu təşkil edir (müq.:kiçik, orta, böyük). Dərəcənin məzmununu etalon üzərində, yəni ölçü üzərində üstünlükdür.

Dərəcə kateqoriyasını təhlil edərkən, biz intensiv əlamət termini istifadə edirik, çünki bu əlamət verilən kateqoriyanın məzmununu təşkil edir [Беловольская 1999]. İntensiv keyfiyyət əlaməti istənilən keyfiyyət baxımından müəyyən olunmuş əşya, əşyanın əlaməti, hərəkətin əlaməti, fellə və fel formaları ilə ifadə olunan hərəkət və ya vəziyyətdə mövcuddur. Bu əlamət müqayisə olunmayan vahidlərin məzmununda statik xarakterə malik olur. Zahirən o dilin keyfiyyətə müəyyən olunmuş vahidlərini xarakterizə edir. Bu əlamət dil vahidlərinin sestetli münasibətlərində daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır:

Antonimik: uca – xırda, isti – soyuq, yaxşı – pis, çoxalır – azalır;

Sinonimik: nəhəng – kiçik, soyuq – sərin – mülayim – isti və s.

İntensiv əlamətin ifadəsi və məzmunu modal məntiqlə bağlıdır. Bu məntiq absolyut qiymət, yəni adətən “yaxşı”, “pis” və “qiymət cəhətdən laqeyid” anlayışların və “daha yaxşı”, “daha pis”, “eyni” anlayışlarını əks etdirən müqayisə qiymətlərinin məntiqi vasitəsi ilə formalaşır [Ивин 1976: 25].

Müqayisə dərəcəsi öz məzmun, forma və funksiyasına görə bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənir və bu alim-dilçilərin diqqətini cəlb edir. Qeyd olunur ki, müqayisə dərəcəsinin semantikasına iki mənə məxsusdur: “daha çox”, “daha çox və ya daha az”. Bu da onların formasından asılıdır. Burada müqayisə dərəcəsinin paradigmasının üzvlərini semantika məsələlərinin hansı dil səviyyəsində həll olunduğu da çox vacibdir [Чеснокова 1992: 146]. Elmdə müqayisə dərəcəsinin və ya komparativin bir neçə tərifləri var:

- 1) Komparativ – adlandırdığı keyfiyyət əlamətinin müsbət dərəcədə verilən eyni əlamətə nisbətə daha yüksək dərəcədə verildiyi göstərən sifətin bir formasıdır.
- 2) Komparativ – keyfiyyət bildirən sifətlərin və zərflərin qrammatik kateqoriyasıdır və əşyalara və ya hadisələrə xas olan keyfiyyətin nisbi fərqi və ya üstünlüyünü ifadə edir.
- 3) Komparativ – keyfiyyət bildirən sifətlərin və zərflərin qrammatik kateqoriyasıdır və əlamətinin müsbət dərəcədə verilən eyni əlamətə nisbətə daha yüksək dərəcədə verildiyi göstərir.

Sözdüzəltmə sahəsində aparılan tədqiqat işlərinin nəticələri [Javaronkova, 1965; Serqeyeva, 1966; Camaşeva, 1989], və Longman Dictionary of Contemporary English lüğətinin analizi belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, müasir ingilisdilində komparativliyi ifadə etmək üçün müxtəlif sözdüzəldici vasitələr sistemi mövcuddur.

Komparativliyin böyük hissəsini rəng bildirən birləşmələr təşkil edir: “qar kimi ağ” – *snow-white*, “al qırmızı” – *blood-red*, “kömür kimi qara” – *coal-black* və s. Çox güman ki, rəng insan tərəfindən qəbul edilən ən parlaq visual keyfiyyətdir və o insan üçün qabaqcıl əhəmiyyətə malikdir.

Qeyd edək ki, komparativ birləşmələrin istər müqayisənin formal ifadə etmə vasitələrin çoxluğu, istərsə də müqayisənin semantikasının sinonimik dəyişməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Buna bənzər tədqiqatlar dəfələrlə aparılıb, lakin komparativ mənaya malik olan frazeoloji vahidlər həmişə kölgədə qalıb.

Müqayisə dərəcəsinin sadəcə sintaktik, morfoloji deyil, həm də frazeoloji ifadəsi var. Belə ki, obyektiv reallıq üçün və dil sistemi üçün ünsiyyət aktı üçün seçilən vahidin heç bir fərqi yoxdur: sözdüzəldici, leksik, leksik-qrammatik, sintaktik və ya frazeoloji vahid ola bilər. Əsas odur ki, seçilən vahid müəyyən mənə məzmununu əks etdirsin və sözün ünsiyyət funksiyasını yerinə yetirsin. Bu məntiqi əsas götürərək, komparativ idiomlarını Frazeoloji vahidlərin xüsusi növü kimi qəbul etmək olar.

Qüvvətləndirici mənaya malik olan komparativ Frazeoloji vahidlər, sintaktik idiomatika, frazeoloji qüvvətləndirici bir çox dilçinin tədqiqat obyektinə olub. İlk dəfə ingilis dilinin frazeologiyasında intensivlik məsələsinə Liqan P.Smitin “İngilis idiomları” işində toxunulmuşdu. Smit dildə bir qrup frazeoloji vahidlərin – intensivlik mənası daşıyan komparativ birləşmələrin olması faktını qeyd edir və onları sadalayır. İngilis alimi komparativ frazeoloji vahiddən ibarət siyahı təqdim edir: *as dull as ditch water, as good as gold, as large as life, as mad as March hare, as pleased as Punch, as cool as cucumber, as cross as two sticks* və s. [Смит, 1959: 283]. İ.İ.Turanski komparativ frazeoloji vahidlərlə bağlı digər bir məsələyə toxunur. O KFLVlərin yerinə yetirdiyi qüvvətləndirmə funksiyasını qabardaraq onları üç amil üzrə təsnifləndirməyi təklif edir:

I. Semantik məzmununa görə o onları 4 qrupa bölmür: 1) Tərkibindəki müqayisəni ifadə etmək üçün cansız əşyaların fiziki xassələri xidmət edən strukturlar: *as light as gossamer*. 2) Əsasında təbiət hadisələri ilə müqayisədə duran komparativ strukturlar: *as free as the wind*. 3) Tərkibində fauna nümayəndələrinin adları olan strukturlar. Bu cür müqayisələrin əsasında daha tipik çəhətlər, həyat tərz, üstünlük təşkil edən fiziki keyfiyyətlər durur: *as slow as a tortoise, as obstinate/ stubborn as a mule*. 4) Dini və ya mifoloji süjetlərlə və ya tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı allüzuyalar: *as rich as Croesus*.

II. Alliterasiyanın istifadə olunması və ya olmamasından asılı olaraq komparativ frazeoloji vahidlər 2 qrupa bölünür: 1) Strukturunda alliterasiya fəndi istifadə olunan KFLVlər: *as blind as a bat, as pleased as Punch, as thick as thieves*. 2) Alliterasiyasız KFLVlər: *as happy as a lark, as black as sin, as like as two peas*.

III. İngilis və azərbaycan dillərində mövcud olan variantlarının bir-biri ilə uyğun gəlib gəlməməsi əsasında komparativ frazeoloji vahidlərini 3 qrupa bölmək olar: 1) müqayisə olunan dillərdə tam uyğunluq təşkil edənlər (“dəli kimi işləmək”-*to work like crazy*); 2) qismən uyğun gələnlər (“mum kimi yumşaq”-*as soft as butter*; *cp.: as yielding as wax*); 3) heç uyğunluğu olmayanlar (*as dull as ditch-water*). [И. И. Туранский, 1990: 93].

ƏDƏBİYYAT

1. Nigar V.Ç. Azərbaycanca-İngiliscə-Rusca frazeoloji lüğət, Bakı – 2006
2. Nigar V.Ç. Dil topologiyasının aktual problemləri, Elm və Təhsil, Bakı-2011
3. Nigar V.Ç. Frazeoloji birləşmələrin müqayisəli linqvistik təhlili, Bakı-2001
4. Арнольд, И.В. Стилистика современного английского языка / И.В. Арнольд. – Л., 1973. – 412 с.
5. Артемова, А.Ф. Значение фразеологических единиц и их прагматический потенциал / А.Ф. Артемова. – СПб.: СПбГУ, 1991. – 298 с.
6. Жуков, В.П. Семантика фразеологических оборотов / В.П. Жуков. – М., 1967. – 264 с.
7. Кунин, В.А. Английская фразеология «теоретический курс» / В.А. Кунин. – М.: «Высшая школа», 1970.
8. Кунин, В.А. Фразеология современного английского языка / В.А. Кунин. – М.: Изд-во Международ. Отношения, 1972. – 215 с.
9. Кунин, В.А. Курс фразеологии современного английского языка / В.А. Кунин – М. «Высшая школа», 1986.
10. Longman Dictionary of Contemporary English – 3d ed. – Harlow: Longman Ltd Group, 1995.

ABSTRACT

Anara Nasirli

THE CONCEPT OF COMPARATIVISM IN ENGLISH AND THE MAIN CHARACTERISTICS OF COMPARATIVE PHRASEOLOGICAL UNITS

The article considers comparative phraseological units as a separate group and defines their main and most important characteristics. Studying the semantic features of comparatives, we can conclude that for adjectival comparisons, as well as for comparisons of other types, the two-dimensionality of the value is characteristic: one is compared with another. This structure of meaning distinguishes it as a phraseological meaning of a special kind, namely, comparative.

РЕЗЮМЕ

Анара Насирли

ПОНЯТИЕ КОМПАРАТИВИЗМА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ И ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОМПАРАТИВНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

В статье рассмотрены компаративные фразеологизмы как отдельная группа и определены их основные и наиболее важные характеристики. Изучив семантические особенности компаративов, можно сделать вывод, что для адъективных сравнений, так же как и для сравнений других типов, характерна двуплановость значения: одно сравнивается с другим. Такая структура значения выделяет его как фразеологическое значение особого рода, а именно компаративное.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

FƏHMİNƏ İSMAYILOVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
karamlifahmina@yahoo.com

UOT: 811.512.162

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ XƏBƏRLİK KATEQORİYASININ ÖYRƏNİLMƏSİNƏ DAİR

Açar sözlər: *xəbərlilik, grammatika, Azərbaycan dilçiliyi, şəkilçi, türk dilləri*

Key words: *predicate, grammar, Azerbaijani linguistics, suffix, Turkic languages*

Ключевые слова: *сказуемое, грамматика, азербайджанское языкознание, аффикс, тюркские*

ЯЗЫКИ

Grammatika üzrə türkoloji ədəbiyyatdan bəlli olduğu kimi Azərbaycan dilinin öyrənilməsi tarixində 50-ci illərədək xəbərlilik konkret grammatik kateqoriya kimi, demək olar ki, araşdırılmamışdır. Bu, həmin dövrün ümumi dilçilik inkişafının səviyyəsi ilə digər yanaşı grammatik kateqoriyaların işıqlandırılmaması, elmi grammatikanın olmaması ilə şərtlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, nəticədə elementar grammatika dərslərində bəzi nitq hissələrinin sintaktik funksiyalarının şərh olunması ilə əlaqədar olaraq xəbəri əmələ gətirən yalnız morfoloji vasitələrin /şəkilçilərin/ çox qısa adı çəkilirdi; dərslərləri tərtib edənlər şəkilçi /xəbər şəkilçisi // xəbər şəkilçiləri / terminlərindən istifadə etməklə kifayətlənir, həmin şəkilçiləri sadalayır və nümunələr gətirirdilər [29, s.18; 30, s.25]. Məsələn; “İsmlərin cümlədə rolu” fəslində olan grammatikaların birində belə göstərilir: “İsmlər cümlədə xəbərə çevrildə onlar müəyyən şəxslərin göstərilməsi üçün xəbər şəkilçisini götürür”. Sonra xəbər şəkilçiləri götürən ismlər nümunə gətirilirdi: *əlaçı-yam, zərbəçi-sən, şagird-dir* və s. [8, s.53].

Həmin dərslərin sifətlərin hallanması və onlarda cəm, xəbər və sual şəkilçilərinin istifadə olunmasından bəhs edən digər fəslində qeyd olunur ki, sifətlər “...xəbərin şəkilçilərinə /şəxsi sonluqlar/ götürür...” və sonra sifətin xəbər şəkilçiləri /şəxsi sonluqlar/ üzrə dəyişmə cədvəli yerləşdirilir [8, s. 75;76].

“Sayların cümlədə rolu” və “Əvəzlilərin cümlədə rolu” fəsilərində say və əvəzlilərlə ifadə olunmuş xəbərlər misal gətirilir: *Aydın 5-idir; Bu kitab mənimdir; O qələm sənindir*[8, s. 83; 91].

Beləliklə, nəzərdən keçirilən dərsləyi tərtib edənlər hər üç şəxsin xəbər şəkilçilərini yalnız xəbər funksiyasında işləyən isimlərdə /-yam, -yəm; -san, -sən; -dir, -dir, -dur, -dür/ və sifətlərdə /-yam/-yəm; -san/-sən; -dir/-dir/-dur/-dür; -yığ/-yik/-yığ/-yük; -sınız/-sunuz/-sünüz; -dırlar/-dırlar/ qeyd edirlər, həmin funksiyada işləyən say və əvəzlik olan nümunə cümlələrdə isə yalnız üçüncü şəxsin tək halında xəbər şəkilçisi qeyd olunur -dir/ *beşi-dir, mənim-dir, sənindir*/. Bu zaman isimlərdən, saylardan və əvəzlilərdən xəbərin yaranma vasitələri xəbər şəkilçisi termini ilə ifadə olunur, sifət-xəbərlərin yaranma vasitələrini ifadə etmək üçün xəbər şəkilçisi termini ilə yanaşı həmçinin şəxsi sonluğu terminindən istifadə olunur.

Feilin şəxslər üzrə dəyişməsinə həsr olunmuş “Şəxsi sonluqlar” fəslində şəxsi sonluqları termini ilə paralel olaraq şəxsi şəkilçisi /şəxsi şəkilçiləri/ termini istifadə olunur [8, s.113].

Morfologiya dərsliyindən fərqli olaraq sintaksis dərsliyində xəbərlilik şəkilçiləri haqqında məlumat daha lakonikdir: “Sözlərin sonuna artırılan -dir, -dir, -dur, -dür şəkilçiləri xəbər şəkilçiləridir” [10, s.12]. Onlar şəxsi ifadə edən şəkilçiləri ilə müqayisə edilir: “Xəbər başlıca olaraq feil kateqoriyası ilə ifadə olunur. Bundan başqa, isim, sifət, say, əvəzlik və s. grammatik kateqoriyaları xəbər şəkilçilərini /-dir, -dir, -dur, -dür/ və şəxsi bildirən şəkilçiləri /-am, -əm, -san, -sən/ qəbul edərək xəbər olurlar” [10, s.14].

Həmin dərsləyin sonrakı nəşrlərində xəbər şəkilçisi termininin əvəzinə vahid şəkilə salınmış şəxsi sonluqları termini istifadə olunur. Məsələn; “İsmi xəbərlər şəxsi şəkilçiləri vasitəsi ilə yaranır -am/-əm, -ıq/-ik..., -san/-sən, -sınız/-sınız/-sünüz, -dir/-dir/-dur/-dür” [28, s.34].

Sonrakı illərin morfologiya dərslərində cümlədə bəzi nitq hissələrinin rolu haqqında məlumatın şərh olunması ilə əlaqədar olaraq isim, sifət, say, əvəzlik ilə ifadə olunmuş xəbərlərlə tək-tək cümlələr misal gətirilir, xəbər şəkilçiləri isə heç bir yerdə ayrılır, lakin feillərdə şəxsi sonluqlarının tərfi verilir: “Şəxsin, vəziyyətin və hərəkətin göstərilməsi üçün feillərin sonuna artırılan şəkilçilərə şəxsi sonluqları deyilir” [1, s.96]. Azərbaycan dilində xəbər 40-cı illərin grammatika dərslərində, eləcə də bəzi sonra nəşr olunmuş işlərdə ismi xəbər şəkilçiləri kimi nəzərdən keçirilən, feili xəbərlərdə isə şəxsi sonluqları adlanan formal əlamətlərinə görə haqlı olaraq mübtəda ilə müqayisə olunur. Bəzi müəlliflər bu təsnifatda da ardıcıl deyillər. Məsələn; A.M.

Dəmirçizadə cümlə üzvləri haqqında olan kitabında ismi xəbərlərdə tək xəbər şəkilçilərini /-dır, -dir, -dur, -dür/ deyil, şəxs sonluqlarını da /-am, -əm, -san, -sən/ ayırır [9, s.75].

Azərbaycan dilinin və onun dialektlərinin müasir vəziyyəti və tarixinin öyrənilməsi ilə əlaqədar olaraq 50-ci illərdən etibarən linqvistikaya qrammatik kateqoriya kimi xəbərlik haqqında bəzi məlumatlar daxil olmağa başlayır. Bu baxımdan akademik M.Ş. Şirəliyevin “Xəbərlik kateqoriyası” fəslinin daxil olduğu “Bakı dialekti” monoqrafiyası xüsusi maraq təşkil edir [26, s.91-95]. Müəllif Azərbaycan dilçiliyi tarixində ilk dəfə formal xəbərlik əlamətləri /şəkilçiləri/ ilə birlikdə bəzi ismi nitq hissələrini misal gətirir və onları müstəqil kateqoriyada birləşdirir. Həmin kateqoriyanı səciyyələndirən illüstrasiyalı misallar arasında əsasını ismin çıxışlıq halının forması təşkil edən indiki və keçmiş zamanlarda xəbərlərə rast gəlinir.

Adı çəkilən işin təsiri altında xəbərlik kateqoriyası haqqında fəsil Azərbaycan dialektologiyası üzrə sonrakı işlərdə də ayrılır. Lakin, bəzən həmin işlərdə qeyd olunan prinsipin pozulması halları müşahidə olunur. Məsələn; “Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri” monoqrafiyasında “İsmlərdə xəbərlik kateqoriyası” başlığı fəslin məzmununa uyğun deyil. Misal olaraq təkə isim-xəbərlər deyil, həm də sifətlərdən, sıra saylarında, işarə əvəzlilərindən əmələ gələn xəbərlər də göstərilir [2, s.88-93].

“Xəbərlik kateqoriyası” M.Ş. Şirəliyevin “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları” kitabına da daxil olmuşdur. Burada indiki zaman ismi xəbərin bütün üç şəxsinin şəkilçilərinin dialekt variantları nəzərdən keçirilir, keçmiş zaman xəbərlərinin əmələ gəlmə vasitəsi qeyd olunur, şəxs əvəzliyi ilə I və II şəxslərin, durur arxaik feili ilə III şəxsin /-dır, -dir, -dur, -dür/ şəkilçilərinin əlaqəsi göstərilir [27, s.168-176].

Göstərilən dialektologiya işlərinin spesifikasiyası ilə əlaqədar olaraq bu işlərdə xəbərlik kateqoriyasının mahiyyəti haqqında məsələyə toxunulmur. Lakin, Azərbaycan və digər türk dillərinin qrammatikası üzrə xüsusi işlərdə də adı çəkilən kateqoriya haqqında nəzəri məlumatlar olduqca sxematik, natamam, çox vaxt qeyri-ardıcıl və ziddiyyətlidir və ismi xəbərlərin çərçivəsində məhdudlaşaraq xəbərlərin bütün şəklini tam açmırlar.

Buna görə də müasir Azərbaycan dilində xəbərlik kateqoriyası problemi hələ də təkmilləşdirilməyi gözləməkdədir, həm də nəzərə almaq lazımdır ki, xəbərlik müstəqil qrammatik kateqoriya kimi araşdırılarkən yalnız həmin kateqoriya digər qrammatik hallarla əlaqədar sistemli təhlil olunması əsasında mühüm nəticələr əldə etmək olar. Qrammatik kateqoriyaların öyrənilməsinə belə zərurət “hər bir dil sistem şəklinə mövcuddur... Dilin sistem xüsusiyyəti ilk növbədə dilin əsaslarından biri olan qrammatik quruluşda təzahür edir” anlayışı ilə diktə olunur [7, s.59]. Ümumiyyətlə, dil sisteminin müəyyənləşdirilməsi – konkret dil tədqiqatçıların qarşısında dayanan başlıca məsələdir.

Məlum olduğu kimi, dilin qrammatik quruluşu daima işləyən, ilk baxışda mürəkkəb sözlərin dəyişmə və cümlələrin qurulma üsul və vasitələri toplusu təşkil edir. Bununla yanaşı nəzərə almaq lazımdır ki, qrammatik quruluşun onun təhlilini mürəkkəbləşdirən başlıca xüsusiyyəti onun mücərrədliyi, abstraktlığı hesab olunur. Deyilənlərdən çıxış edərək, qrammatika dilin qrammatik quruluşu haqqında elm kimi “fərdi olanda ümumi, müxtəlif olanda eyni, dəyişkən olanda standartı axtarıb tapır” [13, s. 137].

Dilin qrammatik quruluşunun öyrənilməsində müəyyən qaydalar üzrə xüsusi ayrılan bütün ümumi, standart hallar qrammatik kateqoriyalar kimi təsnif olunur. Qrammatik kateqoriya haqqında məsələ nəzəri qrammatikada uzun müddət mürəkkəb məsələ olaraq qalmışdır və müəyyən irəliləyişlərə baxmayaraq hazırda da mürəkkəb olaraq qalmaqdadır. Qrammatika mütəxəssisləri adı çəkilən kateqoriyanın mahiyyətinə dərinlən yiyələnməyə can ataraq əsrimizin altmışıncı illərinə kimi bu məsələni fərqli, hətta bəzən zidd şəkildə şərh etmişlər. Rus dilçiliyində qrammatik kateqoriyanın qavranılmasında iki əsas istiqamət üstünlük təşkil etmişdir. Bu istiqamətlərdən birinin tərəfdarları qrammatik kateqoriyanı “söz ilə törəyən əsas mənaya yanaşı olan /digər təsəvvürlərə/ münasibət haqqında təsəvvür” kimi təyin edirlər [19, s.29]. Belə ki, məsələn; kitablar sözü özünün “əsas mənə”sindən /kitab – mütləq predmeti/ başqa çoxluq haqqında “yanaşı təsəvvür” doğurur, “oynayıram” sözü – eyni zamanda həm şəxs, həm də say haqqında təsəvvür yaradır. Əmin olmaq olar ki, “münasibət haqqında təsəvvür” və ya “yanaşı təsəvvür” adı çəkilən anlayışda qrammatik mənadan daha başqa bir şeydir, deməli, qrammatik mənə /xülasə edilmiş fikirlərdə bəzi ziddiyyətləri nəzərə almasaq/– elə qrammatik kateqoriya deməkdir [19, s.40, 41].

Qrammatik mənənin qrammatik kateqoriyaya belə hədsiz yaxınlaşmasına, bəzən də onunla eyniləşdirilməsinə məşhur dərslər vəsaitlərinin və elmi işlərin əksəriyyətində rast gəlmək olar. Bu zaman qrammatik kateqoriya təriflərində fərqlər çox vaxt əsasını şübhəsiz olaraq “yanaşı təsəvvür”ün təşkil etdiyi qrammatik mənənin özünün başa düşülməsinin bir qədər qeyri-müəyyənliyi ilə izah olunur. Bəzi hallarda “ümumiləşdirilmiş xarakterli mənalar” [18, s.28], digər hallarda “hədsiz ümumiləşdirilmiş qrammatik mənalar” [3, s.215], üçüncü hallarda “ümumi qrammatika anlayışları” [23, s.8] nəzərdə tutulur.

Qrammatik kateqoriyanın başa düşülməsində digər istiqamət tərəfdarları bu kateqoriyanın əsas komponentini mənə deyil, mənə tərəfindən birləşdirilmiş formaların özünü hesab edirlər. Qeyd olunan anlayışı A.M. Peşkovskinin aşağıdakı sözləri ilə səciyyələndirmək olar: “Sözlərin formal kateqoriyası mənə tərəfindən birləşdirilmiş və heç olmasa onu təşkil edən forma, özünün səs xarakteristikasına malik formalar sırasındır” [22, s.27].

Belə nöqteyi-nəzər sonrakı bəzi işlərdə də öz ifadəsini tapmışdır. Məsələn; A.A. Reformatskiyə görə “qrammatik kateqoriyalar – həmcins qrammatik hadisələrin birləşmələri, qrupları, məcmusu və hər şeydən öncə həmcins qrammatik təbəqələrin və onların formalarının məcmusudur” [23, s.245].

Qrammatik kateqoriyanın mahiyyətinin tərifində göstərilən hər iki istiqamətin çatışmamazlığı birtərəfli yanaşmadır, belə ki, burada əsas olaraq ya məzmun /məna/, ya da ifadə /forma/ götürülür, həm də “qrammatik kateqoriya” termini ilə “qrammatik məna” və ya “qrammatik forma” kimi anlayışlar təkrarlanır. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, qrammatik hadisənin və ya qrammatik kateqoriyanın ikitərəfli xarakteri, yəni qrammatik məna və onun ifadəsinin vahidliyi hətta qrammatik kateqoriyaların ənənəvi təriflərindən birinin qəbul olunduğu işlərdə vurğulanırdı: “... Hər bir qrammatik hadisə hər zaman iki tərəfə malikdir: daxili – qrammatik hadisənin ifadə olunduğu qrammatik məna, xarici – qrammatik hadisənin olunduğu qrammatik ifadə üsulu” [23, s.195].

Qrammatik kateqoriyanın ikitərəfli vəhdət kimi nəzərdən keçirilməsi zərurəti daha əvvəl L.V. Şerba tərəfindən göstərilmişdir: “Hər bir qrammatik kateqoriyanın mövcud olması onun mənasının və bütün formal əlamətlərinin sıx, ayrılmaz əlaqəsi ilə şərtlənir” [25, s.65]. Bu müddəə sonrakı işlərdə də, məsələn; B.N. Qolovinin məqaləsində vurğulanır: “Dildə real mövcud olan qrammatik məna və onun formal-qrammatik ifadəsinin vəhdəti qrammatikanın öyrənilməsinin vacib obyektlərindən biridir. Bu vəhdət də qrammatik kateqoriya adlanır” [14, s.120]. Qrammatik kateqoriyalar məntiqi kateqoriyalar dilində öz əksini təsvir edir. Dil özlüyündə süni olaraq bu və ya digər kateqoriyanı yaratmır. O yalnız formal vasitələrin köməkliliyi ilə insanın şüurunda obyektiv həqiqətin əksini konkretləşdirir. Bu formal əlamətlər müxtəlif dillərdə fərqlənə bilər ki, bu da hər bir dilin daxili inkişaf və işləmə qanunları ilə əlaqədardır.

Qrammatik kateqoriya əmələ gətirən dil vahidləri öz aralarında paradiqmatik münasibətlərlə bağlıdır. Bununla yanaşı paradiqmatik münasibətlərin aşkara çıxması qrammatik formalar arasında sintaqmatik münasibətlərlə şərtlənir. Belə ki, məsələn; “Mən müəlliməm” cümləsinin komponentləri arasında sintaqmatik əlaqə mövcuddur. Hər üç şəxsdə bu əlaqənin qalması paradiqmatik münasibətlərin yaranmasını təyin edir. Dil vahidlərinin sistemliliyi öz əksini paradiqmatikada tapır. N.N. Məmmədovun qeyd etdiyi kimi, qrammatik kateqoriyalar dedikdə həmcins predmet və hadisələrin müəyyən qruplar üzrə bölünməsi başa düşülür. Başqa sözlə, qrammatik kateqoriya qrammatik məna və bu mənəni ifadə edən vasitələr toplusudur. Qrammatik hadisələrdən bəhs edərkən biz qrammatik əlamətlər olduğu kimi, həm də qrammatik mənaları nəzərdə tuturuq. Məhz buna görə qrammatik kateqoriyalar sözlərə müəyyən semantik xüsusiyyətlər verərək onların nitq hissəsi kimi formalaşmasında müəyyən rol oynayır [15, s.196-197]. Qrammatik kateqoriyanın mahiyyəti haqqında yuxarıda sadalanan təsəvvürlərə istinad edərək bir çox Azərbaycan dilçiləri müasir Azərbaycan dilində müstəqil xəbərlilik kateqoriyasının mövcud olmasını danılmaz fakt hesab edirlər. Onun mövcud olmasını öz dövründə M.H. Hüseynzadə, Z.İ. Budaqova, N.N. Məmmədov, Y.İ. Seidov, N.Z. Hacıyeva və digər tədqiqatçılar göstərmişdir. Öz işlərində xəbərlilik kateqoriyasına toxunan demək olar ki, bütün müəlliflər xəbərlilik kateqoriyası altında məhz onların göstəriciləri /şəkilçiləri/ olan nitq hissələrini nəzərdən keçirirlər; onların vasitəsi ilə həmin nitq hissələrindən xəbər əmələ gəlir. M.H. Hüseynzadə ali təhsil müəssisələri üçün yazdığı müasir Azərbaycan dili dərslərində ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilçiliyində “İsmlərdə xəbərlilik kateqoriyası” adlı xüsusi fəslini yerləşdirmişdir; orada o ismi nitq hissələrinin xəbər funksiyasında işlənməsi haqqında aşağıdakıları yazır: “Azərbaycan dilində xəbərlilik kateqoriyasının funksiyasını xəbər ola bilən hər bir nitq hissəsi ifadə edə bilər. Lakin, həmin nitq hissələrinin xəbərlilik kateqoriyasını ifadə edə bilməsi üçün onlar müəyyən morfoloji göstəricilər *должны* qəbul etməlidirlər [11, s.106]. M.H. Hüseynzadə həmin morfoloji göstəriciləri gah xəbər şəkilçiləri, gah da xəbərlilik şəkilçiləri adlandırır.

Digər dərslərdə “Xəbərlilik kateqoriyası” fəslində bu kateqoriya haqqında aşağıdakı əsas məlumat verilir: “Xəbərlilik kateqoriyası ya müəyyən morfoloji göstəricilərin vasitəsi ilə, ya da heç bir morfoloji göstərici olmadan əmələ gəlir. Buna əsasən xəbərlilik anlayışının ifadə olunması iki yolla baş verir: 1. Morfoloji /sintetik/; 2. Sintaktik /analitik/” [17, s.191]. “Xəbərin morfoloji üsulla ifadəsi” fəslinin başlığında xəbərlilik termini xəbər termini ilə əvəz olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilçiliyində “xəbərlilik” və “xəbər” terminləri tez-tez sinonim kimi istifadə olunur. Hesab olunur ki, madam xəbər bilavasitə xəbərlilik göstəricisi ilə ifadə olunur, demək bu iki anlayış arasında / “xəbər” və “xəbərlilik” ciddi fərq yoxdur.

H.İ. Mirzəzadə isim haqqında fəsilə qeyd edir: “Azərbaycan dilində xəbərlilik kateqoriyası ümumi qrammatik kateqoriyalardan biridir”. Cümlədə xəbər rolunda çıxış edən istənilən nitq hissəsi müəyyən morfoloji göstərici qəbul etməlidir” [20, s.132].

Qrammatika, əsərlərində çox vaxt xəbərlilik və predikativlik anlayışlarının nisbəti haqqında məsələyə toxunulur. Bir qayda olaraq, predikativlik daha geniş məntiq kateqoriyası hesab olunur, halbuki xəbərlilik predikativliyin dil əlamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir.

Z.İ. Budaqova xüsusi olaraq xəbərlilik kateqoriyasına həsr olunmuş məqalələrinin birində bu kateqoriya haqqında ümumi məlumatlarla yanaşı, birtərkibli və ikitərkibli cümlə materialında xəbərlilik ilə predikativlik arasında sərhəd çəkməyə çalışır [4, s.118-132], digər məqalədə isə birtərkibli cümlələrdə xəbərlilik /predikativlik/ kateqoriyasının ifadə vasitələrini nəzərdən keçirir [6, s.47-58].

Bu iki məqalənin əsas cümlələri müəllifin “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə” monoqrafiyasının “Predikativlik” fəslinə daxil olmuşdur”.

N.N. Məmmədov da “Dilçiliyin əsasları” dərslində “Xəbərlilik kateqoriyası” xüsusi fəslini ayırır, göstərir, ki “... türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində istənilən söz və ya nitq hissəsinin xəbərlilik funksiyasında istifadə olunması üçün onlar xəbərlilik kateqoriyasının şəkilçilərini qəbul etməlidirlər” [5, s.13-31]. Sonra xəbərlilik kateqoriyasının şəkilçiləri və həmin şəkilçilərin isimlərlə və sifətlərlə istifadə olunması misalları gətirilir.

N.Z. Hacıyeva “Azərbaycan dili” qısa oçerkində yazır: “Hər bir isim, sifət, say, əvəzlilik, ismin adlıq halları xəbər ola bilmək üçün xəbərlilik şəkilçiləri ilə lazımı şəkllə salınmalıdır [16, s. 145]. Bu tərifin ardınca / I ş.: -am/-əm, -yəm; -ıq/-ik/- uq/-ük; -yıq/-yik/, -yuq/-yük; II ş.: -san/-sən; -sınız/-sınız/-sunuz/-sünüz; III ş.: -dır/-dir/-dur/-dür; -lar/-lər, -dırlar/-dırlar/-durlar/-dürlər şəkilçiləri və isim – xəbərlərə bəzi misallar gətirilir.

Tək özündən əvvəl deyil, özündən sonra belə gələn müəlliflərdən fərqli olaraq N.Z. Hacıyevanın oçerkində indiki, indiki uzunmüddətli, indiki-gələcək, qəti gələcək, keçmiş perfektiv zaman feilinin formalarında şəxs şəkilçilərinin deyil, xəbərlilik şəkilçilərinin ayrılması diqqətəlayiqdir. Beləliklə, N.Z. Hacıyeva şəxs şəkilçiləri terminini xəbərlilik şəkilçiləri vahid termini ilə əvəz edir.

Xəbərlilik termininin işlədilməsindəki məşhur ardıcılığa baxmayaraq, aşkar keçmiş zaman formalarının göstəriciləri –m, -n, -ıq, -nız müəllif tərəfindən mənsubiyyət şəkilçiləri kimi adlandırılır [24, s. 71].

Beləliklə, Azərbaycan dilçiliyində xəbərlilik kateqoriyası dedikdə, əsasən ismi-nitq hissələri, bəzi müəlliflər tərəfindən isə həm də xəbərlilik şəkilçiləri adlanan xüsusi morfoloji göstəricilər götürərək cümlədə xüsusi qrammatik kateqoriya kimi çıxış edən təsriflənməyən /isim/ feil formaları başa düşülür.

Analoji olaraq xəbərlilik kateqoriyası digər türk dillərinin materialında da qiymətləndirilir.

Türkmən dilində “xəbərlilik funksiyasında ismi və feili-ismi nitq hissəsinə xəbərlilik kateqoriyası xasdır” [24, s.100]. Tatar dilində “isimlər digər nitq hissələri kimi xəbərlilik kateqoriyası ilə səciyyələnir, yəni onlar xəbər olaraq onlar xüsusi şəkilçilər qəbul edir. Lakin, müasir ədəbi dildə bu şəkilçilər yalnız feili xəbərin /şəxs şəkilçiləri/ tərkibində saxlanılıb. İsmi xəbərlərin tərkibində isə onlar müstəsna kimi istifadə olunur” [24, s.143]. Kırım-tatar dilində “xəbərlilik kateqoriyası ismi nitq hissələrinin predikativlik göstəricisidir” [24, s. 240].

Adı çəkilən kateqoriya kumak dilində də xəbərlilik kateqoriyası ilə səciyyələnir. Oçerk müəllifi bu dil barəsində həmin kateqoriyanın şəkilçilərini sadalayır / I ş.: -man/-men; -bız/-biz/-buz/-büz; II ş.: -san/-sen; -sız/-siz/-suz/-süz; III ş.: şəkilçilər yoxdur / və misallar gətirir /yazıvcuman “mən yazıçıyam”, etikçimen “mən çəkməçiyəm”, uçitel-ler-biz “biz müəllimik”, usta-san “sən ustasan”, işçi-sen “sən işçisən”, güclü-süz “siz güclüsüz”, o işçi “o işçidir”, olar işçilər “onlar işçidirlər” [24, s. 198].

Xəbərlilik kateqoriyası haqqında fəslin təqdim olunduğu Azərbaycan dilçiliyi üzrə həmin əsərlərdə həmçinin şəxs kateqoriyası haqqında fəsil var. Məsələn; “Şəxs kateqoriyası” fəslində feil ilə əlaqədar olaraq N.N. Məmmədovun yuxarıda adı çəkilən kitabına daxil olmuşdur [15, s. 150-152]. Müəllifin fikrinə görə “şəxsin ifadə olunması üçün istifadə olunan formal göstəricilər şəxs kateqoriyasının şəkilçiləri adlanır” [15, s. 150].

Şəxs şəkilçiləri və müvafiq nümunə feillər sadalandıqdan sonra N.N. Məmmədov elə orada göstərir: “... Azərbaycan dilində şəxs kateqoriyası tək cə feillərin təsriflənməsi zamanı deyil, həm də isimlər, sifətlər, saylar, əvəzliliklər və s. xəbər funksiyasında işlədildiyi zaman özünü göstərir” [15, s.151].

Bu səbəbdən, xəbərlilik və şəxs kateqoriyalarının eyni formal göstəriciləri üst-üstə düşür, eyni paradıqmaya daxil olur, digər göstəricilər isə yalnız feillər üçün səciyyəvidir. Maraqlıdır ki, ismi və feili xəbərlərin şəxs şəkilçilərinin üst-üstə düşməsi zamanında Z.İ. Budaqovanın diqqətini cəlb etmişdi [5, s. 24-25].

İsmi xəbər göstəricilərinin feili xəbər göstəriciləri ilə üst-üstə düşməsinə baxmayaraq ismi nitq hissələri üçün səciyyəvi olan göstəricilər Azərbaycan dilçiliyi üzrə ədəbiyyatda xəbərlilik kateqoriyası şəkilçiləri, feillərdə işlənən göstəricilər isə şəxs kateqoriyası şəkilçiləri kimi nəzərdən keçirilir. Digər türk dilləri üzrə əsərlərdə də onlar həmçinin analoji qiymətləndirilir: “Məlum olduğu kimi türk dillərində ismi xəbərlərin predikativliyi adətən “xəbərlilik şəkilçilər” adlanan xüsusi şəkilçilərin köməkliyi ilə lazımı şəkllə salınır. Bu şəkilçilər orada tarixən feili sifətlərə daxil olan feillərin təsriflənməsi zamanı şəxs göstəriciləri kimi çıxış edir” [12, s. 21].

Qaqauz dili üzrə oçerkin müəllifi L. Pokrovksaya xəbərlilik kateqoriyasına tək cə göstəriciləri ilə birlikdə ismi nitq hissələrini deyil, həm də şəxs üzrə təsriflənən bütün feilləri daxil edir [24, s.131;132], bu da bizim üçün məlum maraq təşkil edir. Bütün yazılanlar ismi və feili xəbərlərin kateqoriya şərhinin yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Vahid kateqoriya altında ciddi paradıqma yaradan bu vasitələrin sistem xarakteri onların vahid kateqoriya kimi nəzərdən keçirilməsinin məqsədyönlülüyünü təyin edir.

Bəzi türkoloqlar ismi xəbərlilik kateqoriyasına tək cə indiki zaman formalarını deyil /“Bakı dialekti”ndə ismi xəbər kateqoriyasının indiki və keçmiş zaman formalarına misal gətirən M.Ş. Şirəliyev istisna olmaqla Azərbaycan dilçilərinin əksəriyyətinin etdiyi kimi/, digər zamanların formalarını da aid edirlər. Məsələn; qaqauz dilində indiki zaman ismi xəbər şəkilçiləri ilə yanaşı /ustaysın “sən ustasan”, uşakız “biz uşağımız”/ həm də aşkar keçmiş zaman şəkilçiləri də ayrılır /xastaydım “mən xəstə idim”, kimdin “sən kim idin”, işçiydi “o, işçi idi”, çojuktuk “biz oğlanlar idik”, kuçuktunuz “siz balaca idiniz”, yoktular “onlar yox idilər”/ və qeyri-aşkar keçmiş zaman /burdaymışam “mən burda olmuşam”, avjymışın “ovçu imişəm”, boolaymış “o belə imiş”, bolqarmışık “biz bolqar imişik”, zənginmişiniz “siz zəngin imişiniz”, uurənikmişlərdi “şagird imişlər”/ [24, s. 132].

L.V. Dmitriyeva "Barabin tatarlarının dili" oçerkində tək sayda /-mın/-min, -sın/-sin, -dı/-di/, və cəm sayda /-bız/-bis, -sıs/-sis; -dılar/-dilər, -lar/dı/ /-lar/di/ indiki zaman xəbərlik şəkilçilərini misal gətirərək və onlara misal gətirərək /kişimin, kişisin, kişi/di/; kişibis, kişisis, kişilər/di/ yazır ki, "xəbərlik kateqoriyasının keçmiş zamanı mənsubiyyət şəkilçili idi sözü vasitəsi ilə əmələ gəlir: idin, idin, idi; idik, idinis/idiqis, idilər: kişi idik, kişi idiniz/idiqis, kişi idilər" [24, s. 161].

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilində zaman üzrə tək cə feillər deyil, yerdə qalan nitq hissələri də təsriflənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, Fonetika və morfologiya, Bakı, 1957, s. 96.
2. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri, Bakı, s. 88-93.
3. Budaqov R.A. Dil haqqında elmə giriş, M., 1958, s. 215.
4. Budaqova Z.İ. Müasir Azərbaycan dilində xəbərlik kateqoriyası, Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və dil institutunun əsərləri, 15-ci cild, Bakı, 1960 s. 118-131
5. Budaqova Z.İ. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə, Bakı, 1963, s. 13-31, 24-25
6. Budaqova Z.İ. Təktərkibli cümlələrdə xəbərlik /predikativlik/ kateqoriyasının ifadə yolları, Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1961, № 5, s. 47-58.
7. Çikobava A.S. Dilçiliyə giriş, I hissə. M., 1953, s. 59
8. Dəmirçizadə Ə., Quliyev D. Qrammatika, I hissə Morfologiya, Bakı, 1938, s. 53, 75-76, 83, 91, 113
9. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili, Cümlə üzvləri, Bakı, 1947, s.75
10. Hüseynov M., Şirəliyev M., Qrammatika II hissə. Sintaksis, 3-cü nəşri. Bakı, 1941, s. 12, 14
11. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili /leksika, fonetika, morfologiya, Bakı, 1954, s. 106.
12. İsxakov F.Q., Palmbax A.A. Tuvin dilinin qrammatikası, Fonetika və morfologiya, M., 1961, s. 221.
13. Qolovin B.N. Dilçiliyə giriş. M., 1966, s. 137
14. Qolovin B.N. Qrammatik kateqoriyanın mahiyyəti haqqında məsələyə dair, VYA, 1955, № I, s. 120.
15. Məmmədov N.N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları, Bakı, 1971, s. 196-197.
16. Məmmədov N.N. Dilçiliyin əsasları, Bakı, 1961, s. 145, 150, 151, 150-152
17. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, 1-ci kitab. Bakı, 1959, s. 191.
18. Müasir rus dili. Morfologiya. M., MDU-nin nəşri, 1952, s. 28.
19. Müasir rus dili üzrə A.A. Şaxmatovun işlərindən. M. 1952, s. 29, 40, 41
20. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası, Bakı, 1962, s. 132.
21. Peşkovski A.M. Elmi işıqlandırmada rus sintaksisi. 7-ci nəşr. M., 1976, s. 27.
22. Reformatski A.A. Dilşünaslığa giriş. M., 1955, s. 195, 245
23. Rus dilinin qrammatikası. T.I.M., 1960, s. 8.
24. SSRİ xalqlarının dilləri, t. P. Türk dilləri, M., 1966, s. 71, 75, 100, 131, 132, 143, 198, 240,
25. Şerba L.V. Rus dili üzrə seçilmiş işlər. M., 1957, s. 65.
26. Şirəliyev M. Bakı dialekti. Bakı, 1949, s. 91-95.
27. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1962, s. 168-176
28. Şirəliyev M., Hüseynzadə M. Azərbaycan dilinin qrammatikası, II hissə. Sintaksis. 9-cu n. B. 1959, s. 34
29. Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyyat, Bakı, 1933, s. 18.

ABSTRACT

Fakhmina Ismayilova

ON THE CATEGORY OF PREDICATIVITY IN AZERBAIJANI LINGUISTICS

This article deals with the problems of the category of predicativity in Azerbaijani linguistics. Due to the fact that there is no consensus on the category of predicativity in Azerbaijani linguistics, as well as in Turkological literature, this category requires more detailed research. First of all, the category predicate should be considered as an independent category. The study of the category of predicativity as an independent grammatical category can give significant results only in the process of system analysis with other grammatical categories.

РЕЗЮМЕ

Фахмина Исмаилова

К ВОПРОСУ О КАТЕГОРИИ СКАЗУЕМОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

В данной статье рассматриваются проблемы категории сказуемого в Азербайджанском языкознании. В связи с тем, что нет единого мнения относительно категории сказуемости в азербайджанском языкознании, а также в тюркологической литературе, эта категория требует более подробного исследования. Прежде всего, сказуемое должно рассматриваться как самостоятельная категория. Исследование категории сказуемости как самостоятельной грамматической категории может дать значимые результаты лишь в процессе системного анализа с другими грамматическими категориями.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

ELMİRA HUSEYNOVA
 Naxçıvan Universiteti
 sedoniyaa@gmail.com

UOT:81

DEİKSİSLƏRİN PRAQMATİK TƏHLİLİ

Açar sözlər: *deixis, pragmatika, təhlil, şəxs deixisləri, vaxt deixisləri, yer deixisləri, sosial deixislər, diskurs deixisləri*

Keywords: *deixis, pragmatics, analysis, person deixis, time deixis, place deixis, social deixis, discourse deixis*

Ключевые слова: *дейксис, прагматика, анализ, личностный дейксис, временный дейксис, место дейксис, социальный дейксис, дискурс дейксис*

Deixislər pragmatikada xüsusi yer tuturlar. Məqalədə Levinson və Fillmore istinadən deixis anlayışı müvafiq nümunələr və əsaslı arqumentlərlə onların öz əsərlərində əsaslandırıldığı şəkildə izah olunur.

Deixis, ehtimal, nitq aktları, eyham, nəticə çıxarma kimi mövzular pragmatikanın əsasını təşkil edir, amma bu məqalədə deixislər Levinson tərəfindən təklif olunan anlayışlar perspektivində ətraflı müzakirə olunub. Deixislər fikirlərin kontekstual izah perspektivləri baxımından bizim müzakirə etdiyimiz ən vacib elementlərdən biridir. Deixis tələfüz zamanı ifadə olunan bəzi söz və ifadələrin mənasının kontekstual məlumatlar vasitəsilə başa düşülməsi hadisəsidir. Deixis cümlə və fikir mənaları arasındakı fərqləri aydınlaşdırmağa kömək edir.

Bu tədqiqatın məqsədi deixis növlərini müəyyənləşdirmək, deixis referentlərini təyin etmək və deixis funksiyalarını göstərməkdir. Tədqiqat obyektini olaraq deiktik ifadələr götürülmüşdür.

Deixis yunan sözüdür və mənası göstərmək deməkdir. Danışan tərəfindən fikrin məzmununun necə idarə olunduğunu göstərməyin əsas yollarından biridir. Praqmatik bir fenomen olaraq fikir kontekstinin linqvistik kodlaşdırması ilə bağlıdır. Əslində, bütün deiktik ifadələr indekslidir, lakin bütün indekslər deiktik deyil. Buna görə, indeksliyin daha geniş əhatə dairəsi var, yəni kontekstin bütün fenomenlərini əhatə edir, halbuki deixis indeksliyin linqvistik cəhətdən müvafiq aspektləri ilə məşğul olan daha dar bir sahəsidir. Deixis altı növə bölünür: şəxs deixisləri, empatetik deixislər, yer deixisləri, vaxt deixisləri, söhbət deixisləri və sosial deixisləri (1, p 98).

Şəxs deixisləri. Bu referentin iştirakçı roluna deiktik istinaddır: danışanlar, xitap edilənlər, kənarında dayananlar. Şəxs deixisləri şəxs əvəzliləridir. 1-ci şəxs əvəzliləri *I* və *we* danışana istinadın qrammatik kodlaşdırılmasıdır, 2-ci şəxs əvəzliyi *you* xitap edilən şəxsə istinadın qrammatikləşdirilməsidir və 3-cü şəxs əvəzliləri *he, she, they* kənarında dayanan şəxslərə istinadın qrammatik kodlaşdırılmasıdır. Əlavə olaraq biz 1-ci şəxs əvəzliyi olan *we* –ni istifadə yerinə görə inkluziv xitap və eksklüziv xitap olaraq da ayırırıq. Aşağıdakı cümlələrlə fikrimizi daha aydın ifadə edə bilərik:

“United we stand”: President George Bush (inkluziv)

We shall leave in two hours’ time (eksklüziv)

2-ci şəxs əvəzliyi mövcud olduğu müddətcə, həmişə tək olacaqdır. *You* həm 2-ci şəxsin tək, həm də cəmi üçün istifadə olunur. *You* şəxsi istəyə uyğun olaraq jestlərlə də istifadə oluna bilər:

You can’t teach an old dog new tricks. (simvolik)

You have to go there at once. (jest ilə)

İfadələrlə işlənən üçüncü şəxs əvəzliyi semantik cəhətdən çatışmır və ya natamam sayılır, yəni onların təsviri məzmunu bir referent müəyyən etmək üçün kifayət deyil. Bu baxımdan qeyri-müəyyən və şəxs əvəzliləri ən defektli qrammatik vahidlər sayıla bilərlər:

E.g. *someone, she – the woman – the beautiful woman – Aisha*

Ünsiyyət zamanı iştirakçı rolu dəyişikliklərə məruz qalır, məsələn söhbət əsnasında danışma növbəsini almaq, konfranslarda məruzə üçün söz almaq və s. Bu zaman deiktik mərkəz də onlarla birlikdə dəyişir. Deiktik mərkəz danışanın olduğu yer və zaman ətrafında formalaşır. Bununla yanaşı, bir çox deiktik ifadələr başqa bir deiktik mərkəzə köçürülə və ya yenidən qurula bilər. Nitq prosesinə qoşulmuş şəxsə istinad yiyəlik əvəzlilərin, sifətlərin istifadəsi və fellərin hallanması zamanı da açıq aydın görünür. Məsələn; ingilis dilində indiki qeyri-

müəyyən zamanda 3-cu şəxsin təkində fellərin sonuna –s şəkilçisinin əlavə edilməsi, *to be* felinin formalarının şəxslər üzrə dəyişməsi də buna misal ola bilər.

Şəxs deiksisləri digər dillərdə sosial münasibət də ifadə etmək üçün istifadə olunur. Məsələ; tanış insanlara xitap etmək üçün sən, yadlara isə siz əvəzliyinin istifadə olunması. Alman dilində *du/Sie*, fransız dilində *tu/vous* və *s*. Amma ingilis dilində hər ikisi üçün də *you* əvəzliyindən istifadə edildiyi üçün tələfüz zamanı bu ifadə edilə bilmir.

Qarşılıqlı diskurs zamanı xitap edərkən 1-ci və 2-ci şəxs əvəzliliklərindən istifadə edilir. Ancaq ingilis dilində kinayə və zarafat üçün bəzən 3-cü şəxs olaraq iştirakçıdan və xitap edilən şəxsdən danışa bilər. Məsələ; ana otağını təmizləməyən uşağına *Somebody hasn't cleaned his room today, We should clean up our rooms ourselves*. Verilən nümunələrdən aydın olur ki, 1-ci cümlədə işlətdiyimiz *somebody* və 2-ci cümlədə işlətdiyimiz *we* əvəzlilikləri əslində eyni şəxsə xitap etmək üçün istifadə olunur. İngilis dilində *we* əvəzliyi iki fərqli formada istifadə edilə bilər. *We* həm biz və başqalarını ifadə edərək daha çox referent bildirə bilər, həmçinin danışan və dinləyəni nəzərdə tutaraq daha məhdud sayda şəxsi bildirə bilər.

Empatetik deiksislər. Deiktik formaların münasibət ifadə etmək üçün metaforik şəkildə işlənməsi nəzərdə tutulur, yəni danışan və referent arasındakı emosional və ya psixoloji münasibəti göstərir. Əslinə qalsa, işarə əvəzliyi *this* empatiya və ya həmrəylik bildirmək üçün, *that* isə arada məsafə olduğunu ifadə etmək üçün işlənir. Ancaq ikisi arasındakı fərqlərin aradan qalxdığı çoxlu hallar da var.

E.g. *This is what I like. But also I like that.* (empatiya)
That man! (məsafə)

Yer deiksisləri. Nitq prosesində iştirakçının olduğu yerə edilən deiktik istinad olaraq müəyyənləşdirilə bilərlər. Yer deiksislərinə yer zərfləri, işarə əvəzlilikləri, məkan bildirən sözlülər və hərəkət felləri daxildir.

Denny bir məkanda yerbildirən göstəricilərin olub olmadığını bildirmək üçün *məhdudluyyət* (*boundedness*) terminindən istifadə edilməsini təklif etmişdir. *in there, in here, out there* kimi ifadələr məhdud deiksislərə aiddir, amma *here* və *there* isə məhdud olmayan deiksislərdir (4, p 102-106).

Levinson kimi bəzi tanınmış alimlər məkana istinad verilməsinin bir neçə prinsipini müəyyənləşdirmişdir:

Tam yer bildirən deiktik sözlər: *here* və *there* kimi zərflər *this* və *that* işarə əvəzlilikləri

Mütləq yer bildirən: *east, west, north, south, upstream, downstream, across river* və s.

Nisbi yer bildirənlər: *to the right/left of, behind, in front of, away from, next to* və s. (3, p 58)

Levinson yer bildirən deiktik sözlərin simvolik və jest olaraq işlənenlər olaraq iki yerə ayırır. (3, p 64) Simvolik olaraq işlənenlər praqmatik cəhətdən kodlaşdırma vaxtı danışanın yerini göstərən yer vahidləridir. Jest üçün işlənenlər isə praqmatik cəhətdən danışanın olduğu yerə yaxın verilən məkana aid olur. Yəni jestlər bildirilən yeri göstərir.

E.g. *I'm in Madrid and I love it here.* (simvolik)
Bring it here. (jest ilə)

Bəzən danışanın olduğu məkandan uzaqlığı ifadə edən *there* həmçinin yaxınlığı da ifadə edə bilər. Məkan bildirən sözlülər həm deiktik həm də qeyri-deiktik dəyərlərə malik ola bilər. Danışanın olduğu yerə istinad varsa, deiktikdir.

E.g. *Billy is behind the tree.* (qeyri-deiktik)
Billy is behind the tree, hiding from me. (deiktik)

Hərəkət bildirən fellər *come* və *go* da iştirakçıların olduğu yerə istiqaməti ifadə edə bilərlər.

E.g. *Come to me!*
Go there!

Bir şeyi nəzərdən qaçırmamalıyıq ki, məkan anlayışı danışanın nöqtəyi nəzərindən fərqli ola bilər. Çünki danışan məkanı fiziki real məkan olaraq və ya zehni, yəni xəyali məkan olaraq da bildirə bilər. Məsələ; evindən uzaqlaşmış biri *here* yer zərfindən istifadə edərək zehni olaraq öz evini nəzərdə tuta bilər amma realda öz evində olmaya bilər və ya əksinə özü evində olduğu halda zehni olaraq başqa bir məkanı da ifadə edə bilər. Telefona yazılmış səs yazısını misal olaraq göstərə bilərik.

I am not here now, call me later.

İnsanlararası məsafənin ifadə edilməsi də tam praqmatikanın sahəsinə aiddir. Məsələ; bir ətri iyləyib *I don't like that!* demək. Burada verilən *that* işarə əvəzliyinin semantik cəhətdən yanaşmaq düzgün deyil. Çünki onun ifadə etdiyi əsas məna kontekstdən üzə çıxır ki, bu da praqmatikanın sahəsinə aiddir.

Vaxt deiksisləri. Müvəqqəti istinad nöqtəsi zamana aid olur. Müvəqqəti istinad nöqtəsinə aid olan zaman deyəndə əsasən tələfüz zamanı nəzərdə tutulur. Fillmore bu zamanı bildirmək üçün kodlaşdırma vaxtı terminindən istifadə edib. (2, p 218) Kodlaşdırma vaxtı Qəbul vaxtından fərqlidir. Vaxt deiksislərinə zaman

zərfləri, zamanlar və digər deiktik ifadələr daxildir. Əsas fərqi *now* və *then* sözlərinin istifadəsi zamanı görə bilərik. *Now* danışanın fikirlərini ifadə etdiyi vaxtı bildirir yəni praqmatik cəhətdən kodlaşdırma vaxtının da daxil olduğu vaxt bölümünü göstərir. *Then* isə fikrin ifadə olunduğu vaxtdan sonrakı müddəti bildirir.

E.g. *Do it now!*

I'm now reading an interesting article on traditions.

I was very young then.

Then, you'll have to repeat the procedure.

Amma fərqli kontekstdə *now* həm danışanın fikrini ifadə etdiyi vaxtı, həm də onun fikirlərinin eşidildiyi anı bildirir. Ona əks olaraq *then* həm keçmiş, həm də gələcək zamana aid ola bilər. Fikirlərimizi nümunə ilə ifadə etsək:

a) May 22, 2016 – I was in Italy then.

b) I will wait for you at 3 o'clock tomorrow. See you then.

A cümləsi keçmiş ifadə etdiyi halda, b cümləsi gələcəyi ifadə edir.

Bəzi kontekstlərdə deiktik ifadələr müəyyən zaman ifadə edə bilmir, daha doğrusu hansı zamanı ifadə etdiyi bilinmir. Məsələ; bir kafenin qapısında *Free tea tomorrow!* cümləsi yazılıbsa, bu həmin günü ifadə edir, amma əgər biz eyni gün və növbəti gün də gəlib qapını bağlı görsək, onun ifadə etdiyi vaxtı tapa bilməyəcəyik. Bu qayda zamanlara da aiddir. İngilis dilində keçmiş zamanlar hərəkətin keçmişdə ifadə olunduğunu bildirmək üçün istifadə olunur. Amma; *If I had a car,, If I were rich,* cümlə modelləri keçmişdə baş verən hadisəni ifadə etmirlər. Bu zaman biz onu xatırlamalıyıq ki, zaman deiksisi təkcə zaman cəhətdən yaxınlıq və uzaqlığı bildirmir, həmçinin reallıq cəhətdən də uzaqlığı və ya yaxınlığı da bildirir.

Zamanlar da zaman bildirən əsas amillərdir. Zamanlardan əlavə salamlamalar da deiktik ifadələrdir. Məsələ; *Good morning, Good afternoon, Good evening, Good night* və s. kimi ifadələrdə də zaman anlayışı mövcuddur.

Diskurs deiksisi. Baş tutan diskursun bir hissəsinə deiktik istinad etmək üçün istifadə olunur. *This* və *that* diskurs deiksisi elementləridir. *This* əvəzliyi diskursun növbəti hissəsini *that* əvəzliyi isə keçmiş hissəsini bildirir.

E.g. *This is what I'll tell you.*

That was the only word she could say in English.

Levinson iddia edirdi ki, anaforalar diskurs deiksisiylərdən fərqlidirlər. Anaforik elementlər diskursdan kənar digər şəxsləri də əlaqələndirmək üçün istifadə olunurlar.

E.g. *The Azerbaijani Prime Minister delivered a speech yesterday. He pointed to the importance of the event.*

Burada *The Azerbaijani Prime Minister* və *he* birgə istinad bildirən ifadələrdir. Amma bəzi yerlərdə əvəzliliklər və anaforalar bir birindən fərqlənir, çünki fərqli referentləri bildirirlər. Fərqi göstərmək üçün aşağıdakı nümunədən istifadə edə bilərik.

E.g. *In front of her, Jeiran noticed a girl playing with a doll.*

Burada *her* və *Jeiran* fərqli instinadlar bildirirlər.

Sosial deiksisi. Nitq prosesində iştirakçıların sosial statusuna və ya roluna istinad etmək üçün istifadə edilir. Bura hörmət ifadə edən sözlər, qohumluq əlaqələri bildirən sözlər, əzizləmələr, təhqirlər və s. daxildir. Məsələ; *mother, mum, my dear, darling, Your Majesty* və s.

Deiktik ifadələrin hamısı praqmatikanın tədqiqat sahəsinə daxildir. Çünki onların şərh kontekstdən, danışanın məqsədindən asılıdır. Sayca az olmaqlarına baxmayaraq işlənmə yerləri çox genişdir. Deiktik ifadələr həmişə bildirdiyindən çox daha geniş mənə ifadə edir.

Hər bir cümlə sintaktik bir mənə ifadə edir, amma əgər verilən kontekst dəyişildikdə cümləni semantik cəhətdən təhlil etmək, səhv fikrə yönəldir. Bu zaman biz praqmatik cəhətdən cümləni təhlil etməli və verilən kontekstə uyğun nə demək istəndiyini, cümlənin nə mənə verdiyini başa düşməyə çalışmalıyıq. Çünki kontekst və söhbət iştirakçıları dəyişildikcə ifadə edilən və ya ifadə edilməyə çalışılan fikirlər də dəyişilir. Praqmatika bu zaman deyilən cümləyə müxtəlif yönəldən yanaşaraq onun verdiyi mənəni göstərməyə çalışır.

ƏDƏBİYYAT

1. Allan, Keith. Pragmatics in the (English) lexicon, The Cambridge handbook of pragmatics, ed. by Keith Allan and Kasia M. Jaszczolt, 227–50. Cambridge: Cambridge University Press. 2012
2. Fillmore, Charles J Lectures on Deixis. CSLI Publications, reprinted 1997
3. Levinson, Stephen C. Deixis in Pragmatics, pp. 54-96
4. Denny, J. Peter. 1978. Locating the universals in lexical systems for spatial deixis, In Farkas, Jacobsen, and Todrys 1978

ABSTRACT**Elmira Huseynova****PRAGMATIC ANALYSIS OF DEIXIS**

Deixis owns a significant place in the study of pragmatics. Present study discusses deixis comparatively with reference to Levinson and Fillmore in terms of its clarification of concepts, appropriate exemplification and coherent argumentation as propounded in their respective works on pragmatics

Topics like deixis, presupposition, speech acts, implicature, and conversational inference are central to pragmatics but in this study only deixis will be discussed in detail in the perspective of the concepts propounded by Levinson. Deixis is one of the most fundamental elements we discuss in the perspective of contextual interpretation of an utterance. Deixis refers to the phenomenon in which meanings of some words and phrases in an utterance are comprehended through contextual information. Deixis also helps to clarify a variance between the meaning of a sentence and thought analogous to its utterance.

The purposes of this research are to classify the types of deixis, to describe the referent of deixis, and to classify the functions of deixis. The object of the research is deictic expressions.

РЕЗЮМЕ**Эльмира Гусейнова****ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ДЕЙКСИСА**

Дейксис принадлежит значительное место в изучении прагматики. В настоящем исследовании Дейксис рассматривается сравнительно со ссылкой на Левинсона и Филлмора с точки зрения его прояснения понятий, соответствующих примеров и последовательной аргументации, изложенных в их соответствующих работах по прагматике.

Такие темы, как Дейксис, предпосылка, речевые акты, импликатура и разговорный вывод, являются центральными для прагматики, но в этом исследовании только Дейксис будет подробно обсуждаться с точки зрения концепций, предложенных Левинсоном. Дейксис-один из самых фундаментальных элементов, которые мы обсуждаем в контексте контекстуальной интерпретации высказываний. Это также относится к указанию через язык. Дейксис относится к явлению, в котором значения некоторых слов и фраз в высказывании понимаются через контекстную информацию. Дейксис также помогает прояснить разницу между значением предложения и мыслью, аналогичной его высказыванию.

Цели этого исследования состоят в том, чтобы классифицировать типы deixis, описать референт deixis и классифицировать функции deixis. Объект исследования-дейктические выражения.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

YASİN BABAZADƏ
“Naxçıvan” Universiteti

UOT: 811.111

İNGİLİS DİLLİ LÜĞƏTLƏRİN TƏRTİBİ ZAMANI METODLARIN TƏTBİQİ PRİNSİPLƏRİ

Açar sözlər: *Leksikoqrafik metodlar, metaleksikoqrafiya, lüğət tədqiqatı, elmi metodlar, filoloji metodlar*

Key words: *Lexicographic methods, metalexigraphy, dictionary research, scientific methods, philological methods*

Ключевые слова: *Лексикографические методы, металексикография, словарные исследования, научные методы, филологические методы*

Metodlar lüğət hazırlama prosesinin hər bir mərhələsində və lüğətçilik sahəsində aparılan bütün elmi təhlillərdə istifadə olunur. Tədqiqat işində elm fəlsəfəsi metodları nəzərə alınaraq ümumi fikirlər təqdim edilir. Linqvistika, leksikoqrafiya, lüğət tədqiqatında istifadə edilən metodlar və onların hansı sahəyə tətbiqi məqalədə elmi şəkildə araşdırılır. Lüğət tədqiqatı sahəsində aparılmış istehsalatda və elmi işlərdə metodlar, müəyyən nəticəyə çatmaq üçün istifadə olunur. Hazırda ingilis dilində metodlar haqqında hərtərəfli və tam sənədləşmə yoxdur. Hətta, bu məqalə belə bütün metodlar haqqında tam məlumat vermir, lakin leksikoqrafiya və lüğət tədqiqatında da, metodların ümumi nəzəriyyəsinə göstərir. Əlbəttə məqalədə bəhs edəcəyimiz metodların əsas məqsədi gənc tədqiqatçıların bu sahəyə daha çox maraq göstərməsidir.

Bütün metodların ümumi nəzəriyyəsi müstəqil olmalı yaxud müxtəlif leksikoqrafik nəzəriyyələrə yönəldilməlidir. Biz bu fikrə Wiegandın “Lexicography and Dictionary Research” əsərində rast gəlirik. Buna görə də leksikoqrafik təcrübədə bütün metodlar sadalanmalı və sıralanmalıdır. Bu proses çox mürəkkəbdir, çünki, bəzi metodlar xüsusi bir lüğət növünə bəzən yalnız bir lüğət layihəsinə aid edilir. Bu da qeyd edilməlidir ki, fərdi nəzəriyyələr mövcud metodlarla bağlı olaraq tənqidi nəzərdən keçirilmir. Bu hal əsasən, “Lexicography and Dictionary research”, “Function theory” və “Lexicography as an art and craft” əsərlərində əks olunur. Metodların sənədləşdirilməsi ilə bağlı müşahidələrlə yanaşı leksikoqrafiyanın müxtəlif nəşrlərində də daha çox yaxud az əks etdirilən metodları görmək olar.

Metod müəyyən bir məqsədə çatmaq üçün istifadə edilən bir prosedur və ya üsuldur. Bütün elmlərdə elmi metodlar tətbiq olunur. Onlar ümumi elmi nəzəriyyənin hissələridir. Ümumiyyətlə, bütün metodların ümumi məqsədi onların elmi obyekt və ya şəxslərə təhlükəsiz anlayışlar qazanmağa xidmət edən vahid elmi prosedur hesab olunur. Uyğun olaraq Metaleksikoqrafiyadakı metodlar praktik leksikoqrafiyanın metodları üçün də keçərlidir. Wiegand metod haqqında “Metod bir-birini ardıcılıqla izləyən təlimatlardır və onlarda arzu olunan nəticəni almaq üçün düzgünlük şərti tam olmalıdır” demişdir.

Elm nəzəriyyəsinin əsas elementlərindən başlayaraq hər hansı bir fəndə istifadə olunan nəzəri prinsipləri bir-birlərindən ayırmaq olar. Məsələn; müşahidə adekvatlığı, izah adekvatlığı, fərziyyə, nəzəriyyə quruluşu və sair. Metaleksikoqrafiya üçün müxtəlif nəzəriyyələr vacibdir. Lakin, burada iki nəzəriyyə, fəaliyyət və linqvistik nəzəriyyələri hakim rol oynayır.

1. Lüğətlər müxtəlif istifadə məqsədləri üçün istehsal olunur, çünki fəaliyyət nəzəriyyəsi üçün “lüğət” mövzusu həlledici rol oynayır. Buna görə də lüğət istifadəçisinin hərəkətləri diqqət mərkəzindədir. Lüğət istifadəsi haqqında geniş məlumatı Wiegandın lüğətdən istifadəsi haqqında olan tədqiqat işindən və Arhus qrupunun nəzəriyyələrindən ala bilərik.

2. Linqvistik nəzəriyyə bu işdə həlledici rol oynayır, çünki onlar həm dilçilik lüğətlərində, həm də fənn lüğətlərində linqvistik baxımdan təsvir olunurlar.

Hər iki nəzəriyyədə induktiv və deduktiv hesab edilən metodlar mövcuddur. Bu elm fəlsəfəsi baxımından lüğətdən istifadənin tədqiqatı, dilçilik elmi kimi fərdi elmlərdə də görünə bilər. Alman dilçiliyində bu məsələ geniş şəkildə araşdırılmışdır ki, əgər mövzu dildirsə, o zaman induktiv, deduktiv metodlar arasında ayrılma və leksikoqrafiyaya onların daxil edilməsi məsələsi aid edilmir.

Leksikoqrafiya işi və lüğətin tədqiqatı, metodların çoxluğu ilə izah olunur. Leksikoqrafik iş lüğətlərin növləri ilə müəyyən edilir, lakin nəticələr müxtəlif elmlərin metodlarına və nəzəriyyələrinə əsaslanır (3, s.190).

Metodlar bunlardır: a) linqvistik məlumatların toplanmasında istifadə olunan dilçilik metodları b) sosial elmlərdən xüsusilə də psixologiyadan öz mənbəsini alan metodlar c) filoloji metodlar d) mətnin materialına uyğunlaşdırılan anlama və şərh üsulları metodu.

Səciyyəvi metodlar, onların praktiki leksikoqrafiyaya tətbiqi və yaxud lüğət tədqiqatı nəzəriyyəsi əsas xüsusiyyətləri ilə verilir. Lüğət hazırlayarkən leksikoqrafik prosesin mərhələləri fərqlənə bilər. Bu mərhələləri Wiegand belə adlandırır.

a) hazırlıq mərhələsi	d) materialın qiymətləndirilməsi
b) materialın alınması	e) çap prosesinə hazırlıq
c) materialların seçilməsi	f) məlumatın saxlanması və inkişafı

Hər mərhələdə müxtəlif qərarlar alınmalı və müxtəlif metodlardan istifadə edilməlidir. Çap lüğətlərində və onlayn lüğətlərdə mərhələlər etibarlıdır. (4, s.45) Bundan əlavə lüğətlərin istehsalı zamanı aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır.

- tam yeni layihə əsasında yaranan lüğətlər
- digər bir lüğətdən yaranan lüğətlər
- digər bir lüğətin tərcüməsi əsasında yaranan lüğətlər
- qədim lüğətləri rəqəmsallaşdırma əsasında yaranan lüğətlər

Sonuncu yazılan lüğətlər kopya və skan etmə yolları ilə rəqəmsallaşdırıla bilər.

Leksikoqrafik prosesin hazırlanması və planlanması mərhələsində xərclər, işin davamlılığı işin nə qədər vaxta tamamlanacağı və lüğətin həcmi nəzərə alınmasına ehtiyac vardır.

Buraya bazar imkanlarının qiymətləndirilməsi, istehsal xərclərinin hesablanması, şəxsi planlaşdırma, vaxta nəzarət, ödəniş sisteminin inkişafı və mənfəət perspektivləri aiddir. Bunu edə bilmək üçün biznesin idarə olunması metodlarından istifadə etmək lazımdır ki, bu da lüğət növünün, lüğət istifadəçilərinin, həmçinin lüğətin ölçüsünün və strukturunun nəzərə alınması ilə seçilməli və tətbiq olunmalıdır.

Əgər lüğət redaksiya heyəti tərəfindən tərtib edilsə, bu zaman leksikoqrafik işin, iş planının olması vacibdir. Burada əsasən, vəzifələrin bölüşdürülməsi məsələsinə də toxunulur yəni, a) hər hansı bir sözün tam şəkildə bir nəfər tərəfindən yazılması kimi b) leksikoqrafik bir söz və ya söz qruplarını yazmağı mümkündür lakin, bu zaman yeni sözlərin yaranması tematikaya uyğun şəkildə aparılmalıdır.

Son əsrlərdə bir çox lüğət layihələrində tətbiq olunduğu kimi A-dan-Z-ə qədər olan yanaşma çox vaxt A-hərfinə aid olan sözlərin çoxluğu, daha mükəmməl və diqqətli işlənməsi Z-hərfinə aid sözlərdən daha çoxdur. Lüğətin xüsusi hissələrinin müvafiq sahədə ekspert olan leksikoqraf tərəfindən işlənməsi lüğətə daxil olan sözlərin mükəmməlliyi baxımından daha yaxşıdır. Səmərəli iş əldə etmək üçün istifadə edilən metodlar müxtəlifdir və bu metodların davamlılığı lüğət istehsalçısının maliyyə vəziyyətindən asılıdır. Bundan əlavə qeyd edə bilərik ki, metodlar işin təşkili zamanı istifadə olunan prosedurlara aiddir. Metodlar əsasən, təcrübə və biliklərə əsaslanır lakin, heç bir dilçilik metodu ilə əlaqəsi yoxdur. Metodlardan daha çox, işin bütün mərhələləri təcrübəli leksikoqraf ilə birgə həyata keçirilməlidir, çünki leksikoqraf iş yerində qazandığı təcrübə işi effektiv təşkil etmək üçün faydalıdır (6). Lüğət hazırlanmasının digər bir mərhələsi də konkret lüğət konsepsiyasının və funksiyasının qoyulduğu və metodlar vasitəsilə qərarların birinin digərinə təsir etdiyi inkişafdır. Bununla yanaşı mətn tərkibinin quruluşu və leksikoqrafik məlumatların bölüşdürülməsini təşkil edən məlumatların yayılması proqramı inkişaf etdirilməlidir. Bəzi hallarda dəyişikliklər mümkün olsa da daha geniş mənada məlumat paylaşılmasından başqa, metodlarla bağlı aşağıdakı aspektlər təşkil edilməlidir. (2, s.524)

Lüğətə məqalələrin yazılmasının təşkilində əlifba və tematik quruluş əsaslı şəkildə fərqləndirilməlidir. Əlifba sırası ilə olan lüğətlərdə biz əlifbalaşdırma metoduna və onun ardıcılığına diqqət etməliyik. Tematik quruluşlu əsaslı olan lüğətlərdə konsept sistemi və ya mövzu qrupları müəyyən edilməlidir. Eyni zamanda bu quruluş lemmanın sistemli şəkildə necə təsnif ediləcəyi haqqında məlumat verən bir üsuldur.

- Leksikoqrafik işdə mikrostruktural proqram və mikrostruktural metod.
- İxtisarlara, simvolların mətnlər daxilində işlədilməsi.
- Transkripsiyanın metodlarından müvafiq istifadə qaydaları (7, s.210).

Həmçinin istifadə olunacaq yeni metodlar yaradılmalıdır, çünki sözün forması ilə bağlı vahid nəticələr naminə homojen üsullar tətbiq edilməlidir. Sistemli şəkildə lüğət yaratmaq üçün leksikoqrafa işi ilə əlaqəli metodlar və instruksiyalar təlimat kitabı halında verilməlidir. Təlimatların praktik uyğunluğu lüğətə daxil olan sözlərin nümunələrinin hazırlanmasında istifadə edilir.

Materialın internetdən, kitablardan, mövcud lüğətlərdən toplanmasındakı mərhələdə leksikoqrafik iş təcrübə və biliyə əsaslanır. Bu proseslərin mövcudluğu lüğət yaratmanın əsas mənbələrini bir-birindən fərqləndirir. Bunlar:

- əsas-lüğət yaratmaq üçün istifadə edilən məlumat (sitatlar, testlər)
- ikinci dərəcəli-digər lüğətlər
- üçüncü dərəcəli-ədəbiyyatdan və qrammatikadan istifadə edilmiş sözlər.

Məlumatların toplanması etibarlı lüğət bazası yaratmaq üçün sistemli olmalıdır.

Linqvistik təhlil və ya hər hansı bir lüğətin yenidən tərtibi zamanı tərtib etmə metodu tənqidi şəkildə tətbiq edilməlidir. Bundan əlavə məlumatın mənbəyi və təbii dil metodları göstərilməlidir.

Planlaşdırılmış lüğətlərdə şəkillər, diaqramlar və ya elektron lüğətlər halında audio və video nümunələr təqdim edilmədirsə, dəqiq ölçü və üsullarla müəyyənləşdirilmiş məlumat toplusunu tərtib etmək lazımdır. Materialın hazırlanması mərhələsi ənənəvi leksikoqrafiyada kataloq və son əldə edilən məlumatın istifadəsidir. Günümüzdə əsasən, elektron korporasiya istifadə edilir bununla yanaşı digər metodlar da

əhəmiyyətlidir. Məlumatın həcmi çox olduğu halda, məlumat avtomatik və ya təsadüfi prinsip əsasında təhlil edilməlidir. Əgər məlumatın həcmi normaldırsa bu zaman hər bir məlumat hissəsi ayrı-ayrılıqda təhlil edilməlidir. Bu mərhələ üçün Klosa sözlər korpusunun analiz prosesini qeyd edir. Sözlün seçilməsinin metodik kökləri aşağıda daha dəqiq verilmişdir. Lüğət tərtibinə başlamazdan əvvəl lemmalar nəzərə alınmalıdır. Bu siyahı lüğət istehsalı zamanı yeni lemmaların da əlavə olunacağı açıq siyahı formasında olmalıdır.

Leksikoqraf hansı sözlərin və leksikoqrafik vahidlərin lüğət üçün əhəmiyyətli olduğunu vurğulamalıdır. Bu proses zamanı lüğətin növü, xüsusi sahə lüğətlərinin xarakteristikası nəzərə alınmalıdır.

Materialın dəyərləndirilməsi lüğət məqalələrinin toplanması və hazırlanması mərhələsində həyata keçirilir. Lüğət məqaləsi yazılanda əsas iş müxtəlif sözlərin konkret xüsusiyyətlərinin yazılması ilə bağlıdır. Leksikoqrafik vahidlərin seçilməsi və formatlaşdırılması zamanı leksikoqraf filoloji metodları tətbiq etməlidir. Metodların tətbiqi leksikoqrafın nəzəri və praktiki sahədə təcrübəsinə əsaslanır. Eyni zamanda leksikoqrafik işin cari mərhələsinin məqsədi araşdırılır (5, s.182). Leksikoqraf lüğətin çapa hazırlanması dövründə yazılı formada olan lüğət məqalələrini, eyni zamanda elektron lüğətlərin əlaqələndirildiyi linkləri, multimedia elementlərini, ümumilikdə bütün elektronik sistemi yoxlamalıdır. Bunu etibarlı bir şəkildə həyata keçirmək sözü gedən lüğətin təlimat kitabında yazılan prosedurların və yoxlama metodlarının siyahısını verməyə kömək edəcəkdir.

Bundan əlavə lüğət çap üçün hazırlanan zaman onun yüksək keyfiyyətli çapa hazırlığını vahid "pdf" forması ilə təmin etmək olur. Lüğət bir və ya müxtəlif formalarda dərc edilə bilər. 200 il bundan əvvəl lüğətin yeganə çap forması mövcud idi. O zaman lüğət istehsalı çap işinin vəzifəsi idi ona görə də leksikoqraf nəşr zamanı metodlara heç diqqət ayırmırdı. Hazırda xüsusilə onlayn leksikoqrafiyada, leksikoqraf çapın təşkili və keçmişə nisbətən daha uyğun elektron nəşrlərə aid metodları daha dərinlən bilməlidir.

Deyə bilərik ki, əgər müntəzəm olaraq təcrübə leksikoqrafik və nəzəri lüğətlər yaradılacaqsa lüğətlərin istehsalı, təhlili, inkişafı metodları aydın göstərilməlidir. Bunun üçün elmi, iqtisadi, texnoloji, struktur və xüsusi ilə tematik aspektlər nəzərə alınmalıdır. Metodların sayı və təsviri eyni zamanda metodlara dair nəşrlərə istinad edərək tamlığı tələb etmir. Bununla yanaşı lüğət tədqiqatlarında metodologiyaya daha çox istinad etmək başlanğıc nöqtəsi olmalıdır, çünki metodun etibarlı tətbiqi gələcəkdə fəaliyyətimizin inkişafını dəstəkləyəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alexander and Carolin Spitzer. General Issues of Online Dictionary Use. 2014, p.127-141.
2. Beltrami, Pietro G. Theory of Dictionary Management. 2013, p.524-530.
3. Bergenholtz. A Good Dictionary is a Monofunctional tool. 2011, p.187-207.
4. H. Gouws. Textual Structures in Printed Dictionaries. 2013, p.31-73.
5. Nielsen S. The Effect of Lexicographical Information Costs on Dictionary Making and Use. 2008, p. 170-189.
6. Principles and Methods of Dictionary-Making. Oxford University Press. 1993,
7. Wiegand. Microstructures in Printed Dictionaries. 2013, p.149-214.

ABSTRACT

Yasin Babazade

APPLIED PRINCIPLES OF METHODS WHILE COMPILING ENGLISH DICTIONARIES

The scientific article presents some general considerations on methods, gives an overview of many methods used in linguistics, in lexicography, dictionary research as well as of the areas these methods are applied in. This conclusion should have made clear that methods must be used regularly in lexicographical practice and in theory if recent and reliable dictionaries shall be produced, analyzed or improved.

The overview does not claim completeness referring to the number of methods or the description of methods or the publications on methods. But it should be the starting point for further investigation into methods and methodology in lexicography and dictionary research because the reliable application of a reliable method will support the advancement of our activities in future on lexicographical methods.

РЕЗЮМЕ

Ясин Бабазаде

ПРИКЛАДНЫЕ ПРИНЦИПЫ МЕТОДИКИ ПРИ СОСТАВЛЕНИИ АНГЛИЙСКИХ СЛОВАРЕЙ

В научной статье приводятся некоторые общие соображения о методах, дается обзор многих методов, используемых в лингвистике, лексикографии, исследованиях словарей, а также областей, в которых эти методы применяются. Этот вывод должен был дать понять, что методы должны регулярно использоваться лексикографическая практика и теоретически, если последние, надежные словари должны быть произведены, проанализированы или улучшены. Обзор не претендует на полноту в отношении количества методов, описания методов или публикаций по методам. Но это должно стать отправной точкой для дальнейшего изучения методов и методологии в лексикографии и словарных исследованиях, потому что надежное применение надежного метода будет способствовать продвижению нашей деятельности в будущем по лексикографическим методам.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev

MƏTBUAT TARİXİ

SURƏ SEYİD

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 070

İNTERNET MƏDİASININ TİPOLOGİYASI

Açar sözlər: *yeni media, ənənəvi media, İnternet resursları, interaktiv ünsiyyət, informasiya mühiti*

Keywords: *new media, traditional media, internet resources, interactive communicate, information environment*

Ключевые слова: *новые медиа, традиционные медиа, интернет-ресурсы, интерактивное общение, информационное пространство*

XX əsrin sonu qlobal informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafında görünməmiş bir sıçrayışla-media sisteminin inkişafına fundamental təsir göstərən audio və video siqnalın ötürülməsi üçün kanalların açılması ilə yadda qaldı. Radio və televiziya yayımlarının ardından şəbəkə texnologiyaları, informasiya axınının yayılması üçün yeni bir mühitin formalaşmasına gətirib çıxaran məlumatların ötürülməsi metodu icad edildi. Belə formada informasiya ötürmə kanalları İnternet adını almışdır. Ölkəmizdə informasiya texnologiyasının beynəlxalq miqyasda inkişafı və tətbiqinə dövlət səviyyəsində prioritet məsələ kimi baxılır. Azərbaycanda bu sahənin inkişafına dair dövlət proqramı qəbul edilmişdir.

“İnternet məlumat mübadiləsi xidmətlərini təmin edən dünya miqyaslı kompüter şəbəkələrinin bir sistemidir. Başqa sözlə, İnternet-məlumatların azad mübadiləsi aparılan milli, regional və yerli kompüterləri birləşdirən şəbəkədir” [7, s.38].

İnternet qlobal yayım vasitəsi olaraq, informasiya yayma mexanizmi, eləcə də bütün dünyanı əhatə edən əməkdaşlıq və ünsiyyət üçün bir mühitə çevrildi. Əsas funksiyası kütləvi məlumatların istehsalı və yayılmasıdır. Radio və televiziya yayımlarından fərqli olaraq, İnternet fərdi və qrup şəklində ünsiyyət və ictimai ünsiyyət formaları da daxil olmaqla, sözün geniş mənasında ünsiyyət üçün bir vasitə kimi çıxış etdi.

İnternet çoxfunksiyalı bir sistemdir. Onun əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

- üfqi -bu funksiya cəmiyyətdə baş verən mədəniyyətlərarası proseslərə təsir edir və nəticə etibarilə, ekspertlərin fikrincə, mədəni paradigmalrın dəyişməsinə səbəb olur;

-informasiya xüsusiyyəti-açıqlıq və ümumi əlçatanlıq rejimində informasiya əlaqələrinin axınıdır. Demək olar ki, hər kəs internetə çıxış bilər, ciddi məhdudiyyətlər yalnız rabitə kanallarının aşağı səviyyədə olması və maddi resursların olmamasıdır. İnformasiya funksiyası saxlama, axtarış mexanizmləri və mövcud məlumatlara çıxış təmin edir;

-kommersiya mənfəət əldə etməyi hədəfləyən və qlobal informasiya infrastrukturuna son dərəcə güclü təsir göstərən və onun gələcək inkişafını stimullaşdıran iqtisadi proses;

İnternetin funksiyaları ən məşhur şəbəkə xidmətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Aşağıdakılar onların təşkilinin əsas formalarını təsvir edir:

E-poçt fərdi ünsiyyət sisteminə aiddir. Milli sərhədlərin kəsilməsi, e-poçt bir neçə saniyə ərzində birdən çox və ya birdən çox alıcıya mesaj göndərmək imkanı verir. E-poçt həmçinin xəbər agentlikləri tərəfindən ünvanların paylanması vasitəsilə mesaj paketlərini göndərmək üçün istifadə olunur.

Xəbər qrupları-bir çox mövzu və mövcud məsələləri tez müzakirə etmək üçün xidmət edən kollektiv ünsiyyət sistemi. Xəbərlərin tematik qruplara bölünməsi kütləvi istifadəçilər üçün əlçatan interaktiv elektron konfranslar (müzakirə qrupları) yaradılmasına gətirib çıxardı və iştirakçılar arasında tematik yazışmaları saxlamağa imkan verdi. Telekonferanslar həm onlayn, həm də partiyaların rejimi və ya bildiriş rejimində həyata keçirilə bilər. Hazırda hər biri unikal ada malik olan 10.000-dən çox xəbər qrupunda onlayn müzakirələr aparılır.

IRC (Internet Relay Chat) “real-time” müzakirələri dəstəkləyən interaktiv rabitə sistemi. IRC-nin köməyi ilə dünyanın müxtəlif yerlərindən olan onlarla insan eyni vaxtda eyni vaxtda planlaşdırmadan eyni müzakirəyə qatıla bilər. IRC həm əyləncə məqsədləri, həm də ciddi beynəlxalq müzakirələr üçün istifadə olunur. Məsələn, IRC sayəsində dünya Fars körfəzi regionunda baş verənləri yalnız bir qaynaqdan-CNN-dən

deyil, həm də şahidlərdən, adi insanlardan ala biləcək alternativ məlumatları öyrənməyə qadirdir. 1993-cü ildə IRC-nin köməyi ilə Rusiya parlamentinin binasından xəbərlər yaymaq üçün birbaşa kanal təşkil edilmişdir.

World Wide Web (WWW) elektron sənədləri göndərmək üçün İnternet kimi istifadə edilən qlobal bir hypertext sistemidir. Sizin tapdığımız və ekranda gördüyünüz sənədi, növbəti otaqda və ya digər yarımkürədə saxlamaq mümkündür. Mütəxəssislərin fikrincə, 1998-ci ilin sonunadək WWW-da təxminən 100 milyon sənəd var idi; 2002-ci ildə isə bu say bir milyard olmuşdur.

Texnologiyanın inkişafı bu gün çox dəbdə olan bir termini işlək leksikona gətirmişdir: konvergensiya. Latin sözü olan konverqensiya (converqo – yaxınlaşmaq, birləşmək) anlayışı ictimai-siyasi sahədə yeni cəmiyyətin xarakterini müəyyənləşdirən bir söz kimi 1970-ci illərdən informasiya və kommunikasiyanın birləşməsi məqamını ifadə etməyə başlamışdır. «İnternetin meydana gəlməsi ilə konvergensiya ətrafında elmi təhlillər də genişlənmişdir [4, s.38]. Diqqətlə yanaşdıqda «kütləvi informasiya vasitələrinin tipoloji dəyişmələrinə bir-birinə yaxın texnoloji vasitələr də çox təsir edir» [6, s.38]. Bu mənada digitalıq müxtəlif KİV-ləri birləşdirərək, məsələn, transnasional qəzet, televiziya tipini ortaya qoymuşdur. İnformasiyanın ötürülməsini və müxtəlif informasiya vasitələrinin birləşməsini təmin edən konvergensiya media-sahədə magistral dəyişiklik anlayışının sinoniminə çevrilməkdədir. Konvergensiya prosesinin inkişafı yeni mətbuat, TV tiplərini həm yaratmaq, həm də yaxın gələcəkdə onların hamısını əvəz etmək gücünü indidən göstərməkdədir.

Ölkəmizdə informasiya texnologiyasının beynəlxalq miqyasda inkişafı və tətbiqinə dövlət səviyyəsində prioritet məsələ kimi baxılır. Azərbaycanda bu sahənin inkişafına dair dövlət proqramı qəbul edilmişdir [1, s.9]. Ölkədə Yüksək Texnologiyalar və Rabitə Nazirliyi, AMEA-nın nəzdində İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu, Multimedia İnformasiya Sistemləri və Texnologiyaları Mərkəzi kimi qeyri-hökumət təşkilatı və s. qurumlar bu sahənin inkişafına kömək edir. Bütün bunlar informasiya texnologiyasının geniş tətbiqinə, digər tərəfdən birbaşa mətbuatla asılılığını təmin edir. Elə bunun nəticəsidir ki, Azərbaycanda qəzetin elektron tipi və onun tipologiyası getdikcə genişlənməkdədir. İlk növbədə – 1990-cı illərin ikinci yarısında əvvəlcə ənənəvi qəzetlərin elektron versiyası yaradıldı. İctimai rəyə təsir edən qəzetlər – «525-ci qəzet», «Azadlıq», «Yeni Müsavat», bir az sonra «Xalq qəzeti», «Azərbaycan» və digər qəzetlər özlərinin elektron versiyalarını yaratdılar. 1990-cı illərin sonlarından isə elektron qəzetlərin ilk nümunələri meydana çıxdı.

Elektron qəzetlər öz tipoloji xüsusiyyətlərini də formalaşdırmaqdadır. İlk növbədə qeyri-hökumət təşkilatlarının xarici demokratik təsisatların qrantları ilə yaratdıqları qəzetlər meydana çıxdı. Avrasiya, Soros kimi beynəlxalq təşkilatların köməyi ilə – qrantları ilə meydana çıxan elektron qəzetlər daha çox demokratik dəyərlərə xidmət etməli idilər. Bunun üçün «qəzətdə qəzet» forması da daxil olmaqla tipoloji sistemin yeni növləri özünü göstərirdi. «525-ci qəzet»-in içində «qəzətdə qəzet» formatı ilə çap olunan «Demokratik seçki qaydaları» qəzetinin elektron variantı cəmiyyətin seçki qaydalarını dərk etməsinə çox kömək göstərmişdir. «525-ci qəzet» bu qəzetin bəzən yalnız elektron variantını təqdim etmişdir.

Tələbə-jurnalistlərin Azərbaycanda ilk elektron qəzeti 1994-cü ildə Açıq Cəmiyyət İnstitutu Yardım Fondunun (Soros fondu) dəstəyi ilə yaradılmışdır. Elektron qəzet 10-a yaxın ali məktəbin yaradıcı tələbələrini öz ətrafına birləşdirdi. BDU, Təfəkkür Universiteti, Asiya Universiteti, Azərbaycan Beynəlxalq Universiteti və digər ali məktəblərin tələbələrindən yazıları bu elektron qəzətdə yayılırdı. Elektron qəzetin İnternet ünvanı belə idi: www.jurnalist.net.

Qəzətdə müxtəlif bölmələr mövcuddur: xəbərlər, tələbə həyatı, idman, mədəniyyət və d. mövzularda yazılar elektron qəzetin səhifələrində yerləşdirilirdi.

Hazırda Azərbaycanda elektron qəzetlərin elmi, siyasi, ictimai xarakterli tipləri getdikcə artmaqdadır.

Tədqiqatlar göstərir ki, KİV-in tipoloji sisteminin artmasına təsir edən ictimai-siyasi, iqtisadi, texnoloji amillər müəyyən tarixi şəraitdə formalaşır. Azərbaycanın müstəqillik illərində ictimai-siyasi şəraitin dəyişməsi, bazar münasibətlərinə keçid mərhələsində mətbuatın özəl sektorunun meydana gəlməsi, söz və mətbuat azadlığının bərqərar olması, KİV-in qanunvericilik bazasının yaradılması və s. kimi faktorlar mətbuatın yeni tipoloji sisteminin həm formalaşması, həm də müasir şəraitdə inkişafına təkan vermişdir. Yeni şəraitdə yaranan tipoloji sistemin xarakteri barədə növbəti fəsildə söhbət açılacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Gündüz Osman. İnternet: Azərbaycan İnternet resursları. multimedia mərkəzi, Bakı, 2004, 200 səh.
2. Məmmədli C. Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Dərslik. II nəşr, Bakı, "Təhsil", 2013, 656 s.
3. Məhərrəmli Q. Jurnalistikanın əsasları. Dərslik. Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2012, 436 s.

4. Вартанова Е.Л. Конвергенция как неизбежность о роли технологического фактора в трансформации современных медиа-систем. См. Информация и общество. «От книги до Интернета», Журналистика и литература на рубеже нового тысячелетия. Изд-во МГУ, М., 2000, 256 стр.
5. Дзялошинский И.М. Информационное пространство России: Структура, особенности функционирования, перспективы эволюции. М., 2001.
6. Информация и общество. От книги до Интернета... Изд-во МГУ, М., 2000, 256 стр.
7. Калмыков А.А. Интернет журналистика. Учебное пособие. М.:ЮНИТИ-ДАНА, 2005, 383 стр.
8. Корконосенко С.Г. Основы творческой деятельности журналиста. М., 2003.
9. Система средств массовой информации / Под ред. Я.Н. Засурского. М., 2001.
10. Средства массовой информации России [Электронный ресурс]: учебное пособие / М. И. Алексеева и др.-М.: Аспект Пресс, 2011.
11. Средства массовой информации постсоветской России/Под ред. Я.Н. Засурского. М., 2002.
12. Типология периодической печати [Электронный ресурс]: учебное пособие / ред. М.В.Шкондин, Л.Л.Реснянская.-М.: Аспект Пресс, 2009.-237 с. (<http://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=104068>.)
13. Шкондин М.В. Системная типологическая модель СМИ. М., 2002.

ABSTRACT

S.Seyid

TYPOLOGY OF INTERNET MEDIA

The end of 20th century was marked by an unprecedented leap in the development of global information and communication technologies – the opening of channels for transmitting audio and video signals that have a fundamental impact on the development of the media system. Following radio and television broadcasts, network technologies-a method of transmitting data that has led to the formation of a new environment for the dissemination of information flow was invented. Such forms of transmission have been named as Internet.

In our country, the development and application of information technology on an international scale at the state level is considered as a priority task at the state level. The state program on the development of this sphere was adopted in Azerbaijan.

РЕЗЮМЕ

С.Сейд

ТИПОЛОГИЯ ИНТЕРНЕТНОЙ МЕДИИ

Конец XX века запомнился невидимым скачком в развитии глобальной информации и коммуникационных технологий – открытием каналов для передачи аудио и видео сигналов, фундаментально повлияющих на развитие медийной системы. Вслед за радио и телевизионных трансляций был изобретен сетевые технологии, метод передачи информационных потоков, приведших к формированию новой среды для распространения информации. Каналы, передаваемые информации в такой форме получили название Интернет.

В нашей стране развитие и применение информационных технологий в международном масштабе на государственном уровне рассматривается как приоритетная задача. В Азербайджане принята государственная программа по развитию данной отрасли.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08).

SAMİR TARVERDİYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 070

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA DÖVLƏT KİV SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: *dövlətin KİV siyasəti, informasiya texnologiyaları, söz azadlığı, müstəqil media, informasiya cəmiyyəti, hüquqi baza*

Keywords: *state media policy, information technologies, freedom of speech, independent media, information society, legal basis*

Ключевые слова: *государственная медиаполитика, информационные технологии, свобода слова, независимые медиа, информационное общество, правовая основа*

Müasir dövrdə ictimai fikrin formalaşması və ifadə olunmasını təmin edən təsirli vasitə kimi, kütləvi informasiya vasitələrinin (KİV) cəmiyyət həyatında rolu və əhəmiyyəti yüksəlir. Buna görə də onların fəaliyyətində şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət maraqlarının tarazlaşdırılmasına və informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə yönəlmiş hüquqi, iqtisadi, təşkilati və texnoloji tədbirlərin həyata keçirilməsi dövlətin informasiya siyasətinin başlıca istiqamətlərindən birini təşkil etməkdədir. Müasir dünya təcrübəsi birmənalı şəkildə təsdiq edir ki, informasiya cəmiyyətinə keçid üçün əlverişli şəraitin yaradılmasında dövlət aparıcı rol oynayır. Dövlətin müvafiq qanunvericilik bazasının formalaşdırılması və mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsi, ölkə daxilində informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı fəaliyyəti ilə bunu təsdiq edir. Xüsusilə də, Azərbaycanın yerləşdiyi regionda kosmik sənayeyə malik ilk dövlət olması bu sahədə ona əhəmiyyətli üstünlüklər qazandırır. Bunun nəticəsidir ki, cəmiyyətin informasiyalaşdırılması prosesinin ölkəmizdə daha geniş vüsət alacağı proqnozlaşdırılır.

Azərbaycan dövləti informasiya sektorunda yeni təzahürləri stimullaşdırmaqla yanaşı, həm də ənənəvi informasiya resurslarının fəaliyyətinin səmərəli şəkildə təşkilinə, onların maddi-texniki bazasının möhkəmlənməsinə dəstəyini davam etdirir. KİV siyasəti dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsi olub, ictimai-siyasi sistemin bütün komponentlərini, xüsusən də, dövlət, vətəndaş cəmiyyəti və mətbuatın qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyən bir vasitədir.

Azərbaycan Respublikasında fikir, söz və məlumat azadlığının, plüralizmin inkişaf etdirilməsi hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun əsas şərtlərindən biridir. Dövlətin informasiya siyasəti Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əks olunmuş fikir, söz və məlumat azadlığının, vətəndaşların informasiya əldə etmək hüququnun ardıcıl və tam təmin edilməsinə yönəlmişdir. Ölkəmizin dünya informasiya məkanına daxil olması və informasiya cəmiyyətinə keçidlə əlaqədar şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin informasiya təminatı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafı və fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi müasir dövrümüzün tələbinə çevrilmişdir. Aparılan islahatlar, görülən işlər KİV-lərin normativ bazasının formalaşması ilə onların 4-cü hakimiyyət rolunu effektiv icra etməsi, cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatına aktiv inteqrasiyası, dövlət siyasətindən irəli gələn funksiyaların icrasında rolunun artırılması demokratik dövlətimizin qarşısına qoyduğu məqsədlərdəndir.

Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiya vasitələrinin və onlarla müşaiyyət olunan söz, mətbuat və məlumat azadlığının, eləcə də KİV-in fəaliyyətini tənzimləyən sair qanunvericilik aktlarının və milli proqramların qəbulu, bu sənədlərin icrasından irəli gələn maddi – texniki bazanın yaradılması və digər qanunvericilik aktlarına dəyişikliklərin edilməsi istiqamətində xeyli işlər görülmüşdür. 1995-ci il noyabrın 12-də müstəqil dövlətimiz özünün ilk Konstitusiyasını qəbul etdikdən və yeni parlament seçildikdən sonra ulu öndər Heydər Əliyev ölkədə teleradio yayımının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə yeni, müasir avadanlıqların alınmasına və quraşdırılmasına

göstəriş verdi. Qafqazda ilk olaraq Azərbaycanda sovet dönmündən qalan teleötürücü qurğular dəyişdirildi, kütləvi informasiya vasitələrinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, söz, məlumat və fikir azadlığının təmin edilməsi sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirildi.

KİV-lərin inkişafına dövlət dəstəyinin normativ təminatını nəzərdən keçirərkən dövrü mətbuatla yanaşı, televiziya və radionun sahəsinin təkmilləşdirilməsi və eləcə də elektron KİV-lərin inkişafına dair qəbul edilən bir sıra sənədlərə də rast gəlmək mümkündür.

KİV-lərin normativ təminatında ümummilli lider Heydər Əliyevin 6 avqust 1998-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” Fərmanı xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Məhz bu fərmanla kütləvi informasiya vasitələri üzərində senzura ləğv olundu, bu sahənin inkişafını stimullaşdıran bir sıra zəruri tədbirlər həyata keçirildi, ölkəmizdə demokratik proseslərin inkişafına xüsusi önəm verildiyi bir daha təsdiqləndi. Bu səbəbdən də fərmanı KİV-lərin gələcək inkişafı üçün təməl daşı hesab etmək olar.

Kütləvi informasiya vasitələrinin normativ bazasında “Kütləvi informasiya vasitələri” haqqında qanunun xüsusi çəkisi var. 1999-cu ildə qəbul edilmiş və sonrakı illər ərzində beynəlxalq təşkilatlarla aparılan məsləhətləşmələr nəticəsində təkmilləşdirilmiş “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında” Qanun ifadə, söz və informasiya azadlığı sahəsində Azərbaycanda həyata keçirilən daxili siyasətin əsas tərkib hissəsi olmuş və dövlət tərəfindən ardıcıl qaydada bu sahəyə daim dəstək göstərilmişdir. Kütləvi informasiya vasitələri haqqında qanun Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiyanın axtarılması, əldə edilməsi, hazırlanması, ötürülməsi, istehsalı və yayımının ümumi qaydalarını, habelə mətbuatın, informasiya agentliklərinin, televiziya və radio təşkilatlarının vətəndaşların tam, doğru-dürüst və operativ informasiya almaq hüququnun həyata keçirilməsinə yönəldilmiş fəaliyyətin təşkilatı, hüquqi və iqtisadi əsaslarını müəyyən edir.

Kütləvi informasiya vasitələri haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, “Məlumat azadlığı haqqında”, “Vətəndaşların müraciətlərinə baxılması qaydası haqqında”, “Rabitə haqqında”, “Dövlət sirri haqqında”, “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikası qanunlarından, habelə digər müvafiq qanunvericilik aktlarından ibarətdir.

Kütləvi informasiya vasitələrinin təsis olunması, onlara sahiblik, onlardan istifadə, onların idarə olunması, kütləvi informasiyanın axtarılması, əldə edilməsi, hazırlanması, ötürülməsi, istehsalı və yayımı Azərbaycan Respublikasının kütləvi informasiya vasitələri haqqında qanunvericiliyində nəzərdə tutulan hallardan başqa məhdudlaşdırılmamışdır. Kütləvi informasiya vasitələri haqqındakı qanun Azərbaycan Respublikasının ərazisində təsis olunmuş bütün kütləvi informasiya vasitələrinə, həmçinin onun hüdudlarından kənarada yaradılan kütləvi informasiya vasitələri məhsullarının yalnız Azərbaycan Respublikasının ərazisində yayılan hissəsinə şamil edildi.

Azərbaycanda demokratik dövlət quruculuğu prosesinin mühüm istiqamətlərindən birini informasiyalı cəmiyyətin yaradılması tutur. Bu məqsədlə beynəlxalq və yerli ekspertlərin iştirakı ilə hazırlanmış və 2005-ci ildə qəbul olunmuş “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu hər kəsin sərbəst, maneəsiz, hamı üçün bərabər şərtlərlə informasiya əldə etməsinə hüquqi təminat yaratmışdır. “İnformasiyanın əldə edilməsi haqqında” Qanun ölkəmizdə söz və mətbuat azadlığı, jurnalistlərin fəaliyyətinin müstəqilliyini tamamilə təmin etmişdir. Qanunun məqsədi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 50-ci maddəsində təsbit olunmuş məlumat əldə etmək hüququnun sərbəst, maneəsiz və hamı üçün bərabər şərtlərlə, açıq cəmiyyətin və demokratik hüquqi dövlətin prinsipləri əsasında təmin edilməsinin hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirməkdən, həmçinin, ictimai vəzifələrin yerinə yetirilməsinə vətəndaşlar tərəfindən nəzarət olunmasına şərait yaratmaqdan ibarətdir. İnformasiya əldə etmək haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, “İnformasiya əldə etmək” haqqında Azərbaycan Respublikasının 30 sentyabr 2005-ci il tarixli Qanunundan və bu Qanunun tələblərinə uyğun hazırlanmış digər normativ hüquqi aktlardan ibarətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, qanuna və ondan irəli gələn vəzifələrin icrasına verilən qiymətdən irəli gələrək Azərbaycan Respublikası qanunun icrasına nəzarət mexanizmlərini də müəyyənləşdirmişdir. Belə ki, “Azərbaycan Respublikasının İnsan Hüquqları üzrə Müvəkkili (Ombudsman) haqqında” Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanununun 1.3-cü maddəsində Müvəkkilin, informasiya sahibi olan dövlət orqanlarının, yerli

özünüidarə orqanlarının və vəzifəli şəxslərin “İnformasiya əldə etmək haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərindən irəli gələn vəzifələri yerinə yetirməsinə nəzarəti həyata keçirməsi qeyd edilmişdir.

İfadə və informasiya azadlığının təmin edilməsi istiqamətində başqa bir mühüm addım 2003-cü il mart ayının 15-də Azərbaycan jurnalistlərinin ilk konqresində Mətbuat Şurasının yaradılması ilə oldu. Bu orqan, müstəqil surətdə, dövlətin heç bir müdaxiləsi olmadan jurnalistlərin özləri tərəfindən yaradıldı. Müstəqil orqan olan Mətbuat Şurasının əsas funksiyası KİV ilə fərdlər, həmçinin KİV ilə özəl şirkətlər arasında mübahisələri məhkəməyə qədər həll etməkdən ibarətdir. Şura, həmçinin qəzetlərin monitorinqi və özünün hazırlayıb qəbul etdiyi jurnalist etikası kodeksinin müddələrinin həyata keçirilməsi funksiyalarını yerinə yetirir. 2005-ci ildə KİV-in qeydiyyat qaydaları sadələşdirildikdən sonra qeydiyyatdan keçmiş KİV-lərin sayı sürətlə artmağa başladı. Bu məqam onların tirajlarının azalmasına və nəticədə maliyyə böhranı ilə üzləşmələrinə gətirib çıxardı. Məhz bu böhrandan çıxış yolları axtarmaq üçün Mətbuat Şurasında peşəkar jurnalistlərdən və mütəxəssislərdən ibarət işçi qrup yaradıldı. İşçi qrup KİV-in İnkişafına Dövlət Dəstəyi Konsepsiyasını hazırlayaraq ölkə prezidentinə təqdim etdi. Konsepsiya Prezident İlham Əliyevin 2008-ci il 31 iyul tarixli sərəncamı ilə təsdiqləndi.

Konsepsiya kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına dəstək verməklə bu sahədə qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsinə, kütləvi informasiya vasitələrinin iqtisadi müstəqilliyinin artırılmasına, Konstitusiyaya və qanunlara, dövlət rəmzlərinə hörmətin dərinləşməsinə, jurnalistikanın keyfiyyətə yeni texnoloji səviyyəyə yüksəlməsinə, jurnalist peşəkarlığının və məsuliyyətinin artmasına, kütləvi informasiya vasitələrinin xarici təcrübədən faydalanmasına, beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsinə, dövlət və cəmiyyət üçün əhəmiyyət kəsb edən layihə və proqramların həyata keçirilməsinə, dövlət orqanları ilə kütləvi informasiya vasitələri arasında əməkdaşlığın möhkəmlənməsinə, jurnalistlərin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə və müstəqil mətbuatın inkişafına şərait yaratdı.

KİV-in inkişafı üçün konsepsiyadan irəli gələn vəzifələri həyata keçirmək məqsədi ilə 03 aprel 2009-cu ildə Prezident İlham Əliyevin fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondu yaradıldı.

Dövri mətbuatla yanaşı teleradio yayımı sahəsində də normativ bazanın təkmilləşdirilməsi məqsədilə “Televiziya və radio yayımı haqqında” qanun 25 iyun 2002-ci ildə qəbul edildi və həmin ilin oktyabr ayının 8-i qüvvəyə mindi. “Televiziya və radio yayımı haqqında” qanun hər kəsin məlumat, fikir və söz azadlığının, açıq və azad müzakirələr keçirmək hüququnun təmin edilməsinə yönəldilən televiziya və radio fəaliyyətinin hüquqi, iqtisadi və təşkilati əsaslarını müəyyənləşdirir. Teleradio yayımının azadlığı vətəndaşların informasiyanı qanuni yolla axtarmaq, əldə etmək, hazırlamaq, ötürmək və yaymaq hüququna dövlət tərəfindən təminat verilməsinə əsaslanır.

5 oktyabr 2002-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən Avropa Şurası standartlarına tam uyğun olan Milli Teleradio Yayımı Şurasının yaradılması haqqında fərman imzalanmışdır. Şuranın əsas vəzifəsi televiziya və radio yayımlarının fəaliyyətini tənzimləmək, yayım zamanı ictimaiyyətin maraqlarını qorumaq, televiziya və radio yayımı haqqında qanunvericiliyə əməl edilməsi üzərində nəzarəti həyata keçirməkdən ibarətdir.

2005-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə dövlət televiziyası olan AzTV-1 “Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinə çevrildi. Beynəlxalq ekspertlərin iştirakı ilə hazırlanmış “İctimai televiziya və radio yayımı haqqında” Qanuna uyğun olaraq, həmin il “İctimai Televiziya və Radio Yayımları Şirkəti” fəaliyyətə başladı.

Ötən dövr ərzində ictimai teleradio yayımları şəbəkəsi tam formalaşdı, bu şirkətin mövcud media qurumları arasında özəllikləri sübuta yetirildi, cəmiyyət qarşısında hesabatlılıq, ictimai rəyin mesajlarına həssaslıq və peşəkarlığın daim müsbət dinamikası müşahidə edildi.

Azərbaycanda informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı internetin imkanlarının genişlənməsinə şərait yaratdı və ölkədə müasir internet şəbəkəsi formalaşdı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 17 fevral 2003-cü il tarixli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasının İnkişafı Naminə İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)”sını təsdiq etmiş və bununla da növbəti dövr üçün informasiya-

kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf istiqamətləri müəyyən olunmuşdur. Strategiya çərçivəsində “Elektron Azərbaycan-2005-2008-ci illər” və “Elektron Azərbaycan-2010-2012-ci illər” dövlət proqramları qəbul olunmuş və icra edilmişdir.

Elektron hökumət layihəsi informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) geniş tətbiqi ilə dövlət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin və operativliyinin yüksəldilməsinə, vətəndaş-məmur münasibətlərinin yeni müstəvidə qurulmasına, şəffaflığın təmin olunmasına və informasiya tələbatının dolğun ödənilməsinə şərait yaradır. Layihənin məqsədi Dövlət orqanlarında müasir İKT-dən istifadəni genişləndirməklə idarəetmə metod və mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi; Dövlət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, şəffaflığın təmin edilməsi; İctimai qərarların qəbul edilməsində vətəndaşların iştirakına şərait yaradılması və hökumət orqanları ilə əlaqələrin daha sadə və münasib olan elektron üsullarla həyata keçirilməsidir.

Ötən dövr ərzində mətbu və elektron KİV-lərin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı onların sosial problemlərinin həllinə də dövlət tərəfindən ciddi dəstək verilmişdir. Kütləvi informasiya vasitələrinin müstəqilliyinin dəstəklənməsi və maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi məqsədi ilə mətbuat orqanlarının vergi yükünün azaldılması, qəzet redaksiyalarına kreditlərin ayrılması, qəzetlərin borclarının dövlət vəsaiti hesabına silinməsi, aparıcı kütləvi informasiya vasitələrinə maliyyə yardımı göstərilməsi, jurnalistlərin mükafatlandırılması və sair tədbirlər son illərdə KİV-lərlə bağlı Azərbaycanda həyata keçirilmiş mühüm tədbirlərdir. Eyni zamanda, Prezident İlham Əliyevin 22 iyul 2010-cu il tarixli “Azərbaycan mətbuat işçilərinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi tədbirləri haqqında” Sərəncamına uyğun olaraq mətbuat işçilərinin mənzil-məişət şəraitinin yaxşılaşdırılması və onlar üçün yaşayış evlərinin tikilməsi məqsədilə Azərbaycan Prezidentinin Ehtiyat Fondundan Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fonduna vəsait ayrılmışdır. Tam əminliklə demək olar ki, ən inkişaf etmiş demokratik ölkələrdə belə mətbuata, bu sahədə çalışanlara analoji diqqət və qayğıya təsadüf oluna bilməz.

Beləliklə, bütün bunlar bir daha təsdiqləyir ki, Azərbaycan hökuməti ölkədə söz və mətbuat azadlığının başlıca təminatçısıdır və bu sahədə həyata keçirilən islahatları demokratikləşmə prosesinin mühüm tərkib hissəsi kimi dəyərləndirir.

Görülən işlərin nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycanda 5000-ə yaxın KİV müvafiq dövlət orqanında uçota götürülmüş və ya qeydiyyatdan keçmişdir. Ölkədə 40-a yaxın gündəlik, 200-dən artıq həftəlik və aylıq qəzet nəşr olunur. 80-dən artıq elmi-praktiki, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi məsələləri, uşaq və qadın problemlərini işıqlandıran və əyləncə xarakterli jurnal çıxır. Azərbaycanda 20-yə yaxın informasiya agentliyi ölkədə və dünyada baş verən hadisələrlə bağlı müntəzəm və çeşidli məlumat yayır. Bölgələrdə 100-ə yaxın qəzet və jurnal nəşr olunur.

Dövlət qayğısının nəticəsidir ki, ölkəmizdə mətbuat yayımını həyata keçirən müstəqil kommərsiya şirkətlərinin sayı artmış, 50-dən artıq jurnalist təşkilatı qeydiyyatdan keçmiş, 30-a yaxın təşkilat söz və məlumat azadlığının inkişaf etdirilməsi, mətbuatın iqtisadi müstəqilliyinin gücləndirilməsi, jurnalistlərin hüquqlarının müdafiəsi, KİV-lərin informasiya əldə etmək imkanlarının genişləndirilməsi, cəmiyyətlə KİV arasında münasibətlərin tənzimlənməsi və digər məsələlərlə aktiv məşğul olmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafına dövlət dəstəyi konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 31 iyul tarixli Sərəncamı, [http:// www.e-qanun.az](http://www.e-qanun.az)
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 12 noyabr 2005-ci il, [http:// www.e-qanun.az](http://www.e-qanun.az)
3. “Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 6 avqust 1998, [http:// www.e-qanun.az](http://www.e-qanun.az)
4. Hüquqi demokratik dövlət quran Azərbaycanda mətbuatın inkişafına bundan sonra da diqqət və qayğı göstəriləcəkdir // Dirçəliş-XXI əsr, 2007-2008, № 118-119, s. 66

5. Hüseynov Ş. Müstəqilliyin çətin yolu...reallıqlar, düşüncələr. «Elm» nəşriyyatı, 33 ç.v., Bakı, 2009
6. “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 3 aprel 1998-ci il, [http:// www.e-qanun.az](http://www.e-qanun.az)
7. “Media hüququ: Jurnalistin hüquq bələdçisi”, Media Hüququ İnstitutu, Bakı -2011.
8. Vəliyev Ş., Yaqublu N. Azərbaycan mətbuatı antologiyası. II hissə, Bakı, 2011

ABSTRACT

Samir Tarverdiyev

MAIN ASPECTS OF STATE MEDIA POLICY IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

The article describes the tasks and features of state policy in the field of media in Azerbaijan. Freedom of speech and information, factors affecting the right of citizens to access information are analyzed. The role of media in the implementation of state media policy is analyzed.

Modern world practice confirms that the state plays a leading role in creating favorable conditions for transition to information society. This is confirmed by the activity of the State on the application of the legislative framework and continuous improvement.

РЕЗЮМЕ

Самир Тарвердиев

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ МЕДИЙНОЙ ПОЛИТИКИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

В статье описаны задачи и особенности государственной политики в сфере средств массовой информации в Азербайджане. Анализируются свобода слова и информации, факторы, влияющие на право граждан на доступ к информации. Анализируется роль медиа в реализации государственной медиаполитики.

Современная мировая практика подтверждает, что государство играет ведущую роль в создании благоприятных условий для перехода к информационному обществу. Это подтверждается деятельностью государства по применению законодательной базы и постоянному совершенствованию.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Cəfərov

PEDAQOĞIKA**VAHİD RZAYEV***Naxçıvan Dövlət Universiteti*

UOT:378

NAXÇIVANDA MÜƏLLİM KADRLARI HAZIRLAYAN İLK TƏHSİL OCAĞI**Açar sözlər:** *Naxçıvan Pedaqoji Məktəbi, müəllim hazırlığı, ixtisaslı kadr, təhsil ocağı***Key words:** *Nakhchivan Pedagogical School, teacher training, specialist staff, educational institution***Ключевые слова:** *Нахичеванское Педагогическое Училище, педагогическая подготовка, специалисты, учебное заведение*

XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından dərhal sonra məktəblərin quruluşu və məzmununda əsaslı dəyişikliklər edildi. Ümumtəhsil məktəbləri bütün sovetlər ölkəsində olduğu kimi iki dərəcəyə ayrılırdı. Birinci dərəcəli məktəblər təhsil müddəti dörd il olmaqla ibtidai məktəb kimi nəzərdə tutulmuşdu. İkinci dərəcəli məktəblər ümumi təhsilin yüksək pilləsi hesab olunurdu. Burada təhsil müddəti 5 il idi. Bu dövrdə bölgənin təhsil tarixi üçün əlamətdar hadisələrdən biri 1922-ci ildə baş tutdu. Bölgədə ilk dəfə olaraq qızlarla oğlanların birgə təhsil alması həyata keçirildi. Bölgə müəllimlərinin qurultayında qızların təhsilinin vəziyyətinə aid məruzəçi, dövrünün tanınmış maarifçisi Əbdüləzim Rüstəmov tapşırırdı ki, tezliklə Naxçıvan şəhərində qızlarla oğlanların birgə təhsil alması məqsədilə iki birinci dərəcəli məktəbin təşkilinə başlasın. Bu hadisə bölgənin məktəb tarixi sahəsində yeni bir mərhələnin başlanğıcı idi.

Bir çox çətinliklərə, hansısa ideoloji çərçivə daxilində olmasına baxmayaraq, muxtariyyət ərəfəsində və bu bolşevik-komunist siyasi quruluşunun başlanğıcında bölgənin təhsil müəssisələrində yetişən nəslin təlim və tərbiyəsi işinin qurulmasına, bu istiqamətdə lazımı tədbirlərin həyata keçirilməsi işinə səylər çox əhəmiyyətli hesab oluna bilər. Bütün bunlar Azərbaycanın siyasi tarixinin mühüm hadisəsi kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması, bölgədə milli istiqlal ideyalarının güclənməsi və möhkəmləndirilməsi işinin bir hissəsi idi.

Məlumdur ki, keçən əsrdə Azərbaycan pedaqoji hərəkatının başlıca problemlərindən biri müəllim kadrları hazırlayan təhsil müəssisələrinin yaradılması idi. Lakin həmin ideya uğrunda aparılan mübarizə bir nəticə vermədi. XX əsrin əvvəllərində isə bu ideyanın həyata keçirilməsi sahəsində ilk addımlar atıldı. Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin Qazaxa köçürülməsi, Gəncə Müəllimlər Seminariyasının və Bakı Dövlət Universitetinin fəaliyyətə başlaması milli pedaqoji kadr hazırlığına xidmət edən ilk təhsil müəssisələri kimi mühüm əhəmiyyətə malik idi. Sovet hakimiyyəti dövründə pedaqoji kadr hazırlığının yeni mərhələsi başlandı ki, bu da məktəblərin genişləndirilməsi ilə sıx bağlı olmuşdur. XX əsrin 20-ci illərinin ilk illərində Bakı, Gəncə, Quba, Tiflis və İrəvanda belə təhsil müəssisələri təşkil olundu. Ümumiyyətlə, 1922-ci ildə respublikada 7 müəllimlər seminariyası var idi. Bir cəhəti də qeyd edək ki, bu təhsil ocaqları yaradılarkən tarixi təcrübəyə istinad edilmiş, ilkin variantda seminariya kimi düşünülmüş, lakin, 1925-1926-cı tədris ilindən isə pedaqoji texnikumlara çevrilmişdir. Naxçıvanda da müəllimlər seminariyasının açılması həmin illərə təsadüf edir. Naxçıvan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivində saxlanılan sənədlər və 1927-ci ildə nəşr olunmuş "Naxçıvan Zikur pedaqoji texnikumu" adlı məcmuə seminariyanın təşkili və fəaliyyəti haqqında ətraflı məlumat verir.

Yeni yaranan məktəblərin müəllim kadrlarına ehtiyacını təmin etmək məsələsi 1922-ci ilin avqust ayının 28-də öz işinə başlayan Naxçıvan müəllimlərinin birinci qurultayında qoyulmuşdur. Qurultayın üçüncü günü Müəllimlər Seminariyasının açılması təklifini Əbdüləzim Rüstəmov verdi. Üç gün davam edən qurultayın qətnaməsinin beşinci maddəsində Naxçıvan şəhərində müəllimlər seminariyası açılması fikri irəli sürüldü (2, 10). Təxminən iki ay sonra 1922-ci ilin noyabr ayının 1-də Naxçıvan Xalq Maarif Komissarlığının iclası olur. Həmid Mahmudovun sədrliyi ilə keçirilən bu iclasda Naxçıvan şəhərində müəllimlər seminariyası yaradılması məsələsinə yenidən baxılır və müəyyən addımlar elə bu iclasda atılır. Həmçinin qərara alınır ki, seminariyanın fəaliyyəti üçün bütün əsas tədbirlər on gün ərzində başa çatdırılsın. İclasda seminariyanın müdiri, onun müavini və müəllimlər təyin olunur. Təhsil müəssisəsinə rəhbərlik Qori seminariyasını və Tiflis Aleksandr Müəllimlər institutunun tam kursunu bitirmiş Xəlil Hacılarova tapşırılır. Xəlil Hacılarov dövrünün tanınmış məktəbdar pedaqoqlarından biri olmuşdur.

Texnikuma tələbə qəbulu üzrə 5 noyabr 1922-ci ildə imtahan komissiyasının üzvləri təyin edilir. 137 sayılı əmrə əsasən göstərilir ki, "Bu gündən etibarən seminariya müdirinin təhti sədarətində yoldaşlar Əbdüləzim Rüstəmovun, Həsən Qazızadənin, Nazlı Nəcəfzadənin və Həsən Səfərzadənin iştirakı ilə Darülmüəllimnə imtahan komissionu üzvləri təyin olunur. Məzkur komissiona təklif olunur bu gündən etibarən öz vəzifələrinə başlasınlar. Naxçıvanda seminariyaya daxil olmaq üçün müraciət edən şagirdlərdən imtahan etsinlər" (1, 21). Beləliklə, Naxçıvan pedaqoji texnikumu 1922-ci ilin noyabr ayının 10-da öz işinə başlayır. Texnikuma 60 nəfər tələbə cəlb edilir. Bunlardan 22 nəfər birinci hazırlıq kursuna, 28 nəfər ikinci hazırlıq kursuna, 10 nəfər isə əsas sinfə daxil olur.

Seminariya o zaman Naxçıvanda fəaliyyət göstərən məşhur “Ünas” (qız) məktəbinin binasında yerləşdirilir. “Naxçıvan Zikur pedaqoji texnikumu” məcmuəsində texnikumun müdiri Xəlil Hacılarovun verdiyi məlumatdan aydın olur ki, maddi-texniki baza cəhətdən seminariyanın vəziyyəti çox ağır olmuşdur. 1923-cü ilin mart ayının əvvəlinə olan məlumata görə məktəbin ləvazimatı bir neçə skamya və üç ədəd sınıq lövhədən ibarət olmuşdur. Təbəşir əvəzinə kirəcdən istifadə olunurdu. Seminariya özü-özünü maliyyələşdirməli, yataq və dərs ləvazimatı ilə təmin etməli idi. Bu cür çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün texnikum Duz mədənləri idarəsinin himayəsinə verilir. Həmin idarənin hər ay seminariyaya yüz manat qızıl pul ilə yardım etməsinə baxmayaraq, bu vəsait məktəbin ehtiyacını ödəmirdi. Ona görə də məktəb özü-özünü idarə məqsədi ilə 1923-cü ildə bir desyatin (1.032 ha bərabərdir) bağ sahəsi götürür. Həmin sahədə tərəvəz və bostan bitkiləri əkirdilər ki, bu da onların ərzağa olan ehtiyaclarını qismən də olsa ödəməli idi (2, 3-4).

Həmin ildə (1923-cü il) Duz mədənləri idarəsinin köməyi ilə seminariyanın müdiri və iki nəfər müəllimin nəzarəti altında 10 nəfər əsas sinif tələbələri Bakı şəhərinə ekskursiyaya göndərilir. Qeyd edək ki, belə ekskursiyalar hələ Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasının təcrübəsindən məlumdur. Həmin ekskursiyalar təkcə sırf pedaqoji xarakterli olmayıb, ölkənin və xalqın, ekskursiya üçün müəyyənləşdirilmiş yerin ictimai-siyasi, elmi-mədəni həyatının bütün əsas cəhətləri ilə tanışlıq məqsədi daşıyırdı. Seminariya tələbələrinin Bakı şəhərinə gəzintisinin təşkilində əsas məqsəd neft mədənləri və orada işləyən fəhlələrin həyatı ilə tanışlıq idi. Ekskursiya iştirakçılarının həmçinin şəhərin tarixi abidələri və mədəni həyatı ilə bələdliyi də nəzərdə tutulmuşdu.

Məktəb sözün yaxşı mənasında çox ciddi nəzarət altında idi. Təkcə bir faktı qeyd etmək kifayətdir ki, 1923-cü ilin fevral ayının 27-də Naxçıvan Sovetlər qurultayının 72 nəfər üzvünün iştirakı ilə məktəbin dörd aylıq fəaliyyəti yoxlanılır və tədris işlərinin müvəffəqiyyətli başlanğıcı bayram təntənəsi kimi qeyd edilir.

Naxçıvan şəhərində bu seminariyanın fəaliyyəti 1924-1925-ci tədris ilində demək olar ki, qırıldı. Seminariyanın bazası əsasında Ordubad şəhərində də belə bir təhsil ocağı yaradıldı. Tələbələrdən 90 nəfəri Ordubad pedaqoji texnikumuna köçürüldü. Bunun səbəbini X. Hacılarov belə izah edirdi: “1924-25-ci tədris sənəsində Ordubadda darülmüəlliminə yarar kabinə (bina – V. R.) olduğu və havasının çocuklara müsaid (əlverişli) bulunduğunu nəzərə alınaraq məhəlli təşkilatlar darülmüəllimin Naxçıvandan Ordubada köçürülməsini qərara alırdılar”(3, 5). Həmin texnikuma müdirlik Həsən Qazızadəyə tapşırıldı. Lakin texnikum Ordubadda cəmi bir il fəaliyyət göstərdi. Əlbəttə, heç bir ehtiyac olmadan texnikumu parçalamaq, təhsil işlərində lənglik yaratmış, maddi təchizat məsələlərini xeyli çətinləşdirmişdi. Buna görə də qabaqcıl maarif xadimlərinin təkid və tələbi ilə Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı bu iki məktəbi “Naxçıvan zükur pedaqoji texnikumu” adı altında birləşdirdi. Naxçıvan pedaqoji texnikumu beləcə yarandı.

Texnikumun pedaqoji heyəti Naxçıvanda geniş maarifçilik fəaliyyəti ilə tanınan müəllimlərdən təşkil olunmuşdu. Texnikuma rəhbərlik yenə də Xəlil Hacılərova tapşırılmışdı. O, həmçinin pedaqogika və didaktika fənlərini tədris edirdi. X. Hacılarovun texnikumun və ümumiyyətlə Naxçıvanda bir sıra məktəblərin təşkili və inkişafında xidmətləri böyükdür. O, təkcə praktik müəllim kimi fəaliyyət göstərməmiş, həm də pedaqoji düşüncələrini mətbuatda dərc etmişdir, dövrünün bütün maarif, təhsil və tərbiyə məqsədli tədbirlərində fəallıq göstərirdi.

Bundan başqa texnikuma pedaqoji səriştəsi və məharəti ilə seçilən Həsən Səfərlı, İbrahimxəlil Axundov, Əli Xəlilov, Məhəmməd Rasızadə, Mirzə Nəsrullah Əmirov, Murad Tutayuk kimi pedaqoqlar da cəlb olunmuşdur. Maraqlıdır ki, 1925-1926-cı tədris ilindən Bakı ali pedaqoji darülfünunun (Abdulla Musazadə, Qafur Qasımzadə, Vəli Məmmədzadə) məzunlarından da müəllim kimi istifadə edilmişdir.

Texnikumdakı təlim-tərbiyə işlərinin gedişi haqqında fikir söyləməklə yanaşı 20-ci illərin ziddiyyətli və müəkkəb inkişaf proseslərinin bu təhsil ocağına da təsirsiz qalmadığını yaddan çıxartmamalıyıq. Oktyabr inqilabından sonrakı ilk illərdə başqa sahələrdə olduğu kimi, təhsil və maarifin bütün sistemini tamamilə yenidən (bolşevikcəsinə) qurmaq işinə başlandı ki, bu da bir sıra metodoloji səhvlərə gətirib çıxarırdı. Keçmişlə qarşılıqlı əlaqəni pozmaq, ona hakimlik etmək, onu müasir şəraitə süni şəkildə “uyğunlaşdırmaq” məşğul olmaq kimi yol verilməz hallar baş qaldırmışdı. Tədris planı və proqramlarının tez-tez dəyişilməsi və məcburi olmaması tədrisin keyfiyyətini xeyli aşağı salmışdı. Dərslik və tədris vəsaitləri yox dərəcəsində idi.

Naxçıvan Zükur pedaqoji texnikumu belə bir şəraitdə fəaliyyətə başladığından təlim-tərbiyə işlərində də bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmalı olmuşdur. Texnikumun ədəbiyyat müəllimləri Məhəmməd Rasızadə və Qəzənfər Hacılının “Türkcə dərslərin gedişi” adlı yazısından aydın olur ki, dördüncü sinifdə oxuyan uşaqlar bütün təhsil müddəti ərzində üç proqram əsasında dərs keçməli olmuşlar. Əlbəttə, bu da tədrisin keyfiyyətinə öz mənfi təsirini göstərməyə bilməzdi. Texnikumda istifadə olunan birinci proqram oktyabr inqilabının ilk ilində Rusiya məktəbləri üçün nəzərdə tutulmuşdu. Həmin proqramda klassik ədəbiyyatın geniş şəkildə tədrisi nəzərdə tutulmuşdu, dil dərsləri demək olar ki, keçirilmirdi. Proqramın bu cür nöqsanlarını müşahidə edən hər iki müəllim onun qeydsiz-şərtsiz “tələbələr üzərində təcrübə edilməsi”ni tənqid edir, əleyhinə çıxırdılar.

İkinci proqramda məşhur təlim qaydası-məlumdan məchula getmək yolu əsas götürülərək əvvəlcə müasir ədəbiyyatın tədrisindən başlayıb türklərin islamiyyətdən əvvəlki ədəbiyyatına doğru getməyi nəzərdə tuturdu. Bu məsələ, o dövrün Azərbaycan ictimai-pedaqoji mühitində geniş mübahisələrə və müzakirələrə səbəb olmuş və yarasız sayılaraq rədd edilmişdir. M. Rasızadə və Q. Hacılı da məsələyə yanaşma tərzində o dövrün görkəmli pedaqoqlarının mövqeyini müdafiə etmişlər. Proqram haqqında müəlliflərin daha bir qeydində göstərildi: “həmin proqramın naqis tərəfi ondadır ki, ancaq osmanlı şivəsində vücuda gələn türk ədəbiyyatı ilə

Azərbaycan türkcəsində olan ədəbi parçalar” saxlanmışdır. Müəllimlərin fikrincə, hər iki ədəbiyyatın mütərəqqi əsasda inkişafına Qərb və rus ədəbiyyatının təsirsiz qalmadığı məlumdur. Buna görə də onlar tələbələrin dünya ədəbiyyatı ilə tanışlığının lüzumsuz olması fikri ilə razılaşırdılar.

Məqalədə müəllimlərin ədəbiyyat fənninin tədrisinin yaxşılaşdırılması haqqında təklifləri də verilmişdir. Həmin təkliflər onların pedaqoji biliyi və səriştəsi ilə seçilə bilən, pedaqoji yenilikləri izləyən və bu yenilikləri saf-çürük etməyi bacaran müəllim-pedaqoq olduğunu təsdiqləyir.

Ümumiyyətlə, texnikumda təhsilin məzmununun əhatəliyi xüsusi qeyd olunmalıdır. Tədris planına pedaqogika və didaktika, riyaziyyat, kimya, coğrafiya, təbiət, psixologiya, hikmət, ictimaiyyət, ədəbiyyat və dil, rus dili, bədən tərbiyəsi, musiqi, rəsm və başqa bu kimi fənlər daxil idi. Siyahıdan göründüyü kimi gələcək ibtidai sinif müəlliminin pedaqoji-metodik bacarığa malik olması, ictimai-siyasi görüşlərinin formalaşması, incəsənətin zəruri sahələri ilə tanışlığı və s. Bu kimi keyfiyyətlər qazanması nəzərə alınmışdır. Məcmuənin “Musiqi işləri” adlı məqaləsində maraqlı bir faktla rastlaşırıq. Yazını musiqi dərnəyinin müdiri Məhəmməd Kəngərli hazırlamışdır. O musiqi dərsələrinin ikinci dərəcəli siniflərdə və dərnək halında keçirildiyini qeyd etdikdən sonra 1923-cü ilin aprel ayında texnikumun nəzdində orkestrin təşkil edildiyini xəbər verir. Orkestrin 24 nəfər üzvü var idi. Bütün Naxçıvanda yeganə olan bu musiqi dəstəsindən həm məktəb daxilində, həm də şəhərin ayrı-ayrı müəssisə və təşkilatlarında keçirilən təntənəli tədbir və bayramlarda istifadə olunurdu.

Texnikumda ədəbiyyat, riyaziyyat, təbiət, dram dərnəkləri və bədən tərbiyəsi üzrə müxtəlif idman bölmələri fəaliyyət göstərirdi. Fənn dərnəkləri kütləvililiyi ilə seçilirdi. Həmin dərnəklərdə qoyulan məsələlər ətrafında mübahisə və müzakirələr faydalı olurdu. Burada təkə texnikumun pedaqoji kollektivi deyil, şəhərin “Ünas” və təsərrüfat texnikumlarının müəllim və tələbələri, həmçinin bir və iki dərəcəli məktəblərin müəllimləri də müntəzəm və fəal iştirak edirdilər. Dərnəklər şəhər ziyalılarının bir növ toplantı yeri idi. Texnikumun pedaqoji şurası tələbələrin pedaqoji təcrübə dərslərinə böyük əhəmiyyət verirdi. Təcrübə dərsləri şəhərin bir dərəcəli məktəblərində (o dövrün məktəb sisteminin ilkin həlqəsi kimi 8 yaşdan 12 yaşa qədər uşaqları əhatə edən dördsinifli ibtidai məktəb) aparılırdı.

Texnikumun daxili yaşayış qaydaları da pedaqoji tələblər əsasında müəyyənləşdirilmişdi. Tələbələrin yeməyi, yuxusu, istirahəti, təlim məşğələlərinə hazırlığı, dərscənkənar müxtəlif növ tədbirlərdə iştirakı ölçülüb-biçilmiş və bütün bu qaydalara əməl olunması üçün ciddi nəzarət təşkil edilmişdi. Məktəbin ictimai və təlim həyatında, xüsusilə müxtəlif dərnəklərin yaradılması və fəaliyyətində tələbə özünü idarə komitəsinin mühüm rolu olmuşdur. 20 nəfərə yaxın üzvü olan komitə Tiflis türk pedaqoji texnikumu ilə əlaqə saxlamış, hər iki təhsil müəssisəsi arasında pedaqoji əməkdaşlığın inkişafına layiqli xidmət göstərmişdir. 1923-cü ilin yazında texnikumda bir sıra siyasi məqsədli ilk gənclər özəyi yaradıldı. Özəyin əsas vəzifəsi savadsızlığın aradan qaldırılması və tələbə komitəsinin işinə nəzarət etmək idi. Sonralar özək əsasında komsomol ölkələri yaradıldı.

1924-1925-ci tədris ilindən texnikumda əvvəlcə “Dan ulduzu” adı ilə ayda 2 dəfə, sonralar “Gənc müəllim” adı ilə on gündən bir divar qəzeti nəşrə başladı. Qəzet mətbəədə yığılır, şəkillərdən istifadə olunurdu. Texnikumun Naxçıvanda nəşr olunan mətbuat orqanları ilə sıx əlaqəsi var idi. Müəllim və tələbələr ictimai-siyasi, elmi-pedaqoji məqalə və yazıları ilə bu orqanlarda müntəzəm çıxış edirdilər. İlk illərdə cəmi 100-ə yaxın kitab və didaktik materialla fəaliyyətə başlayan texnikum, artıq 1927-ci ildə 3500 nüsxədən ibarət sistemli kataloqa malik kitabxana yarada bilmişdi.

Nəhayət, 1927 – ci ildə texnikumun ilk buraxılışı oldu. Məzunlarla son görüş keçirildi. Görüş şəhər ictimai-pedaqoji mühitinin əsl maarif və mədəniyyət bayramına çevrildi. Görüş zamanı təbrik və şeirlər oxundu, çoxlu çıxışlar və nitqlər deyildi. Çıxış edənlər arasında “Ünas” pedaqoji texnikumun müdiri Fatma Əlizadə, təsərrüfat texnikumunun müdiri Neman Əfəndizadə, Ordubaddan məktəb müdiri Mirzə Babalı, texnikumun müəllimləri, aşağı kurs tələbələri və məzunları da var idi. Belə bir struktura və məzmunu malik olan bu təhsil müəssisəsinin Naxçıvanda maarifin və pedaqoji kadrların ilk dəstəsinin hazırlanmasında xidmətləri əvəzsizdir. Yüksək təhsil ənənələrinə malik texnikum sonralar Naxçıvanda fəaliyyət göstərən ikiillik Müəllimlər İnstitutunun, Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun (Naxçıvan Dövlət Universitetinin) layiqli sələfi sayıla bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivi, F. 1. s. 1, iş 6, 11 v.
2. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivi, F. 1. s. 2, iş 40, 30 v.
3. Naxçıvan Zükrü pedaqoji texnikumu. Naxçıvan, 1927.

ABSTRACT

The article covers the early years of the formation and development of pedagogical technical school as the first educational institution in Nakhchivan. The content of the teaching and learning work, the place and position of the school in the social life of the city, the scientific and pedagogical environment are interpreted..

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются первые годы становления и развития педагогического техникума как первого учебного заведения в Нахчыване. Интерпретируются содержание учебно-воспитательной работы, место и место школы в общественной жизни города, научно-педагогическая среда.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08).

MİRHƏSƏN EMİNOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

mirhesenemin@yahoo.com

UOT: 373.3/5

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI TAM ORTA MƏKTƏBLƏRİNDƏ
ŞƏXSİYYƏTYÖNÜMLÜ TƏHSİLİN TƏTBİQİNİN SƏMƏRƏLİ YOLLARI**

Açar sözlər: *insan kapitalı, şəxsiyyətyönümlü təhsil, əməkdaşlıq, yaxşı nümunə, təhsil sistemi, əxlaq normaları, milli-mənəvi dəyərlər*

Key words: *human capital, person-oriented education, cooperation, a good example, education system, moral standards, national and spiritual values*

Ключевые слова: *человеческий капитал, личностно-ориентированное образование, сотрудничество, хороший пример, система образования, моральные нормы, национально-нравственные ценности*

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra təhsil sahəsində olan problemlərin araşdırılması məqsədilə 30 mart 1998-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə Dövlət Komissiyası yaradılmışdır. Dövlət Komissiyası tərəfindən hazırlanmış “Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramı”nda oxuyuruq: “Hazırda təhsil sistemində milli ideologiyamıza əsaslanan, gənclərimizdə vətənpərvərlik, vətəndaşlıq, torpağa və xalqa bağlılıq hissi aşılaraq tərbiyə konsepsiyası yoxdur. Təhsilin və tərbiyənin məzmununun əsasını təşkil edən təhsil proqramlarında bu hissləri aşılaraq mövzuların olmaması, Azərbaycan tarixi və mədəniyyətinin lazımı səviyyədə öyrədilməməsi onların milli hisslərinə mənfi təsir göstərir”.

1999-cu ildən etibarən ölkəmizin ümumi təhsil sistemində, yuxarıda qeyd olunan çatışmazlıqlar nəzərə alınmaqla, islahatlara başlanılmışdır. İslahatlar əsasən, təhsilin məzmununun yeniləşdirilməsinə və keyfiyyətə yüksəldilməsinə yönəldilmişdir.

Azərbaycanın ümumi təhsil sistemində məzmun islahatlarına başlanarkən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi nəzərə alınmış, ümumi təhsilin məqsədlərinin orta məktəb məzunları üçün müəyyənləşdirilən baza kompetensiyalarının (tələblərinin) təmin olunması istiqamətinə yönəldilməsi ideyası əsas tutulmuşdur.

Təhsil sahəsində islahat hərəkatı başlandıqdan sonra, ilk növbədə, tanınmış dünyamiqyaslı ekspertlər, mütəxəssislər ölkəmizin ümumi təhsil sistemində geniş tədqiqatlar aparmış və aşağıdakı nəticələrə gəlmişlər:

1. Fənlər vasitəsilə bilik və bacarıqların verilməsi zamanı daha çox faktlardan istifadə olunur, məlumatların yadda saxlanılmasına üstünlük verilir. Fənlərin əksəriyyətində uşaqların təfəkkür və düşüncə tərzini, qabiliyyətini inkişaf etdirən məzmun yoxdur.

2. Azərbaycanda olan cari kurikulum modeli, əsasən, fənlər üzərində qurulmuşdur, təklifyönümlüdür. Şagirdlərin dərslər yükü çox ağırdır, bu isə onların informasiya ilə xeyli yüklənməsinə və nəticədə təlimlə bağlı problemlərin yaranmasına səbəb olur. Cari sistem şagirdlərin müstəqil tədqiqat aparması, düşünməsi, kitabxana və digər vasitələrdən istifadə etməsi üçün zəmin yaratmır. Səhv olaraq hesab edilir ki, əgər şagirdlərə müəyyən fənnin məzmunu öyrədilsə, onlarda avtomatik olaraq məhsuldarlıq və məsuliyyət kimi keyfiyyətlər formalaşır.

3. Müxtəlif siniflər üzrə eyni fənlərin məzmununda lazımsız təkrarlamalar mövcuddur ki, bunlar da təlim nəticələrinin keyfiyyətinə lazımı diqqət yetirməyə maneçilik törədir.

4. Orta məktəb məzunlarının real həyata hazırlanmasının vacibliyi kifayət qədər nəzərə alınmır. Tədris proqramlarında həddən artıq məlumatlar mövcuddur ki, şagirdlər onları əzbərləmək yolu ilə öyrənmək məcburiyyətində qalırlar. Bazar cəmiyyəti üçün lazım olan bilik və bacarıqların öyrənilməsinə az əhəmiyyət verilir. Məsələn; problemin həlli, tənqidi düşüncə, fikir yürütmə, alternativ izahatların axtarılması və s. tədris proqramlarında əsas hədəf kimi qarşıya qoyulmur (6, s.32).

Göründüyü kimi, ümumi təhsil sistemində ciddi problemlər mövcud olmuşdur. Bu problemlər yalnız təhsilin məzmununa deyil, onun idarə olunmasına, pedaqoji prosesin həyata keçirilməsində müasir texnologiyaların tətbiqinə, şagird nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsinə də aid idi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycanda təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda 5 əsas istiqamət öz əksini tapmışdır. Həmin istiqamətlərdən birincisi səriştəyə əsaslanan təhsilin məzmununun yaradılmasıdır. Bu gün orta ümumtəhsil

məktəblərində müəllimlərin səriştələrinə, onların kompetensiyalarına əsaslanan təhsilin yeni məzmununun yaradılması mühüm aktualıq kəsb edir. Çünki şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmununun yaradılması, şagirdlərin şəxsiyyətyönümlü yanaşma əsasında hərtərəfli inkişafının təmin olunması tələb kimi irəli sürülür. Şagirdlərə şəxsiyyətyönümlü yanaşma üzrə təsir göstərilməsi isə, onların sağlam ruhlu vətəndaş kimi yetişdirilməsinə pozitiv zəmin yaratmış olur.

Hazırda Azərbaycan özünün təhsil sistemini dünyanın ən mütərəqqi ölkələrinin təhsil prinsiplərindən istifadə etməklə təkmilləşdirir, məzmun və struktur dəyişiklikləri aparır. Ölkəmizdə insanın həyati bacarıqlara malik bir şəxsiyyət kimi formalaşması istiqamətində səmərəli fəaliyyət göstərilir. Azərbaycanda təhsil sahəsində islahatlar məhz bu məntiqə uyğun olaraq mərhələlərlə aparılır. Həmin mərhələlərdə şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmunu nümunəvi şəkildə yaradılır. Bu isə şəxsiyyətyönümlülük, şagirdyönümlülük, tərbiyyəyönümlülük, inteqrativlik, nəticəyönümlülük və qiymətləndirmə standartları əsasında həyata keçirilir.

Mütəxəssislər şəxsiyyətyönümlülük prinsipi deyəndə təhsil alanda aşağıdakı keyfiyyətlərin inkişafını nəzərdə tuturlar. Şəxsiyyətyönümlülük-təhsil alanın idraki, ünsiyyət və psixomotor bacarıqlarını inkişaf etdirməklə onlarda milli və bəşəri dəyərlərin formalaşdırılmasıdır. Şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşması üçün onun bu bacarıqların hər birinə yiyələnməsi və bu bacarıqların səriştələrə çevrilərək onların gələcək həyati fəaliyyətlərində tətbiq olunmasını nəzərdə tutur. Düşünürük ki, ümumtəhsil məktəb şagirdlərinin vətənpərvər şəxsiyyət və layiqli vətəndaş kimi yetişməsi üçün öyrədən, öyrənən, valideyn, dərslük və pedaqoji prosesin nəzərə alınması çox vacibdir. Qeyd olunan vacib amillərin təsir imkanlarını izah etməyə çalışaq.

Birincisi, müasir rəqəmsal dünyada Z [zed] nəslindən olan şagirdlərə (mütəxəssislərin fikrincə, 2000-ci ildən etibarən doğulan uşaqlar Z [zed] nəslı adlanır) dərslük deyən müəllimlər hansı keyfiyyətlərə malik olmalıdır(3, s.2).

Fikrimizcə, müəllim ilkin olaraq öz elmi-nəzəri, pedaqoji, psixoloji, metodik biliklərini inkişaf etdirməlidir. O, İKT vasitələrindən səmərəli istifadə etmək bacarığına yaxşı yiyələnməlidir. Müasir müəllim dərslük dediyi şagirdlərin temperamentini, tipini (introvert və ekstravert), uşaqlarla ünsiyyət və əməkdaşlığın xüsusiyyətlərini, valideyn-müəllim münasibətlərini, Q. Qardnerin « Çoxşaxəliintellektənəzəriyyəsi » və onun təlimdə rolunu, qızlar və oğlanlarla işin təşkili xüsusiyyətlərini, kollektiv əməkdaşlıq qaydalarını və s. məsələləri yaxşı bilməlidir. Düşünürük ki, məhz belə münbit şəraitdə dərslük keyfiyyəti yüksək olur, şagirdlər vətənpərvər şəxsiyyət və rəqabət qabiliyyətli vətəndaş kimi yetişə bilərlər.

Düşünürük ki, orta ümumtəhsil məktəb müəllimləri şagirdlərini şəxsiyyətyönümlü innovativ fəaliyyətə cəlb etmək üçün aşağıda qeyd olunan qaydaları dərslük prosesində nəzərə alsalar dərslük şagirdlər üçün maraqlı olar. Çünki yaxşı dərslük yalnız müəllimin yaxşı öyrətməsilə yox, öyrənənlərin yaxşı öyrənməsi ilə ölçülür:

-Müəllimlər çox zaman dərslüklərdəki materialları tədris etməklə kifayətlənir. Dərslük məqsədi isə həmin materialları öyrənənlərə çatdırmaq yox, mövzuları mənimsəməkdir.

-Mövzunun izahından əvvəl onu öyrənməyin əhəmiyyətini öyrənənlərə anlatmaq öyrənənlərin dərslük marağını artırır və dərslük səmərəli olar.

-Bəzən müəllimlər dərslük izahata çox yer verirlər. Öyrənənlərin dərslük prosesində müstəqil öyrənmə biləcəklərini onlara öyrətmək onların dərslük marağını azalda bilər.

-Müəllim dərslük şəxsiyyətyönümlü təhsil prinsipinə uyğun öyrənənlərin bilik səviyyəsini nəzərə alaraq material seçməlidir. Əks təqdirdə dərslük çox cansız olar. Öyrənənlərin bilik səviyyəsinə uyğun olmayan tapşırıq öyrənənləri ruhdan salar.

-Dərslük başlayarkən yeni mövzunun çətinliyini xüsusi vurğulamaq öyrənənlərin özünə inamını azaldar və dərslük səmərəsiz olar.

-Bütün siniflərdə, xüsusilə paralel siniflərdə dərslük müxtəlif üsullarla tədris etmək dərslük maraqlı edər.

-Mövzu ilə bağlı sual verərkən öyrənənlərin cavabını gözləmədən sualı cavablandırmaq onları tənbelləşdirər.

-Öyrənənlər danışarkən onlara diqqətlə qulaq asmaq bütün sinfi diqqətli olmağa sövq edər. Belə halda öyrənənlər daha məsuliyyətli olmağa çalışırlar.

-Öyrənənlərə bu günlə səsleşən materialları öyrənməyi öyrətmək lazımdır.

-Öyrənənlər onların bilik səviyyəsinə uyğun tapşırıq yerinə yetirdikdə bundan zövq alır və daha həvəslə növbəti tapşırıqın icrasına başlayırlar. Onlar yorulmurlar, ona görə ki, tapşırıq həvəslə yerinə yetirilirsə, beynə qan çox daxil olur, bu da onların iş qabiliyyətini artırır.

İnkişaf etmiş ölkələrdə məktəblilərə yanaşma tərzini öyrənmək üçün "Personal Development for Students" saytını nəzərdən keçirdik. "Personal Development for Students" saytında mütəxəssislər məktəblilərə əməli məsləhətlər verərkən aşağıdakı tələbləri irəli sürürlər:

-Daima yeni şeylər öyrənmək üçün hazır olun.

-Vaxtınızı boş yerə sərf etməyin. Vaxt şagird üçün ən dəyərli nemətdir.

-Böyüklərinizə və müəllimlərinizə ehtiram göstərin.

-Heç vaxt özünüzdən məmnun olmayın, həmişə biliyinizi artırmağa çalışın.

-Müəllimlərinizə sual verməkdən çəkinməyin. Sizin inamla verdiyiniz ağılabatan sual onlarda yaxşı təəssürat yaradır.

-Tez yatmağa və yuxudan erkən qalxmağa adət edin.

-Kitablarınızı və dərs ləvazimatlarınızı səliqəli və təmiz saxlayın.

-Həmişə mükəmməl oxu üçün cəhd edin. Yalnız imtahan üçün oxumayın, real biliklər üçün oxuyun.

-Sakit bir yerdə və iş masanızın arxasında oxuyun.

-Həmişə sakit danışan olun.

-Zəkalı olduğunuz üçün heç vaxt qürrələnməyin.

Göründüyü kimi, bu tələblərin hər biri şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılması üçün ən səmərəli və müəyyən perspektivi olan tələblər kimi irəli sürülmüşdür. Bu tələblərin hər biri məktəblilərin dərslərini yaxşı oxumalarına, rejimi gözləmələrinə, səliqə-səhmanlı olmalarına, özlərini yaxşı aparmalarına, ailə münasibətlərini normal qurmağa, yoldaşları ilə nümunəvi davranmağa istiqamət verən tələblər kimi dəyərləndirilməlidir. Bu tələbləri gözləyən şagirdlərin vətəndaş kimi yetişməsinə heç bir şübhə ilə yanaşmaq olmaz.

Həmin saytda valideynlər üçün də müəyyən tələblər irəli sürülür:

- Uşaqlarınızın yanında heç zaman siqaret çəkməyin.

- Öyrənmənin səmərəli yolunun inkişafında uşaqlarınıza kömək edin.

- Uşaqlarınızı heç vaxt başqa uşaqlarla müqayisə etməyin.

- Uşaqlarınızla dost olun.

- Uşaqlarınızla vaxtınızı səmərəli keçirməyə çalışın.

- Uşaqlarınızın uğurlarını öyrənmək üçün valideyn-müəllim yığıncaqlarında həmişə iştirak edin.

- Uşaqlarınız üçün ev tapşırıqlarının vaxtını müəyyənləşdirin.

- Əlavə çalışmaları üçün onlara təzyiq etməyin.

- Uşaqlarınızın öyrənmə qaydasını müşahidə edin, lazım gələrsə müdaxilə edin.

- Onların dərslə məşğul olmaları üçün sakit guşə ayırmağa çalışın.

- Yeri gəldikcə nümunə göstərin (8).

Valideynlərin qarşısında qoyulan belə tələblər vətəndaş yetişdirməyin imkanlarını bir qədər də artırmış olur. Ona görə də istər ailədə, istər tədris prosesində, istər dərsləndənkənər və məktəbdənkənər tədbirlərdə, istərsə də sosial mühitdə vətəndaş yetişdirməyin imkanlarını artırmaq üçün həm məktəblilər və həm də valideynlər qarşısında qoyulan tələblərin reallaşdırılmasına çalışmaq lazımdır.

“An American Perspective on Person-Oriented Education” saytında qeyd edilir ki, Amerika məktəblərində sinif müəllimlərinin çoxu yeni dərs ilinin əvvəlində öz sinif otaqlarını səliqəyə salır, sinifdə olan mebeli müasir tələblərə uyğun yerləşdirirlər. Ann Griffin adlı bir sinif müəllimi öz ibtidai sinifində sinif əşyalarını ənənəvi qaydada düzmür. O, hər şeyi, zibil qutusu da daxil olmaqla sinif otağının ortasına qalaqlayır. Dərs ilinin ilk günü müəllim şagirdləri ilə birlikdə sinif otağını qaydaya salır. İdeya bundan ibarətdir ki, şagirdlər bu prosesdə fəal iştirak etməklə sinif məkanında bir mülkiyyət hüququ qazanırlar. Bir gün Ann Griffinnin sinfində dərs aparən təcrübəçi sinif müəllimi Ann Griffindən və şagirdlərdən tez gəldiyindən sinif otağında olan əşyaları fərqli qaydada yerləşdirir. Şagirdlər dərslə gəlir və təbii ki, Griffindən – sinif müəllimlərindən sinif əşyalarını fərqli düzdüyünün səbəbini soruşurlar. Müəllim bildirir ki, o heç bir dəyişiklik etməyib. Əşyaların yerini təcrübəçi müəllim dəyişib və səbəbini ondan soruşmaq lazımdır. Təcrübəçi müəllim izah edir ki, sinif otağında olan dəyişikliyi həmin gün üçün planlaşdırdığı dərslərin pedaqoji tələbinə uyğun etmişdir. Şagirdlər fikrə gedir. Nəhayət, şagirdlərdən biri təcrübəçi müəllimə deyir ki, növbəti dəfə belə halda onlardan soruşmaq lazımdır, çünki “bu bizim sinifdir”.

Bu misal istənilən yaşda olan məktəblilərin sinif otağı timsalında demokratik vərdişlərin təbliğinə və mənimsənilməsinə aid nümunələrdən biridir.

Müasir dərslərin aparılmasına və yüksək nəticə almağa yardımçı olan bir neçə qayda və məharətlər vardır ki, onlara da dərs prosesində riayət olunması dərslərin səmərəsini artırır:

- Şagirdlərlə yaxşı ünsiyyət yaratmağa çalışmalı;

- Şagirdləri dərs prosesində fəaliyyətə cəlb etməyi bacarmalı;

- Yumordan istifadə etməli;

- Nəzərə çatdırmalı, lakin qarşılıq verməməli;

- Tədris vaxtı aydın və dəqiq izah etməyə çalışmalı;

- Şəxsiyyətyönümlü təlimə şərait yaratmalı;

- Pozitiv əks-əlaqə yaratmalı;

- Şagirdləri qərar qəbul etməyə sövq etməli;

- Şagird-şagird əməkdaşlığına önəm verməli;

- Fənni sevməli və sevdirməli.

Bütün bunlar onu göstərir ki, müəllim dərslərində prosesində şəxsiyyətyönümlü təhsil prinsipindən istifadə edərək tədris olunan materialın məzmununu yaxşılaşdırmalı, bu kontekstdə şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasını önə çəkməli və onların bir vətəndaş kimi yetişdirilməsini özünün ali məqsədi hesab etməlidir.

Qeyd olunan tələblərin, qaydaların, əməli məsləhətlərin səmərəli olduğunu müəyyənləşdirmək üçün Naxçıvan Muxtar Respublikasının orta ümumtəhsil məktəblərində pedaqoji tədqiqat aparmaq qərarına gəldik.

Pedaqoji tədqiqatlar Naxçıvan şəhər Heydər Əliyev adına tam orta məktəbində, Naxçıvan Qızlar liseyində, Naxçıvan şəhərindəki 1, 2, 4, 10, 12 sayılı tam orta məktəblərdə, Şərur şəhər 1saylı tam orta məktəbdə, Oğlanqala kənd tam orta məktəbində, Aşağı Yaycı kənd tam orta məktəbində, Gümüşlü kənd tam orta məktəbində sınaqdan keçirilmiş və müsbət nəticələr əldə edilmişdir. Pedaqoji tədqiqatın muxtar respublikanın digər rayonlarının tam orta məktəblərində də keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Nəticə olaraq qeyd etmək istəyirik ki, vətənpərvər şəxsiyyət formalaşdırmaq və layiqli vətəndaş yetişdirmək üçün yuxarıda qeyd edilən tələbləri və Azərbaycan xalqının milli adət-ənənələrinə uyğun olan didaktik materiallardan istifadə etməklə təlim modullarının hazırlanması ilə nail olmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla Qəhrəmanov. "Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə" təlim kursunun iştirakçıları üçün təlim materialı, Bakı: 2012
2. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Psixologiya, Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı: Maarif, 1989
3. English Teaching Forum, Volume 50. Number 1, 2012,
4. Əlizadə Ə. İdrak prosesləri və hisslər, Psixopedaqoji məsələlər, Bakı: 2006
5. Kurikulum jurnalı, 2008, №4, s.5
6. Kurikulum islahatı: tədqiqatlar, nəticələr, Bakı: Mütərcim, 2011
7. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, <http://edu.gov.az/az/page/72/302>
8. <http://www.philosopheducation.com>
9. http://www.azerbaijans.com/content_873_en.html#sthash.RnS30l27.dpuf

ABSTRACT

M.S.Eminov

EFFICIENT WAYS OF APPLICATION OF PERSON-ORIENTED EDUCATION IN THE SECONDARY SCHOOLS OF NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

Presently, the Republic of Azerbaijan is improving its education system using the education principles of the most progressive countries and is making content and structural changes. Reforms in the education field in Azerbaijan Republic are carried out in pupils' formation as personalities. Utilizing contemporary instruction technologies is expedient to bring up secondary school students as patriotic and decent citizens.

РЕЗЮМЕ

М.С. Эминов

ЭФФЕКТИВНЫЕ ПУТИ ПРИМЕНЕНИЯ ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ПОЛНЫХ СРЕДНИХ ШКОЛАХ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

В настоящее время Азербайджанская Республика совершенствует свою образовательную систему с использованием принципов образования самых прогрессивных стран мира, проводит содержательную и структурную изменения. В Азербайджанской Республике образовательные реформы проводятся в направлении формирования учеников как личность.

В целях подрастания учеников общеобразовательных школ как патриотическая личность и как достойный гражданин, следует целенаправленно использовать современные технологии обучения.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08).

NƏZAKƏT YUSİFOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
VOLKAN ARAS
“Naxçıvan” Universiteti

UOT:371

AİLƏDƏ UŞAQLARIN ƏXLAQİ ŞÜURUNUN FORMALAŞDIRILMASINDA ETNOPEDAQOJİ MATERIALLARDAN İSTİFADƏNİN İMKAN VƏ YOLLARI

Açar sözlər: *tərbiyə, uşaq tərbiyəsi, milli dəyərlər, davranış normaları, əxlaqi şüur, əxlaqi-mənəvi əsaslar, etnopedaqoji material, mədəni təşəkkül*

Keywords: *education, child education, national values, norms of behavior, moral consciousness, moral and ethical foundations, ethnopedagogical material, cultural formation*

Ключевые слова: *воспитание, детское воспитание, национальные ценности, нормы поведения, нравственное сознание, нравственно-этические основы, этнопедagogический материал, культурное становление*

İnsanların lap qədim zamanlarda ailəyə, özlərinə və başqalarına münasibətləri, rəftar və davranış normaları, adət-ənənələri müəyyən bir tarixi dövr ərzində cəmiyyət içində möhkəmlənmiş və qanun şəkilinə düşməsə belə qanun qədər hökmə sahib olan əxlaqi normalar şəklində bu günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Əxlaqi davranış normaları tarixin hər səhifəsində cəmiyyətin sağlamlığını, milli-mənəvi dəyərlərini qorumuş, qoruyur və qoruyacaqdır.

Bir cəmiyyətin hər hansı bir üzvünün əxlaqi cəhətdən çürük olması o cəmiyyətin dərin bir uçuruma doğru getməsi deməkdir. Təbiidir ki, elə bu səbəbdən də ailədən başlayaraq uşaqların əxlaq tərbiyəsində buraxılan nöqsanlar şübhəsiz xalqın, millətin gələcək ziddiyyətli problemlərinə çevrilir. Bir xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin, cəmiyyət içərisində uyğun görülən davranış normalarının böyüyən uşaqlara, gənc nəsle öyrədilməməsi, aşılındılması gələcəkdə o cəmiyyətin mənəvi erroziyasının təməlinin bu gündən qoyulması deməkdir. Bunun üçün də əxlaq tərbiyəsi xalqımız içərisində yüz illər boyunca tərbiyənin baş tacı hesab edilmişdir. Xalqımız içərisində iki minə yaxın əxlaqi keyfiyyət və əlamətlərin mövcudluğu da millətimizin insanın özünə, çevrəsinə, ümumiyyətlə cəmiyyətə qarşı davranışına verdiyi önəmdən irəli gəlməkdədir.

Bildiyimiz kimi, əxlaq tərbiyəsinin əsas məqsədi obyekt olaraq seçilən insanların düşüncə, hərəkət və davranışlarını müsbət yöndə dəyişdirmək, həm insanı, həm də cəmiyyəti inkişaf etdirməkdir.

Ailədə əxlaq tərbiyəsi uşaqlarda yüksək əxlaqi şüurun formalaşdırılması ilə başlayır. Daha sonra, bu əxlaqi bilik və təsəvvürlər haqqında uşaqlara möhkəm, dəyişməz və sabit düşüncə yaradılır. Bu dəyişməz və möhkəm əxlaqi görüşlər isə uşaqda inam hissinin meydana gəlməsinə kömək edir. İnam hissi də öz növbəsində uşaqların, bir növ, əxlaqi davranışlara yönəlməsinə təkan verir (6, s.97).

Ailədə sosial həyata hazırlanan uşaq gələcəkdə müxtəlif həyati situasiyalarla üz-üzə qalacaq, problemlərlə qarşılaşacaqdır. Bu zaman uşağın necə hərəkət etməsi, necə davranması üçün hər zaman müraciət edə biləcəyi əxlaqi təsəvvürləri, əxlaqi bilik ehtiyatı olmalıdır. Elə bu bilik ehtiyatını uşağa qazandırmaq üçün valideyn üzərinə böyük məsuliyyət düşür.

Böyük alim N.Tusi belə yazırdı: “Uşağı mehribanlıq və məhəbbət doğuran kərəmətlərlə tərbiyə etmək lazımdır. Xüsusilə ağıla, şüura, idraka təsir edən başa salmaq yolu ilə...” (7, s.157).

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, öyüd-nəsihət valideynlərin uşaqların tərbiyəsində ilk olaraq istifadə etdiyi və əxlaqi şüurun formalaşmasına xidmət edən üsullardan biridir. Ata və analar uşaqlara bəxşiş, mükafat verəndə, tərifiyəndə, bir sözlə, rəğbətləndirəndə, həm də uşaqlarda bir daha yəqinlik olur ki, onlar əxlaqi tələbi düz başa düşmüş və onu gərəkli səviyyədə yerinə yetirmişlər. Uşağı cəzalandırmadan əvvəl də öyüd-nəsihət verilir və uşaqlar əgər bu öyüd-nəsihətlərə, ata və anaların məsləhətlərinə uyğun olmayan davranışlara yol verirlərsə, cəzalandırmadan istifadə olunur.

Uşaqlara gərəkli olan öyüd-nəsihətlər valideynlərin, böyüklərin davranışları, nümunələri ilə dəstəklənməlidir. Qısa olaraq qeyd etsək, uşaqların tərbiyəsində ilk addım uşağın şüurunda mənəvi keyfiyyətləri, uyğun əxlaqi davranışları həkk etdirməkdən ibarətdir və bu da elə bir inandırma metodu olan öyüd-nəsihətlə mümkündür. Bundan sonra uşaqların tərbiyəsində digər üsullardan istifadə edilməlidir. Uşağın düşüncəsini müsbət mənada formalaşdırdıqdan sonra valideynlərin istifadə etdikləri digər tərbiyə üsulları öyüd-nəsihətlər üsulunu dəstəkləyici rol oynayır.

Valideynlər uşaqları gələcək sosial həyata hazırlayarkən cəmiyyətdə mövcud olan əxlaqi normaları, davranış qaydalarını onlara öyrədərkən, bir sözlə öyüd-nəsihət verərkən etnopedaqoji materiallara müraciət etmələrinin, onlardan yerində və uyğun tərzdə istifadə etmələrinin rolu və önəmi böyükdür. Xalqımızın böyük mütəfəkkiri N.Tusi “Əxlaqi-Nasiri” əsərində valideynlərə müraciətlə qeyd edirdi ki, uşağa “hikmətli kəlamlar, tərbiyəvi şerlər əzbələdərlər ki, öyrətmək istədikləri şeylər yadında qalsın, mənasını unutmasın”(7, s.150).

Folklor nümunələrimizin bir qolu olan atalar sözləri yüz illər boyunca ulularımızın həyat təcrübələrini özündə saxlamış və bu təcrübələri öyüd-nəsihət yolu ilə bugünkü nəsle çatdırmışdır. Atalar sözlərinin formaca qısa olması, anlam baxımından isə dərin mənə kəsb etməsi və özünə xas bir dillə bu dərin mənəni ifadə etmə tərzini ailədə uşaqların tərbiyəsində ondan istifadəyə daha tez-tez müraciət etməyə imkan verir. Elə bu səbəbdəndir ki, xalqa görə, “Atalar sözü Qurana girə bilməz, amma onunla yanaşı gedər”. Bu gün gündəlik həyatımızda uyğun zamanda və yeri gəldikdə istifadə etməyə vərmiş etdiyimiz atalar sözlərində bir kitablıq təcrübə, fikir, məlumat xəzinəsi, öyüd-nəsihət ruhunda tərbiyə potensialı vardır. Bu məqsədlə də nahaq deməyiblər ki, “atalar sözü mühakimə olunmaz”, “atalar sözü öyüddür bizə”, “atalar sözü hikmətdir”, “atalar sözünün hər biri bir dastandır”, “El sözü-atalar sözüdür”(1, s.8).

Beləliklə, deyilənlərdən aydın olur ki, atalar sözləri öyüd-nəsihət xarakteri daşması və onun geniş tərbiyəvi potensiala sahib olması səbəbindən bu gün ailədə uşaqların tərbiyəsində əvəzəilməz vasitə kimi böyük rol oynayır.

Digər bir etnopedaqoji materiallardan olan nağıllarda isə öyüd-nəsihətlər adətən, dolayı yolla, yəni sözü edilən hadisələrin bir nəticəsi kimi verilir. Nağıllarda baş verən hadisələr dolayı yolla da olsa onu dinləyən uşaqlara həyat həqiqətlərini anladır.

Öyüd-nəsihətlərin belə dolayı yolla, nağıl vasitəsilə uşaqlara çatdırılması onun tərbiyəvi təsir gücünü artırır.

El içərisində uşaqların böyüklər tərəfindən verilən öyüd-nəsihətləri böyük diqqətlə və qarşı çıxmadan dinləmələri yüksək əxlaqi keyfiyyət kimi qəbul edilmişdir. Lakin, öyüd-nəsihətlərdən istifadə də valideynlərin diqqət etmələrinin vacib olduğu bəzi cəhətlər vardır. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir.

İlk öncə, öyüd-nəsihətin uşaq tərbiyəsində böyük önəmin olduğunu düşünən valideynlər bu üsuldən istifadə edərkən çərçivədən kənara çıxmamalıdırlar. Şübhəsiz ki, bütün gün ərzində, səhərdən axşama kimi “uşaq tərbiyə alsın” deyərək ata və ana əxlaq dolu sözləri düzüb sıralayıb uşağa yönləndirməməlidirlər. Əks təqdirdə bu öyüd-nəsihətlərin uşaq üçün heç bir anlamı qalmaz. Necə deyərlər, uşaqlar öyüd-nəsihətləri “bir qulağından alıb, o biri qulağından ötürərlər”. Atalar nahaq deməyiblər ki, “Az danış, yaxşı danış”, “Az olsun yaxşı olsun”, “Çox istəyən azdan da olar” və s.(1, s.22).

Unutmamaq lazımdır ki, bəzən “Bir ziyan min öyüddən artıqdır”, “Bir sərəncam qırx nəsihətdən yaxşıdır”. Bu kəlamlarla xalq bu tərbiyə üsulundan istifadə edərkən müəyyən həddin gözlənilməsinin vacibliyini göstərmişdir.

Öyüd verilərkən yumşaq bir üsuldən, anlaşıqlı bir dildən istifadə etmək lazımdır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, öyüd-nəsihətlər uşaqlara etnopedaqoji materiallarla dəstəklənərək verildiyində onlar tərəfindən daha maraqla və daha həvəslə dinlənilir. Lakin, valideynlər bilməlidirlər ki, mücərrəd təfəkkürü hələ lazımi səviyyədə inkişaf etməmiş uşaqlara öyüd-nəsihət verərkən atalar sözlərindən istifadə etmək və bu kəlamların mənasını açıqlamamaqla aparılan tərbiyə işinin səmərəsiz olmasına səbəb olar. Yanlış davranışları düzəltmək məqsədi ilə müraciət edilən öyüd-nəsihətlərin veriləcəyi zamanı və yeri yaxşı təyin etmək də çox təsirli olar və nəticədə tərbiyəvi təsirdə uğur əldə etmək olar. Çünki yanlış hərəkətlərə insanlar ümumiyyətlə, əsəbi ikən yol verirlər. Belə bir əsəbi mühütdə həmin verilən öyüdlər bir çox hallarda faydalı olmaz. Lakin, burada bir cəhəti diqqətdən qaçıрмаq olmaz ki, bu mövzuda çox gec davranmaq da uşağın sərgilədiyi yanlış müsbət davranış kimi mənimsəməsinə səbəb ola bilər.

Etnopedaqoji materiallardan olan nağıllarımızın araşdırılmasında əldə edilən nəticəyə görə, ata-ana vəsiyyətinə əməl etməmək nəticəsində uşaqlar bir çox bədbəxtliklərlə üz-üzə gəlirlər. Məsələn; “Vəfalı at” nağılına diqqət yetirək. Bu nağılda göstərilir ki, padşah son nəfəsində oğlanlarının üçünəyə yanına çağıraraq belə vəsiyyət edir: “Oğlanlarım, mənə sizə üç vəsiyyətim var. Bu vəsiyyətlərə əməl etməsəniz başınız çox bəlalər çəkəcək. Vəsiyyətimin biri budur: Şikarə gedəndə üçünəyə bir yerdə gedin. İkinci vəsiyyətim, ayrı-ayrı səfərə getməyin. Üçüncü vəsiyyətim, ağac dibində, divar dibində və meşə arasında olan çəməndə yatmayın” (2, s.43).

Nağıldakı hadisələrin gedişindən görünür ki, ata vəsiyyətinə əməl etməyən oğulların başına bir çox bəlalər gəlir. Xalqımız bu və buna bənzər bir çox nağıllar vasitəsilə böyüyən gənc nəsle, uşaqlara onu çatdırmaq istəmişdir ki, ailədə böyüklər zəngin həyat təcrübəsinə sahibdirlər. Onlar hansı davranışın hansı nəticəyə səbəb olacağını həyatları boyunca toplamış olduqları təcrübələr əsasında daha yaxşı bilirlər və yeri gəldikdə bunları uşaqlara çatdırırlar, onları mənfi, yanlış davranışları nəticəsində başlarına gələ biləcək

bələlardan xəbərdir edirlər. Əgər gənc nəsil bu öyüd-nəsihətlərə, vəsihətlərə əməl etməsələr, o zaman qarşılarına çıxacaq fəlakətlərə hazır olmalıdırlar.

Xalqımız uşaqlara əxlaqi şüurun formalaşmasında məsləhət üsulundan da geniş şəkildə istifadə etmişdir. “Məsləhətlə atılan daş uzağa gedər”, “Məsləhətlə tikilən don gen olar”, “Məsləhətli aş dadlı olar”, “Yaxşı məsləhət hər şeydən yaxşıdır”, “Məsləhətsiz görülən işdə xeyir olmaz” deyib atalarımız(1, s.53).

Xalq hər zaman uşaqların təcrübəsiz olduqlarını nəzərə alıb, onları bir işə əl atmadan böyük məsləhətinə, təcrübəli adamlara qulaq asmağa çağırmışdır. Böyüklərin verdiyi məsləhətlə onlarda edəcəkləri davranışın yanlış və ya doğru olduğu, cəmiyyət tərəfindən qəbul edilibv-edilməyəcəyi, el-obanın əxlaqi davranış normalarına uyğun olub-olmadığı barədə fikir, düşüncə formalaşır. Nağıllarımızda dara düşən, çətin vəziyyətdə qalan və ya yola çıxan igidlərə nurani bir ağısaqqalın, təcrübəli bir yaşlının məsləhət verdiyinə tez-tez təsadüf etmək olar.

Əsərlər boyunca xalqımız uşaqları gələcək həyata hazırlamaqda əxlaqi söhbətlərdən də geniş istifadə etmişdir. Bu söhbətlər əsasən onlarda əxlaqi şüurun, doğru-yanlış, pis-yaxşı, halal-haram, ədalətli-ədalətsiz və s. kimi əxlaqi bilik və təsəvvürlərin formalaşmasına yönəlmişdir. Bu zaman valideynlər bəhs etdikləri mövzu ilə əlaqədar əxlaqi söhbətlərin təsir qüvvəsini artırmaq üçün bədii dildə gözəl nağıl danışmağı bacaran, atalar sözləri və məsəlləri yerli-yerində işlədən ata-ana rolunu ifa etsələr, övladlarının qəlbini ələ alar, ruhunu oxşayar və asanlıqla əxlaqi anlayışların, əxlaqi şüurun formalaşmasına nail olurlar.

Ailədə uşaqların əxlaqi şüurunun formalaşmasında etnopedaqoji materiallardan istifadə edilməsi bir tərəfdən uşaqlara verilən öyüd-nəsihətin, məsləhətin, tövsiyyənin onlar tərəfindən asan mənimsənilməsini təmin edirsə, digər bir tərəfdən gələcək nəsillərin mili xüsusiyyətlərə sahib vətəndaşlar kimi formalaşmasında böyük rol oynayır.

Göstərdiyimiz kimi uşaq tərbiyə edilib cəmiyyətin bir parçası halına gətirmək istəyiriksə, əlbəttə ki, ilk əvvəl onun düşüncə və şüurunun formalaşdırmaq lazımdır. Öyüd-nəsihətlər, məsləhətlər, tövsiyələr, vəsiyyətlər və s. kimi üsullar uşaqlarda uyğun fikir və düşüncələrin formalaşmasına kömək edir. Bu mərhələdən sonra isə əsas iş uşaqların şüurunda yer alan müsbət düşüncələri davranışa çevirməkdir. Yəni valideynlərin işi uşaqlara verdikləri öyüd-nəsihətlər, məsləhətlər, tövsiyələr və s. vasitələrlə uşağın şüurunun müsbət istiqamətdə dəyişdirməklə bitmir. Onlar uşaqlarda formalaşdırdıqları bu düşüncələrin müsbət əxlaqi davranış normalarına çevrilməsinə daim nəzarət etməlidirlər.

Xalqımız uzun əsrlər boyunca məşqdən, oyundan, sınaqdan, təlqin etmədən, işə cəlb etmədən və s. üsullardan uşaqların müsbət davranış normalarına yiyələnməsində bir vasitə kimi istifadə etmişdir. Məsələn; uşağına öyüd verərək “Kiçiyin kiçik yeri var, böyüyün böyük yeri”, “Böyüyə böyük deyiblər, kiçiyə kiçik deyiblər” və s. kimi atalar sözlərindən istifadə edərək uşaqlarda böyüklərə ehtiram hissi aşılamanı və analar, onlarda böyüklərə hörmət olaraq bəzi davranışların da formalaşmasına yardım etməlidirlər. Məsələn; ata evə gəldiyində hörmət əlaməti olaraq uşaqların ayağa qalxmaları, yemək zamanı evin böyüklərinin masanın başında oturmalarına imkan vermələri, evin böyüklərinə hər zaman hörmət və ehtiram bəsləmələri, onların hər tapşırıqlarını yerinə yetirmələri və s. kimi yüksək əxlaqi davranış normaları da formalaşdırılmalıdır. Bu təmrinlər uşaqlarda adətlərin formalaşmasına xidmət edir. Unutmamaq lazımdır ki, adətlərin yaranması üçün davranışların hər gün yeri gəldikdə bir neçə dəfə təkrar etdirilməsi vacibdir. Müsbət davranışların vərdis halına keçirilməsində uşaqların bir başa fəaliyyətə cəlb edilməsi də böyük önəm daşıyır. Ümumiyyətlə, praktik olaraq həyata keçirilməyən bir bilik, ya da bacarıq tez bir zamanda unudulur. Uşaqları isə fəaliyyətə qoşaraq öyrətmək, bir növ onların yaşayaraq öyrənməsidir.

Fikirlərimizi yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlirik ki, etnopedaqoji materiallarından ailədə səmərəli istifadə olunarsa, bu zaman uşaqlara müəyyən biliklər verməklə yanaşı, onların əqli qabiliyyətlərinin inkişaf etməsinə və düzgün tərbiyə olunmasına şərait yaradar, həm onlara xalqımızın təlim-tərbiyə sahəsində yaratdıqları fikirlər barədə və keçmişimizin adət-ənənələri haqqında məlumat verməklə yanaşı, həm də onlarda əxlaqi şüurun düzgün formalaşmasına köməklik etmiş olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Atalar sözü. «Öndər» nəşriyyatı, Bakı, 2004, 263 səh.
2. Azərbaycan nağılları: Toplayanları: Axundov Ə., Syidov N. Bakı: Azərənəşr, 1982
3. Əliyev İ. Azərbaycan Etnopedaqogikası «Elm və Təhsil» nəşriyyatı, Bakı, 2009
4. Əliyev İ. Etnopedaqoji materialların tərbiyəvi əhəmiyyəti, Bakı, Azərənəşr, 1995
5. Həşimov Ə.Ş. Xalq Pedaqogikasında tərbiyənin üsul və vasitələri, Bakı: 1980
6. Həsənli S. Ailə tərbiyəsində etnopedaqoji materiallardan istifadə imkanları, Naxçıvan: 2011
7. Tusi N. “Əxlaqi Naisir” Bakı: Elm, 1989

ABSTRACT**Nazakat Yusifova, Volkan Aras****WAYS AND POSSIBILITIES OF THE USE OF ETHNIC-PEDAGOGICAL MATERIAL IN THE FORMATION OF ETHICAL CONSCIOUSNESS OF CHILDREN IN THE FAMILY**

The article is devoted to the analysis of various ways and possibilities of using ethnopedagogical materials in the formation of the spiritual and ethical consciousness of children, as well as the decisive role of ethical education in the centuries-old cultural formation of the people. The article places special emphasis on a very important task related to the shortcomings in the family upbringing of children, contributing to the emergence of numerous contradictions and serious problems in the spiritual and ethical life of society. The provisions on causing serious damage to the moral and ethical foundations of a given society, as a result of the ineffective teaching of the younger generation to national moral values that have passed through historical trials and norms of behavior recognized by the whole society, are the main motives of the article.

РЕЗЮМЕ**Назакат Юсифова, Волкан Арас****ПУТИ И ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЭТНОПЕДАГОГИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА В ФОРМИРОВАНИИ ЭТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ ДЕТЕЙ В СЕМЬЕ**

Статья посвящена анализу различных путей и возможностей использования этнопедagogических материалов в формировании духовно-этического сознания детей, а также решающей роли этического воспитания в многовековом культурном становлении народа. В статье особое место уделено очень важной задаче, связанной с допущенными недостатками в семейном воспитании детей, способствующими возникновению многочисленных противоречий и серьезных проблем в духовно-этической жизни общества. Положения о нанесении серьезного ущерба нравственно-этическим основам данного общества, в результате неэффективного обучения подрастающего поколения национально-нравственным ценностям, прошедшим через исторические испытания и нормам поведений, признанным всем обществом являются основными мотивами статьи.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

TALEH XƏLİLOV
 Naxçıvan Dövlət Universiteti
 x.taleh@gmail.com

UOT:378

**MÜASİR ŞƏRAİTDƏ ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASI PROSESİNDƏ
 TARİXİ-NƏZƏRİ FİKRİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ**

Açar sözlər: *Müasir, tarixi-nəzəri, ictimai, şəxsiyyət, tərbiyə, əxlaq*

Key words: *Modern, historical-theoretical, social, personality, upbringing, morality*

Ключевые слова: *Современное, историко-теоретическое, социальное, личность, воспитание, нравственность*

Müasir şəraitdə ölkəmizdə tərbiyə işinin əsas məqsədi böyüyən nəsli vicdan əxlaqına, tərbiyə mədəniyyətinə və vətəndaşlıq keyfiyyətlərinə yiyələndirməkdən ibarət olmuşdur. Burada xüsusi məqsəd onu yaşatmaq, təbii və ictimai vəzifələri yerinə yetirmək, fəaliyyət göstərmək üçün hazırlamaq, ümumi məqsəd isə onun hərtərəfli və ahəngdar inkişafına nail olmaqdan ibarətdir. Əsas xüsusi və ümumi məqsədə nail olmağın yeganə yolu isə yenə də təhsildir. Çünki təhsil hər zaman insanın özünü və dünyanı dərk etməsinin təminatçısı rolunda çıxış etmişdir. Təhsil hərtərəfli və ahəngdar inkişafa təkan verir. Bilik elmi məhsulları məlumatla çevirir, qanunauyğunluqları aşkarlayır. Buna görə də tərbiyə şəxsiyyətin yetkinləşmə prosesində təhsil vasitəsilə daha güclü amilə çevrilir. Onu da qeyd edək ki, təhsil vasitəsilə şəxsiyyətin inkişafı və tərbiyəsi daha optimal, daha səmərəli və daha düzgün elmi əsaslarla qurmaq olur. Cəmiyyətin müasir inkişafı şəraitində təbii-ictimai fəallığa malik normal insan formalaşır. İnkişaf həyatın müasir mərhələsində böyüyən insanın tərbiyəsi şəxsiyyət yetişdirilməsi vəzifəsi ilə üst-üstə düşür və bu öz həllini tapır. Bu gün əsas vəzifə insanın kamillik səviyyəsinə çatdırılması və onun şəxsiyyət bütövlüyünə nail olmasıdır.

İctimai fikir tarixində bir çox ideya və baxışlar ciddi dəyişikliklərə uğraya-uğraya və təkmilləşə-təkmilləşə min illər boyunca tarixi inkişaf mərhələsi keçərək günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Bütün bunlar müxtəlif mənbələrdə qorunub saxlanmış, nəsildən-nəslə ötürülmüş, elmi baxışların nəzəri və praktik inkişafına təkan vermişdir. İctimai-pedaqoji fikrin, o cümlədən onun baş problemi olan şəxsiyyətin formalaşması ideyasının ilkin təsəvvürləri və mənzərəsinin birinci mənbəyi xalqın yaratdığı incilərdir, yəni xalq pedaqogikasıdır.

İnsanın istəyi və arzularından xəbər verən qayaüstü rəsmlər (Qobustan və Gəmiqaya qayaüstü rəsmlər-T.X) qədim insanların təfəkkür və idrak dairəsində düşündüyünü və məqsədyönlü hərəkət etdiyini sübut edir. Hələ ağac qabıqlarına, heyvan dərilərinə və sal daşlara yazı üçün müraciət edilməmişdən min illər bundan əvvəl insanlar öz arzu və istəklərini, təbiətə, insanlara münasibətlərini əsatirlərdə, rəvayətlərdə, nağıllarda, bayatılarda və digər qoşmalarda ifadə etmişlər. Şifahi şəkildə ağızdan-ağıza keçən bu təfəkkür məhsulları xalqın həyatını, məişətini, düşüncələrini, mübarizəsini, inam və əqidələrini ifadə etmişdir. İnsanın tərbiyə sahəsindəki təcrübə və biliklərini səlflərdən xələflərə vermək işi xüsusi ustalığ, qayda-qanun, adət və ənənə tələb etmişdir. Bu yolla xalq pedaqogikası yaranmışdır. Beləliklə də elmi pedaqogika meydana gəlməmişdən çox-çox əvvəl xalq pedaqogikası mövcud olmuşdur (2, 43).

Orta əsr Azərbaycan pedaqoji fikir nümayəndələrinə görə, genetik-irsi imkanlar, mühit və sistemli tərbiyə hansı mahiyyət və məzmununda olarsa, insan da həmin məzmun və mahiyyətə yiyələnər. Bu zaman isə insan həyatda qazandıqlarını öz hərəkətində, davranışında, fəaliyyətində və ideyalarında nümayiş etdirər. Bütün varlıqların ən mürəkkəbi olan insanın inkişafı və formalaşması insan əli və ağılı ilə hələlik tam kodlaşdırmaq mümkün olmasa da, ona təsir amillərini məqsədyönlü şəkildə nəzərə almaq və mümkün təsirlər vasitəsilə təşkil insanın özünü təkmilləşdirməsinə nail olmaq mümkündür. Çünki bu ona təbii imkan kimi yaranan tərəfindən verilmişdir.

Tərbiyəçidən asılı olan əsas məsələ böyüyən insanı elmi-pedaqoji əsaslarla sosial mühitdə məqsədmüvafiq şəraitdə kamil bütöv şəxsiyyət kimi yetişdirməkdən ibarətdir. Şəxsiyyətin bütövlüyü vicdan əxlaqına, tərbiyə mədəniyyətinə, qənaətçillik keyfiyyətlərinə, vətəndaşlıq yetkinliyinə və güclü iradi qüvvəyə yiyələnməklə yaranır. Həmçinin bütöv tam bir şəxsiyyət söz və əməl birliyində faydalı, qurucu davranış və hərəkətdə qabiliyyətli olmaqda təbii, ictimai və hüquqi vəzifələri ləyaqətlə yerinə yetirməkdə özünü göstərir (3, 67-68).

Qeyd edək ki, müasir inkişaf şəraitində şəxsiyyət dedikdə təbii-ictimai fəallığa malik normal insan nəzərdə tutulur. Həyatın müasir mərhələsində böyüyən insanın tərbiyəsi şəxsiyyətin yetişdirilməsi vəzifəsi ilə üst-üstə düşür və bu öz həllini tapır. Bu gün əsas vəzifə insanın kamillik səviyyəsinə çatdırılması, onun şəxsiyyət bütövlüyünə nail olmasıdır.

Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikri bunun üçün zəngin nəzəri və praktik əhəmiyyətli dəyərlərə malikdir. Tarixi faktlar göstərir ki, bu dəyərlərdən istifadə edib, intibaha qovuşan xalqımız insanın əqli yaradıcı imkanlarının yüksək səviyyədə inkişafına nail olmuş, qanunlara hamılıqla əməl olunması şəraitində vicdan əxlaqına, başlıca olaraq tərbiyə mədəniyyətinə və vətəndaşlıq qururuna yiyələnmişdir. Müasir şəraitdə ölkəmizdə tərbiyə işinin əsas məqsədi böyüyən nəsli vicdan əxlaqına, tərbiyə mədəniyyətinə və vətəndaşlıq keyfiyyətinə yiyələndirməkdən ibarət olmalıdır. Məqsədə nail olmağın əsas yolu və əsas vasitəsi təhsildir (4, 75).

Qeyd edək ki, Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikri daim təhsilin fasiləsizliyi və hərtərəfliliyi ideyasını irəli sürmüşdür. Bu ideyadan bu gün də istifadə edilməsi şəxsiyyətin ahəngdar inkişafında və kamilliyində çox böyük əhəmiyyət daşıyır.

Təhsilin hərtərəfliliyi istər humanitar elmlərin (ədəbiyyat, tarix, fəlsəfə, sosiologiya), istərsə də təbiət elmlərinin (fizika, biologiya, astronomiya, riyaziyyat, kimya) və mənəvi ruhi elmlərin (din, etika, estetika, pedaqogika, psixologiya) birlikdə öyrənilməsinə nəzərdə tuturdu. Yəni bu fənlər haqqında olan biliklər bir-bir ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməli, dünyanın bütün tərəflərdən anlayaraq düzgün dərk edil-məsinə şərait yaradılmalıdır.

Təsadüfi deyildir ki, orta əsr ictimai-pedaqoji, fəlsəfi və ədəbi fikir sahiblərinin hamısı universallığa eləcə də, bilik hərtərəfliliyinə malik olmuşlar. Fasiləsiz təhsil hamı üçün deyil təlimə marağı, meyili və qabiliyyəti olanlar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Təhsilin universallığı əsas məqsədə yəni ki, bütöv şəxsiyyət “mən”inin yaranması və möhkəmlənməsinə, onda vicdan əxlaqının, ədalət və humanizmin, xeyirxahlığın, ürək saflığı və məhəbbətinin, iradəlilik və sədəqətin, şərəf və namusun, cəsəret və sözü bütövlüyünün iradi möhkəmliyə aparıcı qüvvəyə və hissə çevrilməsinə eləcə də, düzgün nəticə çıxara bilmək qabiliyyətinin formalaşmasına gətirib çıxarmalıdır.

İslam dinində Allaha inam borcu insanın bütün digər əməllərinin əsas göstəricisi kimi şərh edilir. İslam mövqeyi və vəzifəsindən, ölkəsi və dövlətindən asılı olmayaraq insanları vətəndaşlıqda eyniləşdirir, onları tam olan dünyanın vətəndaşı kimi bir-birinə qarşı mehriban olmağa çağırırdı (6, 30).

Tarixi təcrübə öyrədir ki, insanda sağlam inam və əqidənin olması onu ziyanlı hərəkətlərdən çəkəndirmişdir. Dəyişməz, görünməz, əbədi və tək olan Allaha inam təmizlik, saflıq əqidəsi şəxsiyyətin idealını müəyyənləşdirmiş, onun fəaliyyətinə hərəkət və davranışına aydınlıq, qətilik və ülvilik vermişdir. Buna görə də müasir tərbiyə işində inam və əqidənin formalaşması daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu həm təhsil prosesində, həm də təlimdənkənar tədbirlərdə həyata keçirilməlidir. Heç bir xarici nəzarət və heç bir hüquqi qanun insanın hərəkət və fəaliyyətində ləyaqəti tam dolğunluğu ilə təmin edə bilməz. Əgər insanın qəlbində yaradana və onun ali qüdrətinə inam yoxdursa insan kamilləşə bilməz. Buna görə də şəxsiyyətin bütövlük kateqoriyası kimi vicdan əxlaqi insanın daxili aləminin və mənəviyyat dünyasının özülünü təşkil edir. Dinin tərbiyəedici imkanlarından istifadə edilməsi bu cəhətdən yaxşı nəticə verir.

Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirləri səbrin, dözümlü və təmkinliyin şəxsiyyətin əsas keyfiyyətlərindən olduğunu qeyd etmiş, iradi qüvvəsinə yiyələnməyi vacib saymışlar. Müasir tərbiyə işində məhz bu keyfiyyətlərin böyüyən nəsildə yaradılması şəxsiyyətin uğurlu fəaliyyətə yönəlməsinin əsasını təşkil etmişdir. Qeyd edək ki, elm, mədəniyyət, fəlsəfə və dövlət quruculuğu tarixinə düşmüş böyük şəxsiyyətlər yüksək istedad və qabiliyyətləri ilə yanaşı, özünəməxsus xarakter xüsusiyyətləri ilə də seçilmişlər. Belə şəxsiyyətləri əqidə böyüklüyü xarakter xüsusiyyətləri ilə öndə etmişlər. Görünür ki, bu kimi insanlarda xarakter qətiliyinin və daxili ideya qüvvələrinin əməli işə çevrilməsinə təkan vermişdir. Ümumən qəbul edilməsindən asılı olmayaraq, bu qeyri-adi hadisəyə tarixə çevrilmişdir.

Əlbəttə, hamı böyük iradə qüvvəsinə və güclü xarakterə malik böyük şəxsiyyət kimi tarixə düşə bilməz. Lakin, hər kəs bir insan ömrü müddətində özünəməxsusluğunu, öz fenomen tipini meydana gətirə bilər. Çox zaman prinsiplilik, obyektivlik, ədalətlik, xeyirxahlıq, halallıq, işgüzarlıq və mənfi keyfiyyətlərlə bəzən güclü xarakterə malik şəxsiyyətlərdə üzə çıxır. Deməli, şəxsiyyətin praktik fəaliyyətə hazırlığında peşəkarlıqla, əxlaqi-mənəvi kamilliklə yanaşı iradə qüvvəsinə və güclü xarakterə yiyələnməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Qeyd edək ki, Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində münasibət, ünsiyyət və davranış tərbiyəsi şəxsiyyət yetişdirilməsində ilkinlik mərhələsini təşkil etmiş və bütün ömrü boyu tənzimləmə funksiyasını yerinə yetirmişdir. Burada həm cinslərin davranış tərzləri, bir-birlərinə qarşı münasibət və ünsiyyət

mədəniyyətləri insanların cəmiyyətdə davranış səviyyəsi diqqət mərkəzində dayanır. Ona görə ki, cinslərarası münasibətlər şəxsiyyətlərarası münasibətlər kimi inkişaf edir.

Bütün zamanlarda əxlaq və mənəviyyat şəxsiyyət bütövlüyünün aparıcı meyarı kimi götürülmüşdür. Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin mənəviyyatı dedikdə insanların xeyrinə xidmət edən ümumbəşəri dəyərlərin təzahürü nəzərdə tutulur. Çünki, əsas mənəvi inkişaf amili olan islam dini şovinst dinçilik ruhundan tamamilə uzaq ümumbəşəri məhəbbət metodologiyasına söykənir (1, 48-49).

Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin fikrində ürəkdən sevmək və zövq ala bilmək hissini güclü olması şəxsiyyət bütövlüyü kimi qiymətləndirilir. Bu cəhət müasir şəraitdə də tərbiyə işinin əsas məzmununa daxil edilməlidir. Çünki, insanın-insana mənəvi təsiri məhəbbətlə sevməklə mümkündür. Onu da qeyd edək ki, hörmət, ehtiram və ləyaqət hissi də elə məhəbbətlə əlaqədardır. Anaya, ataya, bacıya, qardaşa, qohuma, dostu, qonşuya məhəbbətlə münasibət, insanlara təbiətə, təbiətin sərvətlərinə və gözəlliklərinə münasibət insanın insani mövqeyini müəyyənləşdirir. Ona sağlam və faydalı münasibət üçün şərait yaradır. Qeyd edək ki, məhəbbət hissi fədakarlığı, cəsarəti, təkmini, sədaqəti, hörmət və anlaşmanı, etibarını doğurur və insanı ən nəcib duyğulara qovuşdurmaq üçün ucaldır. Buna görə də orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin fikrində məhəbbət hissini tərbiyəsinə daha diqqətlə yanaşılmış, şəxsiyyətin bütövlük keyfiyyəti kimi qiymətləndirilmişdir.

Buna görə də müasir tərbiyə işində böyüyən nəslin mənəvi inkişafını sağlam ruhda təmin etmək üçün məhəbbət tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirməlidir. Sevməyi bacaran insan torpağa, insanlara və təbiətə xəyanət gözü ilə baxa bilməz. Ona görə ki, sevən insan yalanı, kələyi və insanlara aldadıcı münasibəti öz şəxsiyyətinə sığışdırmaz. Belə ki, insanlara sevgi dolu ürəklə yaşadığında saflıq, təmizlik xeyirxahlıq və fədakarlıq nümunəsi göstərər, qərəzdən, kindən və saxtakarlıqdan uzaq olar.

Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin fikrində şəxsiyyətin mənəvi yetkinliyinə və bütövlüyünün əsas keyfiyyətlərindən biri kimi qənaətcilliyə əməl edilməsi qeyd edilmişdir (5, 71).

Araşdırmalar göstərir ki, bütün dövrlərdən bəri şəxsiyyətin ləyaqət və şərəf hissini qorunması, özünün hər kəsdən asılı olmayan yaşayışını təmin edə bilməsində qənaətcillik əsas keyfiyyət kimi qiymətləndirilmişdir.

Qeyd edək ki, müasir şəraitdə şəxsiyyətin tərbiyəsində qənaətcillik keyfiyyətinə insanın yiyələnməsi daha zəruri hesab edilir. Hər bir xalqın dilində alilik, saflıq, ucalıq və müqəddəslik bildirən söz az deyil. Vətəndaş kəlməsi belə dərin mənə və əhatəli məzmun ifadə edən sözdür. Ona görə ki, həm əlamət, həm də keyfiyyət bildirir. Çünki vətəndaş o, şəxsə deyilir ki, müstəqil bir dövlətə mənsubdur.

Uşaq anadan vətəndaş olmaq üçün doğulsa da, vətəndaşlıq mənəviyyatı keyfiyyətinə birdən-birə yiyələnir. Hər bir insanın kiçik yaşlarından vətəndaş kimi hazırlanmaq və tərbiyə olunmaq ehtiyacı vardır. Çünki vətəndaşlıq həm də şəxsiyyətcə yetkinliyin fiziki və əxlaqi-mənəvi kamilliyin nümayişi deməkdir. Vətəndaşlıq o, zaman əxlaqi normada təzahür edir ki, qanunun aliliyi və hökmranlığı gənc nəslin tərbiyəsinin tərkib hissəsinə çevrilsin. Daha dəqiq desək əsl kök və inam mənbəyi olsun. Bu tarixən də belə olmuşdur. Qeyd edək ki, bu gün şəxsiyyətin vətəndaşlıq borcuna və ləyaqətinə yiyələnməsi şəxsiyyət tərbiyəsinin ən aktual problemlərindəndir. Məhz buna görə də orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirləri bu cəhətdən maraqlı ideyalar irəli sürmüşlər.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində əxlaqi hiss olan vicdan hərəkətinin şüurlu və düşünülmüş icrasında öz həllini tapmışdır. Vicdanlılıq özünüdərkə, özünəhərmətlə, özünənəzarətlə, təvazökarlıqla, xeyirxahlıq səyi ilə və ləyaqət hissi ilə əlaqəli olmuşdur. Deməli, şəxsiyyətin xarakter keyfiyyətləri onun vicdanlı və ya vicdansız olduğunu müəyyənləşdirir. Çünki xarakter ağılın, ürəyin və hərəkətin sadəcə istəyi, qənaəti, təzahürü kimi deyil, necə dəyərlər vərdişi kimi özünü göstərir.

Sonda onu qeyd edək ki, müasir şəraitdə şəxsiyyətin bütövlüyünün formalaşdırılması üçün zəngin tarixi təcrübə mövcuddur. Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin (X.Şirvaninin, N.Gəncəvinin, N.Tusinin, M.Əhvədinin, İ.Nəsiminin, Ş.İ.Xətəinin, M.Füzulinin və başqalarının-T.X) fikirləri təsdiq edir ki, konkret məlum amillərlə formalaşan şəxsiyyətin iradi qüvvəsi xarakter özünəməxsusluğu və yüksək vətəndaşlıq keyfiyyətləri ilə özünü büruzə verdikdə tarixi-ictimai vəzifələrin icrasında fəallıq göstərir və liderlik səviyyəsinə yüksələ bilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ə. Ə. Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi, Bakı: Avropa, 2005
2. Həşimov Ə. Ş. Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri, Bakı: Maarif, 1970
3. Paşayev Ə. X., Rüstəmov T. A. Pedaqogika, Bakı: Çapaş-oglu, 2002
4. Kazımov N. M. Tərbiyənin elmi pedaqoji əsasları, Bakı: Maarif, 1983
5. Şükürov A. M. Fəlsəfə, Bakı: Elm, 1997
6. İslam: Qısa məlumat kitab, Bakı: Azərnəşr, 1985

ABSTRACT**Taleh Khalilov****IN MODERN CONDITIONS OF PERSONALITY FORMATION IN THE PROCESS OF HISTORICAL AND THEORETICAL THINKING IN THE STUDY OF VALUE**

The article examines the importance of studying the historical-theoretical idea in the process of personality formation in modern conditions. It was then learned that there is rich historical experience in shaping the integrity of the person in modern conditions. The views of the medieval Azerbaijani thinkers confirm that the power of personality formed by specific known factors shows itself in the performance of historical and social tasks and can rise to the leadership level when it manifests itself with the characteristic peculiarity and high citizenship qualities.

Many ideas and visions in the history of social thought have come to the forefront of serious changes and upgrades to thousands of years through the historical development phase. All this has been preserved in different sources, transmitted from generation to generation, and has given rise to theoretical and practical development of scientific views.

In Azerbaijan's public-pedagogical attitude, communication and behavioral upbringing has shaped the initial stage of identity development and fulfilled its function throughout its lifetime. Therefore, in the minds of medieval Azerbaijani thinkers, the attitude of love was more attentive and considered to be the whole quality of personality.

РЕЗЮМЕ**Талех Халилов****В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ В ПРОЦЕССЕ ИСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ В ИЗУЧЕНИИ ЗНАЧЕНИЕ**

В статье рассматривается важность изучения историко-теоретической идеи в процессе формирования личности в современных условиях. Затем выяснилось, что накоплен богатый исторический опыт формирования целостности личности в современных условиях. Взгляды средневековых азербайджанских мыслителей подтверждают, что сила личности, сформированная конкретными известными факторами, проявляется в выполнении исторических и социальных задач и может подняться до уровня лидерства, когда проявляется с характерной особенностью и высокими гражданскими качествами.

Многие идеи и видения в истории общественной мысли вышли на передний план серьезных изменений и обновлений до тысячелетий на этапе исторического развития. Все это сохранилось в разных источниках, передавалось из поколения в поколение и дало начало теоретическому и практическому развитию научных взглядов.

В общественно-педагогическом отношении Азербайджана общение и поведенческое воспитание сформировали начальную стадию развития личности и выполняли свою функцию на протяжении всей жизни. Поэтому в умах средневековых Азербайджанских мыслителей отношение к любви было более внимательным и считалось целым качеством личности.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

KÜBRA QULİYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 821.14

**QƏDİM YUNAN MƏDƏNİYYƏTİ, DAHI ŞƏXSİYYƏTLƏRİ VƏ
ONLARIN ELMƏ VERDİKLƏRİ BAŞLICA TÖHFƏLƏR**

“Elm inkişafın ön cəbhəsidir, mədəniyyət isə onun ictimai həyatda buraxdığı izdir.”
Əbu Turxan

Açar sözlər: *yunan mədəniyyəti, pedaqoji fikir, təhsil sistemi, dahi şəxsiyyət, natiqlik, incəsənət*

Key words: *Greek culture, pedagogical thought, education system, genius personality, art of oratory, art*

Ключевые слова: *греческая культура, педагогическая мысль, образовательная система, выдающиеся личности, ораторство, искусство*

Avropada yaranmış, özünəməxsus inkişaf yolu keçən ən qədim elm, incəsənət, mədəniyyət mərkəzlərindən biri Yunanıstandır. Qədim Yunan mədəniyyəti dünya sivilizasiyanın inkişafına da güclü təsir göstərmiş və bir çox elmi nailiyyətlərə imza atmışdır. Yunanıstanda formalaşan mədəniyyətlərin çoxu ölkənin ictimai, iqtisadi həyatında mühüm rol oynamışdır. Beləliklə Yunanıstandan danışırkən Krit-Miken mədəniyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Kritlilərin öz yazı mədəniyyəti olmuşdur. Lakin, onu hələlik heç kəs oxuya bilməmişdir (2, s.1). B.e.ə III və II minilliklərdə Krit həyatı saraylar ətrafında cəmləmişdir. Arxeoloqlar tərəfindən tapılan bütün saray kompleksləri siyasi, iqtisadi, elmi-pedaqoji, dini həyatın mahiyyətindən xəbər verir. Kritin yerini tutan Miken mədəniyyəti öz təsirini ölkənin hüdudlarından kənar da göstərə bilmişdir. Onun izlərinə İtaliya, Misir, Türkiyə, Kiprdə də rast gəlmək olar. Mikenlər həmçinin Kritlərin yazısını öz dillərinə uyğunlaşdırıb istifadə edirdilər. Sonrakı dövrlərdə e.ə VI-V əsrlərdə memarlıq, heykəltəraşlıq, rəssamlıq inkişaf edib, özünün yüksək səviyyəsinə çatdı. Yunan heykəltəraşlığının spesifik xüsusiyyətləri var idi. Heykəllərlə bəzədilmiş abidələrdə xəzinə saxlanılırdı. Yunanlılar heykəlləri ağacdan, tuncdan və marmərdən düzəldir, hətta heykəltəraşlar insan bədəninin hərəkətini də təsvir etməyi bacarırdılar. Allahların, qəhrəmanların heykəllərinin yaradılması dahi heykəltəraş Proksitalın adı ilə bağlıdır. İncəsənətin əsas mərkəzi olan Afina şəhəri öz quruluşuna görə xüsusilə fərqlənirdi.

Bu dövrlərdə həmçinin bir sıra şəhərlərdə kitabxanalar yaranırdı. Onlardan ən məşhuru İsgəndəriyyə və Perqam kitabxanaları idi. İsgəndəriyyədə həmçinin Musey, muzaların ibadətگاهی yerləşirdi. Museylər antik dünyanın əsas elm mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Burada görkəmli alimlər (Arximed, Evklid və s.) filosoflar, dahi şəxsiyyətlər uzun müddət çalışmışlar. Kitabxana fondunda 700 minə yaxın kitab saxlanılırdı. Alimlər həmçinin elmin bütün sahələri ilə məşğul olurdular. Lakin, sonralar İsgəndəriyyə kitabxanası dağıdılmış və tamamilə məhv edilmişdir.

E.ə VII-VI əsrləri yunan əlifbasının yaranması, ilk elmi və ədəbi nümunələrin meydana çıxması ilə səciyyələndirmək olar. Klassik dövr yunan mədəniyyətində incəsənətin digər növləri ilə yanaşı musiqi də inkişaf etmişdir. Yunanıstanın ictimai həyatında mühüm mövqə tutan musiqi xüsusi mənəvi-tərbiyəvi əhəmiyyətə malik idi. Rəssamlıq sahəsində də müəyyən uğurlar əldə edilmişdir. Rəssamlar qablar üzərində yunan əfsanələrindən götürülmüş mövzular çəkirdilər. Ölkənin keçmişindən bəhs edən çoxlu mahnılar və əfsanələr yaratmışdılar. Yunanıstanda şərab tanrısı Dionisin şərəfinə təşkil edilmiş bayramlar, onun barəsində əfsanələrin səhnələşdirilməsi, nümayiş etdirilməsi ilə qədim yunan teatrının əsası qoyuldu. Qədim yunanlar teatra “böyüklər üçün məktəb” deyirdilər. Yunanıstanda iqtisadiyyat sahəsində də müəyyən irəliləyişlər olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, iqtisadiyyat sözü yunan sözü olan “təsərrüfat” və “qanun” sözlərindən əmələ gəlmişdir. Antik dövrün iqtisadi fikri haqqında bəhs edərkən Solonun və Periklin islahatlarından irəli gələn iqtisadi görüşləri xüsusi qeyd etmək lazımdır. İqtisadi fikir ilkin olaraq bədii ədəbiyyatda, iqtisadi siyasətdə, qanunçuluqda, dahi şəxsiyyətlərin görüşlərində və pedaqoji ideyalarında öz əksini tapmışdır. “Özün-özünü dərk et” tezisini əsas götürən məşhur müəllif Sokratın görüşlərində əsas yeri xeyirxahlıq tuturdu. O, geniş xalq kütlələrini azad olmağa, əldə olunmuş sərəvəti mənəvi xeyirxahlıqla bağlı olaraq qorumağa çağırırdı. Görkəmli pedaqoq, Platonun şagirdi, Makedoniyalı İsgəndərin müəllimi kimi tanınan Aristotel quldarlıq quruluşunu, iqtisadi sistemi şərh edən ilk iqtisadçı hesab olunur. O, “Siyasət”, “Ağlın siyasəti” əsərlərində adamların

faydalı fəaliyyətini və nemətlər əldə olunmasına görə davranış qaydalarını təhlil edə bilmişdir. Fiziki əməyin cəmiyyətin sosial həyatında daşdığı mahiyyətindən asılı olmayaraq onun hər cür sərvətin, nemətin mənbəyi olduğunu qeyd edir və bu iqtisadi fikir tarixində böyük elmi xidmət kimi qiymətləndirilir. Astronomiya sahəsində də müəyyən fikirlər formalaşmışdır. İlk dəfə göy cisimlərinin müşahidəsi üçün elmi mərkəzin yaradılması Eudoksunun adı ilə bağlıdır. O daha çox ontologiya, qnoseologiya və əxlaq sahələrində fikirlər irəli sürmüşdür.

Coğrafi kəşflərin çoxu da məşhur yunan dahilərinin adı ilə bağlı olmuşdur. Məhz ilk coğrafi xəritə Anaksimandr tərəfindən hazırlanmışdır. Qədim yunan filosofu Heradotunda coğrafi fikirləri çox qiymətlidir (5, s.4). O, ilk dəfə Nil çayı vadisinin təşəkkülü və onun deltasının əmələ gəlməsini öyrənmiş, Xəzərin dəniz deyil göl olduğunu söyləmişdir. Həmçinin Aristotelə coğrafiya sahəsində öz qələm təcrübəsini sınamışdır. “Meteorologiya” əsərində təbii coğrafi məsələlərə xüsusi yer vermişdir. Bunları nəzərə alsaq onu hidreologiya, okeanologiya və metrologiya elmlərinin banisi hesab etmək olar. Yer in ən dəqiq ölçülərini Eratosfon vermiş, mükəmməl coğrafi xəritələri tərtib etmişdir. Onu coğrafiyanın atası hesab edirlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz alimlərin heç biri ixtisaslarına görə coğrafiyaçı olmamışdır. Coğrafi fikirlər isə onların fəlsəfi və pedaqoji görüşlərində, elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır. Qədim dövrdə yunanlıların dini görüşlərində də müəyyən hallar özünü göstərirdi. Başqa xalqlar kimi təbiət hadisələrinin səbəbini bilmir və düşünürdülər ki, təbiəti allahlar və ilahələr idarə edir. Yunanıstanda həmçinin politeizm-çoxallahlılıq hökm sürürdü. Hətta bununla bağlı rəvayətlər də yaranmışdır. Yer in və göyün allahı Zevs, dənizin Poseydon, yeraltı dünyanın isə allahı Aid hesab olunurdu. Yunanlar belə güman edirdilər ki, Allahlar ən yüksək dağ olan Olimpdə yaşayır və insanların həyatına təsir edirdilər. İnsanların borcu isə onlara ibadət etmək idi (3, s.8). Lakin, qədim yunan dininin hər hansı vahid təlimi, müqəddəs kitabı ya da mərkəzi olmamışdır. Hər yer in öz adəti var və öz həyatlarında da sərbəst idilər. Bu sərbəstlikdə fəlsəfi, pedaqoji fikrin yaranmasında mühüm rol oynamışdır.

Qədim Yunanıstanda elmin inkişafı, tərəqqisi və yüksəlməsində başlıca səbəb polis adlanan şəhər dövlətlərin yaranması idi. Çünki mərkəzi despotik hakimiyyətlər bilərəkdən hər zaman elm, təhsilə əngəl törədiblər. Mərkəzi qüvvələrin təsirinə baxmayaraq müəllimlər, alimlər öz fikirlərini sərbəst səsləndirirdilər. Buna görə də Yunanıstanda təhsil daim inkişafda idi. Təhsil əsas olaraq iki sistem üzərində aparılırdı: Afina və Sparta sistemi. Afina təhsil sistemi gimnaziya və mosikelərdən ibarət idi. Gimnaziya fiziki hazırlıq idi və insanları güclü, dözümlü, fiziki cəhətdən formada saxlamaq, daim müharibəyə hazır olmaq üçün təlimlər keçirilirdi. Mosike də isə uşaqları intellektual baxımdan hazırlayırdılar. Burada uşaqlar tərbiyə olunur, rəqs, musiqi, şairlik və s. sahələri keçirilir, necə alicənab olmaları öyrədilirdi. E.ə 420-ci ildən başlayaraq isə yüksək ali təhsil tədris olunur. Sokratın təlimatları bu işdə mühüm rol oynayır. Nəticə də Afina təhsil sisteminə intellektual xəttə fiziki təhsildən daha çox önəm verilir. Yunanıstanda digər təhsil sistemi isə Sparta sistemi idi. Spartada oğlan uşaqları 17 yaşdan hərbi təhsilə başlayırdılar. Afinadan fərqli olaraq Spartada qadınların müəyyən hüquqları var idi. Onlar dövlət nəzarəti altında müəyyən dərəcədə təhsil ala bilirdilər. Qadınların təhsili əsasən fiziki yönümlü idi. 18 yaşına çatmış qadınların təhsili başa çatmış hesab olunurdu. Sonrakı dövrlərdə eklektizm (müəyyən bir sistemə aid və ya ayrılıqda mənası olan fikirlərin bir araya gəlməsi ilə ortaya çıxan sistem), bir sıra cərəyanların birləşdirilməsi, etik istiqamət, stoisizm və s. geniş yayılmışdır. Bu dövr yunan mədəniyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən dindən elmə, mistik baxışlardan materialist təlimə, incəsənət sahəsində isə şərtlikdən realizmə keçid olmasıdır. Beləliklə yeni-yeni cərəyanlar formalaşır və bunun əsasında inkişaf edərək məktəblər fəaliyyət göstərir. Bunlara nümunə olaraq Milet məktəbi, Ellinizm mərhələsi, ikinci mərhələni misal göstərə bilərik. Milet məktəbi Homer və Hesiodun görüşlərinə əsaslanır və ilk elmi təfəkkür cəhdi hesab olunur. İkinci mərhələ görkəmli mütəfəkkir Sokrat, Platon, Aristotel, Pifaqor və s. adları ilə bağlıdır. Ellinizm mərhələsi isə yunan quldarlıq cəmiyyətinin tənəzzülü ilə əlaqədardır.

Göstərilənlərlə yanaşı qədim yunan mütəfəkkirlərinin pedaqoji elmin inkişafındakı rollarını da xüsusi vurğulaya bilərik. Bu dahi şəxslərdən biri Platon olmuşdur. O, çoxlu səyahətlər etmiş, dünyagörüşünün formalaşmasında qədim Misir elmi, mədəniyyəti, inancı, düşüncəsi ona əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir. Afinaya qayıtdıqdan sonra Akademiya adlanan bir məktəb təsis etmişdir. Akademiyada müxtəlif elm sahələri tədqiq olunurdu: fəlsəfə, riyaziyyat, təbiət elmləri və s. Akademiya daxilində böyüklər və kiçiklər qrupu mövcud idi. Tədrisin əsas forması kimi dialoqdan istifadə olunurdu. Əksər hissəsi dialoq formasında yazılmış əsərlər külliyyəti uzun müddət ərzində formalaşmışdır. Bu əsərlərə “Dövlət”, “Timeus və Kritius”, “Qanunlar”, “Minos” və s. misal göstərə bilərik. Lakin, sonralar bu əsərlərə əlavələr edilmiş, bəziləri isə itirilmişdir. Qədim Akademiyanın başçılarından biri Polemon olmuşdur. O, qeyd edirdi ki, həyatı təbiətlə uyğunlaşdıraraq sürmək lazımdır. Əslində xoşbəxtlikdə budur, o ərdəmsiz əldə olunmaz. Polemon çoxlu kitab yazsa da, zamanımıza gəlib çatmamışdır.

Yunan ədəbiyyatında xüsusi bir janr təmsil formalaşmağa başlayır. Onun görkəmli nümayəndəsi Ezop hesab edilir. Fedr, Babri, Kırlov və b. yaradıcılığında onun mövzularından istifadə etmişlər. Teatra dekorasiyon və maskaların daxil edilməsi isə Esxilin adı ilə bağlıdır. O dövrün məşhur komediya ustası isə Aristofen hesab

olunur. O, öz komediyalarında siyasi məzmun və aktualıq səciyyəsi verirdi. Müstəqil filosofların ən tanınmışlarından biri Empledales olmuşdur. Onun “Təbiət haqqında”, “Təmizləmələr” adlı kitablarının bəzi fraqmentləri gəlib çatmışdır. Anaksimandr da həmçinin öz dönəminin ən bilikli adamlarından biri olmuşdur. O, ilk dəfə “qanun” anlayışının cəmiyyətə deyil, həm də elm və tərbiyyəyə aid etmişdir. Həmçinin Yunanıstanda ilk dəfə günəş saatını kəşf etmiş və günümüzdə gəlib çatmayan dünya xəritəsini çəkmişdir. İsgəndəriyyə məktəbinin görkəmli şəxslərindən biri Hipatia adlı qadın olmuşdur. Hər zaman dini fanatizmə qarşı çıxmışdır. O, çox sadə və ağıllı qadın olmuşdur. Hipatianın alimliyi, dini ehkamlara şübhələrlə yanaşması, sərbəst davranışı yüksək təbəqəni qıcıqlandırır. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq o hər zaman öz ideyalarında qalmış, yazdığı elmi-pedaqoji əsərləri ilə bu yolda irəliləmişdir.

Lap qədim zamanlardan məzmunlu, aydın, yığcam, təsirli nitqə malik olan adamlar cəmiyyətin tərəfindən həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. Natiqlik də bir elm kimi Yunanıstanda meydana gəlmişdir. Ölkəni idarə edənlər ideyalarını müdafiə etmək, məqsədlərini kütlələrə çatdırmaq məqsədilə sözdən, natiqlik sənətindən təsirli və kəsərli silah kimi istifadə etməyə çalışırdılar (4, s.1). Antik yunan natiqlik sənətinin yaranması və inkişafında Aristotelin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. “Ritorika” adlı əsərini yazmış, natiqlik sənətinin elmi əsaslarını vermiş, natiq nitqinin quruluşunu, üslubunu, orfoepiyasını, ifadəlilik vasitələrini geniş şəkildə izah etmişdir. Natiqlik sənətinə güclü təsir göstərən amillərdən biri də Solon qanunları olmuşdur. Qanunlara əsasən hər bir afinalı məhkəmədə öz hüququnu müdafiə etməli idi. Bunun üçündə onlar aydın, təsirli, məntiqli, rəhbərli danışımağa səy göstərirdilər. O zaman vəkillər olmadığı üçün loqoqraflar yerli əhaliyə köməklik edirdilər. Loqoqraflar hüquqi təhsil almış adamlar idilər, məhkəmədə baxılacaq işlə bağlı nitqlər hazırlayırdılar. Xalqın natiqlik sənəti ilə yanaşı “Yeddi müdrik” hesab edilən insanların həyat təcrübələrindən bəhrələnərək söylədikləri hikmətli sözlər, kəlamlar diqqəti xüsusi cəlb etmişdir. Bu isanlar öz müdriklikləri ilə seçilmiş, yunan ictimai fikrində dərin iz qoymuşlar. “Yeddi müdrik” kimi Fales, Pittakus, Bias, Solon, Periander, Kleobulos, Xilonu qeyd edə bilərik, deyilən əxlaqi kəlamlar xalqın yaddaşında qalmış, nəsillərin tərbiyə edilməsində böyük rol oynamışdır. Kəlamlarda fərqləndirici xüsusiyyətlərdən biri də dini və mifoloji məzmun olmamasıdır. Burada tanrılar aləminə qarşı qnomelər (yunan sözü-fikir) adlanan qısa aforizmlər şəklində verilmişdir. Bu qnomelər xalqın həyatında, dünyagörüşünün formalaşmasında, pedaqoji fikir tarixində olduqca müstəsna əhəmiyyətə malikdir. “Görkəminlə deyil, əməlinlə seçil”-Fales, “Yeni dostlar qazanmağa, köhnələri rədd etməyə tələsmə”-Solon, “Sözü yalnız yeri gələndə de”-Bias, “Hər şeyi qədəri ilə et, həddi aşma” və s. fikirlər bu dövr üçündə öz aktuallığını qoruyur.

Yuxarıda qeyd etdiklərimiz yunan mədəniyyətinin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri, elm, incəsənət yolundakı mühüm irəliləyişləri və nailiyyətləri, pedaqoji fikrin inkişafı, fəlsəfi görüşləri, dünyaya bəxş etdiyi mühüm töhfələr bu mədəniyyətin öyrənilməsinin vacibliyini göstərmiş olur. Sınıfı xarakter daşmasına baxmayaraq, kökləri xalqla bağlı olan yunan mədəniyyətinin tamlığı, harmoniyası onun bir çox indiyədək qalan ən yaxşı abidələrini əbədiləşdirmişdir. K.Marksın da qeyd etdiyi kimi, qədim yunan mədəniyyətindən danışırkən xüsusilə insan ətraf aləmin dərk olunmasında, bədii düşüncə tərzinin inkişafı baxımından xeyli irəli getdiyini qeyd etmək lazımdır. Yunan mədəniyyəti Roma mədəniyyətinin, daha sonralar isə bütün Avropa mədəniyyətinin gələcək inkişafı üçün mühüm rol oynamış, gələcək nəsillər üçün elmin tərəqqisi yolunda ilk addımlarını atmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. F.Rüstəmov. Pedaqogika tarixi, Bakı-2006
2. İ.Hüseynov, N.Əfəndiyeva, Qədim Yunan Mədəniyyəti
3. Aydın Əlizadə. Antik fəlsəfə tarixi, Bakı-2016
4. Babayev.A.M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Bakı, “Elm və təhsil”, 2011
5. T.Həsənov, Ə. Hacızadə. Qədim Yunanıstan və Romada coğrafi ideyalar
6. İnternet resursları

ABSTRACT

Kubra Guliyeva

ANCIENT GREEK CULTURE, GENIUS PERSONALITIES AND THEIR MAJOR CONTRIBUTIONS TO SCIENCE

The article deals with the ancient Greek culture, art, great achievements of the great personalities in the field of science. Greek culture played an exceptional role in the formation of many cultures. The development of geography, literature, economics, discoveries and innovations has been highlighted. Analysis of Athens and Sparta education systems has been given; the main differences and the impact of these education systems on Greek culture have been mentioned. Establishment of schools, libraries' activities have contributed

to the development of knowledge, training and education. Pedagogical, philosophical ideas, writings, and commentary by great personalities have played an important role in the development of ancient science. The article also speaks about the peculiarities of the art of oratory and its skillful use. Wise and instructive words of "Seven Wisdom" are also valuable. And these words still keep their relevance. It once again proves what Greek culture has given it to the world.

РЕЗЮМЕ

Кюбра Гулиева

ДРЕВНЯЯ ГРЕЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА, ВЫДАЮЩИЕСЯ ЛИЧНОСТИ И ИХ ВКЛАД В НАУКУ

В статье говорится о древней греческой культуре, искусстве и больших достижениях выдающихся личностей в сфере науки. Греческая культура сыграла исключительную роль в формировании культуры многих народов. В статье особо подчеркнуты развитые такие отрасли, как география, литература, экономика, производимые открытия, новизны. Анализированы образовательные системы Афины и Спарты, отмечены основные отличия и влияние этих образовательных систем на культуру Греции. Создание школ, деятельность библиотек способствовали повышению знаний, развитию обучению и воспитанию. Педагогические, философские мысли выдающихся личностей, написанные ими труды, комментарии сыграли важную роль науки древнего периода. В статье также говорится о тонкостях ораторского искусства, об их использовании. Совершенно бесценны мудрость «Семеро мудрых», их поучительные слова, сохраняющие свою актуальность и поныне. Все это лишний раз подтверждает вклад в мир греческой культуры.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

SOLMAZ BAYRAMOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
solmazbayramova@gmail.com

UOT:371

YENİYETMƏLƏRLƏ ÜNSİYYƏTDƏ QARŞIYA ÇIXAN PSIXOLOJİ ÇƏTİNLİKLƏR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Açar sözlər: *Yeniyyətlik dövrü, ünsiyyət, ünsiyyət çətinlikləri, yeniyyət və müəllim ünsiyyəti, yeniyyət və valideyn ünsiyyəti*

Key words: *Adolescence, communication, communication difficulties, teenager and teacher communication, teenager and parent communication*

Ключевые слова: *Подростковый возраст, общение, трудности общения, общение подростков и учителей, общение подростков и родителей*

Yeniyyətlik özünün praktik əhəmiyyəti, pedaqoji çətinlikləri və uşaq şəxsiyyətinin dinamikasında baş verən psixoloji dəyişiklikləri ilə nəzər-diqqət cəlb edir.

Psixologiyada yeniyyətlik dövrü şəxsiyyətin biososial-psixoloji varlıq kimi formalaşması mərhələsi kimi qəbul olunur. Tam müstəqil həyata hazırlıqla əlaqədar olaraq özlərində şəxsiyyət göstəricilərini möhkəmləndirir, özünü reallaşdırmaqdan ötrü ciddi səy göstərir.

Yeniyyətlik dövründə nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biridə uşağın ünsiyyət fəaliyyətinin genişlənməsidir. Bu dövrdə yeniyyətlər valideynləri, müəllimləri, yoldaşları və həmyaşıdları ilə daha çox qarşılıqlı münasibətə səy göstərir. Ünsiyyət fəaliyyəti prosesində yeniyyət ictimai əxlaqi münasibət normalarını mənimsəyir, müəyyən məsələlər ətrafında yaşlılar və həmyaşıdları ilə fikir mübadiləsi edir, dövrü yeniliklərlə, ünsiyyət tələbatı ilə əlaqədar müzakirələrə girir. Ünsiyyət tələbatı ilə əlaqədar onlar müəyyən qrup və dəstələrdə birləşir, hətta asudə vaxtlarının çox hissəsini həmin dəstə və qruplarda keçirir.

Yeniyyətlik dövründə valideynlərin uşaqlarla münbit münasibətlərinin müxtəlif variantı o zaman meydana çıxır ki, onlar qarşılıqlı ünsiyyətdə sabit tələblər hiss edirlər. Valideynlər səmimiyyət nümayiş etdirir, münasibətlər də qarşılıqlı inama, bərabər hüquqluluğa üstünlük verirlər. Uşaqları belə dərk etmə, onların yaş tələblərini nəzərə alma daha yaxşı nəticələr verir. Yeniyyətlərə əmr vermək qorxutmaq və əxlaq haqqında moizələr söyləməkdənsə, daha çox qulaq asmaq, dostluq münasibəti yaratmaq, bu və ya digər məsələlərin həlli yolunu birgə axtarmaq daha çox fayda verə bilər. Valideynlərin yeniyyətlərin maraqlarına daha dərinləndirən bələd olduqda və yeniyyətlər onlarla həmfikir olduqda da münasibətlərdə bəzi çatışmazlıqlar özünü biruzə verə bilər. Bu valideynlər lazımi vaxta və diqqətə malik olmadıqda, yeniyyətlərin sirlərinə düzgün münasibət göstərmədikdə, onların inkişaf dinamikasını lazımınca qiymətləndirə bilmədikdə baş verir. Yeniyyət yaşlı uşaqlara bəzən valideynlər səs tonlarını ucaldırlar. Buda daha pis nəticələrə gətirib çıxara bilər. Sözsüz ki, valideynlər uşaqların maraq və istəklərinə diqqət yetirmək və qayğı göstərmək istəyirlər. Lakin, yeniyyətlər bunu dərk etmək istəmir, öz aləmində olur, valideynlər isə onların dünyasına daxil olmağı bacarmırlar. Eyni zamanda valideynlər baxışlarını onlara məcburi qəbul etdirə bilmir və lazımsız tənqidi iradlarla rastlaşırlar. Bu zaman ailə tərbiyəsinin qeyri-müvəffəq, ziddiyyətli nəticəsi ortaya çıxır, yeniyyət isə sanki fəryad qopararaq, valideynlərini evdən qaçması ilə hədələyir.

Yeniyyətlərlə valideynlər arasında digər münasibət variantlarına da rast gəlinir. Valideynlər daima özlərinə diqqət yetirir, işə daha çox can yandırır, öz aralarında daha çox əylənir və nəticədə öz uşaqları ilə ünsiyyətdən kənarlaşır, onlara diqqət yetirmirlər. Belə olduqda yeniyyətlərin daxilində, düşüncəsində küskünlük. İnciklik, bədbinlik və tənhalıq hissi yaranır. Bəzən də olur ki, yeniyyətlərin azad, müstəqil həyata can atmaları ailədə ziddiyyətə səbəb olur və valideynlərin bundan haqlı şəkildə narazılığı onlarda təhsilə qarşı birtərəfli münasibətə gətirib çıxarır. Bu da yeniyyətlərin xoşagəlməz cəhətlərinin-siqaret çəkmə, alkollu içki qəbul etmə, narkotiklərə meyilini ortaya çıxarır. Valideynlərinin haqlı olmalarına baxmayaraq, yeniyyətlərə elə gəlir ki, valideynlər düzgün danışmırlar, necə yaşamağı onlar özləri daha yaxşı bilirlər. Belə vəziyyət yarandıqda valideynlər uşaqlarının arzu və istəklərinin motivlərini, meyillərini daha dərinləndirən öyrənməli, onların bu və ya digər hərəkətlərinə, arqumentlərinə hörmətlə yanaşmalı, onlara öz arqumentlərini inamlı şəkildə əsaslandırmağa imkan verməlidirlər. Valideynlərin pedaqoji cəhətdən maarifsizliyi, onların qəddarlığı, tərbiyədə sərt metodlardan istifadə və uşaqların həddindən ərköyün böyüməsi ailədə qarşılıqlı üz döndərməyə, uşaqlarla valideynlər arasında düşmənçilik münasibətlərinə gətirib çıxara bilər.

Məhz bu baxımdan valideynlərin savadının axtarılması müasir dövrdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əgər şagirdin günün çox hissəsinin məktəbdən kənarında keçirdiyini və ilin təqvim günlərinin təxminən 40%-ni təlim məşğələlərindən tamamilə azad olduğunu nəzərə alsaq bu barədə ciddi düşünməliyik.

Yeniyyətlərin həmçinin həmkarları ilə ünsiyyəti o dərəcədə genişlənir ki, bəzən təlim işi ikinci plana keçir, hətta valideynlərlə ünsiyyət azalır, müstəqillik onların həyatının mühüm sahəsinə çevrilir. Bunu hiss edən ata-ana və müəllim, yeniyyətlərin belə münasibətlərin müdaxilə etdikdə ciddi etirazlara məruz qalırlar.

Yeniyyətlərin yoldaşları ilə ünsiyyəti getdikcə genişlənir və möhkəmlənir. Lakin ünsiyyətin pozulması halı da baş verdik də bu, yeniyyətləyə böyük sarsıntı gətirir, eyni zamanda yoldaşlarının ona soyuq münasibəti onun üçün ən ağır və dözülməz cəzaya çevrilir.

Bu vəziyyət uzun müddət davam etdikdə, yeniyyətə məktəbdən kənar özünə dost, yoldaş axtarır, müxtəlif küçə qruplarına qoşulur, bəzən onda qeyri-əxlaqi əlamətlər formalaşır, egoizm, lovğalıq kimi xüsusiyyətlər özünü göstərir. Buda yeniyyətlənin bütöv bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına maneçilik törədir.

Yeniyyətləlik yaşında yoldaşa sadıq olmaq, düzgünlük və doğruluq kimi keyfiyyətlər formalaşır. Eyni zamanda yeniyyətə yoldaşlarının iradlarını, tənqidi görüşlərini qəbul edir, həmyaşdalarının rəy və qiymətlərilə razılaşıb, tədricən özünü dərk edir. Əks təqdirdə özünə qeyri-adekvat, həddindən artıq qiymət verən yeniyyətə nüfuzdan düşür və nəticədə qarşılıqlı münasibətlər pozulur. Burdan aydın olur ki, yeniyyətlər bir-birlərinə qarşı fəal münasibət bəsləyir: onlar nəinki özlərinin, həm də yaxın yoldaş və dostlarının nöqsanlarına dözmür, onları islah etməyə çalışır, bir növ bir-birlərinin tərbiyəçisi kimi çıxış edirlər.

Yeniyyətlər müəllimlərdə təlim fəaliyyəti dövründə optimal pedaqoji ünsiyyətə daxil olurlar. Uşağın bir şəxsiyyət kimi inkişafı ünsiyyət prosesində də həyata keçirilir. Bəzən müəllimlə yeniyyətlər arasında ünsiyyətin qurulmasına əngəl törədən səbəblər özünü göstərir. Bəzi müəllimlər yeniyyətlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almır, eyni zamanda onlar bir-birlərini başa düşmür. Bəzən yeniyyətlər öz müəllimlərini böyük kimi, öz rəhbəri kimi qəbul edə bilmir. Müəllimin davranışının yeniyyətlənin davranış motivlərinə, yaxud da yaranmış şəraitə müvafiq olmaması yeniyyətlərdə narazılığa səbəb olur. Onlar bilərəkdən müəllimin tələblərini qəbul etmir və ya məhəl qoymur. Müəllim yeniyyətə ünsiyyətinin uğurlu, düzgün təşkil edilməsi müəllimdən bir sıra keyfiyyətlərin olmasını tələb edir. Bunlara yeniyyətlərlə işləməyə maraqlı, emosional, empatya, onları dərk etmə, ünsiyyət şəraitindən və yeniyyətlərin fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq nitqin təsirinin dəyişməsinə təmin edən yaradıcı təfəkkür, həmçinin müəllimin öz psixi vəziyyətini hissələrini idarə etməsinə aid etmək olar.

Deyənlər onu göstərir ki, yeniyyətlərlə müəllim və valideynlər arasında anlaşılmazlığın baş verməməsi üçün valideyn və müəllimlər yeniyyətə şəxsiyyətinə onun dünyagörüşünə, əqidəsinə, mənəviyyətinə, şəxsi ləyaqətinə hörmət hissi ilə yanaşmalı və onlara qarşı mehriban olmalı, bu keçid mərhələsində onlara dəstək və dayaq durmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov Ə, Əlizadə Ə. Psixologiya, Bakı, 2003
2. Qədirov Ə, Məmmədov İ. Yaş psixologiyası, Bakı, 1986
3. Həmzəyev M. Pedaqoji psixologiya, Bakı, 1991
4. Əliyeva G. Şəxsiyyətin formalaşmasının psixoloji problemləri, Bakı, 2010
5. Əliyev R, Əliyeva G. Şəxsiyyət psixologiyası, Bakı, 2010

ABSTRACT

PSYCHOLOGICAL DIFFICULTIES ENCOUNTERED WITH ADOLESCENTS AND WAYS TO OVERCOME THEM

The article deals with psychological features of adolescence, psychological difficulties faced by adolescents and ways to overcome them. It is reflected in an article in which the parent of these teens played a decisive role in the formation of personality as a basis of sincerity and mutual trust. At the same time, it has been shown that teenagers are increasingly enlarging and strengthening relationships with their colleagues and friends. Here it was touched on the issue of self-awareness in this process with the features of his comrades. Teenagers communicate with the teachers to be involved in this process that impede optimal pedagogical reasons set forth in. Teacher's skills and qualities have been reflected in the teacher ability to succeed and arrange properly.

РЕЗЮМЕ

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ВОЗНИКШИЕ ПРИ ОБЩЕНИИ С ПОДРОСТКАМИ И СПОСОБЫ ИХ ПРЕОДОЛЕНИЯ

В статье рассматриваются психологические особенности подросткового возраста, психологические трудности с которыми сталкиваются подростки, и способы их преодоления. Еще отмечается, что отношения подростков с родителями основанное на искренность и взаимное доверие играет решающую роль в формировании их личности. В то же время были включены расширение и укрепление общение подростков с коллегами и друзьями. Была описана вступление подростков в оптимально педагогический общения с учителями и о причин которые препятствуют этому процессу. Отражены качества требуемые от учителя которое нужна для общения с подростками успешно и правильно.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

SOLMAZ ŞAXTAXTINSKAYA
 Naxçıvan Dövlət Universiteti
 solmaz.shahtaxtinskaya@gmail.com

UOT: 373.3/5

MƏKTƏBİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ MƏKTƏB DİREKTORUNUN ROLU

Açar sözlər: məktəb, məktəb direktoru, idarə etmə, təhsil

Key words: school, school principal, management, education

Ключевые слова: школа, директор школы, менеджмент, образование

Bazar iqtisadiyyatının sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə yeni idarəetmə formalarının tətbiqi vacib məsələyə çevrilmişdir. Bütün sahələrin, o cümlədən təhsilin məqsədyönlü idarə edilməsi və bu sahədə inkişaf perspektivlərinin müəyyənəlməsinə ehtiyac duyulmuşdur.

Bəşər sivilizasiyasının sürətlə getdiyi bir dövrdə idarəetmə sahələri sırasına yenisi əlavə olundu, bu da təhsil sahəsidir. Təhsil sistemi çox pilləli və mürəkkəb infrastruktura malik sahədir. Təhsil sisteminin çox pilləli sistemə ümumtəhsil şəbəkəsi də daxildir.

Məktəb sistemi daima dövlət tərəfindən yüksək diqqət mərkəzində saxlanılır.

Fransız hüquqşünas və siyasətçi J. Danton deyirdi: “Çörəkdən sonra xalq üçün ən mühüm, ən əhəmiyyətli şey məktəbdir”. Bəli, xalqın inkişafı, irəliyə getməsi məhz təhsil sayəsində mümkündür. Təhsil verən müəssisə də məktəb olduğu üçün çox əhəmiyyətlidir (5).

Pedaqoji lüğətdə məktəb sözü belə izah olunur: “Məktəb-böyüməkdə olan nəsillərin təlim və tərbiyəsini mütəşəkkil şəkildə həyata keçirən təlim-tərbiyə müəssisəsidir”(6).

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində isə belə şərh tapmışdır: “Məktəb yetişməkdə olan nəsəl təlim və tərbiyə verən təlim-tərbiyə müəssisəsidir” (6).

Buradan da aydın olur ki, məktəb təlim-tərbiyə verən elm ocağıdır.

Bazar iqtisadiyyatının hökm sürdüyü bir dövrdə məktəb direktoru rəhbərlik etdiyi müəssisənin ən kiçik problemlərindən tutmuş, təlim-tərbiyənin keyfiyyətini artırmağın yollarını təyin etməyə qədər çox məsuliyyətli və vacib işlər aparır, qərarlar qəbul edir.

Məktəbin idarə edilməsini direktor, təlim-tərbiyə işləri üzrə direktor müavinləri, sinifdən xaric və məktəbdənkənar tərbiyə işləri üzrə təşkilatçı, hərbi rəhbər və təsərrüfat işləri üzrə direktor müavinindən ibarət heyət həyata keçirir.

Direktor sözünün etimologiyasına nəzər salsaq görərik ki, latınca dar mənada “yönəldən”, “istiqaət verən”, geniş mənada isə “sənaye, elm, təhsil müəssisəsinin rəhbəri” deməkdir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində isə müəssisə, idarə, yaxud məktəb müdiri kimi şərh olunur. İqtisadi terminlər lüğətində “Direktor—müəssisənin, təşkilatın, firmanın birinci, əsas rəhbəri” şəklində izah olunur.

“Məktəb direktoru — orta və ya tam orta məktəbin rəhbəri, məktəbdə təlim-tərbiyə və təsərrüfat fəaliyyətinin təşkilatçısıdır” kimi pedaqoji lüğətdə qeyd olunur.

Müəssisənin fəaliyyətinin uğurluluğu onun direktorundan çox asılıdır.

Məktəb direktoru təlim-tərbiyə prosesinin əsas təşkilatçısıdır. Direktor pedaqoq və tərbiyəçidir. Məktəb direktoru özünü daima təkmilləşdirməlidir.

Rəhbər idarəetmə sisteminin əsas simasıdır. Məktəbin idarə olunmasında başlıca yeri tutan rəhbər, qərarların qəbulu və həlli yollarının müəyyən edilməsində məsuliyyət daşıyır. Bunu nəzərə alaraq rəhbər qərar qəbul edən zaman obyektiv və ədalətli olmalıdır ki, gördüyü iş səmərə versin.

Məktəb direktoru məktəbi dövlət orqanlarında təmsil edir.

Rəhbərin özünü təşkilatçı və nüfuzunun yüksəldilməsində qərarların ədalətliliyi mühüm rol oynayır. Məktəb direktorunun bir rəhbər kimi özünü təşkilatçı və nüfuzunun yüksəldilməsində ədalətliliklə yanaşı, mənəvi keyfiyyətləri və peşəkarlığı önəmli yer tutur. Çünki kollektivdə yaranan mənəvi-psixoloji mühit rəhbərdən çox asılıdır. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, rəhbər qərar qəbulu zamanı ədalətli olmalıdır, çünki rəhbərin qərarları təhsil müəssisəsinin və ya təhsil sisteminin işinə və işçilərinə böyük təsirlər edir. Rəhbər qərarları qəbul edən zaman məsələyə peşəkarlıqla yanaşmalı, əvvəlki örnək götürülə biləcək rəhbərlərin işinə istinad etməlidir.

Müasir dövrdə, cəmiyyətimizin sürətlə inkişaf etdiyi bir vaxtda məktəb direktoru daim özünü təkmilləşdirməli və çevik idarəetmə üsulları seçməlidir. Dinamik idarəetmə fəaliyyəti aparmalıdır. Bunun üçün isə əmək və hüquq qanunlarını yaxşı bilməli və işində tətbiq etməlidir.

Məktəb direktoru pedaqoji, şagird, valideyn kollektivinin və məktəbin maliyə sahəsinin idarə edilməsini həyata keçirir. Bu zaman təhsil qanunu, konstitusiya, məktəb əsasnaməsi, əmək məcəlləsi, uşaq hüquqları haqqında qanunvericiliyi, ailə məcəlləsini və s. bilməlidir və öz işində adı çəkilən normativ hüquqi sənədlərə istinad etməlidir.

Məktəb işi çoxsahəlidir. Uşaqların təlim-təربiyəsi də bu sahələrdən biridir. Məktəbdə təlim-təربiyə işini müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək üçün direktor sinif rəhbərlərindən ən yaxın köməkçi kimi istifadə etməlidir. Sinif rəhbərləri də bütün məktəb rəhbərləri, xüsusən direktorla sıx əməkdaşlıq etməlidir. Sinif rəhbərləri ilə iş direktorun idarəetmə fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindəndir. Müasir dövrdə şagirdlərlə aparılan tərbiyə işinin əhatə dairəsi, həcm və məzmunu xeyli artmış, buna görə də sinif rəhbərlərinin funksiya və vəzifələri çox genişlənmişdir. Sinif rəhbərləri ilə aparılan işi məktəb direktoru həmişə diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Məktəb direktoru ilə sinif rəhbərləri arasında daim əlaqə və qarşılıqlı kömək olmalıdır. Direktor hər bir sinifdə nə baş verdiyini, hər bir şagirdin şəxsiyyət kimi formalaşmasının, onun inkişafının necə getdiyini daim izləməlidir. Bu işdə onun ən yaxın köməkçisi, əlbəttə, sinif rəhbərləri olmalıdır. Ona görə də direktor sinif rəhbərləri ilə tez-tez görüşməli, onlardan lazımi məlumatları aldıqdan sonra onlara faydalı tövsiyələr verməlidir.

Məktəb direktoru yaxşı pedaqoq və psixoloq olmalıdır.

Müəllimlərin iş fəaliyyətini izləməyi bacarmalıdır.

Qloballaşan dünyamızda bütün sahələrdə innovasiyalar baş verir, təhsil də belə sahələrdəndir. Təhsildə gedən innovativ xarakterli dəyişimləri qavramalı və öz işində tətbiq etməyi bacarmalıdır.

Rəhbər yeni pedaqoji texnologiyalardan bəhrələnməli və kollektivin də faydalanması üçün şərait yaratmalıdır. Bunu nəzərə alaraq, Təhsil Nazirliyi tərəfindən ümumtəhsil məktəblərində monitoring keçirilmiş və monitoringin nəticələri nəzərə alınaraq 25.12.2007-ci il tarixində "Məktəb direktorları üçün İKT kurslarının təşkil olunması haqqında Azərbaycan Respublikası təhsil naziri əmr imzalamışdır. Təhsil sistemində işləyən kadrların və rəhbərlərin İKT sahəsindəki bilik və bacarıqlarının minimum səviyyəsi müəyyənləşdirilmiş və bundan sonra Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və Yenidən hazırlama İnstitutunda Bakı və Sumqayıt məktəb direktorları üçün kurslar təşkil edilmişdir. Bu da məktəb rəhbərlərinin İKT sahəsində savadlarının artırılmasına zəmin yaratmışdır.

Məktəb direktorunun işindən danışılarkən onun əməyinin elmi təşkili məsələsinə də toxunmaq lazımdır. Direktor əməyinin elmi təşkilində prioritet istiqamət təhsilin səviyyəsini müasir tələblər səviyyəsinə qaldırmaq, cəmiyyətin daim dəyişən təhsil ehtiyaclarını ödəməkdən ibarətdir.

Məktəbi idarəetmə o zaman optimal sayılır ki, qarşıya qoyulmuş vəzifələr nəzərdə tutulmuş müddətdə yüksək keyfiyyətlə yerinə yetirilmiş olsun. Bundan ötrü ən azı aşağıdakı şərtlərə əməl edilməlidir:

- ✓ kadrlarla təminatda müəyyən edilmiş qaydalara əməl olunmalıdır. Hər şeyi kadrlar həll etdiyindən məktəbdə səriştəli, işgüzar, stabil müəllim və tərbiyəçilər kollektivi olmalıdır. Eyni zamanda hər bir müəllim, tərbiyəçinin müvafiq normativ-hüquqi sənədlərdə müəyyənləşdirilmiş müddətlərdə ixtisasartırma kurslarına göndərilməsi və vaxtaşırı attestasiyadan keçirilməsi, qabaqcıl iş təcrübəsinin öyrənilməsi və yaradıcılıqla tətbiqi təmin olunmalıdır;
- ✓ məktəbin maddi-texniki bazası daim möhkəmləndirilməli, hər bir məktəb normal tədris binaları, müasir təlim avadanlığı, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, digər tədris ləvazimatları ilə və s. təchiz edilməlidir;
- ✓ idarəetmə, sözüün həqiqi mənasında, demokratikləşdirilməlidir. Bu sahədə sərt reqlamentləşdirmə, bürokratik mərkəzləşdirmə, inzibati-amirlik hallarına son qoyulmalı, yerli orqanların, valideynlərin, ictimaiyyətin geniş iştirakına, şagird öz fəaliyyətinin hər vasitə ilə inkişaf etdirilməsinə nail olunmalıdır, məktəbdə kollektivin hər hansı üzvünün rəyinə hörmət şəraiti yaradılmalıdır;
- ✓ idarəetmə stimullaşdırılmalıdır, yaxşı müəllimlər, tərbiyəçilər və digər işçilər maddi və mənəvi cəhətdən mükafatlandırılmalıdırlar, onların nüfuzu hər vasitə ilə artırılmalıdır, pedaqoji kollektivdə sağlam və xoş psixoloji iqlim yaradılmalıdır.

Məktəb işinin məzmununu dərinlən bilmədən, müasir şəraitdə cəmiyyətdə və təhsildə baş verən gerçəkliklərin mahiyyətini dərk etmədən məktəbi idarə etmək mümkün deyildir. Dövlət məktəb rəhbərlərindən idarəçilikdə demokratik prinsiplərə istinad etməyi, məktəbin qarşısında duran məsələlərin həllinə yaradıcı yanaşmağı, bütün işçilərdən işgüzarlığı, intizamlılığı, operativliyi, təşkilatçılığını, şəxsi məsuliyyət hissini aşılmasını israrla tələb edir.

Əgər məktəbin direktoru ümumən idarəetmənin, xüsusilə məktəb kollektivinə rəhbərliyin elmi-nəzəri və praktik əsaslarını bilirsə o, işini elmi nailiyyətlərə və qabaqcıl təcrübəyə əsaslanaraq dəqiq qurur, idarəetmə metodlarını ağılla tətbiq edirsə, onda pedaqoji kollektivlə rəhbərlik arasında qarşılıqlı anlaşma yaranır, müəllimlərin əməyi səmərəli təşkil olunur, onların elmi-nəzəri səviyyəsi və peşəkarlığı yüksəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev A., Məmmədzadə R., Kərimova F., Cabbarov R., Rəsulov S., Quliyev Ə. Təhsilin idarə edilməsinin bəzi problemləri, Bakı, Müəllim nəşriyyatı, 2008, 237s
2. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı: Qanun, 2010
3. İmran A.M. Menecment (dərslük), -Bakı, Nurlan, 2007, 268 s.
4. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. Pedaqogika, Bakı, Elm və təhsil, 2010, 464 s.
5. https://tr.wikipedia.org/wiki/Georges_Jacques_Danton
6. <https://www.google.com/search?q=direktor+s%C3%B6z%C3%BCn%C3%BCn+m%C9%99nas%C4%B1&oq=direktor+s%C3%B6z%C3%BCn%C3%BC&aqs=chrome.1.69i57j0l4.8780j0j4&sourceid=chrome&ie=UTF-8>

ABSTRACT

Solmaz Shakhtakhtinskaya

ROLE OF SCHOOL PRINCIPAL IN SCHOOL MANAGEMENT

This article reflects ideas about the principal image of the school's management. The correct organization of the schools work was carefully interpreted with relationship between the pedagogy, the pupil and the parent's quota. The idea of how the school principal should be governed should be reflected.

Guidance is a key aspect of managerial leadership. The leader who takes the lead in school management should be able to work correctly and effectively in the work of the team.

Terms and conditions of school principal's optimal management are explained in this abstract.

РЕЗЮМЕ

Солмаз Шахтактинская

РОЛЬ ДИРЕКТОРА УПРАВЛЕНИЯ ШКОЛЫ

Эта статья отражает идеи о главном образе руководства школы. Правильная организация работы директора школы отношении между педагогом, учеником и родительской квотой были правильно истолкованы в школы. Идея о том, как руководить школой, должна быть отражена.

Руководство является ключевым аспектом управленческого лидерства. Лидер, который играет ведущую роль в управлении школой, должен уметь правильно и эффективно работать в команде.

Сроки и условия оптимального управления директором школы объясняются в этом реферате.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

SEVİNC VƏLİYEVƏ
 Naxçıvan Müəllimlər İnstitu
 veliyeva_1979@bk.ru

UOT: 373.3/5

**KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN EKOLOJİ TƏRBIYƏSİNİN
 FORMALAŞDIRILMASI ZAMANI ONLARA TƏBİƏTƏ HƏSSAS VƏ
 QAYĞIKEŞ MÜNASİBƏT BƏSLƏMƏYİ ÖYRƏTMƏYİN ZƏRURİ ŞƏRTLƏRİ**

Açar sözlər: *ekoloji mühit, ekoloji yanaşma, həssas münasibət, qayğıkeş münasibət, pedaqoji əsaslar, psixoloji əsaslar, həyat bilgisi, fənn müəllimləri*

Key words: *ecological environment, environmental approach, sensitive attitude, careful attitude, pedagogical bases, psychological bases, Hayat bilgisi, teachers on subject*

Ключевые слова: *экологическая среда, экологический подход, бережливое отношение, заботливое отношение, педагогические причины, психологические причины, знания жизни, учителей*

Azərbaycanda uğurla həyata keçirilən təhsil islahatlarına dair direktiv sənədlərdə yetişən nəslin ekoloji tərbiyəsinin formalaşdırılması ilə bağlı ümumtəhsil məktəblərində çalışan fənn müəllimləri və dərşdənkənar tədbirlərə rəhbərlik edənlər qarşısında mühüm vəzifələr qoyulur. Bu vəzifələrin müvəffəqiyyətli həlli üçün orta ümumtəhsil məktəblərində çalışan sinif müəllimləri məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil işlər həyata keçirməlidirlər. Çünki ekoloji tərbiyənin, təbiətə həssas, qayğıkeş münasibət bəsləməyi öyrətməyin əsası ibtidai sinifdən qoyulur. Ümumiyyətlə desək, ölkəmizdə yetişən nəslin təbiətə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməyi təlqin edən bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. Bu sahədə ölkəmizdə həyata keçirilən məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil işlərin əsasında ekologiya sahəsində aparılan islahatları dayanmasını xüsusi qeyd etmək vacibdir.

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazandığı hazırkı şəraitdə ölkədə ekoloji problemlərin həllinə istiqamətləndirilən bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi ənənə şəklini almışdır. Məlum olduğu kimi Azərbaycanda müstəqillik illərində ilk dəfə olaraq “Azərbaycan Respublikasının Ekoloji Konsepsiyası” işlənib hazırlanmışdır. Bu konsepsiyanın ardınca həmin il, yəni 1992-ci ildə “Azərbaycanda təbiətin qorunması və təbii sərvətlərdən istifadə” qanunu hazırlanmış və tətbiq edilmişdir. Bu qanundan bir neçə il sonra, yəni 1996-cı ildə “Azərbaycanda ətraf mühitə təsirin qiymətləndirilməsi prosesi haqqında” əsasnamə hazırlanaraq istifadəyə verilmişdir. Bu əsasnamədən sonra “Azərbaycan Respublikasının Dövlət, təbiət və biosfer qorucularının ümumi əsasnaməsi”, Dövlət Ekologiya Komitəsi tərəfindən ətraf mühitin mühafizəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı (1998) hazırlanmış, qəbul edilmiş və praktikada istifadə olunmuşdur. Bundan bir il sonra, yəni 1999-cü ildə Azərbaycanın mavi sularının nəhəngi olan Xəzər dənizinin ekoloji mühitinin saflaşdırılması və qorunması ilə bağlı Beynəlxalq ekoloji 2 proqramı hazırlanmış və bu proqramlar üzrə bir sıra məqsədyönlü işlər həyata keçirilmişdir. Bu proqramın fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq Azərbaycanın paytaxtında “Xəzər Ekoloji Mərkəzi” yaradılmışdır. Azərbaycanın ekologiyasını, təbii sərvətlərini qorumaq məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı ilə müvafiq nazirliklərin yaradılması da məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Bu baxımdan 2001-ci ilin sentyabr ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikası Ekologiyası və Təbii Sərvətlər Nazirliyi”nin yaradılmasını təqdirəlayiq hal kimi dəyərləndirilməlidir.

Azərbaycan Respublikasının ekoloji problemlərinin həlli yollarında beynəlxalq təşkilatların da fəaliyyəti xeyli genişləndirilmişdir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası 1997-2000-ci illər ərzində Türkiyə, Norveç, Gürcüstan, Qazaxıstan, Moldova, Rusiya Federasiyasının Dağıstan respublikası ilə ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində hökumətlərarası birgə əməkdaşlıq sazişləri imzalanmış, Beynəlxalq Konvensiyaya qoyulmuşdur. 1998-ci ildə qəbul edilmiş Milli Fəaliyyət Planına əsasən 9 fəaliyyət istiqaməti müəyyən edilmişdir: ətraf mühit üzrə siyasət; qanunvericilik və sosial problemlər; Xəzər dənizinin ekoloji problemləri; sənaye, energetika, nəqliyyat və tullantılar; su ehtiyatları və atmosfer havası; Abşeron yarımadasının ekoloji problemləri; biomüxtəliflik, meşə və kənd təsərrüfatı; ekoloji sağlamlıq; iris mədəniyyət (126, 4-5).

Belə fəaliyyət istiqamətləri barədə yetişən nəslin nümayəndələrinə, o cümlədən kiçikyaşlı məktəblilərə lakonik məlumatların verilməsi onların ekoloji tərbiyəsinin inkişaf etdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təsadüfi deyil ki, 2009-cu ildə qəbul edilən Təhsil Qanunu'nda da orta ümumtəhsil məktəbləri qarşısında qoyulan vəzifələr içərisində kiçikyaşlı məktəblilərin təbiətə həssas və qayğıkeş münasibətinin formalaşdırılması ilə bağlı bir sıra tövsiyələr mövcuddur. Bu tövsiyələrdən biri də kiçikyaşlı məktəblilərə əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri aşılamaqla yanaşı, onlara təbiətə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməyi öyrətmək üçün uşaqlara məktəbəqədər yaş dövüründən təsir göstərməyin zəruri hesab edilməsindən ibarətdir. Bu baxımdan Təhsil Qanununda göstərilir ki, məktəbəqədər təhsil təhsilin ilk pilləsi olmaqla, ailənin və

cəmiyyətin maraqlarına uyğun olaraq, uşaqların erkən yaş dövründən intellektual, fiziki və psixi inkişafını, sadə əmək vərdişlərinə yiyələnməsini, istedad və qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasını, sağlamlığının qorunmasını, estetik tərbiyəsini, təbiətə və insanlara həssas münasibətinin formalaşmasını təmin edir (13, 35). Bu xüsusda Azərbaycan Respublikasının orta ümumtəhsil məktəblərində də yetişən nəslin ekoloji tərbiyəsinin inkişafı, onlarda ətraf mühitə qayğılı və həssas münasibətin formalaşdırılmasına dair bir sıra zəruri işlər həyata keçirilir. Belə ki, orta ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərin sırf ekoloji tərbiyəsinə xidmət edən fənnlərin keçirilməsi zəruri sayılmışdır. Bu fənlər içərisində Azərbaycan dili və Həyat bilgisi fənləri haqqında danışılan problemin müvəffəqiyyətli həlli baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan dili və Həyat bilgisi fənlərini tədris edən müəllimlər kiçikyaşlı məktəblilərin ekoloji tərbiyəsinin formalaşdırılması, onlara təbiətə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməyi öyrətmələri elmi, pedaqoji, metodik cəhətdən mühüm aktuallıq kəsb edir.

İbtidai siniflərdə həyat bilgisi fənnini tədris edən müəllimlərin həyata keçirdikləri belə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil işlərin əsasında kiçikyaşlı məktəblilərdə təbiətə, ətraf mühitə həssas və qayğıkeş münasibətin formalaşdırılması dayanır. Bunun üçün ilk növbədə fənnlərin tədrisində kiçikyaşlı məktəblilərə təbiətə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməyi öyrətmək lazım gəlir. Kiçikyaşlı məktəblilərdə təbiətə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməyi öyrətmək üçün bir sıra fənnlərin tədrisində məqsədyönlü iş aparmaq lazım gəlir. İbtidai siniflərdə tədris olunan fənlərin içərisində isə kiçikyaşlı məktəblilərin ekoloji tərbiyəsinin formalaşdırılmasına, onlara təbiətə həssas və qayğıkeş münasibəti öyrətmək sahəsində daha geniş imkanlara malik olan həyat bilgisi fənnidir. I- IV siniflərdə tədris olunan Həyat bilgisi dərslərində kiçikyaşlı məktəblilərə təbiətə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməyi öyrətməyi özündə əks etdirən mövzular daha çoxdur. Daha doğrusu orta ümumtəhsil məktəblərimizdə tədris olunan Həyat bilgisi dərslərinin hər bir mövzusu təbiətə həssas və qayğıkeş münasibəti öyrətmək imkanlarına malikdir.

Bu gün ekoloji mühitin qorunması, təbiətə qayğılı münasibətin bəslənməsi, yetişən nəslin ekoloji tərbiyəsinin formalaşdırılması bütövlükdə çox mühüm aktuallıq kəsb edir. Hələ Böyük Öndər Heydər Əliyev 10 dekabr 2002-ci il tarixdə imzaladığı sərəncamla “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nu təsdiq etmişdir. Həmin qanunun ümumi müddəalarına diqqət etdikdə “Ekoloji təhsil-ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan istifadə üzrə normaların, xüsusi biliklərin, təcrübənin tədrisi və öyrənilməsi prosesi”, “Ekoloji biliklər-ətraf mühitə, ekologiyaya, insan və təbiət arasında qarşılıqlı əlaqələrə dair məlumatlar”, “Ekoloji maarifləndirmə-ekoloji mədəniyyətin formalaşmasına yönəldilmiş ekoloji bilik və təcrübənin yayılması”, “Ekoloji mədəniyyət-əhalinin və ölkənin ekoloji təhlükəsizliyinə, insanın ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsinə dair bilik və təcrübənin məcmusu” (35, 273) kimi öyrədici materiallarının olmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Göstərilən müddəalar həm də erkən nəslin ekoloji dünyagörüşünü, təbiətə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməyi formalaşdırmağı özündə ehtiva edir.

“Azərbaycanda təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda əsas istiqamətlərdən biri səriştəyə əsaslanan təhsilin məzmununun yaradılması adlanır. Burada ibtidai sinif müəllimlərinin də səriştəyə əsaslanaraq şagirdlərin şəxsiyyətyönümlülük səviyyələrini yüksəldə bilmələrini nəzərdə tutur. Hər bir ibtidai sinif müəllimi öz səriştəsinə əsaslanaraq şagirdlərə öz biliklərini verməklə yanaşı, onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını da təmin etməlidirlər. Bu, o deməkdir ki, ibtidai sinif müəllimləri öz səriştələrinə əsaslanaraq şagirdlərə biliklərin əsaslarını verərək onlara ekoloji bilikləri də öyrətməlidirlər. İbtidai sinif müəllimləri kiçikyaşlı məktəblilərə ekoloji bilikləri verməklə yanaşı bu biliklərin fonunda onların şəxsiyyət kimi yetişdirilməsinə diqqət göstərməlidirlər. Kiçikyaşlı məktəbliləri şəxsiyyət kimi formalaşdırarkən, onların ekoloji tərbiyəsinə də diqqət yetirmək zəruri sayılır. Bu, o deməkdir ki, şəxsiyyətyönümlü təhsilin məzmununun yaradılması prosesində kiçikyaşlı məktəblilərə təbiətə qayğılı və həssas münasibətin formalaşdırılmasını önə çəkmək lazımdır. Ona görə ki, hazırda Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəblərində həyata keçirilən milli kurikulum siyasətinin ən mühüm tərkib hissələrindən hesab olunur. Milli kurikulumla dair direktiv sənədlərdə də kiçikyaşlı məktəblilərin ekoloji tərbiyəsi ilə bağlı həyata keçirilməsi zəruri sayılan tövsiyələr verilmişdir. Milli kurikulumla dair sənədlərdə verilən həmin tövsiyələrdə göstərilir ki, həyat bilgisi fənni üzrə şagirdlər öz hüquqlarını hərtərəfli bilməlidirlər. Çünki həyat bilgisi fənninin tədrisində kiçikyaşlı məktəblilərdə təbiətə həssas və qayğıkeş münasibətlərin formalaşdırılması mümkün sayılır. Həmin sənədlərin birində göstərilir ki, yetişən nəslin nümayəndələri:

- öz hüquqlarını dərk etməsini, başqalarının hüquq və azadlıqlarına hörmətlə yanaşmasını, insanlara, təbiətə, ekologiyaya həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməsini nümayiş etdirir, həmin məsələlərlə bağlı şəxsi fikirlərini bildirir;

- insan həyatının və sağlamlığının qorunması ilə bağlı ən zəruri təhlükəsizlik qaydalarını izah edir;

- mənəvi keyfiyyətlərin (düzlük, ədalətlik, humanistlik, təbiətə qarşı rəhmlik) mahiyyəti barədə mülahizələrini şəxsi həyatında bu keyfiyyətlərə əməl etdiyini nümayiş etdirir;

- təbiət hadisələri üzərində müşahidələr aparır və onlara münasibət bildirir;

- cəmiyyətdə baş verən hadisələri, insan-təbiət, insan-cəmiyyət münasibətlərini öz yaş səviyyəsinə uyğun şərh edir (65, 24-25).

Təbiətə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməklə, bütövlükdə ekoloji tərbiyə problemlərilə bağlı tədqiqat əsərlərini nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, ölkəmizdə bu problem iki əsas istiqamət üzrə tədqiq

olunur. Yəni birinci istiqamət üzrə aparılan tədqiqatlar ümumi ekologiya probleminə həsr olunmuş, ikinci 5 istiqamət üzrə aparılan tədqiqatlar pedaqoji kontekstə aparılmış və ekoloji tərbiyə mövzusunda bir çox əsərlər çap olunmuşdur. Lakin, bu əsərlərin hər birində şagirdlərin ekoloji tərbiyəsinin ümumi məsələləri ilə bağlı kifayət qədər elmi pedaqoji ideyalar olduğu halda həmin əsərlərin heç birində kiçikyaşlı məktəblilərə təbiətə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməklə bağlı konseptual yanaşmalar və bu problemin həllinin zəruri şərtləri haqqında fikirlər yoxdur. Hansı ki, bu şərtləri ödəmədən kiçikyaşlı məktəblilərə təbiətə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməyi öyrətmək mümkün sayıla bilməz:

Kiçikyaşlı məktəblilərə təbiətə həssas və qayğıkeş münasibətlər bəsləməyi öyrətməyin zəruri şərtləri deyəndə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- Kiçikyaşlı məktəblilərə təbiətə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməyi öyrətməyin pedaqoji əsaslarının müəyyənləşdirilməsi. Bu zaman kiçikyaşlı məktəblilərə təbiətə həssas və qayğıkeş münasibəti öyrətməyə kömək edən ekoloji tərbiyənin üsullarını, o cümlədən inandırma üsullarını (öyüd verməklə inandırma; nəsihətləndirməklə inandırma; dilə tutmaqla inandırma; yolagətirməklə inandırma; başa salmaqla inandırma; tövsiyələr verməklə inandırma; fərdi söhbətə cəlb etməklə inandırma; Dərsdənkənar tədbirlərə cəlb etməklə inandırma üsulları), alışdırma üsullarını (rejimə riayət etməyə alışdırma, ictimai-faydalı əməyə alışdırma; tələblər qoymaqla (tələblər verməklə) alışdırma; tərbiyəvi situasiya yaratmaqla alışdırma; ictimai rəyə istinad etməkdə alışdırma; tapşırıq verib etimad göstərməklə alışdırma; dərsdənkənar tədbirlərə cəlb etməklə alışdırma), rəğbətəndirmə və cəzalandırma üsullarını və digər üsulları müəyyənləşdirib tətbiq etmək;

- Kiçikyaşlı məktəblilərin təbiətə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməyi öyrətməyin psixoloji əsaslarını müəyyənləşdirmək. Bu zaman kiçikyaşlı məktəblilərin təbiətə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməyin psixoloji halətlərini, o cümlədən onların tələbatlarını, motivlərini, emosionallıqlarını, hissələrini və ən ümdəsi onların temperament tiplərinə uyğun psixi xüsusiyyətlərini öyrənmək;

- Kiçikyaşlı məktəblilərə təbiətə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməyi öyrətmək üçün ibtidai siniflərin həyat bilgisi fənnini tədris edən müəllimlərin ekoloji təhsil, ekoloji təlim, ekoloji maarifləndirmə, ekoloji mədəniyyət və ekoloji biliklər konsepsiyaları barədə informasiya və elmi dünyagörüşə malik olmaları.

Qeyd olunan zəruri şərtlərə əməl etməklə kiçikyaşlı məktəblilərin ekoloji tərbiyəsinin formalaşdırılması prosesində onlara təbiətə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməyi öyrətmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimova B., Mehdiyeva G. Həyat bilgisi (2-ci sinif dərslik), Bakı, Aspoliqraf, 2014
2. Əli Polad, Bir damcı su, I hissə Bakı, A4 Ofset Matbaaçılıq, 2011
3. Həşimov Ə., Sadıqov F. Azərbaycan xalq pedaqogikası, Bakı, Ünsiyyət, 2000
4. Sadıqov F. Pedaqogika (dərs vəsaiti), Bakı, Adiloğlu, 2012
5. Sadıqov F., Əliyeva G., Abbasov M.. Ekoloji tərbiyənin etnopedaqoji əsasları, Bakı, Nurlan, 2007
6. Əliyev F., Bədəlov A., Hüseynov E., Əliyev F. Ekologiya (Ali məktəblər üçün dərslik) Bakı, 2012

ABSTRACT

Sevinj Valiyeva

ESSENTIAL TERMS OF TEACHING UNDERAGE PUPILS SENSITIVE AND CAREFUL APPROACH TO NATURE IN FORMING ECOLOGICAL UPBRINGING

The article deals with underage pupils ecological education. It is shown that, in the process of forming underage pupils ecological education, it is necessary to fulfill conditions of teaching them sensible and careful approach to nature. The essence of the essential conditions is explained to teach underage pupils sensible and careful approach to nature. It is noted that, one of the essential conditions of teaching underage pupils sensitive and careful approach to nature is to determine precisely pedagogical-psychological bases of teaching underage pupils sensitive and careful approach to nature. The other one is the necessity of realizing teaching underage pupils sensitive and careful approach to nature. Life science teachers having scientific outlook about conceptions dealing with the ecological education, ecological culture and ecological knowledges.

РЕЗЮМЕ

Севиндж Валиева

ОСНОВНЫЕ УСЛОВИЯ ОБУЧЕНИЯ БЕРЕЖЛИВОГО ОТНОШЕНИЯ К ПРИРОДЕ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В МЛАДШИХ КЛАССАХ

В статье речь идет об экологическом воспитании учеников младших классов. Имеется в виду, что нужно выполнить условия обучения к в процессе формирования экологического воспитания в младших классах. Раскрывается значение условий обучения бережливого отношения к природе. Для обучения школьников бережливому отношению к природе нужно определить педагогически-психологические основы этого обучения. А также учителя преподающие урок Знания жизни должны иметь научное мировоззрение об экологии, экологическом воспитании и образовании, экологической культуре, концепциях экологических знаний.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ. ELMİ ƏSƏRLƏR, 2019, № 1 (98)

NAKHCHIVAN STATE UNIVERSITY. SCIENTIFIC WORKS, 2019, № 1 (98)

НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ. НАУЧНЫЕ ТРУДЫ, 2019, № 1 (98)

HƏSƏN BAYRAMOV

Rusiya Pedaqoji və Sosial Elmlər Akademiyası
hesenbayramov@gmail.com

UOT:378

**AZƏRBAYCANIN REGIONLARINDA MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKRİN
TARİXİNƏ DAİR CİDDİ TƏDQIQAT ƏSƏRİ**

Açar sözlər: *Resenziya, Vahid Rzayev, monoqrafiya, Naxçıvan, məktəb və pedaqoji fikir, XIX və XX əsrlər*

Key words: *review, Vahid Rzayev, monograph, school and pedagogical thought, XIX and XX centuries*

Ключевые слова: *рецензия, Вахид Рзаев, монография, Нахчыван, школьная и педагогическая мысль, XIX и XX века*

Son illərdə regionlarımızda elm və təhsil mühitinin canlanması bu ərazilərdə milli məktəb və pedaqoji fikrimizin inkişaf meyillərinin öyrənilməsinə əlverişli imkan yaradır ki, bu da Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixinin ümumi mənzərəsinin yaradılmasına həqiqətən tamamlayıcı və zənginləşdirici mahiyyət verir. Bu istiqamətdə tədqiqatların sayı artır. Elmi-pedaqoji mühitdə ciddi və uğurlu araşdırmaları ilə tanınan Naxçıvan Dövlət Universitetinin Pedaqogika və psixologiya kafedrasının dosenti Vahid Rzayev bölgələrimizdə yaşayan peşəkar təhsil tarixçilərimizdən biridir. Onun Cənubi Qafqaz xalqları arasında Çar Rusiyası dövrü pedaqoji əlaqələri ilə bağlı uzun illik sistemli tədqiqatları keçən əsrdən elmi-pedaqoji ictimaiyyətimizin diqqətini cəlb etmişdir. Xüsusilə bir tədqiqatçı alim kimi müəllif Tiflisdə fəaliyyət göstərən və Cənubi Qafqazdakı bəyzadələrin (Şəmşəddil-Qazax mahalından olan azərbaycanlıların) imperiyanın sədaqətli məmur təbəqəsi olaraq tarixi transformasiyanı təmin etmək məqsədilə formalaşdırılan “Amanət məktəbi”-nin tarixi ilə bağlı araşdırmalarını ilk dəfə elmi-pedaqoji dövriyyəyə çıxardığı vaxtdan diqqəti cəlb etməyə başlamış, sonralar isə əsasən Naxçıvan və İrəvan məktəb və pedaqoji fikir tarixinə aid ardıcıl araşdırmaları ilə tanınmışdır.

Bu günlərdə onun Çar Rusiyası dövrü Naxçıvan məktəblərinin tarixi ilə bağlı nəşr etdirdiyi monoqrafiyası da qeyd etdiyimiz uzunillik elmi-pedaqoji fəaliyyətinin nəticəsidir. Çox əhatəli müəllif müqəddiməsi ilə başlayan əsər IV fəsildən ibarətdir. “Naxçıvanda məscid məktəbləri və mədrəsələr” adlanan birinci fəsildə həm qədim dövrdən XIX əsrdək məktəb və pedaqoji fikir tarixinin genezisində dair çox əhatəli və məntiqli tarixi-pedaqoji rəqurs edilmiş, həm də Çar Rusiyası dövrü məscid məktəbləri və mədrəsə təhsili Qərbi Azərbaycan arealının vacib hissəsi olaraq İrəvan, Şərur-Dərələyəz və Naxçıvan diyarı simasında tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu, tək-cə tarixi yanaşma olaraq yox, həm də müəyyən tamamlayıcı-regional maarifçi tendensiyanın, eyni tarixi reallıqlarla bir-birinə bağlı olan ərazilərinin oxşar təhsil tarixinin yeni bir mərhələsi idi. Bu fəsil böyük bir dövr ərzində müsəlman intibahı ilə şərtlənən məscid məktəbləri və mədrəsə təhsilinə eyni tendensiya ilə yanaşma üslubu baxımından, məsələnin strateji əhəmiyyətinə yeni məzmun verilməsi baxımından da qiymətlidir.

Yeri gəlmişkən Vahid Rzayevin bundan əvvəl nəşr edilmiş əsəri də (“XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində İrəvan və Naxçıvanda məscid məktəbləri və mədrəsələr, Bakı, 2017) adından görüldüyü kimi bu cür tarixi-pedaqoji yanaşması ilə diqqəti cəlb etmişdir. Bu məktəblərin fəaliyyətindən bəhs edərkən, qeyd edək ki, Naxçıvan əyalətindəki məscid məktəblərinin tarixini öyrənərkən bu tədris ocaqlarının İrəvan quberniyasındakı məscid məktəblərindən ayrı təsəvvür etmək olmaz. Çünki əzəli-əbədi torpaqlarımız olmuş bu yerlər müəyyən inzibati ərazi bölgüsü kimi Naxçıvan diyarına yaxın olmuş və tarixən hər iki bölgə vahid təhsil məkanı kimi formalaşmışdır. Bu mənada müəllifin belə bir fikri gənc təhsil tarixçiləri üçün xüsusilə maraqlıdır ki, “Çarizmin imperiya siyasətindən asılı olaraq Naxçıvan, Şərur, Dərələyəz və Ordubad mahallarına məxsus tarixi, mədəni-maarif sahəsi üzrə statistik məlumatlar İrəvan quberniyasının inzibati-ərazi bölgüsünə dair statistikaya daxil edildiyindən İrəvan şəhəri və qəzasındakı məscidlər və məktəblər haqqında məlumatlar”ında (4, 33-34) öyrənilməsi zəruridir və problemin bu əsasda tədqiqata cəlbini çox uğurlu hesab edirik.

Ümumiyyətlə unutmamaq olmaz ki, İrəvan quberniyası həmişə unikal regional, ictimai-mədəni mərkəzlərdən biri kimi Azərbaycan mədəniyyətini zənginləşdirən strateji məkanlarımızdan olmuşdur. Məhz onun bazasında ilkin erməniləşmə və erməniçiliyin formalaşdırılmasına Çar Rusiyası xüsusi diqqət yetirmiş, Türkiyənin Avroasiyadakı siyasi-tarixi türk-müsəlman arealına olan çıxışını kəsmək məqsədi güdmüşdür.

Monoqrafiya müəllifi haqlı olaraq tədqiqat boyu İrəvan və Naxçıvan ziyalılarının təhsil sahəsindəki birgə fəaliyyət, qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər kontekstində göstərdikləri səylərini mütəmadi vurğulamaqla yeni təhsil tarixçiliyimiz üçün gərəkli elmi üslub sərgiləmişdir. Bu fəsildə müəllif Gəmiqaya, onun ən yüksək zirvəsi olan İstəğələdə (oxu-Üstkala-H.B), Kapıcıqda mövcud qayaüstü rəsmlərdən və yazılarda ifadə edilmiş “öyrətmə-öyrənmə” mexanizminə dair araşdırmalara münasibətini bildirməklə bölgənin insanlığın ən qədim məskənlərindən biri olduğunu göstərməyə çalışmışdır. Kültəpə və Oğlanqala abidələrinə istinadən Naxçıvanın ilkin şəhər mədəniyyətinin daşıyıcısı olaraq Cənub və Şimal, o cümlədən Qərb arealları, böyük Vətənimiz üçün vacib tranzit məkanı kimi həm maddi mədəniyyət, eləcə də təhsil tariximiz üçün əhəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirilir ki, bu cəhət yeni tarixi tədqiqatlara yön vermək baxımından da çox vacib, əhəmiyyətli sayıla bilər. Xülasədə ictimai-pedaqoji fikir tarixinin müqtədir araşdırıcılarından Əsəd Yaqubinin, A. S. Makovelskinin, İbrahim Mollayevin, Hüseyn Əhmədovun, Vəli Əliyevin, İsa Həbibbəylinin, Əjdər Ağayevin, Rüfət Hüseynzadənin bu dövrə dair araşdırmalarına istinad olunmaqla məktəb və təhsil ənənələrinin müfəssəl tədqiqi təmin edilmişdir.

Monoqrafiya müəllifinin fikrincə “Qədim və ilkin orta əsrlərdə Naxçıvanda məktəb və pedaqoji fikrin mənzərəsi göstərir ki, regionda formalaşmış təhsil və pedaqoji fikir ümumiyyətlə Azərbaycan mədəniyyətinin, təhsil və pedaqogikasının çox əhəmiyyətli səhifələrini təşkil edir, onun zənginliyi və hərtərəfliliyinə xidmət edən mötəbər elmi faktlar, mənbələr səviyyəsindədir. Ona görə də indiki halda regionun təhsil-tərbiyə tarixinin bəhs olunan dövrünün açılmamış səhifələrinin araşdırılmasına, bu məsələlərin daha dərinə və ətraflı şəkildə öyrənilməsinə ciddi ehtiyacın olduğunu unutmamalıyıq (4, 27)

Monoqrafiyada müəllifin “Səfəvilər dövründə Naxçıvanda məktəb və mədrəsələr özünün struktur-məzmununa görə elə bir fərqli xüsusiyyət və əlamətlərə malik olmamışdır” fikri ilə o qədər razılaşmasaq da bu dövr “Azərbaycanda yetişən nəslin təhsil və tərbiyəsinin əsasları məscid yanındakı məktəblərdə və mollaxanalarda qoyulurdu. Məzmununa və quruluş formasına görə digər müsəlman ölkələrindəki ilkin orta məktəblərindən heç də fəqlənməyən bu savad ocaqları Azərbaycanın bütün regionlarında yeganə tədris müəssisələri kimi fəaliyyət göstərmişdir” fikirləri onu göstərir ki, orta əsr İslam intibahının yenilikçi-maarifçi dövlət tiplərindən olan Səfəvilər dövrü maarif və məktəb təhsili uzun müddət ölkəmizdə öz təsirini qorumuşdur. Bizə elə gəlir ki, müəllifin belə bir mövqeyi Səfəvi dövrü maarif və məktəb təhsilini öyrənməyi əsas məqsəd kimi götürməməsi ilə, daha açıq tədqiq etdiyi problemin əhatə dövründən uzaqlaşmamaq istəyi ilə bağlıdır. Orta əsr məktəb və pedaqoji fikir tariximizin görkəmli nümayəndəsi professor İbrahim Mollayevin belə bir fikri bu baxımdan xüsusilə qiymətlidir ki, “Azərbaycan mütəfəkkirlərinin təlim-tərbiyəyə dair mütərəqqi fikirləri yalnız Azərbaycanda deyil, yaxın və orta şərqdə də geniş yayılmış, “mütləq insan, böyük insan”, “tam adam” yetişdirilməsi sahəsində o dövrün müəllimlərinin tərbiyəvi fəaliyyətlərinə istiqamət verərək, təlim-tərbiyə müəssisələrində əxlaq tərbiyəsi məsələlərinin inkişafına böyük təsir göstərmişlər” (2, 4).

Monoqrafiyada Çar Rusiyası dövrü Naxçıvanda məscid məktəbləri və mədrəsələrin geniş mənzərəsini verməklə bu məktəblərdə təlim üsulları və təhsilin məzmunu, tədris-təchizat cəhətdən özünün ənənvi, sabit formasını mühafizə etməsini, arxiv materiallarına istinadən əsaslandırmağa nail olmuşdur. Yeri gəlmişkən peşəkar təhsil tarixçisi Hüseyn Əhmədov yazırdı ki, “tədris üsulunun çətinliyinə, təhsilin məzmunundakı qüsurlara baxmayaraq, bu məktəblərin bir sıra müsbət cəhətləri də var idi. Burada oxuyanlar klassik şərq ədəbiyyatını yaxşı öyrəndilər. Uşaqlar savadlanan kimi Hafizin, Füzulinin və b. Klassiklərin divanını oxuyurdular”(1, 60). Beləliklə, orta əsr Azərbaycan müsəlman məktəbləri nəinki islam intibahının aparıcı sosial-ideoloji lokomotivlərindən biri idi, həm də sözün geniş mənasında orta əsr müsəlman maarifçiliyinin xüsusi hərəkət mahiyyəti olmaqla yeni ictimai-humanitar axının istiqamət verici və təminatçısı kimi ciddi missiyanı da yerinə yetirmişdir. Bu mənada orta əsrlərin, xüsusilə Səfəvi dövrü məktəb və maarifinin ayrıca, geniş akademik tədqiqinə ciddi ehtiyac vardır. Digər məsələyə də diqqət çəkmək istəyirəm. O da Çar Rusiyası dövrü müsəlman təhsilinə sırf sosialistcəsinə yanaşmadan qaynaqlanan belə bir tezisdir ki, onun əsasında dini məktəblər (mədrəsə və məscid məktəbləri) xurafatı təmsil edir, milli mentaliteti arxaikləşdirir müddəası dururdu. Müəllif monoqrafiyada haqlı olaraq göstərir ki, bu dövrə dair Çar və Sovet Qafqazşünaslığında və pedaqoji ədəbiyyatlarında müsəlman təhsil sisteminin tənqidi kifayət qədər geniş yayılmışdı. O yazır: “Bu fikirlərin əsasında mübahisə doğurmayan cəhətlərlə yanaşı, əsası olmayan, kifayət qədər kəskin və qərəzli fikir və qənaətlər də yer almışdır. Bu mənbələrdə xarakterinə görə daha mənfə və dözülməz yanaşma və münasibətlərdən biri bütün rühani ziyalıları və müəllimlərə eyni nəzərlərlə baxılması, eyni xarakteristikaların verilməsi idi. Halbuki rühani zümrəsi içərisində İslam dininin əsaslarını mükəmməl şəkildə mənimsəmiş, dövrün açıq gözlü, xalqın təəssübünü çəkən rühani ziyalılar da az deyildir” (4, 30).

Monoqrafiyada Çarizmin istilasının sovetləşməyə qədərki dövrünə aid Naxçıvanda, İrəvanda məktəb və mollaxanaların ardıcıl statistikasına əsasən fəaliyyəti araşdırılmış, xüsusilə Naxçıvan diyarı (Naxçıvan, Əlinçə, Xoy və Dərələyəz mahalları – H.B) üzrə müsəlman məktəblərinin milli maarifçiliyimizin yeni siyasi inzibati arealdakı perspektivləri aydınlaşdırılmışdır. Əsərdə həmçinin Naxçıvan xanlığının Rusiya işğalı və

bundan sonra yeni rus dövlət məktəblərinin yaranması, xüsusilə Naxçıvan qəza məktəbi, onun milli və silki tərkibi ilk rus dövlət məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri, Ordubad şəhər ibtidai məktəbi, regional kənd ibtidai məktəblərinin yaranması və inkişafı kimi məsələlərə toxunan müəllifin belə bir ümumiləşdirməsi maraqlıdır ki, bu dövrdə formalaşmış yeni ictimai-maarifçi hərəkat A. Bakıxanov, M.Kazımbəy, M.F.Axundov kimi ziyalıların çox uğurlu ictimai və yaradıcı fəaliyyətlərinin nəticəsi idi. Nəticədə fikirdə, düşüncədə nəinki yeni axın yarandı, maarifçilik həm də milli, müstəqil dövlət qurmaq əzmimizi, daha geniş mənada siyasi-millî iradəmizi ortaya qoydu.

II fəsildə Naxçıvan qəza məktəbinin, Ordubad şəhər ibtidai məktəbinin, XIX əsrin sonlarında kəndlərdə işıq, ziya məbəyi kimi meydana gələn ibtidai məktəblərin tam, panoram mənzərəsini yaradan müəllifin araşdırmaları həqiqi tədqiqatçı səriştəsinin və tədqiqatçı məsuliyyətinin nümayişidir. Burada arxiv sənədlərinə və dövrü nəşrlərə əsaslanma, tarixi həqiqəti olduğu kimi ifadə etmə yönündə müəllif səyləri heyranedicidir. Fəsildə təhsil tariximizin bu dövrünə aid yeni, araşdırılmamış fakt və hadisələrin üzə çıxarılması, tədqiqatdan əvvəlki araşdırmalarda özünü göstərən səhv, dolaşq fikir və müddəalara düzgün elmi yanaşma, tədqiqatçı mövqeyi nümayiş etdirilməsini təqdir olunmalı bir məziyyət kimi qiymətləndirirəm. Çox saylı faktlar var ki, oxucu ilk dəfə olaraq bu faktik materiallar, tarixi sənədlər haqqında məlumatlı olur. İlk dəfə öyrənmək mümkün olur ki, dövlət məktəblərində erməni dili heç də məcburi tədris fənni deyilmiş. Əgər Qafqazın bütün qəza məktəblərində Azərbaycan dili məcburi tədris fənni kimi öyrədilirdisə, erməni dili ermənilərin Rusiyanın müstəmləkə siyasətinə dövlətinə “xidmətləri”, yəni yerli, aborogen xalqa xəyanəti müqabilində yalnız erməni şagirdlərin öyrənməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 2001-ci ildə “Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti” adlı proqram xarakterli strateji əhəmiyyətli əsərində qeyd edildiyi kimi “XIX əsrdən başlanan mürəkkəb ictimai-siyasi proseslərin gedişi Azərbaycan cəmiyyətində əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxardı, yeni mühitdə formalaşan görkəmli ictimai və siyasi xadimlərimiz əsrin çağırışı və tələblərinə layiqincə cavab verməyə qadir oldular” (5, 14).

Monoqrafiyanın III Fəslində maraqlı tarixi-pedaqoji araşdırmalarla diqqəti cəlb edir. Naxçıvanda göstərilən dövrdə fəaliyyətdə olan və o vaxtlar “rus-tatar” adı ilə tanınan Azərbaycan oğlan və qız məktəbləri yeni prizmadan, yəni sovet pedaqoji-tarixçi postulatlarından kənar üslubda araşdırılır. Göstərilir ki, görkəmli Azərbaycan maarifçisi Məmməd Tağı Sidqinin “Üsuli-cədid” maarifçi tendensiyasının Naxçıvanda ilk qaranquşlarından olan Ordubadda “Əxtər” (Ulduz) məktəbi, sonralar isə Naxçıvanda “Məktəbi-tərbiyə”ni təsis etməsi ənənəvi Şərqi və müasir Avropa təhsil məkanlarını özündə birləşdirən yeni tipli təhsil müəssisəsinin əsasını qoymaqla tamamlandı. Böyük türk-müsəlman maarifçisi İsmayıl bəy Qaspirinskinin əsasını qoyduğu “Üsuli-cədid” təhsil ənənəsi Azərbaycanın digər bölgələri kimi Naxçıvanda davam etdirildi.

Bu paralellərin monoqrafiyada yetərinə verilməsi xüsusilə təqdirə layiqdir. Monoqrafiya vətənimizin bu şanlı diyarının hələ Çar Rusiyası dövründə məktəb və pedaqoji fikrimizin yeni oriyentasiyaya daxil olma prosesinin geniş mənzərəsini yaratmaqla XX əsrin əvvəllərindəki Naxçıvan ictimai-pedaqoji mühitinin formalaşmasını, xüsusilə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin nəticəsi olan Muxtariyyatın ilk illərində təhsilin yenidən qurulması məsələlərini də əks etdirmişdir. Nəticədə tədqiqat əsərində bu dövr ziyalılarımızın və qabaqcıl müəllimlərin ictimai-pedaqoji düşüncəni inkişaf etdirərək yeni tipli ictimai-pedaqoji hərəkata çevirmək sahəsindəki mücadilələri öyrənilmiş, bu böyük epoxa təhlil edilərək “Azərbaycan davası” adlı milli mücadilədə Naxçıvan maarifçi-ziyalılarının müstəsna xidmətləri aydınlaşdırılmışdır.

Ümumiyyətlə, Çar Rusiyası dövrü bölgələrimizdə milli məktəb və təhsil tariximizin yeni səpkidə, dövrümüzün tələbləri səviyyəsində araşdırılmasının sosial-sifariş olduğunu, bu günkü erməni təxribatlarına tutarlı cavab kontekstində nə qədər əhəmiyyət qazandığını qeyd etməklə, müəllifə bu vacib elmi-pedaqoji tədqiqatlarında uğurlar arzu edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov H. M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi, Bakı, Təhsil, 2006
2. Mollayev İ. A. Azərbaycan pedaqoji fikrinə dair metodik göstəriş, Bakı, ADPI, 1990
3. Rzayev V. M. XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində İrəvan və Naxçıvanda məscid məktəbləri və mədrəsələr, Naxçıvan, Əcəmi, 2017
4. Rzayev V.M. Naxçıvanda məktəb və pedaqoji fikir (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri), Naxçıvan, Əcəmi, 2018
5. Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin yeni, 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti Naxçıvan, İctimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal, 2002, № 7

РЕЗЮМЕ**Гасан Байрамов****СЕРЬЕЗНЫЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ТРУД К ИСТОРИИ ШКОЛЬНОЙ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ В РЕГИОНАХ АЗЕРБАЙДЖАНА**

В статье научно анализируется монография доцента кафедры Педагогика и психология Нахчыванского Государственного Университета «Школа и педагогическая мысль в Нахчыване» (XIX век и начала XX века), обосновывается значимость труда для истории нашего образования и педагогической мысли. Подчеркивается мысль, что монография является исследованием национальной школы и истории нашего образования в Нахчыване в период царской России (XIX век и начала XX века) в новом аспекте, на уровне современного периода, достойным вкладом социальным заказам нашего суверенного государства. Рецензируемый труд может считаться успешным примером для дальнейших исследований в данном содержательном направлении.

ABSTRACT**Hasan Bayramov****PROFOUND RESEARCH WORK ON THE HISTORY OF SCHOOL AND PEDAGOGICAL THOUGHT IN THE REGIONS OF AZERBAIJAN**

The article scientifically analyzes the monograph “School and Pedagogical thought in Nakhchivan (XIX century and early XX century)” written by the associate professor of the Chair of Pedagogy and Psychology of Nakhchivan State University and substantiates the importance of the work for the history of our education and pedagogical thought. It is emphasized that the monograph is a study of the national school and the history of our education in Nakhchivan during the period of Tsarist Russia (the XIX century and the beginning of the XX century) in a new aspect, at the level of the modern period, and a worthy contribution to the social orders of our sovereign state. The work can be considered as a successful example for further research in this field.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

ZƏRİFƏ ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

UOT:374

İNTELLEKT VƏ ƏQLİ İNKİŞAF HAQQINDA BƏZİ MÜLAHİZƏLƏR**Açar sözlər:** *intellekt, əqli inkişaf, determenist, fiziki və psixi parametrlər, mücərrəd əməliyyat***Keywords:** *intellect, mental development, determinant, physical and mental parameters, abstract operation***Ключевые слова:** *интеллект, психическое развитие, детерминанта, физические и психические параметры, абстрактная операция*

“İntellekt” ingilis sözü olub ilk dəfə elmə XIX əsrin sonlarında F.Halton tərəfindən gətirilmişdir (Halton ingilis antropoloqu olmuşdur). Ç.Darvinin elmi axtarışlarını təsiri altında o, digər fizioloji proseslər kimi psixi hadisələr və insanlar arasındakı fərdi fərqlərə də varislik-irsiyyət nöqtəyi nəzərindən yanaşmışdır. F.Haltona qədər varislik və irsi keçmə ancaq əqli cəhətdən geri qalanlara, nöqsanlılara və bir sıra xəstəliklərə aid edilirdisə, Halton onu bütün psixi proseslərə, xüsusən də intellektual inkişafa da aid etdi. Həm də sübut etməyə çalışdı ki, irsi amillər intellektin bütün səviyyələrində-dahilik, istedadlılıq, orta və aşağı səviyyələrində də mühüm rol oynayır. F.Halton intellektin irsiyyət nəzəriyyəsini determinist əsaslarla işləmişdir, lakin burada tərbiyənin, təlimin rolu ya nəzərə alınmamış və yaxud da ikinci dərəcəli vasitə, amil hesab edilmişdir.

Haltonun bu nəzəriyyəsi o dövrdə intellektin inkişafı ilə məşğul olanların işini on illərlə qabaqlamış, həmçinin onun ölçülməsi metodologiyasının müəyyən edilməsinə də müsbət təsir göstərmişdir. İntellektin ölçülməsi sahəsində ilk testlərin yaradıcıları olan A.Bine, C.Kettel, L.Termen və başqaları intellektin inkişafı şərtlərindən asılı olmayaraq onun xüsusiyyətlərinin ölçülməsi qaydalarını irəli sürmüşlər. F.Haltondan sonra intellektin inkişafı problemi yeni əhəmiyyət kəsb etdi. Bununla yanaşı onun xidməti ondan ibarət oldu ki, o, insanın psixoloji xüsusiyyətlərinin, xüsusilə də intellektual əlamətlərinin eksperimental yolla araşdırılması, ölçülməsi tədqiq edilə bilinməsi ideyasını yaydı. 1882-ci ildə Halton Londonda kiçik bir laboratoriya yaratdı. Bu laboratoriyada hər adam pulla öz bədəninin həm fiziki (boyu, əzələ gücü və s.), həm də psixi parametrlərini, əsasən də, həssaslığı, sürəti, hafizəsi, hərəkəti funksiyalarını yoxlatdırdı. F.Halton həmçinin müqayisəli anlayışların əlaqələrini, əlamətlərini müəyyən etməyin, ölçməyin prosedura qaydalarını da irəli sürdü. O, insana obyektiv metodlarla öyrənilə bilən müxtəlif bədən və psixi əlamətlərin vəhdəti, təkrar olunmaz fərdi xüsusiyyətli tam bir bütöv kimi baxdı və yanaşdı.

Bu yanaşma intellektin psixoloji diaqnostikasının müəyyən edilməsinin inkişafında prinsipial əhəmiyyət kəsb etdi. İntellektin zehni bacarıq, istedad kimi əsaslı anlaşılması, qəbul edilməsi konkretlik tələb etdi, suallara məsələnin mahiyyətini təbiətini xarici təzahürünü əks etdirən cavab vermək tələbi yarandı. Bu məsələ müasir dövrə qədər də tam həllini tapmamışdır. Alimlərin intellekt haqqında fikirləri o qədər müxtəlifləşdi ki, 1921-ci ildə «Pedaqoji psixologiya jurnalı» (Amerikada nəşr olunan) intellektin mahiyyətini izah etmək üçün psixologiya sahəsində aparıcı ideyalara malik olan 14 alimə müraciət etdi. Müxtəlif bir-biri ilə əlaqəsi olmayan cavablar alındı. Bir qrup alimlər intellekti bioloji amil kimi (C.Petersona görə «nəzarət və tənzimləmənin bioloji mexanizmi») izah etdilər, digərləri intellekti psixoloji xüsusiyyət kimi inkar edirdilər, «problemin həlli üçün ilk məlumat almağa aid fərziyyə» kimi qiymətləndirirdilər (A.Pressi). XX əsrdə- intellektin mahiyyətinə aid aşağıdakı yanaşmalar olmuşdur:

- a) öyrənmə bacarığı (A.Bine, Ç.Spirmen, S.Kolvin, Q.Vudrou və b;
- b) mücərrədləşdirmə əməliyyatları aparma bacarıqları (I.Termen, R.Tomdayk, C.Peterson);
- c) yeni şəraitə uyğunlaşma bacarıqları (V.Ştem, L.Terstoun, E.klapared, J.Piaje).

İntellektin öyrənmə bacarığı kimi izahı (dərk edilməsi) müxtəlif canlı varlıqların təlimlə öyrədilməsinə əsaslanan zoopsixologiyada da yayılmışdır. B.Skinner, R.Torndayk, A.Bittermanın tədqiqatlarında üzə çıxarılmışdır ki, onurğalılarda müxtəlif növlərinin təlimi bir formada olur, bu da onların öyrənmə qabiliyyətlərinin oxşarlığı eyni intellektual səviyyəli olması qənaətinə gəlməyə imkan verir. XX əsrin bir sıra psixoloqları intellekti öyrənmə bacarığı kimi qəbul etmişlər. A.Bine və G.Spirmen intellektlə öyrənmə bacarığını faktlar əsasında sübut edərək eyniləşdirmişlər. V.Xenton intellekti insanların biliklərə yiyələnmə bacarıqlarının ölçü vasitəsi hesab etmişdir. V.Diabron intellekti təlimdə real inkişaf ölçüsü hesab etmişdir. İntellekti öyrənmə, təlim bacarığı hesab edən müasir psixoloqlar intellekt göstəricilərini özündə əks etdirən təlim, öyrənmə sürətli ölçülər kimi müəyyən hesab etməyə çalışdılar. Bu kriteriyaların öyrənmə sürəti ola bilməsini çox alimlər inkar etdi, qəbul etmədilər.

R.Snou və E.Yelou belə hesab edirdilər ki, intellekt fərqlərini biliklərə yiyələnmə sürəti fərqləri kimi qəbul etmək düzgün deyil, əsassızdır, çünki təlim, öyrənmə sürəti bir sıra faktorlardan da asılıdır (tapşırığın tipi hər tapşırığın daxili komponentləri, təlim üsulları, öyrənilənlərin maraqları və s.). İntellekt fərqləri sürət fərqlərindən çoxdur. Təlimdə intellekt kriteriyalarına keyfiyyətə onun yüngüllüyü və ötürmə keçirmə bacarığı daha əsaslı təsir edir. Bu konsepsiyayı, nəzəriyyəni C.Xant və D.Ferqyuson müdafiə etmişlər. Onların fikrincə intellektual bacarıqlar özünü bir tapşırığın həllini ona uyğun olan başqa bir tapşırığın həllinə keçirə bilmək bacarığı və vərdişlərində göstərir, bürüzə verir. Müasir psixologiyada öyrənmə bacarıqlarında təzahür edən intellekt daha mürəkkəb şəkildə xarakterizə edilir. Bu təkcə bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə qabiliyyəti olmayıb, həm də tapşırıqların həlli proqramının işlənilməsi, öyrənilmişlərin-mənimsənilmişlərin yeni şəraitə keçirilməsi, tətbiqi bacarığıdır. İntellektin təlim alma, mənimsəmə, biliklərə yiyələnmə bacarığı olma ideyasını bütün psixoloqlar qəbul etmədi. Belə ki, təlim fəaliyyəti insan həyatının müəyyən mərhələsinə qədər davam edir (uşaqlıq, yeniyetməlik, gənclik). Yaşlı insanların intellekti isə müxtəlif problemlərin müvəffəqiyyətli həllində özünü göstərir (peşə, sənət). Bu isə həmişə təlim fəaliyyəti ilə bağlı olmur, təlim fəaliyyətinin müvəffəqiyyətindən asılı olmur. Məsələn; görkəmli alim Enşteyn həm məktəbdə, həm də Sürixdə Politeknik universitetində pis oxumuşdur. Belə bir sual meydana çıxır ki, öyrənməyə qabiliyyətin ümumi faktorları mövcuddurmu? Səkkiz amerikalı aliminin tədqiqatını analiz edən A.Flammer onlardan ancaq birinin tədqiqatında ümumi faktor tapmışdır. K.Rablik isə müəyyən etmişdir ki, müxtəlif tip tapşırıqların mənimsənilmə müvəffəqiyyəti müqayisəli münasibətdə 0, 1 ilə 0, 2-i arasında dəyişir.

Yuxarıda söylənilənlərdən belə nəticə çıxarmaq olar: təlim özündə mürəkkəb fəaliyyətləri birləşdirir, ona görə də onun müvəffəqiyyəti təkcə intellekt səviyyəsindən deyil, həmçinin çoxlu digər faktorlardan da asılıdır. Bu faktorlar içərisində öyrənənin həm öz psixoloji-daxili keyfiyyətləri (motivləri, xarakter əlaməti və s.), həm də öyrənənə xarici münasibətlərin (təlim metodları, təhsil müəssisələrinin tipləri və s.) təsiri də əhəmiyyətli rol oynayır. Ona görə də təlim müvəffəqiyyəti ilə intellekti eyniləşdirmək olmaz. İntellektə başqa bir yanaşma onu mücərrəd münasibət və simvollar əməliyyatları bacarığı kimi qiymətləndirməkdir. Bu fikri XX əsrin əvvəllərində L.Termen, Stenford-Bine, C.Peterson irəli sürmüşlər. R.Tornday iddia etmişdir ki, intellekt mücərrəd təfəkkürdən asılıdır və problemin həlli zamanı mücərrəd əlamətlərə və əməliyyatlara istinad etmədə özünü göstərir. Bu nəzəriyyə intellekti hərəkəti və qavrayış sahəsindən təcrid edərək intellektual qabiliyyətlərin sərhəddini məhdudlaşdırır. Bundan başqa geniş şəkildə yayılmış təcridi intellekt üçün mücərrəd əməliyyatlar heç də həmişə (vacib və məcburi deyildir) lazım olunur. Uzun müddət intellekt yeni şəraitə uyğunlaşma bacarığı kimi qəbul edilmişdir. V.Ştern onu təfəkkürü məqsədə uyğun tətbiq etmə, yeni cavablara uyğunlaşdırma bacarığı kimi qiymətləndirmişdir.

XX əsrin əvvəllərində R.Trimen onu intellektual məqsəd və vasitələrin müvəffəqiyyəti üçün uyğunlaşdırılması, həmçinin bütöv dünya əşyalarına, şəxsiyyətə, ideyalara tənzimlənmiş, tarazlaşdırılmış reaksiyalar münasibətlər hesab etmişdir. Bu nəzəriyyəni R.Pinter, L.Terstoun, E.Klapared, J.Piaje də müdafiə etmişdir. XX əsrin 70-ci illərində intellektə kompüter proqramı kimi yanaşıldı. H.Hardner bu barədə demişdir: «Ümumiyyətlə intellekti neyron mexanizmi və ya kompüter sistemi kimi daxili və xarici informasiyalara genetik proqramlaşdırılmış münasibətlər kimi müəyyən etmək olar. Burada psixoloqlar məsələ həlli zamanı insan fikrinin gedişi ilə kompüter hesablamaları arasında analogiya (oxşarlıq) tapmağa çalışırdılar. Psixoloqlardan A.Censen, E.Xant, R.Sternberq, Y.Saymon bu nəzəriyyəni müdafiə edirdilər. Y.Saymon intellektin mahiyyətini çox mürəkkəb məntiqi məsələlərin şahmatvari həllində informasiyalı proseslərin öyrənilməsi yolu ilə izah etməyə çalışmışdır. A.Nyuellə birlikdə o, bu cür tapşırıqları kompüter üçün modelləşdirmişdir. Sonra isə o, bir çox alimlərlə birlikdə (R.Qlezer, C.Lapkin, A.Lesqold) yüksək komponent səviyyəli problemlərin həllini tədqiq etmişdir. Məsələn; tibbi diaqnozun qoyulması müxtəlif fiziki vəzifələrin icrası və s. R.Sternberq informasiyalı proseslərin axınına oxşar və seriyalı mürəkkəb fikri tapşırıqların yerinə yetirilməsində öyrənmişdir. Onun fikrincə elə xarakterik cəhət tapmaq lazımdır ki, bunları informasiya üzərində tətbiq etməklə onu başqalarından daha səmərəli etsin. O, fərdləri ənənəvi test tapşırıqlarının icrası zamanı onların intellektual prosesi vəziyyətini və strategiyasını üzə çıxaran xüsusi tapşırıqlar işləyib hazırlamışdır. Özünün bu texnikasını o, "komponent analizlər" adlandırmışdır. O, özünün "triarxik" adlanan nəzəriyyəsini belə ifadə etmişdir: «intellekti əqli özünü tənziometmə növü öz həyat quruluşunun məqsədyönlü idarə edilməsi qaydaları kimi müəyyən etmək və ya adlandırmaq olar». Əqli özünü tənziometmə üç əsas əlaməti əhatə edir: ətraf aləmə uyğunlaşma; ətraf aləmə təsirin yeni seleksiyaları; ətraf aləmin formalaşdırılması. Uyğunlaşma insanın mühitə öyrəşməsidir, seleksiya fərdin uyğunlaşdığı mühitin seçməsi, formalaşdırma-ətraf mühitin insanın istəyinə uyğun olaraq yenidən qurmasıdır. Beləliklə, insan mühitə, həyata müxtəlif üsullarla təsir edə bilir, bu zaman intellektin universal komponentlərindən istifadə edir. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: 1) metakomponentlər məqsədli komponentlər planlaşdırmanı təmin edən nəzarət və problemin həllini qiymətləndirmə prosesləri; 2) icra komponentləri (metakomponent komandasının icrası üçün lazım olan aşağı həddlərdən istifadə prosesi); 3) biliklərə yiyələnmə komponentləri (problemi həll etmək üsullarının öyrənilməsi prosesi). İnsan problemi həll edərkən bütün komponentlər hər qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olurlar. Problemlər elmi yeniliyin əgər ə fərqlənir, insanlar isə yeni tapşırığın

və situasiyanın həlli bacarıqları ilə fərqlənirlər. R.Sternberqə görə insanların tapşırıqların icrası bacarıqlarına görə fərqlənməsi biliklərin avtomatlaşma səviyyəsindən asılıdır. Belə ki, daha intellektual şəxslər biliklərə yiyələnmə, məlumat almada və onların avtomatlaşdırılmasında daha fəal, qabiliyyətli və bacarıqlıdırlar. R.Sternberq nəzəriyyəsi son zamanlar intellekt haqqında söylənilmiş məşhur nəzəriyyədir. Bu nəzəriyyədə intellektə söziün əsl mənasında insanı ətraf aləmə uyğunlaşdırən məlumatlanma sistemi kimi baxılır. Qeyd etmək lazımdır ki, psixoloqlar təkcə intellektin üzə çıxarılmasının yeni parametrlərin müəyyən etməmişlər, həm də bu parametrlər üzrə fərqli fərqlərin yeni faktorlarını üzə çıxardılar. Bu isə intellektin səmərəliliyini gələcək fəaliyyət proseslərində təmin edən istiqamətverici amildir. Qeyd etmək lazımdır ki, intellektə biliklərə yiyələnmə (məlumatlanma) baxımından yanaşmanın nöqsanları da mövcuddur. Problemin elmi cəhətdən həlli yüksək elmi insanın bir sıra şəxsi xüsusiyyətlərinin müsbət həllinə imkan vermir, (emosiyalar, motivlər, quraşdırma və s.). Şəxsi xüsusiyyətlərin təşkilatçısı tədqiqatçının məlumatlanması, informasiyaları qəbul etməsi zamanı təhlil edilmir. Bununla bərabər intellektin informasiyalara yiyələnmə nəzəriyyəsi həm də onun uyğunlaşmasını müəyyən edir. İntellektin uyğunlaşma xüsusiyyətlərinin göstəriciləri o sahədəki araşdırmaları birləşdirir. R.Sternberqin redaktəsi ilə çap edilmiş monoqrafiyada müəlliflər «intellekt» terminini müxtəlif üsul və vasitələrlə izah etsələr də hamı onu «davranışın məqsədyönlü uyğunlaşması» ilə əlaqələndirmişdir. İntellektin uyğunlaşma xarakteri onun funksional mahiyyəti kimi yayılmışdır. Lakin intellektə istifadə vəzifələrinin (funksiyaların) göstərilməsi onun mahiyyətinə uyğun izah edilmir. Bu prosesə xüsusi olaraq aşağıdakı, aydınlaşdırmaları vermək olar: 1.Y.Spenser onunu həyata uyğunlaşma xüsusiyyətlərini irqi fərqlərə görə izah edirdi. 2.V.Ştern uyğunlaşmanı məqsədə müvafiq fəaliyyət adlandırmışdır. 3.G.Spirmen uyğunlaşmaya mövcud şəraitdə səmərəli fəaliyyət həqiqətin dərk edilməsi kimi baxırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, «uyğunlaşma» anlayışının geniş şərhindən ondan intellektin mahiyyətinin müəyyən etmə vasitəsi kimi istifadəsinin imkanını azaldır. Qeyd etmək lazımdır ki, intellektin çoxlu sayda tərfi mövcuddur. Demək olar ki, bu problemin hər tədqiqatçısı intellekt haqqında xüsusi təsəvvürə malikdir. Bu isə Q.Qardnerə belə fikri söyləmə imkanını verdi: «intellekt-belə anlayışdır : biz ondan o qədər çox istifadə etmişik ki, onun mahiyyət ölçən mövcud ola bilən və ya ola bilməyən reallıq kimi mövcudluğuna inanmışıq. İspan filosofu Yelaya görə intellekt ideyası təsviri alətdir, mücərrədləşdirmədir, ancaq reallıq deyildir. Hərçənd ki, bunun arxasında müxtəlif intellektual əməliyyatların, icra etmənin ölçülməsi gizlənilir.

İntellektin quruluşu(struktur) haqqında nəzəriyyələr

Artıq XX əsrin əvvəllərində psixoloqlar müəyyən etdilər ki, intellekt məhdudlaşdırılmış, izolə edilmiş, dəyişməz, konstant faktor olmayıb, müxtəlif, dəyişkən, çoxsaylı bacarıqların vəhdətindən ibarətdir. İntellektin quruluşunu müəyyən etmək üçün ilk zamanlar-ona beynin xəritəsinin əksi kimi baxıldı və buna istinad edildi. R.Sternberq nəzəriyyəsinə görə intellekt beynin «coğrafi modelidir». Fransa Halla görə başın, beynin müxtəlif quruluşlu sahələrinə uyğun olaraq ayrı-ayrı insanlarda müxtəlif qabiliyyət və bacarıqlı olurlar. Odur ki, intellekt fərdin başının beyninin qabarıq xəritəsinin əksindən ibarətdir. XX əsr psixoloqlarına intellekti öyrənmək üçün ayrı-ayrı intellektual qabiliyyətlərin və bacarıqların inkişafını təmin edən beynin daxili sahələrinin sxeminə diqqət yetirmək lazım oldu. Bu baxış və nəzəriyyələr intellektin analitik-faktiki əsasını təşkil edir. Bu intellektin quruluşunun iyerarxik modelinin ilk tipidir. İerarxik quruluşu (aşağı mərhələlərin yuxarı mərhələlərə tabe olma qaydaları iyerarx) intellektin ingilis tədqiqatçıları tez-tez irəli sürdülər, amerikan tədqiqatçıları isə dəlil-sübutlu, faktorlu modelin eyni səviyyəli tipinə daha çox üstünlük verirdilər. İntellektin quruluşu haqqında ilk təsəvvürləri ingilis alimi G.Spirmen irəli sürmüşdür. İntellektual testlərin statistik göstəricilərinə əsaslanaraq o, xüsusiyyətlərin təşkilinin iki faktorlu nəzəriyyəsinə irəli sürdü. Bu nəzəriyyə ilk gündən sübut etdi ki, bütün intellektual fəaliyyət özündə fəaliyyət növünə xas olan həm əsas aparıcı həm də bununla paralel çoxlu əlavə spesifik faktorları birləşdirir. Testlər arasındakı müqayisəli anlayışların bir-birinə müsbət nisbəti (münasibəti) aparıcı faktorların səviyyəsi ilə izah edilir. Onlar aparıcı, əsas-general faktorlarla nə qədər çox təchiz edilsələr aralarındakı korrelyasiya (müqayisə anlayışı, əlaqəli münasibət) bir o qədər yüksək olar. Əlavə spesifik faktorların iştirakı isə korrelyasiyanı aşağı salır. Çünki, əsas-general faktorların arxasında «ümumi əqli enerji» durur. Müxtəlif spesifik faktorların növləri isə onun mexanizmini əks etdirir, bu əks etmə mexanizminə isə enerji sərf edilir. G.Spirmen izah edirdi ki, iki faktorlu nəzəriyyə dəqiqləşdirmə tələb edir. Müqayisəli fəaliyyət üçün oxşarlıq kifayət etdiyi halda, müəyyən dərəcədə onların korrelyasiyası təkcə aparıcı faktorun nəticəsi ilə izah edilə bilməz. Ona görə də general (onlar əsas-aparıcı) və faktorla yanaşı, onların heç birinə bənzəməyən «aralıq tipli» faktorlar da mövcuddur. Bu faktor fəaliyyətin müəyyən sahəsinə aid olub qruplaşdırılmış faktorlar adlanır. G.Spirmen nəzəriyyəsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o, intellektin sadələşmiş, birtərəfli qabiliyyət bacarıq olması fikrini aradan qaldırdı, onu ayrı-ayrı bacarıqların məcmusu kimi öyrənilməsinə irəli sürdü. Müxtəlif test tapşırıqlarının müvəffəqiyyətli həllinin faktorlu analizini isə bu sistemin açarı hesab etdi. Faktın özü analiz bacarıqlarından psixi hadisələrin qarşılıqlı əlaqəsinə keçmə Spirmen konsepsiyasının əsasını təşkil edir. Amerika psixologiyasında belə bir ideya yayılmışdır ki, müxtəlif testlərdə hər birinin xüsusi yeri və çəkisi olan faktorlar qrupu intellektual xüsusiyyətlərin strukturunu təşkil edir. Qruplaşdırılmış faktorlar üzrə tədqiqatların stimulu kimi T.Kellinin «İnsan ağılının döngələri» məqaləsi

çıxış etdi. T.Kelli əsas faktorlar kimi aşağıdakıları irəli sürmüşdü: 1) məkan münasibətləri fəaliyyəti; 2) rəqəmli kəmiyyətli fəaliyyət; 3) verbal materiallı fəaliyyət 4) hafizə 5) sürət (verbal-şifahi). Çoxfaktorlu nəzəriyyənin görkəmli nümayəndələrindən biri də L.Terstoun olmuşdur. O, ilk «aqli bacarıqlar» adlandırdığı 12 faktor müəyyən etmişdir. Bunlardan aşağıdakılar həm təcrübi həm, nəzəri həm də başqa psixoloqlar tərəfindən qəbul edilmişdir: sözlü anlamaq (anlayış); nitqin tezliyi; məkan; əlaqəli hafizə və yaddaş; qavrama sürəti; induksiya. Psixoloqlar koqnitiv faktorları da sistemləşdirməyə cəhd etmişlər. Bunu ilk dəfə R.Kettel sistemləşdirməyə çalışmışdır. İlk baxışda onun nəzəriyyəsi G.Spirmen və L.Terstounun nəzəriyyələrinin sintezi kimi görünürdü. Belə ki, Spirmen kimi o da əsas general faktorların vacibliyini qəbul etmiş, Terstoun kimi isə faktorlar qrupu tərtib etmişdir. Onun intellekti təhlili ilk koqnitiv (elmi) bacarıqların üzə çıxarılmasından başlamışdır. O, müxtəlif test naborlarının nəticələrinin faktorlu təhlilini sınaqdan keçirərək bir neçə ilkin qabiliyyət, bacarıqlar müəyyən etmişdir. L.Terstoun ilk bacarıqları və onların ayrı-ayrı yoxlananlarda fərdi fərqlərini təsvir etmişdirsə, Kettel üçün bunlar aralıq məqsədi daşımışdır. O, öz-özlüyündə ilk bacarıqları nisbətən az tədqiq və izah etmişdir. Kettel müxtəlif ilk bacarıqlarla yüklənmiş testləri seçmiş, bunlardan II dərəcəli faktorları müəyyən etmək, seçmək üçün əsas kimi istifadə etmişdir. Bu isə ona yoxlanılanlar arasındakı fərdi fərqləri daha çox mücərrəd və ümumi əlamətlərinə görə ayırma, fərqləndirmə imkanı verdi. Kettel ilkin bacarıqların 17 nümunəsini müəyyən etdi: 1) verbal-şifahi; 2) hesablı-saylı; 3) məkanlı; 4) qavrama sürətli; 5) sürətin qapanması (görməklə tanıma); 6) induktiv təfəkkürlü; 7) deduktiv təfəkkürlü; 8) əlaqəli yaddasaxlama; 9) mexaniki bilik və vərdişləri; 10) sözlü sürətli; 11) fikri ustalıq elastikli; 12) qavrama ustalıq elastikliyi; 13) orijinallıq 14) psixomotor əlaqələndirmə, uyğunlaşdırma koordinasiya; 15) əl cəldliyi, çevikliyi; 16) musiqi eşitmə qabiliyyəti və ritm, ton həssaslığı 17) yamsılama vərdişləri (naviki kopirovaniya). O təkrar faktorlu (səbəbli, vasitəli) analiz apararaq ikinci dərəcəli (amillər) faktorları ayırdı seçdi (5-ə qədər). Bu (amillər) faktorlar içərisində kristallaşdırılmış (billurlaşdırılmış) və flyuidləşmiş intellektləri qəbul etmişdir (flyuid-guya bədənindən və ya başqa bir şeydən nəşə alan, şüalanan psixi cərəyan). Flyuid intellekt ifadəli (obrazlı), real materiallar (şeylər) üzərində icra olunaraq yuxarıda sadalanan və onlara bənzər testlərlə ölçülür. Sübut edildi ki, bu cür testlər mədəniyyətin təsirindən azaddır. Billurlaşmış intellekt təlimliliyi, məsələn; «lüğətli test», «anlayışların ümumiləşdirilməsi» kimi məktəb biliklərini diaqnozlaşdırın şifahi testlərlə ölçülür. Bu isə mədəniyyətdən və problemin həlli təcrübəsindən asılıdır. XX əsrin 30-40-cı illərində F.Vernon özündən əvvəlkilərə bənzəyən iki faktorlar (amillər) qrupu yaratdı-verbal-təhsilli və təcrübi- mexaniki. Bunlarda daha dar, konkret və incə faktorlar (amillər, səbəblər) müəyyən edildi: Verbal-təhsilli bacarıqlara o, şifahi saylı (çislovoy) və bir sıra başqa faktorları; Təcrübi-mexaniki bacarıqlara isə texniki məlumatlanma, məkan anlayışları, əl əməyi vərdişləri və s. faktorları aid etdi.

İntellektin və onun quruluşu haqqında həmçinin C. Hilford, R. Seqer, R.Meyli, H.Hardner kimi görkəmli psixoloqlar da maraqlı fikirlər söyləmişlər. Bunların hamısını bir məqalədə şərh etmək mümkün deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xalq Təhsili sistemində Psixoloji xidmət haqqında əsasnamə, B. 1999
2. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri, B. "Pedaqogika", 2004
3. Əmrəhli L.Ş. "Psixoloji xidmətin əsasları". I kitab. B. 2006
4. Həmzəyev M.Ə. "Pedaqoji psixologiya". B. 2006
5. İsmayılov N.B. "Psixiatriya". B.1991
6. Çələbiyev N.Z. "Təhsil sistemində psixoloji xidmət". II hissə. B. 2009
7. Əlizadə Ə.Ə. "İstedadlı uşaqlar, Psixopedaqoji məsələlər". B.2005
8. Bayramov Ə. S. "Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji məsələləri". B. 1981
9. Погов Е.И. Настольная книга практического психолога. М. 2002
10. Ильин Е.И. Психомоторная организация человека. С- П. 2002
11. Еремкин А. Школа одаренности Тайны рождения гениев. М. 2003
12. Немов Р.С. Психология. Книга 3. Психодиагностика. М. 2003
13. Психологическая диагностика под ред. К.М. Гуревича. М. 1979

ABSTRACT

This article analyzes The views of Western and American scientists about the essence and structure of the intellect. This article analyzes The views of Western and American scientists about the essence and structure of the intellect. This approach was of paramount importance in the development of the psychological diagnosis of the intellect. Intellect's understanding of the intellect as a talent, talent demanded concrete, and there was a demand for answers to the questions reflecting the essence of the matter with its external appearance.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

XƏFAYƏT ƏLİYEVƏ

*Naxçıvan Dövlət Universiteti**aliyevaxafayat@gmail.com*

UOT: 821.512.161

MÖVLANA YARADICILIĞINDA QADINA MÜNASİBƏT PROBLEMİ**Açar sözlər:** *Mövlana, qadın, əxlaq, mənəvi saflıq, qısqançlıq, ideal insan***Keywords:** *Rumi, woman, morality, spiritual purity, jealousy, ideal personality***Ключевые слова:** *Руми, женщина, нравственность, духовная чистота, ревность, идеальная личность*

Tarixlər boyu dastanlara, romanlara mövzu olmuş, istər sevgi, istər nifrəti özündə əks etdirən, qadın-kəşi münasibətləri hər zaman öz aktuallığını qorumuşdur. Hazırda bu barədə müasir dövr psixoloq yazarlar bu sehirlə və bir o qədər də mürəkkəb münasibətlərə müxtəlif aspektlərdən yanaşaraq, ən kiçik incəliklərinə qədər tədqiq etmiş, araşdırmış qələmə almışlar.

Qadın-kəşi münasibətlərində əxlaqi keyfiyyətlər, sevgi məfhumu ilə yanaşı, həm də ailədə hörmətə əsaslanan humanist münasibətlərin qurulmasına dair yerli və xarici mətbuatda xeyli əsərlər, məqalələr yazılmışdır.

Dinimiz İslamda qadına verilən dəyər hər bir kəsə məlumdur. Ancaq peyğəmbər aşiqi Mövlananın isə qadına, qadın-kəşi münasibətləri təmsalında ailəyə aid öz düşüncə süzğəcindən keçirib əsərlərində əks etdirdiyi fərqli fikirlər mövcuddur. O, Məsnəvi əsərində kəşinin qadına göstərməli olduğu rəftar, qayğı barəsindəki fikirləri, həmçinin “Fiha ma fihi” əsəri yenə kəşinin qadınına olan sevgisi, qısqançlığı fərqli yanaşmada yer almışdır. Bunlar haqda araşdırma aparmaq həm məsuliyyət, həm də həssaslıq istəyir. Məsuliyyətlidir, ona görə ki, Mövlana qadına bəzən “yaradıcı”, bəzən isə onu göz yaşlarından kəşiyə qarşı tələ kimi istifadə edən məxluq kimi təsvir etmişdir. Necə ki deyir: Qadın ərinin sərt və hiddətli görünəcə aqlamağa başladı. Belə ki, aqlamaq qadınların tələsidir [1, s.105].

“Qadın haqq nurudur, sevgili deyil. Qadın sanki yaradıcıdır, yaradılmış deyil”[2, s.131]. Burada Mövlana qadını yüksək pilləyə qaldırmış, onu Allahın yer üzərindəki təcəlli etdiyi sifət kimi dəyərləndirmişdir. Mövlananın söhbətlərindəki məsləhətlərdə “Qurani Kərim”dəki aylərə müraciət etmişdir. Məsələn; onun “Allah qadını kəşi onunla sakitləşsin, kəşiyə yoldaş olsun deyə yaratmışdır”. Bu fikirlərə Quranda “Sizi tək bir nəfərdən (Adəmdən) xəlq edən və onunla ünsiyyət etmək (sakit, rahat omaq) üçün özündən (qabırğasından) zövcəsini (Havvanı) yaradan odur” (Araf sürəsi 189 ayə) ayəsi ilə üst-üstə düşür.

Əslində Mövlananın dindar qadınlara münasibəti həmişə yaxşı olmuşdur. Mövlana qadına şiddət göstərilməsinin tərəfdarı deyildi. Ailə içində problemlərin razılılaşaraq həll olunmasını tövsiyə etmişdir.

Mövlanaya görə, kəşi və qadın hər zaman anlayışla, qarşılıqlı inam və mərhəmətlə həyatlarını davam etdirməlidirlər. Onun yazdıqlarından görünür ki, Mövlana kəşidə qısqançlığı xoş qarşılamamış, hətta əxlaqında qüsurlu olan qadına qarşı belə kəşinin səbrli olmasını söyləmişdir. “Gecə-gündüz dalaşaraq bir qadının xasiyyətini gözəlləşdirmək istəyirsən. Onun pislərini özünlə təmizləyirsən. Özünü onunla təmizlənen, onu özünlə təmizləməndən daha yaxşıdır. Sən onun vasitəsilə yaxşılaş, gözəlləş. Ona doğru ol. İmkansız olsa belə onun dediyi şeyləri qəbul et. “Qısqançlıq hər nə qədər kəşiyə xas olsa da, bu hissələrdən uzaq ol, o başqa kəşiləri sənə tərifləsə də qısqanma; çünki səndəki təcəssüm edən yaxşı xüsusiyyətlərlə yenə səndə pis xüsusiyyətlər meydana gələr”[2, səh.139]. Buradakı fikirlərə diqqət yetirdikdə Mövlananın münasibətlərə başqa formada yanaşdığını, məhz insanın mənəviyyatını saflaşdırmaq üçün nələrdən keçməsi gərəkli olduğunu söylədiyini görürük. Təbii ki, bu fikirlər yaşadığımız cəmiyyət üçün olduqca çətin və qəbul edilməz düşüncələrdir. Bu düşüncələrin əks tapdığı misralara “Fihi ma fihi” əsərində çox qarşılaşırıq. Mövlanaya görə, qısqançlıq kəşiyə xas xüsusiyyətlərdən olsa da o dərinləşdikcə kəşidə daha pis xüsusiyyətlər ortaya çıxarır və bu da kəşini daha çox səhvlərə və günahlara sürükləyir. Kəşi nə qədər səbrli olarsa mükafatı o qədər böyük olar. Yəni belə ki, ərəb atalar sözü ilə desək *الصبر مفتاح الفرح* (Səbr sevincin açarıdır). Bu atalar sözünə Mövlana yönümündən yanaşsaq burdakı sevinc Allahın mükafatı kimi nəzərdə tutulur. Bu insanı mənəvi saflığa aparən bir yoldur.

Mövlanaya görə, kəşi qadını nə qədər bağlı saxlasa onun özünü göstərmək həvəsi bir o qədər çox olar. Həmçinin başqalarının da ona marağı artar [2, s.142]. Qadını məhrumiyyətdə saxlamaqla heç nə əldə etmək olmaz. Əgər qadın xasiyyətə yaxşıdırsa qadağalar olsa da olmasa da o yenə də öz təmiz huyuna görə davranar. Hz.Pirin (Mövlananın) başqa bir düşüncəsi də o idi ki, əgər başına pis şeylərin gəlməsini istəmirsənsə özün mütləq pisləklərdən uzaq omalı, öz əxlaqını təmiz saxlamalısan. Əgər öz xanımını qısqanıb, ona qadağalar qoyub başqasının namusuna pis nəzərdə olursansa sən ənəxlaqsız insansan və mütləq həyat bunun cəzasını özünə qaytarar.

Qısqançlığa təbii ki, birtəfli mövqə kimi də baxılmamalıdır. Bəzi qızlarımız və ya qadınlarımız sevdikləri oğlan (yaxud kəşi) tərəfindən qısqanılmasını istəyirlər. Belə deyirlər ki, qısqançlıq dünyanın ən zərif, ən parlaq

duygularından biri olan sevgi ilə qoşa yaranıb, qoşa yaşayır. Qısqanılmayan məhəbbəti güclü məhəbbət saymırlar. Hazırda bir çox alimlər qısqanclığın səbəblərini axtarır, onu doğuran bioloji, psixoloji və intim amilləri meydana çıxarmağa çalışırlar. Onlar qeyd edirlər ki, qısqanclıq emosional-psixoloji haldır. İnsanların bütün həyat prosesləri və fizioloji xüsusiyyətləri heyvanlar aləminin təkamülü nəticəsində yaranmışsa, onların psixoloji prosesləri də bu təkamülün məhsuludur. Buna elmdə “zoopsixologiya” deyilir. Məlum olduğu kimi, qısqanclıq yalnız insanlara məxsus deyil, heyvanlara və quşlara, başqa canlılara da məxsusdur.

Məhəbbət aləmində qısqanclıq yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müxtəlif formalarda təzahür edilir. Bir qısqanclıq var ki, qısqanılan qızın (qadının) xoşuna gəlir, onu da mələhətləndirir, sevindirir, ürəkləndirir. Bu qısqanclıq inamsızlıqla yox, qarşılıqlı etimadla sıx əlaqədə olan qısqanclıqdır. Belə qısqanclıq sevənlərin qəlbində məhəbbəti ülviləşdirir, dərinləşdirir, onların arasındakı münasibətlərin daha da möhkəmlənməsinə, bül-lurlaşmasına səbəb olur. Bu cür qısqanclığı xoşlayan qızlar (qadınlar) onun həyatını zəhərleyən, məhəbbətini puç edən, mənliliyini xırdalayan qısqanclığa rast gəlsəydi, yəqin ki, qısqanclığı xoş və müsbət bir hal kimi təsəvvür etməzdilər. Ümumiyyətlə, qısqanclıq məhəbbətin ən yaxın yol yoldaşı olduğu kimi, onun qəddar da düşmənidir.

Mövlana həmçinin, qadını ağıllı, zərif, gözəl, bəzən də hiyləgər varlıq kimi təsvir etmişdir. Məsnəvidə yazılır: Hz. Peyğəmbər buyurdu ki: “Qadın aqıl və arif olanlara çox şiddətli olaraq qələbə çalar. Yenə qadınlara cahillər qalib gələrlər. Çünki, cahil olanlar sərt və hiddətli xasiyyətlilərdir”[1, s.107]. Buradan belə aydın olur ki, kişinin arif olanı yüksək keyfiyyətlərə malik olduğundan o, qadına məğlub deyil, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi mənəviyyatını saflaşdıraraq Allahın mükafatına (sevgisinə) layiq olmaq üçün özünü ali səviyyəyə çatdırmışdır. Qadının məğlub olduğu kişilər isə daha çox cəhalət girdabında yaşayanlardır ki, onlar hələ də o ali həddə çatmamış və qadın üzərində hökmranlığı kişiliyin əsası hesab edənlerdir.

Rumi zərif məxluq olan qadınları atəşə, kişiləri isə suya bənzətmişdir. Düşünsək ki, su atəşi söndürür deməli qadına qalibsən. Əgər su atəşin üzərində qaynayarsa buxarlanır. O zaman içdən içə o məxluqa məğlubsan. Zülm və cəfası bizim üçün tələ olan nazı və gileyi bizi ram edən bir dilbər, öz günahını bilirsə və üzr istəyirsə üzrü qəbul etməmək olarmı?[1, s.106].

Mövlananın Məsnəvisi başdan başa demək olar ki, ərflə-arvad arasındakı münasibətlər, onların bir-birinə olan vəfasından, xəyanətindən ibrətəməz şəkildə bəhs edən hekayələr külliyyətidir. Onların arasındakı istər sevgi, istərsə də kasıblıq və ehtiyac ucbatından yaranan məsələlərdə kişilərin qadınlara göstərdiyi münasibət, qadınların ağlaması, yalvarması və s. kimi xüsusiyyətlər təsvir edilmişdir. Bu hekayələrdə Mövlana qadını çox vaxt ən ali həddə çatdırmış, bəzənsə çox kəskin ifadələrlə tənqid etmiş, onlardan hiyləgər, ipə sapa yatmayan varlıq kimi bəhs etmişdir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, insan yaradılışca digər canlılardan fərqlidir. Dünyada heyvanlar, həşəratlar, bitkilər hamısı tez bir zamanda təkamülünü tamamlayır. İnsan isə həm uzun həm də şüurlu yol keçdiyindən onun yaşamının ayrı bir mənası var. İnsan bu həddə inkişaf və həyat yolu keçməyə idi yəqin ki, indi nə Mövlana, nə onun kimi düşüncə sahibləri, nə də onların əsərlərindəki təsvir olunan ideal insan ona çatmaq üçün keçirilməsi gərəkli şüurlu yol bu tərzdə təsvir olunmazdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Məsnəvi (Tərcümə edən Tahirul -Mevlevi), İstanbul: 2013, 1029 səh.
2. Fihi Ma Fih (Mevlananın konuşma söhbətləri, Çeviren Cemal Aydın), İstanbul: 2015, 376 səh.
3. Mövlana Cəlaləddin Rumi, Eşq pərvanəsi (Tərcümə edən Muxtər Cəfərov), Bakı: Nurlar, 2013, 264 səh.

ABSTRACT

Kafayat Aliyeva

PROBLEM ON ATTITUDE TO THE WOMEN IN THE MOVLANA ACTIVITY

In the article opinions on the attitudes to the men, name in Jalaleddin Rumi's works have been investigated. It is noted, mutual understanding, patience in man-woman relationships are main criterious. Woman are winners and losers on men. But men are seemingly winners and intuitively losers. In the family men's jealousy is disagreeable. If men want to achieve spiritual purity. They must avoid jealousy. As well as, in the article mutual understanding and men's responsibility has been analysed.

РЕЗЮМЕ

Хафаят Алиева

ПРОБЛЕМЫ ОТНОШЕНИЯ К ЖЕНЩИНАМ В ТВОРЧЕСТВЕ МЕВЛАНЫ

В статье мысли о женщине и мужчине, также об их взаимоотношении в произведениях Джалаладдина Руми стали предметом настоящего исследования. Отмечено, что основным критерием в отношениях женщин и мужчин являются взаимопонимание и терпение. По мнению Мевланы, женщины и мужчины являются победителями и побежденными во взаимоотношениях друг к другу. При этом противопоставляются сущность и форма, внешность. В итоге победителем следует считать женщин. Ревность человека не приветствуется в семье. Если человек хочет обрести духовную чистоту, этого чувства следует избегать. Кроме того, в статье также анализируется дух взаимопонимания двух противоположных полов и воспринимаемая ответственность мужчины.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor H.Həşimli

UOT:373

**“AZƏRBAYCAN MƏKTƏBİ” JURNALININ SƏLƏFLƏRİNDƏ
TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİNİN QOYULUŞU**

Açar sözlər: *təhsil sistemi, müəfəkkir, formalaşdırmaq*

Key words: *education system, thinker, toform.*

Ключевые слова: *система образования, мыслитель, формирование*

Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir tarixini, tərbiyə məsələlərini öyrənən mütəxəssislər çatışmırdı. Həm də qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq çətin idi. 20-ci illərdə təhsilin məzmunu və xarakteri üç dəfə dəyişikliyə məruz qalmışdı. Bu illərdə tədris planı, pərakəndə və systemsiz yaradıcılıq axtarıqları aparılırdı. 30-cu illərin əvvəllərində təhsilin yeni məzmunu elmi biliklərinin sisteminin mənimsənilməsinə ön plana çəkirdi. XX əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda yeni tipli məktəblərin, o cümlədən tədris ana dilində olan ibtidai məktəblərin təşkili tərbiyə işinin tamamilə yenidən qurulmasını tələb edirdi. 20-ci illərdə təhsilin məzmunu və xarakteri üç dəfə (1920, 1923, 1926) ciddi dəyişikliyə məruz qalmış, tədris planı tez-tez yeniləşdirilmişdir. Elmi biliklərin sistemli mənimsənilməsi, şagirdləri elementar elmi biliklərlə silahlandırmaq zərurəti yaratmışdı. Bir qədər sonra şəhər, kənd yeddiillik və ibtidai məktəblər üçün ayrıca tədris planları tərtib edildi. Tərbiyə işinin yeni məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq forma, məzmun və metodların müəyyənləşdirilməsi xalq maarifi orqanları tərəfindən qarşıya qoyulan vəzifələrə, həmçinin pedaqoji fikir sahəsində irəli sürülən ideyaların reallaşdırılmasına ehtiyac duyulurdu. Rəsmi dövlət sənədlərində köhnə məktəbin qalıqları ilə mübarizə ön plana çəkilirdi. Məsələ o qədər ciddi qoyulurdu ki, köhnə məktəbin müsbət cəhətlərinin atılması zərurətə çevrilirdi. Məsələnin çətinliyi bir də onda idi ki, pedaqoji irsin həyatiliyinin sınaqdan keçirilməsi təcrübəsi yox idi. Vəzifə isə başqa cür dururdu: pedaqoqların bir neçə nəslinin əməyi, məktəb və pedaqogika elmi sahəsində qazanılan təcrübə qayğı ilə qorunmalı və ondan istifadə edilməli idi. Buraya onu əlavə etmək lazım gəlir ki, yeni təhsil quruculuğunda çalışanların çoxu köhnə məktəbdə işləmiş, orda yetişmiş şəxslər idi. Həm də istifadə olunan irsin içərisində öz tərəvətini itirməyən pedaqoji irsin özü və ya da necə deyirlər qalıqları vardı. Belə məsələlərə indi də müsbət yanaşırlar. Problemin həllinə ibtidai siniflərdən başlamaq lazım gəlirdi. Bununla əlaqədar o dövrün pedaqoji təmayüllü mətbuatında 20-ci illərdən başlayaraq tərbiyə məsələsinə dair müxtəlif səpkidə məqalələr yazılır, pedaqoji nəzəriyyələrə münasibət bildirilir, yeni dövrün tələblərinə uyğun fikirlər söylənirdi.

Ötən əsrin 20-ci illərində Azərbaycanda sovet məktəbinin təşkili təlim-tərbiyə işinin yeni məqsəd və vəzifələrini, məzmun və üsullarının müəyyənləşdirilməsini tələb edirdi. Yeni ictimai-siyasi şərait təhsil tarixinə də təsir göstərirdi. Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında xalqımızın taleyönlü məsələlərindən sayılan təhsil sahəsində ciddi dəyişikliklər baş verirdi. Bunların həlli isə, pedaqogika elminin üzərinə düşürdü. Ona görə də məktəb həyatının yenidən qurulması müxtəlif fikir və ideyalar, nəzəriyyə və konsepsiyalar yaratdı. Bu sahədə Azərbaycan pedaqoqları da fəallıq göstərərək tərbiyənin nəzəri əsaslarının işlənilməsinə qoşuldular. “Yeni məktəb” jurnalında yazılırdı ki, maarif sisteminə şəkllən və daxilən baş verən böyük dəyişikliklər həm də “təlim və tərbiyənin forma, sistem, metod və sairəsində axtarılmalıdır. Burada əsas qayə bir də o idi ki, zəhmətkeşlərin mənafeyi nəzərə alınmalıdır” (“Yeni məktəb”, 1927, №9-10).

Lakin sonrakı illərdə yeni pedaqoqlar, o cümlədən Uşinski, Dobrolyubov, Belinski və b. Həqiqətən qiymətli pedaqoji nəzəriyyələr yaratmışlar. Yaşadıqları dövrün təsiri altında məhdud qalan bu nəzəriyyələrdə bu günə qədər əhəmiyyətini itirməmiş bir sıra zəngin və dəyərli fikirlər vardır ki, bunları dərinlən öyrənmək, təlim-tərbiyə prosesində istifadə etmək pedaqogika elminin qarşısında dururdu. Qazanılmış qabaqcıl təcrübə nəzəriyyəsi də mövcud nəzəriyyəni yeni müddəalarla zənginləşdirirdi.

Yeni tərbiyə nəzəriyyəsi ilk növbədə alim-pedaqoqların diqqət mərkəzində dururdu. 20-30-cu illərdən başlayaraq tərbiyə nəzəriyyəsinə dair tədqiqatların aparılmasına diqqət çoxaldı. Onların böyük əksəriyyəti əxlaq tərbiyəsinin müxtəlif kateqoriyalarına həsr edilmişdir. “Şagirdlərdə nəzakət tərbiyəsi” (M.Məmmədov), “Azərbaycan məktəblərində promotor beynəlmiləliyi” (Y.Talıbov), “Şagirdlərdə düzlük və doğruluq tərbiyəsi” (S.Quliyev), “Kiçik məktəblilərin sovet həmvətənpərvərliyi tərbiyəsi” (R.Hüseynov), “İbtidai məktəb yaşlı şagirdlərin əxlaq tərbiyəsində şəxsi nümunənin rolu” (H.Əhmədov), “Əxlaqi mövzuda müsahibələrin keçirilməsi” (A.Kərimov) və s. Də yeni tərbiyə məsələsində az istifadə olunmurdu.

Azərbaycan pedaqoqlarına məlum idi ki, ayrı-ayrı ölkələrdə ictimai, iqtisadi və siyasi quruluşun müxtəlifliyi ilə əlaqədar bir-birindən fərqli pedaqoji qurumlar yaranmışdır. Azərbaycan pedaqoqları təhsil sistemlərini və pedaqoji fikirləri öyrənməyə və oradakı mütərəqqi cəhətlərdən istifadə etməyə çalışırlar. Bu, təqdirəlayiq bir ənənədir. Praqmatizm pedaqogikası, ekzistensializm pedaqogikası, pedaqoji futurologiya və başqa cərəyanlar da bu qəbildəndir. Bu cərəyanlar olduğu kimi qəbul edilməsə də onun rəasional toxumundan Azərbaycan pedaqoqları da istifadə etmişlər. Məsələn, praqmatizm pedaqogikasının əsasını qoyan Con Dyui, Vilyan Kilpatrikin (ABŞ nəzəriyyələrinə görə həyatda məktəblinin iştirakını təmin etmək, uşaqların marağına diqqət yetirmək və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq), tərbiyələndirici təlimə üstünlük vermək, təhsildə şagirdlərin marağına nail olmaq kimi başlıca xüsusiyyətləri nəzərə almamaq olmaz. Lakin bunlara da çox zaman birtərəfli yanaşılırdı. İllər sonra bu məsələləri yekunlaşdıran Azərbaycan alimi M.Ə. Muradxanovun “Respublikamızda tərbiyə nəzəriyyəsi sahəsində aparılan tədqiqat işlərinin vəziyyəti və perspektivləri” adlı çox ümumiləşmiş yazısı gənc tədqiqatçılar üçün “geniş” yol açmışdır. Bu materiallar isə pedaqogikanın tarixi və nəzəri problemlərinin öyrənilməsi və təbliğinin sahəyə salınmasına kömək edirdi, eyni zamanda o illərdə baş verən nəzəri fikirlərə aydınlıq gətirirdi.

Təlim-tərbiyə nəzəriyyəsi həmişə pedaqogika elminin əsas məqsəd və obyektlərindən biri olmuşdur. Çünki təlim və tərbiyə nəzəriyyəsi bir-biri ilə sıx əlaqədardır. Bununla yanaşı “Tərbiyəni təlimdən fərqləndirən özünəməxsus prinsipləri və üsulları vardır ki, bunlar pedaqogikanın tərbiyə nəzəriyyəsində öyrənilir”.

20-ci illərin ortalarından etibarən tərbiyə məsələləri yeni ictimai quruluşun tələblərinə müvafiq olaraq, dəyərləndirilirdi. “Yeni məktəb”də deyilirdi: “Tərbiyə işləri bu gün bütün məktəb işlərimizin əsası olmalıdır” (“Yeni məktəb” jurnalı, 1928, №10).

Bütün bunlar pedaqoqların qarşısında mühüm vəzifələr qoyurdu. Burada Azərbaycanda pedaqoji fikrin dərinədən öyrənilməsi ilə yanaşı dünya, o cümlədən Şərqi və rus klassik pedaqoji fikrinin tədqiqi və təbliği də başlıca məsələlərdən idi.

“Yeni məktəb” və “Müəllimə kömək” jurnallarının əhatə etdiyi 1924-1941-ci illərdə Azərbaycanda tərbiyə nəzəriyyəsinin, izahının ağır yükünü Azərbaycan pedaqoqları B.B. Komarovski, Mikayıl Rəhimli, N. Maqarık, Veysəl Mustafayev, Əhməd Seyidov, Saleh Xəlilov, Əhməd Seyidov və Seyfulla Şamilov çəkirdilər. Onlar müxtəlif mətbuat orqanlarında çıxış edirdilər. Nəzəriyyə və tərbiyənin vəhdətinə dair fikirlər söylənir, mövcud nəzəri problemlərə istiqamət verilir. Bu müddətdə pedaqoji diskussiyalarda da tutarlı sözləri məhz onlar söyləyirdilər. Düzdür, həmin illərdə pedaqoqların ayrı-ayrı pedaqoji nəzəriyyələrə verdikləri qiymət bəzən birtərəfli olurdu. Lakin zaman yeni araşdırmalara imkan verirdi, əsas məsələləri düzgün qiymətləndirmək sahəsində təşəbbüslər az da olsa, olurdu. Bütün bunlar isə düzgün nəzəriyyənin müəyyənləşdirilməsinə yol açır. Bunun üçün yerli araşdırmalara ciddi ehtiyac duyulurdu. Təsədüfi deyildir ki, K.D. Uşinski insanı hərtərəfli tərbiyə etmək üçün onu hərtərəfli öyrətməyi tövsiyə edirdi. Görkəmli psixoloq S.A. Rubinşteyn deyirdi ki, “uşaqları tərbiyə edə-edə və öyrədə-öyrədə öyrənmək lazımdır ki, onları öyrənə-öyrənə tərbiyə edək və öyrədək”. Hər şeydən əvvəl, nəzərə almaq lazımdır ki, tərbiyə böyüməkdə olan nəslin şəxsiyyətinin formalaşması prosesinin idarə olunmasından çox asılıdır. Tərbiyə prosesində tərbiyəçi daim inkişaf edən, keyfiyyətə dəyişən uşaqlarla işləməli olur. Ona görə də, tərbiyə prosesinin uğurlu təşkili üçün tərbiyə olunanların yaş və fərdi xüsusiyyətləri öyrənilməli, tərbiyə prosesində hər an nəzərə alınmalıdır.

Aydındır ki, pedaqoji fikirlərdə vahidlik yox idi. Məsələyə münasibətdə müxtəlif yanaşmalar mövcud idi. Mübahisələr də bu məsələlər ətrafında qızıqsırdı. Aydındır ki, pedaqogika elmi pedaqoji tədqiqatlar əsasında inkişaf edir, yeni-yeni müddəalarla zənginləşir. Məsələlərə münasibətdə fikirlər haçalansa da, bir məsələ aydın idi ki, tərbiyə insan şəxsiyyətinin məqsədyönlü formalaşması və inkişafı prosesinin nəticəsidir. Bunlar özünü məqalələrdə də göstərirdi. “Yeni məktəb” jurnalında (1928, №10) “Tədris və tərbiyədə nəzəri qism” adlı məqaləsində M. Rəhimli bu fikirlərə aydınlıq gətirməyə çalışır, məktəbdə ictimai-siyasi tərbiyə məsələlərinin şərhinə cəhd edirdi. O yazırdı ki, “zəhmət məktəbində vətəndaşlar elə tərbiyələndirici hazırlanmalıdırlar ki, onlar yeni qurumda olduqca mütəşəkkil surətdə iştirak edə bilsinlər. Yeni məktəb gənc nəsilədən yeni həyatımız üçün cəsur, qiymətli mübarizələr və bacarıqlı qurucular hazırlamalı idilər”. Müəllif yazırdı ki, məktəbdə aparılan işlər istər forma, istərsə də məzmunca uşaqların yaşına və düşüncəsinə müvafiq olmalıdır.

Məqalədə şüurlu əməyin tərbiyəsinə də toxunulur. Orada deyilir: “Məktəbdə bütün tərbiyə işləri mühit və hazırlıq vəziyyəti düşünmək üzərində qurulur. Bəzi pedaqoqların vəziyyəti düzgün qiymətləndirməməsi də tənqid olunurdu”. “Məktəbin tərbiyəvi və təşkilati təsiri” məqaləsində göstərilirdi ki, bizim məktəbin məqsədi camaata sağlam, iş sevən, üzü gülər, faydalı, camaat arasında öz mövqeyini tanıyan, cari hadisələri düşünən yeni cəmiyyəti qura bilən məhərdətli bir üzv yaratmaq və tərbiyə etməkdir (“Yeni məktəb”, 1928, №10).

Görülən tədbirlər məktəbdə təlim-tərbiyə işlərinin həm ümumi istiqamətini, həm də əsas məzmununu müəyyənləşdirmək üçün möhkəm nəzəri əsaslar yaradırdı. 1922-ci ildə qəbul edilən məktəb əsasnaməsi bir çox tərbiyə məsələlərinin nisbətən düzgün həllini təklif edirdi. Məktəblərdə rast gəlinən mürəkəb nəzəri və praktik məsələlər məktəbin tərbiyə işlərinin məzmun və üsullarını təkmilləşdirilməsini tələb edir. “Yeni

məktəb” jurnalının 1927-ci il 4-cü nömrəsində “özünüidarə işləri necə qurulmuşdur” adlı məqalədə şagirdlər arasında aparılan konkret tərbiyəvi işlərdən bəhs edilirdi. Məqalə çox rəğbətlə qarşılanmışdı. Ali məktəblərin professor-müəllim heyəti də tərbiyəvi məsələlərdə fəallıq göstərirdilər. Həqiqətən, A.O.Makovelski, A.M.Ammosov, B.B.Komarovski, P.P.Fridolin kimi rus alimləri, M.R.Əfəndiyev, F.Melikov, S.Hüseynov, A.Ş.Talıbzadə, F.Rzabəyli, H.Mahmudbəyov, X.Kələntərli, həmçinin Pənah Qasimov, Azad Əliyev, Üzeyir Hacıbəyli, Camo Cəbrayılbəyli, Şəfiqə xanım Əfəndiyeva, Badi Səba Köçərli, Zəhra xanım Şahtaxtinskaya, Əhməd Zəkuzadə kimi alimlər pedaqogika sahəsində böyük səy və fədakarlıqla çalışırdılar.

Bu dövrdə tərbiyənin nəzəri məsələləri M.Quliyev, F.Ağazadə, H.Mahmudbəyli, İ.Qasmlı, H.Əşrəf, M.Hüseynzadə, H.Ağalar, V.Dilbazi, M.Rəhimli kimi görkəmli pedaqoqlar tərəfindən işlənib hazırlanı və məktəb təcrübəsində tətbiq olunurdu. Qeyd etmək lazımdır ki, bu illərdə şagirdlərlə tərbiyəvi işlər məktəblərdə aparıcı xətt təşkil edir. Bu da hər şeydən əvvəl dövrün səciyyəvi xüsusiyyətləri keçid dövrünün ziddiyyətləri ilə bağlı idi. (“Azərbaycan məktəbi”, 1987)”

Azərbaycan pedaqoqu S.M.Qənizadənin nəzəriyyəsinə şəxsiyyətin mənəvi-əxlaqi cəhətdən kamilləşməsi, yetkin əxlaqa, saf mənəviyyətə yiyələnməsi başlıca yer tutur. O məktəbə yalnız böyüməkdə olan gənc nəsə savad, elm və bilik öyrədən bir təhsil ocağı kimi deyil, həm də tərbiyə məbədi kimi baxır. O gözəl tərbiyə üçün iki mühüm amili bir-birindən ayırır: birincisi, müəllimin, valideynin və ətrafdakı ictimai mühitin böyüməkdə olan nəsə təsiri, ikincisi, onlara verilən mənəvi qida, tərbiyəvi kitablar, əsərlər, edilən söhbətlər və s. (Qənizadə S.M. “Körpə uşaqların tərbiyəsi, “Füqərə füyuzatı”, 1921, №3).

Azərbaycan mətbuatı səhifələrində dünyanın ən görkəmli pedaqoqları-korifeyləri sayılan Y.A.Komenski, J.J.Russo, Adolf Disterveq, F.F.Herbert, H.Pestolossi, R.Ouen və b. Kimi dünya şöhrətli pedaqoqların nəzəri fikirləri də oxuculara çatdırılırdı. Bununla da “Azərbaycanda təlim-tərbiyənin mühüm problemlərini həll etməkdə, yeni nəzəri fikirlər və konsepsiyalar irəli sürməkdə dünya pedaqoji fikrində Amerika, Avropa, rus pedaqoqlarına əsaslanmaq, onları öyrənmək, öz xalqına tanımaq, onu metodoloji əsas, istiqamətverici mənbə kimi qiymətləndirmək qarşıya bir məqsəd kimi qoyulurdu.

1924-1930-cu illərdə “Yeni məktəb”, 1930-1941-ci illərdə “Müəllimə kömək”, 1943-cü ildən bugünədək “Azərbaycan məktəbi” adını daşıyan bu jurnal XX əsrdə “Народное образование”, “Совет мактави” (Özbəkistan), “Народная Асвета” (Belarus), “Сколада тэховреба” (Gürcüstan), “Совет мектеби” (Tatarıstan) və başqa pedaqoji jurnallarla çiyin-çiyinə fəaliyyət göstərərək özünün bir əsrə yaxın fəaliyyəti dövründə həmişə pedaqoji fikir korifeylərinin yaradıcılığına müraciət etmiş, onları oxucularına tanımaq üçün çox dəyərli yazılar dərc etmişdir. Jurnal həmişə bu böyük ideyalarla nəfəs almışdır. Müasir dünyada mənəvi mədəniyyətin yeniləşməsi prosesi pedaqoji nəzəriyyə və pedaqogika tarixinə yeni bir nəzərlə yanaşılmasını tələb edirdi. Bunun ağırlığı isə ilk növbədə pedaqoji mətbuatın üzərinə düşürdü.

Ötən əsrdə 20-ci illərin sonu, 30-cu illərin əvvəllərində məktəbin taleyi (“məktəbin ölməsi”) ilə bağlı aparılan diskussiyalar pedaqogikada avtoriterliyin meyillərinin yaranmasını sürətləndirdi. Azərbaycanda Pedaqoqlar Cəmiyyətinin təşkili bu işi daha da qüvvətləndirdi. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları əsaslandırmağa çalışırdılar ki, əgər məktəb dövlətin bir parçasıdırsa və öləcəksə, deməli, onun orqanı olan məktəbin də “ölümü” labüddür. Yetişən nəslin tərbiyə yeri praktik həyat və birinci növbədə istehsalat olacaqdır.

Akademik M.Mehdizadə sonralar “Yeni məktəb” jurnalında bu səpkidə gedən materialları təhlil edərək yazırdı: “Şagirdlərin fəallıqlarını artırmaq, onların təşəbbüslərini inkişaf etdirmək tələbi həqiqətən mühüm bir tələb idi, lakin müəllimləri şagirdlər kollektivində “əritmək”, təlim işlərini şagirdlər kollektivinə tapşırmaq tələbi təhrifdən başqa bir şey deyildi ki, bu da o zaman “Yeni məktəb” jurnalında çox təbliğ edilən “Sərbəst tərbiyə” və “məktəbin ölməsi” nəzəriyyəsinə doğurdu. Bu cür yanlış mülahizələr, həmçinin şagird təşkilatı əsasnaməsinin yanlış müddəalarının nəticəsi idi. Bütün bunlar onunla nəticələnmişdi ki, bəzi məktəblərdə şagirdlərin müəyyən qismi özlərini müəllim kollektivinə qarşı qoyurdu, iclaslarda müəllimlərin məsələsini müzakirə edir, onlara tələblər verirdi, bilavasitə pedaqoji işlərə qarışırdı. Belə halları “sərbəst tərbiyə” və “məktəbin ölməsi” nəzəriyyəsi tərəfdarları müsbət bir hal hesab edir və şagirdlərin öz müəllimlərini öyrətməyi bacardıqlarının ifadəsi kimi qələmə verirdilər (M.Mehdizadə. Azərbaycanda sovet məktəbinin tarixinə dair xülasələr. Bakı, 1958, səh.162).

İnsanın hərtərəfli tərbiyəsində bütöv tərbiyə prosesi əsas götürülür. Burada mənəvi tərbiyə, siyasi tərbiyə, cinsi tərbiyə, hüquqi tərbiyə, fiziki tərbiyə, bədii tərbiyə, ekoloji tərbiyə, iqtisadi tərbiyə, estetik tərbiyə, etik tərbiyə və b. Deməli, uşaqları tərbiyə etmək üçün onları öyrətmək lazımdır, həm də öyrənə-öyrənə tərbiyə etmək lazımdır. Ona görə də, müəllim tərbiyə etdiyi şagirdin xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmalı, onun özündən xarakterinə uyğun olan tərbiyəvi tədbirə cəlb etməli, tərbiyəvi üsulları, tərbiyəvi tədbirin hər şagirdin xarakterinə müvafiq şəkildə tətbiq etməyi diqqətdən qaçırmamalıdır. Tərbiyə prosesində bunları bir-birindən ayrılıqda yox, vəhdətdə götürmək lazımdır. Çünki tərbiyə insan şəxsiyyətinin məqsədyönlü formalaşmasının və inkişafı prosesinin nəticəsidir. Bu halda tərbiyə insana bütün mütəşəkkil və məqsədyönlü təsirləri, o cümlədən sosial həyatın təsirlərini, tərbiyə, təhsil və təlimi özündə birləşdirir. Burada özünü tərbiyə də

uyğunlaşmalıdır. Çünki özünütərbiyə insanın məqsədyönlü və planlı şəkildə öz üzərində işlənməsi, şəxsiyyəti təkmilləşdirmə prosesidir.

Azərbaycan pedaqoji fikri Qərbin və Şərqi işıqlı ideyalarından faydalanmış, dünya klassik pedaqoqlarının irsinin Azərbaycanda yayılmasına ardıcıl səy göstərmişlər. Bu mənada ilk təşəbbüs kimi “Azərbaycan məktəbi” jurnalının sələfi olan “Müəllimə kömək” jurnalı az iş görməmişdir. Jurnal dünya pedaqoqları haqqında çox qiymətli məqalələr dərc etməklə pedaqoji fikir tariximizi xeyli zənginləşdirmişdir. “Müəllimə kömək” jurnalının ömrü az olsa da, o Qərbin pedaqoji irsi ilə öz oxucularını tanış etməkdə çox iş görmüşdür.

Müasir anlamda, tərbiyə elə qarşılıqlı fəaliyyət prosesidir ki, bu prosesdə tərbiyə anlayışlarının həyata düzgün münasibəti formalaşdırılır və tərbiyə olunanlar müvafiq dövrün qaydalarına yiyələnir və özlərini cəmiyyətin tam layiqli üzvü kimi hiss edirlər. Tərbiyənin məqsədi odur ki, insanların sözü ilə, hərəkət və düşüncəsi ilə davranışı arasında vahidlik yaradılsın, onlarda həyatda fəal mövqə tutmalarına inam və güc tərbiyə edilsin. Başqa sözlə, məktəbli şəxsiyyəti cəmiyyətin tam bərabər hüquqlu üzvü səviyyəsinə yüksəldilsin. Burada pedaqogika və psixologiyanın tələblərinin qarşıda ən zəruri məsələ kimi durmağı nəzərə alınmalıdır. Tərbiyə prosesində nəzərə alınmalıdır ki, tərbiyə böyüməkdə olan nəslin şəxsiyyətinin formalaşması prosesinin idarə olunmasından ibarətdir. Uşaqlar bu prosesdə eyni vəziyyətdə qalır, o inkişaf edir, onda keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir, o dünənki deyildir. Ayrı-ayrı yaş dövrlərində bu fərqlər müxtəlifləşir, özünəməxsus tərbiyəvi iş tələb edir. Ona görə də, tərbiyə prosesində müvəffəqiyyət qazanmaq üçün birinci növbədə tərbiyə olunanların yaş və fərdi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycanda gənc pedaqoqların yetişdiyi, pedaqoji fikrimizin tədqiq olunduğu və öyrənilməsi bir zamanda dünya pedaqoqlarının tərbiyə nəzəriyyəsi, pedaqoji fikirləri qiymətli məxəzlər kimi daha aktual səslənirdi. Bu yolla Azərbaycan pedaqoji fikri dünya korifeylərinin qabaqcıl ideyaları ilə silahlanırdı.

Pedaqoqlarımız Azərbaycan pedaqoji və metodik fikrinin görkəmli nümayəndələri olan N.Gəncəvinin, M.Füzulinin, A.Bakıxanovun, M.Ş.Vazehin, M.F.Axundovun, H.Zərdabının, S.Ə.Şirvaninin, A.O.Çernyaevskinin, Cəlil Məmmədquluzadənin, F.Köçərlinin, R.Əfəndiyevin, N.Nərimanovun, A.Şaiqın və bir çox başqalarının pedaqoji və metodiki irsinin araşdırılması, Azərbaycanda maarifin inkişaf mərhələlərinin müəyyənləşdirilməsində görülən işlərin, təlim-tərbiyənin metodoloji əsasları haqqında fikirlərinin tədqiqi və şərhini ilə yanaşı pedaqoji fikir korifeylərindən Y.A.Komenskinin, Pestalossinin, J.J.Russonun, K.D.Uşinskinin, A.S.Makarenkonun və başqalarının zəngin irsini də tədqiqat obyektinə çevirdilər. Bu tədqiqat Azərbaycanın zəngin pedaqoji irsə malik olduğunu sübut etməklə həm də pedaqoji fikrimizdə dünya pedaqoji fikir korifeylərinin irsi ilə tanış olduqlarını da təsdiq etdi. Tərbiyə nəzəriyyəsinin təbliğ etmək pedaqoji jurnallarda həmişə öz yerini tutmuşdu. M.F.Şabayeva ilə V.A.Rotenberqin “Tərbiyə haqqında nəzəriyyə” adlı məqaləsində (“Sovetskaya pedaqogika”, 1951 №5, 6) Azərbaycan pedaqoji jurnalları vasitəsilə ölkədə yayılmışdır. Bu səpkidə olan vəsaitlərin tərcüməsi və nəşri 20-ci illərdən başlayaraq sistemə hal almışdır. Görkəmli pedaqoqların metodoloji problemlərə tərbiyə nəzəriyyəsinə və didaktikanın aktual problemlərinə aid materiallardan ardıcıl istifadə edilirdi. “Yeni məktəb” kimi “Müəllimə kömək” jurnalı da bu prosesə müsbət təsir göstərirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. “Yeni məktəb” jurnalı. 1924-1930-cu illər.
2. “Müəllimə kömək” jurnalı, 1930-1941-ci illər.
3. Mehdizadə M. Ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə prosesinin təkmilləşdirilməsi yolları. B, 1982, 101 s.
4. Kərimov Y. Şagirdlərin təlim yükünün qaydaya salınması haqqında. Azərbaycan məktəbi, 1985, №6.
5. Komarovski B.B. Şura pedaqogikasında əsas inkişaf dövrləri. Maarif işçisi, 1928, №6.
6. Rüstəmov F. Azərbaycan təhsili və tərbiyə nəzəriyyəsinin inkişafı. Bakı, 2011, 134 s.
7. Muradxanov M. Tərbiyə prinsiplərinin inkişafında fikir ayrılıqları. Azərbaycan məktəbi, 1978, №1.

ABSTRACT

The article deals with theoretical issues of education in Azerbaijani education in the 20s of the XX century. At the time, these ideas were also covered in “New School” and “Teacher Assistance”. Here, as it comes to classics, reference is made to the classical educators, the Azerbaijani educators are remembered, and the changes in the program and textbooks are mentioned.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются теоретические вопросы образования в азербайджанском образовании 20-х годов XX века. В то время эти идеи также освещались в «Ени мектев» и «Муаллиме комек». Здесь, что касается классики, делается ссылка на классических педагогов, вспоминаются азербайджанские педагоги, упоминаются изменения в программе и учебниках.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

METODİKA

ƏLİ HƏSƏNOV
 ÜLVİYYƏ İSGƏNDƏROVA
 FƏRİDƏ HƏSƏNOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
 HƏSƏN HƏSƏNOV
Heydər Əliyev adına məktəb

UOT:372

MOTİVASİYA MƏRHƏLƏSİNDƏ MÜƏLLİM VƏZİFƏLƏRİNİN PROBLEMLƏRİNƏ DAİR

Açar sözlər: *Təhsil islahatı, müəllimin vəzifələri, problemlilik, məqsədyönlü, motivasiya, tədqiqat sualı, yönəldici suallar*

Key words: *Education reform, motivation, research question, directing questions*

Ключевые слова: *реформа образования, обязанность учителя, проблематика, целеустремлённый, мотивация, исследовательский вопрос, наводящие вопросы*

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikasının orta ümumtəhsil məktəblərində 2018-2019-cu tədris ilində ənənəvi metodika ilə vidalaşıldı. İndi məktəblərimiz təhsil islahatlarına uyğun olaraq dərsləri yeni metodika ilə keçirlər. Əlbəttə, təhsil proqramlarında bu belədir. Ancaq müəllimlərimizin bir qismi bu vəziyyətə uyğunlaşa bilmirlər. Ənənəvi təhsil sistemindən ayrılıb yeni təhsil sisteminə uyğunlaşmaq istəyənlər isə bəzən yeni təlim metodları ilə zəif tanış olan təhsil işçiləri tərəfindən səhv yönləndirilirlər.

Orta məktəblərdən birində olarkən biz belə bir sualla qarşılaşdıq. Dərslərdə mövzuya aid kiçik bir xülasə verilir. Təhsil işçisi mənim dərslərimi dinləmək üçün gəlmişdi. Mən dərslərdə şagirdlərə mövzu ətrafında geniş məlumatlar verdim, mövzunu müzakirə etdik, suallar verildi, qənaətləndirici cavablar alındı, şagirdlər iş vərəqləri üzərində işlədildi. Dərslərdə oturanlarla birlikdə mənim dərslərimi müzakirə edildi. Təhsil işçisi mənə qüsur tutdu ki, sən dərslərimi bir o qədər də geniş izah etməməli idin. Şagird dərslərimi özü evdə kitablardan, internetdən tapıb öyrənməlidir. Onlar müxtəlif mənbələrdən biliklər toplamalı və bacarıqlar əldə etməlidirlər.

Motivasiya mərhələsində müəllimlərin vəzifələri və digər qaranlıq məqamları nəzərə alaraq çox böyük bir aktuallıq təşkil edən elmi-nəzəri bir metodik məqalə hazırlamağı məqsədə uyğun hesab etdik.

Təhlil. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Azərbaycan Respublikası öz inkişaf xəttini, yəni bazar iqtisadiyyatı yolunu seçdi. Artıq ölkədə ümumi mülkiyyətdən xüsusi mülkiyyətə keçirilməsinə başlandı. Ölkənin sosializm prinsipləri ilə idarə edilməsi mümkün deyildi. Həmçinin bazar iqtisadiyyatı yolunu seçən ölkədə bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də islahatlar zəruriyyəti yarandı.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti H.Əliyevin 1998-ci ilin 30 mart tarixli Sərəncamı ilə təhsil sahəsində də islahatlar üzrə Dövlət Komissiyası yaradılmışdır. Komissiyanın hazırladığı "Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahatlar Proqramı" 15 iyun 1999-cu il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Bu proqram Azərbaycan Respublikasında təhsil islahatının əsasını qoydu. İslahatın həyata keçirilməsi üçün 1999-cu ilin 29 iyununda Dünya Bankının Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası arasında "İnkişaf üçün kredit haqqında" saziş imzalanmış və bu sənəd dövlət başçısının Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir (2 səh. 22). İslahatların proqramına uyğun olaraq 2007-ci ildən kurikulum islahatları tətbiq edilməyə başlandı (5 səh.58). İslahatın tətbiqi üçün ilk növbədə 5 günlük seminarlar keçirildi. Sonrakı illərdə bir həftəlik kurslar açıldı və beləliklə kadrlar hazırlanırdı (5 səh 58).

Bu islahatlar nəticəsində dilimizə, xüsusən elm, təhsil, savad öyrədilən məktəblərimizdə şagirdlərə alınma sözləridə öyrətməyə başladıq. Məsələn; standart, resurs, motivasiya, inteqrasiya və s.(7 səh.209-212).

Müəllimlərin çətinlik çəkdiyi məsələlərdən biri motivasiya prosesi, onun hissələri və ayrı -ayrı hissələrdə yerinə yetirəcəkləri vəzifələrdir. Motivasiyanı bir qrup təhsil işçiləri problemin qoyuluşu kimi qiymətləndirirlər (7 səh.209-212).

Həqiqətdə isə motivasiya adı altında dərslərin gedişinin hissələri toplanılır. Yəni, 45 dəqiqəlik dərslərin hissələrlə başa çatacağıdır. Ənənəvi metodikada bu "sınıf təşkili" (rus dilində tutulan icmallarda isə bu "orq.moment") adlanırdı. Kurikulum islahatlarında icmalların tərtibində bu məsələyə toxunulmur. Ona görə

də biz bu qənaətə gəlirik ki, icmallarda sinfin təşkili məsələsi öz əksini tapmalıdır. Bəzi ədəbiyyatlarda motivasiya prosesinə 5-10 dəqiqə vaxt verilir. Bu müddətdə müəllim sinfin təşkilini aparmalı, sinfi fəallaşdırmaq üçün qısa sual-cavab aparmalı, yeni materialın yəni, tədqiqat sualı yazılı şəkildə (elektron lövhədə) şagirdlərin nəzərinə çatdırılmalı, keçmiş materialla əks əlaqə yaradılmalı və şagirdlərin marağını artırmaq üçün yəni, onların idraki fəallığını daha da artırmaq üçün əks-əlaqə sonra isə problem situasiya yaratmalıdır və yönəldici sualları lövhədə qeyd etməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yeni təlim metodlarına aid ədəbiyyatlarda qeyd edilir ki, yeni təlim metodları ilə keçirilən dərslərdə müəllim passiv şagird isə aktivdir. Bəs motivasiyanın birinci hissəsi üçün ayrılmış 5-10 dəqiqəlik vaxtda müəllim nə etməlidir?

Qeyd edilir ki, motivasiyanın gedişində müəllim ilk növbədə problemin qoyuluşuna diqqət etməlidir. Bəs problem nədir? Problem bizim alt standartda verilmiş, yəni öyrənəcəyimiz, üzərində tədqiqat işini quracağımız mövzunun öyrənilməsi taktikasındadır.

Müəllim materialı izah etməzdən əvvəl bir neçə sual qoymalı, mövzunun öyrənilməsinin əhəmiyyətini qeyd etməli, şagirdlərdə o mövzuya aid bir açıq-tələbat yaratmalıdır. Yəni şagirdin idraki fəallığını yaratmalı, onu intensivləşdirməlidir. Şagirdlərdə elə hissə yaratmalıdır ki, onlar dərk etsinlər ki, əgər onlar bu mövzunu bilməsələr çox şey itirə bilərlər (7 səh.209-212). Bizim şagirdlərdə mövzuya aid yaratdığımız bu tələbat idrak fəallığı adlanır. Şagirdə idrak fəallığı yaratdıqdan sonra müəllim ona nəzarət etməlidir. Müəllim idrak fəallığına nəzarəti-rəhbərliyi tez yaxud da gec başlayarsa, onda müəllim dərstdən səmərəli istifadə edə bilməz və şagird heç nə əldə edə bilməz. Bu proses müəllim üçün ən çətin anlardan biri olub onun pedaqoji ustalığından asılıdır (5 səh.62).

Ənənəvi metodikada bu sinfin fəallaşdırılması kimi qəbul edilmişdir. Tədris işində çalışanlar bu prosesi problem-situasiya adlandırırlar və geniş istifadə edirlər. Əks-əlaqə yaradıldıqdan sonra müəllim yeni materiala maraq oyatmaq, şagirdlərin diqqətini tədqiqata cəlb etmək üçün problem situasiya üsulundan istifadə edirdi. Yəni qarşıya elə suallar qoyulurdu ki, şagirdlərin diqqəti dərəcə cəlb edilsin. Kurikulum islahatında isə bu yönəldici suallar kimi qeyd edilir (7 səh.209-212). Yəni problem sualın həll edilməsi üçün bir neçə istiqamətverici suallar verilir. Pedaqoji baxımdan motivasiya psixoloji amil olub şagirdin təlim (idraki) fəaliyyəti mexanizmasını hərəkətə gətirən qüvvədir. Problem şagirdin idrak fəaliyyətini artırır, yəni şagirdin düşünmə aparatını işə salır. Müəllim motivasiyanı düzgün qurubsa dərslər əsas hissəsini yerinə yetiribdir. Tədqiqat sualları və yaxud da yönəldici suallar iki prinsip əsasında qurulur (7 səh.209-212).

Problemlilik. Problem, yəni tədqiqat sualı qoyularkən burada müəllimin dərstdə şagirdlərə nə öyrədəcəyini, qarşısına qoyduğu məqsədlərə nə cür nail olacağını nəzərə almalıdır. Ənənəvi metodikada problemliliyi vəziyyət yaradırdı ki, şagird dərse yaxşı qulaq assın, izahatı diqqətlə dinləsin və müəllimin şifahi şərhindən bilik əldə etsin. Kurikulum islahatında isə problemliliyi şərait yaradılır ki, şagirdin diqqəti ancaq problemin araşdırılmasına yönəldilsin, təfəkkürü inkişaf etdirilsin, məsələnin həllinin ən qısa yol ilə tapmaq bacarıqlarına yiyələnsinlər. Ona görə də tədqiqat sualı elə seçilməlidir ki, şagirdin idrak fəaliyyəti problemin həllinə yönəlsin (7 səh.209-212).

Müəllim cari dərse hazırlaşarkən təlimin məqsədlərini müəyyən etməlidir. Onun tərtib etdiyi istər tədqiqat sualları, istərsə də yönəldici suallar bu məqsədə xidmət etməlidir.

Tədqiqat sualının qoyuluşunun ikinci tələbi **məqsədyönümlülükdür** (7 səh.209-212). Yönəldici suallar isə tədqiqat sualının reallaşmasına kömək edici olmalıdır. Tədqiqat sualı problemlilik prinsipini reallaşdırır.

Müəllimin dərslər müddətindən səmərəli istifadə etməsi üçün daha yaxşı olar ki, bu suallar videomaterial halında ekrana salınsın və müəllim tədqiqat sualını elektron lövhədə izah etsin. Hazırlanmış slaydlar üzrə müəllim geniş məlumatlar verməlidir, hansı ki, müəllimin məqsədlərində nəzərdə tutulub və təlim nəticələrində nəzərdə tutulan bacarıqları yaradacaqdır. Müəllim yeni material üzrə təlimatları qurtararkən şagirdlər hiss etmədən nəticə verməli, nəticədən sonra informasiyanın müzakirəsinə keçməlidir. Motivasiya prosesində ardıcılıq pozulmadan müzakirə üçün suallar verilməli, digər şagirdlərə təkrar etdirilməlidir. Bu sual-cavabla müəllim materialı yekunlaşdırır, yeni materialdan şagirdlərin nə səviyyədə bilik əldə etdiyini yoxladıqdan sonra müəllim bu biliklərin bacarıqlara çevirməlidir. Bunun üçün müəllim şagirdləri iş vərəqləri üzərində işlətməlidir. Bu zaman müəllim passiv mövqedən çıxış etməli, ancaq istiqamətverici olmalıdır. Ona görə də müəllim dərse hazırlaşarkən bütün bunları nəzərə almalı və dərse hazırlıqlı gəlməlidir. İş formasına uyğun olaraq əvvəlcədən iş vərəqləri hazırlamalıdır.

Tədqiqatın aparılması (15dəq). Bu metod ikili xarakter daşıyır. Birinci müəllimin yeni məlumat verməsi-izahatı kimi, ikincisi isə şagirdlərlə müstəqil işlər-şərtlər üzərində iş apararkən onların aldığıları, topladıqları biliklərin bacarıqlara çevrildiyi mərhələdəki proses nəzərdə tutulur. Bu zaman müəllim şagirdlərə tədqiqat sualı ətrafında informasiya verə bilər. Şagirdlərin müstəqil işləri zamanı müəllim nəzarətçi –

istiqamətverici – passiv, şagirdlər isə tədqiqatçı-aktiv olurlar. Bu zaman sinifdə olan şagirdlər kiçik qruplara bölünməlidir. Bizim fikrimizcə sinfin qruplara bölünməsi sentyabr ayında sinif rəhbəri tərəfindən bölünməsi daha səmərəlidir. Müəllim dərsə hazırlaşarkən dərslərin məqsədində neçə bənd hazırlayıbsa bir o qədər qrup, yaxud da bəndləri birləşdirməklə və ya bəndlərə əlavə suallar daxil etməklə iş vərəqi hazırlaya bilər. İş vərəqlərində qeyd edilən sualların çətinlik dərəcəsinə asılı olaraq müəllim tapşırığın yerinə yetirilməsi üçün vaxt təyin etməlidir.

İnformasiya mübadiləsi (10 dəq). Bu hissədə müəllim verdiyi biliklərə nəticələr çıxarır, yəni izah edilən mövzuya xülasə verir, əsas hissələri bir daha şagirdlərə xatırladır. Şagirdlərin müstəqil işləri zamanı isə şagirdlər onlara təqdim edilmiş suallar üzərində çalışırlar, işi müəyyən edilmiş vaxt ərzində hazırlayıb müəllimə təhvil verirlər. Yerinə yetirilmiş tapşırıqları müəllim toplayır və lövhədən asır.

İnformasiyanın müzakirəsi (10 dəq). Bu bölmədə müəllim şagirdlərə verilmiş informasiyanın-biliklərin bacarıqlara çevrilməsi üçün onları sual-cavab edir, tapşırıqlar üzərində çalışdırır. Bu proses o vaxtdək davam etdirilir ki, müəllim tam əmin olurki, bugünkü dərstdə şagirdlər əldə etdikləri bilikləri bacarıqlara çevirə biliblər.

Şagirdlərin müstəqil işlərində isə qruplar yerinə yetirdikləri tapşırıqların təqdimatını aparırlar. Bu zaman hər qrupdan bir nümayəndə durub yerinə yetirdikləri iş haqqında məlumat verirlər-təqdimat edirlər. Təqdimatdan sonra qruplar bir-birinin işini qiymətləndirirlər. Bu şagird özünü qiymətləndirmə adlanır. Şagird özünü qiymətləndirmədə çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər ədalətli olsunlar. Bu qiymətləndirmədən sonra müəllim qiymətləndirmə aparır. Müəllimin verdiyi qiymətlər meyar qiymətləndirmə-səviyyələri üzrə qiymətləndirmə vərəqində öz əksini tapmalıdır (7 səh.209-212).

Nəticə və ümumiləşdirmə (3 dəq). Müəllim şagirdlərin cavablarını dinləyir, yoxlayır, təhlil edir və qiymətləndirmə aparır. Qiymətləndirmə zamanı müəllim təlim nəticələrini əsas qəbul edir. Qruplarla işləyərkən qiymətlər meyar qiymət cədvəlində, fərdi iş zamanı isə qiymətlər gündəliklərdə rubrik jurnallarında yazılmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, meyar qiymətləndirmə zamanı qiymətləndirmə qruplar üzrə aparılır. Fərdi qaydada şagird öz qiymətini bilmir. Ona görə də məktəblərdə rubrik jurnalları yaradılmalı və fərdi qiymətlər verilməlidir. Bu qiymətləndirmənin aparılması üçün metodik göstərişlərdə qiymətləndirmə meyarları verilir. Məs: bizim mövzu üzrə qiymətləndirmə meyarı kimi : **a (şərhetmə, b) müqayisə** kriteriyaları nəzərdə tutulubdur. Rubrik jurnalında müəllim şagirdin adının qarşısındakı qrafada **b4** yazır. Bu o deməkdir ki, şagird həmin mövzunu müqayisə edilməsini 4 səviyyəsində bilir. Qiymətləndirmədən sonra müəllim evə tapşırıq verir.

Ev tapşırığı. Bunun üçün müəllim dərslərdə verilən fəaliyyətləri və ya özü tərtib etdiyi tapşırıqları verə bilər.

Bununla bizim dərslərimiz başa çatır. Deməli motivasiya elə dərslərin əsas gedişi mərhələsidir. Bu prosesin düzgün təşkil edilməsi dərslərin səmərəliliyini artırır və yüksək nəticələr əldə etmək olar. Yaddan çıxarmaq olmaz ki, biz müəllimik. Bizim məqsədimiz və borcumuz şagirdlərə yüksək bilik verib yüksək nəticəyə nail olmaqdır. Hansı üsuldən, vasitədən istifadə edirsənsə et, ancaq şagirdlərə daha çox bilik və bacarıqlar aşıla.

Müəllimlərin icmallarında aşağıdakı bəndlərin öz əksini tapmasını tövsiyyə edirik.

1. Standart, məzmun xətti, alt-standart (nümunə: 2, 3, 1. Dünyanın müasir siyasi xəritəsi)

2. Məqsəd, 3. İş formaları, 4. İş üsulları, 5. İntegrasiya, 6. Resurslar.
Dərslərin gedişi – Motivasiya

Tədqiqat sualı və yönəldici sualların qoyulması (8 dəq.), Tədqiqatın aparılması (15 dəq), İnformasiya mübadiləsi (7 dəq), İnformasiyanın müzakirəsi (10 dəq.), Ümumiləşdirmə və nəticə (3 dəq.), Evə tapşırıq (2 dəq.). (Vaxt bölgüsü təqribidir).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin tədris planları, 2014-2018-ci illər
2. Kurikulumların hazırlanması və tətbiqi məsələləri, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Təhsil Problemləri İnstitutu, Metodik tövsiyyə Kövsər nəşriyyatı, Bakı-2008
3. Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum), Bakı-2006
4. Orucəliyev N.B. Pedaqoji ustalığın əsasları, Bakı-2005, Nurlan nəşriyyatı
5. Həsənov Ə.M. Pedaqoli ustalığa aparın yol, Bakı-2004, 96 səh.
6. Kurikulum islahatları ilə əlaqədar seminar kursları üçün treyning materialları, Bakı-2013
7. Əli Həsənov, İsmət Həsənov. Kurikulum islahatı ilə əlaqədar coğrafiyadan icmalların tərtib edilməsi, NDU, Elmi əsərlər №-1 (82), Naxçıvan, NDU, Qeyrət-2017, səh.209-212

ABSTRACT**Ali Hasanov, Ulviyya Isgandarova
Farida Hasanova, Hasan Hasanov****ABOUT THE PROBLEMS OF TEACHERS TASKS IN THE MOTIVATION STAGE**

The article is about the problems faced by teachers during the motivation phase. It is noted that, motivation is part of the course. Teachers face a number of difficulties in building these parts. From the moment the teacher enters the class, motivation begins. First of all, the teacher should take a look at class organization, should ask a few question and answer to activate the students, should describe the topic of the lesson. That is, should write guiding questions accordingly the research question. During this process the teacher should create a counter-link and problem situation. In the second phase of the lesson, the teacher should provide extensive information about the research question, In the third part extensive result must be taken about the subject explained, Discussion of information should be held at the IV stage. That is, the question is answered around the research question, some episodes are asked from the students. At the V stage the lesson is over. The result is deducted and evaluated. At the VI stage, homework assignments are given.

It is noted that during the motivation time the teacher is active, during the independent work of student the teacher is passive.

РЕЗЮМЕ**Али Гасанов, Ульвия Игендерова
Фарида Гасанова, Гасан Гасанов****О ПРОБЛЕМАХ В ДОЛЖНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ НА СТАДИИ МОТИВАЦИИ**

В статье отмечаются проблемы с которыми учителя встречаются на стадии мотивации. Отмечается, что мотивация- это части урока. Во время построения этих частей учителя встречаются с рядом трудностей. Мотивация начинается с входа учителя в класс. В первую очередь учитель должен обратить внимание на организацию класса, с целью активизации учеников провести несколько вопросов ответов, объявить тему, на которой будет строиться урок, то есть записать исследуемый вопрос и соответствующие ему вопросы. Во время этого процесса должен создать взаимную связь, проблемную ситуацию. На втором этапе учитель даёт обширные сведения, касающиеся исследуемого вопроса. На III этапе делает обширный вывод по объясняемой теме. На IV этапе проводится обсуждение информации, то есть проводятся собеседования вокруг темы, спрашиваются у учеников некоторые эпизоды урока. На V этапе урок подтаживается, делается и оценивается вывод. На VI этапе даётся домашнее задание.

Отмечается в течении мотивации учитель активен, во время самостоятельной работы учеников пассивен.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08).

MƏTANƏT QULİYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

nicatquliyev036@gmail.com

UOT: 372.8:811.512.162

SİNTAKSİSİN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *kurikulum, sintaksis, intonasiya, nitq bacarıqları, tədris***Key words:** *curikulum, syntax, intonation, speech abilities, educational***Ключевые слова:** *куррикулум, синтаксис, интонация речевые способности, учебный*

Dövlətin inkişaf etməsi, digər dövlətlərlə rəqabətə girə bilməsi üçün təhsilin inkişafı vacib şərtidir. Ölkəmizdə təhsil sahəsində aparılan islahatlar, həyata keçirilən dövlət proqramları tədris prosesinin keyfiyyətinin daha da yaxşılaşdırılmasına münbit şərait yaradır. Təhsilin maddi bazasında, təhsil və tərbiyə işinin məzmununda, metodikasında, müəllim-şagird münasibətlərində, idarəetmədə böyük dəyişiklik baş verir. Azərbaycanda təhsil islahatının əsas prinsipləri demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, diferensiallaşdırma, fərdiləşdirmə, inteqrasiya və humanitarlaşdırma. Bunlar şagirdin, hər şeydən əvvəl, bir şəxsiyyət kimi formalaşması və hərtərəfli inkişafının həllinə yönəlmişdir. Qeyd olunanların səmərəli həlli üçün təlim prosesinə daim diqqətlə yanaşmaq, qabaqcıl dövlətlərin təcrübəsindən istifadə etmək bu gün diqqət mərkəzində duran məsələlərdəndir.

Tədris prosesində qabaqcıl pedaqoji texnologiyalardan istifadə, interaktiv təlim metodlarının tətbiqi müəllimin işini asanlaşdırmaqla bərabər, fənnə marağın artmasına, təlim prosesinin daha da inkişaf etməsinə səbəb olur. Texnologiyalardan səmərəli istifadə etməklə sistemin bütün elementlərini öyrətmək, təlim prosesini layihələşdirmək mümkündür. İnteraktiv təlim metodları, yeni pedaqoji texnologiyalar digər fənlərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilinin, o cümlədən sintaksisin tədrisi prosesində də müsbət nəticə verir. Bu vasitələr təkcə orta ümumtəhsil müəssisələrində deyil, ali məktəbdə də tətbiq edilməlidir. Təlim prosesi öyrənəndə fəallığı, məntiqi düşünməyi, ətrafdakı şeylərə və hadisələrə tənqidi yanaşmağı, müstəqil bilik almağı, fərdi inkişaf etmək bacarığını tərbiyə edir. Bir sözlə, tədris prosesində yeni pedaqoji texnologiyaları məqsədəuyğun və kompleks şəkildə tətbiq etməklə təhsilalanın hərtərəfli şəxsiyyət kimi inkişaf etməsinə, daha yüksək uğurlar qazanmağa nail olmaq mümkündür. Bu zaman məqsədə və təlimin məzmununa uyğun seçim etmək əsas şərtidir. Şəxsiyyətyönümlü-inkişafetdirici pedaqoji texnologiyalardan olan əməkdaşlıqla təlim texnologiyası, layihələr metodu ilə təlim texnologiyası, modulla təlim texnologiyası hazırda daha çox istifadə olunan texnologiyalardandır. (11, səh. 53) Təlim prosesinin keyfiyyətli təhsili təmin etməsi dövlət əhəmiyyətli bir məsələdir. Təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və bununla da XXI əsrdə ölkənin sosial, siyasi və iqtisadi tələbatlarını təmin etmək təhsil strategiyasının əsas məqsədi kimi qarşıya qoyulmuşdur. Bu gün dünyaya gələn körpələr XXI yüzilliyin dünyəvi məsələlərini həll edəcəklər, bəşəriyyəti yaşadacaqlar. Bütün bunları nəzərə alaraq ümumtəhsil məktəblərində dünya standartlarına cavab verə biləcək yeni pedaqoji və metodik yanaşmalar yer almaqdadır. Məhz son illərdə Azərbaycan cəmiyyətinin tələb və ehtiyaclarına uyğun nəticəyönümlü, yəni təhsil sistemində əldə olunması nəzərdə tutulan təlim nailiyyətlərinin nəticələr formasında qabaqcıdan müəyyən edilməsi və müvafiq nəticələrdən ibarət şəxsiyyətyönümlü təhsil sisteminin yaradılması sahəsində xeyli işlər görülmüşdür (7, 7). Təhsil bir pedaqoji kateqoriya kimi xarakterizə edildikdə iki mənə əsas götürülür: geniş, yəni şagirdin bilik, bacarıq və vərdislərə, yaxud elmi texniki-tərəqqiyə yiyələməsi və dar mənada, yəni təlim prosesinin nəticəsi olub bu prosesdə qazanılmış bilik, bacarıq və vərdislərin sistemi kimi anlaşılır. Təhsil cəmiyyətin və dövlətin mənafeyi naminə şəxsiyyətin intellektual və emosional sferalarını inkişaf etdirmək, onu həyata hazırlamaq məqsədi ilə müasir standartlara uyğun olaraq müəyyənləşdirilmiş məzmunun tədris müəssisələrində mənimsənilmə səviyyəsinin qəbul olunmuş meyarlarla yoxlanılması, qiymətləndirilməsi və hüquqi sənədlərdə təsbit olunan nəticəsidir (9, 104). Hər bir müəllim şagirdi təlim fəaliyyətinə cəlb etməyi bacarmalı, öyrənməyə sövq etməyin səmərəli yollarını axtarıb tapmalıdır. Şagirdlərə yalnız informasiyanı ötürməməli, həm də onlara biliklərin müstəqil qazanılması üçün istiqamətlər verməlidir. Müəllim şagirdlərə ən vacib təlim materialını öyrətməklə, bu prosesdə qanunauyğunluqları üzə çıxarmağı, mühüm və dərin ümumiləşdirmələr aparmağı, nəticə çıxara bilməyi, əsl tədqiqatçı olmağı öyrətmək yolunda bələdçi olmalıdır. Təlimin səmərəliliyinin artmasına, habelə təlim fəaliyyətinin yüksəldilməsinə isə ilk növbədə şagirdlərdə canlı maraq oyatmaqla, onları axtarışa sövq etməklə, tədqiqat aparmaq, müzakirələr etmək və s. kimi bacarıqlarının dərs prosesində fəallaşdırılmasını təmin etməklə nail olmaq mümkündür. Bunun üçün ilk növbədə nitq bacarıqlarının, nitq mədəniyyətinin formalaşdırılması qayğısına qalınmalıdır. İbtidai siniflərdə şagirdlərdə təlim fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsində nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi

mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İbtidai siniflərdə sintaksisin tədrisi sahəsi çox geniş deyildir. Bununla belə şagirdlər cümlə, cümlə və onun növləri, cümlə üzvləri, cümlənin baş üzvləri mübtədə, xəbər, cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri, mürəkkəb cümlə və s. anlayışlarla tanış olurlar. Cümlə anlayışının formalaşdırılmasında cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərinin tədrisi mühüm yer tutur. İbtidai sinif fənn kurikulumunda cümlə, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərinin tədrisi aşağıdakı məzmununda verilmişdir. Şagird: I sinif: 4.1.8. Cümləni tanıyır və əsas əlamətlərini sadalayır. 4.1.9. Məqsəd və intonasiyaya görə cümlələri fərqləndirir. II sinif: 4.1.6. Cümləni digər nitq vahidlərindən fərqləndirir. 4.1.7. Tələb olunan məqsəd və intonasiyaya görə cümlə qurur və müvafiq işarələrlə tamamlayır. III sinif: 4.1.6. Cümlənin formalaşmasında baş və ikinci dərəcəli üzvlərin rolunu sadə şəkildə izah edir. 4.1.7. Məqsəd və intonasiyanı dəyişməklə verilmiş cümləni müxtəlif məqamlarda işlədir. IV sinif: 4.1.6. Cümlənin düzgün qurulmasında baş və ikinci dərəcəli üzvlərin yerini dəqiq müəyyən edir. 4.1.7. Cümlə və onun növləri ilə əlaqədar kiçik təqdimatlar edir (10, 21-28). Cümlənin bu növləri fənn kurikulumuna görə “Cümlənin növləri” adı ilə ikinci sinifdən öyrənilməyə başlanır. İkinci sinif “Azərbaycan dili” dərslində yazılır: “Söz və söz birləşməsindən fərqli olaraq, cümlə müəyyən bir fikir ifadə edir. Bu fikir müxtəlif cür ifadə oluna bilər. Danışan adam cümlə vasitəsilə: 1) nə isə xəbər verə bilər; 2) nəyi isə soruşa bilər; 3) əmr və ya xahiş edə bilər. 1-ci növ cümlələr nəqli cümlə, 2-cisi sual cümləsi, 3-cüsü nida cümləsi adlanır. Nəqli cümlənin sonunda nöqtə (.), sual cümləsinin sonunda sual (?), əmr cümləsinin sonunda nida (!) işarəsi qoyulur” (5, 167). Üçüncü sinif “Azərbaycan dili” dərslində “Cümlə və onun növləri” haqqında yazılır: “Sözdən və söz birləşməsindən fərqli olaraq, cümlə bitmiş bir fikri ifadə edir. Bu fikir xəbər, sual, əmr şəklində ifadə oluna bilər. Xəbər, məlumat, vermək məqsədi ilə söylənilən cümlələr nəqli cümlə adlanır. Məlumat almaq məqsədi ilə söylənilən cümlələr sual cümləsi adlanır. Əmr, xahiş, tapşırıq ifadə edən cümlələr əmr cümləsi adlanır (6, 169)”. Fənn kurikulumuna müvafiq olaraq cümlənin bu növləri I sinifdən praktik şəkildə tədris olunur və burada nəqli, sual və nida cümlələrinin öyrənilməsi nəzərdə tutulur. Bu cümlələrin tədrisi ilə bağlı nitq inkişafı üzrə aparılan işlər sistemində, təxminən aşağıdakı məsələlərə əhəmiyyət verilməlidir. Nəqli cümlə ilə bağlı: 1) şagirdlərin nəqli cümlələr qurmaq bacarığını inkişaf etdirmək; 2) nəqli cümlələrin tələffüzü üzrə işlər;

- a) nəqli cümlələrin sonuna doğru səs tonunun alçaldılması və intonasiya ilə bitməsi;
- b) sözlər arasındakı intervalın saxlanması və cümlədə ritmik bölgülərin gözlənilməsi;
- c) məntiqi vurğulu sözün tapılması və fərqləndirici intonasiya ilə tələffüz edilməsi.

Sual cümləsi ilə bağlı:

- 1) şagirdlərin düzgün sual cümlələri qurmaq bacarıqlarını inkişaf etdirmək;
- 2) sual cümlələrinin tələffüzü üzrə işlər;
- a) ancaq intonasiya vasitəsilə düzələn sual cümlələrində son sözün son hecasındakı saitın uzadılması;
- b) ancaq intonasiya vasitəsilə düzələn sual cümlələrində məqsəddən asılı olaraq məntiqi vurğunun müəyyən sözlər üzərinə düşməsi;

c) sual əvəzlilikləri ilə əmələ gələn sual cümlələrində sual əvəzliliklərinin məntiqi vurğu altına düşməsi və fərqləndirici intonasiya ilə tələffüz edilməsi.

Əmr cümləsi ilə bağlı:

- 1) əmr cümlələrinin əmrlə yanaşı, xahiş, nəsihət, yalvarış və s. ifadə etməsi;
- 2) əmr cümlələrinin intonasiya çalarları üzərində müəyyən iş aparılması;
- 3) əmr cümlələrində bəzi əmr ədatlarından istifadə edilməsi;
- 4) əmr cümlələrinin məntiqi vurğu ilə əlaqələndirilməsi.

Nida cümləsi ilə bağlı:

- 1) şagirdlərin nida cümlələri düzəltmək, nitqlərində nida cümlələrindən istifadə etmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək;
- 2) nida cümlələrinin tələffüzü üzrə iş;
- a) ümumi şəkildə nida cümlələrinin qüvvətli tələffüz edilməsi;
- b) hissə müxtəlif növləri ilə müşayiət olunan nida cümlələrində intonasiya variantlarından düzgün istifadə edilməsi və s.

Həmin cümlələr üzərində aparılan belə əməliyyat şagirdlərə məqsəddən asılı olaraq cümlədə məntiqi vurğudan düzgün istifadə etməyin əhəmiyyətini öyrədir. Ümumiyyətlə, cümlənin bu növlərinin bölgüsü əsasında nəyin-intonasiyanın, yoxsa məqsədin durması məsələsi bir növ mübahisəli kimi görünür. Belə ki, bəzi qrammatika kitablarında bu bölgü cümlənin intonasiyaya görə növləri kimi təqdim olunmuş və bölgünün əsasında intonasiya durmuşdur. Bəzi dərslərdə isə bu bölgünün əsasında cümlədə irəli sürülən fikrin məqsədi durmuş və bölgü cümlənin məqsədə görə növlərinin adı ilə verilmişdir, həm də buraya yalnız nəqli, sual və əmr cümlələri daxil edilmişdir. Nida cümlələri bu bölgüdən çıxarılaq xüsusi cümlə növü kimi təqdim olunmuşdur. Bəzən də həmin cümlələrin bölgü əsası bir qədər genişləndirilmiş və növləri çoxaldılmışdır. Məsələn; prof. Z. Tağızadə bu bölgünü “cümlənin məqsəd və gerçəkliyə münasibət üzrə növləri” adı ilə vermiş təsdiq və inkar cümlələrini də bu bölgüyə daxil etmişdir (8, 106). Fikrimizcə, ibtidai siniflərdə bu cümlələrin bölgüsü əsasına həm məqsəd, həm də intonasiyaya qoyulmalıdır. Çünki növ bölgüsündə növün fərqləndirici əlamətləri əsas götürülür. Bu cümlələrin də fərqləndirici əlamətləri onlarda irəli sürülən fikrin məqsədi və

həmin məqsəddən doğan intonasiyadır. Əgər nəqli cümlələrdə məqsəd məlumat vermək, sual cümlələrində məqsəd soruşmaq, öyrənmək, əmr cümlələrində məqsəd təhrik etmək, vadar etməkdirsə, nida cümlələrində də məqsəd insan hissələrini ifadə etməkdir.

İkincisi, nəqli, sual və əmr cümlələrinin özlərinə məxsus ifadə vasitələri (felin xəbər şəkli, sual əvəzlilikləri, sual ədatları, felin əmr şəkli, əmr ədatları və s.) olduğu kimi nida cümlələrinin də özlərinə məxsus ifadə vasitələri vardır. Məsələn; nidalar, nidalaşan sözlər, hissini müxtəlif növlərini ifadə edən intonasiya variantları və s. Bütün bunlar onu göstərir ki, ibtidai siniflərdə cümlənin bu növlərinin hamısını cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri adı altında tədris etmək düzgündür.

Yeri gəlmişkən deməliyik ki, cümlənin bu növlərinin formalaşmasında əsas vasitələrdən biri olan intonasiya sintaksisin tədqiqat obyektini kimi hələ müfəssəl tədqiq olunmamışdır. İntonasiyanın sintaktik mahiyyəti, fikrin formalaşdırılmasındakı əhəmiyyəti, ifadə olunan fikrin məqsədi ilə ondan doğan intonasiya arasındakı vəhdət, intonasiya ilə durğu işarələri arasındakı münasibət və s. məsələlər hələ dəqiq elmi həllini tapmamışdır. İbtidai siniflərdə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərinin tədrisi ilə bağlı nitq bacarıqlarının inkişafı üzrə aparılan işlərə gəlincə, deməliyik ki, bu mövzu özlüyündə başdan-başa nitq bacarıqlarının inkişafı ilə sıx bağlıdır. Burada əsas məsələ həmin mövzunun tədrisi prosesində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək üçün daha səmərəli yollar, üsullar axtarılıb tapmaqdan ibarətdir.

Qeyd etməliyik ki, fəal/interaktiv təlim metodları optimal təlim mühiti yaratmaqla, şagirdlərin tədqiqatçılıq bacarıqlarını inkişaf etdirməklə, nəticəyönümlü standartların reallaşmasını təmin etməklə yanaşı, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növlərinin tədrisinin effektivliyini təmin edir. Ana dilini yaxşı bilmədən tədrisi bu dildə aparılan bütün digər fənləri mənimsəmək qeyri-mümkündür. Ona görə də istər orta, istər ali məktəbdə Azərbaycan dilinin incəliklərini öyrədən müəllim öz məsuliyyətini dərk etməli, işinə həssas və diqqətli yanaşmalıdır. Hər hansı bir mövzunu öyrəyərkən iki məsələ xüsusi olaraq diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Belə ki, mövzu ilə bağlı müfəssəl, əhatəli elmi biliyə malik olmaq, mövzunu mənimsətmək, məqsədə nail olmaq üçün metod, priyom, texnologiyaları düzgün seçmək, yerli-yerində istifadə etmək. Bütün bunlardan sonra isə dərslərin keyfiyyətindən və məqsədə nail olmaqdan danışıla bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Balyev H. Müasir Azərbaycan dilindən sintaksis bəhsi üzrə metodik göstəriş, Bakı, 1987
2. Həsənov M. Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları, Bakı: Maarif, 1972
3. İbtidai siniflərdə sintaksis təliminin təşkili (metodik tövsiyə), Bakı, 1988
4. İbtidai siniflərdə sintaksis tədrisinin bəzi məsələləri (metodik tövsiyə), Bakı, 1991
5. İsmayılov R., Orucova G., Xəlilov Z., Cəfərova D. Azərbaycan dili (2-ci sinif üçün dərslik). Bakı: Altun Kitab, 2009, 208 s.
6. İsmayılov R., Orucova G., və b. Azərbaycan dili (3-ci sinif üçün dərslik), Bakı: Altun Kitab, 2010, 207 s.
7. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikasının nəzəri problemləri, Bakı: Nasir, 2005
8. Tağızadə Z. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi, Bakı, 1960
9. Təhsil lüğəti, Bakı, 2011
10. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları, Bakı: Təhsil, 2008, 480s.
11. Nəzərov A. Müasir təlim texnologiyaları, Bakı, 2012

ABSTRACT

Matanat Guliyeva

IN TRAINING SYNTAX IN INITIAL CLASSES

The offer is the basic unity of mutual relation between the people, which reflect in themselves all features of language. Development of coherent speech also directly is connected to the offer, since the coherent speech is formed by communication(connection) of the offers. It is impossible to take possession of smooth, clear speech, not were able to make the multi-coloured, correct offers. During formation of concepts of the offer the large meaning(importance) has definition of creation between the offers.

РЕЗЮМЕ

Метанет Кулиева

ОБ ОБУЧЕНИИ СИНТАКСИСА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Предложение является основным единством взаимоотношений между людьми, которые отражают в себе все особенности языка. Развитие связной речи также напрямую связана с предложением, т.к. связная речь образуется путем связи предложений. Невозможно овладеть плавной, ясной речью, не умея составлять разноцветные, правильные предложения. В процессе формирования понятий предложения большое значение имеет определение создания между предложениями.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08).

UOT:372

TEKNOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ KURİKULUMDAN İSTİFADƏ

Açar sözlər: *Kurikulum, təhsil, pedaqoji, texnologiya, istehsalat, zaman, fənn, zəruri, sənəd, əlaqə, məntiq, bacarıq, səmərəli, müasir, əsas, qiymətləndirmə, yeni*

Key words: *Education, teaching, technology, manufacturing, when necessary, documents, communication skills, logical, rational, modern, main, evaluation, new subject curricula*

Ключевые слова: *Педагогические технологии, производство предметов, необходимых документов, связь, логики, умение эффективно, главное, новые, современные оценки, образования, курикулума, время*

Azərbaycan təhsil sisteminə 1990-cı ildən başlayaraq, yeni pedaqoji termin daxil olmuşdur. Bu termin kurikulum adlanır. Kurikulum latın sözü olub, hərfi mənası kurs, elm, yol və qaçış deməkdir. Tarixə nəzər salsaq görərik ki, bu sözə ilk dəfə Leydon şəhərinin universitetində rast gəlinmişdir. Daha sonra isə 1693-cü ildə Qlazqo şəhərində yerləşən universitetin sənədlərində rast gəlinir. Daha sonra yeni 1876-cı ildən etibarən bu söz bir termin kimi işlənməyə başlanmışdır. 1918-ci ildən isə bir fənn, kurikulum kimi isə ABŞ-da meydana gəlmişdir. Beləliklə, zaman keçdikcə kurikulum nəzəriyyəsi formalaşmışdır.

Kurikulum yeni təhsil modellərindən biri olub, dünyanın bir çox ölkələrində geniş miqyasda tətbiq olunmağa başlamışdır. Kurikulum sənədlərində nələr öz əksini tapır: zəruri minimum, təhsil alanların oxuması üçün qoyulan tələblər, texnologiya və birgə qiymətləndirmə məsələləri. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, qoyulan hər bir məsələ kurikulumun tərkib hissəsi kimi başa düşülməlidir. Burada hər bir məsələ bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə yaratmaqla, digərini tamamlayır və onun məntiqi davamı kimi olmalıdır. Azərbaycan Respublikasında olan və Təhsil Nazirliyinə tabe olan və olmayan məktəblərdə bu islahatları pillə-pillə aparırlar. Azərbaycan Respublikasının prezidenti, cənab İlham Heydər oğlu Əliyev bu məsələ haqqında öz fikrini aşağıdakı kimi söyləmişdir: “Bütün işlər məhz məktəbdən başlayır, təhsilə diqqət, müəllimə qayğı həmişə olmalıdır. Bütün dövlət orqanları bu tövsiyələri eşitməli və praktik həyatda bunu təmin etməlidirlər”.

Yadda saxamaq lazımdır ki, cəmiyyətimizin ehtiyac və tələbatına uyğun olaraq, bu cür təhsil sisteminin qoyulmasında, inteqrasiya, fərdiləşdirmə və humanitarlaşdırma əsas pedaqoji prinsiplər kimi nəzərə alınır.

Azərbaycanda keçirilən bu islahat Azərbaycan Hökuməti və Dünya Bankının Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası arasında bağlanmış Kredit sazişi əsasında başlayıb. Azərbaycanda kurikulum təhsil islahatları 3 mərhələdə həyata keçirilir:

- I mərhələ-1999 – 2003-cü illər arasında,
- II mərhələ-2004 – 2007-ci illər arasında,
- III mərhələ-2008-ci ili əhatə edir.

Azərbaycanda hazırlanan bu mərhələlər rəğbətlə qarşılaşdıqdan sonra daha bir mərhələnin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Beləliklə, iki bölmədən ibarət ikinci layihə hazırlanmışdır.

Azərbaycanda kurikulum hazırlanarkən 2005-ci ildə Təhsil Problemləri İnstitutunun nəzdində Kurikulum Mərkəzi yaradılmış və bu mərkəzdə yüzlərlə müəllim və təhsil işçisi iştirak etmişdir. Dəqiq desək, 23 işçi qrupun 400-ə yaxın üzvü olmuşdur. İşçi qrup tərəfindən hazırlanan sənədlər mərhələ-mərhələ “Azərbaycan müəllimi” və “Təhsil Problemləri” qəzetlərində dərc edilərək, oxucuların, bir sözlə, təhsil sahəsində işləyənlərin müzakirəsinə təqdim olunmuşdur. Bu müzakirələrin nəticəsində Təhsil Nazirliyinə minlərlə təklif göndərilmişdir. Bu təkliflərin icrasında texnologiya müəllimləri də yaxından iştirak edərək öz fikirlərini irəli sürmüşlər. Hər bir texnologiya müəllimi Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmişdir. Milli kurikulumdan hər bir dərstdə səmərəli istifadə etməyi bacarmalıdır. Burada müəllimin pedaqoji düşüncələri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, müəllim tədris etdiyi fənnin tədrisində istifadə olunacaq metod və üsulları düzgün seçməyi bacarmaqla yanaşı onun dərstdə tətbiqinə də mühüm yer ayırmalıdır. Texnologiya müəllimləri dərslər dedikləri zamanı mövzuya uyğun olaraq şagirdləri qruplara ayırmaqla hər bir qrupa yerinə yetirə biləcək tapşırıqlar verməlidir. Tapşırıqlar elə seçilməlidir ki, keçirilən mövzunun əhatə etmiş olsun. Yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, hər bir mövzunun tədrisində istifadə olunacaq alət və avadanlıqlar dərslə başlamazdan əvvəl seçilməlidir ki, dərslə ayrılan vaxtdan istifadə olunmasın, bu da müəllimə və şagirdlərə əlavə vaxt qazandırır.

Müəllim mövzunu o qədər yüksək səviyyədə tədris etməlidir ki, şagirdlər hazırlayacaq modeli sevərək hazırlasın. Müəllimin fənni şagirdlərə sevdirməyin əhəmiyyəti də böyükdür. Yaxşı olardı ki, müəllim və şagirdlər tərəfindən hazırlanmış əl işləri tez-tez məktəb daxilində nümayiş etdirilsin. Bu, həm də ona görə

lazımdır ki, şagirdlərdə mənəvi yüksəkliyə səbəb olur. Onlar növbəti dərəcə daha mükəmməl olmaq arzusunda olurlar. Bu da Milli Kurikulumun texnologiya müəllimlərinin qarşısına qoyulan vəzifələrdən biridir.

Kurikuluma əsasən dərəcə zamanı qiymətləndirmənin də, düzgün olması üçün hazırlanmış əşyaya və ya modelə elə qiymət verilməlidir ki, müəllim şagirdlər arasında reallıq gözlənilsin. Məlumdur ki, kurikulum əsasən qiymətləndirmə müasir səviyyədə qarşıya qoyulan tələbləri ödəyə bilsin. Yəni qiymətləndirmə zamanı aşağıdakı sistem gözlənilməlidir:

1. Təhsildə müsbət dəyişikliklərin aparılması üçün mühüm vasitə rolunu yerinə yetirsin.
2. Təhsilin keyfiyyəti üçün əsas göstəricilər nəzərə alınsın.
3. Qiymətləndirmə zamanı şagirdlərin bilik və bacarıqları kifayət qədər mükəmməl olsun.
4. Müəllim qiymətləndirmədə yeni yanaşmalara əsaslanmalıdır.

Kurikuluma əsasən müəllim şagirdləri qiymətləndirərkən əsas qiymətləndirmə növlərini də nəzərə almalıdır. Bu zaman müəllim şagirdin nailiyyətini daimi izləməli, təlim prosesində qərar qəbul edərkən bunu nəzərə almalıdır. Yaxşı olar ki, müəllim müasir qiymətləndirmə ilə ənənəvi qiymətləndirmə arasında olan müqayisəni də nəzərə alsın. Məlum məsələdir ki, qiymətləndirmə təhsilin keyfiyyətini yüksəldilməsinə xidmət etməlidir. Bəzən müəllimlər belə halları dərəcə zamanı nəzərə almır. Ona görə də müəyyən hallarda problemlər yarana bilər.

Texnologiya müəllimi qiymətləndirmə zamanı kiçik və böyük summativdəki nəticəni də nəzərə almalıdır. Yəni, şagird nailiyyətini irəliləməyə doğru gedişini müsbət hal kimi qəbul edərək, həmin şagirdin bütün fəaliyyətini təlim standartlarına uyğunluğunu müəyyənləşdirməlidir. Bu da kurikulum üzrə texnologiya dərslərində müasir qiymətləndirmə üzrə yanaşmanın bir növüdür.

Texnologiya dərslərində evə verilən tapşırıqlar elə seçilməlidir ki, keçmiş və yeni mövzu uyğun olmaqla yanaşı şagirdlərin yerinə yetirə biləcəyi bir iş olsun. Həmçinin, tapşırıqların yerinə yetirilməsində təhlükəsizlik texnikası qaydalarına da fikir verilməlidir. Aydın məsələdir ki, şagirdlərin iş zamanı təhlükəsizliyi vacib, bəlkə də, birinci məsələ kimi nəzərə alınmalıdır.

Texnologiya dərslərinin daha səmərəli və günün tələbləri səviyyəsində qurulması üçün hər bir ixtisas müəllimi öz üzərində müntəzəm işləməklə yanaşı, müasir ədəbiyyatlardan, eləcə də, orada irəli sürülən pedaqoji təcrübələrdən istifadə etməyi bacarmalıdır.

Əgər texnologiya müəllimi tədris etdiyi fənni sevməyi bacarırsa, yeni dərəcəni keçirilməsində yeniliklərdən istifadə etmək, dərəcə şagirdlərə sevdirmə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Milli kurikulumuna aid sənədlər toplusu
2. "Azərbaycan müəllimi", "Təhsil problemləri" qəzetlərinin 1999-cu il buraxılışları
3. A.Qəhrəmanov, Milli kurikulum, Bakı, 2000

ABSTRACT

USE OF TECHNOLOGY IN TEACHING CURRICULUM

Teaching the lessons of modern technologies in teaching is one of the important issues on the basis of national curriculum. The technology important issue on the basis of national curriculum.

Technology in the classroom assessment on the basis of the curriculum, conduct precision, should be a reality.

РЕЗЮМЕ

В КУРРИКУЛУМА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ

Современных технологий в преподавании уроков на основе национального куррикулума обучения является одним из важных вопросов. Технология важных вопросов в преподавании уроков на основе национального куррикулума.

Технологии на уроках оценки на основе куррикулума, точности и реальности, чтобы соблюдались.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

VÜSALƏ İSMAYILOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

ivusala@inbox.ru

UOT: 372.8:57

**ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ BİOLOGİYA DƏRSLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ
TƏHSİL VƏ TƏRBIYƏNİN VƏHDƏTİ****Açar sözlər:** *təhsil, metodlar, biologiya dərsləri, şəxsiyyət, məktəblilər, əyani vəsaitlər***Keywords:** *education, methods, biology lessons, personality, schoolchildren, visual aids***Ключевые слова:** *воспитание, методы, уроки биологии, личность, школьники, наглядные пособия*

Ümümtəhsil məktəblərin bu gün qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri yüksək intellektli, səviyyəli, iradəli, cəsarətli, müsbət insani, əxlaqi keyfiyyətlərə məxsus, cəmiyyətə yararlı gənclərin formalaşdırılması olmalıdır.

Dövlət bir binadırsa, onun təməli təhsil və tərbiyədir. Cəmiyyət üçün ən böyük sərvət yüksək intellekt və tərbiyəyə yiyələnmiş sağlam vətəndaşlar formalaşdırmaqdır. Təhsil və tərbiyə məsələsində pedaqoji işin müvəffəqiyyəti əsasən kommunikativ funksiyanın realizə olunmasından asılıdır, yəni müəllim və şagird kollektivinin ünsiyyətindən və idarə olunmasından çox asılıdır. Bu işi müvəffəqiyyətlə həyata keçirmək üçün ilk növbədə:

- 1) Müəllim təcrübədə hansı xüsusiyyətdə şagirdlərlə rastlaşacağını qabaqcadan bilməlidir.
- 2) Şagirdlər, müəllim və məktəb kollektivi arasında tez və asan işgüzar kontakt yaradılmalıdır.
- 3) Şagirdlər özlərini kollektivin bir hissəsi hesab etməlidir.
- 4) Şagirdlərin valideynləri ilə kontakt yaradılmalıdır.

Yəni tərbiyə işi məqsədli şəkildə qurulmalıdır. Tərbiyə uzun sürən zəhmətli işdir. Ona görə də müəllimlər tədris etdiyi fənnin birtərəfli deyil, həm təlim və həm də tərbiyəedici sahələrinin kompleks şəkildə yaxşılaşdırılmasını daim diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Gənc nəslin təlim və tərbiyəsi işinin öyrədici, tərbiyəedici və inkişafetdirici rolunun daha da gücləndirilməsi bütün tərbiyə sisteminə kompleks yanaşmağı tələb edir.

Yeni insan tərbiyəsi günün, zamanın ən aktual problemidir. Bu gün təhsilin əməli vəzifəsi təlim-tərbiyə işlərinin məzmunu, forma və metodlarını, vasitələrini yaxşılaşdırmaq, təkmilləşdirmək, onu dünya standartlarına uyğun səviyyəyə yüksəltməkdir.

XX əsr bəşəriyyət tarixinə biologiya elminin sürətli inkişaf əsri, tərəqqi əsri kimi daxil oldu. Biologiya müəllimlərinin şagirdləri bir insan kimi tərbiyə etmələri üçün çox böyük imkanları vardır. Şagird mütləq öz biliklərini artırmaq üçün çanlı ətraf mühit haqda-bitkilər, heyvanlar haqqında, öz şəxsi orqanizmi, şəxsi gigiyenası haqqında biliklərə yiyələnmişdirlər. Belə olduqda təlimin əyaniliyi məsələsi həmişə təlim-tərbiyə işi ilə məşğul olanların və o cümlədən biologiya müəllimlərinin diqqət mərkəzində olmalıdır.

Dərslər elə qurulmalıdır ki, orta məktəbin tələbləri həcmində məktəblilərə çatdırıla bilsin, onların sağlam ruhda böyüməsinə köməklik göstərsin. Hazırkı şəraitdə ümümtəhsil məktəblərində təlimin həyatla əlaqəsinin daha da möhkəmləndirilməsi dövründə, təlimin əyani vəsaitlə təchiz edilməsi xüsusi diqqət tələb edir. Ona görə də hər hansı bioloji hadisə, anlayışlar, qanun və qanunauyğunluqlar məktəblilərə elə çatdırılmalıdır ki, onlar təbiət və cəmiyyətin qanunauyğunluqlarından baş çıxara bilsinlər. Şagirdləri dərstdə fəallaşdırmaq, onların təfəkkürünü inkişaf etdirmək, biliklərini bacarığa və vərdişə çevirmək üçün əyani vəsait mühüm rol oynayır. Qabaqcıl təcrübə və müşahidələrin nəticələri göstərir ki, təbii obyektlər maksimum miqdarda olduqda şagirdlər onunla daha yaxından öz partası üzərində baxıb tanış olurlar. Qeyd etmək lazımdır ki, əyani vasitələrdən istifadə etməyin böyük didaktik əhəmiyyəti vardır. Şagirdlər həmin obyektlərə öz gözləri ilə baxmaqla yanaşı, digər hiss üzvləri vasitəsi ilə də onu hər cəhətdən nəzərdən keçirir və öyrənirlər.

Biologiyanın tədrisi metodikası bir pedaqoji elm kimi, biologiyanın təhsil və tərbiyəvi əhəmiyyətini açıqlayır, məktəbdə biologiya fənni üzrə işin forma və metodlarının öyrənir. Ancaq biologiyanın öyrənilməsi prosesində tədris və tərbiyə işlərini dəqiqləşdirmək və müəyyənləşdirmək olar, çünki biologiya fənlərinin daxili məzmunu buna imkan yaradır.

Biologiya dərslərindən imkanlarından istifadə etməklə şagirdlərin tərbiyə məsələsinə belə yanaşmaq düzgün olar.

1. Biologiya fənnini şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə nəzərə olaraq müxtəlif metodlar tərtib etmək yaxşı nəticə verə bilər.
2. Biologiya elminin spesifik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq metodlar tərtib etmək lazımdır.
3. Dərs zamanı mütləq hər cür əyani vasitələrdən istifadə, kitablardan, elmi-populyar ədəbiyyatdan istifadə edilməlidir.

Proqram materialının dərinlən mənimsədilməsi üçün emosional təsirdən istifadə təmin olunur; şagirdlərə təbiətə maraq, qayğı hissi aşılanır; şagirdlərin asudə vaxtının kabinetə zənginləşdirəcək əyani vəsaitin hazırlanmasına sərfi imkanı unudulmamalıdır. Bütün bunlar təlim-tərbiyə işinin səmərəliliyinin artırılmasına istiqamətlənir. Başqa fənlər kimi biologiya dərslərində də şagirdlərin doğma təbiətə ürəkdən bağlanmaları üçün müəllimin inandırıcı söz-söhbəti vacibdir. Bunu əsas götürərək sinifdən xaric məşğələlər prosesində Azərbaycanın görkəmli şair və yazıçılarının, xüsusilə Nizami, Füzuli, Vaqif, S. Vurğun, O. Sarıvəlli, B. Vahabzadə poeziyasından təbiəti daha yaxından öyrənməyin, ona qayğıkeş münasibət bəsləməyin əhəmiyyəti ilə bağlı poetik nümunələrə yeri gəldikcə istinad edir. Şagirdlərin diqqətini həmin hikmətli sözlərə yönəltmək lazımdır. Əlbəttə, həmin fikirlər nəzəri xarakter daşısa da, şagirdlərin mənəvi keyfiyyətlərini də inkişaf etdirməyə köməklik edir. Əgər təbiətə maraq hissi yaranırsa, bu hissin zəminində təbiəti daha da gözəlləndirmək səyi də baş qaldırır.

Biologiyanın tədrisi prosesində şagirdlərdə Vətənə, doğma təbiətə məhəbbət hissinin artması vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması üçün böyük imkanlar açılır. Şagirdlər kiməsə oxşamağa, kimisə təqlid etməyə çalışırlar. Biologiya tarixində də şərəfli əməyi, elmə, təbiətə məhəbbəti ilə şöhrət qazanan görkəmli Azərbaycan bioloqlarının həyatı, onların Vətənə, öz xalqına sadıqlığını göstərmək biologiya müəlliminin əsas tərbiyəedici vəzifələrindən biridir. Şagirdlərdə vətənpərvərlik hissinin yaradılmasında və inkişaf etdirilməsində, məhsuldar qüvvə kimi bioloji elementlərin rolunun aşkar edilməsinin, xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində genetikə, sitologiya və molekulyar biologiyanın tətbiqindən alınan iqtisadi səmərənin göstərilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Məktəblilərin tərbiyə edilməsi nöqtəyi-nəzərindən kosmik şəraitdə fizioloji proseslər və ekstremal amillərin orqanizmə təsirini öyrətmək kosmik biologiyanın nəliyyətləri ilə tanış etmək xüsusilə əhəmiyyətlidir. Lakin, müəllim elmdə yeni kəşfləri dərinlən təhlil etməklə şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun olan nəticələr çıxarmalıdır. Bunun üçün müəllim elmi kütləvi ədəbiyyatdan, bioloji yeniliklər əks etdirən materiallardan müntəzəm sürətdə istifadə etməlidir.

Biologiya müəllimi təbiətsüənəsləşmə haqqında məlumatı olan kiçik yaşlı uşaqların təbiət vurğunu olduğu həvəsi olduğunu bildikdən sonra, gələcək təbiətçilər hazırlamaq baxımından onlardan bir qrup düzəldib böyük yaşlı uşaqlarla birlikdə təbiətə ekskursiyalara apara bilər. İşin belə təşkili ən yaxşı nəticə verir. Çünki, təbiətə ekskursiyalara çıxan aşağı sinif şagirdləri hökmən təbiətsüənəsləşmə dərslərində oxuduqları hadisələri öz gözləri ilə gördükdə həm sevinirlər, həm də həddindən artıq emosional bir hal keçirərək xoşlanırlar, gülməyə başlayırlar, gümrahlıq hissi keçirirlər, nə isə yenilik tapacaqlarına ümid etdiklərindən onlarda sevindirici bir fikir oyanır. Beləliklə uşaq beyninin dərinliklərində özünə böyük iz salmış bu fikirlər onları biologiya elminin vurğunu edir. Onlarda bu həvəs tədricən həyatda təcəssüm etməyə başlayır. Yuxarı sinif şagirdləri ilə ekskursiya təşkil etdikdə biologiya proqramını yaxşı mənimsəyən, yaxud uşaqlarla həddindən artıq mehriban və onlara qarşı həssas olan bir şagirdə tapşırıq və həmin şagirdə ümumi planı və mövzusunun veriri ki, uşaqları bu mövzu ətrafında istiqamətləndirə bilsin. Bu da çox məcburi olmamalıdır. Elə ola bilər ki, uşaqlar bitki ilə yox, heyvan orqanizmi ilə maraqlansın. Hökmən deyil ki, onu bitkinin kökü ilə maraqlandırasan. Əgər bu iş məcburi xarakter daşısa onlarda təbiətə vurğunluq, sərbəstlik və yaradıcılıq xüsusiyyətlərinin rüşeymi özünə yer tapa bilməz. Yaxşı olar ki, hər bir qrupda məktəbin foto dərnəyində iştirak edən biologiyanın vurğunu olan şagirdlər də iştirak edə bilsinlər. Foto həvəskarları fotonun gücündən istifadə edib, iş zamanı fərqlənən uşaqların topladıqları materiallarla birlikdə şəklini çəkib, məktəbin divar qəzetində işıqlandırma bilər. Belə bir hal uşaqlarda təbiətə ekskursiyalara daha böyük maraq əmələ gətirir. Müəllim bitki və heyvanlar haqqında maraqlı mövzularla çıxış edib, qabaqcadan məlumat verir. O, bitkilərin kökü, gövdəsi, yarpağı, çiçəyi və meyvəsi müxtəlif olan, bir-birinə oxşamayan bitkilərdən bir neçəsini toplamağı tapşırır. Bu zaman uşaqların əksəriyyəti öz bacarığına görə fəaliyyətlərini biruzə verməyə çalışırlar. Onların bəziləri bitkinin müxtəlif hissələrini toplamağa başlayırlar. Belə hal ekskursiya ediləcək sahənin bitki örtüyündən asılıdır. Əgər ekskursiyalar müəyyən çəmənlərə edilərsə, onda uşaqlar ən çox çiçəklərlə maraqlanacaq, ona görə ən çox müxtəlif çiçəklər toplayacaqlar. Əgər böyük bağlara, üzümlük, nar, əncir, və s. meyvələr olan yerlərə aparılacaqsa, onda onlar müxtəlif mövsum ərzində olan ekskursiyalardan asılı olaraq çiçək, yarpaq və meyvə ilə maraqlanacaqlar. Belə ki, uşaqların bəzisi yarpağın, bəzisi çiçəyin və meyvənin müxtəlif olmasına aid müxtəlif suallar verirlər. Müəllim aydınlaşdırır ki, əncir ağacının çiçəyi onun meyvəsinin içərisində olur. Elə həmin an əncirin kal meyvəsinə yarı bölür, onun içərisindəki çiçəkləri şagirdlərə göstərir və nümunə üçün onlardan bir neçəsini götürməyi şagirdlərə tapşırır. Şagirdlər öyrənirlər ki, əncir də çiçəkli bitkidir.

Ekskursiya zamanı uşaqların bəziləri bitkilər, bəziləri isə heyvanlar aləmi ilə maraqlanırlar. Uşaqların bir çoxu qarışqa yuvasının yanında oturub onlara baxırlar. Bəzilərinin gölün ətrafında olan qurbağalar, bəzilərinin kərtənkələ və dovşanlar maraqlandırır. Bu işlər şagirdlərdə maraq oyadır və onların həyat tərzini də təşkil edir. Şagirdlər öyrənirlər ki, qarışqa ailələrinin spesifik iyləri olur. Onlar bu iyə görə öz ailələrindən olan qarışqaları tanıyıb, yuvalarına buraxırlar. (51) Qarışqaların digər canlılar kimi özünəməxsus bir neçə xüsusiyyətləri var. Müşahidə zamanı aydın olur ki, yuvanın ağzında olan nəzarətçi qarışqalar yuvaya yeməz və digər ailədən olan qarışqaları içəri buraxmırlar. Gətirdikləri yemə gücləri çatmadıqda həmin ailədən olan qarışqalar bir-birlərinə kömək edirlər. Buradan görünür ki, hətta şüursuz canlılar belə müəyyən qayda-qanunlara riayət edirlər,

məsuliyyətlə öz işlərini yerinə yetirirlər. Eyni zamanda heyvanların əməksevərliyini göstərməklə onlarda əməyə müsbət münasibət yaratmaq olar. Şagirdlər bunlardan özləri üçün müəyyən nəticələr çıxarırlar.

Təbiətə ekskursiyalar zamanı şagirdlərin topladıqları materiallar məktəbin biologiya kabinetinə gətirilir. Gətirilmiş heyvanların hansı yerdən tutulması qeyd edilib, canlı güşəyə verilir. Əgər heyvanın yaşaması üçün şərait olmazsa, ondan müqəvva düzəldilir. Əgər həşərat və böcəklər tutulubsa, efir, spirt və formalinə salınır və yaxud qurudulub saxlanılır. Həmin materiallardan biologiya dərslərində bir əyani vasitə və paylama materialları kimi istifadə olmalıdır. Yaxşı olar ki, heyvan tapan və müqəvva düzəldən şagirdin adı və familiyası etiketə yazılıb tapılan və düzəldilən heyvanın yeşiyinə bərkidilsin. Belə olduqda, şagirdlərin əməyi qiymətləndirildikdə onlar həmişə yaxşı işlər görməyə cəhd edirlər, gözəl mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnirlər.

Təlim prosesində uşağın fəaliyyətinə təsir edən məzmun elə seçilməlidir ki, biologiya müəllimi uşağın inkişafına müsbət təsir göstərə bilsin. Dərs prosesində şagirdin fəaliyyətinə daim nəzarət edib onun müsbət hərəkətlərini, davranış və vərdişlərini möhkəmləndirmək, ona mənfi təsir göstərən qıcıqların qarşısını almaq lazımdır. Uşaqda hər hansı yeni müsbət vərdiş və ya adət əmələ gəlmişsə, ona qarşı hər dəfə tələbkarlığı artırıqda tapşırığı təcridən mürəkkəbləşdirdikdə şagird şəxsiyyəti müvəffəqiyyətlə formalaşır. Hər bir məktəblinin özünəməxsus daxili aləmi, psixikası vardır. Müəllimlər hər bir şagirdin özünəməxsus psixi xüsusiyyətlərini öyrənməli, onlara fərdi yanaşmağı bacarmalıdırlar. Tərbiyəvi təsirin özü də daim dəyişməli və inkişaf etdirilməlidir. Müəllim bilməlidir ki, uşaq dünyası sirli otaqdır. O, otağın qarşısını eyni formada açmaq olmaz. Uşaq aləmini yaxşı duyan, qavrayan müəllimlər tərbiyə etmək gücünə malikdirlər. Deyilənlərdən aydın olur ki, təlim və tərbiyə vəhdətdə götürüldükdə şagirdlərin bilik və bacarıqları, onların elmi dünyagörüşü, şəxsi keyfiyyətləri daha da inkişaf edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədova M. Təbiətə ekskursiyalar şagirdlərin biologiyadan biliklərinin stimullaşdırılması vəsiti kimi, 2009
2. Qasımova D, Mahmudova R.. Pedaqogika, Mühazirə kursu, Bakı: Çarşıoğlu 2003- Səh-536
3. İsmayılov V. «Biologiyanın tədrisində şagirdlərin ideya-siyasi tərbiyə məsələləri haqqında». Kimya və biologiya tədrisi: 1983
4. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A Pedaqogika, Pedaqoji universitetlərin və ali pedaqoji məktəblərin tələbələri üçün dərs vəsaiti, Bakı “Çarşıoğlu”, 2002

ABSTRACT

Vusala İsmayılova

TEACHING TRAINING AND EDUCATION IN BIOLOGY LESSONS IN GENERAL EDUCATIONAL SCHOOLS

The article discusses the role of education in the education of school children in the teaching of biology. And it also speaks about the methods of developing the stable moral qualities of the student's personality. It is established that in order to carry out the problem of educating and consolidating the moral qualities of students, it is necessary to touch and excite the hearts of the students and make them think

РЕЗЮМЕ

Вюсала Исмаилова

СОВОКУПНОСТЬ ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ НА УРОКАХ БИОЛОГИИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

В статье рассматривается роль обучения в воспитании школьников при преподавании биологии. А также говорится о методах развивающих устойчивые нравственные качества личности школьника. Устанавливается, что для осуществления проблемы воспитания и закрепления моральных качеств учащихся необходимо затронуть, взволновать сердца учеников и заставить их думать.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

ELZA ASHIROVA
Nakhchivan State University

UOT: 372.8:81

**PROMOTING EXCELLENCE IN TEACHING AND
 LEARNING IN AZERBAIJANI UNIVERSITIES**

Açar sözlər: *təşviq, mükəmməllik, müvafiq, idarə etmək, gücləndirmək, əlçatan, dərkətmə*

Key words: *promote, excellence, relevant, dominate, enhance, achievable, cognition*

Ключевые слова: *продвижение, превосходство, релевантность, доминирование, улучшение, достижимость, познание*

When you teach the students never see them your partner, see yourself in their place as a student. Explain everything in a simple language, so that they can understand you and have time for everything. Every teacher has their own methods in teaching and learning. The best method is the method you like. Language can't be taught, they can be learned. The best way is to tell the students right away that they are responsible for their own learning process and the teacher is just a guide who has to motivate them. I always tell my students that there is no correct way to learn, there is no uniform or single secret that any of us can duplicate, without frequent practice you will not be able to learn. The skill you want to develop, that is the skill that needs to be practiced. I always say my students: "If you are not willing to learn, no one can stop you, if you determined to learn, no one can stop you".

Teaching is one of the main components in educational planning which is a key factor in educational plans. The importance of good teaching is a necessary aim of teachers. Rapid changes of modern world have caused the Higher Education System in Azerbaijan to face a great variety of challenges. In different countries there are a lot of different teaching and learning methods.

In the present study, it is illustrated that a good teaching method helps the students to question their preconceptions, and motivates them to learn, by putting them in a situation in which they come to see themselves as the authors of answers, as the agents of responsibility for change. Different teaching and learning methods have different barriers and requirements. Some of these requirements and barriers are prerequisite in teachers' behavior and some of these are prerequisite in teachers' outlook. The development of student learning in higher education in the context of teaching and learning is currently a global cause for concern. It is clear that traditional methodologies of 'talk and chalk' which are teacher centred are not adequate for current students and that effective teaching and learning is not taking place at the desired level. Learning is a process which should produce desired changes in the behaviour of students. Consequently, the learning situations utilized in the lecture rooms are important for the understanding of the concepts taught. Learning occurs place when insight is gained, and when the processes are understood, in short when interaction has taken place between the lecturer and the learners and between learners and their peers. To have an effective teaching the faculty members of the universities should be awarded of these barriers and requirements as a way to improve teaching quality. The necessary requirements should exist in the faculties' behavior to make their teaching methods more effective. This category emerged from some codes, including having lesson plan; using appropriate educational strategies and meta training and self-assessment of students during teaching; using concept and pre-organizer maps in training, knowledge; and explaining how to resolve problems in professional career through teaching discussion, documenting of experience and having satisfactory interaction with the students. Effective teaching also requires structural changes that can only be brought about by academic leaders. High-quality learning outcomes are achievable provided that students assume greater control over their own learning. Learning should be the result of lecturer motivation and

facilitation and the students' learning-focussed activities in which they are engaged and for which they assume ownership. Researches to figure out useful and effective teaching and learning methods are one of the most important thing of educational systems. Students must be empowered to be able to withstand the global challenges of the 21st century. Students need student-centred and active learning that is associated with experiential, problem based and project based learning. Students are more willing to express their ideas and they experience deeper learning as they are able to test out new concepts. The lecturer needs to be alert and encourage and motivate student participation. Gaining and maintaining students' interest in the lecture is likely

to increase their motivation to learn. The start of the lecture is crucial and needs to interest students sufficiently to convince them that it is worth staying, or staying attentive, for the next hour.

However, once involved, students soon develop a sense of ownership for their work and contributions. The students use prior knowledge to solve new problems, and this ensures a deeper understanding. By integrating skills, students are able to become self-motivated and develop an ability to think independently, while working with others in a team. Problem-solving strategies are interrogated and developed.

Universities is a unique, special space, which covers the entire universe of knowledge. It is a place where creative minds combine, interact with each other and construct visions of new realities. Established views of truth are challenged in the pursuit of knowledge. To be able to do all this, getting help from experienced teachers can be very useful and effective. Education for the future requires that we explore as many varieties of models and teaching methodologies as possible. Higher education must engage the students in questioning their preconceived ideas and their models of how the world works, so that they can reach a higher level of understanding.

Most of the developed countries are attempting to use new teaching methods, such as student-centered active methods, problem-based and project-based approaches in education. Improving the quality of learning through the promotion of education, using pre-organizers and map, emphasizing the student-centered learning and developing the skills needed for employment are the strategies outlined in lifelong learning, particularly in higher education. If the teacher is interested in his field, he/she devotes more time to study the scriptures of his field and regularly updates his information; this awareness in his teaching and its influence on students is also very effective. When a person begins to learn, according to the value of hope theory, he must feel this is an important learning and believe that he will succeed. Since the feeling of being successful will encourage individuals to learn, you should know that teachers have an important role in this sense. Teachers have to focus on mental differences, interest, and sense of belonging, emotional stability, practical experience and scientific level of students in training. The fact that many teachers don't have a predetermined plan on how to teach, and just collect what they should teach in a meeting.

Teachings and learnings in higher education establish some questions and all of the teachers must ask themselves these questions regularly:

- How to teach students to plan their learning activities
- How to encourage the students to motivate them for future work
- How I can give feedback to the students and inform them about their individual learning
- How to increase the students' motivation.
- How to help them to carry out self-assessment at the end of each lesson

Teachers should always encourage the students during the class. Teachers must however be careful not to overload the students and provide useful feedback. In addition, high interest ratings were given where examples related to both the topic and to the students. These studies are not new, but are still very relevant today.

The increasing use of information and communication technologies has brought changes to teaching and learning at all levels of higher education systems leading to quality enhancements. Traditional forms of teaching and learning are increasingly being converted to online and virtual environments. The teaching community is able to reach remote areas and learners are able to access qualitative learning environment from anywhere and at any time. It is important that teachers or trainers should be made to adopt technology in their teaching styles to provide pedagogical and educational gains to the learners.

There can be nothing more demotivating for students than sitting in a lecture where the lecturer is monotone, the PowerPoint presentation is a predictable list of bullet points and at no point do they feel part of the lecture. Student engagement allows them to feel involved. Lecturers should, through the techniques they employ, acknowledge that the lecture is for the students and that they are there to help them to learn.

Technology-facilitated educational programs remove the geographical barriers. Students are able to undertake education anywhere, anytime and at any place. This flexibility has provided learning opportunities for many more learners who previously were constrained by other commitments. As more and more students use computers as information sources and cognitive tools, the influence of the technology will increase to support their studies. Technology-facilitated learning has proven to be quite expensive in all areas of consideration, infrastructure, course development and course delivery.

Teacher has to adapt continuous professional development in the educational uses of technology. In this sense, teachers have to be ready to make use of the possibilities. The possibility to diffuse innovations and complement the learning content to improve quality in higher education through innovative pedagogic methods is high.

All of these again shows that all the teacher must improve their teaching and learning methods all time, give thoughtful, useful, information to the students and accept the new changes in the education system to give more effective lectures to the students.

In my opinion, language learning is process of habit formation. The more students repeat, the stronger is habit and the greater is learning. It is important for teachers to prevent students' errors since errors can lead to the formation of bad habits.

LITERATURE

1. New–Zealand Number Framework Teaching and Learning about Math. Community August 31, 2010
2. European Azerbaijan School www.eas.node 80.
3. Scientific Magazines Ministry School of Azerbaijan.
4. Best Lecture Award in 2016-2016
5. “Prize to Education and Research” 2014 Texas

XÜLASƏ

Elza Aşurova

AZƏRBAYCAN UNIVERSİTETLƏRİNDƏ TƏDRİS VƏ TƏLİMİN KEYFİYYƏTİNİN YA XŞILAŞDIRILMASI

Məqalədə Azərbaycan universitetlərində tədris və təlimin təkmilləşdirilməsinin təşviq edilməsi məsələsi analiz olunub. İnkişaf etmiş ölkələrdə tədris prosesində tətbiq olunan - fəal, tələbə yönümlü, problemlı, layihə əsaslı yanaşmalar kimi yeni üsullar nəzərdən keçirilib.

РЕЗЮМЕ

Эльза Ашурова

ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА ПРЕПОДАВАНИЯ И ОБУЧЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ УНИВЕРСИТЕТАХ

В статье рассматривается вопрос о содействии совершенствованию преподавания и обучения в вузах Азербайджана. Показано, что развитые страны используют новые методы и подходы в обучении, такие как активный метод, ориентированный на учащихся, проблемный, проектный подходы в образовании.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08).

SƏMA MEHDİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 372.8:811.111

**XARİCİ DİLLƏRİN TƏLİMİNDƏ XÜLASƏETMƏ
TƏLƏBƏLƏRİN MÜSTƏQİL İŞ NÖVÜ KİMİ****Açar sözlər:** *Müstəqil işlər, xülasə etmə, mətnin təhlili, xarici dillər***Key words:** *independent work, abstracting, text analyses, foreign language***Ключевые слова:** *самостоятельная работа, реферирование, анализа текста, иностранный язык*

Ali məktəbdə tələbələrin müstəqil işləri hər hansı təhsil fəaliyyətinin növü kimi çıxış edir. Tədris prosesində qazanılmış biliklərin möhkəmləndirilməsi vasitələrindən biri də müstəqil iş üzrə bacarıq və vərdişlərinin mənimsənilməsi ilə mümkündür. Müstəqil işlər tələbələrin idrak və ixtisas maraqlarını simullaşdırır, materialın səmərəli mənimsənilməsinə kömək edir, təlimə motivasiyanın həcmi artırır. Ona görə də ali məktəbin bütün kurslarında müstəqil iş üçün ayrılan hissə diqqətlə, əsaslı şəkildə seçilməlidir. Həmçinin dərs proqramının reallaşdırılması üzrə tədris planında müstəqil işlərə də yer ayrılması xüsusi vaciblik qazanır. Müstəqil iş üçün əsas ədəbiyyatların məzmununa dərslik, dərs vəsaiti, metodik rəhbərlik və əlavə ədəbiyyatlar daxildir. İngilis dilinin, ümumiyyətlə, xarici dillərin öyrənilməsi zamanı müstəqil işlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İngilis dilinin mənimsənilməsi, ilk əvvəl, özündə dilin qrammatik sistemini, bu sistemin yaranması və inkişaf xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Bundan başqa, xarici dillərin üzərində işin məzmunu və vəzifələri bu dillərin istifadəsi zamanı fəallıq tələbinin şərtidir. Bu aktivlik tələbələrin qabiliyyət və hazırlıqlarının hesabına dil üzərində məhsuldar işini təmin edir, onların bu istiqamətdə bilik və bacarıqlarının zənginləşməsinə, dilin yüksək səviyyədə mənimsənilməsinə kömək edir.

Xarici dillər üzrə fənnlər tələbələrin müstəqil işlərinin təşkilinin olduqca müxtəlif forma və növlərini özündə ehtiva edir. Burada məqsəd yalnız tələbənin təlim zamanı qazandığı biliklərini genişləndirmək və dərinləşdirmək deyil, həm də xarici dil üzrə kommunikativ bacarıqlarının zənginləşdirilməsidir. Tələbələrin müstəqil işi bir neçə istiqaməti əhatə edir:

-Tələbənin nəzəri materialı mənimsənməsi üzrə müstəqil işləri (ayrıca bir mövzunu, müəyyən mövzudakı bir məsələni, üyrə bir vəziyyəti və s.);

-Təcrübi yolla biliyin möhkəmləndirilməsi (praktik tapşırığı yerinə yetirmək, yoxlama iş, özünü yoxlamaq üçün testlər və s.);

-Qazanılmış biliyin istifadə olunması və konkret situasiyaların təhlili üçün praktik vərdişlərin əldə edilməsi və düzgün qərarların işlənilib hazırlanması (qrup halında diskusiyalara hazırlıq, konkret situasiyaların yazılı təhlili, müxtəlif növ layihələr hazırlanması);

-Qazanılmış biliyin tətbiqi və özünün xüsusi mövqeyini, fikrini, modelini formalaşdırmaq üçün bacarıqlar əldə etməsi (referatların yazılması, məruzələrin hazırlanması və s.) (4, 349)

Bu prosesdə elə mətnlərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır ki, həmin mətnlər tələbələrdə sosial-mədəni biliklərə marağın artmasına, yüksək səviyyədə bacarıqların formalaşmasına xidmət etsin, başqa dillər üzrə kommunikativ qabiliyyətlərin mənimsənilməsinə, qarşıya qoyulan hər hansı təlim vəzifələrinin uğurlu həll üçün bacarıqlara nail olsun, bütünlükdə tələbənin gələcək professional fəaliyyət üçün hazırlanmasına stimül versin. Xarici dillərin tədrisi zamanı mətnin xülasə edilməsi tələbələrin müstəqil işlərinin elə növləri ilə bağlıdır ki, onlar bu və ya digər şəkildə hər bir tədris müəssisəsində mövcuddur. Müstəqil işlərin belə bir müxtəlifliyi ədəbi-bədii mənbələr və onlardakı müxtəlif məzmunlu informasiyalarla bağlıdır. Xülasə etmə zamanı məbənin materialı konspektləşdirilir, sitatlar çıxarılır, təhlil olunur, müqayisələr aparılır, ümumiləşdirilir, bütün bunlardan sonra əsas, başlıca fikir ayırd edilir. Belə bir fikri əməliyyatların sonunda referat yazılır, mətnin məqsədi aydın şəkildə üzə çıxarılır, məntiqi sonluğu başa çatdırılır.

Müstəqil iş növünün əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, xarici dillərin tədrisi prosesində tələbələr elmi metod və priyomlardan istifadə edərək informasiya ilə işləmək bacarığı nümayiş etdirmək imkanına malik olur, müxtəlif növ elmi ədəbiyyatlardakı mətnin mənasını dərindən mənimsəyir, müəllif fikrinə adekvat fikir söyləyə bilir, öz baxışlarını ifadə edir. Xülasə etməyin əsas məqsədi elmi hadisənin, problemin aspektlərinin əhəmiyyətini işıqlandıra bilməkdir. Bir proses və hasil edilmiş nəticə kimi yazılmış referatın mahiyyəti üzrə

özünün elmi-tədqiqat fəaliyyətini öyrənilən problemin yekunları ilə əlaqələndirə bilmək də tələbənin müstəqil fəaliyyətinin təzahürüdür.

Bir cəhətə də diqqət yetirmək lazımdır ki, bu da tələbənin mürəkkəb proses kimi müstəqil işinin keyfiyyətli yerinə yetirilməsi ilə bağlı məsələdir. Bu zaman məsələyə bu cür yanaşmaq lazımdır: tələbə seçilmiş mövzunu xülasə etməyə necə hazırlaşır, özünün müstəqil işini necə təşkil edir, marağı nəyədir və bu necə təzahür edir. Xülasə etmə prosesini alqoritm növü kimi təqdim etmək olar, bu proses özündə ardıcıl fəaliyyəti ehtiva edir. İşin nizamını aşağıdakı kimi göstərmək olar:

1. Mövzunun seçilməsi. Əgər seçilmiş mövzu proqama uyğundursa, tələbə onu ixtisas sahəsi üzrə öyrənsə praktik səciyyəli ola bilər. Bu cəhət tədqiqatçılar tərəfindən ona görə yaxşı qarşılır, təqdir olunur ki, tələbənin əvvəlki təcrübəsi ilə gələcək ixtisas sahəsi arasında bir bağlılıq yaranır. Ona görə də mövzunun məqsədə müvafiq seçilməsi zəruridir ki, bu cəhət tələbənin elmi işinin (kurs işi, buraxılış işi, tələbə elmi cəmiyyəti xətti ilə məruzə və s.) yekunları ilə bilavasitə bağlıdır.

2. Mənbələrlə tanışlıq və onların seçilməsi. Müəyyənləşdirmək lazımdır: nə qədər və hansı mənbələrdən istifadə etmək lazımdır, ilk mənbələr kifayətləndirici həcmdədir, yaxud əlavə tədris ədəbiyyatından istifadə etmək zəruriyyəti var. Xarici dillərin öyrənilməsində orijinal mənbələrdən istifadənin ən optimal yol olduğu şübhəsizdir, lakin bu mənbələrə tələbələrin adaptasiya olunması da başlıca şərtədir. Bunun üçün tələbələr əvvəlcədən orijinal mənbələrlə tanış edilməli, başlıqlara, annotasiyaya, giriş və nəticəyə baxılmalıdır.

3. Oxunun nəzərdən keçirilməsi. Oxunun nəzərdən keçirilməsinin məqsədi mətnin məzmunu haqqında ümumi məlumat almaq, baxılacaq məsələləri, qarşıya çıxacaq vəzifələri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Fəaliyyətin belə bir növü mövzunu tam şəkildə görməyə imkan verir, sistemdə əsas anlayışları müəyyənləşdirmək, mövzunun məntiqini anlamaq, əsas problemləri körmək imkanı verir. Tələbələrin xarici dillərin tədrisində mətni nəzərdən keçirməsi zamanı məsləhət görmək olar ki, ilk öncə ümumi problematikanı başa düşməyə çalışsınlar. Düşünməyə kömək edən vasitələrə (lüğətlərə, terminlərə, köməkçi ədəbiyyatlara və s.) diqqət yetirsinlər. Əgər mətnin əvvəlində, yaxud mətnin sonra leksik minimumlar verilməşsə, mütləq vacibdir ki, tələbələr həmin leksik minimumlarla mətnin oxusundan əvvəl tanış olsunlar. Bütövlükdə, mətni başa düşmək, onu anlamaq üçün minimum lüğət ehtiyatına malik olmağı, mətn əsasında tanış olmayan sözləri başa düşmək qabiliyyətinə sahibənməyi, özünü təhsil təhlilləri əsasında oxunu başa düşmək üçün bacarıqlara yiyələnməyi təmin etmək lazımdır.

4. İnformasiyanın işlənilib hazırlanması. İnformasiyanın işlənməsi ənənəvi priyomlardan, tərzlərdən istifadə edilməklə baş verir:

- mətnin təhlili;
- başlıca ideyanın ayrd edilməsi;
- informasiyanın müqayisə edilməsi və tutuşdurulması;
- oxunmuş mətnlə əlaqədar özünün məxsusi fikir və mövqeyi, qiymətini, ideyasını ifadə etməsi.

Bu mərhələdə materialın oxunması və öyrənilməsi, informasiyanın əsas və ikinci dərəcəli olmaqla iki yerə bölünməsi, kiçik “tematik” qruplara ayrılması və s. məsələlər vahid sistemin tərkibində çıxış edir. Məhz burada yeni bilik haqqında fikir yürüdülmür, ətraflı düşünülür, dərk edilir. Bütün bunların reallaşması üçün tələbədən materialla “yüklənmə”, yəni leksikanın aktuallaşdırılması, əvvəlki kommunikativ təcrübədən və qazanılmış biliklərdən istifadə edilməsi tələb olunur.

5. Xülasə etmənin planının işlənilib hazırlanması. Xülasə etmənin planının məqsədi mövzunun məzmununun toplanmış ideyalar əsasında formalaşan strukturunu göstərməkdir. Plan işin əsas mərhələlərinin ardıcılığı haqqında məlumat verməklə əsas hissənin strukturunu ifadə edir. Plan seçilmiş problemə aid elmin hazırkı vəziyyətini göstərir, irəli sürülmüş elmi arqumentləri əks etdirir, nəzəri biliklərin, yaxud empirik tədqiqatların nəticələrinin prezentasiyasının aparıldığını bildirməyə imkan verir(1, 53).

Referativ işlər üçün ənənəvi plan özündə aşağıdakıları birləşdirir: giriş, əsas hissə, nəticə. Girişdə tədqiqatın (mövzunun) ümumi xarakteristikası-problemin müəyyən edilməsi və qoyuluşu, məqsəd və vəzifələr və s. məsələlər ifadə olunur. Referatın əsas hissəsində məzmunun struktur ifadəsi və seçilmiş mövzu üzrə materialın təhlili əsasdır. Burada qoyulan məsələnin indiyədək vəziyyəti, seçilmiş mövzunun əsas müddələrinin təsviri, problemə müxtəlif baxışların təhlili və s. məsələlər öyrənilir. Nəticə, tələbənin xüsusi baxışlarının məzmunu, mənbələr üzərində işin nəticələrinin formalaşdırılması kimi ümumiləşdirmə, qiymətləndirmə yekun və nəticələrdir.

6. Referatın tərtibi. Bu proses ixtisar etmə, ümumiləşdirmə, əsas faktoloji informasiyanı formalaşdırma, plana uyğun olaraq referatın mətnini yaratma və s. məsələlərlə əlaqədardır. Belə bir prosesi formalaşdırmaq üçün aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

- öz üslubunu (ifadə etmə üslubunu) yaratmaq və qoruyub saxlamaq;
- referatın hissələri arasında uyğunluğu, əndazəni gözləmək;

- fikrin dəqiq və aydın ifadəsinə çalışmaq;
- fikrin lakonik, səlis və məntiqiliyinə nail olmaq;
- dilin müəllifə məxsusluğuna, sadəliyinə səy göstərmək;
- fikri mürəkkəb sintaktik konstruksiyalardan daha çox sadə və aydın şəkildə, elmi əsasda şərh etmək;
- konstruktivliyə xüsusi diqqət yetirmək;
- uzun-uzadı frazalardan, başdansovdu, bayağı, köhnə və çeynənmiş ifadələrdən uzaq olmaq;
- ümumi dil savadı haqqında məlumatlı olmaq, onu dərk etməklə özünəməxsus "yazı dilinə" malik olmaq

və s.

Fikrimizcə, xarici dillərin tədrisi zamanı tələbələrin mətni xülasə etmə üzrə müstəqil işlərinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün bu göstərilən tələblərə əməl etməyin vacibliyinə aid arqumentlər gətirməyə ehtiyac qalmır. Ancaq onu da qeyd edək ki, ali məktəb müəllimləri də öz növbəsində tələbələrin müstəqil işlərinin metodiki cəhətdən təmin olunmasına diqqət yetirməlidirlər. Tələbələrin tədris və soraq, elmi və metodiki ədəbiyyatların seçimində müəllimlərin tövsiyyələrinə, bilavasitə yaxından köməyinə ehtiyacı olduğunu unutmaq olmaz. Müəllimlər tələbələri çox dəqiq təlimatlandırılmalıdır: tapşırığın məqsədi, yerinə yetirmə şərtləri, həcmi, vaxtı və işə aid nümunə formaları. Məhz belə bir şəraitdə müstəqil işlərin keyfiyyətli və vaxtında yerinə yetirilməsinə ümid etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Rezo, Elmi işlərin yerinə yetirilməsi metodikası, Bakı, 2016
2. Hüseyhzadə R., Magistr dissertasiyası, Bakı, Nurlar, 2009
3. Rzayev V. Buraxılış işini necə yazmalı, Bakı, Çarşıoğlu, 2007
4. Мартынова Е.В. Выражение пространственных отношений детьми с помощью предложно-падежных конструкций // Вестник ЧГПУ, 2008, № 4. –348 с. –С. 274 – 284.
5. Усачева И.В. Методика поиска научной литературы, чтения и составления обзора по теме исследования. – М., 1980. –37 с.

ABSTRACT

Sema Mehdi

ABSTRACTING IN FOREIGN LANGUAGE AS A TYPE OF INDEPENDENT WORK BY STUDENTS

The article describes abstracting as a type of independent work of students at the foreign language lessons. The author analyses the aims and purposes of this kind of educational activities and considers possible problems. The algorithm of work with a text as a sequence of steps is developed.

РЕЗЮМЕ

Сама Мехти

РЕФЕРИРОВАНИЕ НА ИНОСТРАННОМ ЯЗЫКЕ КАК ВИД САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ СТУДЕНТОВ

В статье рассматривается реферирование как один из видов самостоятельной работы студентов на занятиях по иностранному языку. Анализируются цели и задачи данного вида деятельности, описываются возможные проблемы. Разрабатывается алгоритм работы над текстом как ряд последовательных действий.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

CAVID BABAYEV
XƏDİCƏ MƏMMƏDOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 372.8:811.111

SIGNIFICANCE OF STUDENT-CENTERED INSTRUCTION

Açar sözlər: *tələbə-mərkəzli təlim, həvəsləndirmə, qiymətləndirmə, təcrübə, prorektor*

Key words: *student-centered instruction, motivation, evaluation, experience, vice-rector*

Ключевые слова: *централизованное-студенческое обучение, мотивация, оценивание, опыт, проректор*

This article has been dedicated to application of student-centered approach which is even now very actual both at secondary schools, vocational schools, colleges and Universities. As obvious, in the course of history teacher-centered approach has always contradicted to student-centered approach which has the same purpose – teaching and learning efficiently. However traditionally used teacher-centered education still persists and prevails in all education institutions. A number of researches carried out in education organizations suggest that students are mainly prone to learn a foreign language through student-centered instruction. Most of the students try to escape from the lessons conducted by very strict teachers. For this reason, most of the preparation students who are willing to learn English attend the lessons conducted by teacher-students with relatively higher proficiency. Most of such teacher-students both study at University and work in English language courses. The learners attending such student-teachers are able to learn more efficiently. The main reason of a perfect instruction is due to behavioral freedom and word freedom.

Scholars as Jean Piaget, John Dewey and Lev Vygotsky, whose joint research was focused on how students learn, have informed the shift to student-centered learning (4).

Student-centered approach was once applied in the University of Foreign languages with the vice-rector, professor Afgan Abdullayev's initiative. He suggested that one student would substitute the posts existing at University. In order to inspire and motivate them, a student could become a teacher, a dean, a chief of the chair, a vice-rector and even a rector. The students' photos with the names of their posts below were hung on the wall. This measure is likely to encourage the students at their lessons and this should be applied in every education institution.

When the student substitutes a teacher, he or she is bound to deliver a lecture or conduct a seminar. In this process, the student-teacher has to evaluate the students according to their answers. In this case, the student-teacher feels love for the profession of being a teacher. While acting like a teacher, the student-teacher has to take students' psychology, age into consideration as a real teacher. While evaluating the students, he or she should be objective or fair. If the student-teacher is objective enough, he or she will gain great respect among the students. When a sophisticated student substitutes a beloved teacher, he or she gets stimulated and this motivation shows itself in his or her total grades at the end of the semester. Armstrong notes: "traditional education ignores or suppresses learner responsibility" (1).

On the whole, the subject matter of the theme is to investigate student-centered approach with its methods, techniques, principles and characteristics and apply them efficiently at secondary schools, colleges and University. Acquisition of a language is not always succeeded only by a cruel teacher who looks like a despot who is willing to impose his rules over the humility. Successful instruction process does not always depend on an unskillful student who has good English knowledge. It mostly depends on the methods and techniques which he or she is going to apply. Skillfulness or experience is actually obtained by student-teacher gradually. As teacher-centered education, student-centered instruction also has its methods and techniques. Most of the methods and techniques are the same though some of them are not identical. Psychology and pedagogy are the main factors in successful instruction. Though the pedagogical condition is not so distinctive, psychological condition is quite different in student-centered instruction. The fear of dominating teacher is eliminated in student-centered classroom and the sense of equality gives an opportunity to all students to fulfill the assignments efficiently. Furthermore, the substantial philosophy of student-centered approach is to make efficient learning occur and students can acquire the language successfully (3).

From psychological point of view, motivation is one of the most indispensable factors which can be obtained by means of pedagogy. Evaluation of the students according to different levels is both carried out in

teacher-centered and student-centered classrooms. The major difference between them is that the lesson is conducted and students are evaluated on the basis of competition or game in student-centered classroom. Actually, the evaluation process is also based on competition in teacher-centered classroom, but this race is implemented confidentially. However, the evaluation process is accomplished explicitly in student-centered classroom. When the lesson is based on competition-like games, the lesson becomes more chaotic and this is one of the disadvantages of student-centered instruction.

The basic goal of the article is to introduce student-centered instruction to local education centers and suggest its implementation at secondary schools, colleges and Universities. While applying student-centered instruction, a diligent and more proficient student is chosen and incited in conducting a lesson. In the meanwhile, student-centered instruction is put into practice and it works out successfully. Since student-centered instruction is more effective when the lesson is conducted by a lovely and literate student. One of the main aims is to reveal the best teaching methods and techniques and apply them among the students in student-centered classrooms extensively. As obvious, the lesson conducted by a grave teacher may seem very boring to the students. So that psychological factor is indispensable for an efficient instruction. Stimulation, in its turn, is also caused by pedagogical factors. Fair evaluation is one of the most crucial elements for the students. One of the main aims is to bring pedagogical and psychological factors into notice which constitute the essence of student-centered instruction. The significance of student-centered education should be explained to the researchers and to those who are going to carry out a number of experiments on the so-called type of education.

The main duties of the article is to present and spread student-centered instruction as a main means of education in secondary schools, colleges and Universities. One of the duties is to increase the number of explorations and practice on student-centered instruction. It will bring about massive publications of articles on the significance of learner-centered education at education centers. This type of instruction should be applied not only in private courses conducted by a student-teacher, but also at governmental education institutions, as well. From this viewpoint, one of the major goals of the research work is to put it into practice everywhere.

Practical value of the study lies in the fact that the outcomes of the article can be applied by the students at secondary schools, colleges, as well as Universities employing required methods and techniques in language learning classroom. The practical value of this study must not be restricted with just usual words. If the suggested issues are put into practice successfully, the value will emerge unconditionally. There will be no value without application of all these in practice. The students can overcome all hardships encountered in student – centered instruction with the teachers' supervision and recommendations. The students will be aware of what kind of methods and techniques to use for the most efficient instruction. Besides, this material can be helpful for preparing seminars, writing the course and graduation papers and dissertations. This topic may be used extensively in further studies.

The most considerable scientific novelty of the article is suggestion of conducting student-centered lessons in local education institutions either at secondary schools or Universities. As mentioned above, student-centered instruction is already being applied in private education and preparation courses and the number of the students attending such language learning classrooms and conversation clubs is increasing considerably. One of the scientific novelties is to reveal such kind of courses and we had better apply student-centered instruction in governmental education institutions, as well. For example, a diligent pupil at a secondary school is chosen and assigned to execute the post of principal or vice-principal temporarily or substitute a teacher for one lesson. This will inspire the students and consequently they will work harder and passionately. The same action may be implemented at Universities to motivate the students, as well. In this way, the teacher instills the value of being a teacher, a principal or a vice-principal in students.

Besides, there are some advantages and disadvantages of student-centered instruction. The most significant advantage is that the students feel free and confident psychologically while their peer is conducting the lesson. They are sure that there is no cruel and strict king-like, despot teacher in the classroom who will punish them for not standing still or not being ready for the lesson. The students are very enthusiastic and passionate to compete with each other. This is a knowledge competition which is supervised by a judge-like student-teacher. Jones notes; "The big advantage of this student-centered approach to writing is that each writer knows who his or her reader will be, and can write to please them" (2).

Despite the advantages there are some disadvantages which bring about mess or chaos in the classroom. When a student is not dominant and skillful enough, there will be a lot of noise at the lesson which hinders the quality of the lesson. Making lot of noise distracts the students' attention which results in lower outcomes at the end of the term or semester.

Schiller stresses that a decision made by an educational system or a teacher to shift the teaching mode from mostly teacher-centered to learner-centered requires adjustment to most pedagogical aspects including "balance of power, function of content, role of the teacher, responsibility for learning, and purpose and processes of evaluation (5, 370).

Consequently, it is notable to stress the significance of shifting from teacher-centered education to student-centered instruction. Since it will be more efficient and productive for students.

REFERENCES

1. Armstrong, J.C (2012), Natural Learning in Higher Education, Encyclopedia of the Sciences of Learning, Heidelberg: Springer
2. Jones, L. (2007), The Student-Centered Classroom, Cambridge: Cambridge University Press.
3. Meece, J. L. (2003), Applying Learner-Centered Principles to Middle School Education, Theory into Practice, 42 (2), 109-116
4. Mooney. C.G. (2000), Theories of Childhood: An Introduction to Dewey, Montessori, Erikson, Piaget&Vygotsky, St. Paul, MN:Redleaf Press
5. Schiller. S. Z. (2009). Practicing Learner-Centered Teaching: Pedagogical Design and Assessment of a Second Life Project, Journal of Information Systems Education, 20, 369-381

XÜLASƏ

Сavid Babayev, Xədicə Məmmədova **TƏLƏBƏ MƏRKƏZLİ TƏLİMİN ƏHƏMİYYƏTİ**

Məqalə tələbə mərkəzli təlimə həsr olunub. Tələbə mərkəzli təlimdə tələbələrə tələbə-müəllim nəzarət edir, onları qiymətləndirir. Tələbə yönümlü təlimin ənənəvi müəllim mərkəzli təlimdən fərqi odur ki, burada tələbələr özlərini daha rahat və sərbəst hiss edir. Ehtimal olunur ki, buna ən çox onlar arasındakı yaş fərqi azlığı səbəb olur. Tələbə mərkəzli təlimdə ən böyük çatışmazlıq kaos və qarmaqarışıqlıqdır. Müəllim təlim prosesinə nəzarət etmədikdə dərslər daha səs-küylü olur. Bu da tələbənin diqqətini dərslərdən yayındıraraq təhsilin keyfiyyətinin aşağı düşməsilə nəticələnə bilər.

РЕЗЮМЕ

Джавид Бабаев, Хадиджа Мамедова **ЗНАЧЕНИЕ ЦЕНТРАЛИЗОВАННОГО СТУДЕНЧЕСКОГО ОБУЧЕНИЯ**

Резюме посвящено централизованному студенческому обучению. В централизованном студенческом обучении студентов контролирует студент-учитель и оценивает их. Различия обучения со студенческим уклоном от традиционного централизованного студенческого обучения отличается тем, что здесь студенты чувствуют себя более удобно и свободно. Вероятно, больше всего этому причиной является небольшое возрастное различие между ними. Самый большой недостаток в централизованном студенческом обучении – хаос и неорганизованность. При безконтрольности педагога процессом обучения, в конечном итоге внимание студентов отвлекается от обучения и понижается качество обучения.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

UOT:372

**İBTİDAI SINIFLƏRDƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏRDIŞLƏRİNİN
AŞILANMASININ TƏDRİSİ YOLLARI****Açar sözlər:** *dil, nitq, intonasiya, bədii üslub***Key words:** *language, intonation, speech, artistic style***Ключевые слова:** *Язык, интонация, речь, художественный стиль*

Dil dedikdə nəzərimizə ilk növbədə insanın nitqi gəlir. Düzgün və dolğun mündəricəli nitqin həyatda böyük rolu vardır. Müasir dövrdə orta məktəbin qarşısında duran vəzifələrdən biri də nitq mədəniyyəti vərdişləri tərbiyə etməkdən ibarətdir. Bununla əlaqədar olaraq, ölkəmizin qabaqcıl metodistləri və yaxşı müəllimlər şagirdlərdə nitq vərdişini inkişaf etdirməyə getdikcə daha ciddi fikir verib, bu vərdişin lazımı keyfiyyət dərəcəsinə yüksəlməsi üçün yeni-yeni yollar və üsullar düşünürlər.

Nitq mədəniyyəti dedikdə, yüksək dərəcədə inkişaf etmiş şifahi və yazılı nitq nəzərdə tutulur. Deməli, nitq mədəniyyətinin şagirdlərdə inkişaf etdirilməsindən danışıldıqda, onları söz və yazıdan düzgün, dəqiq və məharətli surətdə istifadə etmək bacarığı ilə silahlandırmaq məsələsi düşünülür.

Tarixi qaynaqlardan məlum olur ki, lap qədim zamanlardan məzmunlu, obrazlı, aydın, yığcam nitqə malik olan insanlar cəmiyyət tərəfindən həmişə yüksək qiymətləndirilmişdir. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində istər şifahi, istərsə də yazılı nitqin inkişafına eyni dərəcədə diqqət verilməlidir. Şagirdlərdə aydın, səlis nitq vərdişlərinin aşılması üçün klassiklərimizin əsər və yaradıcılıqlarına müraciət etmək yaxşı nəticə verir. Məsələn;

Qələm ki bu həyatda tərənərkən, ilk dəfə,
Sözdən yazdı diqqətlə baxsan birinci hərfə
Bu xəlvət pərdəsini açan zaman əlbəəl,
Söz oldu bu cahanda cəlvələnən ilk gözəl (1, səh.27).

Əbəs yerə demirlər ki, hər bir insan öz dilinin arxasında gizlənir. Mis qabın möhkəmliyi səsinə, insanın mənəvi saflığı, mədəniyyəti nitqindən asılıdır.

Şagirdlərdə yüksək nitq mədəniyyəti vərdişləri qazanmağa həvəs yaratmaq üçün ən təsirli vasitələrdən biri də onları müxtəlif dövrlərdə sözün qüdrəti barədə söylənmiş hikmətli ifadələrlə tanış etməkdir. Tədris prosesində uşaqlarda bu cür vərdişlərinin aşılması üçün hikmətli sözlərdən, eləcə də atalar sözlərindən istifadə etməklə daha yaxşı nəticələr əldə etmək olar. Məsələn; Hər oxuyan Molla Pənah Vaqif olmaz;

Sapsarı, zəfəran rənginə çalan,
Bir çinar yarpağı qopdu budaqdan,
Titrəyə-titrəyə endi torpağa,
Torpaqdan yaranan döndü torpağa (2, səh. 337).

Azərbaycan dilinin dövlət dili olduğu və geniş ünsiyyətə xidmət etdiyi zamanda düzgün, aydın, məntiqi, yığcam, canlı, sadə və s. yaza bilmək, başqa sözlə, yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmək kimi mühüm tələblər qarşıya qoyulur.

Azərbaycan dilindən sisteməlik kurs üzrə müxtəlif təlim materiallarının – fonetika, leksika və qrammatikanın tədrisi nitq mədəniyyəti ilə əlaqədar lazımı vərdiş və bacarıqların aşılmasını üçün müəllimə geniş imkanlar verir.

Aparılan müşahidələrdən belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, ibtidai siniflərdə şagirdlərin nitqinə diqqət və tələbkarlıqla yanaşıldıqda davamiyyət yoxlanarkən belə şagirdlərdə bu cür mədəni vərdişlərinin aşılmasını daha çox səmərə verir. Məsələn; “Hə” əvəzinə “Bəli”, “Mən” əvəzinə “Burada” cavabını öyrətmək daha düzgündür.

Hər mətn oxunduqdan sonra bəli, hə, xeyr, yox sözlərinin mənaları və onlardan nitqdə düzgün istifadə məqamları ilə əlaqədar müsahibə aparılır, ümumi nəticələr çıxarılır.

Tədris zamanı ilk tanışlıq və vaxtaşırı görüş məqamında işlədilən söz və cümlələr öyrədilməlidir. Məsələn; salam, xoş gördük, sabahınız xeyir və s.

Xüsusi isimlərdən sonra əmi, dayı, xala, bibi, bacı sözlərinin, dəvət və təkid məqamında söz və ifadələrin öyrədilməsi ibtidai sinif şagirdlərinin nitq vərdişlərinin mükəmməlləşməsinə şərait yaradır. Məsələn; Buyurun içəri, xoş gəlmisiniz.

Təsadüfi deyil ki, böyük mütəfəkkirimiz Nizami deyilən sözə yüksək dəyər verərək demişdir:

Sözdən başqa yuxarı başda oturan yoxdur,
Mülkün dövləti yalnız onundur danan yoxdur.
Söz durduqca dünyada, burax sözü car olsun,
Nizaminin də adı sözlə payidar olsun (1, səh.28).

Hər hansı bir ədəbi nümunənin öyrədilməsində birinci növbədə özünün mahiyyətini, xüsusiyyətlərini bilmək, dərk etmək lazımdır. Hər hansı bir bədii nümunə üzərində, mətn üzərində vaxtaşırı iş şagirdlərə bədii əsər haqqında müstəqil fikir söyləmək bacarığı aşılayır, onların nitq mədəniyyətinin inkişafına səmərəli təsir göstərir. Şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində tədris prosesində bədii təsvir vasitələrinin xüsusi rolu vardır. Bədii təsvir vasitələri müxtəlifdir. Təbiidir ki, bunların hamısını orta məktəbdə bir əsər əsasında öyrənmək, sinifdə tədris etmək kimi düşünmək səhv olardı. Burada proqram tələblərini, şagirdlərin yaş və bilik səviyyələrini nəzərə almaq lazımdır.

Bədii təyin bədii təsvir vasitələri içərisində daha çox işlənən növlərdəndir. Bədii təsvir vasitələrini uşaqlara tədris edərkən şagirdlərə başa salmaq lazımdır ki, bədii təyin hiss-həyəcan bildirir, təsvir obyektlərini daha da təsirli edir. Yazıçı, şair təbliğ etdiyi fikri oxucuya daha dolğun çatdırmaq üçün məcazın bu növündən daha geniş istifadə edir.

Bədii təyindən yerində, bacarıqla istifadə etməklə şagirdlərin nitq mədəniyyətinin artmasına daha dolğun, bacarıqlı nəticələr əldə etməsinə kömək edir. Eyni zamanda sənətkarın təsvir obyektinin daha bədii və təsirli olmasına imkan verir.

Məcəzlərin başqa növləri olan təşbeh, istiarə də orta məktəb dərslərində şagirdlərə tədris olunur. Şagirdlərdə yüksək nitq mədəniyyəti vərdişlərinin formalaşmasında xalq ifadələrinin rolu da böyükdür. Görkəmli sənətkarlar öz əsərlərində xalq ifadələrindən, folklor materiallarından yaradıcı surətdə istifadə edir, xalq həyatının qaynar çeşməsindən ilham alırlar. Təcrübə göstərir ki, məktəblərdə tədris olunan əsərlərdə xalq ədəbiyyatından yazıçılarımızın necə istifadə etdiklərini şagirdlərə daha yaxşı izah etmək üçün bu sahədə görüləcək işləri planlaşdırmaq lazımdır.

Ədəbi janrların tədrisində özünəməxsus metodik xüsusiyyətlər vardır. Şagirdlərdə nitq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsində lirik janrdan daha çox istifadə olunur. Bu məsələdə, yəni şagirdlərdə nitq inkişafı lirik əsərlərin tədrisində özünü biruzə verir.

Yüksək yazıçı mədəniyyətindən doğan hiss və həyəcan onların yaratdıqlarını lirik nümunələrdə öz əksini tapır.

Lirikanın ən münasib, ən səciyyəvi növlərindən, formalarından biri şüurdur. Obrazlı, ifadəli nitq nümayiş etdirmək üçün lirik şeir nümunələrinə müraciət etməklə müəllim tədris zamanı yüksək nəticələr əldə edə bilər.

*Düz, dəqiq göstərsə ayna səni özünə,
Özünü qır, aynanı qırmaq yaraşmaz sənə.
Sözlərimi araşdır, dinlə ağıl deyəni,
Düz demirsə, əmr et, dara çəksinlər məni (2.səh.196).*

Adətən, lirik əsərlər məktəb proqramında geniş yer tutur. Bu janrdan yazılan əsərlərdə şair çalışır ki, qələmə aldığı hadisələr də oxucunun hissinə təsir etsin, onu həyəcana gətirsin. Dahi Nizaminin də bu misralarında söylənən fikirlər oxucunu daima düşünməyə çağırır.

Orta məktəbdə nitq vərdişlərinin aşılmasında hər hansı bir əsərin dilinin üslubi baxımından öyrənilməsi də bu sahədə tədris prosesinin əsas tərəflərindəndir. Hər şeydən əvvəl, şifahi və yazılı ədəbiyyatın dil üslubu bir-birindən fərqlənir. Şifahi ədəbi nümunələrdə danışq tərz, yazılı ədəbiyyatda isə dövrün yazılı nitqinin xüsusiyyətləri özünü qabarıq göstərir. Bunu qeyd etmək lazımdır ki, zaman keçdikcə şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrinin dilində müəyyən fərqlər vardır ki, bunlar aradan qaldırılmaqdadır. Şifahi və yazılı ədəbiyyatın hər birinin ayrı-ayrı növlərinin dil üslubunda da özünəməxsus cəhətlər vardır. Lirik əsərlərin xüsusilə, şeirlərin dilində qəliblər üzrə normalar vardır. Bədii söz və ifadələrdə dil normativlərinin pozulması hallarına yol verilməməlidir. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdə lirik əsərlərin tədrisində bunların öyrənilməsinə fikir verilməlidir. Bu zaman şagirdin nitq ehtiyatları da diqqət mərkəzində saxlanmalıdır.

Yazdıqlarımızdan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, istər ibtidai, istərsə də yuxarı siniflərdə nitq mədəniyyəti vərdişləri aşılamaq tədris prosesində əsaslı şərtlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nizami Gəncəvi, "Xəmsə" (ixtisarla), "Turan" Nəşrlər evi, Bakı – 2002
2. Nizami "Lirika, Sirlər xəzinəsi, Şərəfnamə". Bakı- Yazıçı1988
3. Musa Adilov, Qanadlı sözlər, Bakı, Yazıçı, 1988

ABSTRACT

WAYS OF TEACHING APPROPRIATION SPEECH CULTURE HABITS IN PRIMARY SCHOOLS

The article deals with the development of speech culture skills which is one of the tasks confronted by modern school nowadays. In this regard, advanced methodists and literate teachers in our country increasingly pay attention to the improvement of students speech skills, thing of new ways and methods to increase the quality of this habit. All of these fields and the researches carried out in these areas, issues proposed in educational process, have been shown and commented in the article

РЕЗЮМЕ

ПУТИ УЧЕБНОГО ПЕРЕХОДА ПРИВЫЧЕК КУЛЬТУРЫ РЕЧИ В НАЧАЛНЫХ КЛАССАХ

В статье говорится о воспитании навыков речевой культуры, являющейся одной из задач средней школы в современном периоде. В связи с этим, ведущие методисты и хорошие учителя нашей страны наиболее серьезно обращают внимание на развитие речевых навыков учащихся, придумывают новые способы и методы для повышения уровня необходимого качества этих привычек. Все эти области и исследования, проведенные в этих областях, вопросы, предложенные в образовательном процессе, были показаны и прокомментированы в статье.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

VİDADİ SALMANOV

vidadisalmanov256@gmail.com

NAZİM HƏSƏNOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:371

**BÖYÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ QƏLƏBƏNİN QAZANILMASINDA
AZƏRBAYCANLILARIN YAZDIĞI QƏHRƏMANLIQ SALNAMƏSİ**

“Tarix tarixdir və 1941-1945-ci illər müharibəsi Azərbaycan xalqının tarixində də çox görkəmli yer tutur, xalqımızın tarixinin parlaq səhifələrindəndir. Tarixdən heç bir şeyi silmək olmaz, onun hər bir mərhələsi xalqın salnaməsi, həyat yoludur”.

Heydər Əliyev

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

Açar sözlər: *Böyük Vətən müharibəsi, Azərbaycan xalqı, qəhrəman***Key words:** *The Great Patriotic War, Azerbaijani people, hero***Ключевые слова:** *Великая Отечественная война, Азербайджанский народ, герой*

1939-1945-ci illər bəşər tarixinə çox dəhşətli İkinci dünya müharibəsi dövrü kimi daxil olmuşdur.

Dünyanı yenidən bölmək, yeni xammal və satış bazarları əldə etmək, ən mühüm strateji məntəqələri ələ keçirmək məqsədi güdən bu müharibə Hitler Almaniyasının 1939-cu il sentyabrın 1-də Polşa üzərinə hücumu ilə başladı. Bu hadisədən az sonra – sentyabrın 3-də İngiltərə və Fransa hökumətləri imzaladıqları müqaviləyə uyğun olaraq Almaniya müharibə elan etdilər (1, s.328).

Müharibənin SSRİ-yə qarşı qaçılmaz olduğu barədə fikrini Hitler hələ 1940-cı ilin iyulunda bildirmişdi. O demişdir: “Rusiya gərək məhv edilsin. Müddəti-1941-ci ilin yazı”. Bundan sonra “Barbarossa” adlanan yeni planda müəyyən düzəlişlər aparıldı və Hitler 17 iyun 1941-ci ildə SSRİ-yə qarşı müharibənin iyunun 22-də başlamaq əmrini verdi. 1941-ci il iyunun 22-də gecə saat 4 radələrində faşist Almaniyası hücum etməmək haqqında 1939-cu il müqaviləsini kobudcasına pozaraq, böyük zərbə qüvvəsi ilə –190 diviziya, 5, 5 milyon canlı qüvvə, 4300 tank, 4980 döyüş təyyarəsi, 190 döyüş gəmisi, 47, 2 min müxtəlif silah və minomyot ilə Sovet İttifaqına basqın etdi (6, s.272).

Azərbaycan öz geostrateji mövqeyinə və təbii sərvətlərinə görə Hitler Almaniyasının işğalçılıq planlarında mühüm yer tuturdu. Hitler müharibənin taleyində həlledici rol oynaya biləcək Bakı neftinin ələ keçirilməsini müharibədə özünün əsas vəzifələrindən biri hesab edirdi. Heç də təsadüfi deyil ki, Hitlerin ad günündə SSRİ-nin xəritəsi formasında hazırlanmış nəhəng tortdan yalnız Bakı şəhərinin adı yazılmış hissəsi kəsilərək ona təqdim olunmuşdu. Bakının və Abşeronun mühüm sənaye və digər strateji əhəmiyyətli obyektlərinin hərbi və iqtisadi xəritəsi Almaniya çox dəqiqliklə hazırlanmışdı. Gələcəkdə Bakıda neft istehsalına nəzarət işi Almaniyanın “Kontinental Neft Cəmiyyətinə” tapşırılmışdı. Hitler tərəfindən, hətta Azərbaycandakı bütün iri sənaye müəssisələrinə “ali irqin nümayəndəsi olan” alman rəhbərlər də təyin olunmuşdu. Hitlerin Azərbaycanla bağlı planlarında ona müstəqillik verilməsi nəzərdə tutulmamışdı. Rozenberq planına görə Azərbaycan mərkəzi Tiflisdə yerləşəcək Qafqaz Reyxskomissarlığına tabe edilməli idi (1, s.310).

Almaniya keçmiş SSRİ-yə hücum edən zaman böyük hərbi potensiala malik idi. Alman-faşist ordularının darmadağın edilməsində, bəşəriyyətin faşizm taunundan xilas edilməsində və Böyük tarixi Qələbənin qazanılmasında Azərbaycan xalqının çox böyük rolu və xidmətləri olmuşdur. Təsadüfi deyildi ki, Hitler Almaniyasının işğal planlarında Azərbaycan, Neft Bakısı xüsusi yer tuturdu. Hitlerin «Ost» planında Bakının işğal edilməsi diqqət mərkəzində dayanırdı. Qafqazı ələ keçirmək məqsədilə alman-faşist ordusunun Azərbaycan İkinci dünya müharibəsi dövründə qərarı «Edelveys» adlı xüsusi plan hazırlamışdı. Bu plana görə düşmən üç istiqamətdə hücum edib, Qərb istiqamətində Qara dəniz sahillərinə çıxmaq və oradan Zaqafqaziyaya hücum etmək, Şərq istiqamətində Qroznı, Mahaçqala və Bakını zəbt etmək, mərkəz istiqamətində Böyük Qafqaz aşırımını keçərək Tbilisi və Kutaisini ələ keçirmək istəyirdi. Maraqlıdır ki, 1942-ci ilin yayında Hitler elan etmişdi ki, Almaniya Bakı və Qroznı neftini ələ keçirməsə, müharibəni davam etdirə bilməyəcəkdir (2, s.334). Sovet rəhbərliyi təbii ki, Qafqaza xüsusi diqqət yetirirdi və bölgənin itirilməsi onu Bakı və Qroznı kimi əsas yanacaq məntəqələrindən məhrum edərdi. Bu isə SSRİ-nin sonu demək olardı.

SSRİ-də yaşayan bütün xalqlar, o cümlədən Azərbaycan xalqı azğınlaşmış Hitler ordusunun qarşısını almaq üçün Vətən uğrunda müharibəyə başladı. Belə ki, faşist Almaniyasının şərq siyasətində Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana xüsusi diqqət yetirilirdi. Rozenberqin başçılığı ilə təşkil edilən Şərq İşləri üzrə Nazirliyin nəzdində olan strukturlardan biri Qafqaz Komissarlığı idi. Hələ 1941-ci il aprelin 29-da yaradılan

Oleburq iqtisadi qərargahı tərəfindən təsis edilmiş planda Qafqazın, xüsusilə, Bakının işğalı qarşıya qoyulmuş əsas vəzifələrdən biri idi. Hitler hələ 1941-ci il iyulun 16-da hökumət üzvlərinin toplantısında demişdi: “Bakı alındıqdan sonra bura hərbi məntəqəyə çevriləcək”. Hitler bundan xeyli əvvəl “Mənim mübarizəm” adlı kitabında yazmışdı: “Müsəlman-monqoloidlər” dağıdıcı qüvvədir. Buna görə onlar ali irqin qulları olmalıdır” (8, s.13). Hitlerin müsəlmanlardan qorxması, Bakını təcili işğal etmək istəyi heç də təsadüfi deyildir. Bunu Böyük Vətən müharibəsinin gedişi də təsdiqlədi. Azərbaycan həm iqtisadi, həm də canlı qüvvə sarıdan alman faşistlərinə çox güclü, sarsıdıcı zərbələr vurdu. Müharibənin ilk günlərində Sovet hökuməti dövlətin bütün ehtiyatlarının səfərbər olunması, ölkə həyatının müharibəyə uyğun tərzdə, əsaslı şəkildə yenidən qurulması üçün bir sıra fəvqəladə tədbirlər gördü. Alman-faşist qoşunlarının əldən salınması, zəiflədilməsi, və onların darmadağın edilərək Sovet topağından qovulması, həmçinin Avropa xalqlarının faşist zülmündən xilas olmasına kömək göstərilməsi Sovet Ordusu qarşısında bir vəzifə kimi qoyulmuşdu. Müharibə başlanan zaman insanlar hərbi komissarlıqlara gedir, ordu sıralarına yazılırdılar və cəbhəyə getmək üçün 40 min nəfərdən çox ərizə vermişdi. Həmin ilin avqustunda könüllülük əsasında yerlərdə təşkil edilmiş 87 döyüş batalyonlarının tərkibində 18 6704 nəfər hərbi təlim keçirdi (3, s.13).

Müharibənin ilk üç günündə Azərbaycandan 25 984 nəfər könüllü müharibəyə yola düşdü. Artıq 4 iyul 1941-ci il tarixdə Bakı şəhərində 75 min, Naxçıvan Muxtar Respublikasında 7 min, Gəncədə 10 min azərbaycanlı ordu sırasına yazılmışdı. Bütövlükdə Azərbaycan üzrə 1941-ci ildə 186, 7 min nəfər belə dəstələrin sırasına qoşulmuşdu. 1943-cü il yanvarın 1-dək Azərbaycandan döyüşən hərbi hissələrə göndərilənlərin sayı 464.468 nəfər olmuşdur. Bakıda, Naxçıvanda, Gəncədə və respublikanın digər bölgələrində müdafiəyə hazırlıq işləri görülür, hətta pioner və məktəblilər də səfərbər edilmişdilər. Yaşayış məntəqələrini qorumaq üçün xalq drujına dəstələri, tibb dəstələri yaradılırdı. Naxçıvan şəhərində 185 dərnək təşkil edilmiş, onlara 6.212 nəfər cəlb edilmiş, 31 özünümüdafiə qrupu yaradılmışdı. Bakının on minlərlə əhalisi müdafiə mövqelərinin yaradılmasına cəlb edilmişdi. Gəncədə 12 sənaye müəssisəsi müharibənin tələbləri əsasında yenidən qurulmuş, 26 adda hərbi məhsul istehsal edilirdi. Ölkənin müdafiə fonduna Azərbaycandan 1941-1942-ci illərdə 5457 yük maşını, 672 minik avtomobili, 476 traktor, 50 min at göndərilmişdi. Azərbaycan neftçiləri təkcə 1941-ci ildə 23.481 min ton neft çıxarmışlar. Bu, respublika neft sənayesi tarixində rekord göstərici idi. Beləliklə, müharibə başlanan gündən Azərbaycan xalqı cəbhəyə bütün varlığı ilə kömək edir, onu yanacaq və ərzaqla təmin edir, canlı qüvvə və müxtəlif texnika ilə yardım edir, ağır vəziyyətdə olmasına baxmayaraq fədakarlıq, mətinlik, dözümlülük, əzmkarlıq və əsil qəhrəmanlıq nümayiş etdirirdilər (2, s.338).

Ümumiyyətlə, 1941-1945-ci illərdə Azərbaycandan müharibəyə 600 mindən çox insan getmiş, onların yarısından çoxu cəbhədə həlak olmuşdur. Respublikada 87 atıcı taboru və 1124 ərazi özünümüdafiə dəstəsi yaradılmışdı. On minlərlə fəhlə, kəndli və ziyalı Azərbaycanda formalaşdırılmış diviziyalara səfərbər edilmişdi. 402-ci atıcı diviziya formalaşanda onun sıralarına 9 min döyüşçü cəlb olunmuşdu. 15 min nəfərlik hava hücumundan müdafiə dəstələri yaradıldı. İlk günlərdən azərbaycanlı döyüşçülər alman-faşist işğalçılarına qarşı vuruşmalarda böyük şücaət göstərdilər. 1941-ci il dekabrın 11-də azərbaycanlılar arasında ilk olaraq İsrail Məmmədov Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı aldı.

Azərbaycanda (o cümlədən Zaqafqaziyanın digər iki respublikasında) milli diviziyaların yaradılması müəyyən dərəcədə 1941-ci ilin sonunda Almaniyə faşist rəhbərliyinin Qafqazı zəbt etmək planını həyata keçirmək cəhdi ilə əlaqədar idi. Belə şəraitdə Azərbaycanda aşağıdakı milli diviziyalar yaradıldı:

1. 27-ci dağ-atıcı diviziyası (1938-ci ildə ləğv edilərək, digər ümumi qoşun hərbi hissəsinə qatılmışdı), 1941-ci ildə bərpa edildi və 1941-ci ilin avqust-sentyabr aylarında İranda (Cənubi Azərbaycanda) yerləşdirilmişdi.

2. 402-ci atıcı diviziya; 1941-ci ilin avqustunda Naxçıvanda yaradılmış və 1941-ci ilin oktyabr 1942-ci ilin aprel arası Cənubi Azərbaycanda yerləşdirilmişdi.

3. 223-cü atıcı diviziya 1941-ci ilin oktyabrında Quba- Qusar-Dəvəçi zonasında təşkil edilmişdi.

4. 416-cı atıcı diviziya 1942 -ci ilin fevralında Ucar-Göyçay-Ağdam-Şəmkir-Ələt zonasında təşkil edilmişdi.

5. 396-cı atıcı diviziya (1941-ci avqustunda Cənubi Azərbaycanda yerləşdirilmişdi). Bunlardan başqa həmin illərdə bir neçə qarışıq milli tərkibli diviziyalar (217-ci, 227-ci, 151-ci) da yaradılmışdı (6, s.36).

Bu hərbi birləşmələrin içərisində yalnız 416-cı Taqanroq diviziyası tamamilə azərbaycanlılardan ibarət idi. Krımda gedən qanlı döyüşlərdə şəxsi heyətinin böyük hissəsini itirmiş 77-ci Azərbaycan diviziyası 1942-ci ildə respublikada yenidən təşkil olunmuşdu. Almaniyənin hərbi planlarında xüsusi yer tutan Bakı şəhərinin müdafiəsi üçün şəxsi heyəti 172 min nəfərdən çox olan 3 xalq qoşunu, cəsus və təxribatçılara qarşı mübarizə aparmaq üçün isə 12 min nəfərdən çox döyüşçüsü olan Qırıcı alay yaradılmışdı. Bu alay savaş dövründə 32 min alman əsgərini məhv etmişdi. 77-ci diviziya Kerç, Krım uğrunda döyüşlərdə iştirak edərək, 1500 yaşayış məntəqəsini düşməndən azad etmişdir. 416-cı diviziyaya Taqanroq şəhərini düşməndən azad etdiyinə görə 1943-cü il avqust ayının 30-da "Taqanroq diviziyası" adı verilmişdir. 416-cı diviziya Melitopol, Odessa, Kişinyov şəhərlərinin, Polşa torpaqlarının azad olunmasında iştirak etmiş, Almaniyənin paytaxtı Berlinə daxil olan, Reyxstaqın binasına hücum edən diviziyalar sırasında olmuşdur. 416-cı diviziyanın döyüşçülərindən 8 nəfər Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, 11 nəfər "Lenin" ordeni, 358 nəfər əsgər və zabıt "Qırmızı Əmək Bayrağı"

ordeni, 3 nəfər 2-ci dərəcəli "Kutuzov" ordeni, 47 nəfər "Aleksandr Nevski" ordeni, 540 nəfər 1-ci dərəcəli "Vətən müharibəsi" ordeni, 1.756 nəfər 2-ci dərəcəli "Vətən müharibəsi" ordeni, 5.205 nəfər "Qızıl Ulduz" nişanı, 5.666 nəfər isə "İgidliyə görə" və "Hərbi xidmətlərinə görə" medalı ilə təltif olunur. Ümumiyyətlə, diviziyanın təşkil olunduğu gündən Qələbə gününədək 14.369 nəfər müxtəlif orden və medallara layiq görülmüşdür. Sovet rəhbərliyi müharibə başlayan kimi bütün müttəfiq respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda hərbi səfərbərlik elan etdi. Ümumiyyətlə, 1941-1945-ci illərdə Azərbaycandan Sovet ordusu sıralarına 700 min nəfərə qədər adam cəlb olunmuşdu ki, bunun da 11 min nəfərdən çoxu qadın idi. 1941-ci ildə Azərbaycan SSR-də 3 milyon 300 min nəfərin yaşadığı nəzərə alınarsa, ölkəmizin əhalisinin 20%-dən çoxu Böyük Vətən müharibəsinə cəlb olunmuşdu.

1941-1945-ci illərdə bütün SSRİ-dən cəmi 44 tibb işçisi Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdü ki, onların da 2-si Azərbaycan xalqının nümayəndəsidir. Bakıda güclü qospital (hərbi xəstəxana) bazası yaradılmışdı və burada minlərlə döyüşçü müalicə olunur, yenidən həyata qaytarılırdı. 1942-ci ilin sonunda Bakıda 31 400 yerlik 41 hərbi xəstəxana var idi. Müharibə illərində Bakıda yaralıları müalicə edən çoxlu qospitallar fəaliyyət göstərirdi. Bu qospitallarda 441 mindən çox yaralı və xəstə müalicə olunmuşdu. Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüş 44 tibb işçisinin 2-si azərbaycanlı idi. Bakının ayrı-ayrı zavodlarında çoxlu dərman preparatları, müalicə üçün lazım olan tibbi ləvazimat istehsal olunurdu. Qısa müddət ərzində döyüşən hissələr üçün respublikada 15 min tibb bacısı, 750 rəbitəçi, 3 min sürücü hazırlanıb cəbhəyə göndərilmişdi (2, s.342).

Cəbhəni silah və sursatla, ərzaqla, geyimlə təmin etmək üçün müharibə illərində bütün Azərbaycan iqtisadiyyatı səfərbər olunmuşdu. 1942-ci ilin ikinci yarısında Azərbaycanda, əsasən, Bakıda 130 növ silah, sursat və hərbi texnika buraxılırdı. Bakı zavodlarında "Katyuşa" reaktiv artilleriya qurğusu yığılırdı. Yerli sənaye müəssisələri az bir vaxtda müdafiə sənayesi profilində işləməyə keçmişdi. Yüngül toxuculuq və yeyinti sənayesi tamamilə cəbhə üçün məhsul istehsalına keçdi. Xalqımız arxa cəbhədə də misilsiz əmək hünərləri göstərmiş, ordunun ehtiyaclarını ödəmək üçün gecə-gündüz bilmədən fədakarlıqla çalışmış.

Böyük Vətən müharibəsi illərində azərbaycanlı qadınlar əldə silah Vətəni qorumaqla bərabər, arxa cəbhədə də yorulmadan çalışmışdılar. Onlar cəbhədə vuruşan kişiləri tarlada və dəzgah arxasında əvəz edirdilər. Respublikamızın xalq təsərrüfatı müharibə şəraitinə uyğunlaşdırılıb cəbhənin ehtiyacını ödəmək üçün yenidən quruldu. Təkcə, 1942-1943-cü illərdə respublikanın zəhmətkeşləri cəbhəyə 220 vaqon hədiyyə, on minlərlə qalın isti geyim şeyləri hazırlayıb göndərdilər. Bakılılar 1942-ci ilin aprelində ölkənin müdafiə fonduna 20 milyon manat pul, çoxlu qızıl, gümüş, istiqraz və b. qiymətli əşyalar köçürmüşlər.

İkinci Dünya müharibəsi 2194 gün davam etmiş və 55 milyondan çox insanın ölümünə səbəb olmuşdur. Bu isə I Dünya müharibəsində həlak olanlardan 5 dəfə çox idi. 1941-1945-ci illərdə respublikamızın 600 mindən çox oğlan və qızları cəbhəyə getdi. Onlardan 10 mindən çoxu qadın idi. Cəbhəyə gedənlərin 250 min nəfəri həlak oldu. II Dünya müharibəsi illərində 123 nəfər Azərbaycan vətəndaşı göstərdikləri şəxsi igidliklərə və şücaətlərə görə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı kimi yüksək ada layiq görülmüş, 30 nəfər isə "Şöhrət" ordeninin hər üç dərəcəsi ilə və çoxlu sayda əsgər və zabitlərimiz döyüş ordeni və igidliyə görə medalı ilə təltif olunmuşdur (9, s.170-171).

Qələbə Azərbaycan xalqına da asan başa gəlməyib. Müharibədə iştirak etmiş soydaşlarımızın təxminən yarısı döyüşlərdə həlak olub. Onlar amansız döyüş meydanlarında fədakarcasına vuruşaraq, həm də doğma Azərbaycanı faşizmdən qorudular. O, milyon-milyon adamların qanı bahasına, yüz minlərlə şəhid vermiş, döyüşən sovet ordusunu yanacaq təmin etmiş Azərbaycan xalqının, 130 növ silah ixtira edən Azərbaycan alimlərinin, ön və arxa cəbhələrdə döyüşən və çalışan igid, qəhrəman vətən övladlarının rəşadəti və hünəri bahasına qazanıldı. Marşal A.A.Qreçko sonralar yazmışdı ki, Qafqazın müdafiəsi dövründə cəbhəyə Azərbaycandan tükənməz axın kimi yüksək keyfiyyətli benzin, silah, döyüş sursatı və ərzaqla dolu yük qatarları gəlirdi (5, s.35).

Mənəvi-siyasi birlik, vətənpərvərlik, çoxmillətli xalqların dostluğunu yaratdı. Böyük Vətən müharibəsi Azərbaycan xalqı üçün də sağalmaz yaralarla başa çatdı. Buna görə də II Dünya müharibəsində şəərəfli döyüş yolu keçmiş Azərbaycan övladlarının tarixi şücaətləri, habelə arxa cəbhədə fədakarlıqla çalışan insanların xidmətləri heç vaxt yaddaşlardan silinməyəcək, gənc nəsələ vətənpərvərlik nümunəsi olacaqdır.

Böyük Vətən Müharibəsinin şahidi olmuş, cəbhələrdə düşməne qarşı vuruşan veteranlarımıza bu gün dövlət tərəfindən yüksək diqqət və qayğı göstərilir. Vətənin, xalqın, torpağını sevən, bu yolda mərdliklə vuruşanlar həyat durduqca yaşayacaqlar. Böyük Vətən Müharibəsi iştirakçılarında Azərbaycan dövləti tərəfindən həmişə böyük diqqət və qayğı göstərilir.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev hakimiyyətdə olduğu bütün dövrlərdə müharibə veteranlarının problemlərinə böyük diqqət və qayğı ilə yanaşmışdır. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin sözləri ilə desək: "...bu müharibə bir daha təsdiq etdi ki, Azərbaycan xalqı ən ağır sınaqlardan üzəgə çıxmağa, misilsiz şücaət və rəşadət nümunələri göstərməyə qadir olan...qəhrəman xalqdır". Ulu öndərimizin bu siyasəti Prezident İlham Əliyev tərəfindən də davam etdirilir.

İkinci Dünya Müharibəsi zamanı Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhalisi də döyüşlərdə şücaətlə iştirak edib, cəbhə üçün əllərindən gələni əsirgəməyib. Onlardan Buhenvaldın əfsanəvi qəhrəmanı Əkbər

Ağayev, 4-cü Ukrayna cəbhəsinin döyüşçüsü, Polşa və Fransa ərazilərində partizan hərəkətinin fəal iştirakçıları Məmməd Zeynalov, Qərib Quliyev, Dnepropetrovsk və Krivoy-Roq şəhərlərinin azad olunmasında iştirak edən minamyoççu Ələsgər Vəlibəyov, İtaliyada partizan hərəkətinin fəal iştirakçıları yazıçı-jurnalist Cəlil Rəfiyev, "Ave" ləqəbli Əvəz Abdullayev, Həsənqulu Əliyev, Stalinqrada döyüşlərində fəal iştirak edənlərdən Əli İbrahimov, Əşrəf Bayramov, Əli Məmmədov, Nuru İsmayılov, Qafqaz döyüşlərinin iştirakçılarından Əlmərdan Salehov, Ələkbər Cəlilov, həmçinin Səyyad Şəfiyev, Məmməd Babayev, podpolkovnik Əkbər Fəttahov və başqaları Qələbə uğrunda hünər və rəşadət göstərirlər (10). Bütövlükdə, 29 min 500 muxtar respublika sakini 1941-1945-ci illər müharibəsində iştirak etmişdir. Müharibəyə könüllü gedənlərdən yüzə yaxını qadınlar idi. Üç həmyerlimiz – Abbas Quliyev, Nəcəfqulu Rəfiyev və Qəzənfər Əkbərov SSRİ-nin ən yüksək mükafatına – "Sovet İttifaqı Qəhrəmanı" adına, Rəhim Rəhimov "Şöhrət" ordeninin hər üç dərəcəsinə layiq görülmüşdür. 600 nəfər isə müxtəlif orden və medallarla təltif edilmişdir.

Azərbaycan xalqı 1941-1945-ci illər müharibəsində şərəfli döyüş yolu keçmiş oğul və qızlarımızın tarixi şücaətlərini, habelə arxa cəbhədə fədakarlıqla çalışanların xidmətlərini heç vaxt unutmayacağıdır. Onların həyat yolu bugünkü və gələcək nəsil üçün nümunədir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri cənab Vasif Talıbovun dediyi kimi: "Bu gün cəmiyyətimizdə müharibə veteranlarına böyük hörmət və ehtiram vardır. Onların döyüşlərdə göstərdikləri rəşadət, müharibədən sonrakı bərpa və quruculuq illərində çəkdiyi zəhmət Vətənə xidmət nümunəsi – həyat dərslidir. Vətəni sevmək, Vətən torpağını qorumaq və mənsub olduğu ölkəni inkişafa qovuşdurmaq dərslidir. Gənc nəsil bu dərsi mənimsəyərək özündən sonrakı nəsillərə ötürməli, nəsillər arasındakı varislik ənənələri davam etməlidir" (10). Azərbaycan xalqı İkinci Dünya müharibəsində böyük rəşadət, qəhrəmanlıq nümayiş etdirmiş, həm cəbhədə, həm arxada vuruşaraq, çalışaraq qələbənin əldə olunmasında öz xidmətlərini göstərmişdir. Bu qələbə bəşəriyyət tarixində bütün qara qüvvələrə, faşizmə qarşı mütərəqqi qüvvələrin qələbəsi idi. Azərbaycan övladlarının İkinci dünya müharibəsində göstərdikləri qəhrəmanlıq gənc nəsle vətənpərvərlik nümunəsi və mənəbiyyət dərslidir. Xalqımızın Böyük Vətən müharibəsində qələbənin qazanılmasında yazdığı qəhrəmanlıq salnaməsi bugünkü nəsil üçün əsl mənəbiyyət dərslidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi, 7 cildə, VII c. (1941-2002-ci illər), Bakı: Elm, 2008, 608 səh.
2. Azərbaycan tarixi, Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu, II hissə (XIX-XXI əsrin əvvəli), Bakı: «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2010, 545 s.
3. Azərbaycan tarixi, Dərslük, Bakı: "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2016, 412 s
4. Bünyadov Z.M., Zeynalov R.Ə., Qafqazdan Berlinədək, Bakı, 1990, s.13 (rus dilində)
5. İsmayılov İ.Z. Azərbaycanlıların II Dünya müharibəsində iştirakı, Bakı, 2000
6. Məmmədov İ., Məmmədov Ç. Azərbaycan tarixi, Bakı, 2010, 336 səh.
7. Nuriyeva İ.T. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan–XXI əsrin əvvəllərində), Ali məktəblər üçün dərslük, Bakı, Mütərcim, 2015, 336 səh.
8. Орұсов Q. Azərbaycan Qafqaz döyüşlərində Bakı, 1984, 160 səh.
9. Гречко А.А., Битва за Кавказ, М., 1967, s.35
10. <http://www.serqqapisi.az>

ABSTRACT

Salmanov Vidadi, Hasanov Nazim

AZERBAIJANIS IN THE VICTORY IN THE GREAT PATRIOTIC WAR HEROIC CHRONICLE

The article gives us extensive information on the heroic deeds of the Azerbaijani people, who have passed the glorious war in the Second World War. Also, during the war years, the services of self-sacrificing workers at the rear were provided. The article says that the Great Patriotic War will never be erased from the memory, and the younger generation will be a patriotic example. The article points out that the victory over fascism is a memorable date that the Azerbaijani people are proud and proud of.

РЕЗЮМЕ

Салманов Видати, Гасанов Назим

ПОБЕДА В ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ ЯВЛЯЕТСЯ ГЕРОИЧЕСКОЙ ХРОНИКОЙ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

Статья дает нам обширную информацию о подвигах азербайджанского народа, прошедшего славную войну во Второй мировой войне. Кроме того, в военные годы были предоставлены услуги самоотверженных рабочих в тылу. В статье говорится, что Великая Отечественная война никогда не будет стерта из памяти, и молодому поколению станет патриотическим примером. В статье отмечается, что победа над фашизмом является памятной датой, которой гордится азербайджанский народ.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

ZƏKIYYƏ ABDULLAYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

abdullayevaz@gmail.com

UOT:371

ŞAĞIRDLƏRİN ELMİ DÜNYAGÖRÜŞÜNÜN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ İKT -DƏN İSTİFADƏNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: İKT, təlim, məktəb, tərbiyə, informasiya, müasir təlim metodları

Keywords: ICT, training, school, education, information, modern teaching methods

Ключевые слова: ИКТ, обучение, школа, воспитание, информация, современные методы обучения

Çağdaş dünyada təlim və tərbiyənin müasir elmi-texnoloji prinsiplər əsasında təşkil etmək təhsilin səviyyəsinə birbaşa təsir göstərən amildir. Təhsil prosesi o zaman effektivlik göstərir ki, təlimdə yeni texnoloji imkanlardan istifadə edərək şagirdlərə mənimsətmə əsas meyar kimi götürülsün. Bu mənada Azərbaycan Respublikasında da təhsil sahəsində aparılan islahatlar, görülən tədbirlər, imzalanan sərəncam və qərarlar xüsusi əhəmiyyət daşımaqla öz bəhrələrini verməkdədir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" (2) təsdiq edildi və bu sərəncamdan irəli gələrək təhsil sahəsində struktur islahatlar həyata keçirildi. Görülən işlər sırasında təhsildə yeni texnologiyaların tətbiqi də xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı.

Təcrübə göstərir ki, təhsil sistemində İKT- dən istifadənin aşağıdakı 4 əsas istiqaməti vardır:

2. İKT öyrənilmə obyektini kimi; İKT təlim-tərbiyə prosesində bir vasitə kimi; İKT pedaqoji idarəetmə sisteminin bir komponenti kimi; İKT elmi-pedaqoji tədqiqatların effektivliyinin yüksəldilməsi vasitəsi kimi.

İnformasiya texnologiyalarından istifadə bacarıqları aşağıdakılardan ibarətdir:ⁱ

2. Baza xarakterli bacarıqlar (klaviatura, siçan, printerdən istifadə, fayllar və disklərlə əməliyyatlar);

3. Səhifə proqram təminatına malik olmaq (mətnlərin işlənilməsi, cədvəllərin yaradılması, verilənlər bazası və s.);

4. Şəbəkə qoşmalarından istifadə edilməsi (elektron poçt, İnternet, veb-brauzer).

Buna görə Proqram təminatı aşağıdakılardan ibarətdir. Əməliyyat sistemi MS Windows XP; MS Word; MS Excel; MS Power Point; MS Outlook; İnternet Explorer; Adobe Acrobat Reader; Arxivləşdirici proqram (WinRAR, WinZip) (4, s. 187).

Hazırkı dövrdə ibtidai kommunikativ bacarıqların inkişaf etdirilməsi aşağıdakı mühiti formalaşdırır:

1. Ümumiyyətlə, özfəaliyyət prosesində kollektivlə birgə mövcud həyati prosesləri yüksək səviyyədə planlaşdırmaq və təşkil etmək bacarığı;

2. İnformasiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq bacarığı.

İbtidai siniflərdə informasiya texnologiyalarının tətbiqinin əsas məqsədi aşağıdakı bilik və bacarıqların formalaşdırılmasından ibarətdir.

1. İnformasiya və bilik əldə edilməsi, onun əhəmiyyətinin dərk edilməsi;

2. İnformasiya obyektlərini axtarmaq, tapmaq və yaymaq;

3. Müəllimin rəhbərliyi altında obyekt və prosesləri müşahidə etmək, qeydlər aparmaq, ölçmək, təsvir etmək.

4. Şəxsi kommunikasiya vasitələrindən istifadə etmək.

5. Sadə hərəkətli obyektlərin ekranda əmrlər, göstərişlər vermək və onu idarə etmək. Sadə proqramlar tərtib etmək və idarəçiliyi həyata keçirmək.

6. Alınan biliklərə uyğun texnologiyalardan istifadə etmək və bu sahədə fəaliyyətini gücləndirmək (internetlə bağlı, kompüterə qoşulan qurğularla və s.).

7. Mətni kompüterə daxil etmək.

8. İnformasiya texnologiyaları ilə işləyərkən texniki-təhlükəsizlik və sağlamlıq qaydalarına əməl etmək.

9. Ətraf aləmdəki informasiya və informasiya prosesləri haqqında təsəvvürlər formalaşdırmaq.

Dərs zamanı şagirdlər müvafiq ilkin bilikləri əldə etdikdən sonra kompüterdən istifadə edə bilirlər. Onlardan istifadə formaları müxtəlifdir. Bunlardan bəzi nümunələrə nəzər salaq: Sınıfdə şagirdlər stol üstündə

işləmək üçün sinfi ayrı-ayrı stollara müvafiq 2 qrupa bölməklə, bir qrupda nəzəri, digər qrupda kompüterdə praktik işi icra etmək olar. Eyni zamanda bir kompüterin arxasında növbə ilə iki şagirdin işləməsi də mümkündür.

Qeyd edə bilirik ki, elə hadisələr vardır ki, onların baş verməsi üçün uzun müddətli vaxt lazımdır, elə hadisələr də vardır ki, onların başa çatması üçün çox qısa bir müddət tələb olunur (saniyənin mində, milyonda bir hissəsində). Məhz belə hadisələri əyaniləşdirərək şagirdlərə göstərmək, onlarda dəqiq elmi təfəkkür; formalaşdırmaq YİT-siz qeyri mümkündür. Bu hadisələrin elmi əsaslarının; multimedia texnologiyası ilə açılaraq göstərilməsi onların əqli fəaliyyətlərini inkişaf etdirməklə onlarda daha doğru, düzgün, möhkəm elmi biliklərin formalaşdırılmasını təmin edir.

İnformasiya texnologiyalarının köməyi ilə yeni biliyin verilməsi zamanı şagirdləri müqayisə, təhlil, tərkib, səbəb-nəticə əlaqələrini axtarmağa cəlb etməklə onları fəallaşdırır, biliklər şüurlu şəkildə mənimsədilir. Bu, bir həqiqətdir ki, bilik şüurlu şəkildə qazanıldıqda, onun haqqında inam da möhkəm olur, nəticədə məktəbli fəallıq göstərir. Onun köməyi ilə şagirdlər müxtəlif fənlər üzrə qazandıqları bilikləri daha da genişləndirir, dərinləşdirir və möhkəmləndirirlər.

İnformasiya texnologiyaları elmilik prinsipinin qarşısında dayanan bu vəzifələrin həyata keçirilməsinə kömək göstərir. Belə ki, bu və ya digər texniki vasitənin tətbiqi nəticəsində şagirdlər elmi anlayışları, tərifləri, qanun və nəzəriyyələri, teoremləri qavrayır, bilikləri fəal surətdə tətbiq etmək bacarıqları qazanırlar.

Təlim paradigmasında (distansion və ənənəvi əyani təlimdə olduğu kimi) son illərdə müəllimin mərkəzi rol oynadığı təlim metodlarından öyrənmənin şəxsiyyəti və inkişafına əsaslanan metodlara keçilməsi müşahidə edilir (5, s. 72). Başqa sözlə desək, məktəbli öyrətmə-öyrənmə fəaliyyətlərinin mehərinə çevrilir və müasir texnologiyalardan yararlanmaqla öyrənmə fəal bir şəkildə və axtarış-sorğu formasında aparılır. Bütün bunlara qısa şəkildə nəzər saldıqda təlim prosesində İKT-dən istifadə edilməsinin bir sıra üstünlüklərə malik olduğunu görmək olar.

Təhsil sahəsində informasiya texnologiyalarının nailiyyətlərindən istifadə edilməsinin üstünlükləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Təhsilin fərdiləşməsində: İnformasiya texnologiyalarından istifadə etməklə müxtəlif (sadə, orta və çətin) səviyyələri təhsil planlarına malik olmaq olar. Bu halda şagirdlər özlərinin elmi səviyyəsinə uyğun olaraq təhsil prosesini izləyirlər. Habelə onlar özlərinin istedadı, marağı və bacarığı əsasında və eləcə də müəllimin köməyi olmadan təlim proqramları vasitəsi ilə istedadlarını biruzə verə bilirlər.

- Tədris keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasında: Texnologiyadan faydalanmaq və yeni tədris üsullarından istifadə etməklə təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və artırmaq mümkündür.

- Dərsin əyaniləşdirilməsində. Digər əyani vasitələr daha az təsirli olduqda informasiya texnologiyaları tətbiq edilir, Çünki bu zaman daxili əks əlaqə çox güclü həyata keçirilir. Yəni şagird öz-özünü korrekte edərək düzgün istiqamət götürə bilər;

- Təhsil prosesində stimül yaratmaqda: Təhsil prosesində informasiya texnologiyalarına müraciət etdikdə həqiqətən də mətn, qrafik təsvir, film, animasiya və s. Müxtəlif imkanlardan istifadə etmiş oluruq ki, bu da şagirdlərin təhsilə olan marağının artmasına və onda stimulun yaradılmasına yardım edir.

- Təhsildən mütəmadi istifadə edə bilməkdə: Belə təhsil sisteminin xüsusi zaman və məkana ehtiyacı yoxdur. Çünki informasiya texnologiyalarının yaratdığı nailiyyətlərdən istifadə etməklə hər yerdə və hər bir vaxt təhsil almaq imkanı yaranır.

- Geniş səviyyədə əlaqə yaratmaq imkanında: İnternet, elektron poçt, videokonfrans vasitəsilə müxtəlif məkanlarda insanlar əlaqə qurmaq, fikir mübadiləsi və başqalarının fikir və bilikləri haqqında məlumat əldə etmək imkan yaradır.

Məktəblilər internetin mənimsənilməsi sayəsində siniflərdə onlar sinifdən xaric mühitlərlə əlaqə yarada bilər və onu əhatə edən ətraf aləmdən fərqli daha geniş mühiti və mədəniyyətləri də dərk edə bilirlər. Elektron poçtu və ya videokonfranslar vasitəsilə hər hansı bir şəhər, vilayət və ya ölkədə yaşayan məktəbli öz təcrübələrini başqa şəhər, vilayət və ölkə məktəbliləri ilə bölüşə bilirlər.

- Əməkdaşlıq fürsətinin yaradılmasında: İnformasiya texnologiyalarından istifadə etmək şagirdlər üçün yeni imkanlar yaradır. Bu imkanlardan istifadə etməklə şagirdlər digər insanlarla əməkdaşlıq yarada bilər və müxtəlif mövzular üzrə onların fikirlərindən bəhrələnmiş olurlar.

- Araşdırma işinin həyata keçirilməsində sürətli hərəkət etməkdə: Şagirdlər informasiya texnologiyalarının nailiyyətlərindən istifadə etməklə lazım olan informasiyaları rahatlıqla araşdırır, onları sistemləşdirir və müəyyən bir nəticəyə gələ bilirlər.

- Şagirdlərin araşdırma hissini hərəkətə gətirməkdə: Təhsil prosesində informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə şagirdlərin hiss və həyəcanlarını hərəkətə gətirib onları rəğbətləndirmək olar. Bununla da onların tədqiqatçı kimi yetişməsində imkan əldə etmək mümkündür.

Bu texnologiyalardan bir dərstdə istifadə etmək müəllimdən xüsusi bilik, bacarıq, vərdiş tələb edir.

Belə dərslər pedaqoji təlim texnologiyası olan konstruktiv təlimlə qurulur. Bu dərslərin məqsədi informasiya texnologiyaları vasitəsi ilə təlim prosesində şagird təfəkkürünü, düşüncəsini bir məcraya yönəldib düşüncə anlayışları sahəsində bilik qazanmaq, inkişaf etdirmək məqsədinə yönəlməkdir. Belə dərslərdə müasir texnoloji avadanlıqlardan istifadə labüddür. “Müəllim dərsləri qurarkən slaydlardan, multimediyadan istifadə edir və bunları dərslərin hansı hissəsində istifadə edəcəyini, onların məntiqi ardıcılıqla yerləşdirilməsini əvvəlcədən planlaşdırmalıdır”(5, s. 38).

Müəllim dərslərdə nə edəcəyini, hansı suallar qoyacağını, hansı intellektual və sosial bacarıq və vərdişləri inkişaf etdirəcəyini, şagirdlərin hansı təlim formasına nail olacağını, dizaynda göstərməlidir. Müəllimlər təhsil dizaynında bu prinsipləri diqqət mərkəzində saxlamalıdır.

- Təhsil prosesində şagirdin məşğuliyyət prinsipi baxımından: Bu prinsipi rəhbər tutmaqla təhsil prosesini elə formada qurmaq lazımdır ki, şagird mövzunun daxilinə nüfuz edib onu öz məsələlərindən biri hesab etsin. Texnologiyalardan istifadə müəllimlər üçün belə imkan yaradır.

- Elmin istehsalında öyrəninin fəallığı prinsipinə riayət etmək baxımından. Bu prinsipə görə bütün informasiyalar müəllim tərəfindən şagirdə ötürülməməlidir. Bəlkə şagird sinifdə öz dostları ilə əməkdaşlıq çərçivəsində və müəllimin istiqamətləndirməsi nəticəsində yeni elmi biliklər əldə etməlidir ki, bu prinsip də texnologiyaların tətbiqi ilə mümkündür.

- Layihə tipli təhsil fəaliyyətlərinin icrası prinsipi baxımından. Təhsil prosesi informasiya və texnologiyalar əsasında qurulduqdan sonra müəllimlər siniflərdə qrup layihələri təqdim etməli və şagirdlər də öz növbəsində kiçik qruplar şəklində texnologiyaların imkanlarından istifadə etməklə təhsil verilir və qiymətləndirilir.

- Təhsil ləvazimatları və ədəbiyyatlarının yayılması prinsipi baxımından.

İnformasiya və telekommunikasiya texnologiyalarına əsaslanan təhsil planında önəmli yeri şagirdlərin elektron və qeyri elektron təhsil ləvazimatlarına və elmi ədəbiyyatlara yiyələnmə bilməsidir.

- Təhsil anlayışlarının təqdim edilməsində müqayisə prinsipinə riayət etmək baxımından.

Müəllim, informasiya və telekommunikasiya texnologiyası əsasında hər hansı bir məsələni planlaşdırarkən onu müxtəlif cəhətlərdən diqqət mərkəzində saxlamağı bacarmalıdır.

- Qeyri xətti (nonlinear, qeyri-xətti) struktur ilə məzmunun təşkilatlandırılması baxımından

Ənənəvi təhsil prosesində müəllim bir xətti təhsil prosesi ilə bütün şagirdləri bir mərhələdən növbəti mərhələyə keçirməyə çalışır. Amma informasiya texnologiyaları üzərində qurulan təhsil prosesində müəllim çalışır ki, şagirdlərin bacarıq səviyyəsinə uyğun olaraq növbəti addımları ata bilsin. Başqa sözlə bütün şagirdlər müəyyən bir xətt üzrə hərəkət etmir, bəlkə də bacarıq və qabiliyyətləri əsasında təlim üçün öz yolunu seçmiş olurlar.

- Multimedia xüsusiyyətlərinə əsaslanan təhsil fəaliyyətlərinin təqdimi, o cümlədən səs, təsvir, qrafika, film və s...baxımından müəllim informasiya texnologiyalarına əsaslanan təhsildə multimediyadan təhsil prosesini cəlbedici etməkdə və onun məntiqi nəticəsi onların təhsilin keyfiyyətini artırmaqda istifadə etsin. Təhsil prosesində müasir informasiya texnologiyalarından istifadə edildiyi zaman təlim dizaynından bu prinsipdən istifadə etmək olar.

Kompüter bəzən çox funksiyalı müasir məktəb lövhəsi rolunu oynayır. O tədris prosesində əyaniliyin səviyyəsini yüksəltməyə imkan verir. Kompüterin köməyi ilə idarəetmə prosesində həm müəllim, həm də şagirdlər məntənlərə əks əlaqə yolu ilə müdaxilə edə bilirlər.

“Kompüter məktəblilərin fəaliyyətinə nəzarətin keyfiyyətini dəyişməyə imkan verir və eyni zamanda təlim prosesinin idarə edilməsinin elastikliyi təmin edir”(4, s. 142). Kompüterlə işləyərkən hər bir məktəbli cavabı tapmaq üçün istədiyi qədər fikirləşə bilər; sorğu zamanı biliklərin subyektiv dəyərləndirilməsi aradan qalxır, çünki kompüter düzgün yerinə yetirilmiş tapşırıqların sayını hesablayaraq qiymət verir; cavabın bir anlıq təhlili aparılır ki, bu da sorğu alınanın öz biliyinə əmin olmasına, ya düzgün verilmə, yəni redaktə etməsinə, yaxud da kömək üçün müəllimə müraciət etməsinə imkan verir. Hazırda kompüter texnologiyaları uşağın təlimin və inkişafı üçün keyfiyyətə yeni məzmununa uyğun gələn biliklərin ötürülməsinin yeni üsulu hesab edilə bilər. Bu üsul uşağa maraqla öyrənməyə, informasiya mənbələrini tapmağa, intellektual fəaliyyət intizamını yaratmağa imkan verir. Səthi öyrənməyə meyilli olanlar belə hesab edirlər ki, kompüterlər təlim yükünü artırır və eyni zamanda kompüter texnologiyaları zamana qənaət edir. Lakin, müvəffəqiyyət qazanmaq oriyentasiyası olan öyrəncilər isə razılaşırlar ki, kompüterlər vaxta qənaət etməyə və daha səmərəli işləməyə imkan verir, informasiyanın əlçatanlığı artır, lakin informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə təlim materialının həcmi arta biləcəyi öyrənciləri narahat edir.

Dərs kitablarının və ya veb səhifələrinin sabit təsvirlərini gücləndirməkdə animasiyalar qüvvətli vasitədir. Bundan başqa, öyrənmə stimulu yaratmaq, həmçinin xüsusi xırdalıqlardan, yaxud da fenomenlərin mürəkkəb cəhətlərini öyrənmək üçün onlardan istifadə etmək olar. Animasiyalardan əksər hallarda reallıq və model arasında fərqi aydınlaşdırmaq üçün ən yaxşı vasitə kimi istifadə etmək olar.

Bundan başqa, multimediyaya proqramları tədris mövzularını daha dərindən mənimsətməyə səbəb olur və onun sayəsində təlim problemləri nəzərdən keçirilir, həmçinin mətn, səs, qrafik, animasiya və video vasitəsilə təlimə köməklik göstərilir. Məktəblilər bu proqramlara əsaslanaraq öyrənir, hökm verir, suallara cavab tapırlar. Bu isə məktəblilərə tədqiqat və axtarış yolu ilə inkişaf etməyə imkan yaradır və onlar öyrəndikləri mövzulardan faktik problemləri həll etmək üçün istifadə edirlər (4, s. 171). Təlim prosesində modelləşdirici proqramlardan istifadə edilməsinin ən mühüm və ən geniş yayılmış yerlərindən biri təlim laboratoriyaları və siniflərdə həyata keçirilməsi çətin, yaxud mümkün olmayan hər hansı dinamik prosesin modelləşdirilməsi və ya vizuallaşdırılmasıdır (4, s. 176). Eksperimentləri modelləşdirmək, təsəvvür olunan, yaxud real həyat hadisələrini modelləşdirməyə imkan verən belə proqramları hazırlamaq öyrənmələrin axtarış fəaliyyətini aktivləşdirmək, müstəqil proqram vasitələri və təlim sistemlərinin müəyyənləşdirilməsində istifadə edilir.

Hətta ən yaxşı kompüter təlim oyunundan belə tədris prosesində lazım olan zamanda və lazım olan yerdə (dərsin lazım olan mərhələsində), lazım olan miqdarda və tibbi tələblərə riayət etməklə istifadə etmək lazımdır. Kompüter təlim oyunlarında bilik, bacarıq və vərdisləri verilən qaydalara riayət etməklə əldə etmək mümkündür. Müəllimin kompüter texnologiyası ilə işi aşağıdakı funksiyalardan ibarətdir.

* təlim prosesinin bütövlükdə sinif, bütövlükdə fənn səviyyəsində (təlim prosesinin qrafiki, xarici diaqnostika, nəticə yoxlaması) təşkil edilməsi;

* sinifdaxili aktivlik və koordinasiyanın (iş yerlərinin yerləşdirilməsi, instruktaj (mentoring) keçilməsi, sinifdaxili şəbəkənin idarə edilməsi və s.) təşkil edilməsi;

* informasiya sahəsinin komponentlərinin hazırlanması (təlim, nümayiş avadanlığının müxtəlif növləri, proqram vasitələri və sistemləri, əyani təlim vasitələri və s.), onların müəyyən təhsil kursunun predmet məzmunu ilə əlaqəsi.

İnformasiya texnologiyaları ilə işləmək üçün yeni təlim üsulları da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Tədqiqatların nümayişi üçün kompüterə qoşulmuş multimediyaya proyektoru və ekranı zəruridir. Hər bir müəllimin sinifdə proyektora qoşulmuş bir kompüterin olması əlverişlidir. Burada kompüter əyani vəsait rolunu oynayır. Şagirdlərdə həyati bacarıqların inkişaf etdirilməsi və formalaşması həmişə ön plana çəkilmişdir. Şagird öyrəndiyini tətbiq etməyi bacarmalı, düşdüyü vəziyyətdən çıxış yolunu tapmağa hazır olmalı, çətinlikləri asanlıqla dəf etməlidir. Buna görə də müəllim şagirdlərin səviyyəsinə uyğun məntiqi tapşırıqlar tərtib etməli, onları sistemləşdirməli və sonra birlikdə səhvləri tapıb araşdırmalı və həlli yollarını axtarmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində İslahat Proqramı, Bakı, Çəşoğlu, 1999, 65 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət strategiyası" 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı, "Xalq" qəzeti, 25 oktyabr 2013-cü il.
3. "Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Strategiya" / Xalq, 25 may, 2014
4. Abbasov Y. Pedaqoji texnologiyalar, Bakı: Mütərəcim, 2006, 231 s.
5. Abbasov Y. Müasir dövrün təhsil problemləri, Dərs vəsaiti, Bakı, 2011, 134 s.

ABSTRACT

Zakiyya Abdullayeva

MAIN DIRECTIONS OF ICT USE IN THE DEVELOPMENT OF LEARNERS' OUTLOOK

The article deals with the use of information technology in the modern globalizing world and the challenges of applying it to the learning process. It is emphasized that the importance of using ICT during the training of senior learners in schools is one of the priorities of the learning process.

РЕЗЮМЕ

Закыйя Абдуллаева

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИКТ В РАЗВИТИИ НАУЧНОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ УЧАЩИХСЯ

В статье говорится о возможностях использования информационных технологий и современных проблемах применения их в процессе обучения в период глобализации современного мира. Обосновывается мысль, что при обучении учеников старших классов значение использования ИКТ является приоритетным моментом процесса обучения.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

RÜBABƏ MƏMMƏDOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 372.8:811.111

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ OYUNLARDAN İSTİFADƏ

Açar sözlər: *xarici dil, şagird və müəllim, tərbiyəvi əhəmiyyət, oyunlar, tədris metodikası*

Key words: *foreign language, a student and a teacher, games, educational value, a teaching method*

Ключевые слова: *иностраннный язык, ученик и учитель, игры, воспитательная ценность, методика преподавания*

Müasir dövrdə tədris və təlim prosesində köklü dəyişikliklər baş verib. Sınıfdə passiv olan və daha çox dinləmə mövqeyində olan şagirdlərdən fərqli olaraq bu günkü şagirdlər daha fəaldırlar və təlim prosesində daha çox aparıcı mövqedədirlər və bu cür fəal şagirdlərlə işləmək üçün dərs prosesinin təşkilində təbii ki, əsaslı dönüş yaranmışdır. Müasir təlim prosesi şagirdin tələb və maraqlarına, bilik səviyyəsinə, imkan və qabiliyyətinə, təfəkkürünə uyğun təşkil olunmalıdır. Qrup işlərinin lazımı səviyyədə təşkili, fikir mübadiləsi, qazanılmış biliklərin dərinləşməsi, hər bir öyrəncinin dərsə marağının artması, biliyin düzgün qiymətləndirilməsi bu günkü təlim prosesinin əsas tələblərindən biridir. Bu gün müəllim dərsi maraqlı və səmərəli etmək üçün, tədris materiallarının müasir tələblər səviyyəsində mənimsədilməsi üçün yeni pedaqoji texnologiyalardan və metodlardan səmərəli istifadə etməlidir.

Son zamanlar xarici dilin tədrisi metodikasında da çox böyük yeniliklər olmuş və şagirdlərin xarici dilə davamlı marağı təlim prosesinə də təsir etmişdir. Bu gün ingilis dilinin tədrisində fənn kurikulumlarına istinad edərək məzmun standartlarının, strategiyaların tətbiqi, yeni metodlardan istifadə onun mənimsənilməsində uğurlu vasitələrdir. Xarici dilin tədrisi prosesində öyrənilən dilin dərk edilməsi üçün oyunlardan geniş istifadə edilir. Hazırda ingilis dilinin bütün sahələrini (leksika, qrammatika, fonetika və s.) tədris etmək üçün müəllimin qarşısında kifayət qədər oyunlar var. Oyun prosesində şagirdlər özləri də hiss etmədən müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirir, tədqiqatçı rolunda olur, nələrisə müqayisə etməli, müxtəlif hərəkətləri yerinə yetirməli, şifahi hesablamalar aparmalı, məsələlər həll etməli olurlar. Oyun şagirdlərdə qələbə qazanmaq həvəsini, marağını oyadır, uşaqlar oyunun qaydalarına əməl etməklə daha cəld, hazırcavab olmağa, tapşırığı dəqiq həll etməyə çalışırlar. Tədrisyonumlu oyunlardan istifadə bu gün ən aktual məsələlərdən biri olan şagirdlərin oxuyub-anlama bacarığının daha da inkişaf etdirilməsinə kömək edir.

Oyun texnologiyalarından dərs zamanı istifadə şagirdlərin hamısının fəallaşmasına şərait yaradır. Zəif, utancaq, azdanışan uşaqlar belə oyun zamanı bacarıqlarını nümayiş etdirir, onların öz fikrini söyləmə, əməkdaşlıq etmə, özünün və yoldaşlarının fəaliyyətini təhlil etmə, şifahi nitq, oxuyub-anlama, dinləmə, fikrini düzgün ifadə etmə bacarıqları inkişaf edir. Beləliklə, oyun texnologiyaları tədris materialını əlçatan, maraqlı, obrazlı şəkildə öyrətməyə, biliklərin daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək edir, şüurlu öyrənməyə maraq yaradır. Oyunlardan istifadə etməklə öyrətmək və oynayaq öyrənmək o qədər də sadə məsələ deyil, amma dərs prosesi ilə əyləncəni birləşdirərək hər bir dərsdə bayram əhvali-ruhiyyəsi yaratmaqla onun unikallığını artırmaq olar. Buna görə də şagirdlərin biliklərinin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi formalarından biri kimi müxtəlif tədrisyonumlu oyunlardan istifadə olunması həmişə müsbət nəticə verir.

Oyunların böyük tərbiyəvi əhəmiyyət var və sınıfdə oyunlardan istifadə şagirdlərə təkə dili öyrənməyə kömək etmir, həm də öyrəndikləri dili istifadə etməyə imkan verir. Oyunlar şagirdləri qarşılıqlı fəaliyyətə, əməkdaşlıq etməyə, yaradıcı olmağa, öyrəndikləri dili səmərəli istifadə etməyə ruhlandırır. Şagirdlərin hər biri oyunda iştirak etməyə və qalib gəlməyə çalışır. Oyunda iştirak etmək üçün onlar öyrəndikləri dili anlamalı və bu dildə ünsiyyət qurmalıdırlar. Oyunlar həmçinin şagirdlərin dərsə marağını artırır. Demək olar ki, hər kəs yaşlı və ya gənc olmasına baxmayaraq oyunları sevir. Erkən uşaqlıq dövründən oyunlar bir çox uşaqların həyatının çox hissəsini əhatə edir, uşaqların inkişafında böyük rol oynayır və onlar böyüdükcə oyunların həyatlarındakı rolu, yeri və mənası dəyişir. İştirakçılar oyun oynamaq üçün bir-biri ilə ünsiyyətdə olmaq məcburiyyətindədirlər. Oyun zamanı ünsiyyətə ehtiyac və qeyri rəsmi oyunlar şagirdləri öz danışıq bacarığı və vərdişlərindən istifadə etməklə danışmaqdan qorxmamağa cəsarətləndirir.

Bu günün təlim tərbiyə prosesi ötən illər ərzində çox dəyişib. Əvvəllər dərsdə passiv olan və qulaq asan şagirdlər bu gün adətən dərsdə daha fəaldırlar və oyunlar fəal öyrənmənin ən yaxşı yoludur. Müəllimlər bərabər şəkildə fərdi və əməkdaşlıqla öyrənməni irəli çəkərək və şagirdləri yaradıcı olmağa vadar edən

oyunlardan istifadə edərək müxtəlifliyi fərqli yollarla qorumağa çalışırlar. Müəllimlərin sinifdə müxtəlifliyi qorumaq üçün istifadə etdikləri daha spesifik bir yol da başqa metodlarla yanaşı oyunların təlim metodu kimi istifadə etməkdən çəkinməmələridir. Milli tədris proqramına əsasən oyunlar yaxşı öyrətmə metodu ola bilər və rol oynama oyunları, təqlid oyunları, teatr ifadə etmə oyunları kimi oyunlar dil öyrətmənin bütün mərhələlərinə uyğundur.

İnsanların səkkiz zəkaya sahib olduqları nəzəriyyəsinə irəli sürən Horvard Qardner məktəbdə müəyyən bir mövzunu tədqiq edərkən bu mövzunun bütün tələbələrin mənimsəməsi şansını artırmaq üçün altı müxtəlif yoldan istifadə etməyi iddia edir. Bu yollardan biri məqsədi rol oyunu və ya başqa vasitələrdən istifadə edərək müəyyən bir mövzunu çatdırmağın mümkün olub olmadığını görmək olan “fərdi yol”dur (Gardner 2006) Bundan başqa Amstronq stolüstü oyunları kişilərarası zəkaya sahib olan şagirdlərə uyğun bir təlim strategiyası kimi təklif edir, çünki onlar şagirdlər arasında qarşılıqlı əlaqə üçün əla şərait yaradırlar.

Xarici dili tədris edərkən sinifdə oyunlardan istifadə etməyin bir sıra önəmli səbəbləri var. İlk növbədə oyunlardan istifadə etmək tədris prosesini çox maraqlı və əyləncəli edir ki, bu da dərslə marağı az olan və bu səbəbdən dərslərdə fəal iştirak etməyən şagirdlərin dərslə fəal iştirak etməsinə köməklik edir. Şagirdlərə dərslə prosesində fəal olmağa kömək etmək çox vacibdir, çünki müəllimlər tələbələrin öyrənmə prosesində fəal iştirakını təmin etmədikcə onlara həqiqətən nəşə öyrədə bilməzlər.

Oyunlar oyunda iştirak edən şagirdlərin bir-biri ilə əlaqə qurmasında və bərabərlik hissənin yaranmasında böyük rol oynayır. Tədris prosesində oyunlardan istifadə həmçinin sinifdə səmimi və pozitiv bir atmosfer yaratmağa kömək edir və hər oyunda oyunçuların sayı və tərkibi dəyişdiyindən maraqlı və həyəcanlı bir mühitin yaranmasına səbəb olur.

Əksər insanların dil öyrənmə səbəbi bu dildən real bir vəziyyətdə, məsələn; səyahət edərkən istifadə etmək istəməsidir və oyunlar bu vərdişləri tətbiq etmək üçün çox yaxşı bir yol ola bilər. Həmçinin, sinifdə oyunlardan istifadə etməklə, müəllim öz tələbələrinə daha geniş yer verir, özü isə aparıcı qüvvə olmaqdan kənara çıxır, tədris prosesində oyun zamanı aparıcı rol oynayan tələbələr daha çox məsuliyyət daşıdıqlarını hiss edirlər və nəticədə dərslə prosesi təbii ki daha səmərəli keçir. Bundan başqa oyunlardan istifadə tələbələrə daha çox şeyi təkbəşinə etməyə imkan verir ki, bu da onlarda özünə inam hissənin artmasına səbəb olur (Langran & Purcell.1994).

Oyunlar, kiçik qruplar halında tətbiq edilərsə, utancaq və özünə inam hissə aşağı olan tələbələr üçün də yaxşıdır, çünki onlar bütün sinif qarşısında özlərini ifadə etmək əvəzinə daha az auditoriyanın qarşısında danışma şansı əldə edirlər. Çox da ciddi olmayan və qrammatik səhvlərə deyil, danışq vərdişlərinə üstünlük verilən mühitdə ünsiyyətə girmək və utanmaq hissəni unutmaq belə şagirdlər üçün daha asandır (Langran & Purcell.1994).

Müxtəlif mövzular tədris edilərkən oyunlardan istifadə yaxşı bir strategiya ola bilər, oyunlar şagirdlərdə daha çox maraq doğurur. Oyunlar hər yaş kateqoriyasında istifadə edilə bilər, çünki onlar digər tədris metodları ilə birgə işləndikdə dərslə prosesinin səmərəli olması üçün vacib olan müxtəliflik yaratmaq üçün ideal vasitələrdən biridir (Ingvar Sigurgeirsson. 1999). 2006-cı ildə İslanidiyada şagirdlər arasında aparılan bir araşdırma dərslə prosesində fərqliliyin vacib olduğunu sübut etdi. Bu araşdırmada iştirak edən öyrəncilərin çoxu tədris prosesində fərqliliyin olmamasından və öyrənmək üçün daha çox fərqlilik lazım olmasından bəhs etdi və oyunlar fərqlilik yaratmaq üçün ideal vasitədir (Lovisa, Laufey & Samúel. 2006).

Nəhayət, sinifdə oyunlardan istifadə etmək çox vacibdir, çünki cəmiyyətimizdə baş verən dəyişikliklərə, texnologiyanın sürətli inkişafına və bir sıra başqa səbəblərə görə uşaqların oynamaq üçün kifayət qədər boş vaxtları olmur. Şəhərlər daha da böyüyür və trafik daha da ağırlaşır, bir çox valideyn bu və ya digər səbəblərdən uşaqlarının bayırda oynamasından narahat olurlar. Həmçinin televizor izləmək və ya kompüter qarşısında oturmaq kimi passiv fəaliyyətlər, həqiqətən, fiziki olaraq oyun oynamaqdan daha həyəcanlı görünür, belə ki bu gün bayırda qruplarla müxtəlif oyunlar oynayan uşaqlara əvvəlki illərdən fərqli olaraq daha az rast gəlirik. Bu isə heç də yaxşı bir inkişaf deyil və cəmiyyətimiz üçün bir sıra pis nəticələrə səbəb ola bilər.

Digər bir nəticəyə gəlincə, bu dəyişiklik sosial bacarıqların azalmasına gətirib çıxara bilər, çünki Piagetin sözlərinə görə, uşaq oyunları cəmiyyəti əks etdirir və oyun oynayaraq uşaqlar cəmiyyətin bir çox qaydalarını və qanunlarını öyrənirlər. Buna görə də dərslə prosesi zamanı oyunlardan istifadənin müasir dövr üçün çox böyük əhəmiyyəti var.

Bumpass (1963) effektiv dil tədris oyunlarında hazırlana biləcək bir sıra təkliflər vermişdir: 1. Şagirdlərin sıxılmaması üçün oyun olduqca aktiv olmalıdır. 2. Oyunlar rəqabətli və ya maraqlı xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. 3. Oyunlar təyin edilmiş sahələrdə çox sayda tələbənin ehtiyaclarını qarşılıya bilməlidir. 4. İşıqlandırıcı izahatlar üçün bal qazanmaq və ya qısa müddət qazanmaq üçün kifayət qədər sadə olmalıdır. 5.Oyunlar müəyyən təhsil məqsədlərinə və müntəzəm sinif fəaliyyətlərinə dəstək vermək üçün ixtisaslara

malik olmalıdır. 6.Oyunlar maraqların dəstəklənməsi, qorunması və təkmilləşdirilməsi üçün kifayət qədər fəaliyyət göstərməlidir və müəyyən sinif fəaliyyətlərində rahatlığı təmin edəcək dəyişiklikləri ehtiva etməlidir.

Əgər oyunlardan istifadə edərək dərslərin təşkilində uğur qazanmaq istəyiriksə, doğru oyunların seçilməsi mühüm bir problem kimi qarşımızda durur. Bu problemin düzgün həllində bir çox amillər əsaslı rol oynayır. 1.Sinifin ölçüsü. 2.Sinifdəki şagirdlərin yaş səviyyəsi. 3. Şagirdlərin bilik və davranış səviyyələri. 4. Öyrədilən dilin quruluşu. 5.Sinifdəki fiziki mühit. 6.Səs-küy faktoru. 7.Sinifdə və sinifdən xaricdə şagirdlərin maraqları. 8. Lazımı avadanlıq və materiallar. 9.Oyun üçün vaxtın seçilməsi

Weed (1980), oyunların seçimi ilə əlaqədar əhəmiyyətli ipuçlarını verir. Əgər dərslərin əsas bir elementi olaraq hər hansı bir oyundan istifadə ediləcəksə və dərslərin daha müvəffəqiyyətli olması qarşıya bir məqsəd kimi qoyulubsa, oynanılacaq oyunu müəyyən etmək vacibdir. Weed'in irəli sürdüyü iş prinsipləri oyunların seçilməsində əsas prinsip kimi istifadə edilə bilər. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

1. Əvvəlcə oyunu nə üçün seçdiyinizə qərar verin. Oyunun dərslə uyğun seçildiyindən əmin olun. 2.Oyundan dərslə hansı mərhələsində istifadə ediləcəyinizə qərar verin. 3.Şagirdlərin sayı ilə seçdiyiniz oyun arasında uyğunluğu müəyyən edin. Bəzi oyunlar daha çox iştirakçı və bəziləri isə iki nəfər üçün nəzərdə tutulmuşdur. 4.Oyunun komanda gücünə və ya fərdi rəqabətə əsaslandığını aydınlaşdırın. 5.Seçdiyiniz oyunun dərslə keçəcəyiniz sinifdə şagirdlərin yaş qrupuna uyğun olduğundan əmin olun. Çünki böyük siniflərin oynadığı oyunlar daha mürəkkəb quruluşa və məzmununa malikdir. 6.Seçdiyiniz oyunun dərslə məzmunu ilə uyğunluğuna diqqət etməyi unutmayın. Çünki oyunlar arasında əsaslı fərqlər var. 7.Oyunun keçirilmə zamanını və müddətini müəyyənləyiniz. Oyunun nə vaxt və nə müddətə keçiriləcəyini müəyyənləşdirmək uğurlu nəticələr əldə etmək baxımından vacibdir. Çox sadə oyunların keçirilmə müddətinin çox olması gözlənilən uğurların əldə olunmasına mane olacaqdır. 8. Oyunda istifadə ediləcəyiniz materialları əvvəlcədən müəyyənləşdirin və hazırlayın. Seçiləcək obyektlərin sinif mühitində mövcud olmasına və tədris prosesində nəzərdə tutulan davranış və sözlərə uyğun olmasına fikir verin. 9. Oyunda şagirdlərə bir mükafat verib və ya verməyəcəyinizə qərar verin.

Bununla belə, unutmayın ki, şagirdlərin oyundan məmnunluğu onlar üçün kifayət edəcək və vacib bir amildir. Əgər bir mükafat veriləcəksə, bu oyunun bir hissəsi olmalıdır. 10.Seçdiyiniz oyununu mövqeyinizə və vəziyyətə uyğunlaşdırın. Bu çox vacib bir məsələdir. Əks halda, oyun prosesində istifadə olunan vaxt boş keçirilmiş vaxt kimi qəbul edilə bilər. Bəzi oyunlar xarici dilin öyrədildiyi siniflərə uyğun olamaya bilər. Fleming dil tədris oyunlarının seçilməsinə yardım edən bir sıra məqamları vurğulamışdır. Bunlar aşağıdakı kimi sıralana bilər:

1. Oyun dilin tədrisini və şagirdin çətinlik çəkdiyi hər hansı bir mövzunu asanlaşdırırmı? 2. Oyun sürətlidirmi? 3. Oyun birdən çox iştirakçının iştirakı üçün münasibdirmi? 4. Oyunun mətni və izahı dilin elementləri ilə uyğun gəlirmi? 5. Oyunda rəqabət və həyəcan elementləri varmı? 6. Oyun xal toplamaq və lazımı izahlar üçün az vaxt sərf ediləcək dərəcədə asandırmi? 7.Şəxsən oyun sizin xoşunuza gəlirmi? 8.Oyunda tələbə maraqlarını davam etdirmək və artırmaq üçün müvafiq davranışlar və hərəkətlər nəzərdə tutulubmu? 9.Oyun tələbələrə yaşına və səviyyəsinə uyğun gəlirmi? 10.Sinifdə oyunu təşkil etmək üçün kifayət qədər boş yer varmı? 11.Oyunda istifadə olunan materiallar təhlükəsiz və etibarlıdırmi?

Abalo (1987)oyunlarda uşaqların özlərini maksimum səviyyədə ifadə etmək imkanının olmasına baxmayaraq, həm də uşaqların tələblərini sağlam bir şəkildə ortaya qoymalarına mane olan müdaxilələrin olmasının və bu müdaxilələri aradan qaldırmağın lazım olduğunu vurğuladı. Buna görə oyunlar müəyyən ölçülərdə və müəyyən səviyyələrdə təsnif edilməlidir. Bununla yanaşı, müəllim oyunla dilin öyrədilməsini mümkün qədər maraqlı və əyləncəli etməyə çalışmalıdır. Onu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, bir oyun müxtəlif yollarla öyrədilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abalo, A.F. The Role of Games in The Learning Process, English Teaching Forum, 1987
2. Alraba, S. Games in Speaking Classes, English Teaching Forum, 1991
3. Bowster. J.E. The Primary English Teacher's Guide, London, 1992
4. Bumpass, F.L. Teaching Young Students as a Foreign Language, New York, 1963
5. Carson, B. The Party Books for Girls and Boys, New York, 1963
6. Celce. M. Teaching English as a Second Language, Washington, 1989
7. Danesi, M. Puzzles and Games in Language Teaching, Lincolnwood, 1987
8. Dobson; M. J. "Try on of my Games", English Teaching Forum, 1970
9. Fleming, R. S. Curriculum for Girls and Boys, Columbus, 1963
10. Headfield, J. Elementary Communication Games, London, 1984
11. Weed, G. E. "Using Games in Teaching Children", English Teaching Forum-1980

ABSTRACT**R. Mammadova****THE USE OF GAMES IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING**

The article is intended to identify the role of teaching games in ELT (English Language Teaching) classes and to find out whether it can contribute to the success of learners.

This article also focuses on the use of games inside the classroom and it argues that games can be a good teaching method when teaching foreign languages. Teaching a language does not only mean lecturing a lesson and setting the students to listen to the teachers. Instead of being only the listener of teachers and the slave of course books, a teacher can convey the information through games so that it can motivate learners and make everyone in the class be a participant to join the lesson. Even the shy and unvolunteer learners may develop enough courage to do that. Thus, everybody in the class can participate in the lesson without any force and threat of the course teacher.

РЕЗЮМЕ**Р. Маммадова****ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИГР В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ**

В этой статье обсуждается использование классных игр в преподавании иностранных языков и влияние этих игр на успех урока. Использование игр на уроках иностранного языка показывает, что ученики оказывают положительное влияние на их активное участие в уроке, вовлечение уязвимых, безрассудных, смущающих учеников в процесс урока, а также развитие у учеников навыков чтения, восприятия на слух. Игры можно использовать в любой возрастной категории. Если учитель хочет добиться успеха в обучении игре, важно, чтобы игры были выбраны правильно. Для этого важную роль играют несколько факторов: размер класса, возраст ученика, уровень ученика, языковая структура, интересы ученика, необходимое оборудование и материалы, выбор времени и так далее. В статье также упоминается ряд принципов, используемых при выборе игр, и отмечается, что игре можно обучать различными способами.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

UOT:372

VAXT VƏ ONUN ÖLÇÜLMƏSİ İLƏ TANIŞLIQ PROSESİNDƏ ŞAĞİRLƏRİN NİTQİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Açar sözlər: *vaxt, onun ölçülməsi, vaxtın xassələri, vaxtın kəmiyyəti, nitqin inkişafı, diaqnostik qiymətləndirmə*

Key words: *time, its quantification, characteristics of time, the quantity of time, speech development, diagnostic assessment*

Ключевые слова: *время, его измерение, характеристика времени, величина времени, развитие речи, диагностическое оценивание*

Vaxt və onun ölçülməsi haqqında təsəvvürlər uşaqlarda məktəbəqədər yaşlarında formalaşmağa başlayır. Hazırda vaxt haqqında məlumatlar radio, televiziya, internet, əl telefonları vasitəsilə almaq mümkündür. Saat adlı vaxt ölçən vasitə sanki arxa plana keçir. Yuxarıda sadaladığımız vasitələrdə vaxt haqqında informasiya mühüm yer tutur. Bu cəhətdən, digər əsas kəmiyyətlərdən fərqli olaraq, vaxt haqqında uşaqların, şagirdlərin məlumatları daha çoxdur. Lakin, digər kəmiyyətlərlə müqayisədə vaxtın əsas xassəsinin nəzərə alınması bu kəmiyyətin öyrədilməsi müəllimdən dürüst metodik bacarıq tələb edir. Nə üçün? Bu suala cavab vermək üçün vaxtın xassələrini nəzərə almaq lazımdır. Çünki, digər kəmiyyətlərdə olan əyanilik, maddilik vaxt kəmiyyətində yoxdur. Vaxt maddi obyekt deyil, hadisədir. Hadisənin şərh, öyrədilməsi üçün daha anlaşıqlı olan vasitə və hadisələrdən istifadə olunmalıdır. Vaxt bir kəmiyyət kimi aşağıdakı kimi xarakterizə olunur:

1. Vaxt fasiləsiz axır,
2. Vaxtı dayandırmaq, geriye döndürmək mümkün deyil,
3. Vaxt hadisə olduğundan, onun mücərrədliyi digər vasitələrin tətbiqini zəruri edir.

Bu sadalanan xüsusiyyətlər, vaxt aralıqları hadisənin başlanğıc, davam etmə müddəti və hadisənin sonu (bitməsi) anlayışların konkretləşdirilməsi və hər bir müddətin riyazi olaraq hesablanması qaydasının məsələlər həlli əsasında öyrədilməsini zəruri edir. Deməli, şagirdlər “hadisə” anlayışı, hadisələrin növləri və onlarla əlaqədar məsələlərə riyazi xarakter verilməsi – “statistika və ehtimal” məzmun xəttinin vaxtın hesablanması ilə əlaqələndirilməsi – I-IV siniflərin riyaziyyat kursunun integrativ xarakterini bir daha sübut edir.

Vaxt – kəmiyyət olmaq etibarilə, insanların psixoloji durumu ilə də bilavasitə əlaqədar olur. Belə ki, bəzi adamlar üçün vaxt sanki tez gedir və ya gec gedir – kimi ifadələri eşidirik.

Vaxt haqqında təsəvvürləri formalaşdırmaq üçün konkret vaxt daxilində baş verən təbiət hadisələri sanki əyani vasitə rolunu oynayır: gecə və gündüzün bir-birini əvəz etməsi, fəsillərin ardıcıl baş verməsi, gecənin və gündüzün özünə məxsus xassələrinin olması – kimi məsələləri istiqamətverici suallar əsasında şagirdlərin cavablarında axtarmaq lazımdır. Onlar həyata həmişə gördükləri təkrarlanan və dövrü hadisələri təsvir edə bilirlər. Bütün bu hadisələri vaxtla əlaqələndirib, ona təcridən riyazi forma vermək lazımdır. Məsələn; günəşin səhər çıxıb axşam batması, onun cəhətləri (şərq, qərb), yaz-yay fəsillərində gündüzün uzun olması, payız-qış fəsillərində gecənin uzun olması – kimi məsələlər şagirdlərin astronomik biliklərinin əsasını təşkil etməklə, bilavasitə riyaziyyatla bağlıdır.

Şagirdlərə aşağıdakı məzmununda suallar vermək olar və onların cavabları riyazi nitqin və ümumiyyətlə nitqin inkişafına müsbət təsir edir:

- Vaxt kəmiyyətdirsə, onun hansı xassələri vardır ?

Cavab: Vaxt ölçülməlidir, bunun üçün onun ölçü vahidləri olmalıdır, ölçmə nəticəsində vaxt müddətinin qiymətini ədədlə ifadə etmək lazımdır.

Həyatda, məişətdə tez-tez işlədilən vaxt anlayışlarını şagirdlər necə dərk edirlər və mənalandırırlar – diaqnostik yoxlama mərhələsinə aiddir: “dünən”, “bugün”, “sabah”, “tez”, “gec”, “keçib”, “qalıb” – kimi vaxt terminlərinin hər birinin şərhinə yer vermək və şagirdləri cəlb etmək lazımdır.

Siniflər üzrə şagirdlərin vaxt ölçü vahidləri ilə tanış edilməsi aşağıdakı məzmununda aparılır:

II sinifdə-saat, dəqiqə ilə tanışlıq,

III sinifdə ay, il, sutka ilə tanışlıq,

IV sinifdə-əsr və saniyə ilə tanışlıq.

Bu ölçü vahidlərin daxil edilməsi – müvafiq suallar sistemi ilə müşayiət olunur. Çünki hər bir sual şagirdi düşündürərək cavab verməyə məcbur edir. Nəticədə, şagirdin cavabı qüsurly olduqda, müəllim düzəliş edir və cavabın yenidən təkrar edilməsini şagirddən tələb edir. Şagird müəllimin termin və ya cümlə düzəlişini iki dəfə təkrar etməlidir.

Vaxtın ölçülməsi ilə əlaqədar məsələlərdən biri də ayların adları və onların düzülüşü ardıcılığıdır.

1. Yanvar, fevral, mart, aprel, may, iyun, iyul, avqust, sentyabr, oktyabr, noyabr, dekabr.
2. Aylardakı günlərin sayına görə onların təsnifi.

Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, gündəlik həyatımızda aylardakı günlərin sayını əzbər bilmək olduqca vacibdir. Çox vaxt bunu təqvim əsasında həll edirlər.

III sinif şagirdlərin aylardakı günlərin sayı haqqında verdiyimiz suallara əksəriyyəti düzgün cavab vermədi. Elə hadisələr var ki, onların xassələri haqqında müəyyən və zəruri informasiyanı yadda saxlamaq üçün müəyyən riyazi faktları bilmək kifayət edir.

Şagirdləri vaxtın bir kəmiyyət kimi hesablanmasında hansı say sistemləri ilə əlaqədar olduğunu öyrətmək lazımdır. Vaxt ölçü vahidləri və onlar arasındakı əlaqə aşkar edilərkən, hansı say sistemindən istifadə olunduğu aşkar olur. Vaxt bir kəmiyyət kimi 60-lıq say sistemində hesablanır.

Şagirdlərə vaxtın hesablanması ilə əlaqədar “bizim era”, “era”, “bizim eradan əvvəl”, “miladi tarix”, “hicri tarix” kimi anlayışlara izah etmək lazımdır.

1. Era – hesablama sistemi mənasında işlədilir. Miladi tarix və ya xristianların tarixi yeni hesablama sistemi 2015-ci ilin sıfırıncı ilindən başlayır.

Ərəblərin yeni hesablama sistemi miladın 622-ci ilindən başlayır.

Şagirdlərin riyazi nitqinin səviyyəsi ona verilən suallara cavab verəndə aşkar olur. Ona görə də hər bir riyazi anlayışın məzmununu açmaq lazımdır.

Vaxtın hesablanmasına aid məsələləri həll edərkən əyanilikdən, sxemdən istifadə olunmalıdır. Bu tipli məsələlərin həlli əslində həndəsi parçaların toplanması və ya çıxılmasına gətirilir.

Vaxtın hesablanmasına aid məsələlərin əksəriyyətini tarixi məsələlərə aid etməklə həm fənlərarası əlaqə reallaşır, həm də şagirdlər məsələ həlli vasitəsilə yeni (tarixi) biliklər əldə edirlər, onların ümumi nitqi də inkişaf edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xudiyev N.M. Zamanın axırı ilə, Bakı, APİ, 1994
2. Məcidova A.Ə. Uşaq bağçasında riyaziyyat, Bakı, Çarşıoğlu, 2008
3. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları, Bakı, Elm, 1970
4. Riyaziyyatdan metodik görüşlər (III sinif), Bakı: Altun kitab, 2012
5. Riyaziyyatdan metodik görüşlər (IV sinif), Bakı: Altun kitab, 2013
6. Бантова М.А. и др. Методика преподавания математики в начальных классах. Москва: Просвещение, 1984
7. Великанов Ю.Б. Развитие речи учащихся на уроках математики, Н.Новгород, 1995

ABSTRACT

Fatma Hajiyeva

THE SPEECH DEVELOPMENT OF STUDENTS IN THE INTRODUCTION PROCESS OF TIME AND ITS QUANTIFICATION

In the article, the main characteristics of time – its continual duration, the impossibility of its stopping and return, abstractness and, consequently, the necessity of applying other means are investigated on the bases of factual materials. It is determined that the characteristics of students' time apprehension, the introduction of measurement units, dependence of mathematic notions from their contents cause the new knowledge to be gained. In this case, the effective condition is formed for the development of their speeches.

РЕЗЮМЕ

Фатма Гаджиева

РАЗВИТИЕ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ОЗНАКОМЛЕНИЯ С ПОНЯТИЕМ ВРЕМЕНИ И ЕГО ИЗМЕРЕНИЯ

В статье на основе фактических материалов исследовано разъясняются основные характеристики времени, его непрерывность невозможность его останковки, возврата назад, абстрактность и вследствие этого использование других средств. Выявлено, что в процессе ознакомления учащихся с характеристиками времени, его единицами измерения, зависимостью единиц измерения времени от сущности математических понятий, учащиеся получают новые знания, при этом создаются благоприятные условия для развития у них речи.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

TOFIQ MƏMMƏDOV

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

tofiqm @ rambler. ru

GÜLXANIM ORUCOVA

Naxçıvan Şəhər Təhsil Şöbəsi

UOT:373

TƏHSİLİN KEYFİYYƏTİNƏ TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Açar sözlər: *təhsil, təhsilin keyfiyyəti, təhsildə peşəkarlıq, istedadlı tələbə, qabaqcıl təcrübə pedaqoji təcrübə*

Key words: *education. Quality education, professionalizim education, talented student, advanced experiment, experiment education*

Ключевые слова: *образование, качественные обучение, профессиональный обучение, талантливый студент, передовой опыт, практический обучение*

Hər bir dövlətin qüdrətli olması üçün onun iqtisadiyyatı, hərbi gücü, sosial durumu, mədəniyyəti dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələri səviyyəsində olmalıdır. Göstərilənlərə nail olmaq üçün birinci növbədə həmin ölkənin təhsil sisteminin yüksək səviyyədə olması prioritet təşkil etməlidir. Müdrik bir kəlamda deyildiyi kimi «Millətlər necə oxuyurlarsa, eldə yaşayırlar». Təhsilin yüksək səviyyəsi isə təhsildə müasir təlim texnologiyalarından necə istifadə olunmasından çox asılıdır. Fikrimizcə keyfiyyətli təhsil üçün aşağıdakı şərtlər ən vacibdir.

1. Təhsilin məzmununun daimi yeniləşməsi və təkmilləşdirilməsi.
2. Müasir təlim texnologiyalarından (İKT və multimediyaya vasitələri) tədris prosesində səmərəli istifadə edilməsi.
3. Təlimin keyfiyyətini müəyyən edən, kurikulumun tələblərinə cavab verən qiymətləndirən sisteminin yaradılması.
4. Müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin yüksək olması.
5. Milli dəyərləri nəzərə almaqla inkişaf etmiş dünya ölkələrinin təhsil sistemindən bəhrələnmək.
6. Pedaqoji fakültədə təhsil alan tələbələrin (bakalavırların) pedaqoji təcrübələrinin peşəkar müəllimlər vasitəsi ilə həyata keçirilməsi.

XXI əsrdə bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sistemində də qloballaşma gedir. Bu qloballaşmanın mahiyyətini yaddaş məktəbindən təfəkkür məktəbinə keçid təşkil edir. Təfəkkürün dəyişilməsi özünü indiqo (kosmik təfəkkürlü) gənclərin yetişməsində daha qabarıq şəkildə göstərilməyə başlanmışdır. Təhsildə aparılan islahatlar ölkələri yeni təhsil mühitinin yaradılmasına, müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin müasir tələblərə uyğunlaşmasına və uşaqlara yanaşmada müəllimlərin fəaliyyətində müsbət mənada dəyişikliklər edilməsinə də zərurət yaranmışdır. Buna görə də Azərbaycan Respublikası təhsil üzrə Dövlət Proqramı qəbul edilərək təhsildə yeni standartlar müəyyənləşdirdi (Azərbaycan Respublikası Prezidenti İ. Əliyevin «2013-cü il 24 oktyabr tarixli təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası» fərmanını).

Bu fərman mahiyyətində Azərbaycan təhsil sisteminin dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrinin təhsil sistemində inteqrasiyasının təmin olunması üçün aşağıdakı beş istiqamətin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

- Səriştəyə əsaslanan şəxsiyyət yönümlü təhsilin məzmununun yaradılması;
- Təhsil alanların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan innovativ təlim metodları və texnologiyaları vasitəsilə təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsinə təmin edən yüksək nüfuzlu təhsil verənlərin formalaşdırılması;
- Nəticələrə görə cavabdeh, şəffaf və səmərəli tənzimləmə mexanizminə malik, dövlət-ictimai xarakterli və dövlət biznes partnyorluğuna əsaslanan təhsildə yeni idarəetmə sisteminin qurulması;
- Müasir tələblərə cavab verən və ömürboyu təhsili təmin edən infrastrukturun yaradılması;
- Təhsilin dayanaqlı və müxtəlif mənbələrdən istifadə olunmaqla yeni maliyyələşdirmə mexanizmlərinin bərqərar olunması.

Təhsil strategiyasında görüldüyü kimi «səriştəyə əsaslanan təhsilin şəxsiyyət yönümlü məzmununun yaradılması» ön plandadır. Sual oluna bilər səriştəyə əsaslanan təhsil dedikdə nə nəzərdə

tutulur? Öncə səriştəli mütəxəssisin yetişdirilməsi üçün təhsil verənin özü peşəkar olmalıdır. Fikirimizcə peşəkar təhsilverən bir sıra mühüm keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Bu keyfiyyətlər içərisində aşağıdakılar prioritet təşkil edir:

1. İxtisasını mükəmməl bilməklə yanaşı tədris etdiyi fənnin metodikasını yaxşı bilməlidir.
2. Müasir təlim texnologiyalarından, xüsusi ilə İKT-dən istifadə etməklə yanaşı, onu tədris prosesində səmərəli tətbiq etmə bacarıqlarına malik olmalıdır.
3. Təhsilalan mənimsədiyi bilik və bacarıqları effektiv şəkildə praktikada tətbiq etməyi bacarmalıdır.

Strategiyada nəzərdə tutulan təhsilin şəxsiyyətyönümlüyü dedikdə isə təhsilalanın keyfiyyətli təhsil alması ilə yanaşı, azərbaycançılıq ideyalarına sadıqlıq, milli-mənəvi dəyərlərə, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət edən, tolerant (azərbaycan nümunəsi), müstəqil və kreativ düşüncəyə malik, müasir təlim texnologiyalarından istifadə etməyi bacaran vətəndaş və şəxsiyyətin formalaşması nəzərdə tutulmalıdır. Bu keyfiyyətlərin formalaşmasında öyrənənlərin ünsiyyətqurma və təqdim etmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bunun üçün tədris prosesində təlimlərinin-öz fikir və düşüncələrini sərbəst, təmkinlə, tələsmədən, rahat tərzdə ifadə etməsi çox vacibdir. Ünsiyyətqurma və təqdim etmə bacarıqlarında əsasən aşağıdakı fəaliyyətləri aid etmək olar:

- müşahidə aparmaq;
- məlumat toplamaq, məlumatları nizama salıb, yekunlaşdırmaq;
- məlumatı ümumiləşdirmək;
- duyğu və düşüncələrini şifahi və yazılı ifadə etmək;
- şifahi nitqin sadəliyini, aydınlığını, lakonikliyi təmin etmək;
- təqdim etmədə müasir elektron resurslarından istifadə etmək;
- işgüzar dioloq aparmaq;
- inandığı mülahizəni sübut etmək.

Təcrübə göstərir ki, şagirdlərin marağı daha çox canlı ünsüyyət və dioloq üzərində qurulan dərslərə yönəlir. Bu marağın təmin olunmasında interaktiv (daha fəal) metod və İKT-nin təlim prosesində səmərəli tətbiq edilməsinin xüsusi rolu vardır.

Bu gün ölkələrdə təhsil müəssisələri nə qədər geniş infrastruktur və maddi-texniki bazaya malik olsada, müasir İKT avadanlıqları ilə təmin olsa da, təhsilə sərf olunan maliyyə vəsaiti kifayət qədər olsa belə, peşəkar müəllimlər olmadan təhsilin inkişafını beynəlxalq standartlara cavab verəcək səviyyədə qurmaq çətin olur. Bəs peşəkar müəllim hansı keyfiyyətlərə malik olmalıdır? Hər şeydən əvvəl müəllim öz peşəsinin vurğunu olmalıdır. Öz peşəsini mükəmməl bilməyən müəllim şagirdlərinə tədris etdiyi fənni sevdirmə bilməz. Bunun üçün müəllim şagirdlərin dərk etmə (Blum taksonomiyası, Qardner nəzəriyyəsi) səviyyələrini bilən, özünə inam, özünü qiymətləndirməni bacaran (Qultman şkalası) uşaqların ehtiyaclarını təsnifləşdirmə (A.Maslonun ehtiyaclar nəzəriyyəsi) nəzəriyyələri ilə tanış olmalıdır. Bu nəzəriyyələri öyrənmədən müəllim yalnız üzde görünən (şagirdlərin davranışını, onların dərslərdəki cavablarını, fəallığını, dərslə marağını, diqqətli olub-olmamağını və s.) məsələləri müşahidə edə bilər. Şagirdlərin təfəkküründə gedən, lakin gözlə görünməyən (dərk etməsini, nə haqda düşünməsini, informasiyanı qəbul edib emal etməsini, qəbul olunmuş informasiya haqqında hansı nəticəyə gəlməsini və s.) prosesləri lazımi səviyyədə dərk edə bilmir.

Bəs müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsini necə yüksəltmək olar? Düşünürəm ki, bunun üçün ilk növbədə Pedaqoji Fakültələrin pedaqoji təcrübələrin keyfiyyətli keçirilməsindən başlamaq lazımdır. Təcrübə dərslər saatlarını müəllimlərin dərslər yükünü balanslaşdırmaq məqsədi ilə verilməsini düzgün hesab etmirəm. Bəzəndə ömründə bir dəfə də olsun orta məktəblərdə dərslər deməyən müəllimlərə təcrübə dərsləri həvalə edilir. Elə hallar da olur ki, müəllimin ali məktəbdə dərslər saatlarının sayı çox olduğundan pedaqoji təcrübədə iştirak etməsi imkansız olur. Belə hallar müəllim hazırlığına çox zərər verir.

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunda təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə və qisməndə adı çəkilən nəzəriyyələrə əsaslanan müəyyən işlər aparılır. Beləki, seminar dərslərində tələbə mövzunu izah etdikdən sonra biliyini özləri qiymətləndirirlər (Nəzərə alsaq ki, «Sabahın Müəllimləri» şagirdlərin biliyini obyektiv qiymətləndirməyi bacarmalıdırlar). Burada nələr nəzərə alınır: mövzu tam əhatə oludumu? İzahda sistemlilik-ardıcılıq prinsipi gözlənildimi? Cümlələrin quruluşu-qrammatik qayda və qanunlara uyğunluğu necə idi? Nitqin təmizliyi, aydınlığı, səlistliyi, dinamikliyi, sadəliyi, səsin tempi, ürəyə yatımlığı, ən vacibi dərslər şagirdlərin başa düşəcəyi dildə izah edilməsi və s. Şərtlərin nəzərə alınması. Əgər danışıqda müəyyən nöqsanlar müşahidə olunarsa, bu nöqsanları yaradan səbəb nə idi? Göstərilən məqamlar nəzərə alınaraq, yekunda hər bir tələbə özü-öz danışıqına qiymət verir. Sual belə qoyulur. Şagird sənə kimi cavab versə idi, sən ona hansı qiymət verərdin? Əksər hallarda tələbələrin özlərinə verdiyi qiymətlə müəllimin nəzərdə tutduğu qiymətlə üst-üstə düşür. Bu formada aparılan

qiymətləndirmədə semestrin sonunda müəllimlər tələbələr arasında qiymətləndirmədə ciddi problemlər yaratmır. Bu qayda ilə aparılan dərslərdə əksər tələbələr seminar dərslərinə daha yaxşı və məsuliyyətlə hazırlanırlar.

Başqa bir önəmli məqam isə tələbələrlə kollokviumların aparılmasıdır. Çox illik təcrübəmə əsaslanaraq kollokviumları belə təşkil edirəm: İmtahan biletlərinin sualları bir qayda olaraq semestrin əvvəlində hər bir tələbəyə şəxsən təqdim edilir. İmtahan biletlərinin sualları təqribən üç hissəyə bölünür. Kollokviumlar ayda bir dəfədən az olmayaraq seminar dərslərində üç mərhələdən keçirilir. Birinci mərhələdə-ımtahan suallarının 1/3 hissəsi (15 dəqiqə), ikinci mərhələdə-2/3 hissəsi (30 dəqiqə) və üçüncü mərhələdə-isə (45 dəqiqə) imtahan suallarının hamısı kollokviuma salınır. Sulların həcmindən asılı olaraq mərhələlərə ayrılan vaxt bölgüsü dəyişdirilə bilər. Kollokviumlar fənn müəlliminin ciddi nəzarəti ilə aparılır. Beləki, mobil telefonlar, mühazirə dəftərləri, dərslər vəsaitləri və dərsləklər tam yığıdırılır. Birinci mərhələdəki suallar ikinci mərhələdə, birinci və ikinci mərhələdəki suallar isə üçüncü mərhələdə təkrar salına bilər. Bu formada aparılan kollokviumların üstün cəhəti orasındadır ki, əgər tələbə bu və ya digər səbəbdən kollokviumların birinci və ya ikinci mərhələsində iştirak edə bilməyibdirsə, ona imkan yaranır ki, üçüncü mərhələdə (yekun mərhələsi) iştirak etməklə burda aldığı qiyməti əvvəl ki, mərhələdəki birinci və ya ikinci mərhələyə aid edilsin. Kollokviumlar bu qayda ilə təşkili, tələbələrin imtahanla artıq üçüncü mərhələdə hazır olmalarına çox yaxşı şərait yaradır. Nəticədə tələbələr imtahanlarda xoşa gəlməyən problemlərlə qarşılaşmır və yaxşı nəticələr əldə edirlər.

Bu deyilənlərlə yanaşı İnstitutda «Sabahın Müəllimi» layihəsi neçə illərdir ki, həyata keçirilir və effektiv nəticələr əldə olunur. Müəllimlik peşəsinin sirrlərini «dörd divar» arasında mühazirə oxumaqla öyrətmək mümkün deyildir. Bu layihənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllimlik sənətinə xüsusi maraq və həvəs göstərən istedadlı tələbələr bu layihəyə cəlb etməklə gələcək müəllimlərin peşə hazırlığını xeyli yaxşılaşdırmaq olur. Müəllimlik sənətinə xüsusi maraq göstərən istedadlı tələbələr Naxçıvan şəhər 12 №-li məktəbdə (baza məktəbində), ustad müəllimlərin dərslərini dinləyir (tədris planında nəzərdə tutulan təcrübə saatlarından əlavə) və özünü kifayət qədər hazırlıqlı hiss etdikdən sonra, sinif müəllimi, institutun nəzəri dərsləri aparın müəllim və tələbə yoldaşları bir hissəsi (4, 5 tələbə növbə ilə) onların dərslərini dinləyərək müşahidə aparır. Burada əsasən aşağıdakı məqamlara diqqət yetirilməsi məsləhət görülür: şagirdlərin dərslərdə fəallığı necə təmin olunmuşdur? İKT-dən və müxtəlif elektron resurslardan səmərəli istifadə olundumu? Müəllim dərslərin məqsədini düzgün çatdırma bildimi? Metod, vasitələr və iş formasını düzgün seçilmişdirmi? Dərslərin başqa fənlərlə əlaqəsi (inteqrasiya) göstərildimi? Şagirdlərin bir-biri ilə və müəllimlə ünsiyyət yaratması necə idi? Şagirdlərin biliyinin qiymətləndirilməsi düzgün aparıldı mı? Vaxt bölgüsündən düzgün istifadə edildimi? Sonda dərslər müzakirə edilir. Müzakirədə ilk sözü dərsləri aparın tələbəyə verilir. Tələbə dərslərin gedişində ancaq buraxdığı nöqsanlar və onların səbəblərini izah edir. Sonra tələbə yoldaşları dərslərdə müşahidə etdikləri müsbət və mənfi cəhətlərin göstəriciləri. Daha sonra fənn müəllimi və ən nəhayət nəzəriyyə müəllimi dərslər haqqında öz düşüncələrini bildirərək müzakirəni yekunlaşdırır. Müzakirə zaman fikirlərin təkrarına yol verməmək, tələbələrin nəzərdiqqətinə çatdırılır. Müzakirənin gedişi protokolda öz əksini tapır. Ən yaxşı dərsləri aparın tələbə və orta məktəb müəllimi nəzəriyyə dərslərini deyən müəllimin təqdimatı ilə institutun rektorluğu tərəfindən mükafatlandırılır.

Bu qaydada aparılın dərslər demək olarki tədris ili müddətində həftədə bir dəfədən az olmamaq şərti ilə (tədris planından əlavə) keçirilir. Əgər tələbə ikinci növbə oxuyursa-ali məktəbdə ki, dərslərinə mane olmamaq şərti ilə birinci növbədə (bir akademik saat dərsləri keçirilməsi, təqribən bir o qədər müzakirəsi) keçirilir.

Eyni zamanda Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədrinin sərəncamı əsasında alimlər orta məktəblərdə ayda bir dəfədən az olmayaraq açıq dərslər keçməlidir. Bu sərəncamın üstün cəhəti orasındadır ki, orta məktəb müəllimlərinin kurikulumla bağlı müyyən çətinlikləri və sualları olarsa, onu yerində həll etmək olur. Bu sərəncam ali məktəblə orta məktəbin əlaqəsini möhkəmləndirmək üçün çox yaxşı vasitədir. Bu deyilənlər şübhəsiz ki, təhsilin keyfiyyətinə öz müsbət təsirini göstərir.

Müəllimlik peşəsinin sirrlərini tədris planında nəzərdə tutulan III kurslarda (passiv) təqribən bir ay, IV kurslarda isə (aktiv) üç ay təcrübə keçməklə öyrənmək mümkün deyildir. Halbuki, tibbi universitetlərində tələbələr son kursda ustad (uzman) həkimlərin yanında bir il müddətində interna(təcrübə proqramı) keçirlər. İstər istəməz sual yaranır, bəs nə üçün bütün ixtisas sahiblərini yetişdirən müəllimlər üçün bu qayda tətbiq edilmir?

Peşəkar müəllimlər hər bir şagirdə fərdi yanaşmaqla onların potensial imkanlarını nəzərə almaqla tədris prosesini təşkil edir. Beləki zəiflər, orta səviyyəli və istedadlılara yanaşma tərzi hər birinin gücünə müvafiq olur.

Düşünürəm ki, bu sahədə Finlandiya təcrübəsindən faydalanmaq təhsilimizdə yaxşı nəticə verir.

Finlandiya-dünyanın təhsil sahəsində əsas monitoring-PISA-nın sıralamasında ən öndə yer tutmağa müvəffəq olub (son 30 ildə dünya təhsil sistemində ki, reytinginə görə).

Finlandiya təhsil sisteminin özəlliyi nədir? Təhsilin mühüm cəhəti onun «relaxed», yəni rahat olmasıdır. Hətta sərt tənqicilər qeyd edirlər ki, bu sistem nəinki «relaxed», hətta «to relaxed», yəni həddindən artıq rahatdır. Ekspertlərin fikrincə Finlandiya özünün təhsil sistemini qurarkən Çin mədəniyyətindən bir müdrüklüyü yəni Şərq döyüş üslubunda «diqqətin konsentrasiyası» fəlsəfəsindən özü üçün istifadə etməsidir. Bu fəlsəfəyə görə maksimal effektivliyi əldə etmək üçün gərginliyə ehtiyac yoxdur, axı gərginlik stress deməkdir ki, bu halda orqanizmin əsas vəzifəsi inkişafa deyil, xilasa yönəlir. Bu sistemin əsas xüsusiyyəti hümanizm prinsiplərinə əsaslanaraq öyrənənlərin bərabərliyi və qarşılıqlı hörmətə əsaslanan əlverişli mühitin yaradılmasıdır.

Finlandiya təhsil sisteminin əsas missiyası öyrənənləri orta səviyyəyə çatdırmaqdır. Burada əsas məqsəd zəif oxuyanları orta səviyyəyə çatdırmaqdan ibarətdirsə, onda orta xəttədən yuxarı olan qeyri-adi istedadla malik olanlar necə olmalıdır? Təhsildə geri qalanlar üçün müəllimdən tələb olunan nə lazımdırsa onu etməlidir. Beləki, əlavə hazırlıq kursundan tutmuş ev tapşırığının hazırlanmasındakı köməkliyədək. Orta xəttədən yuxarı olan istedadlı uşaqlar üçün isə xüsusi repetitorlar tutulur (valideynlərin hesabına). Qiyməti saatda 40, 50, 60 avro! Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Finlandiyada birinci sinifə qəbul olan uşaqların təqribən 98%-i uşaq baxçasından gəlir. Finlandiyada 3-cü sinifdən ingilis, alman, fransız, isveç dillərini, 8-ci sinifdən isə rus, ispan və çin dillərini öyrənirlər. Proqram və televiziya filmləri tərcümə edilmir hansı dildə çəkiliblərsə o, dildə də tamaşa edilir. Təhsil haqqında media- «Newtonew» qeyd edir ki, hamı Eysşteyn ola bilməz, məqsəd uşaqları professional həyata hazırlamaqdır. *Finland.fi* internet resurslarından Finlandiya təhsil sisteminin əsas xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumat almaq olar.

Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə əsas meyarı peşəkarlıqdırsa, peşəkarlığın əsas meyarı isə qabaqcıl təcrübədən bəhrələnməkdir. Bu təcrübə istər daxili, istərsədə xarici ölkələrin qabaqcıl təcrübəsi olsun.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strateyası //Azərbaycan məktəbi, 2013 № 5.
- 2.«Təhsildə Qloballaşma və İKT» mövzusunda konfrans materialları, Bakı, 2008
3. <http://kayzen.az/blog>
4. www.anovikov.ru
5. *Finland.fi*
6. www/.edu.gov.Az
7. www/.mektebli/.president.az.
8. www.Muallim.Edu.az
9. www.Wikipedia.Org

ABSTARCT

THE ARGUMENTS ARE ON THE INCREASE OF QUALITY OF EDUCATION

The article considers some considerations regarding the of rason qualitative end of the quality of education. Certain looks are shown to basic directions of Strategy in develeopment of education in AzerbaijanRepublic. Talented students studying at the undergraduate level learn from teachers the basic skills of listening and discussing their lessons. Provides exsamples of best practices in the country and abroad.

РЕЗЮМЕ

РАЗВИТИЕ ИННОВАТИВНОЕ ОБРОЗОВАНИЕ

В статье рассматриваются некоторые соображение относительно инновативное образования. Показаны определенные взгляды на основные направления Государственной Стратегии в развитии образования, в Азербайджанской Респубилке. Талантливые студенты, обучающиеся на уровне бакалавриата, учатся у учителей основным новыкам слушания и обсуждения их уроков. Приводятся примеры использования передовыхпрактик в стране и за рубежом.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ. ELMİ ƏSƏRLƏR, 2019, № 1 (98)

NAKHCHIVAN STATE UNIVERSITY. SCIENTIFIC WORKS, 2019, № 1 (98)

НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ. НАУЧНЫЕ ТРУДЫ, 2019, № 1 (98)

ŞƏHLA ƏHMƏDLİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

YAŞAR PEKTANÇ

Bakı Dövlət Universiteti

ya_pek@hotmail.com

UOT:376

DÖVLƏT SƏNƏDLƏRİNDƏ SƏRİŞTƏLİ, PEŞƏKAR MÜƏLLİM HAZIRLIĞI MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: *Müəllim, səriştəlilik, hazırlıq*

Keywords: *Teacher, competence, training*

Ключевые слова: *Учитель, компетенция, подготовка*

Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən təhsil islahatlarının əsas məqsədi təlim və tərbiyə prosesinin səmərəliliyini yüksəltmək, mənəvi, əxlaqi keyfiyyətlərə malik, insani dəyərləri hər yerdə özündə ehtiva edən, milli və bəşəri dəyərlərə yiyələnən, yaradıcı və tənqidi düşünməyi bacaran, fəal mövqeyi olan şəxsiyyətlər yetişdirməkdir. Bütün bunları həyata keçirmək üçün ilk növbədə səriştəli müəllim kadrlarının hazırlığı tələb olunur. Ümumtəhsil məktəbi müəllimlərinin səriştəliliyinin inkişaf etdirilməsi dövlətin təhsil siyasətinin mühüm sahəsidir. Səriştəli, peşəkar müəllim hazırlığı, belə müəllimin fəaliyyəti dövlətin gələcəyi, onun qüdrəti, iqtisadiyyatının yüksəlişi və əbədi müstəqilliyi üçün mühüm şərt hesab edilir.

Pedaqoji prosədə nə qədər mükəmməl texniki vasitələr olsa da, yeni pedaqoji texnologiyalar, innovasiyalar tətbiq edilsə də, müəllimin praktik işini, onun fədakar əməyini, hərtərəfli, humanist, didaktik fəaliyyətini əvəz edə bilməz. Bu baxımdan ümumtəhsil məktəbində səriştəli, peşəkar müəllimin fəaliyyəti bu gün daha aktualıqla qarşımızda durmaqdadır. Belə kadr yüksək pedaqoji qabiliyyətlərə, üstün bacarıqlara malik, ixtisasını dərinlən bilən və öyrədən, mənəviyyatca zəngin, əxlaqca saf, fiziki cəhətdən sağlam və çevik, özünə və şagirdlərinə qarşı tələbkar olan, humanist, qayğıkeş, ünsiyyətçi, müəllimlik adını və şərəfini həmişə yüksək tutan, sənətinə ürəkdən bağlanan səriştəli, peşəkar müəllimlərdir.

Ulu öndər Heydər Əliyev 1980-ci illərdə ali məktəb işçilərinin respublika müşavirəsindəki nitqində yeni bir pedaqoji anlayış kimi “səriştəli müəllim” problemini irəli sürdü. Onun siyasi məktəbinin layiqli davamçısı olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin bu problemin həlli üçün apardığı məqsədyönlü və ardıcıl dövlət siyasəti nəticəsində təhsil sahəsində islahatların vahid konsepsiyası, aydın strategiyası və konkret dövlət proqramı hazırlandı.

Yeni təhsil mexanizmi, təlim prosesi, dərslük siyasəti reallaşdırılmış, təhsilalanların nailiyyətlərinin yeni üsulla qiymətləndirilməsi modeli tətbiq edilmişdir. Təhsil müəssisələrinin böyük əksəriyyəti informasiya-kommunikasiya texnologiyaları ilə təmin edilmiş, təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması, xaricdə təhsil və beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsi sahəsində mühüm və uğurlu addımlar atılmışdır. Təhsil sisteminin infrastrukturunun yeniləşdirilməsində Heydər Əliyev Fondunun və onun prezidenti, Azərbaycan Respublikasının birinci vitse prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın müstəsna xidmətləri vardır və bu fəaliyyət bu gün də uğurla davam etdirilir. Bütün bunlar ölkədə səriştəli müəllim kadrlarının hazırlığı üçün münbit şərait, əsaslı zəmin yaratmışdır. Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra təhsil sisteminə davamlı yeniliklər edilməyə başlandı. Hələ müstəqilliyin ilk illərində yeni təhsil infrastrukturunu yaradıldı, tədris və təhsil müəssisələrimizin yüksək səviyyədə zəngin maddi-texniki baza ilə təchiz edilməyə başladı, səriştəli müəllim kadrlarının hazırlığına start verildi. Öyrənənlərin sağlam və əlverişli şəraitdə təhsil almaları, yeni təhsil və tədris proqramlarının qəbulu, təhsil layihələrin həyata keçirilməsi və s. məsələlərin həllində böyük işlər görüldü və bu gündə görülməkdədir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycana ilk dəfə rəhbərliyi dövrünü əhatə edən 1969-1982-ci illər ölkəmizin inkişafının intibah dövrüdür. Elə həmin dövrdə Azərbaycan istər sosial-iqtisadi, istərsə də ictimai-mədəni sahələrdə dinamik və güclü inkişaf yolu keçməyə başladı. Belə inkişaf yolunu təhsil sahəsinə də şamil etmək olar. Təhsil sahəsinin inkişafı xalqımızda milli-mənəvi dəyərlərə qayıdışın əsasını qoydu. Əgər həmin dövrdə Azərbaycan o qədər inkişaf etdirilməsəydi, bugünkü müstəqilliyimiz əsl reallığa çevrilməzdi. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, ölkə əhalisinin təxminən 20 faizini təşkil edən ümumtəhsil məktəb şagirdlərinin dərslüklərlə dövlət təminatına keçilməsi haqqında xüsusi qərar 1994-cü ildə məhz Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü ilə qəbul edilmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə 1998-ci il martın 30-da Təhsil Sahəsində İslahatlar üzrə Dövlət Komissiyası təşkil olundu. Dünya bankı, milli və xarici ekspertlərin köməyi ilə Azərbaycan Respublikasının Təhsil İslahat Proqramı hazırlandı və 1999-cu ilin iyunun 15-də təsdiq edildi. 1999-cu il 15

iyun proqramı təhsilin humanistləşdirilməsi, demokratikləşdirilməsi, diferensiallaşdırılması və inteqrasiyası kimi prinsipləri əsaslandırıldı və proqramda Azərbaycan milli təhsil sisteminin strategiyası və konsepsiyası müəyyənləşdirildi. İslahat proqramının digər məqsədi isə təhsilin hərtərəfli gələcək inkişafı üçün əsaslı zəminin, yaradılması, bu sahədə möhkəm təməlin qoyulmasıdır. Bu münasibətlə islahat proqramında deyilirdi: “Təhsil sahəsində islahat proqramının əsas məqsədi məktəbəqədər təhsil, orta, ali, ali təhsildən sonrakı peşə və ona uyğun əlavə təhsil pillələrində toplanmış potensialı saxlamaq və inkişaf etdirmək, təhsil sistemini tənzimləyən müvafiq normativ hüquqi bazanı yaratmaq, cəmiyyətin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, Təhsil Qanununda təsbit olunmuş tələbləri, siyasi, iqtisadi və sosial həyatın demokratikləşməsinə əsaslanan dövlət siyasətini həyata keçirməkdən ibarətdir”.

Bununla yanaşı, Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində pedaqoji fikrin səciyyəvi cəhətlərindən biri klassik pedaqoji ideya və ənənələrin Avropa üslublu dünyəvi təhsil təcrübəsi ilə birləşməsi və təlimdə yeni üsulların tətbiqinin diqqəti daha çox cəlb etməsi idi. İslahat proqramında Azərbaycan təhsilinin inkişaf perspektivləri açıq-aydın şəkildə göstərilmişdir. “Təhsilin inkişafı müasir şəraitdə yalnız dövlətin vəzifəsi olmayıb, demokratik cəmiyyətin bütün ünsürlərinin, təhsilalanların və onların ailələrinin, dövlət və qeyri-dövlət təhsil müəssisələrinin, elmi-pedaqoji birliklərin, mütəxəssislərlə təmin olunmağa ehtiyacı olan potensial tələbatçıların, ictimai və dini birliklərin çoxsahəli və çoxaspektli əməkdaşlıq sahəsidir. Təhsil islahatında təhsilin inkişaf perspektivləri, paradıqmaları göstərilməklə yanaşı, onların həyata keçirilmə mexanizmləri, prinsipləri və mərhələləri də göstərilmişdir.

İslahat proqramında səriştəli müəllim hazırlığı probleminə xüsusi diqqət yetirilmiş və tədris prosesinin təşkilində, onun fəallaşdırılmasında müəllim əsas sima olaraq göstərilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində islahat proqramının “İslahatın əsas istiqamətləri” bölməsinin 2.3.2 “Pedaqoji kadr hazırlığı” maddəsində ilkin müəllim hazırlığına xüsusi əhəmiyyət verilərək göstərilir: “Yeni tədris plan və proqramları əsasında yüksək pedaqoji və metodik ustalıq vərdişlərinə, ümumi və yaş psixologiyası və yaş fiziologiyası üzrə dərin biliklərə malik olan pedaqoji kadrlar hazırlamaq”.

Qeyd edək ki, “Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” sərəncamı (Bakı şəhəri, 15 iyun 1999-cu il) təhsildə gələcək islahatlar aparmaq üçün zəmin yaratdı. İslahat proqramında deyildiyi kimi: “Təhsil sahəsinin islahatı təhsil müəssisələrinin fəaliyyətində, bütövlükdə təhsil sisteminin strukturu, idarə sistemi və iqtisadiyyatında köklü yeniləşmənin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Müstəqilliyin çətin yolları ilə irəliləyən Azərbaycan bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də böyük vəzifələr yerinə yetirmək zərurəti ilə üz-üzə dayanmışdır. Ölkəmizdə start götürmüş geniş islahatçılıq hərəkatı çərçivəsində təhsil sahəsində də mühüm dəyişikliklər, yeniliklərin həyata keçirilməsi obyektiv tələbatdır”.

"Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının Milli Konsepsiya və Strategiyası" adlı sərəncamı səriştəli müəllim hazırlığında mühüm dövlət sənədlərindən biri hesab edilir. Bu sərəncam Azərbaycan Nazirlər Kabineti tərəfindən 25 iyun 2007-ci ildə Baş Nazir tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 29 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” inkişaf Konsepsiyası” Azərbaycan təhsilinin inkişafında, səriştəli müəllim kadrlarının hazırlığında mühüm dövlət sənədidir. Sənəddə təhsilin inkişafında, təlim və tərbiyənin səviyyəsinin yüksəldilməsində yeni təlim texnologiyalarından, xüsusilə informasiya kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə edilməsində müəllim əməyinə yüksək qiymət verilir.

Bu baxımdan “Azərbaycan 2020-ci il gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası faktiki olaraq ulu öndərimiz Heydər Əliyevin imzaladığı təhsil sahəsində İslahat Proqramında irəli sürülmüş istiqamətlərin həyata keçirilməsi səviyyəsinin təhlili və təhsilimizin gələcək inkişaf tendensiyalarını özündə parlaq əks etdirir. Bu konsepsiyanın məğzində təhsildə keyfiyyətin yüksəldilməsi üçün stimullaşdırıcı mexanizmlərin yaradılması, tətbiqi, onun maliyyələşdirilməsi və innovativ fəaliyyətin geniş tətbiqi öz əksini tapmışdır. Təsədüf deyildir ki, ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin təsdiq etdiyi bu sənəddə respublikamızda balanslaşdırılmış dayanıqlı iqtisadiyyatın inkişafına, əhalinin sosial vəziyyətinin yeni yüksək səviyyəyə qaldırılmasına və keyfiyyətinə təhsilin (orta, ali və xüsusən əlavə təhsil) əlaqəli inkişaf problemlərinə münasibət bildirilmiş və məsələlər dövlətin siyasətində aparıcı istiqamətlər kimi müəyyənləşdirilmişdir.

Bu konsepsiyada təhsilin inkişaf paradıqmaları, səriştəli müəllim kadrlarının hazırlığı məsələləri aydın şəkildə göstərilmişdir. Bu sahədə təhsilin informasiyalaşdırılmasına, distant təhsildən geniş istifadə olunması, təlim və tərbiyə prosesində texnika, texniki vasitələrdən, elektron lövhələrdən, planşet dərsliklərdən istifadə, xüsusilə informasiya kommunikasiya texnologiyaların- dan istifadəyə geniş yer verilməsi tələb olunur.

Bu mühüm dövlət sənədində qeyd edilir: “Təhsil sisteminin səmərəliliyində onun nailiyyətlərinin formalaşmasında müəllim amilinin həlledici əhəmiyyətini nəzərə almaqla müəllim hazırlığının gücləndirilməsinə xüsusi önəm veriləcəkdir. Bütün ümumi təhsil müəllimləri üçün fəal (interaktiv) təlim texnologiyaları və inklüziv təhsil üzrə məqsədli ixtisasartırma təmin ediləcək, hər bir müəllimin İKT bacarıqlarına yiyələnməsi üçün çevik sistem hazırlığı yaradılacaqdır”.

Müəllim hazırlığı ilə əlaqədar olaraq bu mühüm konseptual sənəddə təsbit olunan həvəslər ilk növbədə müəllimin peşə kompetensiyalarının, yəni funksiyaların, müvəffəqiyyətlə icrası üçün zəruri olan bilik, bacarıq, müvafiq təcrübə və şəxsi keyfiyyətlərin məcmusunu özündə ehtiva olunmasına yönəlmişdir. Bura daxil olan

vacib amillərdən biri də təlimin təşkilində mühüm əhəmiyyət kəsb edən fəal və interaktiv təlim metodlarından istifadənin səmərəliliyini artırmaqdır.

Davamlı inkişaf tempinin saxlanması və təhsilin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə ölkə Prezidenti İlham Əliyev pragmatik siyasətçi kimi ölkə qarşısında duran strateji vəzifələri düzgün qiymətləndirərək xalqın mənafeyi baxımından bir sıra məqsədləri, xüsusilə səriştəli müəllim amilini önə çəkir və bu məqsədlərin uğurla həyata keçirilməsi üçün kompleks tədbirlər həyata keçirir. Konsepsiyada deyilir: "Elektron təhsil texnologiyalarının tətbiqi daha da genişləndiriləcək, müəllim və şagirdlər üçün virtual öyrənmə mühiti formalaşdırılacaqdır. Bu məqsədlə bütün fənlər üzrə elektron tədris və metodik resursların yaradılması davam etdiriləcək, elektron resursların etibarlı saxlanması və onlara asan çıxışın təmin olunması üçün "bulud" texnologiyaları tətbiq olunacaqdır.

Konsepsiyada, həmçinin müəllim əməyinin stimullaşdırılmasına xüsusi önəm verilmiş və deyilmişdir: "Müəllim əməyinin stimullaşdırılması, sistemi-mexanizmi yaradılacaq. Nəticələrə əsaslanan diferensial əmək haqqı və mükafatlandırma sistemi yaradılacaq. Maddi stimullaşdırma tədbirləri gücləndiriləcək". Bu stimullaşdırıcı tədbirlər şübhəsiz səriştəli müəllim kadrlarının hazırlığına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Konsepsiyada müəllim hazırlığına xüsusi diqqət göstəriləcəyi də qeyd edilmişdir: "Müəllim hazırlığına diqqət artırılacaq, məqsədli ixtisasartırma təmin ediləcək, İKT bacarıqlarına yiyələnməsinin çevik sistemi yaradılacaq. İxtisasartırmada modul-kredit sistemi tətbiq ediləcək".

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il 19 iyun tarixli 833-III Q nömrəli Qanununun qüvvəyə minməsi ilə əlaqədar həmin tarixdə Fərman vermişdir. Həmin Fərmana müvafiq olaraq "Təhsil haqqında" Qanun qüvvəyə mindi. Qanunda deyilir: "Bu Qanun vətəndaşların Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit olunmuş təhsil hüququnun təmin edilməsi sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini və təhsil fəaliyyətinin tənzimlənməsinin ümumi şərtlərini müəyyən edir, təhsilin ayrı-ayrı pillələri üzrə müvafiq qanunların və digər normativ hüquqi aktların qəbul edilməsində baza rolunu oynayır. Azərbaycan Respublikasında təhsil dünyəvi və fasiləsiz xarakter daşımaqla, vətəndaşın, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarını əks etdirən strateji əhəmiyyətli prioritet fəaliyyət sahəsidir. Azərbaycan Respublikasında təhsil insan hüquqları haqqında beynəlxalq konvensiyalara və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı digər beynəlxalq müqavilələrə əsaslanır, təhsil sahəsində milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərlərin prioritetliyi əsasında dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunaraq inkişaf edir".

Təhsil haqqında Qanun 6 Fəsil, 47 maddədən ibarətdir. Bu maddələrdə təhsil sahəsindəki əsas anlayışlardan, təhsildə dövlət siyasətindən, təhsil sisteminin quruluşu, təhsilə formalarından, təhsilin pillələrindən, təhsil prosesi iştirakçılarının hüquq və vəzifələrindən, təhsildəki mülkiyyət münasibətlərindən, beynəlxalq əməkdaşlıq və xarici əlaqələrdən bəhs olunur.

Təhsil Qanununda təhsil sisteminin əsas prinsipləri (humanistlik, demokratiklik, bərabərlik, millilik, dünyəvilik, keyfiyyətlik, səmərəlilik, fasiləsizlik, vəhdətlik, daimilik, varislik, liberallaşdırma və inteqrasiya) öz əksini tapmışdır ki, müəllim öz pedaqoji fəaliyyətində həmin prinsiplərə əsaslanmalıdır.

Cəmiyyətin təhsil həyatında mühüm rol oynayan müəllim anlayışı "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda xüsusi yer tutmuşdur. Müəllim ilk növbədə təhsil işçisidir, bu sahə ilə birbaşa əlaqəsi olan səlahiyyətli şəxsdir. Ümumiyyətlə, təhsil prosesinin iştirakçıları dedikdə, 31-ci maddə də qeyd edildiyi kimi, təhsilənlər və təhsilverənlər başa düşülür. Valideynlər və ya digər qanuni nümayəndələr, təlim-tərbiyə prosesində iştirak edən digər fiziki və hüquqi şəxslər də bura daxildir.

Təhsil Qanununda bu iştirakçıların hüquq və vəzifələri müəyyən olunmuşdur. Təhsilverənlərin hüquq və vəzifələri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası bu Qanun və digər normativ hüquqi aktlar, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr, təhsil müəssisəsinin nizamnaməsi və daxili intizam qaydaları, eləcə də işəgötürənlərlə təhsilverənlər arasında bağlanmış əmək müqavilələri ilə tənzimlənir. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda təhsilverənlərin hüquqları aşağıdakı kimi verilmişdir:

Normal əmək, elmi-pedaqoji iş və təhsil şəraiti, müasir standartlara cavab verən texnologiyalarla təmin olunmaq; hər bir təhsilverənin ən çox ehtiyacı olan bu amillər hər yerdə təmin olunmalıdır. Sağlam şəraitdə, yeni avadanlıq və texnologiyalarla təmin olunmuş müəssisədə həyata keçirilən təlim prosesi daha da keyfiyyətli olar. Bundan əlavə öyrədən sağlamlığı üçün təhlükə törədəcək şəraitdə prosesdən imtina etməsi onun hüququdur; müəllimin təhsil müəssisəsinin nizamnaməsinə uyğun olaraq təhsil prosesinin təşkilində və idarə olunmasında fəal iştirak etmək;

Hər bir müəllimin hüquqlarından biri də idarəetmənin iştirakçısı olmaqdır. Müəllim həm də idarəçidir. O, təlimi təşkil edir, şagird kollektivini idarə edir. Müəssisənin idarə edilməsində öz təklif və düşüncələrini də sərbəst ifadə etmək hüququna malikdir. Ali məktəblərə özünü idarəetmə səlahiyyətlərinin verilməsi bu sahədə təhsilverənlərin fəaliyyətini aktivləşdirir.

Qanunda müəllimin şərəf və ləyaqətinə hörmətlə yanaşılması tələb olunur. Hər bir təhsilverənin ən üstün hüquqlarından Qanunda göstəriləyi kimi, 3 ildən bir ixtisasını artırmaq, innovasiyalarla bağlı təlim və kurslarda iştirak etməkdir. Təhsil sisteminin bütün pillələrindən olan müəllim heyəti bu hüquqlarından faydalanır. Kurikulum kursları, bölgələrdə çalışan müəllimlərə kompyuter-proyektor, ağıllı lövhə ilə işləmək bacarıqları öyrədilir. Hər bir təhsilverən magistratura, dissertantura və ya doktorantura pilləsinə qəbul olmaqla öz dərəcəsinə artıra bilər. Fəlsəfə doktoru, elmlər doktoru kimi adları, dosent, professor, akademik kimi

vəzifələri qazanmaq hər bir təhsilverən üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müxtəlif innovasiyalar, tədbirlərlə özünü tanıdan müəllimlər əməklərinin bəhrəsi kimi Təhsil Nazirliyi və xüsusi təşkilatlar tərəfindən mükafatlandırılırlar. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 16 may 2014-cü il tarixli əmri ilə təsdiq edilmiş "Müəllimlərin etik davranış qaydaları"nda deyilir: "Müəllimlərin etik davranış qaydaları təhsilin bütün səviyyələrində peşə fəaliyyəti zamanı təhsilverənlərin ümumi davranışını və təhsil prosesi iştirakçıları ilə qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyən normalar məcmusundan ibarətdir". Hər bir müəllimin etik qaydalara riayət etməsi vacibdir. Etikadan kənar hərəkətlər, kobud davranış və sözlər müəllim adına ləkədir. Bəzən müəllimlər şagirdlərə qarşı kobud ifadələrə, hətta fiziki cəzaya əl atırlar. Bu cür hallar tamamilə yolverilməzdir. Bu qaydalarda peşəkar müəllimin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən danışılır: "Peşəkarlıq və fərdi məsuliyyət – müəllim öz fəaliyyətini Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş səlahiyyətlər çərçivəsində peşəkar səviyyədə yerinə yetirməyə borcludur və vəzifə funksiyalarının keyfiyyətlə yerinə yetirilməsinə görə məsuliyyət daşıyır. Müəllim peşəkar fəaliyyəti və şəxsi nümunəsi ilə təhsilalanların, valideynlərin, cəmiyyətin təhsil sistemində, təhsil müəssisəsinə və təhsil işçilərinə inamını artırmalı və möhkəmləndirməlidir. 25 iyun 2007-ci ildə "Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının Konsepsiyası və Strategiyası" Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edildi və müəllim hazırlığı sahəsində sistemli işlər aparılmağa başlandı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı təhsilimizin inkişafında, pedaqoji elminin inkişafında yeni bir mərhələnin açılışıdır. Bu sənəd ölkə prezidentinin təhsilə göstərdiyi ardıcıl diqqət və qayğısından, onun təhsil haqqında dediyi müdrik kəlamlarından və xüsusilə "maddi kapitalın insan kapitalına çevirmək" ideyasından qaynaqlanır ki, bu da səriştəli müəllim kadrları hazırlığının mühüm şərtidir.

Strategiyanın konkret məqsədlərini qeyd etməzdən əvvəl deyək ki, yaxın perspektivdə Azərbaycanda təhsilin inkişafını hədəfə alan Dövlət Strategiyasında əks olunduğu kimi, Ümummillə lider Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu möhkəm bünövrə və onun layiqli davamçısı möhtərəm Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin apardığı genişmiqyaslı sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində ölkəmiz hazırda özünün yüksək inkişaf dövrünü yaşayır. Aparılan məqsədyönlü islahatlar ölkəmizi müasir inkişaf səviyyəsinə çatdırmaqla yanaşı, həm də gələcək üçün etibarlı zəmin yaradıb. Azərbaycan artıq yeni dövrə-modernləşdirmə dövrünə qədəm qoyub. Bu dövrün hədəfləri sosial-iqtisadi həyatın qabaqcıl beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırılmasından, bu yolla davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasından, eləcə də əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsindən ibarətdir.

Xalqımızın müstəqil yaşamaq kimi tarixi haqqının gerçəkləşməsi gələcək inkişaf perspektivlərinin aydın şəkildə müəyyənəndirilməsinə imkan verir. Güclü və dinamik inkişaf edən Azərbaycanın insan kapitalı müasir dövlətçilik fəlsəfəmizin əsas hədəfidir. Bu hədəflərin gerçəkləşməsi də xeyli dərəcədə təhsilin üzərinə düşür və onun daşdığı missiya ilə bağlıdır. Strategiyanın məqsədi ölkədə səriştəli müəllim kadrları hazırlığı üçün, ən yeni texnologiyalara əsaslanan, müasir infrastruktura malik, yüksək keyfiyyət nəticələrinə görə dünya ölkələri sırasında qabaqcıl mövqə tutan Avropa standartlarına uyğun, mükəmməl təhsil sistemi yaratmaqdır. Bu məqsəddən irəli gələrək səriştəli müəllim kadrlarının hazırlanması, müəllimlərin peşə hazırlıqlarının müasir tələblər səviyyəsində təkmilləşdirilməsi, onların müasir innovativ metodlarla tədris prosesini qurması, təhsilin məzmununun cəmiyyətin tələblərinə, iqtisadi inkişafın tələblərinə uyğun şəkildə qurulması, müəllimin idarəedicilik funksiyasını artırması, ilboyu təhsillə, özünü-təhsil və özünü-təkmilləşdirmə ilə məşğul olması, məktəbin maliyyələşdirmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi məsələləri xüsusi yer tutmuşdur.

Strategiya ölkədə keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında aparıcı mövqə tutan, səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infrastruktura malik təhsil sisteminin yaradılması üçün beş strateji istiqamətdə tədbirlər görülməsini nəzərdə tutur. Bu sənəddə strategiyanın bütün istiqamətlərində səriştəli müəllim hazırlığı problemi, müəllimlərin peşə hazırlığı sisteminin təkmilləşdirilməsi məsələləri xüsusi olaraq əks etdirilmiş və deyilmişdir.

Təhsil strategiyasında müəllim səriştəliliyinə istiqamətlənən dəyərli fikirlərin birində deyilir: "milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli kadrlar hazırlamaq" təhsil işçilərinin qarşısına mühüm bir vəzifə kimi qoyulmuşdur.

Dünyanın təhsil tarixində həmişə humanist bir missiyanı həyata keçirən məktəbin nümunəvi fəaliyyəti ilk növbədə müəllim hazırlığı ilə, səriştəli müəllim ilə şərtlənmişdir. Nə qədər yaxşı texnika, yeni pedaqoji texnologiyalar, İKT, distant təhsil, kompüter texnikası və s innovasiyalar olsa da, müəllim nüfuzunu, müəllim əməyini, müəllimin səriştəsini, yaradıcı fəaliyyətini əvəz edə bilməz.

Dövlət Strategiyasında qeyd olunan əsas parametrlər ölkədə keyfiyyət nəticələrinə və əhatəliliyinə görə beynəlxalq aləmdə öncül mövqə tutan, səriştəli müəllim və təhsil menecerlərini, müasir texnologiyaya əsaslanan infrastruktura malik təhsil sisteminin yaradılması üçün beş strateji istiqamətdə islahatyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Bunları strategiyada göstəriləndiyi kimi, sadalasaq, belə təsnif edə bilərik: təhsilin məzmunu, müəllim və tədris metodları, idarəetmə, infrastruktur və maliyyələşmədir.

Bütün bunlarla ilk peşə-ixtisas təhsili müəssisələrində çalışan müəllimlərin diaqnostik qiymətlən-

dirilməsi daha peşəkar, yüksək bilik və bacarığa malik səriştəli pedaqoji işçilərin müəyyən edilməsi də nəzərdə tutulur. Elə bu məqsədlə də Azərbaycan Respublikası Təhsil Naziri müəllimlərin bilik və səriştəsinin sınaq qiymətləndirilməsi barədə xüsusi əmr imzalamışdır. Nazirlikdən verilən məlumatda bildirilir ki, Prezidentin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli 13 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası"nda təhsilalanların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan innovativ təlim metodları və texnologiyaları vasitəsilə təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsinə təmin edən yüksək nüfuzlu təhsilverənin formalaşdırılması əsas hədəflərdən biri kimi müəyyənləşdirilib. Bu hədəfə nail olmaq üçün müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin daim yüksəldilməsini, müəllim peşəsinin nüfuzunun artırılmasını, müəllimin karyera inkişafı və fəaliyyətinin stimullaşdırılmasını təmin edən yeni sistemin yaradılması nəzərdə tutulub.

Dövlət Strategiyasının icrası istiqamətində ümumi təhsil müəssisələrində işləyən müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və əlavə təlim ehtiyaclarının müəyyənləşdirilməsi məqsədilə də təhsil naziri yenə müvafiq əmr imzalamışdır. Əmrə əsasən, Bakı şəhərinin bütün dövlət ümumi təhsil müəssisələrində çalışan müəllimlərin bilik və səriştəsinin sınaq qiymətləndirilməsinin aparılması nəzərdə tutulmuşdur. Məqalədə nəzərdən keçirilən məsələlərlə bağlı belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, dövlət sənədlərində səriştəli müəllim hazırlığı məsələləri özünəməxsus yer tutur və həmin sənədlər səriştəli müəllim kadrlarının hazırlanması sahəsində ali təhsil müəssisələrinə böyük kömək göstərir.

Məqalənin aktuallığı: Milli-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təkəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli kadrlar hazırlamaq təhsil işçilərinin qarşısına mühüm bir vəzifə kimi qoyulmuşdur.

Məqalənin elmi yeniliyi: Dövlətsənətində təhsilin inkişafında, təlim və tərbiyənin səviyyəsinin yüksəldilməsində yeni təlim texnologiyalarından, xüsusilə informasiya kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə edilməsində müəllim əməyinə verilən yüksək qiymət.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti: Təhsilin məzmununun formalaşmasında akademik biliklərlə yanaşı, praktik bilik və bacarıqların, səriştənin vacibliyi önə çəkilir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan Respublikasında Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası", Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 24 oktyabr 2013-cü il tarixli sərəncamı, "Xalq qəzeti", 2013, 25 oktyabr
2. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 16 may 2014-cü il tarixli, 600 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş "Müəllimlərin etik davranış qaydaları", "Azərbaycan müəllimi" qəz., 2014, 18 may
3. "Azərbaycan Respublikasında fasiləsiz pedaqoji təhsil və müəllim hazırlığının Konsepsiyası və Strategiyası", AR Nazirlər Kabinetinin 25 iyun 2007-ci il sərəncamı, "Xalq qəzeti", 2007, 27 iyun
4. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində / Respublika konfransının materialları, B.: 2010, 420 s.
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında" 13 iyun 2000-ci il tarixli fərmanı, "Xalq qəzeti", 2000, 14 iyun

ABSTRACT

Shehla Ahmedli, Yashar Pektanch

THE ISSUES OF TRAINING COMPETENT AND PROFESSIONAL TEACHERS IN GOVERNMENT DOCUMENTS

The main goal of educational reforms carried out in the Republic of Azerbaijan is to improve the efficiency of the training and education process, to teach people with moral and ethical qualities in their daily values, the ability of creative and critical thinking and having active positions and universal values. For this, first of all, it is necessary to prepare qualified personnel. All the rules necessary for the training of these personnel are reflected in important government documents.

РЕЗЮМЕ

Шахла Ахмедли, Яшар Пектанц

ВОПРОСЫ ПОДГОТОВКИ КОМПЕТЕНТНЫХ И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ УЧИТЕЛЕЙ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ ДОКУМЕНТАХ

Основная цель образовательных реформ, проводимых в Азербайджанской Республике, состоит в том, чтобы повысить эффективность процесса обучения и воспитания, обучить людей обладающих нравственными и этическими качествами в своих повседневных ценностях, умении творческого и критического мышления и имеющих активные позиции и универсальные ценности. Для это прежде всего, необходимо подготовить квалифицированные кадры. Все правила, необходимые для подготовки этих кадров, отражены в важных государственных документах.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Məqaləni çapa təqdim etdi: Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent V.Rzayev

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ. ELMİ ƏSƏRLƏR, 2019, № 1 (98)

NAKHCHIVAN STATE UNIVERSITY. SCIENTIFIC WORKS, 2019, № 1 (98)

НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ. НАУЧНЫЕ ТРУДЫ, 2019, № 1 (98)

SƏNƏTŞÜNASLIQ

MƏMMƏD ƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

mamed@mail.ru

NƏRMİN ORUCOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

orucovanermin1995@gmail.com

UOT: 069

MƏDƏNİYYƏT İNCİLƏRİMİZ DÜNYA MUZEYLƏRİNDƏ

Açar sözlər: *Muzey, fond, ekspozisiya, eksponat, kolleksiya, sərvət*

Key words: *Museum, Fund, Exposition, Exhibits, Collection, wealth*

Ключевые слова: *Музей, фонды, экспозиции, экспонаты, коллекции, богатства*

Londonun "Viktoriya və Albert", Parisin "Luvr", Vaşinqtonun "Metropoliten", o cümlədən Vyananın, Romanın, Berlinin, İstanbulun, Tehranın, Qahirənin, Rusiyanın və s. ölkələrin muzey ekspozisiyalarını seyr edərkən Azərbaycan ustalarının bacarıqlı əlləri ilə yaradılan, ölkəmizdən min yolla aparılan və nadir eksponat kimi nümayiş etdirilən sənət əsərlərini görmək mümkündür.

Təbiidir ki, bu gün nadir sənət nümunələrimizin dünya muzeylərində nümayiş etdirilməsi heç də təsadüfi deyil. Çünki xalqımızın məişət xüsusiyyətləri, estetik zövqü, bir sözlə milli siması, mənliyi bu sənət nümunələrində özünü xüsusilə parlaq şəkildə büruzə vermişdir.

Müasir şəraitdə, müstəqilliyimizi yaşadığımız dövrdə hər bir muzey – muzeylər şəxsiyyətin, fərdin, bütövlükdə cəmiyyətin, xalqın ümumi tərəqqisində, ümumi dünyagörüşünün formalaşmasında, maraq dairəsinin daha da yüksəldilməsində, elmi, mədəni, təhsil, mənəvi-estetik tərbiyəsinin yüksəldilməsində çoxsahəli və səmərəli fəaliyyət göstərir[2].

Avropa, Asiya, Amerika qitəsindəki ölkələrin muzey və şəxsi kolleksiyalarına yayılan bu nadir sənət əsərlərinin çoxu ya ayrı-ayrı şəxslərdən alınmış, ya müxtəlif vaxtlarda Azərbaycanda olmuş əcnəbi səyyah, tacir, diplomat və alimlər aparmış, ya da qarət olunmuşdur.

Hər hansı bir ölkənin tarix və mədəniyyətinin geniş kütlə arasında təbliği zamanı baş vermiş hadisələrin xronologiyasının, tarixi şəxslərin həyat və fəaliyyətlərinin öyrədilməsi metodu əhəmiyyətini itirir. Çünki bu cür geniş informasiya birbaşa tarixlə maraqlanmayan şəxslərin diqqətini çəkməyəcək və ya ümumiyyətlə, anlaşılan olmayacaq. Kütlələr arasında təbliğat aparmaq üçün ən uğurlu metodlardan biri təbliğatı hansısa konkret tarixi artefaktın – mədəniyyət nümunəsinin ətrafında qurmaq və həmin kontekstdə artefaktın yaradıldığı dövr, mühit və ərazi haqqında məlumat verməkdir. Bu zaman konkret göz qabağında olan əşya diqqət cəlb edir və informasiya qəbulunun növbəti mərhələsi üçün baza yaradır. Bu gün demək olar ki, Azərbaycanı bu sahədə bəxti gətirmiş ölkələrdəndir. Çünki dünyanın ən mühüm, çox ziyarət edilən və böyük muzeylərində Azərbaycanla bağlı müxtəlif (bəzilərdə hətta çoxsaylı) artefaktlar saxlanılmaqdadır. Lakin, təəssüf ki, həmin dəyərli sənət nümunələri Azərbaycan mədəniyyəti və tarixinin təbliği üçün istifadə edilmir. Əksər muzeylərdə Azərbaycanla bağlı sənət nümunələri ya başqa dövlətlər və ya millətlərin adından təqdim edilir, ya kataloqda göstərilməsinə baxmayaraq, ekspozisiyaya daxil edilmir (Ermitajda olduğu kimi), ya da eksponat haqqında şübhəli və təbliğat işinə yaramayan məlumatlar verilir.

Azərbaycan xalqı müxtəlif dövrlərə aid maddi-mədəniyyət nümunələri yaratmaqla bəşər sivilizasiyasında özünəməxsus yer tutmuşdur. Daim işğalçı təhlükəsinə məruz qalmış bu nümunələr ya məhv edilmiş, ya da qənimət kimi aparılmışdır. Elə bu səbəbdən də dünyanın müxtəlif muzeylərini azərbaycanlı sənətkarların hazırladıqları sənət nümunələri bəzəyir. Azərbaycanın bədii sənətkarlarının hazırladıqları nümunələr (xalça, parça, tikmə, zərgərlik, misgərlik və s.) daim beynəlxalq sərgilərdə nümayiş etdirilmişdir. 1872-ci ildə Moskvada Ümumrusiya Sərgisində, 1873-cü ildə Vyana və 1924-cü ildə Parisdə keçirilən sərgilərdə nümayiş etdirilərək uğur qazanmışdır.

Bu vaxta kimi dərslilər, monoqrafiyalar və kütləvi elmi ədəbiyyat nəşrlərində adları sadalanan bu cür artefaktların tarixi ilə bağlı ölkəmizdə bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Aşağıdakı kiçik siyahıda dünyanın məşhur muzeylərində saxlanan, Azərbaycan mənşəli olmasına baxmayaraq, başqa ölkə və mədəniyyətlərin təbliğatı üçün istifadə edilən beş tarixi mədəniyyət nümunəsini təqdim edirik.

Şeyx Səfi xalçası — Viktoriya və Albert Muzeyi

Elmi ədəbiyyatda bəzən “Ərdəbil xalçası” kimi də qeyd edilən Şeyx Səfi xalçası 1539-cu ildə (bir il ərzində) Səfəvi şahı I Təhmasibin sifarişilə Ərdəbildəki Şeyx Səfi kompleksi (məscid binası) üçün inşa edilmişdir. Xalça 1983-cü ildə ingilislər tərəfindən Ərdəbildə satın alınaraq Londona göndərilmişdir. Bu xalçanın bədii üslubu və yaranma tarixi həm Qərb, həm də Azərbaycan alimləri tərəfindən mübahisəli məsələ kimi qəbul olunur. Bədii üslubuna görə təkrar olunmaz bu sənət əsərini XIX əsrdə Ərdəbildə olmuş və Şeyx Səfi kompleksini ziyarət etmiş ingilis səyyahı V.K.Holms bu cür təsvir etmişdir: *“Döşəmədə çox gözəl bir xalı gördüm, onun rənglərinin solmasına baxmayaraq, işləməsi indikilərdən daha yaxşıdır. Xalının bir qırağında onun 300 il əvvəl toxunduğu göstərilir.”* Üç əsrdən çox məsciddə qorunan bu xalı 1891-ci ildə naməlum yolla oradan çıxarılmışdır. 1893-cü ildən isə Viktoriya və Albert muzeyində saxlanılır. Avropa sənətsünasları bu tarixi faktı qəbul edirlər, lakin yazırlar ki, həmin 1893-cü ildə Ərdəbildə Şeyx Səfi xalçasına bənzəyən bir neçə xalı hissələri tapılmışdır və İngiltərə muzeyi bu xalını bir neçə hissə əsasında bərpa etmişdir. Bu məsələyə fikir bildirən xalçaçı mütəxəssis Lətif Kərimov isə yazır: *“Bu növ xalılar o dövr məscidlərində yalnız dini mərasimlər, hüsr mərasimlərində məscidi yüksək rütbəli qonaq ziyarət edərkən ona ehtiram əlaməti olaraq istifadə olunurdu. Belə nadir hallarda işlənilən xalının sökülüb hissələrə parçalanması haqqında məlumatı düzgün saymaq olmaz”*. Xalçanın müəllifinə gəldikdə isə, bu *“dövrün ənənəsinə uyğun olaraq xalının üstündə bir müəllifin adı yazılıb, amma belə ölçüdə (534×1051) və bədii cəhətdən zəngin xalının toxunması üçün XVI əsr üslubunu nəzərə alsaq, 13 il müddət lazım olardı. Ona görə də müasir xalçaçı alimlərin bu xalının 9 nəfərin təxminən bir il müddətində toxuduğu haqqında mülahizəsini həqiqətə uyğun saymaq olar”*.

Cavanşirin heykəli – Ermitaj

Azərbaycan mədəniyyətinə aid sənət nümunələri isə muzeyin fondlarında saxlanılır. Ermitajda saxlanılan və sərgilənməyən ən maraqlı sənət nümunələrindən biri erkən orta əsrlər dövrünə aid heykəl formalı tunc buxurdandır. Artefakt XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan şəhərində əntiq əşya alverçisindən alınaraq Ermitaja aparılmışdır. 35, 6 sm hündürlükdə, tuncdan tökülmüş süvari heykəlciyi formasında olan bu buxurdan alimlərin (K.V.Trever, V.L.Lukonin, Q.Qoşqarlı və b.) ümumi rəyinə görə, yerli sənətkar tərəfindən düzəldilmişdir. Qafqaz Albaniyası tarixinin ilk geniş tədqiqatçılarından olan K.V.Trever burada alban hokmdarı Cavanşirin təsvir olunduğunu güman edir. Onun bu gümana gəlməsinə səbəb bir tərəfdən heykəlcikdə Sasanı şahlarına xas olmayan elementlərin varlığı, digər tərəfdən isə süvaridəki ikonoqrafik cizgilərin Moisey Kalankatlının Cavanşir haqqındakı məlumatına uyğun gəlməsidir. Azərbaycan alimləri Q.M.Əhmədov və N.İ.Rzayev də K.V.Treverin bu gümanının gerçək olduğunu təsdiq edirlər.

Həsənli camı – Tehran Arxeologiya muzeyi

Həsənli qızıl camı Pensilvaniya Universitetindən prof. Robert Daysonun 1956-1977-ci illərdə Urmiya şəhəri yaxınlığındakı Həsənli (Həsənlu) arxeoloji abidəsində apardığı tədqiqatlar zamanı aşkarlanmışdır. Manna dövləti dövründə çiçəklənən şəhər (böyük ehtimal ki, vilayət mərkəzi) yerinin qalıqları olan Həsənli abidəsi 1930-cu illərdə ilkin qeydiyyatla alınmışdır. 1956-cı ildən etibarən burada R.Daysonun rəhbərliyi altında Amerika arxeoloji cəmiyyəti İran arxeoloji idarəsi ilə birlikdə qazıntılar aparmışdır. Həsənli rayonu e.ə. IX əsrin ortalarından III Salmanasarin (e.ə. 859-824) kitabələrində adı çəkilən Manna dövləti yerləşən əraziyə daxil idi. Həsənliyə aşkar edilmiş qədim yaşayış məskəni mixi yazılı mənbələrdə adı çəkilən heç bir şəhərlə dəqiq şəkildə eyniləşdirilməmişdir. E.A.Quantsovski güman edir ki, e.ə. IX əsrə aid assur mənbələrində də təsadüf edilən İdi adı Həsənlinin qədim adıdır. O göstərir ki, Həsənliyə aid onomastik material e.ə. IX əsrin sonlarına qədər Həsənli əhalisinin İran dilli olmadığını sübut edir.

1958-ci ildə abidədə qazıntılar zamanı prof. R. Dayson çox mühüm bir tapıntı əldə etmişdir. Bir kiloqrama yaxın saf qızıldan hazırlanmış cam dairəvi formadadır. Qab bütün tərəflərdən döymə üsulu ilə işlənmiş qabartmalarla örtülmüşdür. Qabartmalarda müxtəlif tarixi və əfsanəvi hadisələr/personajlar təsvir edilmişdir. Qab üç yanmış insan skeletinin arasında aşkarlanmışdır. Bu cür dəyərli bir əşyanın bu üç insan tərəfindən yanan şəhərdə xilas edilməsi və ya oğurlanılmasına çalışılması məsələsi aydın deyil. Boston Universitetindən Maykl Danti bu üç insanın hərəkətinin qəhrəmanlıqdan daha çox məşum xüsusiyyət daşıma ehtimalı olmasını bildirir. Hazırda bu sənət nümunəsi Tehran Arxeologiya Muzeyində sərgilənir və qədim İran sənətkarlığı nümunəsi kimi təqdim olunur.

Mis dolça – Luvr muzeyi

Luvr muzeyində Azərbaycan sənətkarları tərəfindən hazırlanmış bir neçə nadir sənət nümunəsi Şərqi xalqları incəsənəti zallarında nümayiş olunur. Lakin, təəssüf ki, muzey bu sənət nümunələrini “İran sənətkarlığı nümunəsi” kimi təqdim edir. Belə sənət nümunələrindən biri 1190-cı ildə Azərbaycanın Böyük Səlcuqlular İmperiyasının tərkibinə daxil olduğu vaxt Naxçıvanda hazırlanmış mis dolçadır. Dolça üzərində onu işləmiş sənətkarın adı “Osman Süleyman oğlu Naxçıvani” kimi qeyd edilmiş, istehsal olunma tarixi isə hicri təqvimlə 586-cı il kimi göstərilmişdir. Nazik gümüş təbəqəsi ilə örtülmüş mis qabın üzəri bədii işləmələrlə bəzədilmişdir. Dolçanın yuxarı hissəsi buta şəklində tamamlanır. Qapağın ortasında incə işlənmiş daş-qaş vardır. 1909-cu ildə Çarlz Pyet-Latudri Beqest tərəfindən muzeyin kolleksiyasına daxil edilmiş əsər “AO 6314” inventar nömrəsi altında nümayiş etdirilir.

Xəmsə əlyazması – Britaniya muzeyi

Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sinin miniatürlərlə bəzədilmiş bir çox nüsxələri dünyanın ən məşhur muzey və kitabxanasının kolleksiyasında saxlanılır. Lakin, Britaniya muzeyində sərgilənən “Xəmsə”nin Səfəvi əlyazması unikalığı ilə seçilir. Belə ki, bu əlyazmanın hazırlanmasında Təbriz miniatür məktəbinin ən məşhur nümayəndələri birbaşa iştirak etmişlər. Əlyazmada Sultan Məhəmməd, Mirzə Əli, Ağa Mirək, Mirzə Qiyas kimi məşhur miniatür ustalarının əsərləri toplanmışdır. Bu əlyazma Səfəvi şahı I Təhmasibin sifarişilə Səfəvilər sarayı üçün hazırlanmışdır. Britaniya muzeyinin eksponat haqqında rəsmi məlumatında əlyazmanın

son sahibinin Fətəli şah Qacarın qızı Tac əl-Dövlə olması bildirilir. 9 oktyabr 1880-ci ildə pulla alınmış əlyazma Britaniya muzeyinə gətirilmişdir. Əlyazma 1797-ci ildə hazırlanmış gül naxışlı materialla üzələnmişdir.

Dörd sütunla nəstəliq xətti ilə yazılmış əlyazma Şah Mahmud Nişapuri tərəfindən köçürülmüşdür. Yazılar qızılı sütunlarla əhatələnmiş, sütunların kənarındakı boş hissələr qızılla işlənmiş heyvan, quş, fantastik canlılar və müxtəlif bitkilərin təsvirləri ilə zövqlə işlənmişdir. Ümumilikdə, əlyazmaya 17 miniatür daxildir. Bu möhtəşəm sənət nümunəsi təəssüf ki, fars kitabçılıq və miniatür məktəbinin mükəmməl vəhdəti kimi təqdim olunur.

Azərbaycan xalqının zəngin yaradıcılıq çeşməsində ən mühüm yerlərdən birini onun həyat və məişəti, gündəlik güzəranı ilə bağlı olan xalq sənətləri tutur. Ən qədim dövrlərdən zəmanəmizədək davam edən bu sənət növü xalqın geyimindən tutmuş müxtəlif təsərrüfat məmulatı və bəzəyinə qədər böyük bir sahəni əhatə edir. Elə buna görədir ki, xalqımızın zəngin yaradıcılıq ənənəsini özündə əks etdirən sənət nümunələri dünya muzeylərində sərgilənməkdədir.

Bu gün Azərbaycan sənət əsərlərinin dünya muzeylərində nümayiş etdirilməsində ən böyük problem bu sənət əsərləri haqqında düzgün məlumatların verilməməsi, onların bəzən başqa xalqlara aid edilməsi, bəzən isə təbliğat xarakteri daşımayan məlumatların verilməsidir.

Bu problem ortadan qaldırmaq üçün uzun müddət tədqiqatlar aparılmış, lakin bu tədqiqatlar uğurlu nəticələr verməmişdir.

Bu gün bizim üzərimizə düşən ən böyük vəzifə dünya muzeylərində nümayiş olunan mədəniyyət nümunələrimizin bizə məxsus olduğunu sübut etmək üçün daima tədqiqat və araşdırmalar aparmaq, bu mövzuda daha çox məqalənin hazırlanması və dünya muzeylərində nümayiş edilən mədəniyyət incilərimiz haqqında geniş təbliğat aparmaqdan ibarətdir.

Məqaləmi bir gün başqa xalqların özünü küləşdirməyə çalışdığı bütün maddi-mənəvi sənət əsərlərimizin Azərbaycan xalqına mənsub olduğunun sübuta yetiriləcəyinə böyük inamla və mövzumla da örtüşən ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin sözləriylə sonlandıriram.

“Tarix həmişə hər şeyi öz yerinə qoyur”

ƏDƏBİYYAT

1. Elfira Qurbanova; Apdin Əlizadə "Muzeylərdə Elmi-Tədqiqat işinin təşkili və metodikası", Bakı "Təknur" 2011
2. Sübhü Kəngərli "Mənin məqalələrim", Naxçıvan, 2017.s.51
3. Ramiz Ağayev, Sabir Əmirxanov, Abdin Əlizadə; "Muzeyşünaslıq", Dərslik. Bakı-2002. s 439
4. Bakı Biznes Universiteti, Sabir Əmirxanov, "Muzeyşünaslıq", Bakı-2012. s.112

ABSTRACT

Məmməd Əliyev, Nərmən Orucova CULTURAL PEARLS IN WORLD MUSEUMS

The chronology of the events that have taken place during the promotion of the history and culture of any country, and the method of teaching the lives and activities of historic people, loses importance. Because such broad information will not attract the attention of people who are not interested directly in history or will not be understood at all. One of the most successful methods of propaganda among the masses is to propagate propaganda around a specific historical artifact-a cultural example and to provide information about the period, environment and territory in which the artifact was created. It then draws attention to the things that are clearly visible and creates the basis for the next stage of information acquisition. From this point of view, the importance of the historical culture kept in museums is very important.

РЕЗЮМЕ

Məmməd Əliyev, Nərmən Orucova КУЛЬТУРНЫЙ ЖЕМЧУГ В МУЗЕЯХ МИРА

Хронология событий, имевших место в ходе популяризации истории и культуры любой страны, и метод обучения жизни и деятельности исторических людей теряют значение. Потому что такая обширная информация не будет привлекать внимание людей, которые не заинтересованы непосредственно в истории или не будут поняты вообще. Одним из наиболее успешных методов пропаганды в массах является распространение пропаганды вокруг определенного исторического артефакта-культурного примера и предоставление информации о периоде, окружающей среде и территории, на которой был создан артефакт. Затем он привлекает внимание к вещам, которые хорошо видны, и создает основу для следующего этапа сбора информации. С этой точки зрения значение исторической культуры, хранящейся в музеях, очень важно.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08).

SÜBHİ KƏNGƏRLİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:069

BƏHRUZ KƏNGƏRLİ MUZEYİ

Hesab edirəm ki, Azərbaycanda o cümlədən Naxçıvanda bizim sənətsünaslar, tədqiqatçılar Bəhrüz Kəngərlinin yaradıcılığını daha professional səviyyədə tədqiq etməli, əsərlər yazmalıdırlar.

Heydər Əliyev
Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri

Azərbaycan rəssamlıq sənətinə yeni üslub və milli ruh gətirən, zəngin yaradıcılıq imkanlarına malik Bəhrüz Kəngərli rəssamlıq sənətini xalqın həyatına yaxınlaşdıraraq ölkəsinin tarixi keçmişini və yaşadığı dövrün ictimai-siyasi hadisələrini dolğun şəkildə əks etdirə bilmişdir. Bəhrüz Kəngərlinin ustalılıqla yaratdığı “Qaçqınlar” silsiləsi erməni daşnaqlarının azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırım siyasətinin acı nəticələrini əks etdirir.

Bəhrüz Kəngərli haqqında yazını başlayarkən hər şeydən əvvəl onu diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, O – Bəhrüz Kəngərli təsviri sənətdə fərdi ənənələrə malik ölməz sənətkardır. Rəssam ömrünün qısa və ya uzun olması ilə deyil, fərdi istedadından doğan özünəməxsus dəst-xətti ilə yaratdığı əsərlərlə dəyərləndirilir. Belə ki, Bəhrüz Kəngərli cəmi 30 il yaşamışdır. Lakin uşaqlıq və təhsil illəri istisna olmaqla sənətə həsr etdiyi -7 il ərzində 2000-dək rəsm əsəri yaratmışdır. Bəhrüz Kəngərli Azərbaycanda realist boyakarlığın, rəssamlığın banisi səviyyəsinə yüksəlmiş, bu titulu şərəflə fəth etmişdir. Onun portret, mənzərə, natürmort janrının formalaşmasında misilsiz yaradıcılıq əməyi, səyi olmuşdur. Bəhrüz Kəngərli həmçinin yaşadığı əsrin-XX əsrin milli peşəkar-rəssamlıq sənətinin yaranmasının əsasını qoymuş, onun inkişafının xüsusi yaradıcısı olmuşdur.

Bəhrüz (Şamil) Şirəlibəy oğlu Kəngərli 1892-ci ildə yanvar ayının 22-də Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. Məşhur Kəngərlilər nəslinin nümayəndəsi olan Bəhrüz bəy Kəngərliyə Kommunist rejimi dövründə münasibət arzulanan səviyyədə olmasa da, müstəqillik illərində bu boşluğun doldurulması istiqamətində davamlı işlər görülüb. Zaman-zaman Bəhrüz bəy Kəngərlinin ömür yolu ilə yaxından tanış olan ziyalılar, sənət adamları, onun yaratdığı sənət nümunələri ilə maraqlanan şəxslər, adamlar onun obrazlarına fərdi münasibətlərini bədii şəkildə ifadə etməyə başlayıblar.

Mənalı ömür yaşamış Bəhrüz Kəngərli Azərbaycan boyakarlığında realizmin əsasını qoymaqla həm də onu yeni ictimai məzmun, yeni janr, yeni təsvir metodu və ifadə vasitələri ilə zənginləşdirmiş görkəmli sənətkar olub. Ulu öndər Heydər Əliyev Bəhrüz Kəngərlinin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirərək deyib: “Bəhrüz Kəngərli nadir istedadla malik olan bir insan idi. O, Azərbaycan xalqının professional rəssamlıq sənətində ilk rəssamdır. Onun əsərləri Azərbaycan rəssamlıq sənətinin, mədəniyyətinin ən görkəmli nümunələrindəndir. Biz bununla fəxr etməliyik. Fəxr etməliyik ki, Azərbaycan xalqının belə böyük istedadla malik insanları olub. Hesab edirəm ki, Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda sənətsünaslar, tədqiqatçılar Bəhrüz Kəngərlinin yaradıcılığını daha professional səviyyədə tədqiq etməli, əsərlər yazmalıdırlar”.

Bütün bunlar Bəhrüz Kəngərli haqqında işıq üzü görmüş, görkəmli sənətkarın 125 illiyinə həsr edilmiş, “Bəhrüz bəy Kəngərli taleyi” kitabında, xüsusilə kitabın “Ölməzlik”, “Ön söz əvəzi” bölmələrində bəhs olunub:

“... Bu mənada Naxçıvan Muxtar Respublikası Rəssamlar Birliyinin 1971-ci ildən fəaliyyət göstərən sərgi salonuna 2001-ci ildə rəssamın adının verilməsi müstəqillik dövründə onun xatirəsinə göstərilən yaddaqalan hadisə olmuşdur, desək, yanılmazıq. Müstəqillik illərində “Bəhrüz Kəngərlinin bədii irsi xalqımızın milli sərvətidir” deyən Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvanda rəssamın xatirə muzeyi açılmışdır. Müstəqillik dövründə rəssamın məzarı abadlaşdırılmış və orada 1989-cu ildə onun abidəsi ucaldılmışdır. 2001-ci ildə isə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun 22 may 2001-ci il sərəncamı ilə Bəhrüz Kəngərli muzeyinin yaradılması qərara alınmışdır. Bir il sonra iyun 2002-ci il tarixdə isə həmin muzeyin təntənəli açılışı olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev həmin mərasimdə iştirak etmişdir.”

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədri Vasif Talıbovun “Bəhrüz Kəngərlinin adının əsəbləşdirilməsi haqqında” 2001-ci il 15 fevral tarixli sərəncamına əsasən yaradılan və 18 iyun 2002-ci il tarixdə

ümummilli lider Heydər Əliyevin iştirakı ilə açılışı olan Bəhruz Kəngərli Muzeyi 2013-cü ildə aparılan yenidənqurma işlərindən və müxtəlif eksponatlarla zənginləşdirildikdən sonra ictimaiyyətin istifadəsinə verilib. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbov açılış mərasimində iştirak edib. O, çıxışında bildirib ki, muzeyin 2002-ci ildə baş tutan açılışından sonra Bəhruz Kəngərlinin əsərlərinin və rəssama aid olan eksponatların toplanılmasına başlanılıb. Ötən müddətdə muzey Bəhruz Kəngərli irsinin təbliği istiqamətində müəyyən işlər görüb. “Bu irsi tam külliyyəti formasında qorumaq, ictimaiyyətə təqdim etmək və gələcək nəsillərə çatdırmaq isə bizim üzərimizə düşən başlıca vəzifələrdən biridir” – deyən Ali Məclisin Sədri əlavə edib ki, 13 fevral 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Bəhruz Kəngərlinin 120 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında sərəncam imzalayıb. Bu sərəncama əsasən, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisində Tədbirlər Planı hazırlamaq həyata keçirilib. O, əlavə edib ki, tədbirlər planına əsasən, Bəhruz Kəngərlinin Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinin fondunda saxlanılan 191 əsərinin surəti çıxarılaraq Bəhruz Kəngərli muzeyinə verilib, ilk dəfə olaraq rəssamın əsərlərinin tam külliyyəti albom-kataloq şəklində buraxılıb. Eyni zamanda muxtar respublikada yubiley münasibətilə poçt markası və xüsusi zərf buraxılıb, Bəhruz Kəngərliyə aid sənədli film hazırlanıb və Bəhruz Kəngərli muzeyinin tarixi binada yerləşdiyini bildirərək söyləyib ki, bu bina Sovetlər dövründən əvvəl tikilib. İlk vaxtlar bina Qızlar Məktəbi, sonrakı dövrlərdə isə pedaqoji Texnikum və Tibb Məktəbi kimi fəaliyyət göstərib. Ümummilli lider Heydər Əliyev 1938-1939-cu illərdə burada yerləşən Pedaqoji Texnikumda təhsil almış, texnikumu əla qiymətlərlə bitirmişdir. Ona görə də H.Əliyevin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi üçün binaya xatirə lövhəsi vurulub və burada onun xatirə otağı yaradılıb. İkinci mərtəbədə yerləşən birinci ekspozisiya zalı ulu öndərin xatirə otağıdır. Bu otaqda ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin həyatının müxtəlif anlarını əks etdirən rəsmlər, ulu öndərin Bəhruz Kəngərli haqqında söylədiyi müdrik fikirləri, öz əli ilə çəkdiyi rəsm əsəri nümayiş etdirilir.

Tanışlıq üçün deyək ki, iki mərtəbədə ibarət olan muzeyin birinci mərtəbəsində iki iş otağı. Fond və dörd ekspozisiya zalı, ikinci mərtəbəsində iki iş otağı, fond və dörd ekspozisiya zalı və “Heydər Əliyev xatirə otağı” yerləşir.

Bəhruz Kəngərli Muzeyinin ekspozisiyası zənginləşdirilmiş, Bəhruz Kəngərlinin əsərlərinin böyüdülmüş, fotosurətləri hazırlanmışdır. Hazırda muzeyin fondunda, ümumilikdə, 900-dən çox eksponat vardır ki, bunlardan da 353-ü ekspozisiyada sərgilənir. Bu əsərlərdən 58-i orijinaldır. Onların arasında rəssamın tamaşaçılara az tanış olan tələbəlik dövrü işləri ilə yanaşı, “Avtoportret”, “Çoban sürü ilə”, “Ov itləri”, “Naxçıvan gözəli”, “Naxçıvan toyu”, “Namaz” və s kimi əsərləri vardır. Həmçinin muzeydə Bəhruz Kəngərlinin əsərlərindən ibarət müxtəlif illərdə nəşr olunmuş 3 ədəd albom-kataloq, rəssama həsr olunmuş poçt markaları və Naxçıvan Televiziyasının hazırladığı “Sənətin Bəhruz zirvəsi” filmi, rəssamın foto şəkilləri, şəxsi əşyaları, məktəb illərinə aid sənədlər və rəssamlıq ləvazimatları nümayiş etdirilir.

Bəhruz bəy Kəngərlinin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı müxtəlif fotosəkillər, köhnə qəzetlərdə çap olunmuş məqalələrdən iqtibaslar görkəmli rəssamın ömür yoluna işıq salmaqla, muzeydən alınan təəssüratı olan inandırıcılığına və yaddaqalanlığına kökləyir.

Rəssamın istifadə etdiyi məişət əşyalarının və rəssamlıq ləvazimatlarının ekspozisiyada nümayişi də maraq doğurur. Respublikanın tanınmış fırça və tişə ustaların Bəhruz Kəngərliyə həsr etdikləri təsviri və tətbiqi sənət nümunələri də ekspozisiyadan alınan təəssüratı daha da zənginləşdirir. Bu mənada görkəmli heykəltəraş, xalq rəssamı Cəlal Qaryağdı və gənc tişə ustası Rahib Qarayevin hazırladıkları plastika nümunələrinin, əməkdar rəssamlar Telman Abdinov və rəngkar İsmayıl Əliyevin çəkdiyi portretlərin, tətbiqi sənət ustası Vidadi Muradovun hazırladığı xovlu xalçanın adını çəkmək olar.

Şair-dramaturq Adil Babayevin görkəmli rəssamın həyatına həsr etdiyi “Bəhruz” (Yarımqıç şəkil”) pyesinin C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında tamaşaya qoyulması barədə afişa, proqram və fotosəkillərin ekspozisiyada yer alması isə xalqımızın öz sənətkar oğlunun xatirəsinə ehtiramını əks etdirir.

Muzeydə “Ulu Kəngərli nəslinin övladları” adı altında nümayiş olunan eksponatları da bura gələnlər maraqla qarşıyırlar. Belə ki, burada bir məşhur nəslin dünəni və bu günü haqqında zəngin məlumat almaq mümkündür...

Bəhruz Kəngərli muzeyinin tarixi binası Naxçıvan şəhərində Atatürk və istiqlal küçələrinin kəsişməsində yerləşir. Bina 1897-ci ildə Naxçıvan Qızlar Məktəbi üçün tikilmişdir. Ümumi sahəsi 560 m²-dir. Şərq və qərb memarlıq elementlərinin sintezindən tikilmiş ikimərtəbəli binanın birinci mərtəbəsində 7, ikinci mərtəbəsində isə 5 otaq yerləşir. Hər iki mərtəbədəki otaqlara giriş dəhlizlərdəndir. İkinci mərtəbədə qərb tərəfə baxan 1 ədəd balkon var. Bina iqlim şərtlərinə uyğun olaraq çiy kərpicdən tikilmiş və fasadı bişmiş kərpiclə üzlənmişdir. Divarların qalınlığı 90 sm-dir. Binaya giriş şimaldandır. XX əsrdə binadan tədris müəssisəsi kimi istifadə olunmuşdur. Əvvəlcə pedaqoji texnikum, sonra isə Heyran xanım adına tibb texnikumu yerləşmişdir. Azərbaycan respublikası Nazirlər kabinetinin 2002-ci il 13 iyul tarixli qərarı ilə Azərbaycan Rəssamlıq sənətinin görkəmli nümayəndəsi Bəhruz Kəngərlinin xatirəsini əbədiləşdirmək məqsədilə muzey yaradılmışdır.

Burada 350-yə yaxın maddi mədəniyyət nümunələri qorunub saxlanılır və nümayiş etdirilir ki, bunların 56-sı rəssamın əsərlərinin orijinalı, 300-ü isə fotosurətlərindən, habelə ailəsi, həyat və fəaliyyəti ilə bağlı sənətlərdən, məişət əşyalarından və digər materiallardan ibarətdir.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri 2002-ci il iyun ayının 18-də ulu öndərimiz Heydər Əliyevin Bəhruz Kəngərli muzeyinin Naxçıvanda təntənəli açılışında dərin mənalı çıxışında rəssama verdiyi bu yüksək qiymət, göstərdiyi qayğı əlbəttə böyük fırça ustasına ən layiqli ifadəsidir.

Ümummilli liderimiz demişdir ki, “Bəhruz Kəngərlinin əsərləri həddindən artıq qiymətlidir. Birincisi, onun rəssamlıq ustalığına görə, ikincisi, onun yaratdığı obrazlara görə mən insan obrazlarını deyirəm. Xüsusən o ağır dövrün 1918, 1919, 1920-ci illərin çətin dövründə xalqımızın ağır vəziyyətdə olmasını öz əsərlərində əks etdirmişdir”.

Görkəmli rəssamın adının əbədiləşdirilməsi, bədii irsinin daha mükəmməl, təkmil şəkildə öyrənilməsi, xalqa çatdırılması və xalq arasında geniş surətdə yayılması işində 2001-ci ildə Naxçıvanda mövcud Rəssamlar Birliyinə rəssamın adı verilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri tərəfindən daim diqqətdə saxlanılan Bəhruz Kəngərli yaradıcılığına hər zaman qayğı hiss olunur. Belə ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri 2001-ci il fevralın 15-də “Bəhruz Kəngərlinin adının əbədiləşdirilməsi haqqında” Sərəncam imzalayıb. Sərəncama əsasən, Naxçıvan Muxtar Respublikası Rəssamlar Birliyinin sərgi salonu Bəhruz Kəngərli adına Sərgi Salonu adlandırılıb. 2002-ci ilin yanvarında istedadlı rəssam Bəhruz Kəngərlinin anadan olmasının 110 illiyi təntənəli şəkildə qeyd olunub. Həmin il Bəhruz Kəngərli irsinin daha geniş öyrənilməsi məqsədilə Bəhruz Kəngərli Muzeyi yaradılıb. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin “Görkəmli rəssam Bəhruz Kəngərlinin 120 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 2012-ci il 12 yanvar tarixli Sərəncamı Bəhruz Kəngərlinin yaradıcılıq irsinə göstərilən böyük diqqət və qayğıdır.

Görkəmli rəssamın 120 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında, Rəssamlar parkının yaradılması haqqında, Parka Bəhruz Kəngərlinin adının verilməsi və digər mühüm və təntənəli tədbirlərin həyata keçirilməsinə aid Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin çox əhəmiyyətli və məzmunlu sərəncamları olmuşdur.

Xalqımıza öz əvəzsiz əsərləri ilə əsrarəngiz töhfələr vermiş Bəhruz Kəngərlinin muzeylərimizin fondunu zənginləşdirən əsərləri və şəxsi əşyaları hər zaman tamaşaçılarda böyük maraq doğurur, sənətsevərlərin, xüsusən gənc nəslin estetik tərbiyəsinin və zövqünün formalaşmasında böyük rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bəhruz Kəngərli, Bakı 2012
2. Naxçıvan Abidələri Ensiklopediyası, Naxçıvan, Əcəmi 2008
3. Naxçıvan Ensiklopediyası, Bakı, AMEA.2002
4. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin “Görkəmli rəssam Bəhruz Kəngərlinin 120 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 2012-ci il 12 yanvar tarixli Sərəncamı
5. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri 2001-ci il fevralın 15-də “Bəhruz Kəngərlinin adının əbədiləşdirilməsi haqqında” Sərəncamı
6. Sübhi Kəngərli. Heydər Əliyev muzeylərimizin yaradıcısı və memarıdır, Naxçıvan “Əcəmi” 2003

ABSTRACT

BAHRUZ KANGARLI MUSEUM

Bahruz Kangarli, who lived a meaningful life, was a prominent figure who enriched his life with painting, and enriched him with new social content, new genre, new style of expression and expression. The drawings of Bahruz Kangarli, which contributes to our people, are of great interest to the audience and are of great importance in shaping the aesthetic education of artists, especially the younger generation.

РЕЗЮМЕ

МУЗЕЙ БАХРУЗА КЕНГЕРЛИ

Бахруз Кангарли, который жил значимой жизнью, был выдающейся личностью, которая обогатила его жизнь живописью и обогатила его новым социальным содержанием, новым жанром, новым стилем выражения и самовыражения. Работы Бахруза Кенгарли, которые вносят свой вклад в развитие нашего народа, представляют большой интерес для зрителей и имеют большое значение для формирования эстетического воспитания художников, особенно молодого поколения.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08).

MÜBARİZ ƏSGƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 372.8:78

MUSİQİ ƏSƏRLƏRİNİN DİNLƏNİLMƏSİ MƏRHƏLƏSİNDƏ “RAST” MUĞAMI HAQQINDA VERİLƏN MƏLUMATLARIN ELMİ-PEDAQOJİ ƏSASLARI**Açar sözlər:** *muğam janrı, Azərbaycan muğamları, “Rast” muğamı, musiqi dərsləri, musiqi əsərlərinin dinlənilməsi, muğamın etimologiyası, muğam və tərbiyə, estetik tərbiyə, bədii zövqün formalaşması***Key words:** *the genre of mugham, Azerbaijan mughams, The “Rast” mugham, music lessons, listening to musical works, the etymology of mugham, mugham and education, aesthetic education, formation of aesthetic taste***Ключевые слова:** *жанр мугама, азербайджанские мугамы, мугам «Раст», уроки музыки, прослушивание музыкальных произведений, этимология мугама, мугам и воспитание, эстетическое воспитание, формирование художественного вкуса*

Azərbaycanda həyata keçirilən təhsil islahatına dair direktiv sənədlərdə yetişən nəslin estetik-bədii zövqlərinin formalaşdırılması qarşıda duran təxirəsalınmaz vəzifələrdən hesab olunur. Bu vəzifələrin müvəffəqiyyətli həlli baxımından Azərbaycan muğamlarının tədrisinə məsuliyyətlə yanaşılmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Nəzərə alsaq ki, bu gün ölkə rəhbərliyi muğamların öyrədilməsi məsələsinə ideoloji məsələlərdən biri kimi dəyər verir, onda deməliyik ki, biz orta ümumtəhsil məktəblərimizdə muğamların tədrisinə məsuliyyətlə yanaşmalıyıq. Çünki hazırda ölkə rəhbərliyi, xüsusilə Heydər Əliyev fondunun prezidenti, ölkəmizin birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım muğamlarımızın milli-mənəvi dəyərlərimiz kimi təbliğ olunmasına müstəsna dərəcədə diqqət göstərir. Mütəmadi olaraq Muğam mərkəzində keçirilən muğam müsabiqələri də bunu bir daha sübut edir. Ona görə də muğamlarımızın milli-mənəvi dəyərlər kimi təlim-tərbiyə prosesinə gətirilməsi mühüm aktualıq kəsb edir. Məhz ona görə də təlim-tərbiyə prosesində muğamlarımızın öyrədilməsinə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil olaraq yanaşılması vacib hesab olunur.

Məlum olduğu üzrə, orta ümumtəhsil məktəblərimizdə musiqi məşğələlərində muğamların öyrədilməsinə diqqət yetirilir. Başqa sözlə desək, proqram materiallarında digər musiqi əsərləri ilə yanaşı, muğamlarımızın da öyrədilməsinə müvafiq yer ayrılır. Lakin, ayrılan yerlər, nəzərdə tutulan məqamlar uşaqların muğamlarla ətraflı tanışlığını təmin etmir. Çünki proqram materiallarında muğamlar yalnız musiqi əsərlərinin dinlənilməsi mərhələsində səsləndirilir. Ona görə, ilk növbədə, I-IX siniflər üçün tərtib olunan məhdud münasibəti aradan qaldırmaq lazımdır. Proqramlara yaşa uyğunluq prinsipinə uyğun olaraq musiqi dərslərinə muğamlarımızın hər birinin öyrədilməsi metodikası ilə yanaşı, onların etimologiyası, yaranma tarixi, təşəkkül mərhələləri və ən ümdəsi muğamların tərbiyəvi əhəmiyyəti barədə sistemli məlumatları daxil etmək lazımdır. Belə sistem halında olan məlumatları ilkin olaraq “Rast” muğamı haqqında vermək lazımdır. Ona görə ki, bütün muğamlar “Rast” muğamından törəmişdir. Məhz ona görə də bütün Şərq muğamlarında “Rast” muğamı ilk muğam olaraq Ana dəstgah kimi qəbul edilmişdir. Azərbaycan muğamları ilə yanaşı, fars, ərəb, anadolu, özbək (Özbək muğamları “Şəşməkom” adlanır. M.C.) muğamları da nəzərdə tutulur. “Rast” muğamında Azərbaycan tarixinin bir sıra qızıl səhifələri, xalqımızın milli mədəniyyətinin ayrı-ayrı mərhələləri, habelə etimologiyası, etnoqrafiyası, diyarşünaslığı, mədəniyyətşünaslığı, estetik-bədii dəyərləri ilə bağlı zəngin informasiyalar, məlumatlar, elmi-ideyalar olduğu üçün bu muğamın məktəblilərə ətraflı şəkildə çatdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məlum olduğu üzrə, orta ümumtəhsil məktəblərimizin I-IX siniflərində tədris edilən musiqi dərslərində “Rast” muğamının dinlənilməsi ilə bağlı metodik göstərişlər vardır. Həmin metodik göstərişlərdə “Rast” muğamının dinlənilməsi ilə bağlı verilən məlumatların məhdud çərçivədə olduğunu nəzərə alınaraq həmin məlumatların və informasiyaların ümumpedaqoji qaydalara, ümumdidaktik əsaslara və estetik tərbiyənin müvafiq tələblərinə uyğun olaraq verilməsi daha məqsədəuyğundur. Ona görə də istər ibtidai siniflərdə, istərsə də V-IX siniflərdə musiqi dinlənilməsi mərhələsində “Rast” haqqında verilən məlumatların elmi-pedaqoji əsaslara söykənməsi zəruri sayılır. Belə məlumatlar şagirdlərin bədii zövqlərini formalaşdırmaqla yanaşı, həm də xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin təməlini təşkil edən və muğamla bağlı olan elmi-ideyalarla, ən zəruri müddəalarla tanış edir. Musiqi müəllimlərinə metodiki köməklik göstərmək məqsədi ilə həmin məlumatların bir neçə nümunəsini təhlilə cəlb etməyi zəruri saymışıq. Güman edirik ki, ayrı-ayrı siniflərdə musiqi dinləmə mərhələsində musiqi müəllimləri “Rast” muğamı ilə bağlı tərəfimizdən müəyyənləşdirilən elmi-pedaqoji ideyalardan istədikləri həcmdə seçərək istifadə edəcəklər. Musiqi əsərlərinin dinlənilməsi mərhələsində “Rast” muğamı haqqında verilən ilkin məlumatlardan birini aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək faydalıdır:

- “Rast” muğamı haqqında danışarkən, ilk növbədə, muğam anlayışına münasibət bildirmək lazım gəlir. Məlum olduğu üzrə, Azərbaycan xalqı tarixən öz hisslərini, duyğularını özünün yaratdığı bədii yaradıcılıq nümunələri ilə ifadə etmişdir.

Bu nümunələrdən biri də muğamdır. Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan xalqı iki məqamda nəğməyə, poeziyaya üz tutur: biri qəmli məqamda, digəri isə şad-xürrəm, yəni sevincli məqamında. Başqa sözlə desək, qəmli günləri üçün yaratdığı poetik nümunələri ilə kədərini azaltmış, muğam üstə ağı, oxşama, mərsiyə ilə ürəyini boşaldaraq ovunmuş, sevincli, şad günləri üçün toy-büsat quraraq muğam üstə xoşməramlı, nikbin poetik nümunələrlə şadlanmışdır. Deməli, həm qəmli-qüssəli, həm də sevincli-şad məqamlarda ən aparıcı bədiî yaradıcılıq nümunəsi bu xalqı ovutduğu və fərhləndirdiyi üçün onun adını “Məqam” qoymuşdur. Sonradan “Muqam”, “Məqamat”, “Muğam”, “Muğamat” şəklinə düşən bu bədiî nümunəyə xalqımız iki məqamda rast gəldiyi üçün, ilk rast gəldiyi və ilk dəfə yaratdığı muğamı da “Rast” adlandırmışdır. Əslində, “rast gəlmək”, “qovuşmaq”, “tuş gəlmək”, “qarşılaşmaq” kimi sözlərin biri hal-hərəkət bildirən fel olmaqla, digər nitq hissələrinin köməyi ilə daha zəngin mənə çalarları qazanır. Elə isə bu sözlərə sual verək: Nəyə rast düşmək, nəyə qovuşmaq, nəyə tuş gəlmək, nə ilə qarşılaşmaq. Doğru halətə, düzgün yola, həzin nəğməyə, düzgün ahəngə rast gəlmək insanı saflaşdırır, yüngülləşdirir. Deməli, “Rast” sözünü “doğru”, “düzgün”, “aydın”, “həzin” mənə çalarları şəklində izah edənləri də məzəmmət etmək düzgün sayılmaz (4, 13-114).

Göründüyü kimi, “muğam” sözü “məqam” söz kökündən yarandığı üçün onun ilk variantı da, yəni ilk bünövrəsi, əsası hesab olunan nümunəsi də rast adlandırılmışdır. Bütün bunlar deməyə əsas verir ki, “Rast” sözü ən qədim Azərbaycan sözü olmaqla uzun əsrlərdən bəri öz adını qoruyub saxlaya bilmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bəzi tədqiqatçılar “Rast” sözünün ərəb sözü olduğunu güman edirlər. Hətta bəzi müəlliflər “Rast” sözünü fars sözü kimi təqdim edirlər. “Rast”ın etimoloji mənə çalarları barədə fikir yürüdənlərin demək olar ki, böyük əksəriyyəti bu sözün ərəb və ya fars mənşəli söz olduğunu sübut etməyə cəhd göstərmişdir. Əslində, bu sözün heç bir dildə heç bir mənə çalarlarını axtarmağa ehtiyac yoxdur. Çünki “Rast” sözü ən qədim Azərbaycan sözü olmaqla, öz forma və mənasını qorumağı bacaran, assimilyasiyaya uğramayan, arxaikləşməyən və bütün zamanlar üçün ümumişlək söz olaraq qalmış öz sözüümüzdür.

Əgər muğamlarımızın yaranışı eramızdan əvvəlki tarixlərə aid edilirsə, deməli, “rast” sözünü də eramızdan əvvəl mövcud olmuş və zamanımıza qədər gəlib çatmış sözlər sırasına daxil etmək daha düzgün olardı (4, 113).

Musiqi dərslərində musiqi əsərlərinin dinlənilməsi mərhələsini təşkil edən musiqi müəllimləri “Rast” muğamının şöbə və guşələrinin etimoloji mənaları haqqında da məlumat verməlidirlər. Onların “Rast”ın ilkin şöbəsi olan “Bərdaşt” haqqında verəcəkləri məlumatlara aşağıdakıları da daxil etmələri faydalı olardı:

“Bərdaşt” sözü uşağın bələkdən sonrakı oturuşu mənasında başa düşülür, yəni muğamın ilkin mərhələsi. “Bərdaşt” sözü “bardaş” kimi də deyilir. El arasında “bardaş qurub oturmaq” fikri də bu sözdən bəhrələnmişdir. “Bərdaşt” şöbəsinə çalib-oxumazdan qabaq rəng, dərəməd və ya müqəddimə ifa olunur. Rəng, müqəddimə sözlərinin şərhə heç bir ehtiyacı olmadığı üçün yalnız “dərəməd” sözünün etimologiyasını aydınlaşdıraraq. “Dərəməd” sözü iki hissədən ibarətdir: “dər” və “aməd”, “dər” sözü “qapı”, aməd“ isə “gəlmək”, “girmək”, “daxil olmaq” mənasında başa düşülür. “Dərəməd” ümumi mənada “giriş qapısı” anlamında nəzərdə tutulur. Yəni muğamın ilkin, birinci giriş melodiyası. Dərəməd, müqəddimə və ya rəng çalınandan sonra “Bərdaşt” ifa olunur. “Bərdaşt”a qeyd etdiyimiz kimi, “Rak” və ya “Raki”də deyilir. “Raki” tamamlanan kimi “Maye-Rast” başlayır. “Maye-Rast” muğamının ən iri şöbəsidir. Çünki bu şöbənin “Maye”, “Üşşaq”, “Hüseyni” kimi bölmələri (guşələri) vardır. “Maye” hər bir muğamın ana kökü, dayaq nöqtəsi, bel sütunu hesab olunur (3, 37). Mayedən sonra “Üşşaq” və “Hüseyni” guşələri gəlir. Belə informasiyalardan sonra musiqi müəllimi “Hüseyni” haqqında tarixi məlumatları da şagirdlərə çatdırı bilər. Çünki bu guşənin adının yaranmasının tarixi kökləri vardır. “Rast”ın “Hüseyni” guşəsi həcmcə kiçik olmasına baxmayaraq, çox gözəl səslənir. “Hüseyni” sözünün etimoloji mənası da elə “gözəl”, “qəşəng” deməkdir: “hüs” və “eyn” söz birləşməsindən yaranmışdır.

Görkəmli Azərbaycan şairi, musiqişünas, mütəfəkkir Seyid Əbdülqadir Maraği özünün “Sinövbət” adlı əsərində “Rast”ın bu şöbəsinin adını çəkir və etimoloji mənasını izah edir. Göstərir ki, “Hüseyni” XIV əsrdə yaşamış Cəlairi hökmdarı Şeyx Üveysin (1356-1374) oğlu Hüseynin şərəfinə belə adlandırılıb. Atası Şeyx Həsənin ölümündən sonra Bağdadda hakimiyyətə keçən Şeyx Üveys sarayda muğam məclisləri düzəltdi, muğamsevər bir insan olmuşdur. 1357-1358-ci illərdə Şeyx Üveys Qızıl Ordanın Azərbaycandakı Əmiri Əxicuqu məğlubiyətə uğradandan sonra Təbrizdə şadyanalıq düzəldir və ora çoxlu muğam ifaçıları dəvət edir. Məhz belə məclislərin birində “Hüseyni” muğam şöbəsi (sonradan guşə) yaranmışdır. Azərbaycanlı tarixçisi Əbu Bəkr Əl-Qütbi Əl-Əhərinin “Tarixi-Şeyx Üveys” kitabında bu barədə informasiyalara rast gəlmək olur (3, 37-38). Belə tarixi faktların şagirdlərə çatdırılması onların bədiî zövqləri ilə yanaşı, elmi dünyagörüşlərini də formalaşdırmış olur. Musiqi dərslərində musiqi əsərlərinin dinlənilməsi mərhələsində “Rast”ın bütün şöbələri haqqında verilən belə məlumatlar şagirdlərdə həm də muğamlarımızın tarixi kökləri, onların yaranma səbəbləri, etimoloji mənə çalarları ilə tanış edir. “Rast”ın “Vilayəti” şöbəsi haqqında məlumat verilərkən bu şöbənin ayrı-ayrı vilayətlərdə müxtəlif tərzlərdə ifa olunması səbəbindən belə adlandırılması ilə şagirdləri tanış etmək sonrakı şöbələrə keçid üçün çox maraqlıdır. Çünki sonrakı “Dilkeş” və “Kürdü” şöbələri haqqında da şagirdlərə etimoloji mənə çalarları təqdim etmək lazım gəlir. “Dilkeş” sözünün etimoloji mənə çaları “dilişirin”dir. “Keş” sözü qədim türk sözü olub (məkan və əlamət bildirən söz), gözəl görünən (yaşılığa bürünən, gözəl görünən sahə), estetik cəhətdən adamı valeh edən mənalarda başa düşülən söz köküdür (3, 38-39). “Dilkeş” şöbəsi sonrakı “Kürdü” şöbəsi gəlir. Bu sözün də çox maraqlı etimologiyası vardır. «Kürdü» sözü “kürd” sözündəndir. Sözün kökündəki «kür» sözü «zirək», «nadinc», «dəcəl», «şuluq», «məcrasına sığmayan» (Kür çayının etimoloji mənası da bu

qəbildəndir) mənasını verir. Bu zaman dinləyicinin nəzərində Kür çayının daşması canlanır (3, 39). Belə məlumatlar şagirdlərin tarix və coğrafiya dərslərinə olan maraqlarını artırmış olur. Çünki tarix və coğrafiya dərslərində şagirdlər çaylarımız haqqında informasiya əldə edərkən Kür çayının da etimoloji mənası ilə maraqlanırlar. Bu zaman onların musiqi dərslərində öyrəndikləri ekoloji mənə nümunələri onların həm musiqi, həm tarix, həm coğrafiya dərslərinə olan maraq-meyillərini artırmış olur. “Rast” muğamının sonuncu şöbəsi olan “Əraq-Pəncigah” söz kökləri haqqında da təhlillərin aparılmasına ehtiyac duyulur. Musiqi müəllimi “Əraq” şöbəsinin İraq adı ilə təqdim olunmasını da izah etməlidir. Adı çəkilən şöbələrin etimoloji mənə çalarları və eləcə də qinseoloji mahiyyəti haqqında məlumat verən musiqi müəllimləri bədii əsərlərə müraciət edərək həmin faktların elmi-pedaqoji əsaslarını da aydınlaşdırmalıdır. Məlum olduğu kimi Nizami Gəncəvi öz “Xəmsə”-sində bu muğam haqqında bir sıra dəyərli məlumatları diqqətə çatdırır. Nizami Gəncəvi “Xosrov və Şirin” əsərində Xosrov üçün təşkil edilən eys-ışrət məclisinə iki görkəmli muğam ifaçısının gətirilməsini təsvir edir. Barbəd və Nikisa adlı görkəmli muğam ifaçıları ilkin olaraq “Rast” muğamını təqdim edirlər.

Nizami Gəncəvi «Xosrov və Şirin»də «Rast»ın şöbələri içində «İraq», «Sazi-Novruz» və «Kini-Səyavuş»un adlarını çəkir. Onların hər biri müxtəlif tarixi hadisələrlə vəhdətdə görünür. Nizamidəki «Sazi-Novruz» bu gün bizə «Novruzi – rəvəndə» kimi gəlib çatmışdır. Novruz xalqımızın ən qədim, yazın gəlişi münasibəti ilə bayram etdiyi yeni il təqviminə işarədirsə, rəvəndə isə rəvan axmaq, rəvan getmək mənasını bildirir. Novruza, yəni-yeni ilə sağ-salamat getmək, qovuşmaq kimi başa düşülür. Nizami «Sazi-Novruz» deyəndə, təxminən, həmin mənə çalarını nəzərdə tutur. Çünki “saz” sözünün birinci mənası saz olmaq, saf olmaq (bəzi dialektlərdə «sapsağlam» kimi işlədilir) kimi yozulursa, ikinci mənası musiqi alətinin adı kimi başa düşülür. Əgər Əraq qədim azərbaycanlıların yaşadığı şəhərdirsə, İraq isə Şərqi ən böyük məmləkətlərindən biridir. İraq tarixən iki hissədən ibarət olub. Onun böyük-birinci hissəsində ərəblər yaşadığı üçün oraya İraqi-Ərəb, qalan hissəsində əcəm türklərin yaşadığı (Əcəmi Naxçıvani də həmin əcəm türklərindəndir) üçün oraya İraqi-Əcəm deyilmişdir. XII əsrdə yaşamış Azərbaycanın ən görkəmli şairlərindən biri olan Xaqani «İraqın töhfələri» («Töhfətül-İraqeyn») adlı əsərində həmin əcəmi türklərinin həyatından, məişətindən, mədəniyyətindən də söhbət açır. Bugün başı bəlalı İraqda yaşayan Əcəm türklərinin (Əcəmi türkləri) tayfalarından olan kərküklər, əfşarlar, türkmanlar da «Rast» oxuyurlar. Deməli, «Şikəsteyi-fars» və «Xocəstə» kimi, «Əraq» və «İraq»ın da Azərbaycan muğam ailəsinin müstəqil üzvləri olmasını da ehtimal etmək olar (3, 42-43). Belə məlumatların şagirdlərə verilməsi şagirdlərin estetik-bədii zövqlərini inkişaf etdirməklə yanaşı, onların elmi dünyagörüşlərini formalaşdırmış olur. Hansı ki, muğamların tarixi, onların şöbə və güşələrinin adlarının etimoloji mənə çalarları ilə bağlı tarixi faktlar, elmi ideyalar, maraqlı informasiyalar şagirdlərin həm də bilik, bacarıq, vərdişlər sistemini zənginləşdirmiş olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımov N.M. Pedaqoji ustalığın problemləri, Bakı, Çayıoğlu, 2009
2. Rəcəbov O.M. Azərbaycan xalq musiqisi və musiqi müəllimi hazırlığı, Bakı, Mütəcim, 2012
3. Sadıqov F.B. Qarmon ifaçılığında muğam, Bakı, Adiloğlu, 2013
4. Sadıqov F.B. Muğam, Bakı, Maarif, 2011, səh 113-114

ABSTRACT

Mubariz Asgarov

SCIENTIFIC-PEDAGOGICAL BASES OF THE INFORMATION ABOUT “RAST” MUGHAM IN THE PROCESS OF LISTENING TO MUSICAL COMPOSITIONS

The article focuses on the scientific-pedagogical bases of the information about “Rast” mugham at the stage of listening to musical compositions in music lessons. It is clear from the article that in the process of listening to musical works, scientifically-pedagogically substantiated information about the history of mughams, their formation, the meaning of their names, along with the aesthetical-artistic value of all “Rast” mugham sections should be prepared and presented as didactic materials.

РЕЗЮМЕ

Мубариз Аскеров

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВЫДАВАЕМЫХ СВЕДЕНИЙ О МУГАМЕ «РАСТ» НА ЭТАПЕ ПРОСЛУШИВАНИЯ МУЗЫКАЛЬНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

В статье говорится о научно-педагогических основах выдаваемых сведений о мугаме «Раст» на этапе прослушивания музыкальных произведений. Отмечается, что на этапе прослушивания музыкальных произведений наряду с эстетико-художественной ценностью всех отделений «Раста» следует подготовить обоснованные с научно-педагогических аспектов информации и представить в форме дидактических материалов об истории их создания, формировании, оттенках значений их названий.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

AMİL ƏSGƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:78

MÜASİR DÖVRDƏ NAXÇIVAN MUSIQI MƏDƏNİYYƏTİNİN QORUNMASI VƏ TƏDQIQI İLƏ BAĞLI DÖVLƏT TƏDBİRLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ**Açar sözlər:** *Naxçıvan, tarixi abidələr, sifariş, tədqiqat, Naxçıvan folkloru, xalq yaradıcılığı, muzey***Key words:** *Nakhchivan, historical monuments, order, research, Nakhchivan folklore, folk creativity, museum***Ключевые слова:** *Нахчыван, исторические памятники, орден, исследование, нахчыванский фольклор, народное творчество, музей*

Müasir dövrdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında elmin və mədəniyyətin inkişafı məsələləri xüsusi vüsət kəsb etmişdir. Naxçıvanda həyata keçirilən beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlər, mədəniyyət abidələrinin bərpa və qorunması, mədəniyyət müəssisələrinin, elm və təhsil ocaqlarının müasir səviyyədə quruculuq işləri bunun bariz nümunəsidir. Bütün bunlar Naxçıvanda elm və mədəniyyətin inkişaf istiqamətlərini və tədqiqi məsələlərini aktuallaşdırır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin sədri Vasif Talibovun rəhbərliyi altında həyata keçirilən mühüm işlər, regionun bütün sahələrini əhatə edir. Bu baxımdan Naxçıvan tarixinin, elminin, təhsilinin, mədəniyyətinin, incəsənətinin inkişaf yollarının müəyyən olunması, onların tədqiqi istiqamətlərinin də sistemləşdirilməsinə imkan vermişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında elmin və mədəniyyətin inkişafı ilə bağlı olaraq Heydər Əliyevin tövsiyələrinə və əhəmətlərinə əsaslanan Vasif Talibov dəfələrlə vurğulamışdır ki, ümummillik lider Heydər Əliyevin Azərbaycanda rəhbərliyi dövründə xalqımızın tarixinin, dilinin, ədəbiyyatının, arxeologiya və etnoqrafiyasının, folklorunun və adət-ənənələrinin, milli-mənəvi dəyərlər sisteminin elmi dəlil və konkret faktlar əsasında yenidən araşdırılmasına başlanmışdır. Həmin elmi araşdırmalar sayəsində Naxçıvanın tarixi və abidələri, arxeologiya və etnoqrafiyası, ədəbi mühiti və mədəniyyəti, təbii sərvətləri və biomühiti ciddi tədqiqatların predmetinə çevrilmiş, yeni elmi istiqamətlər müəyyənləşdirilmiş və nəticələr əldə olunmuşdur” (1).

Naxçıvan tarixinin, mədəniyyətinin öyrənilməsi məsələləri prioritet əhəmiyyət kəsb edir. Bunu Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin sədri Vasif Talibovun sərəncamlarının məzmunundan aydın görürük. Sərəncamlar məqsədinə və məzmununa görə bir neçə istiqamətə yönəldilərək, ümumilikdə Naxçıvanın tarixi və mədəniyyətini əhatə edir:

- Naxçıvanın görkəmli şəxsiyyətlərinin-dövlət xadimlərinin, yazıçı və şairlərin, alim və pedaqoqların, incəsənət xadimlərinin yubileylərinin keçirilməsi, adlarının əbədiləşdirilməsi, xatirə muzeylərinin təşkili, onların adı ilə bağlı tarixi obyektlərin yenidən qurulması əsərlərinin nəşri və yubiley tədbirləri ilə bağlı məsələlərin həyata keçirilməsi.

- Təhsil müəssisələrinin-məktəblərin və universitetin yubileyinin keçirilməsi.
- Mədəniyyət müəssisələrinin yubileylərinin keçirilməsi, yaradıcı kollektivlərin təşkili, uşaq-gənclər siyasətinin genişləndirilməsi.

- Beynəlxalq elmi simpoziumların keçirilməsi.

- Elmi tədqiqat müəssisələrinin, tarixi abidələrin qorunması fondunun yaradılması.

- Tarixi abidələrin bərpası və yeni abidə komplekslərinin yaradılması.

- Naxçıvan mədəniyyətinin qorunması, bərpası və təbliği ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi.

- Xalq yaradıcılığının qorunması və yaşadılması ilə bağlı sərəncamlar.

- Muzeylərin, kitabxanaların yaradılması.

- Musiqi folklorunun qorunması.

Bu sərəncamlarda məsələnin əsaslandırılması, tarixi mahiyyətinin ətraflı işıqlandırılması ilə yanaşı, onun həyata keçirilməsi mexanizmi-tədbirlər planı, görülməli işlər və məsul şəxslər dəqiqliklə öz əksini tapmışdır. Bu da bütün sərəncamların vaxtında və layiqincə yerinə yetirilməsinə təkan vermişdir.

Tarix və mədəniyyət sahəsi ilə bağlı sərəncamları sırasında mövzular üzrə bölgü aparsaq, qeyd etməliyə ki, bunları tarix və arxeologiya, mədəniyyət, ədəbiyyat, elm, təhsil, musiqi, rəssamlıq, teatr sahələri üzrə sistemləşdirmək olar. Bunları ardıcılıqla araşdırılmasından aydın görünür ki, verilən sərəncamlar və həyata keçirilən tədbirlər bir-birilə bağlı olaraq, Naxçıvanın və ümumilikdə Azərbaycanın tərəqqisinə xidmət edir.

Məlumdur ki, Naxçıvan görkəmli şəxsiyyətlərin vətənidir. Onların adlarının və əməllərinin əbədiləşdirilməsi yolunda Naxçıvanda böyük işlər görülür.

Naxçıvanda Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı daim böyük hörmət və məhəbbətlə anılır. Heydər Əliyev muzeyinin yaradılması ilə bağlı 16 fevral 1999-cu il tarixli sərəncamda ulu öndərin böyük dövlət xadimi olaraq Azərbaycan tarixindəki xidmətləri öz əksini tapmışdır. Heydər Əliyev Muzeyinin əsas qayəsi, muzeyin zəngin ekspozisiyası, arxivi və fəaliyyət dairəsi Heydər Əliyevin Naxçıvan torpağı ilə vəhdətini bariz şəkildə nümayiş etdirir. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı sərəncamda (14 fevral 2013-cü il) təsdiq olunmuş tədbirlər planına əsasən ulu öndərə həsr olunmuş sərgilər və idman yarışları, müəllif şeir və mahnılarından ibarət müsabiqələr, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ümumtəhsil məktəblərində “Heydər Əliyev və Azərbaycan” mövzusunda inşa yazıların və Heydər Əliyev Muzeyində dərslər, “Heydər Əliyev və Azərbaycan” mövzusunda elmi konfrans keçirilməsi, Heydər Əliyev lektoriyalarında “Heydər Əliyev: dövlətçilik dərsləri” mövzusunda məşğələlər, həmçinin, təntənəli yubiley tədbiri keçirilmişdir.

Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin yubileylərinin keçirilməsi ilə bağlı sərəncamları da diqqətəlayiqdir. Bunların sırasında: dövlət xadimi və diplomat Behbud ağa Şahtaxtinskiyin-130, ictimai xadim, publisist və maarifçi Məhəmmədəğa Şahtaxtlinin-160, pedaqoq, maarifçi və şair Məhəmməd Tağı Sidqinin-150, Cəlil Məmmədquluzadənin-140, Hüseyn Cavidin-125 və 130 illik, rəssam Bəhruz Kəngərlinin-120, xalq şairi İslam Səfərlinin-90, alim və pedaqoq Abbas Zamanovun-100 illik yubileylərinin keçirilməsi haqqında sərəncamlar əlamətdardır. Naxçıvanın görkəmli dövlət xadimlərinin, şair, yazıçı, alim və pedaqoqlarının, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin yubileylərinin qeyd olunması bir sıra tədbirləri özündə ehtiva edir ki, bu da həmin şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətinin tədqiqi, yaradıcılığının öyrənilməsi, əsərlərinin tanınması ilə bağlıdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaradıcılıq mühitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə bir sıra sərəncamlar olmuşdur. Bunlardan “Naxçıvan” adlı ictimai-siyasi, ədəbi-bədii, elmi və publisistik jurnalın nəşr edilməsi və muxtar respublikada yaradıcı təşkilatların iş şəraitinin yaxşılaşdırılması tədbirləri haqqında 16 fevral 1998-ci il tarixli sərəncamı önəmlidir. Yarandığı dövrdən bu günə kimi mütəmadi nəşr olunan “Naxçıvan” jurnalı Naxçıvanın mədəni həyatının işıqlandırılmasında mühüm rol oynayır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının mədəni həyatında teatrların yubileylərinin qeyd olunması mədəniyyət və incəsənətin inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Naxçıvanda uşaq-gənclər siyasətinin inkişafı kontekstində Uşaq Teatrının yaradılması, gənc istedadların “Qızıl kitabı”nın təsis edilməsi və təqaüdlərin verilməsi önəmlidir. Yeni musiqi kollektivlərinin-Naxçıvan Dövlət Filarmoniyası Estrada Orkestrinin yaradılması da mədəni həyatın yüksəlişinə xidmət edən hadisələrdəndir. Naxçıvanda mədəniyyət və incəsənət sahələri ilə yanaşı, elm və təhsil sahələri də daim diqqət mərkəzindədir. Bu istiqamətdə bir neçə təhsil müəssisəsinin yubileyinin keçirilməsi respublikanın həyatında əlamətdar hadisələr olmuşdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri Naxçıvan tarixinin tədqiqi ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə bir sıra sərəncamların verilməsi önəmlidir. Bu baxımdan imzalanmış sərəncamlar və bunların əsasında görülən işləri iki istiqamətdə xarakterizə etmək olar: birincisi, tarixi abidələrin əməli surətdə bərpası, ikincisi, abidələrin tarixinin elmi surətdə öyrənilməsi. Bunlar bir-birilə əlaqədar olub, tarixin daha dərinə öyrənilməsinə ünvanlanmışdır.

Naxçıvanda tarixi kökləri Qədim dövrlərlə, Orta əsrlər Şərq mədəniyyəti ilə bağlı olan bədii, memarlıq, maddi-mədəniyyət abidələri dünya sivilizasiyasına dəyərli töhfələr vermişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında 450-ə yaxın qədim abidənin tarixi və mövcud yeri məlumat kitablarında öz əksini tapmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında tarixi abidələrin bərpası fondunun yaradılması haqqında (7 dekabr 1999-cu il); Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında (6 dekabr 2005-ci il) sərəncamlar (2) müasir dövrdə Naxçıvan tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsi sahəsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Çünki tarixi abidələrin bərpası, onların pasportlaşdırılması dünya ictimaiyyətinin nəzərinə çatdırılan qədim tarixin dəlil-sübutu kimi önəmlidir və onların məhz Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan torpağında mövcudluğunu, dövlət tərəfindən qorunduğunu, alimlərin elmi-tədqiqat obyektinə çevrildiyini bir daha nümayiş etdirir.

Naxçıvan tarixinin öyrənilməsi beynəlxalq simpoziumlar səviyyəsində də həyata keçirilir. Bu baxımdan “Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan” mövzusunda simpoziumun keçirilməsi haqqında (24 mart 1996-cı il); “Nuh peyğəmbər: dünya tufanı və Naxçıvan” mövzusunda beynəlxalq simpoziumun keçirilməsi haqqında (10 fevral 2009-cu il); “Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi” mövzusunda beynəlxalq simpoziumun keçirilməsi haqqında (7 iyun 2011-ci il) sərəncamları əlamətdardır.

Adı çəkilən beynəlxalq elmi simpoziumlar Naxçıvan Dövlət Universitetinin təşkilatçılığı və bir sıra xarici ölkələrdən dəvət olunmuş nüfuzlu mütəxəssislərin iştirakı ilə keçirilmişdir. Simpoziumlarda Azərbaycan alimləri ilə yanaşı, Naxçıvan tarixinin bağlı olduğu Rusiya, Türkiyə və İran İslam Respublikasının görkəmli

alimləri maraqlı məruzələrlə çıxış etmişlər. Simpoziumların materialları nəşr olunmuş və Naxçıvan tarixinin öyrənilməsi baxımından qiymətli mənbəyə çevrilmişdir.

Naxçıvan mədəniyyət tarixinin öyrənilməsinə və inkişafına təkan verən əlamətdar hadisələrdən biri Naxçıvan Muxtar Respublikasında Xalq yaradıcılığı günlərinin keçirilməsi haqqında 7 fevral 2009-cu il tarixli sərəncamla bağlı olmuşdur. Sərəncamın məzmununda Naxçıvanda geniş yayılmış tətbiqi-sənət sahələrinin tarixi inkişafı haqqında qısa və dolğun məlumat öz əksini tapmışdır (3).

Naxçıvanda xalq yaradıcılığı günlərinin keçirilməsi “Novruz bayramı” şənliklərinə təsadüf edir və iri miqyaslı tədbirlərlə müşayiət olunur. Bu tədbirlər iki istiqamətdə aparılır: elmi tədqiqat, fəal təcrübə-yığıncaqlar, konsertlərin keçirilməsi. Bu da öz növbəsində xalq yaradıcılığının müxtəlif sahələrinin qorunmasına, öyrənilməsinə, təbliğinə rəvac verir.

Əlbəttə ki, elmi tədqiqatlar alimlər qarşısında həyata keçirilməsi vacib olan bir çox məsələlər irəli sürür. Bunların sırasında sərəncamda göstərilən bəzi tövsiyə və tapşırıqları, əldə olunan nəticələri qeyd edə bilərik: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan bölməsi tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində mövcud olan etnoqrafik və folklor materiallarının yenidən toplanması, sistemləndirilməsi və elmi tədqiqatlara cəlb olunması üçün tədbirlər görüb, əldə olunmuş materiallar əsasında “Naxçıvan folkloru antologiyası”-nı hazırlayıb nəşr etmişdir.

Naxçıvanda xalq yaradıcılığı nümunələrinin sistemli şəkildə təbliği üçün təsirli tədbirlər görülmüş, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Bəstəkarlar təşkilatı xalq mahnı və rəqslərinin, Naxçıvanla bağlı saz havalarının tədqiqinə və təbliğinə, qədim çalğı alətlərinin tətbiqinə diqqət artırılmışdır. Göründüyü kimi, tarixi və mədəni qaynaqları özündə əks etdirərək yaşadan abidələrin tədqiqi məsələləri alimlər qarşısında bir çox həlli vacib məsələlərin həyata keçirilməsinə rəvac verir. Əlbəttə ki, bu cür iri miqyaslı tədqiqatlar üçün ciddi hazırlıqların görülməsi, maddi-texniki bazanın yaradılması, elmi-tədqiqat institutlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi vacibdir. Bu baxımdan Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Naxçıvanşünaslıq Mərkəzinin yaradılması haqqında 17 fevral 2011-ci il sərəncamı mərhələ əhəmiyyətli hesab etmək olar.

Beləliklə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarix və mədəniyyət sahəsi ilə bağlı sərəncamlarında mövzular üzrə bölgünün aparılması və öyrənilməsi nəticəsində, tarix və arxeologiya, mədəniyyət, ədəbiyyat, elm, təhsil, musiqi, rəssamlıq, teatr sahələri üzrə sistemləşdirmək olar. Bunların ardıcılıqla araşdırılmasından aydın görünür ki, verilən sərəncamlar və həyata keçirilən tədbirlər bir-birilə bağlı olaraq, Naxçıvanın və ümumilikdə Azərbaycanın tərəqqisinə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. http://www.alimeclis.az/index.php?option=com_content&view=article&id=64:heydr-liyev-muzeyinin-yaradilmas-haqqnda&catid=38:srncamlar&Itemid=89
2. http://www.alimeclis.az/index.php?option=com_content&view=article&id=70:naxcvan-muxtar-respublikas-razisindki-tarix-v-mdniyyt-abidlrinin-qorunmas-v-pasportladrlmas-iinin-tkili-haqqnda&catid=38:srncamlar&Itemid=89
3. http://www.alimeclis.az/index.php?option=com_content&view=article&id=81:naxcvan-muxtar-respublikasnda-xalq-yaradcl-guenlrinin-kecirilmsi-haqqnda&catid=38:srncamlar&Itemid=89

ABSTRACT

The article defines the development directions of the cultural life in Nakhchivan Autonomous Republic. It notes the importance of the decrees by Vasif Talibov, the chairman of the Supreme Majlis of NAR on the promotion and protection of historical monuments, and the progress of science and culture. The author explains the cultural life of NAR and examines the protection and exploration problems of culture related to the holding the anniversaries, establishing the museums and organizing the funds.

РЕЗЮМЕ

В статье характеризуются пути развития культурной жизни в Нахчыванской Автономной Республике. Отмечается важность изданных Председателем Милли Меджлиса Нахчыванской Автономной Республики Васиф Талыбовым распоряжений, способствующих подъему науки и культуры, сохранению культурных памятников и их пропаганде в мировом масштабе. Объясняя культурную жизнь Нахчыванской Автономной Республики, автор уделяет внимание на вопросы проведения юбилеев, создание музеев, организацию фондов, сохранение культуры и их исследование.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

SEVDA HÜSEYNOVA

*Naxçıvan Dövlət Universiteti**gunelmamadova@yahoo.com*

UOT 782/785

MÜASİR MUSIQİNİN ÜSLUBLARI HAQQINDA

Açar sözlər: *musiqi, Azərbaycan musiqisi, musiqinin üslubları, modernizm, romantizm, klassisizm, realizm, impressionizm, avangardizm, neoklassisizm, müasir musiqi*

Keywords: *music, music of Azerbaijan, styles of music, modernism, romanticism, classicism, realism, impressionism, avant-garde, neo-classicism, modern music*

Ключевые слова: *музыка, музыка Азербайджана, стили музыки, модернизм, романтизм, классицизм, реализм, импрессионизм, авангардизм, неоклассицизм, современная музыка*

Üslub incəsənətdə çətin, bəlkə də ən çətin anlayışdır. Bununla yanaşı yəqin ki, hər bir oxucu musiqi üslubu problemlərinə özü də hiss etmədən bilavasitə toxunub. Məsələn; hətta musiqi təcrübəsi olmayan insan belə bilmədiyi musiqi əsərinin parçası səslənərkən bəzən onun müəllifinin adını deyir. O, yalnız daha əvvəl eşitdiyi əsəri ilə həmin bəstəkarın üslubuna xas cizgiləri bildiyi təqdirdə ona tanış olmayan əsərin necə yazıldığını müəyyən edə bilər. Üslub dedikdə müəllifə xas olan bütün ifadə vasitələri kompleksinə nəzərdə tutulur, hansı ki, onun köməyi ilə müəllif əsərin bütün daxili məzmununu açır.

Bəstəkar üslubu donuq anlayış deyil. Öz yazı xəttinin formalaşmasına uyğun olaraq, bəstəkar tərəfindən yaradıcılıq yetkinliyinin qazanıldığı zaman içərisində onun üslubu da dəyişir. Təsadüfi deyil ki, bəstəkarın yaradıcılıq yolu tədqiqatçılar tərəfindən müəyyən mərhələlərə bölünür. Məsələn; belə deyirlər: “Yetkin Beethoven üslubu”. Bu zaman o nəzərdə tutulur ki, bəstəkarın yaradıcılığının son dövrdə yazmış olduğu əsərlər hansısa əlamətinə görə daha əvvəl yazdığı əsərlərdən fərqlənir. Bəstəkar üslubunun təkamülü daha çox bir janra aid əsərlərin müqayisəsi zamanı aydın olur. Bizim nümunəmizdə Beethovenin yaradıcılığının erkən, orta, yetkin dövrlərində yazdığı sonataları götürmək olar. Bu zaman əsərlərinin forması və musiqili dili elementlərinin dəyişdiyini görmək heç də çətin deyil.

Üslub anlayışı eyni zamanda bəstəkarların yaradıcılıq tərzində və ya bir ölkənin xalq musiqisində ümumiliyi aşkarlamaq üçün də istifadə olunur. Bu zaman milli üslub haqqında ifadəsini işlətmək lazımdır. Üslub müəyyən tarixi dövr və ya nəhəng bədii cərəyanların musiqi incəsənətinin xarakteristikasıdır. Günümüzdə “Barokko üslubu”, “Rokoko dövrü musiqisi”, “Romantik musiqi” və s. Kimi ifadələr eşitmək mümkündür. Bu anlayışlarda nə gizlidir və niyə çox zaman bu anlayışlar ətrafında qarışıqlıq meydana gəlir?!

Məlumdur ki, “barokko”, “rokoko”, “klassisizm”, “romantizm” və s. Anlayışlar musiqidən başqa qarışıq sənətləri və ədəbiyyatı da əhatə edir. Yəni bu mənada üslub həmin dövrün ictimai-tarixi məzmunu ilə şərtlənən bədii-obraz üsulları, vasitələri, prinsiplərini əks etdirən daha geniş, o cümlədən həcmli kateqoriyadır. Buradan iki mühüm nəticə çıxaraq.

Birincisi, musiqidə bir cərəyana və ya bəstəkara xas üslubu öyrənərkən ilk növbədə onların doğulduğu həyatı anlayışları görmək, başa düşmək lazımdır. İctimai-tarixi fondan kənarında üslub şəraiti mövcud ola bilməz.

İkincisi, musiqidə üslub cərəyanlarına kənarlaşdırılmış formada deyil, qarışıq incəsənətin digər növləri-memarlıq, ədəbiyyat, teatr, dekorativ sənətlərlə əlaqəli baxmağa çalışmaq lazımdır.

Təbii ki, incəsənətin hər bir növünün spesifik xüsusiyyəti var. Buna görə də, o da nəzərə alınsa ki, hər bir milli incəsənət eyni bir üsluba fərqli rəng çaları qazandırır, bir üslub çərçivəsində musiqinin digər başqa incəsənət növləri ilə qarşılıqlı əlaqəsindən danışmaq yalnız şərti olar. Lakin, bu əlaqələr mövcuddur və onların üzə çıxması musiqidə həmin üslubun, bəstəkar yaradıcılığı üslubunun özünəməxsusluğu və onun müxtəlif əsərlərinin məzmununun dərinliklərinə varmağa kömək edir. Hər zaman yadda saxlamaq lazımdır ki, bəstəkarın istedadı nə qədər güclüdirsə, onun öz üslubu nə qədər fərdidirsə, bir o qədər də hər hansı bir müəyyən üslub cərəyanı ilə onun yaradıcılığını ifadə etmək çətin olur. Hətta Vyana klassisizminin Haydn, Motsart kimi əsas nümayəndələri belə bir üslubda tükənmir. Onların bəzi əsərləri daha erkən rokoko haqqında xatırlamağa məcbur edir. Başqalarında da klassisizmi əvəz edən yeni cərəyan, romantizmin yaxınlaşdığını hiss edirsən.

Üslub haqqında söhbət gedərkən başqa bir vacib məsələni də diqqətə almaq lazımdır. Bədii üslublar heç vaxt boş yerə meydana gəlməmişdir. Buna görə də musiqidə ayrı-ayrı üslublar arasında varislik cizgisinin necə uzandığını izləmək mümkündür.

XIX əsrin sonuna doğru nəhəng Avropa ölkələri və Amerikada sənaye çevrilişi yekunlaşır. Nəticədə

kapitalizm yeni ictimai formasiya kimi özünü təsdiqləyir. Aparıcı ölkələr dünyaya təsir əhatəsini genişləndirməyə çalışırlar. Bir neçə on il ərzində Franko-Prussiya, İngilis-Bur, Rus-Yapon müharibələri I dünya müharibəsinə çevrilir. Beləliklə bu dövrdə də adətən başqa dövrlərdə olduğu kimi ictimai-siyasi vəziyyətin dəyişməsi nəticəsində bir-biri ilə mübarizə aparan bədii axınlar formalaşır. 1874-cü ildə bütün incəsənətin sonrakı inkişafına güclü təsir göstərəcək hadisə baş verir. Impressionizm cərəyanının doğulduğundan xəbər verən fransız rəssamlarının əsərlərindən ibarət ilk sərgi təşkil olunur. Bu üsluba Eduard Mone, Edqar Deqa, Klod Mone, Kamill Pissaro, Alfred Sisley, Ogüst Renuar, Pol Sezann, Jorj Sera, Vinsent Van-Qoq, Pol Qogen və Anri Tuluz-Lotrek kimi rəssamlar daxil idilər.

Rəssamlar arasında meydana gələn impressionizm cərəyanı daha sonra memarlığı və bəstəkarlığı da əhatə edir. Musiqi incəsənətində impressionizmin banisi dahi Klod Debüssi olur. Debüssinin yaradıcılıq irsi o qədər də geniş deyil. Rus məktəbinin, xüsusilə də Musorqski və Rimski-Korsakovun yaradıcılığının təsiri hiss olunan əsərlərdən başlayaraq, Debüssi orkestr üçün "Favnanın günortadan sonrakı istirahəti", "Noktürnlər", "Obrazlar" kimi əsərlərində "Pelleas və Melizanda" operasında, fortepiano pyeslərində parlaq novator olaraq çıxış edir. Bəstəkar bir tənqidçinin dediyi kimi "əvvəlki musiqi harmoniyasından müqayisədə tamamilə başqa səs hissiyyatından yaranan harmoniya incəliyinə" xas dəqiq, incə obrazlar musiqisi vardır. Bu xarakteristika tamamilə impressionizmin başqa nümayəndəsi Moris Ravelə də aiddir. Debüssi tərəfindən yaradılan istiqamətin davamçısı olan Ravel özünün fərdi tərzini tapmağı, musiqinin səs çalarlarını, səs təsvirinin sərhədlərini genişləndirməyi bacarmışdır. Ciddi sosial problemlərə toxunmayan lakin dahi sənətkar tərəfindən ifadə olunan onun musiqisinin rəngarəngliyi heç vaxt məzmunun önünü kəsmir. Bəstəkarın özünün sözlərinə görə onun üslubu yetkin formada fortepiano üçün pyesi "Su oyunu"nda hiss olunmağa başlayır. Bəstəkar deyir: "Bu əsər fontan rəqslərində, şlalələrin uğultusunda, bulaqların şırıltısında eşidilən su səsi və musiqi səslərindən alınan ilhamdır". Ravelin kvartet, rus baletmeysteri M. Fokinin sifarişi ilə yazdığı "Dafnis və Xloya" xoreoqrafik simfoniya, simfonik orkestr üçün "Balero" və başqa əsərlərində olduğu kimi bu pyesin də musiqisində parlaq yeni üslubuna baxmayaraq, bəstəkar klassik və romantik ənənələri inkar etmir [1-4].

XIX-XX əsrlərin sərhədində rus musiqisinin daha orijinal əsərlərini yaradan Skryabin də əvvəlki dövr üslub tendensiyaları ilə əlaqəsini kəsməmişdir. Skryabin və onun əsərlərini çox vaxt böyük ictimai-siyasi və tarixi hadisələrin yaxınlaşması və şiddətlənməsi hissini əks olunduğu bədii axın – simvolizmlə əlaqələndirirlər. Bu da qeyd olunmalıdır ki, simvolizm bir çox sənətkarların qəlbinə və ağılna hakim kəsilmişdir. Məsələn; Debüssi də fransız simvolistləri Mallarme və Meterlinkin təsiri altında olmuşdur. Simvolistlərin yaradıcılığından ilham alan Skryabin arzu edirdi ki, musiqi əsəri sintetik bədii hərəkətə çevrilsin. Musiqi dilinin tamamilə mükəmməl orijinal ritmik və melodik-harmonik elementlərini tapan, lakin ənənəvi lad-tonal yazıdan kənara çıxmayan Skryabin sanki öz yaradıcılığında iki qütb başlanğıcını yerləşdirmişdir: İnsanın mənəvi həyəcanlarının qeyri-müəyyən zərif dünyası və əzəmətli yüksək ehtiras dünyası.

Bütün yuxarıda qeyd olunanlarla birlikdə Debüssi, Ravel, Skryabin tərəfindən gerçəkləşdirilən bədii axtarışlar hər nə qədər novatorcasına olsa da onların irsi bizim müasir musiqi adlandırdığımız musiqidəki həmin dövrün qapısını aralayır. İncəsənətin bu sahəsinə müxtəlif bədii istiqamətlərin, bir çox milli məktəblərin və nəhayət müəyyən axınlarla əlaqəsi olmayan, lakin musiqi sənətində parlaq fikrə sahib olan dahi bəstəkarların əsərləri daxildir. XX əsr bədii yaradıcılığının inkişafına güclü təkan verən modernizm cərəyanından başlayaq. Modernizmə xas ilk əlamətlər incəsənətdə hələ I Dünya müharibəsindən çox əvvəl XIX əsrin sonunda üzə çıxmağa başlamışdır. Çox vaxt modernizmin yaranma tarixinin 1918-ci ildə Parisdə Jan Koktanın "Xoruz və Arlekin" adlı musiqi qeydlərinin nəşr olunduğu il olduğu deyilir. Onun müəllifi, o dövrün məşhur şair, rəssam və musiqi tənqidçisi burada həmin axının impressionizm və simvolizmə zidd qoyulan əsas estetik vəziyyətini formalaşdırmışdır. O yazırdı "Buludlar, duman, akvariumlar və gecə rayihələri artıq bəsdir. Bizə yer musiqisi, gündəlik musiqi lazımdır". Bəzi məqamlarda bu mövqe progressiv idi. Impressionistlərin yaradıcılığına ümumilikdə böyük mövzulardan imtina xas idi. Lakin, modernistlər də bu mənada mühüm həyati problemlərin əks olunduğu incəsənət yarada bilmədilər. Modernizm bir neçə müxtəlif istiqaməti özündə birləşdirən çox mürəkkəb axındır. İlk əvvəl modernist tendensiyalar ekspressionist bəstəkarların yaradıcılığında üzə çıxmışdır. Musiqidə bu axın Arnold Şönberqin rəhbərliyi ilə "Yeni Vyana məktəbi"nin nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə təmsil olunmuşdur [5-11].

Bu vəziyyət musiqidə modernizmin atası adlandırılan Şönberq tərəfindən yaradılan şəxsi musiqi sistemi – dodekafoniya yaranana qədər davam etmişdir. Şönberqin yaradıcılığı və elmi çox əsrlik bəstəkarlıq təcrübəsində çevirilişə səbəb oldu. Musiqi islahatı ilk növbədə keçmiş musiqi ilə istənilən varislikdən imtina etdi. Şönberq və onun davamçıları lad-tonal sistemi ilə əlaqəni birdəfəlik kəsirlər. Şönberqin fikrinə görə musiqi bəstələmək riyazi məntiq məsələlərinin həllinə bənzəyən təmiz mücərrəd qurmadır. Şönberqin üsulu məsələn; A. Berq kimi bəstəkarlar tərəfindən davam etdirilir. Onun "Vossek" operası çox ifadəli əsər, ekspressionistlərin yaradıcılığının zirvəsidir. Bu əsər ilk növbədə ona görə maraqlıdır ki, burada müəllif seriya texnikasından istifadə edərək, həqiqi mənada emosional musiqi yaratmağın mümkünlüyünü sübut etmişdir.

Klassik musiqi irsi ənənələrindən “Yeni Vyana məktəbi” prinsiplərinə əsaslanan avanqardizm daha böyük məsafə ilə ayrılır. Avanqardistlər əsərin səs palitrasına ənənəvi səsənləmə ilə yanaşı müxtəlif növ səs-küy, elektro sintezatorların səsini qatırdılar. Musiqidə avanqardizmin növlərindən biri də aleatorikadır. Aleatorikanın tərəfdarları başlıca prinsiplə musiqi əsərlərinə səsənləmədə xaosluq gətiribdilər. Burada musiqili obrazın əsası kimi intonasiyalardan qurulan musiqi tempi, təşkil edilmiş tematizm əvəzinə sonorluluq əsərin quruluşunun əsas prinsipinə çevrilirdi. Bu o deməkdir ki, ənənəvi alətlərin tembriləri ilə yanaşı əsassız götürülmüş səsənləmədən də istifadə olunurdu. Bütün bu maraqlı tapıntılar modernizm bir axın kimi tamamilə tükəndikdən sonra da uzun zaman bəstəkarların maraq dairəsində qalmışdır.

Romantik tendensiyalardan uzaqlaşma tendensiyaları musiqidə tamamilə başqa istiqamət, neoklassisizmin iki dahi nümayəndəsi, XX əsr bəstəkarları İ. Stravinski və P. Hindemitin də yaradıcılığında meydana çıxır. Onlar özlərinin yaradıcı axtarışlarında Baxa qədər və Bax dövrünün musiqisinə əsaslanırdılar. “Geriyyə Baxa doğru” şüarı ilə çıxış edən Stravinski Barokko musiqisinə xas olan əsər strukturun dəqiq məntiqinə geri dönməyi nəzərdə tuturdu. Lakin, bu bəstəkar texnikasının yeni nailiyyətləri ilə edilməli idi. Əslində neoklassiklər Baxdan yalnız onların dünyanı dərk etməyinə estetik cəhətdən yaxın olanı götürmüşlər. Stravinski və Hindemit Bax və onun parlaq sələflərinin musiqisinin nəhəng obraz diapazonunu ölçüsüz şəkildə daraldaraq, bir çox mənada onların musiqisinin ən güclü tərəflərindən biri olan emosionallığa etinasızlıq edirdilər. Həqiqi mənada emosional başlanğıcın mövcud olduğu əsərlər isə XX əsr musiqisinin qızıl fonduna daxil edilmişlər.

Nəhayət musiqidə ən məhsuldar dövr – realizm haqqında danışmağın vaxtı çatdı. Monteverdi, Bax, Haydn və Motsartdan tutmuş realist incəsənət XIX əsrə qədər gəlmişdir. Bir çox hallarda yeni incəsənət uğrunda mübarizə yaradıcılıqda realizmə can atmaqdan başqa bir şey olmamışdır. Bethoven, Verdi, Musorqski, Çaykovski, Bizet və başqa bəstəkarların əsərlərini xatırlamaq kifayətdir. Realist istiqamət XX əsrin bir çox bəstəkarlarının da yaradıcılığına xasdır. Ümumiyyətlə yarandığı ilk gündən etibarən incəsənətin bir növü kimi musiqinin də əsas məqsədi həyatı real boyalarla əks etdirmək olmuşdur.

Məsələn; özünün estetikası, yaradıcılığa münasibəti ilə romantizm cərəyanı XIX əsrin körpə uşağı hesab edilir, amma Bax, Motsart, Haydn, Bethoven, Debüssi və s. bəstəkarların əsərlərində biz romantik başlanğıcı hiss etmirikmi? Bizim dövrümüzdə qədim musiqi ilə maraqlanmaq bu musiqinin günümüzdə də müasir olduğunu sübut etmirmi?

İslahatçı Şönberq musiqi dili haqqında bütün ənənəvi təsəvvürləri alt-üst edərək, şübhəsiz novator elan edildiyi vaxt sanki Raxmaninov köhnə dəbli əsərlər yazırdı. Lakin, dahi rus bəstəkarının əsərləri bu gün qeyri-adi dərəcədə geniş səsləndirilir. Bu musiqi müasir musiqi mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Bununla yanaşı Şönberqin musiqisi günümüzdə daha çox bəstəkar yazısı üsullarında tarixi dövr kimi maraq oyadır.

Dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da musiqi və ona aid rəngarəng ifadə vasitələri ibtidai insanların günlük məişətinin ayrılmaz hissəsi olmuşdur. İbtidai icma quruluşunda Azərbaycan ərazisində yaşayan qəbilələrdə müxtəlif işlərlə məşğul olan insanlar gündəlik həyat tərzində müxtəlif mərasimləri çeviklik, qıvrıqlıq, insan gücünü nümayiş etdirən plastik hərəkətlərdən ibarət rəqslər, musiqili ayinlərlə həyata keçirirdilər. Azərbaycanda musiqi sənətinin yaranması və təkamülü uzun sürən bir tarixi proses olub. Daha sonralar musiqi sənəti xalqın iqtisadi, ictimai və mənəvi həyatında meydana gələn dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq yeni məzmun və mahiyyət qazanmağa başlamışdır.

Azərbaycan xalq musiqisi tariximizlə ayrılmaz sürətdə bağlı olub, onun milli xüsusiyyətini, həm də həyat və məişətini özündə əks etdirir. Bu da ölkənin tarixində, mədəniyyətində bu sənətin nə dərəcədə böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir. Lakin, Azərbaycan milli musiqisinə xas olan və bu sənət sahəsini başqa xalqların bu sahədəki yaradıcılığından fərqləndirən səciyyəvi cəhətlər olduqca çoxdur. Milli musiqi Azərbaycan xalqının, azərbaycançılıq təfəkkürünün yaranmağa başladığı ilk illərdən etibarən xalqın həyat tərzində var olan subyektiv və obyektiv cəhətləri özündə əks etdirmişdir.

Uzun illəri əhatə etmiş elmi araşdırmalar sübut etmişdir ki, bir çox şərq xalqlarının vahid etnik kökə malik olmaları onların mədəni nailiyyətlərinin də ümumi vahid keçmişini şərtləndirmişdir. Lakin, baş verən ictimai-siyasi dəyişikliklər nəticəsində digər sahələr kimi bu vahid mədəniyyət də xalqlar arasında uyğun, bərabər və ya qeyri-bərabər bölünərək, hər xalqın özünəməxsus dəyərləri ilə yenidən formalaşmışdır [12-15].

Zaqafqaziya, o cümlədən Azərbaycan qədim dövrlərdən Yaxın və Orta Şərq xalqlarının birgə yaşadığı coğrafi məkandır. Burada olan ölkələr arasında daimi əlaqələr onların xalqlarının mədəniyyət və məişətində bir çox müştərək cəhətlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Lakin, hər xalqın mədəniyyətində özünəməxsus xüsusiyyətlər və yalnız o xalqın özünü ifadəsində istifadə olunan rəng çalarları var. Bu mənada qədim ənənələrə malik Azərbaycan xalqının mədəniyyət və incəsənəti olduqca səciyyəvidir. Azərbaycan xalqının gündəlik həyatında, onun məişətində yaşadılan ənənələr zəngin mədəniyyət abidələrinin yaranaraq, xalqın mənəvi dəyərinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan xalqının milli mənəvi dəyəri olan və xalq təfəkkürünün ən yüksək formada təzahürü hesab edilən muğam sənəti tarixi rişələri özündə birləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Михайлов М. О классических тенденциях музыки XIX начало XX века, Вопросы теории и эстетики музыки. Л., «Музгиз», вып. 2, 1963, с. 146-180
2. Михайлов М. К проблеме стилевого анализа, Современные вопросы музыкознания. Сб. статей. М., «Музыка», 1976
3. Музыкальная культура народов: традиции и современность. Сб. материалов VII международного музыкального конгресса, М., «Сов.композитор», 1973
4. Тараканов М. Анализ музыки в наши дни, Музыкальный современник, Сб. статей. М., вып. 3, 1979
5. Холопов Ю. Об эволюции европейской системы, Проблемы лада, Сб. статей. М., «Музыка», 1972
6. Холопов Ю. Функциальный метод анализа современной гармонии, теоретические проблемы музыки XX века, Сб. статей, М., «Музыка», вып. 2, 1978
7. Холопов Ю. Очерки современной гармонии, М., 1974
8. Когоутек Ц. Техника композиции в музыке XX века, М., «Музыка», 1976
9. Амрахова А. Лицом к современной музыке, Советская музыка, № 10, 1983
10. Мазель Л. О путях развития языка современной музыки, Советская музыка, № 6, 1965, с. 15-26
11. Холопов Ю.П. Карлхайнц Штокхаузен и новая музыка XX века, Мир музыки, 2000, № 3-4/5, с. 56
12. Abdullayeva Z. Azərbaycan musiqi ədəbiyyatı, Bakı, «Adiloğlu», 2009
13. Əliyev H. Mədəni irsimizin keşiyində, II kitab, Bakı, 2001
14. Əliyeva F. Azərbaycan musiqisində üslub axtarırları, Bakı, 1996
15. Qasımova S., Abdullayeva Z. Azərbaycan musiqi ədəbiyyatı, Bakı, «Elm və təhsil», 2011

ABSTRACT

Sevda Huseynova

ABOUT STYLES OF MODERN MUSIC

The article talks about the essence of the musical style, the styles of modern music. Musical style is a combination of means and methods of expressiveness, the imaginative system characteristic of a given musician or for directing a school in musical art. Musical style is inextricably linked with the historical and cultural atmosphere in which it was formed. In the history of human civilization spanning several millennia, there was probably not a moment so stormy and important for the future as the turn of the XIX – XX centuries. The direction that had a decisive influence on the entire development of the artistic work of the XX century is modernism. The first signs of modernism appeared in art long before the First World War, at the end of the XIX century. Modernism is a very complex trend that included several different trends in art, which are very heterogeneous both in terms of artistic results and the influence exerted on the future of music. One of the most important and fruitful styles in music is realism. Realistic orientation was characteristic of the work of many composers of the XX century. The creation and development of musical art in Azerbaijan is a long historical process.

РЕЗЮМЕ

Севда Гусейнова

О СТИЛЯХ СОВРЕМЕННОЙ МУЗЫКИ

В статье говорится о сущности музыкального стиля, о стилях современной музыки. Музыкальный стиль – это совокупность средств и приемов выразительности, образной системы, характерной для данного музыканта или для направления школы в музыкальном искусстве. Музыкальный стиль неразрывно связан с той историко-культурной атмосферой, в которой он формировался. В истории человеческой цивилизации, охватывающей несколько тысячелетий, не было, вероятно, момента столь бурного и важного для будущего, как рубеж XIX–XX столетий. Направление, оказавшее решающее влияние на все развитие художественного творчества XX века – это модернизм. Первые признаки модернизма проявились в искусстве еще задолго до первой мировой войны, в конце XIX столетия. Модернизм – очень сложное течение, включившее несколько различных направлений в искусстве, очень неоднородных и по художественным результатам, и по влиянию, оказанному на будущее музыки. Ранее всего модернистические тенденции проявились в творчестве композиторов-экспрессионистов. Одним из самых важных и плодотворных стилей в музыке – это реализм. Реалистическая направленность была свойственна творчеству многих композиторов XX века. Создание и развитие музыкального искусства в Азербайджане – это долгий исторический процесс

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

ZENFİRA SEYİDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:069

MUZEYŞÜNAS KADRLARIN HAZIRLANMASI

Açar sözlər: *Muzey, kadr, fond, eksponat, ekskursiya, bələdçi, təhsil, mədəniyyət, incəsənət***Keywords:** *museum, education, personnel, inventory, exhibit, excursion, guide, education, culture, art***Ключевые слова:** *музей, образование, персонал, инвентарь, экспонат, экскурсия, гид, образование, культура, искусство*

Muzeylər sosial institut kimi sabit və stabil müəssisə deyil, onlar həmişə ətrafda baş verən hadisələri tarixləşdirir, ekspozisiyalarda əks etdirir, nəsil-dən-nəslə ötürür. Azərbaycan çoxəsrlik tarixinin, mədəniyyətinin, incəsənətinin, etnoqrafiyasının öyrənilməsində tarix və mədəniyyət muzeyləri böyük rol oynayır. Tariximizə, abidələrimizə sahib çıxmaq, onları qorumaq, dünyaya öz adı ilə tanımaq dövlətimizin mədəni siyasətinin əsas məsələlərindən biridir.

Maddi və mənəvi mədəniyyət abidələrini komplektləşdirən, saxlayan, nümayiş etdirən, tətbiq və təbliğ edən məsələlər muzey adlandırılmışdır. Müstəqilliyimizin bərpa olunması, bütün xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının da ictimai-siyasi və mənəvi həyatında bir dönüş, özünə qayıdış, özünü dərk etmə prosesinin təməlini qoydu. Bu proses müəyyən siyasi, iqtisadi ziddiyyətlərlə müşayiət olunaraq getdikcə daha da dərinləşir, tarixin kök salmış köhnə düşüncə tərzindən uzaqlaşmaq üçün zaman, dövr, tarix qarşısında yeni şərtləri, yeni sınaqlar qoyur və yaxşı ki, bütün mövcud çətinliklərə maneələrə baxmayaraq, xalqımızın az qala başqalaşacaq mənəvi dünyası, ələmi yenidən saflaşmağa, təmizlənməyə doğru gedir. Bu gün daşlaşmış tariximizin səhifələrini vərəqlədikcə orada hələ öyrənilməmiş çox sirlərə, müəmmalara rast gəlirik. Buna görə də tariximizi yaşatmaq, onun dərin qatlarına baş vurub həqiqəti üzə çıxarmaq üçün axtarmalıyıq, öyrənməliyik, təbliğ etməliyik.

Buna görə də müasir dövrdə mədəniyyətin rolu bütün aydınlığı ilə dərk olunmalıdır. Xalqın hərbi qüdrəti də, milli mentalitetin səviyyəsi də, ölkənin iqtisadi inkişafı da mədəniyyət problemi ilə bağlıdır.

Bu baxımdan ali məktəblərdə tələbələrin kadr keyfiyyətinin mükəmməl hazırlanması başlıca məsələ kimi diqqəti cəlb edir. Azərbaycan təhsilinin müasir çoxşaxəli inkişaf səviyyəsi muzeyşünaslıq elminin tədrisi sahəsində də özünü göstərməkdədir. Hal-hazırda muzey işinin tədrisi müxtəlif hümanitar və dəqiq elmlər sistemində olan yeniliklərin tətbiqi, mədəni irsimizin mühafizəsi, mənimsənilməsi və təbliği kimi mühüm və aktual məsələlərin həllinə yönəlmişdir. Ali məktəblərdə tədris prosesində müxtəlif muzeylərin fond və ekspozisiya materiallarından istifadə olunması təhsildə əyaniliyi artırmaqla yanaşı, muzey və ali məktəblər arasında əməkdaşlığın artmasına və eyni zamanda, milli, maddi və mənəvi dəyərlərimizin elmi-nəzəri tədqiqat obyektinə çevrilməsinə şərait yaradır (2 s. 30).

Ötən əsrin 90-cı illərində Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetində “Muzeyşünaslıq, arxiv işi və abidələrin qorunması” ixtisasının açılması ilə bu sahədə ixtisaslı kadrların yetişdirilməsinə başlandı. Respublikada muzeyşünaslıq ixtisası üzrə ilk tədris planı və proqramlarının, dərslük, dərş vəsaitləri, metodiki işləmələrin müəllifləri, məhz bu universitet müəllimləridir. Universitetin muzeyşünaslıq kafedrasının elmi əməkdaşlarının birgə hazırladıqları “Muzeyşünaslıq” adlı ilk dərslük respublikada bu adla nəşr olunan ilk tədris vəsaitidir. Sonradan bunun ardınca “Dünya muzeyləri”, “Muzey ekspozisiyası”, “Muzey fondları”, “Muzeydənkənar tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi”, “Muzeylərdə elmi tədqiqat işinin təşkili metodikası”, “Arxivşünaslıq”, “Abidəşünaslıq”, “Muzey əşyalarının bərpası və konservasiyası” kimi nəşrlər respublikada muzeyşünaslıq ixtisası üzrə kadr hazırlığı üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu nəşrlər nəinki tədris prosesinə, eləcə də muzey təcrübəsi, əməkdaşları üçün çox yararlıdır (1 s. 44).

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti respublikada muzey kadrları hazırlayan ilk ali tədris müəssisəsidir. Kadr hazırlığı ilə yaradılan “Muzeyşünaslıq” kafedrası 15 ildən artıq bir dövr ərzində dövlət təhsil standartları üzrə bir neçə təhsil proqramı hazırlayaraq həyata keçirmişdir. Bu təhsil plan və proqramları cəmiyyətdə muzey işinin dəyişən tələb və qaydalarına uyğun olaraq korrektə olunurdur. Bütün bunlar, həm də XXI əsr üçün muzeyşünas kadrların hazırlığının əsas təməl prinsiplərinin müəyyənləşməsinə kömək etməkdədir. Zərurətdən irəli gələrək muzey mütəxəssislərinin respublikanın digər ali məktəblərində Naxçıvan Dövlət Universitetində, Lənkəran Dövlət Universitetində, Turizm Universitetində hazırlanması həyata keçirilir.

Naxçıvan Dövlət Universitetində 2012-ci ildən Tarix-Filologiya fakültəsində “Muzeşünaslıq, arxiv işi və abidələrin qorunması” ixtisası üzrə kadr hazırlanır. Burada təhsil alan kadrlar dərin və hərtərəfli bilik və bacarığa, praktik hazırlığa, yüksək mədəniyyətə, məsuliyyət hissəsinə, geniş dünyagörüşünə və idarəetmə işini bilmək kimi keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Təhsil sahəsində dövlət siyasəti prinsiplərinin ardıcıl olaraq həyata keçirilməsi, bu sahədə ali təhsilin inkişafı üçün geniş imkanlar açır.

Muzey mütəxəssisinin hazırlanması prosesində eyni təhsil texnologiyaları mühüm rol oynayır. Universitet təhsil üçün informasiyanın ənənəvi olaraq mühazirə formasında ötürülməsi və bu biliyin sual-cavab, kollektivium formasında mənimsənilməsi, yoxlanılmasının səmərəsi böyükdür. Tələbələrin təhsil fəallığının həvəsləndirilməsi və təşkili üçün onun dialoqa cəlb edilməsi, təhsil prosesinin problemləşdirilməsi bu gün əsas vəzifələrdəndir. Azərbaycanın mədəni-maarif ocaqlarının tarixi qədimlərə gedib çıxsa da yeni kadr hazırlığının keyfiyyətcə daha da yaxşılaşdırılması ali məktəblər qarşısında duran başlıca vəzifələrdəndir (3 s. 22).

Naxçıvan Dövlət Universitetində bütün sahələr üzrə kadr hazırlığı təhsil konsepsiyasına söykənib. Universitetin “Muzeşünaslıq, arxiv işi və abidələrin qorunması” ixtisası üzrə kadr hazırlanması üçün universitetin müəllim heyəti bu vəzifənin öhdəsindən layiqincə gəlmək üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirir. İlk növbədə mühazirələrin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, tələbələrin elmin son nəliyyətləri ilə daha mükəməl tanış edilməsinə, praktik məşğələlərin səmərəliliyinin artırılmasına ciddi fikir verilir.

Muzey işində nəzəriyyə mühüm yer tutur. Muzeşünaslığının muzeyin bünövrəsi hesab etmək olar. Muzeşünaslığının iş fəaliyyəti kor-koranə qurulmur. Əşyaların toplanması, elmi-tədqiqatı və nümayişi muzeşünaslığının əsas prinsiplərindəndir. Bütün bu işlərin təlimata uyğun yerinə yetirilməsi üçün ixtisaslı kadrların yetişməsi vacib məsələlərdən biridir (4 səh 18).

Muzeyşünaslığın elminin tədrisi prosesində tələbələr muzeşünaslığın yaranması, muzeylərin fəaliyyəti, əşyaların sənədləşdirilməsi, onların komplektləşdirilməsi, əşyaların ekspertizası, uçotu və bərpası haqqında hərtərəfli elmi-nəzəri biliklərə yiyələnirlər. Muzeşünas mütəxəssislərinin hazırlanması məqsədilə tədris olunan fənlərin əsas məqsədi, muzeşünaslığın qarşısında duran vəzifələr, funksiyalar və yeniliklərlə tanış etməkdir. Bu gün Naxçıvan Dövlət Universitetində gələcək muzeşünaslar üçün tədrisi zəruri sayılan biliklərin məzmununa kolleksiyaların mühafizəsi, onların komplektləşdirilməsi, konservasiya və bərpası, fondların qeydiyyatı, elmi-tədqiqatçılıq, marketinq, nümayişetdirmə, yeni ekspozisiya və interpretasiya problemlərinin öyrənilməsi və bu sahələr üzrə vərdiş və bacarıqların aşılınması əsas yer tutur. Bütün bu istiqamətlər müstəqil fənlər kimi tədris olunur.

Naxçıvan Dövlət Universitetində bakalavr pilləsində “Mədəni irs”, “Muzeşünaslığın təşkili və idarə olunması”, “Muzeşünaslıq”, “Muzeşünaslığın ekspozisiyası”, “Fondun təşkili” və s. mövzular üzrə fənlərin tədrisi zərurəti “Muzeşünaslıq, arxiv işi və abidələrin qorunması” ixtisası üzrə təhsil alan tələbələrin mədəni irsin qorunmasına dair müasir nəzəriyyəyə yiyələnməsi və bu sahədə dünya və ölkə təcrübəsinin mənimsənilməsi ehtiyacı ilə izah edilir. Bu fənlər tələbələrin normativ və nəzəri cəhətdən biliklərlə təchiz olunmasını, onlarda mədəni irsin mühafizəsi, tədqiqi və təbliğinə dair müasir yanaşmaları, metodika və üsulların, həmçinin əməli bacarıqların formalaşmasını təmin edilməsini nəzərdə tutur (3 səh 30).

Bu peşə üzrə kadr hazırlığı xüsusi diqqət və qayğı tələb edir. Kadrların hazırlanması tələbələrə verilən nəzəri biliklərdən daha çox metodikanın normal olmasını tələb edir. Tələbələrin təcrübəyə hazırlanmasının səviyyəsi fənlərin tədrisi keyfiyyətindən çox aslıdır. Deyilənlərlə əlaqədar ixtisas üzrə proqram və dərslərin mükəmməl hazırlanmasıdır (5 səh 12).

Tələbə muzeşünaslığının işini ən səmərəli yollarla, ilk növbədə istehsalat təcrübəsində mənimsəyir. İstehsalat təcrübəsi dayanaqlı bir bünövrədir. Onun dövrün elmi ölçüləri ilə təşkilindən praktikant-tələbənin gələcək muzeşünas kimi uğurlarından bilavasitə aslıdır.

Tələbələrin təcrübəyə hazır olmaları üçün seminar, proqram və dərslər təhlil olunmalıdır. Nəinki seminar hətta mühazirələrdə də müəllimlər yeri gəldikcə verdikləri nəzəri biliklərdən həyatla-istehsalatla necə istifadə edəcəklərini xəbər almalı, tələbələrə düşündürməli, öz peşələrinə bağlanmağa çalışmalıdırlar.

Tələbələr təcrübəyə gedənədək öz hazırlıqlarını təhlil etməli, bilmədiklərini öyrənməyə çalışmalıdırlar. Bütün bunların nəticəsində universitetdə təlim-tərbiyə işlərinin səviyyəsi xeyli dərəcədə yüksəlmişdir. “Muzeşünaslıq” ixtisasının tələbələri hər tədris ilində tədris və istehsalat təcrübəsində olurlar. Hal-hazırda Naxçıvan MR-da 30 müxtəlifprofilli muzeylər fəaliyyət göstərir. Bir qayda olaraq tədris təcrübəsi muxtar respublikanın dövlət muzeylərində və görkəmli şəxsiyyətlərin ev muzeylərində keçirilir. Tələbələr bu muzeylərin zəngin iş təcrübəsindən bəhrələnilir, mədəni-kütləvi tədbirdə fəal iştirak edir, tədris prosesində qazandıqları nəzəri bilikləri təcrübədə tətbiq edir.

Muzeyşünaslığın müxtəlif istiqamətləri üzrə fənləri tədris edən pedaqoqların əsas vəzifələrindən biri tələbələrə müasir təlim metodları ilə tanışlıq və tətbiq etməkdir. Muzeşünaslığa yaradıcı yanaşma muzeşünas mütəxəssislərin hazırlığına böyük səmərə verə bilər.

Beləliklə, peşəkar muzey işçisinə bu gün tələbat çox böyükdür. Çünki, Azərbaycanda muzeylər şəbəkəsinin artımı dövründə müasir muzey texnologiyasından istifadə ilə fəaliyyət prosesinin davamı üçün həm peşəkar, müasir texnologiyaya, həm də elmi nəzəri və təcrübi biliklərə dərinlən bələd olan alim-tədqiqatçı, muzey işçilərinə böyük ehtiyac duyulur.

ƏDƏBİYYAT

1. Muzeyşünaslığın tədrisi problemləri, ADMİU, Bakı, 2018
2. H.Əhmədov, Pedaqogika, Bakı, 2013
3. T.Paşayev Diyarşünaslıq materialları əsasında gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsi, Bakı, 2002
4. Y.Eyvazova Muzey ekspozisiyası dərsləri, Bakı, 2018
5. M.Əsədova Memorial muzeylərin fəaliyyəti, Bakı, 2017

ABSTRACT

Zenfira Seydofa

TRAINING OF MUSEUM STAFF

Since 2012, the Faculty of History and Philology in Nakhchivan State University has been training specialists in the field of "Museum business, protection of archives and monuments". The personnel trained here must have deep and comprehensive knowledge and skills, practical training, high culture, a sense of responsibility, a broad outlook and leadership skills. The consistent implementation of the principles of state policy in the field of education opens up broad opportunities for the development of higher education in this area. In the process of preparing a museum expert, the same educational technologies play an important role. Traditionally, information for university education is provided in the form of lectures, and knowledge and ability to use this knowledge in the form of questions and answers, collections provide great benefits.

Today, one of the main tasks is to involve students in the dialogue and challenge of the educational process in order to stimulate and organize educational activities. While the history of Azerbaijan's cultural and educational centers goes back to ancient times, the qualitative improvement of new specialists is one of the main tasks set for the universities.

РЕЗЮМЕ

Зенфира Сеидова

ПОДГОТОВКА СОТРУДНИКОВ МУЗЕЯ

В Нахчыванском государственном университете с 2012 года историко-филологический факультет готовит специалистов в области «Музейное дело, охрана архивов и памятников». Подготовленные здесь кадры должны обладать глубокими и всесторонними знаниями и навыками, практическим обучением, высокой культурой, чувством ответственности, широким кругозором и лидерскими навыками. Последовательная реализация принципов государственной политики в сфере образования открывает широкие возможности для развития высшего образования в этой области.

В процессе подготовки музейного эксперта те же образовательные технологии играют важную роль. Традиционно информация для университетского образования предоставляется в форме лекций, а знания и умение использовать эти знания в форме вопросов и ответов, сборники приносят большую пользу. Сегодня одной из основных задач является вовлечение студентов в диалог и вызов образовательного процесса, чтобы стимулировать и организовывать образовательные мероприятия. В то время как история культурных и образовательных центров Азербайджана уходит в древние времена, качественное улучшение новых кадров является одной из главных задач, стоящих перед вузами.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

HƏBİBƏ ALLAHVERDİYEVA

*Naxçıvan Dövlət Universiteti**habibe.allahverdiyeva@mail.ru*

UOT:73/76

HƏSƏN QURBANOVUN YARADICILIĞINDA TƏBİƏTİN BƏDİİ ƏKSI

Açar sözlər: *Həsən Qurbanov, mənzərə janrı, rəssam***Key words:** *Hasan Gurbanov, landscape genre, painter***Ключевые слова:** *Гасан Гурбанов, жанре пейзажной, художник*

“Rəssam xarici aləmdən aldığı təəssüratı-“xam” qavrayışı öz daxilində emal edib, yaratdığı obraza çevirir və sonra bu obrazi öz tablosunda xətlər və boyalar vasitəsilə təsvir edir” [3, s.23]. Bununla da onların təbiət gözəlliklərindən təsirlənərək yaratdıqları hər hansı mənzərələrlə bu təəssüratı tamaşaçılara ötürür, onlara emosional təsir göstərir. Təbiət vurğunu olan, yaradıcılığında Naxçıvan təbiətinin əsrarəngiz gözəllikləri, abidələrinin təsviri geniş yer alan belə rəssamlardan biri də Həsən Bulud oğlu Qurbanovdur.

Yaratdığı mənzərələrdə rəng əlvanlığına, nikbin duyğulara üstünlük verən rəssam 1966-cı ildə iyulun 14-də Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. Orta məktəbi bitirdikdən sonra rəssamlığa olan qabiliyyət və yüksək həvəs onu 1983-cü ildə Əzim Əzimzadə adına Rəssamlıq Məktəbinə gətirir. 1989-cu ildə bu məktəbi bitirib Naxçıvana qayıtmış və burada yaradıcılığına davam etmiş, müxtəlif janrlarda-natürmort, portret, kompozisiya və mənzərə janrında bir-birindən gözəl əsərlər yaratmışdır. 2005-ci ildə Azərbaycan Rəssamlar İttifaqına üzv seçilmişdir [5]. Həsən Qurbanov bir çox beynəlxalq və yerli sərgilərdə iştirak etmişdir. O, İranda, Türkiyədə keçirilən qarışıq sərgilərdə əsərlərini nümayiş etdirmişdir. Rəssamın yaradıcılığı dövlətimiz tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş, 2015-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Əməkdar Rəssamı adı verilmişdir.

Rəssamın yaradıcılığının böyük hissəsi mənzərə janrına aiddir. Onun əsərləri əsasən Naxçıvanın müxtəlif guşələrinə etdiyi səfərləri ilə bağlıdır. Respublikamızı qarış-qarış gəzən rəssam yeni mövzular axtarır, eskiz və etüdlər edib, daha sonra emalatxanada onların üzərində işləyib mükəmməl hala gətirir. Təbiət mənzərələrinə tez-tez müraciət edən Həsən Qurbanovun “Gülüstan türbəsi”, “İlandağ”, “Batabat”, “Axsam”, “Üfük”, “Əshabi-Kəhf”, “Payız” və s. tablolarında Naxçıvan təbiətinin özünəməxsusluğu, gözəlliyi əks olunur. Onun mənzərə əsərləri sırasında Türkiyənin şəhər mənzərələri, təbiəti də yer almışdır. Bu əsərlərdə lirik təsvir elementləri qabarıq hiss olunur. Bunu rəssamın həm mənzərələrində həm də kompozisiyalarında görə bilərik. Oskar Uayld demişdir: “Əslində sənət həyatı deyil, ona baxanı əks etdirən bir aynadır” [4]. Həsən Qurbanov yaratdığı əsərlərdə sanki təbiəti, bütün gözəllikləri, predmetləri duyduğu kimi əks etdirmişdir. Məhz hər bir tamaşaçı da onun yaratdığı əsərlərdə rəssamın əksini, onun xarakterini görmüş olur. Onun müxtəlif fəsilləri canlandırdığı təbiət lövhələrində bahar tərəvəti hiss olunur. H. Qurbanovun əsərləri lirik ruh, nostalji hisslər oyadır ki, bu da “...rəssamlıq əsərinin bədii-emosional qüvvəsini müəyyənləşdirən ən güclü vasitə...” olan koloritlə əlaqədardır [1, s. 33]. Sanki rəssam əsərlərinə qəlbinin bir hissəsini əlavə edir. Sənətkarın əsərlərini seyr etdikdə adam sanki, əlvan rənglərin zəngin çalarlarında ibarət başqa bir dünyanın sehrinə düşür. Bu yalnız istifadə etdiyi rənglərin yaxma manerası, üslubu deyil, həm də gənclik tərəvəti, optimizmi, şuxluğu və ümididir.

Şəkil 1. “Gülüstan türbəsi”

Şəkil 2. “İlan dağ”

Rəssamın yaradıcılığına nəzər saldıqda onun əsərlərini texnika baxımında üç yerə ayırmaq olar. Bunlardan bir qismi daha təmiz, sakit əhval-ruhiyyə yaradan, bir-birinə tədricən keçən, təzad yaratmayan rənglərlə işlənmiş hamar səthli tablolarıdır. Məhz bu qurpa daxil olan yuxarıda adlarını çəkdiyim mənzərələri daxil etmək olar. Rəssam yaratdığı bu kateqoriyadan olan mənzərələrdə perspektiva qanunlarından bacarıqla istifadə etməsi daha çox diqqəti cəlb edir. Çəkdiyi mənzərələrdə səmada uzaqlığın daha yumuşaq, həzin rəng keçidləri ilə verməsi, buludların günəş şəfəqlərinin təsiri ilə dəyişən rənglərin perpektivası heyranedicidir. Onun mənzərələri insanda hüzn və sakitlik doğuran geniş səma təsviri ilə səciyyəvidir. Ümumilikdə götürdükdə, onun bu kimi mənzərələrində “hamarlanmış” faktura, incə rəng keçidləri, geniş üfiqlı perspektiva xarakterikdir. Bu baxımdan H.Qurbanovun məhz bu texnika ilə yaratdığı “Gülüstən türbəsi” XII əsrdən bu yana tarixə şahidlik edən memarlıq abidəsinin, qədimliyi, memarlıq üslub xüsusiyyətlərini incə rəng qammaları, güclü işıq-kölgə keçidləri ilə yaratmışdır [şək.1]. Belə bir möhtəşəm görkəmi onun “İlandağ” əsəri haqqında da söyləmək olar [şək.2].

“Batabat mənzərəsi” əsərində təsvir olunan mənzərədə yaşıllıq, ön planda olan xırda çiçəklər, günəşli hava, otların üzərində xəfif küləyin yaratdığı dalğalar əsərə baxanı sanki bu əsrarəngiz məkana aparır [şək.3]. Uzaqdan görünən dağlardakı meşə örtüyünün göy, yaşıl rənglərin “soyuq” tonu və ön planda isə çiçəklərin çəhrayı rənginin harmoniyası əsərə xüsusi gözəllik verir, xoş təəssürat yaradır.

Şəkil 3. “Batabat mənzərəsi”

Şəkil 4. “Qış”

Bundan əlavə H.Qurbanovun böyük ölçüdə (80 x 100) işlədiyi “Bahar” əsərdə bir az dekorativ formalar və incə keçidlərlə yaradılmış rəng çalarlarının ümumi ahəngi çox cəlbedicidir [2, s.24]. Realist ifadə vasitələrindən bəhrələnən rəssam nümayiş etdirdiyi yüksək sənətkarlıqla işlədiyi ilıq-nikbin rənglərin zərif çalarları insanda şairənə hisslər oyadır.

“Dağlar”, “Qış” əsərində soyuq rənglərin gözoşşayan estetik qaynağa çevrilməsi bilavasitə H.Qurbanovun nümayiş etdirdiyi yüksək professionallıq sayəsində baş tutub [şək.4]. Lirik tutumlu bu əsərdə mavi-zümrüdü rənglərin müxtəlif çalarlarında verilmiş yer və dağlarda yaratdığı ovqat cəlbedici və təsirlidir.

Şəkil 5. “Axşam”

Şəkil 6. “Qürüb”

Qızılı, sarı, narıncı rənglərin üstünlük təşkil etdiyi əsərlərindən “Naxçıvan mənzərəsi”, “Axşam”, “Qürüb” adlı lövhələri maraqlıdır. Həzin duyğular bəxş edən boyalarla işlənmiş həmin tabloları təbiətin gözəlliyi yaddaqalan, bədii bir görkəm alıb.

Qırmızı, narıncı rəng koloritinin harmoniyasından ibarət olan “Axşam” əsəri kompozisiya baxımdan fərqlidir [şək.5]. Lirik boyalarla işlənmiş payız mənzərəsində ön planda olan çılpaq ağaclar, sonsuzluğa uzanan yol və günəşin batışı əsərə hüzn gətirir. Əsərə baxdıqda sanki, səmada çoxlu sayda uçan quşların səsinə duymuş oluruq.

Onun “Qürüb” lövhəsində də mənzərənin inandırıcılığı və ovqat daşıyıcılığı kifayət qədər qabarıq alınıb [şək.6]. Axan çayın iri planda verən müəllif arxada dağları, ağacları təsvir etməklə və çayın sahilindəki

otların, kolların üzərindəki günəş işığında rənginin müxtəlifliyini verməklə diqqətçəkənliyinə nail olub. Qırmızı-narıncı rənglərin zərif çalarları bütünlükdə tabloun lirik xarakterini şərtləndirib. Rəssamın təbiət gözəlliyinin tənənəsinə həsr olunmuş lövhələri onun özünəməxsus rəssamlıq texnikası, istifadə etdiyi lirik rəng çalarları ilə yaddaqalandır. Əsərlərinin incə rənglərdən “hörülmüş” nikbin koloriti gözoxşayan və duyğulandırıcıdır. Bu tabloya lirik əhval-ruhiyyə qatmaqla düşündürücü, fəlsəfi məzmunlu estetik görünüş qazandırır. Təbiət və gözəllik anlayışlarının qarşılaşdırıldığı tablo obrazlaşdırılmış ilham qaynağına çevrilir. Günəşin yaratdığı gözəllikləri rəssam lirik boyalarla duyduğu kimi təsvir etmişdir. Sonsuz narıncı və qırmızı rəngin arasında, günəşin batmasına baxmayaraq hələ də öz işığını ətrafa səpələyir.

H.Qurbanovun yaradıcılığında texnika baxımından fəqlənən digər əsərləri isə kətanın səthində daha qabarıq rəng mazokları olan mənzərələrdir. Bu qrupa rəssamın etüdlərini aid etmək olar [şək.7]. Naxçıvanın müxtəlif bölgələrində-Batabat, Ağbulaq, Culfa və s. yerlərdə etdiyi etüdlərdə rəssamın təbiətdən aldığı təəssüratın çox dolğun ahəngini görürük.

Şəkil 7. Etüd

Şəkil 8. “Qızıl balıq”

Digər bir qrupa isə rəssamın qeyridəqiq yaxmalarla işlədiyi əsərləri xüsusi yer tutur. Relist üslubda olan digər iki qrup mənzərələrdən fərqli olaraq bəzi portret və kompozisiyalarını məhz bu üslub texnikasında yaratmışdır. Belə texnika ilə yaradılmış əsərlərindən biri də “Qızıl balıq” əsəridir [şək.8]. “Qızıl balıq” əsərində onu əhatə edən cəlbedici təbiətin sulara əksinin bədiiləşdirməsinə üstünlük verən rəssam bütünlükdə təbiətin bu gözəllik qaynağının heyranedici görkəm almasına nail olub. Bu əsərdə rəssam qızıl balığın üzərində olan rənglərin suda ahəngini vurğulayıb. Qızılı rəng çalarlarının saf suyun ləpələrindəki əksi H.Qurbanovun özünəməxsus texnikası ilə lirik ifadəsini tapmışdır.

Tablolarını ümumi halında fikrən nəzərdən keçirərsək, görürük ki, ilkin lövhələrdən bəziləri sadəcə olaraq, təsvir obyekt ilə eyniləşdirmək, axtarış əldə etmək prinsipləri ilə işlənmişdir. Son dövrlərdə çəkdiyi təbiət lövhələrində isə təsvir edilən təbiət guşəsi bədii təəssüratın, yeni və orijinal bədii təsvir vasitələri ilə böyük sərbəstlik və müstəqilliklə ifadə etmişdir.

H.Qurbanovun əsərləri onun daxili aləmindən coşub gələn işıq selinə bənzəyir. Bu güclü işıq axınının əsərlərində əks olunduğu enerji tamaşaçılarda lirik hisslər oyadır. Təbiət gözəllikləri qarşısında hər zaman təsirlənən və bu təsiri əsərlərində özünəməxsus tərzdə əks etdirən rəssam yenə də bitib-tükənməyən ilhamla yeni əsərlər yaratmaqda davam edir. Onun yaradıcılığında Naxçıvan təbiətinin, tarixi-memarlıq abidələrinin bir-birindən fərqli rəng qammaları ilə tərənnümü, eyni zamanda Naxçıvan tarixinin, gözəlliklərinin təbliği, yaşadılması mahiyyəti daşıyır. Onun yaratdığı əsərlər, o cümlədən çoxlu sayda bir-birindən gözəl mənzərələri Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında, Naxçıvan Dövlət Qonaq Evinə, Naxçıvan Dövlət Rəsm Qalareyasında, İstanbul Mətbuat Muzeyində (İstanbul Basın Muzesi), bir çox mehmanxanalarda, şəxsi kolleksiyalarda sərgilənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibov Nurəddin, Rəssamlıqdan söhbət, Bakı, Uşaqgəncəşr, 1961. 132s.
2. Naxçıvan, Naxçıvan, Əcəmi, 2010.64s.
3. Verdiyev Əli, Dəzgah rəngkarlığı, Bakı, Işıq, 1988.71s.
4. <http://literary.agta.az/2013/09/07/oskar-uayldan-aforizm>
5. nrb.nakhchivan.az/

ABSTRACT**Habiba Allahverdiyeva****HASAN GURBANOV'S ARTISTIC REFLECTION OF NATURE IN THE WORKS**

One of the most prominent artists in Azerbaijan's fine arts is the Honored Artist of the Republic of Azerbaijan Hasan Gurbanov. Hasan Gurbanov was born on 14 July 1966 in Nakhchivan. He studied at Azim Azimzade Art School in 1983-1989 years. We see Hasan Gurbanov's works in the genre of landscape beauty and richness of nature of Nakhchivan. Part of the creativity of Nakhchivan artist is a landscape genre. Artist's "Sunshine", "Batabat lake", "Gulustan tomb", "İlan dag", "Batabat", "Haca dag", "Mountains", "Nakhchivan monuments", the "Motives of autumn", "Winter" and "Spring landscape", "The salmon", "Evening", "Prosperous plains" are beautiful and very interesting paintings. Artist working this landscape with oil paint on canvas. Hasan Gurbanov still continues to work colorful works for his viewers.

The works created by the artist can be divided into three parts in terms of technique. Some of his works worked with more colorful colors are painting with smooth surface. Second group works with protuberant mosaics, The third one includes works that are not accurate. His created works are exhibited at the foyer of Nakhchivan State Musical Drama Theater, Nakhchivan State Guest House, Nakhchivan State Museum of Fine Arts, Istanbul Press Museum and many private collections.

РЕЗЮМЕ**Габиба Аллахвердиева****В ТВОРЧЕСТВЕ ГАСАНА ГУРБАНОВА ПРИРОДЫ
ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ**

Одним из видных деятелей изобразительного искусства Азербайджана является заслуженный художник Азербайджанской Республики Гасан Гурбанов. Гасан Булуд оглы Гурбанов родился 14 июня 1966 года в Нахчыване. Учился в Азим Азимзаде Художественная Школа в 1972-1978 годах. Часть работы нахчыванского художника Гасан Гурбанов состоит из пейзажей. В творчестве Гасан Гурбанова в жанре пейзажной мы видим богатство и красоту природы Нахчывана. Художник "Илан даг", "Батабат", "Озеро Батабат", "Гулустанская Гробница", "Хача даг", "Процветающий равнина", "Горы", "Осенний мотив", "Летний пейзаж", "Вечером", "Закат", "Лес", "Зима" и т. д. работа очень приятные и интересные. Художник рисует эти пейзажи маслом на холсте. Гасан Гурбанов продолжает работать с красочными произведениями для своей аудитории.

Произведения художника можно разделить на три части по технике. Некоторые из них-более гладкие картины с гладкой поверхностью. Второй группы рельефный с мазотами, в третью группу очень неточная формами работы включены произведения.

Его произведения выставлены в фойе Нахчыванского Государственного Музыкально-Драматического Театра, Нахчыванского Государственного Гостевого Дома, Нахчыванского Государственного Музея изобразительных искусств, Стамбульского Музея Прессы и многих частных коллекциях.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

СОЛМАЗ АХУНДОВА
Нахчыванский Государственный Университет

UOT: 78.01

О МУЗЫКЕ

Açar sözlər: *musiqi, ritm, melodiya, incəsənət, səs*

Key words: *music, rhythm, melody, art, sound*

Ключевые слова: *музыка, ритм, мелодия, искусство, звук*

Музыка занимает большое место в нашей жизни. Музыка может поднять настроение, заставить задуматься или навеять грусть. Музыка обогащает духовный мир человека, украшает его жизнь. Увидеть и понять богатый мир, людям помогает музыка. Но музыке особенно свойственно чувства и переживания людей. В опере или балете события проходят на сцене театра, которые можно увидеть. Но в произведениях, написанных для отдельных инструментов или оркестра, содержание раскрывается только в музыкальных звуках. Его нельзя увидеть, трудно пересказать словами, но его можно почувствовать и понять. Композитор выражает свои переживания, радость, печаль.

Большое место в музыке занимают образы природы. Поезия ночной тишины, нежные краски зари, движение морских волн, сельский пейзаж вдохновляли композиторов.

Выразительные средства музыки богаты и разнообразны. Музыкальные звуки имеют точную высоту и определенную длительность, они могут иметь различную окраску, звучать громко или тихо, исполняться быстро или медленно, метр и ритм, лад и гармония, регистр и тембр, динамика и темп – это все выразительные средства музыкального искусства.

Мелодия – основа музыкального искусства. Она выражает определенную музыкальную мысль.

Мелодия не существует вне ритма. Ритм организует музыку во времени, влияет на характер мелодии.

Оперная музыка делает оперную сцену мало похожей на жизнь. Тем не менее опера сохранила за собой известное очарование. Опера привлекла и покорила аудиторию всеми своими «параметрами», своей условностью.

Балетное искусство вызвал множество нареканий. Соединение танца с сюжетом, красоту и значительность которого никто не отрицает. Бережное сохранение классического наследия музыкально-театрального искусства позволят прийти к новым творческим свершениям, которые воплотят духовный мир.

Симфоническая и камерная музыка выделяется как один из самых распроетраненных видов художественной информации.

Музыкальная жизнь – это органичная часть художественной жизни общества. Основу музыкальной жизни составляет реальный процесс взаимодействия между субъектами музыкальной деятельности – музыкантами и слушателями.

Композиторы создали много замечательных произведений для фортепиано. Для игры на фортепиано надо пройти настоящей и художественной школы. Развитие богатства и разнообразия пианистических приемов, их точности, необходимых пианисту для передачи всего достижимо только посредством изучения именно живой, конкретной музыки.

Для достижения художественной красоты исполнения является требование простоты и естественности выражения.

Не случайно все крупные музыканты, композиторы и исполнители всегда отличались большим духовным кругозором. Кто бывает до глубины души своей потрясен музыкой и работает на своем инструменте, тот, кто страстно любит музыку и инструмент, тот овладеет виртуозной техникой, тот сумеет передать художественный образ произведения, он будет исполнителем.

Музыка есть звуковой процес не заетывшее состояние, она протекает во времени. Звук и время являются основными и в деле овладения музыкой.

Ритм музыкального произведения часто сравнивают с пульсом живого организма. В музыке ритм и метр становятся тождественными.

Исполнение только тогда может быть хорошим, когда разнообразные исполнительские

средства мы согласуем полностью с сочинением, его смыслом и содержанием. Умеющий хорошо работать, одаренный пианист способен превратить обыкновенный этюд в художественное виртуозное произведение; не умеющий работать превращает художественное произведение в этюд.

Музыка-искусство звука. Она говорит только звуками. Раз музыка есть звук, первой и важнейшей обязанностью любого исполнителя является работа над звуком. Звук есть сама материя музыки; совершенствуя его, мы поднимаем самую музыку на большую высоту.

Можно представить себе всю музыку, сложившуюся веками, где властвуют законы. Эволюционное и революционное начало пронизывают всю музыку и находятся в полном соответствии с жизнью.

О музыке думали, писали, спорили. Мнения о музыке меняются. На исходе считалось, что главной помехой в создании музыки являются чувства и страсти. Но не прошло и полтысячелетия, как родилась музыка Вагнера и Чайковского. После безмерной поэтизации музыки нашлись люди, твердившие, что музыка есть только музыка и нечего смешивать ее с другими искусствами.

Никакой «старой» и «новой» музыки нет, но есть хорошая и плохая, высокая и низкая музыка. А сколько прекрасных книг написано о музыке великими музыкантами!

Всякая музыка есть только данная музыка. В силу того, что музыка – законченная речь, ясное высказывание, что она имеет определенный смысл и поэтому для ее восприятия и понимания существует целый ряд дисциплин: теория музыки, учение о гармонии, о контрапункте, о строении музыки.

Власть музыки над человеческими умами была бы необъяснима, если бы не коренилась в самой природе человека.

В течение исторически длительного времени музыка имела прикладной характер, развиваясь общественном обряде, церемонии. Подобные изменения характера оказали огромное воздействие не только на формирование новой структуры музыкальной жизни, но и существенно повлияли на определяющие ее динамику механизмы.

Музыкальная жизнь – это органичная часть художественной жизни общества.

Среди прочих искусств музыка сегодня выделяется как один из самых распространенных видов художественной информации. Она играет важную роль в традиционных театральных, концертных и прикладных формах художественной культуры, но занимает огромную часть программ радио и телевидения, является важным составным компонентом новых синтетических жанров: кинофильмов, телефильмов и телеспектаклей.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ю.Капустин. Музыкант, исполнитель и публика. Ленинград, «Музыка», 1985
2. Е.Бронфин. Музыкальная культура Петрограда. Ленинград, 1984
3. Г.Неугауд. Об искусстве фортепианной игры. Москва, «Музыка», 1987
4. В.Владимиров, А.Ладутин. Музыкальная литература. Москва, «Музыка», 1986
5. Музыка в качестве специфического социального института активно включается в жизнедеятельность общества.

XÜLASƏ

Solmaz Axundova

MUSİQİ HAQQINDA

Məqalədə həyatımızda böyük bir yer tutan musiqi haqqında danışılır. Musiqi mənəvi dünyasını zənginləşdirir, insanların duyğularını və təcrübələrini təsir edir. Musiqi müəyyən bir mənə daşıyır. Musiqi səslərinə sevinc və kədər hissi verə bilərsiniz. Musiqi digər sənətlərlə qarışdırıla bilməz. Musiqi insanların həyatında mühüm rol oynayır.

ABSTRACT

Solmaz Akhundova

ABOUT MUSIC

The article describe about the music, that plays a huge role in our life. Music enriches the spiritual world, influences people's feelings and experiences. Music has a certain meaning. You can feel joy and sadness to the sounds of music. Music can not be mixed with other arts. Music plays an important role in people's lives.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Sənəşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

LƏMAN MƏMMƏDOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
gunelmamadova@mail.ru

UOT 75

MOĞOL VƏ TƏBRİZ ÜSLUBLARININ SİNTEZİ

Açar sözlər: *miniatür, illüstrasiya, üslub, Moğol miniatürləri, Təbriz miniatürləri, dekorativlik, xəttatlıq, Hindistan incəsənəti, kitab tərtibatı, kolorit*

Keywords: *miniature, illustration, style, Mughal miniatures, Tabriz miniatures, decorative, calligraphy, India art, book design, coloring*

Ключевые слова: *миниатюра, иллюстрация, стиль, Могольские миниатюры, Тебризские миниатюры, декоративизм, каллиграфия, искусство Индии, книжное оформление, колорит*

Moğol rəssamlıq məktəbi Hindistan incəsənətinin ən əhəmiyyətli mərhələlərindən biridir. O, köklü Hind rəssamlıq üslubu ilə Təbriz məktəbinin sintezi nəticəsində Moğol imperatorlarının hakimiyyəti dövründə yaranmışdır. Moğol miniatürləri realizmi, rəsmi zərifliyi və dəqiqliyi, kompozisiyanın ustalığı və incə rəng çalarların zəngin palitrası ilə seçilir. Onu digər hind rəsmlərindən fərqləndirən başlıca xüsusiyyət onlardakı xəttatlıq xarakteridir. Bu üslub imperator Əkbərin himayəsi ilə inkişaf etmiş və çiçəklənmişdir. O, özünün zirvəsini Cahangirin dövründə fəth etmişdir. Puritan olan Övrəngzəbin (imperator I Aləmgir) dövründə bu üslub etibardan düşmüşdür və bundan sonrakı Moğol imperatorların dövründə məşhurluğunu itirmişdir [1]. Bununla yanaşı, bu üslub incəsənətin dekadent (mürtəce) növü kimi XVIII əsrin sonuna qədər Avadh nəvablarının himayəsi altında mövcud olmuş və ingilislərin gəlişi ilə tamamilə yox olmuşdur (Avadh və ya Aud Neapolla sərhəd Uttar-Pradeş ştatının şəhəri. Böyük Moğolların imperiyası dövründə Avadhın ərazisi Aud əyalətindən ibarət idi. XVIII əsrin 30-cu illərində yerli Moğol qubernatoru subadar I Səadət Əli xan müstəqillik elan etdi və Audun nəvab-vəzirlər xanədanlığını yaratdı) [2]. Özünün ideyası və ifadəsi ilə Moğol miniatürləri qeyri-adi özünəməxsusluğu, incə nüansları ilə seçilirdi və onların effektini bütün Dekan, Rəcəstan, Pəncab, Hindistanın şimalı boyu hələ daha çox uzun illər “Böyük Moğollar”ın izi-sorağı qalmadığı bir dövrdə də görmək mümkün idi (xatırladaq ki, Dekan və ya Dekkan Hindistan yarımadasının daxili hissəsində yerləşən yayladır).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Moğol rəssamlıq üslubu əsaslı Humayun tərəfindən, o, İran və Əfqanıstanda sürgündə olduğu illərdə qoyulmuşdur. Humayun iki sənətkar rəssam-Mir Seyid Əli və Əli Əbdus Səmədlə tanış olaraq, onları öz yanında xidmətə götürür. Bu rəssamlar Humayun öz taxt-tacını yenidən əldə etdiyi vaxt onunla bərabər Dehliyə gedirlər. Hindistanda onlar Humayunun oğlu və varisi Əkbər üçün rəssamlıq sənətinin çiçəklənən mərkəzini açırlar. Onlar ölkənin hər yerindən çoxlu istedadlı rəssamları səfərbər edirlər. Moğol üslubu Əkbərin hakimiyyəti dövründə özünün ən yüksək inkişaf mərhələsini yaşayır. Əkbərin sarayında ən görkəmli rəssamlar, adları yuxarıda çəkilən Təbrizli Mir Seyid Əli və Xoca Əbdus Səməd idi. Onlardan əlavə öz keyfiyyətinə görə müstəsnasız rəsmlər yaradan daha 13 mahir rəssam var idi.

XV əsr Təbriz miniatür ənənələri özünün dekorativ keyfiyyəti və rənglərin əsrarəngiz canlı qavranılışı ilə tanınırdı. Bu üslubda olan miniatürlər adətən kitab illüstrasiyaları idi və iki ölçülü idi. Onların xətti, nəfis xəttatlığı, palitrası isə emala bənzəyən, parlaqlığı ilə fərqlənirdi. Təbriz ustalarının nəzarəti altında hazırlıq keçən hind rəssamları tezliklə xətt və rənglərdə bütün ümidləri doğrultdular. Təbriz rəssamlıq məktəbi Moğol üslubu üçün ilk ilhamverici mənbə idi. Lakin, bütün bunlardan qısa zaman sonra Moğol rəssamlığı sərbəst inkişaf etməyə başladı. Zaman keçdikcə hind rəssamlarının işlərində hiss olunan, onların dünyabaxışının sonsuzluğu görünməyə başladı. Bu rəssamlar Hindistanın müxtəlif ərazilərini təmsil edirdilər. Onlar özləri ilə sadəcə şəxsi rəsm çəkmək qabiliyyətini deyil, eyni zamanda rəsm texnikasını, rənglərdən və kompozisiyadan istifadə məharətini gətirmişlərdi. Əkbər rəssamların işinə müdaxilə etmədi və rəssamlıq sənəti, inkişaf edən imperator bədii emalatxanaları tədricən sırf Təbriz cizgisini itirməyə başlayaraq, daha çox Hind xarakteri qazanırdı. Əkbər hakimiyyəti özünün yarı zamanını dolduranda isə Təbriz rəssamlığının zərif, incə üslublaşmış keyfiyyətinin yerini yeni Moğol üslubu alır-“insan və heyvanların enerjili hərəkəti” [3].

Moğol bədii emalatxanasının mövcud olduğu ilk illərdə ən vacib iş daha çox “Həmzənamə” adı ilə tanınan “Dastani Əmir Həmzə” manuskriptinə edilən qeyri-adi illüstrasiyadır. Əkbərə bu işlər xüsusilə xoş gəlirdi və o, bu böyük işin kompilyasiyasını (müstəqil tədqiqat aparılmadan, başqalarının əsərlərindən istifadə etməklə düzəldilən əsər) məşhur Azərbaycan rəssamı Mir Seyid Əliyə tapşırır. Bitmiş halda bu əsər parlaq rənglərlə kətan üzərində işlənmiş 1200-dən çox illüstrasiyanı özündə birləşdirirdi. Onlar 27x20 sm ölçüləri ilə böyük həcmli kitaba yapışdırılıb. Bu rəsmlər 1550-1560-cı illərdə yaradılmışlar [4]. Təəssüf ki, onlardan Avropa və Amerika kolleksiyalarında olan sadəcə çox da böyük olmayan fraqment salamat qalmışdır. Hindistanda yalnız üç və ya dörd səhifə tapılmışdır. “Həmzənamə” rəsmləri nəfis, orijinal üslubda işlənmişdir. Onların kompozisiyaları mürəkkəbdir və

memarlıq detallarından ibarətdir, həmçinin saray, fort, pavilyon, hərəkətdə verilən əsgər, qadınlar təsvir edilmişdir. Bu əsərlər rəssamın qabiliyyəti və yüksək texniki ustalıqdan xəbər verir. Onların parlaq, canlı rəngləri var. Əsərlərdə qırmızı, mavi, sarı, yaşıl rənglər üstünlük təşkil edir. “Həmzənamə” miniatürlərinin daha başqa bir özünəməxsus cəhəti onlarda parlaq rəngli yaşıllıqdan ibarət ekzotik bitki mövcudluğudur. Hind çarları isə daha gec, hind rəssamları Azərbaycan ustaları ilə birgə işləməyə başladığı vaxt meydana gəlir.

Əkbərin dinə dərin marağı və onun müxtəlif dinlərin mahiyyətini daha dərinəndən dərk etmək ehtirası onunla nəticələndi ki, o, klassik hind elmi əsərləri ilə maraqlanmağa başladı. 1582-ci ildə o, öz rəssamlarına tapşırıq ki, hind epik əsərlərini illüstrasiya etsinlər. Bu “Mahabharata”nın fars dilində “Rəzmnamə” (“Müharibə kitabı”) adı ilə illüstrasiya olunmasına gətirir. İndi bu əsər Caypurda Saray muzeyindədir. Əsər 169 illüstrasiyadan ibarətdir və 1589-cu ildə bitib. Onun baş rəssamı Dasvanath olmuşdur [5, 6]. Əkbərin salnamə yazanı Əbül Fəzl mühüm manuskriptlərin siyahısını hazırlayaraq, bura Əkbərin hakimiyyəti dövründə aparıcı xəttatlar tərəfindən hazırlanan, imperator rəssamlarının illüstrasiya etdikləri tarix, tərcümeyi-hal, poeziya və teologiya haqqında kitabları da daxil etmişdir. Dediymiz kimi, Əbül Fəzl və ya Əbül Fəzl Əlami (1551-1602) Əkbərin vəziri idi. Onun əcdadları Yəməndə doğulmuşdur, sonra İranda yerləşmişdir. Bu zamanlar onlar özlərinin sufilik fəaliyyəti ilə tanınmışlar. Əbül Fəzl imperator Əkbərin hakimiyyətinin rəsmi tarixi olan üç cildli “Əkbərnəmə”nin (“Əhbərnəmə”) müəllifi kimi tanınmışdır. Tarixi məlumatlara görə, hələ Əkbərin hakimiyyəti dövründə Əbül Fəzl onu sevməyən, tez-tez atasına qarşı qiyam edən Əkbərin oğlu Cahangirin əmri ilə yolda öldürülmüşdür. Əkbərin hakimiyyəti dövründə illüstrasiya olunmuş manuskriptlərdən bəziləri hal-hazırda Londonda Britaniya muzeyində saxlanılan Sədinin “Gülüstən” (1567) (farscadan hərfi tərcümədə “gülüstən”-gül, qızıl gül bağı deməkdir), “Deval-Rani” (1568), 1570-ci ilə aid olan və hal-hazırda London universiteti yanında Şərq və Afrika tədqiqatları məktəbində saxlanılan “Ənvəri Suheyli”(nağıllar məcmuəsi) əsərləridir.

Sədinin “Gülüstən”inin bir nüsxəsi Kral Asiya cəmiyyətində, şair Əmir Şahinin “Divan”ı isə Parisdə Milli kitabxanada saxlanılır. “Divani-Hafiz”, “Tarixi-Əlfi” (dünya tarixi-1590), “Cami əl-Təvarix” (1596), “Tutinamə” Tehrandakı Gülüstən kitabxanasında saxlanılır. Yeri gəlmişkən, tərcüməsi “Tutuquşunun hekayələri” olan “Tutinamə” Hindistanda yaşayan XVI əsr həkim və ədəbiyyatçı Nəxşabinin eyni adlı əsəri əsasındadır. Burada tutuquşunun dilindən 52 gecə ard-arda söylənilən 52 yumoristik və əxlaqi hekayələr var (tutuquşu öz sahibəsini bu hekayələr vasitəsilə gecələri əri evdə olmayanda sevgilisi ilə görüşə getməməyə inandırmağa çalışırdı). Bu siyahını bir sıra manuskriptləri – XVI əsrin son on ilində çıxan ilk Moğol imperatoru Baburun həyatından bəhs edən tərcümeyi-hal “Baburnamə”, Patnedə Khud Bəxş kitabxanasında saxlanılan “Təvarnə-Khandanə Taymuriya” və yuxarıda adı çəkilən İndi Londondakı Viktoriya və Albert muzeyinə məxsus olan “Əkbərnəmə”, “Coq Vaşişt”i (1602-ci il, qədim hind mətnində Londondakı Çester Kitabxanasında saxlanılır) əlavə etməklə artırmaq olar.

Eyni zamanda klassik bədii nümunələr, Nizaminin “Xəmsə”si, “Leyli və Məcnun” haqqında hekayə, Sədi və Caminin təmsil məcmuələri də illüstrasiya olunmuşdur. Əkbər öz rəssamlarının işinə şəxsən maraq göstərir, onların əməyinin nəticəsini yoxlayır, qiymət verir və buna uyğun onları mükafatlandırır. Rəssamlar üçün hər cür işləmək şəraiti yaradılırdı və onlar bahalı materiallarla təmin olunurdular. Beləliklə, Əkbərin emalatxanalarında Moğol rəssamlıq üslubuna dair böyük bir silsilə yaranırdı. Digər üslublardan fərqli olaraq, Moğol üslubu üçün üç ölçülü effekt xarakterikdir. Digər üslublar isə iki ölçülüdür.

Moğol üslubunda çəkilən rəsmlər realistikdir. Onların hamısında həyat əks olunub. Onlarda heyvan, rəng və landşaftlar canlı olaraq təqdim olunur. Bu rəsmlərdə eyni zamanda Təbriz, Moğollardan əvvəlki İslam, yerli, köklü Dekan və Avropa üslubları məharətlə uyğunlaşdırılır. Onların hamısı Əkbər dövrünün yüksək səviyyədə inkişaf etmiş, özünü ifadə dili üçün tipik olan bir üslubda vəhdət yaradır.

Qeyd edildiyi kimi, Əkbərin oğlu və varisi Cahangir də rəssamlığa böyük maraq duyurdu. Onun hakimiyyəti illərində bu sənət daha çox incəlik, zəriflik və məftunedicilik qazanır. Bu sənətdə o vaxta qədər olmayan xətlərin gözəlliyi, rənglərin incəliyi meydana çıxır. Əkbər sarayının Əbu Həsən, Bışandas, Fərrux bəy, Daulat, Govardxan, Anand, Manoxar və başqa bu kimi rəssamları Cahangir üçün işləməyə dəvət edirdilər. Cahangir İran rəssamı, heratlı Əki Rzanın oğlu Əbu Həsənə qarşı daha çox maraq duyurdu. Atası kimi Cahangirə də dini məzmunlu Avropa əsərləri xoş gəlirdi. Həmin dövrdə ölkədə Avropa incəsənətinin miniatür rəssamlığına güclü təsiri hiss olunurdu və bu təsir böyüyürdü. Rənglər artıq emal kimi sərt və kəskin deyildi. Onlar yumşaq idi və bir vəhdətdə harmonik uyğunlaşırdı. Bu naturalist təsir ilk növbədə, landşaft rəsmlərində hiss olunurdu. Qərb rəssamlığı üslubu ilə daha yaxınlıq Moğol miniatürlərində Avropa mebeli, dekorativ əşyalar, kostyum və pozalar, qanadlı mələklər, mələikələr, pərdələr kimi Avropa elementləri, səma və bulud yaratmaq üsulu tətbiq olunması ilə səciyyəvidir.

Bu dövrə aid illüstrasiya edilmiş mühüm manuskriptlər heyvanlar haqqında nağıl kitabı olan və hal-hazırda səhifələri Bombeydə, Kovasci Cahangir kolleksiyası və Dublində Çester Bitti Kitabxanasında saxlanılan “Əya Daniş” və daha bir nağıl kitabı Londondakı Britaniya muzeyində saxlanan “Ənvə Suheyli” kitablarıdır. Hər iki kitab 1605-1610-cu illərdə çıxmışdır. İllüstrasiyalı manuskript “Tuzuki Cahangiri” və ya “Cahangirin memuarları”ndan şəkillər Moğol rəssamlarının ən dramatik hallarda mürəkkəb kompozisiya yaratmaq imkanlarından xəbər verir. Naturadan mənzərələr, xüsusilə ov səhnələri və portretlər Cahangirin sevdidi rəsmlər idi. Onlar adətən çox realist olurdular. Cahangir öz hakimiyyəti dövrü hadisələri, özünün

fəaliyyətinin aktual, detallı ifadə olunmasını istəyirdi. O, bunun üçün rəssamlarına tapşırırmışdır ki, bütün vacib bayramları, yığıncaqları təsvir edən illüstrasiyalar hazırlasınlar. Hətta qeyri-adi və maraqlı fauna və floranın bütün formalarını rəsm etsinlər. Cahangirin tac-qoyma mərasimini, dini bayramları, rəsmi qəbulları, ov ekspedisiyalarını, səyahətləri və s. əks etdirən çox sayda rəngli rəsmlər çəkilməmişdir. Onlar hind və xarici kolleksiyalarda saxlanılır. Cahangirin ölümü ilə Moğol sənətinin əsl ruhu da sönür. 1872-1955-ci illərdə yaşamış ingilis incəsənət tarixçisi Persi Braun qeyd edir ki, onun ölümü ilə Moğol rəssamlığının ruhu da sındı. Cahangirin ölümündən bir neçə il sonra Moğol rəssamlığı özünün əzəməti və zərifliyinin böyük bir hissəsini itirir. Qeyd edildiyi kimi, Cahangirin oğlu və davamçısı Şah Cahan şahzadə olduğu vaxt miniatür və illüstrasiyalı manuskriptlərə maraq göstərmişdir. Bu maraq Şah Cahan taxta çıxandan bir neçə müddət sonra da davam etmiş, lakin o, sonradan memarlıq və zərgərlik məmulatları ilə maraqlanmağa başlamışdır.

Mütəxəssislərə görə, Böyük Moğollardan sonuncusu Övrəngzəbin (ümumiyyətlə, bütün xanədanlığın deyil, yalnız bu xanədanlıqdan ən sonuncu imperator) ortodoksal, rəssamlığa qarşı o qədər antaqonist idi ki, yüksək səviyyədə inkişaf edən bu miniatür sənəti yavaş-yavaş ölümə məhkum olmuşdur. Bir zamanlar canlı həyatla qaynayan Moğol incəsənət emalatxanaları praktiki olaraq bağlanılır, rəssamlar öz işlərini dayandırmaq və ya yeni əyalət hakimlərinin yanına miqrasiya edərək, yeni himayədar axtarmaq məcburiyyətində qalırlar.

Beləliklə, Moğol imperatorlarının hakimiyyəti söndüyü kimi Əkbər və Cahangir dövrü Moğol rəssamlığı gücünün əzəməti də söndü. Zəifləmiş və müflisləşmiş imperatorlar artıq böyük bədii emalatxanalar saxlamaq iqtidarına malik deyildirlər və buna görə də sərbəst rəssamların xidmətlərinə müraciət edirdilər. Moğolların paytaxtı artıq hind rəssamlığının başlıca mərkəzi deyildi. Alternativ mərkəzlər digər şəhər və knyazlıq paytaxtlarında mövcud idi. Belə qayda ilə də Moğol paytaxt üslubu ən azından XVI-XVII əsrlərdə Moğol miniatürlərində olan formada varlığını itirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov K. Azərbaycan miniatürləri, Işıq, Bakı, 1980
2. Məmmədova L. Miniatür sənəti, Əcəmi, Naxçıvan, 2018
3. Əliyev H., Məmmədova L. Təsviri sənət nəzəriyyəsi, Qeyrət, Naxçıvan, 2017
4. Əbdüləziz Ş. Orta əsrlərdə Azərbaycanın miniatür boyarlığı və onun bədii xüsusiyyətləri, Bakı, 2008
5. Мумтаз Г. Могольские миниатюры, Курьер ЮНЕСКО, № 12, 1973
6. Сегон Х. Могольские миниатюры: синтез персидского и индийского стилей, Перспективы, Индия, 2002

ABSTRACT

Leman Mammadova

MUGHAL AND TABRIZ STYLES SYNTHESIS

In the article says about cynthesis of styles Tabriz and Mughal in creating a miniature paintings. The Azerbaijani art of miniature, which constitutes a prominent and richest part of the people of the Near and Middle East, occupies a specific place in the history of world art. Starting from the middle of the XIV century, the Tabriz masters created a successful artistic style resulting from the successful synthesis of graphic and pictorial styles. The peak of the bloom of the Tabriz school of miniatures falls on the middle of the XVI century. Tabriz miniature school played an important role in the preparation of indian masters, the emergence and development of the Indian school of painting, called the Mughal school of miniatures.

Mughal miniature are a particular style of South Asian painting, generally confined to miniatures either as book illustrations or as single works to be kept in albums, which emerged from Tabriz miniature painting, developed largely in the court of the Mughal empire of the 16th to 18th centuries.

РЕЗЮМЕ

Ляман Мамедова

СИНТЕЗ МОГОЛЬСКОГО И ТЕБРИЗСКОГО СТИЛЕЙ

В статье говорится о синтезе тебризской и могольской стилей в создании миниатюрной живописи. Одним из наиболее ранних образцов книжной миниатюры народов Ближнего и Среднего Востока создавались в азербайджанском городе Тебриз. Роскошные рукописи, богато иллюстрированные азербайджанскими художниками, а также великолепные миниатюры свидетельствуют о том, что азербайджанская миниатюра прошла длительный и сложный путь развития, прежде чем достигла высшего расцвета в 30-40 годах XVI века. В середине XIV века в миниатюрной живописи тебризской школы был сформирован новый, оригинальный стиль, как бы синтезирующий различные художественные традиции. Могольская школа прекраснейший образец искусства миниатюры Индостанского субконтинента. Мусульманская в своей основе, эта школа живописи процветала на протяжении двух с лишним столетий: от второй четверти XVI века до конца XVIII века. Могольское искусство было в значительной мере продолжением и развитием изысканного декоративного стиля Тебризской школы миниатюры.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

AİDƏ NOVRUZOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

aidenovruzova@mail.ru

UOT: 78

CƏMİYYƏTİN İNKİŞAFINDA MUSİQİNİN ROLU

Açar sözlər: *Tarix, musiqi, qədim mədəniyyət, incəsənət, cəmiyyət, xalq***Key words:** *history, music, ancient, culture, art, society, people***Ключевые слова:** *история, музыка, древний, культура, искусство, общество, народ*

Musiqi və incəsənət lap qədimdən insanların həyatına daxil olmuşdur. Cəmiyyətin inkişaf tarixində musiqinin özünməxsus yeri vardır. Musiqi bədii obrazlara gerçəklikdə fəal təsir edən incəsənətin növlərindən biridir. Qədim dövrdə musiqinin yaranması ilə bağlı müxtəlif nəzəriyyələr, polemik mübahisələr mövcuddur. Məsələn; H.Spenserin (1820-1903) nəzəriyyəsinə görə musiqi insanın nitqi ilə, onun emosional, həyəcanlı danışığı zamanı nitqində əmələ gələn müxtəlif səslərlə bağlıdır. Ç.Davrin (1803-1882) nəzəriyyəsi musiqinin əmələ gəlməsini bioloji nöqtəyi-nəzərdən şərh edir, H.Qrotsi (1585-1645) musiqinin yaranmasını oyunlarla əlaqələndirir və onun sinkretik xarakterini təsdiqləyir, K.Byüxer (1847-1930) musiqinin yalnız əmək prosesinin nəticəsi kimi meydana gəldiyini iddia edir. K.Ştumpf (1848-1936) ibtidai dövrdə musiqinin yaranmasını insanların bir-birinə verdiyi siqnal səsləri ilə bağlı olduğunu iddia edir, Kambaryenin (1859-1916) nəzəriyyəsi musiqinin yaranmasını madiya ilə əlaqələndirir. Artıq məlumdur ki, musiqi insan cəmiyyətinin, insanın nitqinin yaranması ilə birlikdə meydana gəlmişdir. İbtidai icma quruluşu şəraitində yaşayan insanların əmək prosesinin ayrılmaz hissəsini oxumaq təşkil edirdi. Belə ki, qədim insanlar ova gedən zaman oxuyurdular və sanki bu oxuma onları qoruyardı. Zənn olunur ki, ilk dövrdə musiqi qlissando şəklində olmuşdur ki, bu da təbii ki, əmək şəraiti ilə bağlı idi. Lakin, qlissando hələ musiqi deyildi. Tədricən qlissando ilə yanaşı iki qonşu səs arasında sekunda intonasiyasının köməyi ilə basit melodiya əmələ gəlir. Sonralar insanlar kvarta intonasiyasının imkanlarında istifadə etməyə başladılar. Beləliklə, yavaş-yavaş səs diapazonun genişlənilir, sekunda kvarta ilə birləşir, əvvəl üçpilləli pentatonika daha sonra isə yeddi pilləli səs sırası əmələ gəlir. Beləliklə ibtidai icma dövründə musiqi bir səsli olub, sinkretik xarakter daşıyırdı.

Qədim dövrdə musiqi alətləri də çox mühüm əhəmiyyətə malik idi. Alətlər getdikcə təkmilləşirdi. İlk alətlər zərb alətləri idi, sonra nəfəslı, ən sonunda isə simli alətlər meydana çıxıb.

Musiqi mədəniyyəti haqqında ilk məlumatlar qədim Şərq ölkələrindən olan Misir və Messopotamiyaya aiddir.

Misir zəngin musiqi sənətinə malk idi. Misirin musiqi tarixi dünya miqyasında ən qədim mədəniyyət sayılır. Onun tarixi 5 min illik bir dövrü əhatə edir. Qədim Misirin musiqisini maddi mədəniyyət nümunələrindən – təsviri incəsənət abidələri, daha sonra isə latın və yunan dilində yazılmış yazılı mənbələrdən öyrənmək olar. Bu mənbələr Misir mədəniyyətinin yüksək səviyyədə olduğunu sübut edir.

Musiqi haqqında tarixdə olan ilk məlumatlar Şərq ölkələrinə aiddir. Şərq mədəniyyəti ən qədim sayıldığı üçün musiqi tarixinin öyrənilməsi də məhz onunla başlanır. Qədim Şərqlin misilsiz əbədi mənbələri, ibrətəməz rəvayətləri, alleqoriyaları və təmsilləri bütün dünyada böyük şöhrət qazanmış və bəşər mədəniyyətinin xəzinəsinə daxil olmuşdur. Poeziya, ədəbiyyat, musiqi ilə yanaşı qədim Şərqdə tibb, riyaziyyat, astronomiya, fəlsəfə elmi də inkişaf etmişdir. Misir, Suriya, Ərəbistan, Fələstin, Çin, Yaponiya, Hindistan, Şumer-Babilistan, Messopotamiya kimi qədim Şərq dövlətləri o dövrdə qabaqcıl ölkələr sayılırdı. Qoca Şərqlin mədəniyyətinin nəinki yaxın ölkələrdə, hətta bütün Avropaya böyük təsiri olmuşdur Şərq mədəniyyəti Qədim Yunanstan və Orta əsr mədəniyyətinin də əsasını təşkil edir. Rəvayətə görə əlifba ilk dəfə məhz Qədim Şərqdən Yunanstanına gətirilib. Yunanstanın ən yüksək nəliyyəti olan antik faciənin meydana çıxmasında yenə də Şərq mədəniyyətinin, onun dram-misteriyalarının böyük rolu olmuşdur. Orta əsrlərdə Qriqorian xorallarında istifadə edilmiş bəzi formalar-psalmlar, psalmodiyalar Şərq mədəniyyətindən götürülüb.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün Şərq ölkələri üçün musiqinin poeziya və rəqs ilə bağlılığı səciyyəvidir. Şərq ölkələrində çox vaxt musiqinin insanda oyatdığı təəssüratları kosmik hadisələrlə, kosmologiya, ilin fəsilləri ilə təbiətdəki hadisələrlə bağlı izah etməyə çalışırlar. Bütün Şərq ölkələrinin xalqları musiqi qanunlarını kosmik qanunlara bağlamağa çalışırdılar. Məsələn; çinlilər alətlərin köklənməsini təbiətdə olan 5 əsas qüvvə ilə bağlayır, ladin hər pilləsinə ad verirdilər. Vavilonda musiqi səslərin və ladların planetləri

müqayisə edir. Yaponiyada isə hər ladin müəyyən qeyri-təbii qüvvəyə malikliyi, müəyyən emosional xarakterdə olduğunu qeyd edirdilər. Bütün bunlar Şərqi mədəniyyətindən musiqiyə kosmoloji və mifoloji baxışın formalaşmasına səbəb olurdu. Sonralar bu ideya yunan alimləri tərəfindən daha dərinlən öyrənilmişdir ki, bu da öz növbəsində yunan “etos” elminin yaranmasına rəvac vermişdir.

Şərqi mədəniyyətinin bu naliyyətləri gələcəkdə məhz Yunanstan vasitəsi ilə Avropaya yayılmışdır. Beləliklə məhz Şərqi mədəniyyəti, o cümlədən musiqi mədəniyyəti Avropa mədəniyyətinə təsir etmiş və onun əsasında tamamilə yeni xüsusiyyətli, tam mənada sərbəst bir incəsənətin yaranması üçün çözümlərini oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ü.Hacıbəyov Azərbaycan xalq musiqisinə bir nəzər, Seçilmiş əsərlər, Bakı 1985
2. M.S.İsmayılov Azərbaycan xalq musiqisinin janrları, Bakı 1960
3. R. Zöhrabov Muğam, Bakı 1963
4. E.Babayev Qədim musiqi, Bakı 1988

ABSTRACT

AIDA NOVRUZOVA

THE ROLE OF MUSIC IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY

Music is one of the types of art that actively reflects artistic images and influences people's psychology.

Music has entered the lives of people from ancient times. Music has a great role in the development of our country and in the high level of culture. The achievements of Azerbaijani musical culture are result of centuries – old history and development of specific traditions. History of music goes back to very ancient times. Ancient Greeks accepted music as a contribution of gods. Music is a treasure of the nation's ancient heritage, a historical past and a national spirit.

РЕЗЮМЕ

АИДА НОВРУЗОВА

РОЛЬ МУЗЫКИ В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА

Музыка – одна из видов искусства, отражающая художественный образ, голос, активно воздействующая на человеческую психику. Музыка с древних времен вошла в жизнь людей. Музыка имеет важную роль в развитии нашей страны, повышении уровня культуры. Достижения музыкальной культуры Азербайджана являются результатами многовековых своеобразных традиций, процессов формирования и развития. История музыки уходит в глубь древних веков. Древние греки воспринимали музыку как дар всевышнего.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

GÜLYANAQ FƏRZƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 372.8:78

**İBTİDAI MƏKTƏBDƏ MUSIQI DƏRSLƏRİ:
STRUKTURU VƏ SPESİFİKASI****Açar sözlər:** *İbtidai təhsil, musiqi fənni, musiqi təliminin strukturu, musiqinin tədris xüsusiyyətləri***Key words:** *primary education, subject of music, structure of musical education, teaching characteristics of music***Ключевые слова:** *начальное образование, предмет музыки, структура музыкального обучения, особенности преподавания музыки*

Bu gün ibtidai məktəbdə musiqi fənninin tədrisi şagirdlərin bədii tərbiyəsində, ümumən estetik zövqünün formalaşmasında xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İbtidai məktəbdə musiqi fənni şagirdlərə musiqi savadının verilməsi, musiqi ədəbiyyatı və musiqi alətləri ilə tanışlıq, mahnıların ifa edilməsi prosesidir ki, bu isə şagirdin qəlbinə nüfuz etməyin təkrar olunmaz vasitəsi, unikal bir yoldur. Tədris prosesində öyrədilən musiqi və nəğmələrdə səslərin ardıcılığı, müvazinət təkrarı, vəzni, nizamlı əlaqəsi gözəl bir ahəngdarlıq əmələ gətirir, musiqi qavrayışının, təxəyyülün, bədii hissələrin, zövqlərin, yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır və beləliklə də şagirdlərə emosional təsir göstərir, onların estetik baxışlarının inkişafına təkan verir.

İbtidai məktəbin şagirdlərin təlim-tərbiyə sistemində musiqi dərsləri şagirdlərin musiqi təhsilində, həmçinin əxlaqi və estetik keyfiyyətlərin formalaşmasında heç də az əhəmiyyətə malik deyil, əksinə uşaq şəxsiyyətinin inkişafında əsaslı təsir vasitəsidir. Tədqiqatlar sübut edir ki, kiçik məktəbyaşlı dövrü uşaqların incəsənəti, o cümlədən musiqinin qavraması üçün ən uğurlu dövrüdür. Bu müddəə ona əsaslanır ki, 7-8 yaşlı uşaqlar ətraf gerçəkliyi, həqiqəti emosiya və hissələrlə qavrayırlar. Uşağın emosiyasına və hissələrinə təsir edən hadisələr və faktlar onların yaddaşında uzun müddət iz salır. Ümumtəhsil məktəbində kiçik məktəb yaşlı uşaqların tələbatına cavab verə bilən tədris fənnləri içərisində musiqi dərsləri xüsusi yerə və mövqeyə malikdir. Kiçik məktəb yaşlı uşaqları digər yaş dövrlərinin uşaqlarından fərqləndirən başlıca xüsusiyyətlərdən biri fəal oyun fəaliyyətidir ki, məhz bu cəhətdə ibtidai məktəbdə musiqinin və incəsənətin digər sahələrinin öyrənilməsini aktual edir.

Musiqi dərsləri hər şeydən əvvəl uşağa psixoterapevtik təsir göstərir. Bu zaman uşaq psixoloji rahatlıq, dinclik tapır, onun sərbəstliyinə mane olan. əl-qolunu bağlayan vasitələrdən kənar olmağı bacarır, özünü ruhən və cismən sağlam hiss edir.

İbtidai məktəbdə musiqinin tədrisinə aid bir çox proqramlar möcuddür. Bu musiqi müəllimi bir pedaqoq kimi proqramlardan hər hansı birini seçməkdə sərbəstdir. Bu zaman müəllim şagirdlərin baxışlarını, arzu və düşüncələrini, musiqinin onların həyatında rolunu, ümumi şəkildə olsa da, sinifin qabiliyyət və meyillərini nəzərə almalıdır. Burada başlıca məsələ pedaqoq-müəllimin musiqini şagirdlərə necə öyrətməsi deyil, onları bu işə necə cəlb etməsidir. Proqrama müəllimin yaradıcı yanaşması o demək deyildir ki, onun tematik strukturunu tamamilə dəyişsin, necə deyirlər, darmadağın etsin. Hər şey ardıcıl, nizamlı, müəyyən sistem əsasında qurulmalı, dərşin planı dəqiq müəyyənləşdirilməli, uşağın nə istədiyi dərk olunmalıdır. Musiqinin ümumi tərbiyə vəzifəsi xüsusi musiqi faktı, qabiliyyəti yaratmağı tələb etmir, uşaqlarda kifayətdə "orta qabiliyyətlər" formalaşdırmağı əsas götürür ki, bu da normal hal sayıla bilər. Pedaqoq-müəllim proqramın strukturunda aşağıdakı standartları əsas tutmalıdır:

1. Musiqini dinləmə
2. İfaçılıq fəaliyyəti
3. Oxu
4. Musiqi-dərketmə fəaliyyəti

Musiqi fəaliyyətinin bu formalarına ətraflı nəzər yetirək. Musiqi dinləmə ibtidai məktəbdə şagirdlər üçün bəlkə də, ən çətin məşğələdir. Bu yaşda uşaqlar fəal və onlar öz yerində çox oturmaqda həmişə çətinlik çəkirlər. Bu yaşda uşağa belə bir fikri öyrətmək lazımdır ki, dinləmə zamanı sakit oymaq lazımdır, çünki musiqi səssizliyi, sakitliyi sevir.

Hazırkı zamanda-musiqi informasiyası axınında müəllimin vəzifəsi şagirdlərə yaxşı musiqini pis musiqidən fərqləndirə bilməyi öyrətmək, onların musiqi zövqünü formalaşdırmaqdan ibarətdir. Əlbəttə, bu

zaman zor gücünə qəbul etdirmək yolu ilə deyil, yaxşı, gözəl nümunələr əsasında öyrətmək əsas götürülməlidir. Musiqini dinləmə mərhələsindən əvvəl əsər haqqında söhbət aparılmalıdır ki, uşaqlar çox səmimi şəkildə zəruri olan məsələyə-yaxşı əhval-ruhiyyəyə köklənsin. Belə bir hazırlıq işi səslənəcək musiqi əsərinin mənimsənilməsinə lazımi köməklik göstərir. Təcrübə göstərir ki, bu cür hazırlıq uşaqların musiqi altında hərəkətlərinin daha mənalı olmasına şərtləndirir. Bu zaman ayağını yerə vurmaq, əl hərəkətləri etmək, əl çalma kimi musiqi fəaliyyətinin növləri uşaqlara xoş gəlir və onlarda yorğunluğun aradan qaldırılmasına və yaxşı istirahət etmələrinə təsir amilinə çevrilir.

Müəllim musiqi repertuarını seçdiyi musiqi proqramından götürə bilər. Əlbəttə, didaktik və tərbiyəvi cəhətdən əhəmiyyətə malik əsərin seçilməsi müəllimin biliyi və təcrübəsindən çox asılıdır.

Musiqiyə daxil olmanın digər forması ifaçılıq formasıdır. Fəaliyyətin növləri çox müxtəlifdir. Məsələn; musiqi alətlərini öyrənmək, orkestrdə iştirak etmək, ritmik ansamblıda iştirakçı olmaq və s. İfaçılıq fəaliyyətində belə bir musiqi-pedaqoji vəzifə reallaşdırılır: uşaqlarda ritmi hissetmənin inkişafı, “kollektiv iş” hissi, uşaqların yaradıcılığının inkişafı.

Musiqi fəaliyyətinin bütün növlərindən uşaqlar üçün ən sevimlisi nəğmə oxumaqdır. Mahni repertuarı müəllim tərəfindən çox dəqiq şəkildə seçilməlidir. Mahni şagirdlərə sevinc hissi bəxş etməli, “terapevtik” səciyyə daşmalı, müsbət emosiyalar oymalıdır. Xüsusi olaraq qeyd edək ki, musiqi dərslərində uşaqların biri-birinə köməyi, biri-birini müdafiə etməsi onlarda kollektivçilik hisslərinin formalaşmasına kömək edir.

Musiqi dinləmə və ifaçılıq, uşağın yaradıcılıq fəaliyyəti musiqi-dərketmə fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır.

Uşaqlar musiqi fəaliyyətinin bütün formalarının prosesində musiqi dilinin qanunauyğunluqlarını öyrənir, not savadının əsasları ilə tanış olur, musiqi ifaçılığında iştirak edir.

Bir cəhəti də qeyd edək ki, şagirdlərin musiqi savadı nədir sualına musiqi üzrə proqramlarda müxtəlif fikirlər vardır. Bəzi müəlliflər belə hesab edirlər ki, ibtidai sinifdə musiqi nəzəriyyəsinin elementlərini öyrətmək vacibdir, digərləri isə musiqi savadını ibtidai təhsil mərhələsində proqramlardan tamamilə çıxartmağı zəruri hesab edirlər. Ancaq bir məsələni də unutmamaq olmasın ki, musiqi savadı və musiqi nəzəriyyəsi anlayışı eyniyyət təşkil etmir. Musiqi savadı uşağın musiqini emosional qavramaq qabiliyyəti və arzudur, müəllifin üslubunu hiss etmək və başa düşməkdir, musiqi əsərinin sözlərini bilmədən belə ifa etməkdir. Lakin, musiqi nəzəriyyəsinin elementləri musiqini dinləmə mərhələsindən sonra toplanmış təcrübə, musiqini düzgün qavrama qabiliyyətidir. İbtidai məktəbdə musiqi təlimində canlı musiqidən başqa müəyyən qaydaların, nəzəri tapşırıqların öyrədilməsi vacib deyil. Dərsin bütün mərhələlərində müəllim ona nail olmalıdır ki, uşaqlar musiqini başa düşsün və yadda saxlaya bilsin.

ƏDƏBİYYAT

1. Rəcəbov O, Kazımov N, İmanova O, Musiqi, Ümumtəhsil məktəblərinin 2-ci sinfi üçün dərslik, Bakı, 2015
2. Rəcəbov O, Rəcəbova N, Quliyeva Ş, Musiqi fənni üzrə metodik vəsait (Ümumtəhsil məktəblərinin 2-ci sinfi üçün), Bakı, 2018
3. Uşaq musiqi, incəsənət və rəssamlıq məktəblərinin nümunəvi əsasnaməsi, Bakı, 2018
4. Георгиевна З. М, Специфика преподавания музыки, <https://articlekz.com>>Педагогика

ABSTRACT

Gulyanaq Farzaliyeva

MUSIC LESSONS IN PRIMARY SCHOOL: STRUCTURE AND SPECIFICITY

The article studies the structure and specific peculiarities of teaching music in primary schools. The article focuses on the impact of music as a subject on the formation of educational skills in primary school children, the structure of the music education in the curriculum and its specific features. The author also investigates emotions and feelings of music in children and their music perception.

РЕЗЮМЕ

Гюльянаг Фарзалиева

МУЗЫКАЛЬНЫЕ УРОКИ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ: СТРУКТУРА И СПЕЦИФИКА

В статье говорится о структуре и специфике преподавания предмета музыки в начальном образовании. Здесь откомментируются влияние предмета музыки на формирование качества воспитания в детях возраста начальной школы, структура музыкального обучения в программе предмета, своеобразные особенности предмета музыки, высказываются мысли об эмоциях и чувствах, порождаемых музыкой в детях, их способностях усвоения.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

ŞƏMSİYYƏ ZALOVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
wems.zal.88@mail.ru

UOT:745

XVIII ƏSR AZƏRBAYCAN MEMARLIQ TİKİLİLƏRİNDƏ MONUMENTAL-DEKORATİV DİVAR RƏSMLƏRİ

Açar sözlər: *Monumental boyakarlıq, divar rəsmləri, şabəkə, Şəki Xan Sarayı*

Key words: *Monumental painting, wall paintings, shabaka, Shaki Khan Palace*

Ключевые слова: *Монументальное искусство, настенные росписи, шебеке, Сарай Шекинских ханов*

XVIII əsr incəsənətini səciyyələndirən ən xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də memarlıq sənətimizin zəngin tarixi ənənələrindən sayılan monumental-dekorativ boyakarlıq üslubu olmuşdur. Beləki, əvvəllər memarlıq abidələrinin dekorativ bəzəyinin əsasını təşkil edən kaşı sənəti artıq bu dövrdə geniş yayılmış divar boyakarlığı ilə əvəz olunmağa başlamışdır. Bununla yanaşı digər üslublara, o cümlədən qarı-pəncərə şabəkələrinə də müraciət olunmuşdur.

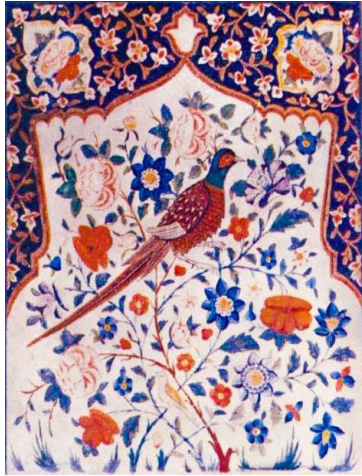
Azərbaycanda monumental divar rəsmləri kompozisiya etibarı ilə çox mürəkkəb olub, iki üsulla qurulurdu: Simmetrik və asimmetrik. Simmetrik kompozisiyalı səthi biz şaquli xətt ilə iki bərabər yerə bölsək, həmin simmetriyanı ala bilərik. Qeyri-simmetrik kompozisiyalı, səthlərin üzərində isə adətən ayrı-ayrı naxış motivləri işləndirdi. Bundan əlavə divar səthi bir neçə kiçik və müxtəlif formalı hissələrə bölünürdü ki, həmin bu hissələrdə də tağ, haşiyə, taxça və s. formalarda rəsmlər yerləşdirilirdi. Bu rəsmlərin əsasını xalq yaradıcılığının ən geniş yayılmış və yüksək inkişaf etmiş növü olan ornamental kompozisiyalar təşkil etmişdir. Bunu onunla izah etmək lazımdır ki, islam dini canlı məxluqatı, xüsusən insan təsvirlərini qadağan edirdi. Lakin, bəzən divar rəsmlərində musiqi məclisləri, klassik poeziya və xalq yaradıcılığından gələn obrazlar, tarixi şəxslərin portretləri, müharibə və ov səhnələri də təsvir edilirdi. O dövrə aid saray, hamam, yaşayış evləri və s. binaların dekorativ bəzəyində istifadə edilən bu rəsmlərdə ornamental bəzək mahiyyətli əsərlərlə yanaşı müəyyən məzmunla malik süjetli kompozisiyaların təsvirinə də rast gəlinmişdir. Yazılı mənbələrdən məlum olur ki, Şamaxı hamamlarının birinin divarları və günbəzində bütün səthi örtən müxtəlif ornament bəzək motivləri ilə yanaşı ov səhnəsini təsvir edən süjetli kompozisiya da olmuşdur. Dərbənddə isə yaşayış evlərindən birinin divarlarında müharibə və ov, məhəbbət səhnələri məharətlə işlənmişdir (3, s. 197).

Dövrümüzdə qədər gəlib çatmayan divar rəsmləri içərisində İrəvan xanı Hüseynqulu xanın sarayındakı təsvirlər xüsusi yer tutur. Burada çox fiqurlu batal və portret janrında işlənmiş rəsmlər olmuşdur. Saraya aid olan güzgülü zal memarlıq quruluşu ilə yanaşı dekorativ tərtibatın orijinallığı və zənginliyi ilə də hamını valeh etmişdir. Rəsmlərin Mirzə Qədim tərəfindən bərpa olunmasına qədər sarayın divarlarında, xüsusən güzgülü zalında (şüşəbənd) və şabəkəli yay pavilyonunda müxtəlif ornament motivləri, gül-çiçək dəstələri, heyvan təsvirləri ilə yanaşı “Şahnamə” dən alınmış bir sıra qəhrəmanlıq epizodlarını əks etdirən kompozisiyalar da olmuşdur. Bunlardan birində Rüstəmin şər qüvvələrin təmsilçisi divlə vuruşması təsvir olunmuşdur. Divar boyakarlığında tez-tez təkrar alınan bu ənənəvi süjetə 1930-cu illərdə sökülən Naxçıvan şəhər hamamının giriş qapısının yuxarı hissəsində də rast gəlinmişdir (3, s. 200). Yay zalında isə Nadir şahın Hindistan səfərindən alınmış müxtəlif epizodlu, çoxfiqurlu kompozisiyalar, Fətəli şahın, Abbas Mirzənin, Hüseynqulu xanın portretləri və s. əsərlər yerləşdirilmişdir (3, s. 198).

Məlum olduğu kimi, zaman keçdikcə baxımsızlıqdan yararsız vəziyyətə düşən, divar rəsmləri korlanan sarayın bərpa işləri 1850-ci ildə görkəmli Azərbaycan rəssamı Mirzə Qədim İrəvaniyə tapşırılmışdır. Verilən məlumatlara görə, rəssam burada bərpa işləri ilə yanaşı bir neçə yeni portretlər də yaratmışdır. 1918-ci ildə saray uçub dağıldıqdan sonra həmin portretlər divardan çıxarılıb Tiflisə gətirilmişdir. Hazırda Gürcüstan Dövlət muzeyində saxlanılan “Sərkərdə”, “Fətəli şah” kimi portretlər rəssamın saray üçün yaratdığı rəsmlərdir və incəsənət tariximizdə yağı boya ilə çəkilmiş ilk əsərlərdən sayılırlar (4, s. 115).

XVIII əsr Azərbaycan memarlıq tikililərindən bəhs olunarkən Şəki xan sarayının çox böyük şöhrət qazanmış divar rəsmlərini və şabəkələrini qeyd etməmək olmaz. Kompozisiya quruluşu, rəng vəhdəti və digər üslub xüsusiyyətlərinə görə xalq sənətinin, əsasən xalça sənətinin səciyyəvi cəhətlərini öz dekorativ tərtibatında əks etdirən bu saray Azərbaycanın Şəki şəhərindəki memarlıq əsəridir. Özündə həm də yaşayış binalarının xüsusiyyətlərini daşıyan tikilinin baş fasadı dünyada ikinci bir bənzəri olmayan ən xırda həndəsi

fiqurlara bölünmüş şəbəkəli qapı və pəncərədən ibarətdir. Bu fasadın memarlıq cəhətdən hissələrə bölünməsi isə estetik göz oxşaması ilə yanaşı binanın interyeri haqqında ilk baxışdan təsəvvür oyadır və strukturunu aydın əks etdirir. Binanın interyeri başdan-ayağa həndəsi və stilizə edilmiş nəbati ornamentlərlə bəzədilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, 6 otaq, 4 dəhliz, iki güzgülü eyvandan ibarət olan iki mərtəbəli saray binasının divar rəsmləri hər iki mərtəbənin zalında və ikinci mərtəbənin iki qıraq otaqlarında yerləşdirilmişdir (1, s. 6). Divar bəzəklərinin əksəriyyətini əvvəlcədən müəyyən edilmiş tağ və taxça formalı səthlər üzərində yerləşdirilən quşlarla gül motivi təşkil edirdi. Bu üslubda hissələr müxtəlif gül şaxələri ilə doldurulur, budaqlarında quş təsvir edilirdi. Taxçaların arasında qalan divar səthindəki pannolarda isə yenədə heyvan təsvirlərindən bülbül, tovuz, maral, gül təsvirlərindən qızılgül, zanbaq və s. geniş yer verilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, haqqında danışdığımız və “taxçada güllər” adlandırdığımız bu bəzək üsulu Şəki xan Sarayında 20 dən çox müxtəlif çeşnidə işlənmişdir (4, s.120).

Şəkil 1.

Şəkil 2.

Sarayın divar rəsmlərinin orijinal xüsusiyyətlərindən biri də süjetli kompozisiyalara da yer verilməsidir. Şerti dekorativ üslubda olan həmin süjetli təsvirlər ikinci mərtəbənin zalında və taxçanın birinci və ikinci yaruslarında haşiyə şəklində qeyd edilir (1, s. 7). Mövzu cəhətdən isə ov və müharibə səhnələrini əks etdirir (şək 3).

Şəkil 3.

Şəki xan sarayının göz qamaşdıran şəbəkəli qapı və pəncərələri zəngin dekoru ilə dünyada şöhrət tapmışdır. Mürəkkəb toxunuş forması ilə bəzən el arasında “taxta xalçaya” bənzədilən şəbəkə sənətindən sarayda ustalıqla istifadə olunmuşdur. Pəncərələrdən düşən rəngli şüalar saraya tamaşa edən hər bir kəsin sanki üzünə hopur. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, sarayda hər kvadratmetr şəbəkə təqribən beş min bir-birinə keçirilən hissələrdən ibarətdir (1, s. 4).

Sarayın çox zəngin divar rəsmləri müxtəlif vaxtlarda və ayrı-ayrı sənətkarlar olan Usta Qənbər Qarabaği, Usta Abbasqulu, Usta Qurbanəli və b. tərəfindən çəkilməsinə baxmayaraq, vahid üslub xüsusiyyətinə malikdir (4, s 120). O dövrün bütün divar naxışları kimi, bu rəsmlər də tempera ilə gips üzərində işlənmişdir.

Şəkil 4 . Şəbəkəli pəncərədən hissə.

Şəkil 5.

İnteryerdə diqqət çəkən məqamlardan biri ikinci mərtəbədəki zəif plafonuna vurulan ornamental kompozisiyadır. Həmin naxışlar usta Abbasqulunun adı ilə bağlıdır. Rəssamın adının güzgü əksi ilə iki dəfə təkrar olunması diqqət çəkir (şək 5). Buradan belə bir fikir ortaya çıxır ki, bu usta sarayı tikən memar olmuşdur. Bundan başqa digər ornamentlərdə Qurbanəli, Qəmbər, Əliqulu kimi ustaların adlarında həkk olunmuşdur (1, s. 7).

XVIII əsr divar rəsmlərinin bütün keyfiyyətlərini tam və parlaq şəkildə özündə əks etdirən səciyyəvi əsərlər Şəkixanovların evində də yaradılmışdır. Ev 6 otaq, 4 dəhlizdən ibarətdir. Evin əsas və yeganə təsvirli otağı ikinci mərtəbədə yerləşən qəbul otağı olmuşdur. Həmin bu təsvirlər otağın üç divarı və tavanında yerləşdirilmişdir. Bu ornament motivləri, öz rəngi və texniki icrası nöqtəyi-nəzərindən divar boyakarlığı sənətinin ən gözəl nümunələrindən sayıla bilər. Otağın dördüncü divarını bütünlüklə rəngli şüşələrlə bəzədilmiş şəbəkəli pəncərə təşkil edirdi. Tavan ilə divarı birləşdirən stalaktit haşiyələr isə kiçik ayna hissələri ilə hörülmüşdür. Bu aynalardan düşən füsunkar şüalar spektrin demək olar ki, bütün rənglərini özündə əks etdirir. Rəngli şəbəkə şüşələrindən yaranan alaqaranlıq isə otağa əfsanəvi bir gözəllik verir.

Şəkil 6.

Şəkil 7.

Qəbul otağında dekorativ bəzəkli nəbatî naxışlar ilə bərabər süjetli təsvirlər də verilmişdir. Firuz adlı sənətkar tərəfindən işlənmiş bu təsvirlər Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl”, “Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin” kimi poemalarının qəhrəmanlarını əks etdirən portretlərdən ibarətdir (3, s.201) (şək.6, 7). Mənzərə fonunda təsvir olunmuş həmin rəsmlər içərisində Bisutun dağınyan Fərhad obrazı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Kompozisiyanın dinamikliyi, fiquranın gərgin hərəkətdə verilməsi və obrazın psixoloji ifadəliliyinə görə bu əsər Azərbaycan divar rəsmləri içərisində görkəmli yer tutur. Qəhrəmanlar arasında otağın giriş qapısının sağ və sol tərəflərində təsvir olunmuş Leyli və Məcnun, obrazları da diqqət çəkəndir.

Bədii üslub xüsusiyyətlərinə görə bu portretlərə çox bənzəyən təsvirlərə Ordubadda Mir Əbdülrəhim bəy Qudsinin evində də rast gəlinmişdir. Həmin evin pəncərələrinin yan divarlarında üz-üzə dayanmış kişi və qadın portretləri təsvir olunmuşdur (3, s. 202). Otağın tavanında çəkilmiş dörd yarımçıpaq qanadlı pəri təsvirləri həcmi, koloriti və başqa xüsusiyyətlərinə görə digər rəsmlərdən fərqlənir. Rəssam Azərbaycan divar rəsmləri üçün səciyyəvi olmayan bu sürətləri bir qədər real təsvir etməyə çalışsa da ilk baxışdan onların şərti dekorativ xarakter daşdığı bəlli olur. Buna baxmayaraq bəsit şəkildə olsa da işıq-kölgə təzadından, perspektivdən və rəng kontrastlığından müəyyən qədər istifadə edilmişdir (şək 8).

Şəkil 8.

Tikilidə qadınlar və kişilərin ibadəti üçün nəzərdə tutulmuş otaqların heç birində divar təsvirinə yol verilməyib. Lakin, hər iki otağın pəncərəsində rəngli şəbəkədən istifadə olunub.

Dekorativ divar rəsmlərinə xas olan bütün bu əlamətlər müxtəlif vaxtlarda tədqiq edilmiş digər memarlıq tikililərində, o cümlədən Səfibəyovun evi, Mehmandarovun evi, Quba hamamı və s. kimi yerlərdə özünü qabarıq şəkildə göstərmişdir. Adları çəkilən tikililərin divar rəsmlərində bəzi elementlər sadəliklə şərti üslubda, bəziləri isə xırdalıqla göstərilmiş, hətta süjetli təsvirlərə də yer verilmişdir.

Azərbaycan monumental divar bəzəklərinin rəngləri də ornamentləri qədər zəngin və müxtəlif olmuşdur. Bu divar rəsmləri üçün lokal və əlvan rənglər səciyyəvi olmuş, tünd-açıq qırmızı, tünd-açıq yaşıl, çəhrayı və başqa rənglərə daha çox üstünlük verilmişdir. Cingiltli rənglər ritminin təkrarı, isti tonlardan geniş istifadə edilməsi həmin rəsmlərin kolorit zənginliyinə səbəb olmuş, bütün bu keyfiyyətlər ümumi bir vəhdət təşkil etmişdir. Sonradan həmin divar rəsmlərini bərpa edən rəssam və xalq ustaları da bu vəhdəti qoruyub saxlamağa çalışmışlar.

Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, ölkədə tez-tez baş verən təbii fəlakətlər, ictimai sarsıntılar, baxımsızlıq və s. səbəblər nəticəsində qədim dövr və orta əsrlərə aid divar rəsmləri vaxtından əvvəl məhv olmuş, onun ən qədim nümunələri dövrümüzdə əsasən XVIII əsrdən gəlib çatmışdır. Həmin əsrə aid olan və bu gün bərpasına xüsusi fikir verilən tikililərdən Şəki xan sarayı, Şəki xanovların evi və digər binaların divar rəsmləri öz gözəlliyini qoruyub saxlamışdır. Məzmunu, bədii formasına görə öz tarixi kökləri ilə, xüsusən miniatür, xalça üslubu ilə qırılmaz sürətdə bağlı olmuş divar boykarlığı həmişə bu sənət növlərinin tükənməz imkanlarından faydalanmaqla sonrakı dövrlərdə də inkişaf etməyə davam etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ə.R. Salamzadə, K.M. Məmmədzadə, Şəki xanlarının sarayı, Bakı: Elm, 1986, 133 s.
2. İncəsənət bəşəriyyətin misilsiz sərvəti, Bakı: Ayna mətbu evi, 2004, 94 s.
3. K.Kərimov, R.Əfəndiyev, N.Rzayev, N.Həbibov. Azərbaycan incəsənəti, Bakı: İşıq, 1992, 338 s.
4. R.Əfəndiyev. Azərbaycan incəsənəti, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 157 s.
5. R.Əmənəzadə. Azərbaycan memarlıq tarixi, Bakı, 2013, 224 s.
6. <http://medeniyyet.az/page/news/12719/Seki-Xan-Sarayi.html>

ABSTRACT

Shamsiyya Zalova

MONUMENTAL DECORATIVE WALL PAINTINGS IN THE XVIII CENTURY AZERBAIJANI ARCHITECTURAL CONSTRUCTIONS

Wall paintings of monumental painting have ornamental-decorative character, which is a widespread form of folk creativity in Azerbaijan. It should be explained with that, islamic religion prohibited living creatures, especially human images. It should be noted that natural disasters occurring in our country, public shakes, as a result of neglect wall paintings of ancient and medieval times were destroyed early its oldest examples have been dated back to the 18th century. However, given the wall decorations we often encounter in the XIV-XVII centuries miniature that this art existed earlier and we can say that the artistic style developed under the influence of miniature art. The traveler, artis and scientists' drawings, writings and other facts of traveler in Azerbaijan at different times prove that the wall art has ancient history in Azerbaijan. This information is of great importance in learning the style and content of wall paintings that have not been reached

so far. The article deals with the Sheki khan palace, one of the masterpieces of medieval Azerbaijani architectural buildings, studied at Shakikhans' house, as well as in Nakhchivan, Shamakhi and other places.

РЕЗЮМЕ

ШамсияЗалова

МОНУМЕНТАЛЬНО-ДЕКОРАТИВНАЯ РОСПИСЬ В АРХИТЕКТУРНЫХ СООРУЖЕНИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА XVIII ВЕКА

Настенные росписи, которые относятся к монументальному искусству, в Азербайджане носят, в основном, как распространённый вид народного творчества, орнаментально-декоративный характер. Это объясняется тем, что религия Ислам запрещало изображения исивых существ, особенно человеческого образа. Отметим, что природные катаклизмы, безнадзорность, социальные потрясения, происходящие в нашей стране, были причиной разрушения настенных росписей, относящихся к древнему и среднему веков. Самые древние из них, в основном, дошли до нас с XVIII века. Но если взять во внимание то, что часто встречающиеся в миниатюрах XIV-XVII веков, настенные росписи существовали еще раньше. А стилевые особенности этого искусства, можно сказать, что развивались под влиянием миниатюрной живописи. Рисунки, записи и другие факты путешественников, художников и учёных, в разное время побывавших в Азербайджане, свидетельствуют о том, что в Азербайджане искусство настенной живописи имеет древнюю историю. Значение этих сведений, в изучении стиля, формы и содержания недошедших до нас настенных росписях, очен велико. В статье обсуждаются шедевры архитектуры Азербайджана средних веков: исследованные в Сарае Шукинских ханов, в Доме Шекиханов, а также встречающиеся в Нахчыване, Шемахе и в других местах, сюжетно-орнаментальные изображения.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəмова

AFAQ ZAMANOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:78

RAMİZ MİRİŞLİNİN KÖNÜL DOLU MUSİQİ DÜNYASI

Açar sözlər: *Ustad musiqiçi, bəstəkar, könül mahnıları, qulaqların xoş ahəngi, həmişəyaşar, yaradıcı şair, “Dalğalar”, “Doğma diyarım”*

Key words: *Virtuoso musician, composer, song soul, pleasantly hearing, always to live, creative, poet, “Waves”, “Own country”*

Ключевые слова: *Музыкант виртуоз, композитор, песни души, приятное слуховое благозвучие, вечноживущий, творец, поэт, “Волны”, “Родной край”*

Könülləri fəth edən Ramiz Mirişlinin yaradıcılığı bəstəkarlarımız arasında özünün təkrarsızlığı, bənzərsizliyi ilə fərqlənir. Onun fərqlənən musiqi inciləri həyatsevərliklə doludur, ana laylası kimi şirin oxşama, əsrarəngiz bayatıdır, bağlarımız qədər qürurlu, müdrikdir. Mirişlinin nəğmələrini dinləyərkən sanki təmiz saf bulaqlarımızın zümzüməsini dinləyirik.

Gözəgörünməyən parıltıyla dolu, nurlu işıqlı, güclü təsirə malik olan çalarlı çeşidli musiqisi sanki gülçiçək ətirli, tərəvəti ilə xəstəyə şəfa paylayandı, ruhi qıdadı, cana məlhəmdi. Ramiz Mirişli haqq dünyasına qovuşsa da, canlı musiqisində, dodaqlarda dolayan mahnılarında yaşamağa davam edir. Sevginin ruhunda, dilində musiqi yaradan, sevgini dilləndirən bəstəkar, ustad musiqiçinin yaradıcılığı ölməzdir. Könül mahnıları dillər əzbəri, qulaqların xoş ahəngi, ürəklərin sevgilərin pıçılısidir. Bəstəkar ustadın əsərləri sevginin dilində yaşayır, sevgi isə daim gəncdir, həmişəyaşardır. Sevimli ustadımız Ramiz Mirişlinin musiqi dünyasını hərtərəfli, tamamkamal şərh və təhlil etmək çətin olsa da, xoşdur, çünki o bizim doğmamızdır. Onun musiqisi bir sirlə – sehrli ələmdi və bu da həqiqətdir ki, bəstəkarın musiqisinin bünövrəsi əsildən kökdən gəlir.

R. Mirişli 1934 – cü il aprelin 16 – da Azərbaycanın Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. Balaca vaxtlarından tez – tez xalq şənliklərində olan Ramiz meylini məlahətli kamança alətinə salır. Bir çoxları kimi musiqi məktəbinə gedir. Lakin, bu çoxlarının içərisindən, Ramiz bir yaradıcı kimi seçilir. Musiqi məktəbində oxuduğu müddətdə şair İslam Səfərlinin sözlərinə yazdığı “Dalğalar” mahnısı sanki onun yaradıcılıq zamanətinə çevrilərək, Ramizi əvvəl A. Zeynallı adına Bakı orta ixtisas musiqi məktəbinin xalq çalğı alətləri şöbəsinə, sonra isə Ü. Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının bəstəkarlıq şöbəsinə gətirib çıxarır. Burada o tanınmış bəstəkar C.Hacıyevin sinfində bəstəkarlıqdan dərs alır. Yaradıcılıqla dolu olan bu illər gənc Ramizin bir bəstəkar kimi püxtələşməsində mühüm dövrü təşkil edir.

R.Mirişli bir sıra fortepiano üçün prelüdiyalar, variasiyalar, pyeslər, simli kvartetlər yaradır. Sonralar isə kamera orkestri üçün “Simfoniya”, tar və kamera orkestri üçün “Konsert” və bir sıra iri həcmli əsərlərin yaratmasına baxmayaraq, mahnı janrı bəstəkar R. Mirişlinin yaradıcılığında ana xətti kimi əsas yerlərdən birini tutur. Onun “Küsüb məndən”, “Oxu tar”, “Bir könül sındırmışam”, “Şıltaq qız” “Mənim Arazım”, “Səadət” və bir çox mahnıları, hər bir musiqisevərin ürəyindən keçən əsl həyatı epizodlar, sənət nümunələridir.

Ramiz Mirişli Naxçıvan musiqi həyatının inkişafında da yaxından iştirak etmişdir. Bir çox yubiley konsertlərinə bədii rəhbərlik edən Mirişli C. Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Poeziya teatrının səhnələrində qoyulan tamaşalar üçün yaddaqalan musiqilər yaratmışdır. Musiqisini bəstələdiyi H.Cavidin “Ana”, K.Ağayevanın “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” tamaşaları uzun illər səhnələşdirilmişdir.

Bəstəkarın kino musiqisi sahəsində uğurlu yaradıcılığı diqqəti cəlb edir. “Alma – almaya bənzər”, oğlu Nazim Mirişli ilə birlikdə “Qəzəlxan filmləri üçün yazdığı musiqilər buna parlaq misaldır. Azərbaycan Respublikasının xalq artisti görkəmli bəstəkar, pedaqoq, professor R. Mirişli uzun illər öz bilik və bacarığını Ü. Hacıbəyov adına Bakı Musiqi Akademiyası xalq çalğı alətləri şöbəsinə təhsil alan gənc musiqiçilərə öyrətmişdir. R. Mirişlinin tərtib etdiyi “Kamança məktəbi” dərsliyindən isə musiqi məktəblərində istifadə olunur. R. Mirişlinin hər bir yeni əsəri ilk əsərləri səviyyəsində olaraq musiqisevərlərimizə sevinc bəxş etmişdir. Onun ürək oxşayan mahnılarını keçmiş SSRİ xalq artisti Zeynəb Xanlarova, Azərbaycan Respublikasının xalq artisti İ. Rzayev, F. Kərimova, E. Rəhimova, Y. Səfərov, B. Dadaşova, Lalə Məmmədova və digər başqa gənc ifaçılar bu gün də sevə-sevə ifa edirlər.

R. Mirişlinin “Doğma diyarım” mahnısı
Musiqisi: Ramiz Mirişli (1934 – 2015)
Sözləri: Məmməd Araz (1933 – 2004)
Mahnı 1975 – ci ildə yazılıb, ilk ifaçısı Elmira Rəhimova olub

I

İstəyi nur, arzusu nur, hər qayası Koroğludur
Qəhrəmanlar nə oğludur bu torpağın, bu diyarın

Nəqərat

Nəğməlidir qışı yazı, Arpaçayı Xan Arazı
Taleyini Günəş yazıb bu torpağın, bu diyarın

II

Uşaqları qızıl lalə, gülüşləri gur şələlə
Ağ evləri 1 ağ lalə bu torpağın, bu diyarın

Nəqərat

Nəğməlidir qışı yazı, Arpaçayı Xan Arazı
Taleyini Günəş yazıb bu torpağın, bu diyarın

III

Əhd ilqara düz ellərdir, süfrəsi gen düzənlərdir
Çiçək tacı gözəllərdir bu torpağın, bu diyarın

Məmməd Araz (Məmməd İnfil oğlu İbrahimov 14 oktyabr 1933 Nursu, Şahbuz, Naxçıvan MR – 1 dekabr 2004, Bakı Azərbaycan) şair, tərcüməçi, publisist, 1957 – ci ildən AYİ – nin üzvü, Azərbaycan SSR Əməkdar mədəniyyət işçisi (1979) Azərbaycan Əməkdar incəsənət xadimi (1984), Azərbaycan SSR dövlət mükafatı laureatı (1988) Azərbaycanın xalq şairi (1991).

Mənəli, keşməkeşli və şərəfli ömür yaşamış görkəmli xalq şairi Məmməd Araz özünü bütövlükdə Vətənə və sənətə həsr etmiş sənətkardır. Öz şeirlərində tərcümeyi halının, taleyinin daha çox onun yaradıcılığında öz əksini tapmasını şair dəfələrlə etiraf etmişdir. Belə ki, kitablarının birinə yazdığı müqəddimədə belə bir qeyd etmişdir: “Əsl tərcümeyi hal şairin şeirləridir. Şair çox halda öz yazılarının baş qəhrəmanı ola bilər”.

Məni şeirimdə göz bir insan kimi, qəlbimdə nə varsa onu demişəm
Anadan – bacıdan gizlətdiyimi kağızdan, qələmdən gizlətməmişəm

M. Arazın ustalıqı və ilk gənclik illəri qədim Naxçıvan diyarında keçmişdir. Şahbuz dağlarının özünəməxsus ab – havası, şəfalı Batabat yaylağının, Çadırdəş ətəyindəki Salvartı yaxasındakı obaların romantik axarbxarı Məmməd Arazın ruhuna hopmuşdur. O, “bütün aləm” – Vətənə və dünyaya “yayda günəşi, qışda qarı bol olan, ürəyinin bir parçası” adlandırdığı Naxçıvandan baxmışdır. Naxçıvan Məmməd Arazın təkə tərcümeyi – halının həyatının deyil, sənətinin də start nöqtəsi olmuşdur. Məmməd Araz həyatının sonrakı çətin dövrlərini, sənətin eniş – yoxuşlarını daim sinəsində hifz etdiyi həmin “dağ havası” ilə uğurla keçə bilmişdir.

Sinəmdə o yerin dağ havasıdır, qaynar bulaqları qaynar qanımda
Mənim ürəyimin bir parçasıdır, doğma Şahbuzum da, Naxçıvanım da

Mən burdan baxıram bütün aləmə, bu yerin qışı da yazımdır mənim
Axar çaylarına lal sudur demə, onlar min nəğməli sazımdır mənim.

Ramiz Mirişli də Məmməd Araz da ikisi də Azərbaycanın gözəl güşəsi Naxçıvan bölgəsindədirlər, yəqin elə buna görə də “Doğma diyarım” mahnısı hər ikisinə doğmadır ki, biri gözəl şeir, digəri isə gözəl musiqi yaratmışdır.

“Doğma diyarım” mahnıdır, amma mən 2004 – 2006 illər arası Şərur rayon Aralıq kənd musiqi məktəbində işləyərkən çalışdım ki, bu mahnını uşaqlara iki səslə xor kimi öyrədirdim və yaxşı da alındı, uşaqlar da çox həvəslə oxudular, mən özümdə çox sevindim ki, uşaqlara bu gözəl mahnını sevdirmişdim. Bu əsər mi minor (e – moll) tonallığında yazılmışdır, bir işarəsi (fa diyez) vardır.

11 xanə giriş hissəsidir. Giriş hissə f (forte) ilə başlayır. Əsər Alleqretto grasio tempindədir. Əsərin 1 – ci və sonuncu xanəsi S (seqno) işarəsi ilə işarələnmişdir. Ölçüsü 6/8 dir. Əsəri dinlədikdə insanda xoş əhval ruuyə yaranır.

Tək bu əsər deyil, Ramiz Mirişlinin hər bir əsərinin bizim qəlbimizdə xüsusi yeri vardır və hər bir müğənni, musiqiçi onun əsərlərini ürəklə ifa edir ürəklə dinləyirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Təranə Məhərrəmovə Kaspi 2018 – 17 aprel – s. 12 “Nəğməkar bəstəkar”
2. Saytoqrafiya, Google – Məmməd Araz
3. Ramiz Mirişli “Mahnıları” Doğma diyarım.

ABSTRACT

The article is written about the Azerbaijani composer Ramiz Mirishli, about his work, songs – “Native land”, etc. How he loved his land, his land and wrote this wonderful song on the words of Mammad Araz. A native edge of Ramiz Mirishli is Azerbaijan. Country of lights, country of great Heydar Aliyev. Compositions of Ramiz Mirishli for fortepiano: Preludes, variations, pyes. Not looking on that, autor he invents for a chamber orchestra – Symphony, for container and chamber orchestra is Concert and works of large form, a song genre occupies one of mainlines in his work. Ramiz Mirishli saint man. The world for Russians means friendship, friendliness and for moslems means than man from a saint roof, from a saint generations. There is a mosque of the name Fatimei Zaxra in Nachichevan that before was the house of grandfather Ramiz Mirisli and history of this house proved holiness of his generation.

РЕЗЮМЕ

В статье пишется о Азербайджанском композиторе Рамиз Миришли, о его творчестве, песнях – “Родной край” и. т. д Как он любил свою землю, свой край и сочинил на слова Мамеда Араза эту замечательную песню. Родной край Рамиза Миришли – это Азербайджан! Страна огней, страна великого Гейдара Алиева. Сочинения Рамиза Миришли для фортепиано: Прелюдии, вариации, пьесы. Не смотря на то что затем он сочиняет для камерного оркестра – Симфонию, для тара и камерного оркестра – Концерт и произведения крупной формы, песенный жанр занимает одну из основных линий в его творчестве. Рамиз Миришли Святой человек (Мир – у русских означает дружбу, дружелюбие (Миру – Мир), а у мусульман Мир означает что человек из святого крова, из святого поколения, даже в Нахичеване есть мечеть им Фатимей – Захра, который раньше был домом деда Рамиза Миришли и история этого дома доказала святость его поколения.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmovə

SƏYYARƏ SADIXOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
seyyare.sadiqova@mail.ru

UOT:069

ABİDƏLƏRİMİZDƏ YAŞAYAN TARİX

Açar sözlər: *Naxçıvan Tarix muzeyi, eksponatlar, islam təqvimi, hicri-qəməri, kufi-süls xətti, xan qızı*

Key words: *Nakhchivan History Museum, exhibits, Islamic calendar, hegira-lunar, kufu-suls line, daughter of khan*

Ключевые слова: *Нахчыванский Исторически музей, экспонаты, испанский календарь, хиджри-гемери*

Naxçıvan Muxtar Respublikası qədim və zəngin mədəniyyətə malikdir. Bu mədəniyyətlə daha yaxından tanış olmaq üçün ən münasib məkan qədim və yaxın keçmişə aid edilən avadanlıqların mühafizə olunduğu muzeylərdir. Bu məqsədlə Naxçıvan Tarix muzeyinin bəzi eksponatları üzərində tədqiqat aparıldıq.

Muzeydə müxtəlif dövrlərə aid maddi mədəniyyət nümunələri vardır. Bu dəfə bizi eksponatların quruluşu və funksiyası ilə yanaşı, bədii işləmələri, ornament tərtibatı, materialı, tarixi, üzərindəki yazılar, işlənmə texnikası da maraqlandırır. Onlardan bir neçəsi misdən hazırlanmış, məcməyi, çanaq, kasa, cam, səhəng, sərnəc, dolça, güləb çəkilən qab və başqa əşyalar idi. Məlumat üçün deyək ki, dayaz və dərin qabların hazırlanma texnologiyaları bir-birindən fərqlənir. Dayaz qablar olan döyrə, nimçə, teşt, ləyən, sini, məcməyi və s. dəmirçilikdə, misgərlikdə “lavaşa” adlandırılan metal dəyirmi lövhədən bilavasitə düzəldilməklə “xara” adlanırdı. Səhəng, güyüm, tas, satıl(sətil), sərnəc, dolça, məşqəfə, lüləyin və s. kimi dərin qabları düzəltmək üçün isə, “lavaşa” bir sıra əlavə texnoloji mərhələdən keçirdi. Ona görə də, bu tip qabların istehsalı “izafə” adlanırdı. İzafə məmulatı hazırlamaq üçün qabın hissələrinə müvafiq olaraq əvvəlcə “lavaşa” döyülüb çökək hala salınır, sonra “pəstaha”, yəni qaynaq edilirdi. Bir qayda olaraq, dərin qablar dib, orta, boğaz, qulp, lülək və bir neçə başqa hissədən ibarət hazırlanandan sonra bir-birinə cəlasdırılırdı (1. səh 396). Düşünürük ki, qabın gövdəsini təşkil edən əsas hissələr elə “calaq” sözündən götürülərək “calğa” adlanırdı. İstehsal texnikasının mürəkkəbliyinə görə izafə qablar xara məmulatından seçilir. Sonrakı mərhələdə həkkək qabın üzərinə müxtəlif üsullarla naxış salırdı. Bəzən müəllif öz adını, məmulatın sifarişçisinin adını, hazırlandığı tarixi yazır, yaxud da, Allahın müqəddəs adlarından biri və ya Qurani-Kərimdən götürülmüş ayələrlə bəzəyirdi.

Belə qablardan bir neçəsi Naxçıvan Dövlət Tarix muzeyində eksponatlar arasında idi. Onlardan biri misdən hazırlanmış çəkisi təxminən 650-700 q olan kasadır (şəkil 1). Hündürlüyü 9,5 sm, ağzının diametri 17 sm, oturacağının diametri 9 sm olan bu kasanın dövrəsi boyunca bir neçə horizontal xətlər cızılmış, ağzını əhatə edən frizdə cızma üsulu ilə nəbati naxışlar salınmışdır. Görünür, sənətkar, əvvəlcə kasanın üzərini qara rənglə boyamış, sildikdən sonra isə, yalnız cızıqlara dolmuş rəng qalaraq naxışların aydın görünməsinə səbəb olmuşdur. Haqqında bəhs edilən bu mis kasa, üzərində cızılmış kəlimələrlə də diqqətimizi cəlb etdi. Bəzi abidələrdə yazılar epigrafik ornament rolunu oynayırsa, bu qablarda onların, sadəcə məlumat xarakterli əlyazma olduqları aydın görünür. Naxçıvan Tarix muzeyindəki qabların yazılarını AMEA-nın Naxçıvan bölməsinin əlyazmalar fondunun direktoru Fəxrəddin Eylazov oxumuşdur. Belə ki, kasanın səthində fars dilində “Male Möhsün vələde Nəcəf”, yəni, “Möhsün Nəcəf oğluna məxsusdur” sözləri yazılmışdır. Deməli, müəllif Möhsün Nəcəf oğlu adında sənətkarımız olmuşdur.

Naxçıvan Dövlət Tarix muzeyində nümayiş olunan eksponatlar sırasında üzərində “sahibi Əlidir” sözləri cızılmış və “1295” yazılı tarixə əsaslanaraq, miladi təqvimi ilə 1873-cü ilə aid etdiyimiz sadə quruluşa malik mis cam vardır (şəkil 2).

Dayaz qablar arasında müxtəlif nəbati və zooamorf təsvirlərlə işlənmiş mis məcməyi mühüm yer tutur (şəkil 3). “Xara” məmulatı olan məcməyi hicri-qəməri ilə 311-ci, miladi təqvimi ilə 1889-cu ildə hazırlanmışdır. Üzərində Allahın müqəddəs adlarından biri -“Ya güddətil hacətin”, yəni, “hacətləri həyata keçirən” yazılmışdır (şəkil 4). Məcməyinin bəzəklərinə gəlincə, konsentrik çevrələr boyunca yerləşdirilmiş butalar, geriyyə boylanan maral təsvirləri, həndəsi və nəbati elementlər bir-birini əvəz edir.

Üstü yazılı maddi mədəniyyət nümunələrindən biri hündürlüyü 25,5 sm, ağız hissəsinin diametri 16 sm olan sərnəcdir (şəkil 5). Sərnəcin gövdəsində “vəsbir əla nəf e”, yəni, “səbr etməklə fayda hasil olar” sözləri yazılmışdır. Bu sərnəc XIX əsrə aid edilir və içərisinə süd sağmaq üçün istifadə olunardı.

XVIII-XIX əsrlərdə məclislərdə əl yumaq üçün məşqəfə dəsti geniş tətbiq edilirdi. Məclislərimizdə məşqəfə güləb tökmək üçün, əl yumaq məqsədilə bu günlərdə də istifadə olunur. Naxçıvan Dövlət Tarix muzeyində onların müxtəlif çeşidlərinə rast gəldik (şəkil 6, 7, 8, 9). Bu dəst məşqəfə, şəbəkə üsulu ilə işlənmiş məşqəfə altlığı və tas olmaqla üç hissədən ibarətdir. Məşqəfə ayrıca “su məşqi” də adlandırılırdı. İzfə üsulu ilə hazırlanmış məşqəfənin gövdəsində saray əhlinin bağda istirahət səhnəsi dairə içərisinə yerləşdirilmişdir. Qönçələrin (medalyonların) içində və məşqəfənin yan tərəflərində epigrafiq ornamentlər görünür.

Muzeyin fondunda badəni xatırladan, lakin onun funksiyasını daşımaq üçün həddən artıq geniş və dilikli ağıza malik qab saxlanır. Zənnimizcə, bu qənd, şəkər tozu, və ya çərəz qoymaq üçün istifadə olunurdu. Qabın üzərində dekorativ gül və quş təsvirləri, dörd tərəfində isə yazılar nəzərə çarpır (şəkil10). F.Eylazov bu yazıları “Əli Yadullah oğlu Əhməd xana məxsusdur” kimi oxumuşdur. Qabın hazırlandığı il həm miladi, həm də hicri-qəməri tarixi ilə yazılmışdır. Deməli, 1318 (h-q)-1900 (m)-cü illərdə xan məclisində işlədilmək üçün sifarişlə düzəldilmişdir.

Zəngin naxışları və epigrafiq ornamentləri ilə maraq doğuran eksponatlardan biri də hamam tasıdır (şəkil11). Bəzən ona “hamam sandıqçası” da deyirlər. Bu tas hicri-qəməri tarixi ilə 1216, miladi təqvimə ilə 1794-cü ildə hazırlanmışdır. Təsvir etdiyimiz tasın qapağının mərkəzindəki naxış elementi qədim azərbaycanlıların astral təfəkküründə kainatı simvolizə edirdi (şəkil12). Daha dəqiq desək, günəş sistemində daxil olan planetləri və onların günəş ətrafında hərəkətini, dövr etməsini təsvir edirdi. Bu tipli ornamentlər Azərbaycanın müxtəlif incəsənət nümunələrində rast gəlinir. Onları XVI əsrdə yaşamış təbrizli ustamız Məhəmməd Mömünün düzəltdiyi bədii qalxan üzərində (6.səh 236), Sisiyan rayonu Urud kəndindən tapılan 1578-ci ilə aid sənduqə tipli məzar daşı üzərində (4. səh. 80, 5 səh. 89) (şəkil 13, 14), Şamaxıda düzəldilmiş XIX əsrə aid mis məcməyi üzərində (5. səh. 141), yalnız Naxçıvanda rast gəlinən çubuqdan hörülmüş “sələ” adlanan çörək yığmaq üçün qabın formasında (2. səh.237) və s. görmək olar. Hətta Novruz bayramında bişirilən qoğalın quruluşu da bu naxışı xatırladır. Qabın səthi boyunca ornamental frizlərlə və medalyonlarla biri digərindən ayrılmış müxtəlif bəzək motivləri və kufi-süls xətti ilə yazılar üstünlük təşkil edir. F. Eylazov 2 əsrdən çox naməlum qalan bu yazıları “qab xan qızına aiddir”, “sahibi Fatma Bəyimdir” kimi tərcümə etmiş və qabın üzərindən paklanmaqla bağlı üç misralıq şeiri də oxumuşdur. Hamam tasının hazırlandığı tarixi və kimə məxsus olduğunu biləndən sonra sahibi Fatma bəyimin kimliyini, hansı xanın qızı olduğunu öyrənmək məqsədilə Naxçıvan xanlarının nəsil şəcərəsini araşdırdıq. Araşdırma zamanı onu da nəzərə aldıq ki, bu tas 1794-cü ildə yetkinlik dövrünü yaşayan bir xanım üçün düzəldilə bilərdi. Bu şəcərə arasında eyni adlı xanımlar çox olsa da, onların təvəllüdü qabın hazırlandığı ildən çox sonraya təsadüf edir. Həmin dövrə yeganə uyğun gələn Fatma xanım Heydərqulu xanın (1747-1763(64)) oğlu Rəhim xanın qızıdır. Deməli, təsvir etdiyimiz bu hamam tası Rəhim xanın qızı Fatma xanıma məxsus olmuşdur.

Naxçıvan əhalisinin məişətində uzun illər boyunca işıqlandırma vasitələri mühüm yer tutmuşdur. Bu vasitələrdən çıraqlar, fənər, şamdan, qəndil və s. daxildir. Şamın icadından əvvəl gil çıraqlar istifadə edilirdi. Sadə quruluşa malik olan belə işıqlandırma vasitələrinin içərisinə heyvan piyi, yaxud da müxtəlif yağlar tökülərək yandırılmış. Şamdanların xeyli sonrakı dövrlərə aid olan nümunələri də vardır. Onlardan biri misdən hazırlanmış, içərisinə qatlanan xüsusi parça bərkidilmişdir (şəkil15). Diametri 30sm, bağlı vəziyyətdə hündürlüyü 8sm olan bu şamdanlar, asılarkən hündürlüyü təqribən 74sm gəlib çatır. Bu zaman onlar artıq qəndil rolunu oynayır. “Qəndil” sözü dilimizdən ingiliscəyə şam mənasını verən “candle(kəndl)” şəklində keçmişdir (S.N.Sadıxova). Belə qəndillərin mis və tuncdan olanlarına tez-tez rast gəlinir.

Naxçıvanın maddi mədəniyyət nümunələrindən danışarkən çölməkləri də xüsusi vurğulamaq gərəkdir. Müxtəlif ölçülərə malik olan gil çölməklər bu gün də Naxçıvan əhalisinin məişətində böyük əhəmiyyətə malikdir. Gil çölməklərdə bişən yeməyin dadı da xüsusi tamlı olurdu. Təndirdə bişirərkən şişin qarmağı ilə çölməyi qulplarından təndirə salardılar. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində həm qırmızı, həm də cilalanmış qara saxsıdan hazırlanmış çölməklər geniş istifadə olunardı. Çölməklər funksional cəhətlərinin üstünlüyü ilə yanaşı, bəzəkləri ilə də bir çox sakral mənə daşıyıcılarıdır. Onların naxışları sadə görünsə də, dərin mənə və məqsəd ifadə edir. Naxçıvan Dövlət Tarix muzeyinin ekspozisiya zalında nümayiş olunan qara cilalanmış keramik çölməyin üzərində primitiv bir naxış nəzəri cəlb edir. Bu, bir çox irili -xırdalı abidələrdə, sənət nümunələrində tez-tez rast gəlinən “həyat ağacı”nın stilizə edilmiş təsviridir. Bu elementi “müqəddəs ağac” da adlandırırlar. Qədim inanclara görə yeraltı və yerüstü dünyaların qorumaq funksiyası daşıyan “müqəddəs ağacları” vardı. Belə naxışların ən bariz nümunələrini e.ə. VIII-VII əsrlərə aid Cənubi Azərbaycanda Ziviyyə yaxınlığından tapılmış keramik qablarda, qızıl sinəbənddə (4 səh. 18), XVIII əsrə aid Şəki xan sarayının divarındakı gəc üzərində oyma bəzəklərində (5 səh.153) milli xalça motivlərində və başqa abidələrdə görmək olar. Bu onu göstərir ki, həmin sənət nümunələri adı çəkilən yerlərdə islam dini hələ geniş təşəkkül tapmazdan əvvəl hazırlanmışdır. Çünki XVI-XIX əsrlər ərzində necə ki, Quran ayələri xeyir-dua, bərəkət və mühafizə xarakteri daşıyırdı, islamdan öncə həyat ağacı təsviri də eyni funksiyaları daşıyırdı. Yaxud da, ola da bilər ki, 3-5 əsr əvvəl yaşamış sənət ustası qədimdən yaddaşlarda möhürlənərək qalan bu naxış elementini əl

vərdisinə əsaslanaraq qabın üzərinə həkk etmişdir. “Müqəddəs ağac”ın real və ya stilizə edilmiş təsviri bir sıra başqa sənət nümunələrində də özünü göstərir.

Qədimdən gələn, tariximizi, xalqımızın bədii estetik zövqünü və bacarığını əks etdirən hər bir sənət nümunəsi Azərbaycanın həm maddi, həm də qeyri-maddi mədəni irs xəzinəsini zənginləşdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası I cild Şərq-Qərb, Bakı, 2007 cəmi 543 səh.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası II cild Şərq-Qərb Bakı, 2007 cəmi 381 səh.
3. Azərbaycan sovet ensiklopediyası X cild Bakı, 1987 cəmi 608 səh.
4. Rasim Əfəndi Azərbaycan incəsənəti Şərq-Qərb Bakı, 2007 cəmi 160səh.+112 səh(illüst.)
5. Rasim Əfəndi Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənətləri Bakı, İşıq 1976 cəmi 190 səh.
- 6.Л.С.Бретаницкий, Б.В.Веймарн Искусство Азербайджана IV-XVIII веков, Издательство Искусство, Москва 1976 270стр.

ABSTRACT

Sayyara Sadikhova

HISTORY LIVING IN OUR MONUMENTS

In the article some exhibits of Nakhchivan History Museum were chosen the object of research. Their patterns were analyzed, inscriptions were read and translated, their dates were set basing on accurate facts. As the dates on these exhibits were written in Arabic graphics, with hegira-lunar calendar and that calculation rule was explained. Creation technology of some metal exhibits was dealt with widely.

РЕЗЮМЕ

Sayyara Sadikhova

ИСТОРИЯ, КОТОРАЯ ЖИВЕТ В ПАМЯТНИКАХ

Некоторые экспонаты Исторического Музея Нахчывана использованы как объект исследования. Были анализированы узоры, прочитаны и переведены их записи, основываясь на точные данные, установлены их даты. По причине написания этих дат на арабском языке по календарю хиджри -гемери, возникла необходимость уподовить даты на этих экспонатах миладскому календарю а так же восстановить последовательностей их исчисления. Широко исследована технология создания некоторых металлических экспонат, о которых говорится в статье.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

UOT: 78

SKRİPKA VƏ ALTIN YARANMASI VƏ İNKİŞAFI

Açar sözlər: *orkestr, musiqi, skripka, alt***Key word:** *orchestra, music, violin, viola***Ключевые слово:** *оркестр, музыка, альт, скрипка*

Skripka- italyanca-violina, fransızca-violola, almanca-violini adlanır. Simli alətlərin ən kiçiyi skripkadır. Simli musiqi alətləri-simlərin səsləndirilməsi üsullarına görə növlərə bölünür. Skripka XVI əsrdə meydana gəlmiş, XVII əsrdə geniş yayılmışdır. Skripka mükəmməl cilalanmış armuda oxşar qutu üzərində gərilmiş olan dörd tel.-dən və əlavə sapdan ibarətdir. Forması akustik hesablarla təyin olunur. Alətin gövdəsi taxtadan, simləri metaldan hazırlanır. Kamanı isə taxtadan, trosdan və at tükündən ibarətdir. Skripka kaman vasitəsilə çalınır. Bundan başqa bu alətlər kamansız, barmaq vasitəsilə də çalınır. Diapazonu kiçik oktavanın sol səmindən dördüncü oktavanın Iya səsinə kimidir. Skripkanın 4 simi var:

I-mi

II-lya

III-re

IV-sol

Bu kvinta quruluşuna əsaslanır.

Mi-simi parlaq bir səs rəngində olmaqla birlikdə, insan səsinin çata bilməyəcəyi səsləri verə bildiyi üçün bəzən qulaq cırmaqlayıcı gələ bilər.

Lya və Re-siminin səsi yumşaqdır. Duyğusal izahatlar bu iki sim üzərində dərin təsir yaradır.

Sol-siminin isə gücü və qüdrəti təsiredicidir, bu sim üzərində qüvvətli və yumşaq səslərlə tünd, dolğun və zəngin səs tonları əldə edilir.

Skripka üçün not skripka açarında yazılır. Skripkada çalmaq üçün əsasən 4 barmaqdan istifadə olunur. Skripka kamanı simlər üzərində yuxarı-aşağı hərəkət etməklə çalınır. Skripkada əsər ifasında 7 pozisiyadan istifadə olunur. Pozisiya sol əl barmaqlarının qrif üzərində dayanmasına deyilir. 8-ci pozisiyada məşhur skripka çalanlar əsərlər ifa edir. (1-ci simdə). Skripkada çalğı texnikası rəngarəng ştrixlərlə zəngin (detəşe, leqato, stakkato, pissikato) və geniş imkanlara malikdir.

Skripkanın yaranması tarixi hələ XVI-XVII əsrlərə gedib çıxır. Onun özəlliklərindən biri də bu aləti Şərq ölkələrinin xalqlarını ifa etməsidir. Bu musiqi alətin XVI-XVII əsrlərdə italyanlar və fransızlar tərəfindən hazırlanıb və təkmilləşdirilib. Amma onun mənşəyi daha qədimlərə gedib çıxır. Onun qədimliyinin əsas göstəricilərindən biridə bu musiqi alətinin əvvəllər ifaetmə formasının başqa cür olması idi. Daha sonralar onu oturaq şəkildə sinəyə qaldırılmış formada ifa edirdilər. Solo skripka ustaları onu ayaq üstə ifa edirdilər. Hətta Qədim Misirdə də buna bənzər musiqi alətləri yaradılıb. XVII əsrdə skripka məktəbi sırf skripka musiqi məktəbi əsasında təşkil olunub.

Onu da qeyd edək ki, alətin ümumi konstruksiyasının və bədii tərtibatının təkmilləşdirilməsində, onun ifa imkanlarının genişlənməsində XVII əsr məşhur İtaliya ustaları Andreo Amaçi, Cüzeppe Qvarneri və Antonio Stradivari mühüm rol oynamışlar. Tarixin ən məşhur skripka ustası Antonio Stradivari olmuşdur. Onun skripkaları hələ də ən məşhur skripkalardır və onların qiyməti milyonlarla ölçülür. 1644-1737-ci ildə Antonio Stradivarinin və onun ailəsi tərəfindən hazırlanmış skripka və mikro skripkalar dünyanın ən məşhur müzeylərində saxlanılır. Stradivarinin düzəltdiyi skripkalardan biri 1990-cı ildə auksiyonda 902.000 dollara satılmışdır. Bu, tarix boyu musiqi alətinin satıldığı ən böyük məbləğdir. Bu, məşhur ustalardan biri də Maqinini ailəsidir. Bundan başqa dünyada hal-hazırda məşhur olan "Amati" firması vaxtı ilə dünyada məşhur olan skripka ustası Amatinin şərəfinə qoyulmuşdur.

Skripka ifaçılığının dahi nümayəndələrindən biri XIX əsrdə İtaliyada yaşamış Nikkolo Paqaninidir. Bir dəfə Paqanininin düşmənləri konsert ərəfəsində onun skripkasının simlərini zədələyir. Nəticədə, çıxış zamanı alətin üç simi qırılır. Lakin, buna baxmayaraq Paqanini salamat qalmış birçə simlə konsert proqramını həmişəki kimi qüsursuz ifa etmiş, hətta dinləyicilər bu hadisədən heç xəbər də tutmamışlar. XX əsrdə də bir sıra görkəmli skripkaçılar meydana çıxmışdır.

Azərbaycanda ilk klassik skripka ifaçısı Azad Əliyev idi. O, sözün həqiqi mənasında, əsl peşəkar bir ifaçıydı. Onunla yanaşı Kazbek Əliyevin də adını xüsusilə vurğulamaq olar. Ansamblda skripkanı populyarlaşdırın və sevdiren isə Natiq Əliyevdir. Sərvər Qəniyevdə skripka ifaçıları arasında özünəməxsus

yer tutmuş ifaçılardandır. Hazırda Türkiyədə onu nəvəsi Xoca Sərvər Qəniyev skripka ifaçıları arasında bacarıqlı ifaçı kimi tanınır. Azərbaycanda Niyazi və Q.Qarayev adına musiqi simfonik orkestrləri sırf klassik üslubda olan orkestrlərdir.

Skripka haqlı olaraq “çalğı alətlərinin padşahı” adlanır. Skripkanın səsi bütün çalğı alətlərinin səsinə nisbətən insan səsinə daha yaxındır. Bu gözəl çalğı alətinin ürəyəyatan xoş səsi insanın ən incə və səmimi duyğularına təsir göstərir. Skripkanın səsi ifadəli, zərif, melodikdir. Skripka dolğun və axıcı səslənən alətdir. Hərəkətinin itiliyinə və səlisliyinə görə ən çətin əsərləri skripkada çalmaqlar. Instrumental ansambların və orkestrlərin əsas tərkib hissəsi və solo aləti kimi yayılmışdır. Orkestr üçün yazılmış əsərlərdə skripka çox vaxt solo partiyalarını ifa edir. Simli və ya simfonik orkestrdə birinci səsi-ən ifadəli və mühüm əhəmiyyətli melodik xətti ifa edən skripkalar qrupudur. Orkestrdə birinci skripkalar ümumi sayına görə üstünlük təşkil edir və dirijordan sol tərəfdə əyləşirlər.

Alt-bəlkədə artıq sizə məlumdur ki, qalın səslənən oğlan və ya qız səsləri “alt” adlanır. Onun diapozonu kiçik oktavanın “lya” səsinə ikinci oktavanın “mi b” səsinədək uzanır. Ən qalın qadın səsi olan kontralto əvvəllər “alt adlanırdı”. Sonralar isə bu adı simli alətlər qrupundan olan alət-alt (və ya viola deyilir) daşımağa başladı. Bəlkə də bu aləti ona görə belə adlandırmışlar ki, onun çox yumşaq, ifadəli insan səsinə çox yaxın olan tembri (səs çaları) var.

Alt-italyanca-violə, fransızca-alto deməkdir. Alt skripka ailəsindən olan, kamanla çalınan və skripkadan bir az böyük simli musiqi alətidir. Skripkadan böyük olduğu üçün daha aşağı registrdə səslənir və skripkaya nisbətən bəm səs çıxarır. Alt yayla çalınan mövcud simli alətlər arasında ən qədimi sayılır. Altın XV-XVI əsrlərdə yarandığı ehtimal edilir. Altı da skripka kimi ifaçı çiyində yerləşdirir. Altın səsi skripkanın səsi qədər zil olmayıb, bir qədər qalın çıxır. Altın çox yumşaq, ifadəli insan səsinə çox yaxın olan tembri var. Alt öz səsinə görə skripka ilə violonçel arasında orta yer tutaraq, kvintetin zil və bəm səsləri arasındakı boşluğu doldurur. Alt alt açarında yazılır. Dörd simdən ibarətdir.

- I-sim lya
- II-sim re
- III-sim sol
- IV-sim do

Bu 4 sim kvinta üzərində köklənir. Altda çalma üsulları və ştrixləri skripkada olduğu kimi eynidir, lakin səsi daha az parlaqdır. Alt, zahirən skripkadan o qədər də fəqlənmir. Sadəcə olaraq ölçüləri daha iri, simləri daha uzun və bunun nəticəsi kimi səsləri daha bəm olur. Hər iki alətdə natura səsdən başqa eyni səs yaratmaq olur. Buna da flojeletto deyilir. Alt simli kvartetin vacib üzvüdür, kamera ansamblarında və simfonik orkestrdə istifadə olunur. Partitürada alt partiyası skripkanın partiyasından aşağıda yazılır. Əvvəllər alta solo alət kimi az rast gəlirdik, lakin XX əsrin ikinci yarısında altın bir solo alət kimi geniş ifadə imkanları aşkar edilir.

“Mən orkestr üçün bir neçə səhnədən ibarət əsər yazmaq qərarına gəlmişəm. Burada solo-alt özünəməxsus səsi ilə ən fəal personaja, Bayronun “Çayld Harold” ruhlu melanxolik, xəyalpərəst obrazına çevrilsin...” Bu sözləri fransız bəstəkarı Hektor Berlioz öz memuarlarında “Harold İtaliyada”-alt və orkestr üçün proqramlı simfoniyanın yaranmasını xatırlayarkən yazmışdır.

Altın çox ifadəli səs tembrindən bəstəkar D.Şostakoviç “1905-ci ildə” simfoniyasında məharətlə istifadə etmişdir. Dəhşətli “Qanlı bazar günü”nü əks etdirən səhnədən (simfoniyanın ikinci hissəsi belə adlanır) sonra, “əbədi xatirə” adlanan üçüncü hissədə matəm xüsusiyyətli “V1 jertvoö palı” (“Siz qurban getdiniz”) inqilabi mahının melodiya altların ifasında çox ahəstə, qəmgin səslənir.

Hal-hazırda alt (viola) daha çox solo-konsert aləti kimi çıxış edir. Bir çox bəstəkarlar bu alət üçün solo partiyalar yazır. Məşhur alman bəstəkarı Paul Hindemit özü altda gözəl çalmış və bu alət üçün çoxlu əsərlər yazmışdır. Alt üçün yazılmış ən məşhur əsərlərdən biri də Şostakoviçin alt və fortepiano üçün yazdığı Sonatadır. Bəstəkar bu sonatamı əsərin ilk ifaçısı, məşhur alt çalan Fyodor Serafimoviç Drujininə həsr etmişdir. Macar bəstəkarı Bela Bartakun son əsəri-Alt ilə orkestr üçün konserti də ən tanınmış ifaçılar tərəfindən tez-tez ifa olunan əsərlər sırasındadır. Yuri Başmet (Rusiya) dünyanın ən parlaq alt ifaçılarından biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. В.Григорьев. Методика обучения игре на скрипке
2. Ə.Вədəlbəyli. İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti-Simli musiqi alətləri
3. М.Гринберг. Русская альтовая литература, Москва, Музыка-1967
4. С.Понятовский. Альт, Москва, Музыка-1974
5. <https://en.wikipedia.org/wiki/Viola>
6. <https://en.wikipedia.org/wiki/Violin>
7. Musiqi dünyası 2007

ABSTRACT

Fazil Asadov

CREATINON AND IMPROVEMENT OF THE VIOLIN AND VIOLA

According to variety and viole spreading range stringed instruments have an exclusive place in the music culture of Azerbaijan. A number of stringed musical instruments had unexampled historical importance in the development of Azerbaijan music culture have contributed to the creation of modern musical instruments from time to time and have reached these days. Stringed instruments hold the best important place among the orchestral instruments the band of stringed instruments are the basic foundation for the whole orchestra following stringed instruments are used in the modern symphonic orchestra and in opera music violin, alto, which these instruments have appeared after a long improvement. Though all stringed music instruments are similiar to each after, their sizes are different. These instruments are similiar to each after in the sound characteristics, their all sounds harmonize withe each after and sometimes group of stringed instruments sounds like a big instruments. History of creation stringed instruments has not been yet accurately, studied. It is supposed that home country of these instruments were The East.

Generally in modern life stringed instruments have been highly formed and as a result of it. There are famous orchesstes consist of stringed instruments in the world.

РЕЗЮМЕ

Фазил Асадов

ВОЗРОЖДЕНИЕ СКРИПКИ И АЛЬТА И ИХ ДАЛЬНЕЙШИ УСОВЕРЩЕНСТВОВАНИЕ

Струнные инструменты по своему распространенному ареалу и по виду имеют значительное место в Азербайджанской музыкальной культуре. В развитии Азербайджанской музыкальной культуры занимает особое историческое незаменимое место множество струнных инструментов, которые на протяжении времени сказали свое влияние на возникновение современных музыкальных инструментов, дошедшие до наших дней. Среди оркестровых инструментов самое важное место занимают струнные инструменты. Для звучания оркестра, группа струнных инструменты составляет важную основу. В современном симфоническом оркестре и в оперной музыке используются следующие струнные инструменты: скрипка, альт, которые возыкли в результате продолжительного совершенствования. Несмотря на то, что струнные инструменты похожи друг на друга, но по размеру они различны. Эти инструменты и по тембре похожи друг на друга. Иногда группа струнных инструментов звучат как один инструмент. История возникновения струнных инструментов еще точности не изучены. Предполагается что, место создания этих инструментов является Восток.

Вообще струнные инструменты в современном этот очень высоко формировались. В результате этого во всем мире существует совершенствующиеся оркестры состоящих из струнных инструментов.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

MİRSƏLİM EMİNOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
m.selimeminov@mail.ru

UOT:745

NAXÇIVAN DİYARININ HƏKKAKLIQ NÜMUNƏLƏRİ

Açar sözlər: *həkkaklıq, Naxçıvan, orta əsrlər, daş qoç, sənduqə*

Key words: *carving, Nakhchivan, Middle ages, stone sheep, sanduga*

Ключевые слова: *гравирование, Нахчыван, средневековье, каменный бык*

Naxçıvan diyarı bir çox sənət sahəsi üçün lazım olan xammal ilə zəngindir. Bununla əlaqədar olaraq qədim zamanlardan bəri bu diyarda müxtəlif sənətkarlıq sahələri yaranmış və inkişaf etmişdir. Belə sənət sahələrindən biri də həkkaklıq sənətidir. Orta əsrlərdə Naxçıvanda digər sənət sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq həkkaklıq sənəti də inkişaf edir. Bu dövrdə memarlıq abidələrinin, məişət və bəzək əşyalarının, əsasən qəbirüstü abidələrin bəzədilməsində həkkaklıq sənətindən geniş istifadə edilmişdir. Memarlıq abidələrinin daxili və xaricinin bəzədilməsində həndəsi və nəbati naxışlı həkkaklıq nümunələrindən istifadə edilmişdir. Gülüstan və Xanəgah türbələrinin naxışları həkkaklıq sənətinin ümumən Azərbaycanda ən yaxşı nümunələrindən biridir. Qəbirüstü abidələrin yəni, baş daşları, daş qoç və qoyun heykəlləri, sənduqələr plastik oyma, cızma, qabartma üsulu ilə işlənmiş həkkaklıq nümunələri ilə olduqca zəngindir. Bu abidələr üçün müxtəlif formalı təsvirlər daha xarakterikdir. Hətta kompozisiya xarakterli təsvirlərə də qəbirüstü abidələrdə rast gəlirik. Məhz orta əsrlərdə Naxçıvan diyarında bu sənətin ən gözəl nümunəsinə qəbirüstü abidəsində rast gəlirik.

Həkkaklıq sənəti daş, ağac, gəc və s. Materiallarının cızma, oyma və qabartma üsulu ilə bəzədilməsidir. Həkkaklıq nümunələrinə memarlıq abidələri, məzarüstü abidələr, kitabələr, məişət və bəzək əşyaları üzərindəki təsvirlər, həndəsi və nəbati naxışlar və s. Daxildir. Bu təsvirlər, yazılar həm estetik cəhətdən onları bəzəyir həm də onlar haqqında bizə məlumat verir. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisi də belə nümunələrlə olduqca zəngindir.

Fikrimizcə, həkkaklıq sənətinin ilk nümunələri qədim insanların məişət və bəzək əşyaları, ov silahları üzərinə cızmış və oymuş olduqları naxışlar və təsvirlərdir.

Azərbaycanda ilk orta əsrlərə aid günümüzdə qədər gəlib çatmış həkkaklıq sənətinin iki nümunəsi, biri ətir qabı digəri isə çanaq olmaqla Azərbaycan Tarix Muzeyində nümayiş etdirilir. Bu nümunələri sənətsünas Rasim Əfəndi tədqiq etmiş və onları təsvirini belə vermişdir. İkinci taxta əşya xüsusi ilə maraqlıdır... Qabın yuxarı və aşağı hissəsini tamamlayan paxlavavari qurşaqlar və onlar arasında geniş sahədə yerləşən 5 maral təsviri. Qabın dövrəsi boyu ritmik bir hərəkətdə təsvir edilmiş bu maral rəsmləri əşyaya xüsusi gözəllik verir və onu canlandırır (3, s. 25).

Azərbaycanın memarlıq abidələri ilə zəngin olan Naxçıvan diyarında günümüzədək onlarca məscid, mədrəsə, türbə, hamam, buxana və s. Gəlib çatmışdır. Orta əsrlərdə Naxçıvan memarlığı özünün ən yüksək inkişaf dövrünü keçirməsi və dünya incəsənəti xəzinəsinə bir neçə memarlıq incisi bəxş etməsi məlumdur. Bu memarlıq abidələrinin bəzədilməsində kaşılar, şəbəkə üsulu ilə yaradılmış naxışlar və s. Yanaşı həkkaklıq sənətindən də istifadə edilmişdir. Bu baxımdan Gülüstan türbəsi həkkaklıq nümunələri ilə olduqca zəngindir. Türbənin üzərində kitabəsi olmadığından tikilmə tarixi, memarı və kimin şərəfinə tikilməsi məlum deyil, mütəxəssislər üslub xüsusiyyətlərinə görə türbəni XIII əsrə aid edirlər (1, s. 169). Qırmızı rəngli tuf daşından tikilən türbənin digər türbələrdən fərqli xüsusiyyəti sərdabəsinin yerin üstündə olmasıdır. Türbənin 12 bucaqlı gövdəsinin səthləri üzərindəki oyma üsulu ilə işlənmiş həndəsi naxışlar öz dəqiqliyi, gözəlliyi və mürrəkkəb quruluşu ilə diqqəti cəlb edir. Naxışların mürrəkkəb quruluşa malik olmasına baxmayaraq həkkakın incəliklə işləməsi bu gündə onları seyr edənləri valeh edir. Ə.Salamzadə və K.Məmmədzadənin fikrinə görə Gülüstan türbəsinin daş üzərində oyulmuş ornament bəzəkləri kiçik Asiya abidələrinin oyma daş bəzəklərindən əvvəl gəlməklə bu tip bəzəklərin ilk nümunəsidir (1, s. 171). Türbənin oyma naxışları 3 fərqli kompozisiyasında işlənmişdir. Onu seyr edənlər qonşu üzlərdəki naxışların fərqli olduğunu görür. Lakin, yaxından baxarkən digər üzlərdəki naxışların da təkrarlanan kompozisiya olduğu bilinir. Türbənin gövdəsi sərdabə və günbəzi ilə birləşən hissələrini də oyma naxışlar bəzəyir. Qeyd edək ki, Gülüstan türbəsi Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 7 oktyabr 2015-ci il tarixli sərəncamına əsasən elmi və tarixi əsaslarla bərpa olunaraq və türbəyə ikinci həyat bəxş edilmişdir.

Naxçıvanın memarlıq abidələrindəki digər bir həkkaklıq nümunəsi isə Culfa rayonun Xanəgah (keçmiş adı Xanağa) kəndi yaxınlığındakı Xanəgah memarlıq kompleksində yerləşir. Xanəgah memarlıq kompleksi türbə, məscid və bəzi tikililərdən ibarətdir. Kompleksə daxil olan türbənin içərisində, cənub divarda, giriş

qapısının sağ və sol tərəflərində 2 ədəd mehrab vardır (10, s. 89). Cəsarətlə deyə bilərik ki, türbədəki həkkaklıq sənəti nümunəsi öz gözəlliyi və ahəngdarlığı ilə Azərbaycan memarlığında gəc üzərində işlənmiş ən yaxşı naxışlardan biridir. Gəc mehrabın mərkəzində yuxarısı tağla tamamlanan iki sütun işlənmişdir. Onun kənarı isə düzbucaqlı formalı 3 zolaqla əhatələnmişdir. Mehrabın tamamı yəni, sütunların üzəri, tağın mərkəzi və onları əhatələyən zolaqlar çox gözəl nəbati naxışlarla bəzədilmişdir. Mehrabın mərkəzində, tağın üstündə və zolaqların ortancılında isə kitabə yazılmışdır.

Hər hansı sənət sahəsinin inkişafı üçün xammalın bolluğu vacib şərtlərdəndir. Daş yataqları ilə zəngin olan bu diyarda (Naxçıvanda) dağ daşı, çay daşı, tuf, mərmər kimi daş növlərindən geniş istifadə olunmuşdur (5, s. 23). Naxçıvanda həkkaklıq sənəti əsərlərinin hazırlanmasında müxtəlif materiallardan istifadə edilməsi məhz bu təbii zənginliklə əlaqədar olmuşdur.

Həkkaklıq sənətindən məzarüstü abidələrinin bəzədilməsində də geniş istifadə olunmuşdur. Orta əsrlərdə Azərbaycanda, eləcə də Naxçıvanda məzarüstü abidə kimi sənduqələr, baş daşı, qoç və qoyun heykəlləri geniş yayılmışdır. Tədqiqatçı Rasim Əfəndi yazır ki, Orta əsrlərdə Naxçıvan, Ordubad, Şahbuz, Kəlbəcər və Qərbi Azərbaycan kəndlərindəki daş qoç fiqurları real təsvirləri və zəngin bədii tərtibatı ilə fərqlənir (3, s. 9). Tədqiqatçının qeyd etdikləri, günümüzdə qədər gəlib çatmış həkkaklıq nümunələri də bunu təsdiq edir və bu sənətin bəhs olunan dövrədəki inkişaf səviyyəsindən xəbər verir.

Muxtar Respublika ərazisindən toplanmış Naxçıvan şəhərində Açıq Səma Altında Muzeydə 226 ədəd müxtəlif səpkili daş sənət əsərləri mühafizə olunmaqda və sərgilənməkdədir. Muzeyin daş eksponatlarına məzarüstü abidələr, heykəltəraşlıq nümunələri, sənduqələr, müxtəlif formalı daşlar daxildir və bu sənət əsərlərinin üzəri də həkkaklıq sənəti ilə bəzədilmişdir. “Ümumilikdə Naxçıvan ərazisindən 300-dən artıq daş qoç və qoyun heykəli qeydə alınmışdır” (9, s. 25). Günümüzdə bu heykəllərin müəyyən hissəsi Naxçıvan şəhərində Açıq Səma Altında Muzeydə, Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində sərgilənməkdə və eyni zamanda şəhərimizin park və meydanlarını bəzəməkdədir.

Bütün sənət sahələrində olduğu kimi həkkaklıq sənətinin ilk nümunələri sadə olmuşdur. Bunu biz Açıq Səma Altında Muzeydə sərgilənən daş nümunələri üzərində də müşahidə edə bilirik. Muzeydə sərgilənən daş qoçların və sənduqələrin bir qisminin üzəri yəni, qılınc, kitabə və s. Təsvirlərlə bəzədilmişdir. Belə təsvirlərlə yanaşı daş eksponatların bəzilərinin üstündə insan, heyvan və hətta ov səhnəsi təsvir edilmişdir. Bu cür təsvirlər göstərir ki, həkkaklar həndəsi və nəbati naxışlarla yanaşı canlıların təsvirlərində də maraq göstərmişdir. Açıq Səma Altında Muzeydə sərgilənən maraqlı və həkkaklıq sənəti baxımından dəyərli eksponatlardan birinin üstündə qabartma üsulu ilə ovçuluq səhnəsi təsvir edilmişdir. Boz rəngli, düzbucaqlı formasında olan bu daş abidənin bir üzündə kitabə, digər üzündə isə bir əlində ov quşu olan atlı və onun qarşısında da digər bir heyvanı ovlayan vəhşi heyvan təsvir edilmişdir. Sənətkar atı azacıq şahə qalxmış şəkildə verərək kompozisiyanı daha həyəcanlı verməyə cəhd etmişdir. Məzarüstü abidələrdə ovçuluq səhnələrini tədqiqatçılar təsadüfi qiymətləndirməmişdir. Azərbaycanda uzun zamanlar ovçuluq insanların həyatında mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Həkkaklıq sənətinin geniş tətbiq edildiyi digər məzarüstü abidələrdən biri də sənduqələrdir. Məzarüstü abidələri tədqiq edən R.Əfəndi yazır ki, süjetli oyma kompozisiyaları içərisində Zəngəzur rayonunun Urud kəndindəki sənduqələr olduqca maraqlıdır. Burada qədim türk dilli xalqların zoomorf anlayışlarına məxsus onqon quşu təsvir edilmişdir (2, s. 88).

Açıq Səma Altında Muzeydə sərgilənən Culfa rayonunun Camaldın kəndindən gətirilmiş sənduqənin üzəri sadə təsvirlə bəzədilmişdir. Sənduqənin yuxarısında tağ təsviri işlənmişdir. Tağın yuxarı hissəsində kitabə, aşağı hissəsində isə qılınc, qalxan və digər təsvirlər həkk olunmuşdur. Kitabədə sənduqənin kimin xatirəsinə qoyulması və tarixi də göstərilmişdir. Sənduqəni tədqiq edən professor H.Səfərli kitabənin mətnini belə qeyd edir: Allahın mərhəmətinə köməyinə möhtac Məkirin vəfatı-daimi Allahın rəhməti (olsun). 1114-cü ilin zilhicce ayında. Zillhicce, 114h.i.=18·4-16·5·1703-cü il (7, s. 48).

Sənətsünas Rasim Əfəndi qeyd edir ki, XV əsrdən başlayaraq daş abidələr üzərindəki nəbatət aləmindən götürülmüş təsvirlərə geniş yer verilir. Gül-çiçək, yarpaq, budaq, ağac ünsürlərinin birləşməsindən əmələ gələn ornamentlər daş üzərində nisbətən səthi üsulda verilsə də burada dövrün ənənəvi nəbati bəzəklərindən lalə, qızılgül, qərənfil, nərgiz və s. Güllərin elementlərini asanlıqla seçə bilirik (2, s. 46). Culfa rayonunun Xanəgah kəndindən tapılmış mərmər səduqə göstərir ki, tədqiqatçının bu fikri Naxçıvan bölgəsi üçün də doğrudur. Hazırda Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində sərgilənən sənduqə 1492-ci ildə vəfat etmiş Kamil Şeyx Hacı Hülallahın qızı Mikeysə xanıma məxsusdur. Düzbucaqlı formasında olan sənduqənin üstü yazılarla haşiyələnmişdir (8, s. 70-71). Mərkəzi isə gül və yarpaq kimi nəbati naxışlarla bəzədilmişdir. Naxışların yuxarısı tağla tamamlanır və tağın da üstündə sənduqənin kitabəsi yazılmışdır. Eyni zamanda sənduqənin yan tərəfləri də çox gözəl nəbati naxışlarla bəzədilmişdir. Mərmər nə qədər sərt daş olsa da sənətkar böyük ustalıq və məharətlə oyma üsulu ilə dəqiq, hamar və nəfis naxışlar yaratmağı bacarmışdır. Əsasən müxtəlif növ daşdan hazırlanan sənduqələrə nəzərən mərmər sənduqələr bədii tərtibat cəhətdən daha gözəl və daha çox diqqət cəlb edəndir.

VII əsrdə islam ordusu Azərbaycana fəth etdikdən sonra bu yerlərdə islam mədəniyyəti ilə bağlı abidələr yaranmışdır. Məzarüstü abidələrin üzərində naxışlar və təsvirlərlə yanaşı fəlsəfi kəlamlar, klassik

şairlərin şerləri, müqəddəs Qurani-kərimdən ayələrin yazılması da bununla əlaqədardır. Epiqrafik abidələri tədqiq edən alim H.F.Səfərlinin fikrincə bu kitabələrin bəzilərinin mətni “Qurani-kərim”in “Bəqərə” surəsinin 255-ci ayəsindən ibarətdir və elə nümunələr sübut edir ki, bu abidələr müsəlman abidələridir və qəbirlər də müsəlman qəbirləridir.

Naxçıvanın Muxtar Respublika ərazisində olan sənduqələr əsasən sadə və paralelepiped şəklindədir. Ancaq bəzi yerlərdə xüsusilə Şahbuz və Culfa rayonları ərazisində sarkofaqlı abidələrə də rast gəlinir (6, s. 68-69).

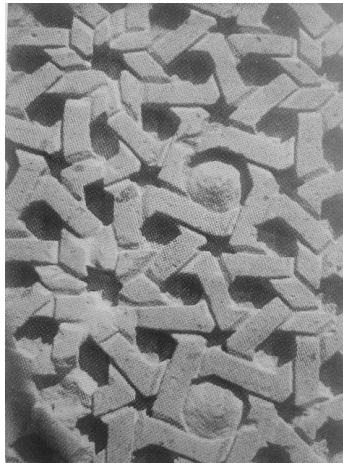
Qeyd edək ki, orta əsrlər üçün xarakterik olaraq sənduqələr, qoç heykəllər, türbələr haqqında məlumat verən kitabələr ərəb əlifabasının süls, nəsx, nəstəliq və s. Xətləri ilə yazılmışdır (6, s. 54).

Həkkaklıq sənətindən ağac materialların naxışlanması, bəzədilməsində də geniş istifadə olunmuşdur. Əlimizdə olan ədəbiyyat orta əsrlərdə ağac işləmənin Naxçıvanda inkişaf etdiyini göstərir. Təbii qüvvələrə qarşı az davamlı olan ağac əşyaların orta əsrlərə aid nümunələri hələlik elə də yoxdur. “Naxçıvanın ağac ustaları əsasən naxışlı, təhnə və tabaq düzəltmək üzrə ixtisaslaşmışdılar”. Ağac nümunələrinin naxışlanmasını mənbələrdə görə bilirik.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda güclü və qüdrətli dövlətlərin yaratdığı siyasi sabitlik və güclü iqtisadiyyat incəsənət sahələrinin inkişafı üçün də əlverişli şərait yaratmışdır. Günümüzdə qədər gəlib çatmış nümunələr göstərir ki, orta əsrlərdə Naxçıvanda həkkaklıq sənəti ilə memarlıq, qəbirüstü daş abidələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmuş və onların naxışlanması, bədii tərtibatında, kitabələrin yazılmasında geniş istifadə olunmuşdur. Bu sənət sahələrin inkişafı həkkaklıq sənətini də inkişaf etdirmiş və onun tətbiq sahələrini də genişləndirmişdir. Dövrümüzdə qədər gəlib çatmış və dövlət qayğısı ilə əhatələnmiş bu bənzərsiz sənət abidələrini qorumaq hər birimizin borcudur.

Xanəgah memarlıq kompleksindən türbənin mehrabı.

Gülüstan türbəsinin naxış kompozisiyasından fraqment

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V. Quliyeva F. Naxçıvanın tarixi abidələri, Bakı: Nurlan, 2017, 212 s.
2. Əfəndi Rasim, Azərbaycan incəsənəti, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 272 s.
3. Əfəndi Rasim, Azərbaycan xalq sənəti, Bakı: Işıq, 1984, 203 s.

4. Əliyeva R. Azərbaycan memarlığının inciləri, Memar Əcəmi oğlu Əbubəkr oğlu Naxçıvani, Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyat evi, 2013, 76 s.
5. Hacıyeva S. Naxçıvanda sənətkarlıq, Naxçıvan: Əcəmi, 2017, 183 s.
6. Hacıyeva S. Naxçıvan bölgəsinin xatirə abidələri üzərindəki təsvirlər tarix-mədəniyyət abidəsi kimi, Bakı: Elm-təhsil, 2013, 232 s.
7. Səfərli H.F. Culf abölgəsinin epiqrafik abidələri, Bakı: Elm, 2002, 80 s.
8. Səfərli H.F. Naxçıvanda sufiliklə bağlı mərkəzlər, Bakı: Elm və təhsil, 2013, 328 s.
9. Səfərli H. Naxçıvanda daşdan düzəldilmiş qoç və qoyun heykəlləri / Türklər kitabından Naxçıvana dair seçmələr, Naxçıvan: Əcəmi, 2015. 80s.
10. Səfərli H. Naxçıvanın türk-islam mədəniyyəti abidələri, Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 2017, 216 s.

ABSTRACT

Mirsalim Eminov

EXAMPLES OF CARVING IN NAKHCHIVAN LAND

Nakhchivan land is rich in raw materials for many art fields. In this regard, since ancient times different areas of craftsmanship have created and developed in this area. One of such artistic areas is carving art. In the Middle Ages, also develops the arts of carving as a result of the development of other arts in Nakhchivan. During this period the art of the carving was widely used in architectural monuments, household and decorative items, mainly decorating the gravestones. Geometrical and floral carving patterns of embroidery were used to decorate interior and exterior architectural monuments. The geometric patterns of the Gulustan and Khanagah tombs are one of the best examples of the art of carving in Azerbaijan. Gravestone, such as headstone, stone rams and sheep sculptures, sanduga, plastic engraving, scratching, embossing patterns are very rich. Different shapes for these monuments are more characteristic. Even composite paintings are found in gravestones. Namely in the Middle Ages we find the most beautiful examples of this art in gravestones.

РЕЗЮМЕ

Мирсалим Еминов

ГРАВИРОВАЛЬНЫЕ ОБРАЗЦЫ НАХЧЫВАНСКОГО КРАЯ

Нахчыванский край владеет богатым сырьем для многих областей искусства. В связи с этим, еще с древних времен в этом краю возникли и развивались различные области ремесла. Одним из таких областей искусства являлось искусство гравирования. В средневековье, вместе с другими областями ремесла, в Нахчыване также развивалось искусство гравирования. В этот период гравировальным ремеслом широко пользовались для украшения архитектурных памятников, бытовых и декоративных предметов, в основном надгробных памятников. Для украшения внутренних и внешних частей архитектурных памятников пользовались образцами геометрических и орнаментальных узоров искусства гравирования. Узоры на мавзолеях Гюлистан и Ханагах являются одним из лучших образцов гравировального искусства в целом, в Азербайджане. Могильные памятники, такие как надгробия, каменные памятники быку и овце, сандуги очень богаты вырезными, пластиковыми и барельефными образцами гравировки. Для этих памятников более характерны изображения различных форм. Даже и в надгробных памятниках можно увидеть композиционные изображения. Именно в них встречаются самые замечательные образцы этого искусства, которые относятся к эпохе средневековья в Нахчыване.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

UOT:78

NAXÇIVANDA MUSIQİNİN İNKİŞAF TARİXİ

Açar sözlər: *musiqi, Ü.Hacıbəyov, alt, Naxçıvan Mədəniyyət***Key word:** *music, Ü.Hacıbəyov, Nakhchivan culture***Ключевые слово:** *музыка, У.Гаджибеков, Нахчыван культура*

XII əsr bütün Azərbaycan və həmçinin Naxçıvanın tarixində ən parlaq bir dövr hesab edilmişdir. Bu Eldəgizlər Azərbaycan dövlətinin hökm sürdüyü dövr idi. Bu dövr Azərbaycan üçün iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində çiçəklənən bir dövr idi. Bu vaxt Azərbaycanda görkəmli yazıçılar, şairlər, rəssamlar, musiqiçilər və başqa sənət ustaları meydana gəlmişdir. Atabəylər başçılıq etdiyi bu dövrdə XII əsrdə Naxçıvan Eldəgizlər dövlətinin paytaxtı hesab edilirdi, eyni zamanda orta Asiyanın böyük mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Bu zaman Naxçıvanın mədəni həyatı və müxtəlif bədii sənətkarlıq növləri inkişaf etməyə başlayır. Naxçıvanın 3500 yaşı var.

Naxçıvan Azərbaycan mədəniyyətinin xəzinəsidir. Naxçıvan Şərqə Əcəmi Əbubəkir Naxçıvani Cəmaləddin Əhməd kimi tikinti ustaları, Türkiyə Sultani 4-cü Muradin saray musiqisi olan Əcəmi Murad-ahu kimi musiqiçisi orta əsr Şərqi böyük astronomu Nəsrəddin Tusi və məşhur şair Feyzullah Nəimi kimi insanları bəxş etmişdir.

Nəinki müxtəlif zehni fəaliyyət formaları, həmçinin tətbiqi incəsənət bədii sənətkarlıq orta əsrlərdə Naxçıvanda parlaq inkişaf etmişdir. Burada ağacdan musiqi alətlərin düzəldilməsi, daşın emal edilməsi sənəti daha geniş vüsət almışdır.

Naxçıvanın mədəniyyəti öz tarixi yollarında enişli-yoxuşlu çiçəklənən dövrlər yaşamışdır. XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda artıq musiqili dram teatr yaranmışdır. Bu teatr şəhərin musiqi həyatında böyük rol oynadı. 1912-ci ildən başlayaraq Ü.Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun”, “Şah Abbas” və “Xurşud Banu” operetları “Arşın mal alan”, “Məşədi İbad”, “Ər və Arvad” kimi musiqili komediyaları bu teatrda səhnəyə qoyuldu. Naxçıvan Dram teatrının səhnəsində tamaşa vaxtı, qadınlar üçün xüsusi lojalar ayrıldı. 1917-ci ildə Rəşid Bəy Əfəndiyev türk qızları üçün məktəb açdı. Bu məktəbdə Zeynalabdin Tağıyev adına məktəbin məzunu Naxçıvanın görkəmli pedaqoqu Nazli Xanim Nəcəfova dərs verirdi. Bu məktəbi müxtəlif illərdə ilk qadın pedaqoqlar Dilbər xanım Sultanova, Fatma xanım Rehimova, Bəyim xanım Bektaş bitirdi. Bu qadınlar sonra Respublikanın təhsil müəssisələrində dərs verdilər. Bu qadınlar müxtəlif musiqi alətlərində, fortepiano, kamançada, qarmonda çalmağı bacarırdılar. Onlar rus-dili dərsi, şəriət dərsi keçirdilər və qurani oxumağı bacarırdılar. Qızların musiqi təhsili alması prosesi daha geniş yayıldı. İndi də məktəb orkestrlərində sol tərəfdə tar partiyası, bu partiya əsasən oğlanlardan ibarət olur, sağ tərəfdə qızlardan ibarət kamança partiyası oturur.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan mədəniyyəti yeni yüksəlişlərə qalxdı. Ədəbiyyat və incəsənətdə böyük maarifçilər yarandı. Bunlara misal şairə Heyran xanım, rəssam Bəhruz Kəngərli, maarifçi Məmməd Tağı Sidqi, teatrşünas Eynalı Sultanov və Səməd Mövləvi kimi şəxsiyyətləri misal çəkmək olar. Heyran xanım azadlıq sevən şeirlər, rəssam Bəhruz Kəngərli gözəl rəsm sənəti ilə Naxçıvana xidmət etdilər. Məmməd Tağı Sidqi Ordubadda ilk məktəb “Exter”məktəbi açdı. Eynalı Sultanov, Səməd Mövləvi Naxçıvanda ilk teatr açdılar.

XX əsrin əvvəllərində artıq ənənəvi musiqiçilər ictimai səhnələrə çıxmağa başlayırlar. Onlar muğamlar, xalq mahnıları, instrumental və melodiyaalarını ifa edərək konsertlərdə iştirak edirlər. Bu vaxta qədər peşəkar ifaçıların yalnız iştirak etdikləri yer toy məclisləri, bədii dərnəklərin, iclasların məclisləri olmuşdur. Ona görə xüsusən şəhərlərdə, toy məclisləri və orada məşhur muğənnilərin və musiqiçilərin iştirakına biz peşəkar xalq musiqi ənənəsinin məişət forması kimi baxırıq.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında ilk musiqi məktəbinin açılışı Ü.Hacıbəyovun adı ilə əlaqəlidir. Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan Bakıda gedən mədəni prosesləri o biri rayonlara nisbətən daha tez təcrübədən keçirdi. Bu planda Ü. Hacıbəyovun xüsusi rolunu qeyd etmək olar. 1937-ci ildə Ü.Hacıbəyov Naxçıvandan deputat seçildi. Bu hadisədən sonra o daha çox Naxçıvan sakinlərinə kömək etdi. Ü.Hacıbəyovun Naxçıvana ilk gəlişi ilə Naxçıvanda musiqi məktəbi yaradıldı. 1938-ci ildə Üzeyir bəy respublikanın bütün rayonlarını gəzdirdi: Şərur, Culfa, Ordubad, Bakıya qayıtdıqdan sonra Naxçıvanın musiqi məktəbinə notlar,

kitablar, musiqi alətləri göndərdi. Bütün tələbələrə müavinət təyin edildi. Bundan başqa maddi cəhətdən də rayon mədəniyyət evlərində köməklik göstərdi. Ən əsası o oldu ki, Üzeyir bəy ən qabiliyyətli gəncləri, tələbələri Bakı musiqi müəssisələrinə oxumaq üçün seçdi. Onun fəaliyyətinə görə Naxçıvan Muxtar Respublikasında musiqi təhsil müəssisələri, klublar, mədəniyyət evləri fəaliyyət göstərir.

30-cu illərdə ilk dəfə musiqi məktəbinə Olqa Petrovna, Şpeyden adlı pianino müəlliməsi gəldi. Bundan sonra Ordubad şəhərində də musiqi məktəbi açıldı. Bu da gənclərdə musiqi təhsilinin inkişafına böyük təsirini göstərdi. Xalq ifaçılığı prosesi ilə bərabər Yallı incəsənəti də inkişaf etdi.

Mahnı janrı Naxçıvanın bütün rayonlarında xüsusi xalq melodiyasını özündə təcəssüm etdirir.

Qeyd edək ki, müharibə illərindən sonra mahnılarda sosial ictimai dəyişikliklər əks olunurdu. Adətən bu mahnılar sadə insanların toy məclisində və başqa məclislərdə ifa olunurdu. Varlı insanların toy məclislərində adətən Qarabağdan və başqa şəhərlərdən xanəndələr dəvət olunurdu.

Bu toylarda kor çalğıcı Səfər Rəcəbov tərəfindən ilk notla yazılmış mahnı ifa olunurdu. Bu mahnını da Məmməd Ələkbərov yazmışdı. Buradan belə qərara gəlib qeyd etmək olar ki, Naxçıvan diyarının tarixi və mədəniyyəti müasir etno-mədəni, bədii musiqi ənənəsinin köklərini açıb göstərir. Əsrlər boyu Naxçıvanın mədəni həyatı şərqlə əlaqəli olmuşdur, bu da həyat tərzinin musiqi incəsənətinin forma və janrını, musiqi məişətinin xüsusiyyətlərini aşkara çıxarıb indi ənənəvi mədəniyyət termini kimi qeyd edilir. Ü.Hacıbəyovun sayəsində musiqi həyatının və incəsənətinin bu qeyri ənənəvi forması yerli muhitdə həyata keçirilirdi.

Yeni bədii ənənənin yaranması 2 istiqamətdə inkişaf edirdi. Bir tərəfdən xalq peşəkar musiqisi prosesi, o biri tərəfdən peşəkar olmayan ifaçılar.

Naxçıvan diyarının tarixi, onun siyasi həyat xüsusiyyəti bu bölgəni bir neçə zonaya bölünməsinə həmin regionun içərisində bir neçə musiqinin dialektik yaranmasına təsir göstərir.

Nəticədə demək olar ki, son illərdə Naxçıvanda gedən dəyişikliklər bu diyarda musiqi mədəniyyətinin dərinədən öyrənilməsinə əlverişli şəraitlər yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Musiqi dünyası 2007
2. Quliyev N. Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixindən-Bakı, Elm, 1999
3. İsmayıl S.M. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları, Bakı, 1960
4. R.Kərimov Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixindən vokal ifaçılıq sənəti
5. Naxçıvan Muxtar Respublikası Bəstəkarlar təşkilatı, Naxçıvan 2001

ABSTRACT

Shirinova Shebnem

HISTORY OF MUSIC DEVELOPMENT IN NAKHCHIVAN

In article, it is talked about the development of Nakhchivan culture at the beginning of the 20 th century. The history of the Nakhchivan land, its political life, its division into several zones affect the dialectical creation of several music in that region. The creation of Nakhchivan musical drama theater, musical schools, and their own work collective teams in this period embodies the development of Nakhchivan culture. As a result, the changes that have taken place in Nakhchivan in recent years create favorable conditions for the in-depth study of musical culture in the region. It should be noted particularly that in Nakhchivan, it is always taken care of cultivation of the culture and comprehensive, developed people and development of the ability of young generation to perform.

РЕЗЮМЕ

Ширинова Шабнам

ИСТОРИЯ МУЗЫКАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ В НАХЧЫВАНЕ

В статье говорится о развитии культуры в начале XX века в Нахичеване. История Нахчыванского, его особенности политической жизни послужила разделению на несколько зон этого края и оказала влияние на появление различных диалектов внутри этих зон. В этот период возникновение музыкального драматического театра, музыкальных школ, самодеятельных коллективов отражает развитие Нахчыванской культуры. В итоге можно сказать что последние годы, изменения, происходящие в Нахчыване создают благоприятные условия для развития музыкальной культуры. Надо отметить, что особое внимание уделяется всестороннему развитию личности и исполнительской способности молодого поколения.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ. ELMİ ƏSƏRLƏR, 2019, № 1 (98)

NAKHCHIVAN STATE UNIVERSITY. SCIENTIFIC WORKS, 2019, № 1 (98)

НАХЧЫВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ. НАУЧНЫЕ ТРУДЫ, 2019, № 1 (98)

FATMA MƏMMƏDOVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
fatma_sahbazova@hotmail.com

UOT:741

ELMİRA ŞAHTAXTİNSKAYANIN YARADICILIĞINDA PLAKAT JANRI

Açar sözlər: *Naxçıvan, Elmira Şahtaxtinskaya, təsviri sənət, qrafika, plakat, levkas*

Key words: *Nakhchivan, Elmira Shahtakhtinskaya, fine-arts, graphics, posters, levkas*

Ключевые слова: *Нахчыван, Эльмира Шахтахтинская, изобразительное искусство, графика, плакат, левкас*

Təsviri sənətin növlərindən biri olan qrafika sənəti Azərbaycanda XX əsrdə professional səviyyədə inkişaf etmişdir. Qrafikaya müxtəlif texniki üsullarla işlənmiş sənət əsərləri daxildir. Yunanca “graphike”-rəsm, şəkil deməkdir. XX əsrdən əvvəl qrafikanın əsasını yalnız cizgilər, yaxud ağ və qara xətlər təşkil edirdi. Sonradan bu sənət növü daha da təkmilləşib. Kontur xətlər, cizgi, ləkə, həmçinin rəsm çəkilən əsas materialın ağ yerliyi qrafikanın əsas bədii vasitələrindən olub. İşlənmə texnikasına görə qrafika sənəti iki hissəyə ayrılır – rəsm və çap qrafikası. Onlardan ilk inkişaf etmiş və ənənəvi növü rəsmdir. Karandaşla işlənən rəsm əsasən kağızda, bəzən isə parça üzərində çəkilir. Bu rəsmlər yalnız bir nüsxədə yaranır. Bəzi əsərlər rəng baxımından zəngin olduğuna görə, onların boyakarlıqla yaxınlığı var: bunlar sulu boyalarla çəkilən (akvarel, quaş, tempera) və yaxud pastel (rəngli karandaş) texnikasında çəkilmiş rəsmlərdir. Qrafika üsulu ilə əsər, portret, mənzərə və s. janrlarda rəsmlər yaratmaq mümkündür (5, s. 1).

Qrafikanın digər bir növü olan çap qrafikasını rəsmdən fərqləndirən əsas cəhət odur ki, çap qrafikası əsərlərindən eyni keyfiyyətdə istənilən qədər nüsxə almaq mümkündür. Buraya metal, ağac, daş və maqnezium üzərində qazılmış və ya həkk olunmuş rəsmlər daxildir. Çap qrafikasında qrafik lövhənin materialından asılı olaraq müxtəlif texnikalar yaranıb. Metal, yəni mis üzərində iynə ilə cızılmış və sonra basma üsulu ilə yaranmış qravürlərə offort deyilir. Daş üzərində həkk olunmuş qrafikaya litoqrafiya (“lito” yunanca “daş” deməkdir), ağac üzərindəki qrafikaya isə ksiloqrafiya (“ksilo” – yunanca “ağac” deməkdir) deyilir. Nisbətən sonra yaranmış linoqravür – linoleumu qazımaqla işlənir. Sahəsinə görə qrafikanın kitab qrafikası (kitabın tərtibatı), elmi-tədqiqat qrafikası (elmi cədvəllər, çertyojlar, sxemlər, xəritələr), plakat qrafikası, sənaye qrafikası (məhsulun tərkibini bildirən açıqcalar, dövətnamələr, paltar etiketləri) və s. kimi növləri var. Azərbaycanda qrafika sənətinin ilk nümunələrinə Qobustan qaya rəsmlərində, Təbriz miniatür məktəbi sənətkarlarının yaratdıqları əsərlərdə və rəssamların qrafik lövhələrində rast gəlinir. Lakin, klassik ədəbi əsərlərin, əlyazmaların və dini kitabların bədii tərtibatı qrafikanın Azərbaycanda qədim tarixə malik olduğunu göstərir.

Qrafikanın dəzğah, sənaye qrafikası və plakat kimi başlıca növləri əsasən 1920-ci ildə Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalından sonra inkişaf edib. Bu dövrdə ideya-bədii vasitələrin operativliyi, kütləvililiyi, siyasi kəsərliliyi ilə fərqlənən qrafika sənəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edib. Qəzet-jurnal və kitab tərtibatı da Azərbaycan sovet qrafikasının qabaqcıl janrlarından sayılıb. Respublikada mətbuat və nəşriyyat işlərinin genişlənməsi karikatura və kitab qrafikasının inkişafına təkan verib. Qrafiklər “Azərnəşr”-in buraxdığı kitabların tərtibində fəal iştirak ediblər. Satirik qrafikanın yaranması və inkişafı “Molla Nəsrəddin” jurnalının fəaliyyəti ilə bağlıdır. Azərbaycan Sovet qrafikasının inkişafında xalq rəssamı, mahir karikatura ustası Əzim Əzimzadənin (1880-1943) müstəsna rolu olub (5, s. 1). O, qrafikanın müxtəlif janrlarında çalışaraq rəngarəng rəsm silsilələri, plakat, karikatura, səhnə tərtibatı, geyim eskizləri və s. yaradıb. Ə.Əzimzadənin kitab qrafikası sahəsində yaratdığı ən kamil əsər M.Ə.Sabirin “Hophopnamə”sinə çəkdiyi illüstrasiyalardır. Elmira Şahtaxtinskaya Ə.Əzimzadənin və B.Kəngərlinin əsərləri ilə böyümüş və onların davamçısı olmuşdur. 30-cu illərdə qrafika sahəsində Qəzənfər Xəlilov İsmayıl Axundov, Kazım Kazımzadə, Ə.Məmmədov və b. rəssamlar da fəaliyyət göstərirlər. Azərbaycan və xarici ölkə yazıçılarının kitablarına illüstrasiyalar çəkərək müxtəlif aktual mövzularda siyasi plakatlar yaradıblar. İkinci Dünya Müharibəsi illərində təsviri sənətin ən kütləvi, operativ və kəsərliliyi olan qrafika əsərləri xüsusi əhəmiyyət qazanıb. 50-ci illərdə Azərbaycan qrafika sənətinin inkişafında mövzu, janr, bədii üslub rəngarəngliyi sahəsində axtarılar həlledici yer tutub. Dəzğah qrafikası növlərində silsilə əsərlər yaradılıb. Maral Rəhmanzadənin əmək və məişət mövzularına həsr etdiyi “Bizim Xəzərdə” (1953-60), “Mənim bacılarım” (1965-82) linoqravürə və rəsm silsilələri, “Azərbaycan neft ölkəsidir” (1947) avtolitoqrafiyalar silsiləsi obrazların rəngarəngliyi, milli xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Ələkbər Rzaquliyevin “Köhnə Bakı”, “Xalçaçılar”, R.Babayevin “Qobustan”, “Xınalıq” linoqravürə silsilələri xalq məişətinin real lövhələri, ifadə yetkinliyi ilə səciyyəlidir. 60-70-ci illərdə Azərbaycan dəzğah qrafikasında yeni

mərhələnin başlanğıcı oldu. S.Bəhlulzadə, N.Axundov, Y.Hüseynov, N.Babayev, R.Hüseynov, A.Ələsgərov Elmira Şahtaxtinskaya və b. rəssamların yaradıcılığında rast gəlinir (5, s. 1).

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan təsviri sənətində realist təmayüllər getdikcə güclənir, bədii yaradıcılığın yeni növ və janrları meydana gəlir. "Molla Nəsrəddin" və digər jurnalların, eləcə də kitab nəşri ilə bağlı satirik qrafika və illüstrasiya janrları yaranır. "Molla Nəsrəddin" jurnalının rəssamları O.Şmerlinq, İ.Rotter, Ə.Əzimzadə və X.Musayev dövrün ictimai-siyasi problemləri ilə səsleşən realist qrafika sənəti sahəsində geniş fəaliyyət göstərirlər. 30 illərdə qrafika sahəsində Ə.Əzimzadə ilə yanaşı Q.Xalıqov, İ.Axundov, Ə.Hacıyev, M.A.Vlasov, K.Kazımzadə, Ə.Məmmədov və b. rəssamlar da fəaliyyət göstərir, Azərbaycan və xarici ölkə yazıçılarının kitablarına illüstrasiyalar çəkir, müxtəlif aktual mövzularda siyasi plakatlar yaradırdılar (5, s. 1).

Azərbaycan təsviri sənətinin formalaşmasında və inkişafında qadın rəssamlarımızın xüsusi xidmətləri olub. Mənəvi yaradıcılıq potensialı tələb olunmaqla yanaşı, ondan da artıq fiziki əmək sərf edilən təsviri sənətin görkəmli qadın rəssamlarından biri xalq rəssamı Elmira Şahtaxtinskayadır. Elmira Həbibulla qızı Şahtaxtinskaya 25 oktyabr 1930-cu ildə görkəmli kimyaçı alim, akademik Həbibulla Şahtaxtinskının ailəsində dünyaya göz açıb. Şahtaxtinskilər ziyalılar nəslində olub və Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının inkişafında xüsusi xidmətlər göstərmişdilər. Onların ailəsi əsasən təbiət elmlərinə maraq göstərirdi. Lakin, ailə üzvlərindən fərqli olaraq Elmira Şahtaxtinskaya kiçik yaşlarından incəsənətə, rəssamlığa meyil göstərib. O, ilk ixtisas təhsilini əvvəlcə Ə.Əzimzadə adına Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq texnikumunda (1947-1950), daha sonra isə V.İ. Surikov adına Moskva Dövlət Rəssamlıq İnstitutunda (1950-1956) alıb. Sonralar "Yaxşı müəllim tələbənin xoşbəxtliyidir" deyə xatırlayacağı müəllimləri – professorlar M. M. Çeremnix və N.A. Ponomaryovdan professional sənətin incəliklərini bəxş edib. E.Şahtaxtinskaya Moskva Dövlət Rəssamlıq İnstitutunun qrafika şöbəsinin M.M. Çeremnixin siyasi plakat emalatxanasında təhsilini başa vurur (1, s.13). Elmira Şahtaxtinskaya plakat janrında qadın rəssamlar arasında işləyən mahir rəssamlardan biridir. Elmira Şahtaxtinskaya öz adını tarixə qızıl hərfələrlə yazdı. Elmira Şahtaxtinskaya plakatlarında miniatür ənənələrini yaşadırdı. Rəssam xanım daha çox plakat və dəzgah rəsmlərinin müəllifi kimi şöhrət tapmışdır. XX əsrin 70-ci illərində "Azərbaycan qədim mədəniyyət diyarıdır" plakat silsiləsini, Azərbaycanın elm, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin portretlər qalereyasını, dəzgah rəsmləri və akvarellərindən "Çexoslovakiyada" (1957), "Sosialist Bakısı" seriyası (1958-1959), "Bolqarıstanda" (1963), "Qutablar" (1963) və "Novruz bayramı" (1970) tablolarını yaratmışdır. Əsərləri Moskva (1957), Kaunas (1967) və s. şəhərlərdə keçirilən fərdi sərgisi nümayiş etdirilmişdir (6, s. 1).

Tədqiqatçılar Qacar G., Qorçu T., Sadıqzadə A. qeyd edirlər ki, Elmira Şahtaxtinskaya plakat haqqında yazır: "Plakat çox sadə və aydın olduğu üçün insanlara daha tez çatır". Lakin, plakatçı bu sadəliyə və aydınlığa nail olmaq üçün uzun müddət düşünməli və ciddi işləməlidir. Burada hər şeydən əvvəl inandırıcılıq (əgər özün mövzuya möhkəm inanırsansa), səmimiyyət və inadkarlıq lazımdır. Plakat sanki hadisələri özündə canlandıran, həm də müəllifin əhval-ruhiyyə və hisslərini obyektiv şəkildə əks etdirən bir barometrdir. Burada sadəlik və təbiilik var, əsərdə ən mühüm cəhət, hadisənin əsas məğzi verilir, ikinci dərəcəli xırdalıklar kənara atılır. Hadisələrə ancaq dərin həvəs, qəti inam və fəal münasibət bəsləməklə əsl sənət əsəri yaranır. Burada şərtlilik zərurilikdən, məqsəd aydınlığından, tamaşaçını öz ideyasına inandırmaq istəyindən doğur. Mövzuya inanıb ona şəxsi münasibət göstərməklə əsl plakat yaratmaq olar (3, s. 7).

Elmira Şahtaxtinskaya qrafikanın müxtəlif janrlarında çalışaraq rəngarəng rəsm silsilələri plakatlar yaradıb. Rəssamın plakatları "Azərbaycan qədim mədəniyyət ölkəsidir" silsiləsinə daxildir.

"Məhsəti Gəncəvinin portreti" (plakat, ağac, qarışıq texnika, 1984-cü il) (2, s. 64). Rəssam Azərbaycanın qədim şairələrindən olan Məhsəti Gəncəvinin plakatını işləmişdir. Plakata baxanda şairənə ruh hiss olunur. Plakatda zərif bir-biri ilə uyumlu rəng çalarları nəzərə çarpır və zərif əl işləmələri gözə qəpənir. Şairənin sənətini əks etdirən əşyalar da plakatda nəzərə çarpır. Şairənin əlində kitab təbiətə baxması yeni rübailər haqqında düşünür təəssüratını yaradır. Həmçinin əsərdə qadın ruhunu əks etdirən çiçəklər əksini tapmışdır. Plakatda Təbriz miniatür ənənələri də gözə çarpır (Şəkil 1, 1).

"Nizami Gəncəvinin portreti" (plakat, kağız, qarışıq texnika, 1984-cü il) (2, s.65). Əsərdə ilk öncə klassik poeziyanın dahi sənətkarı olan Nizami Gəncəvinin şairənə siması diqqətimizi çəkir. Plakatda şair bir qədər düşüncəli və fikirli təsvir olunub, bu da ondan xəbər verir ki, şair yeni əsərini düşünür. Plakatda arxa fonda "Nizaminin Xəmsəsi", "Leyli və Məcnun" şairin əsərləri təsvir olunub. Rəssam bu plakatda da Təbriz miniatür ənənələrini qoruyub saxlıyır (Şəkil 1, 2).

"XI əsrin məşhur alimi və filosofu Bəhmənyar İbn Mərzbanın portreti" (plakat, kağız, sulu boya, 1978-ci il) (2, s.66). XI əsrin məşhur alim və filosoflarından olan Bəhmənyar İbn Mərzban plakatda bir qədər düşüncəli təsvir olunub. Onun arxasında Təbriz miniatür üsulu olan buludlar təsvir edilmişdir. Plakatda tünd göy rəng üstünlük təşkil edir (Şəkil 1, 3).

"Memar Əcəmi Naxçıvani-850 il" (plakat, kağız, quaş, 1976-cı il) (2, s.67). Rəssam qara fonlu kompozisiyasının mərkəzində məşhur memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin bədənini fas, başını isə profildən qurşağadək portretini yaradıb. Şərq qiyafəli memar sağ əlində üzərində düşündüyü memarlıq layihəsini tutmuş vəziyyətdə və işıqlı çöhrəsi ətrafa yönəlmiş halda təsvir edilib. Əsərin fonunda müəllif uğurlu yaradıcılıq üslubundan faydalanaraq memarın artıq müəllifi olduğu, dünyanın nadir memarlıq incilərindən sayılan

Möminə Xatun, Yusif ibn Küseyr türbələrini və Naxçıvan memarlıq məktəbinin digər abidələrini elə uğurlu bədii ifadə vasitələri ilə tamaşaçının diqqətinə çatdırıb ki, yaradıcının məharətinə heyran qalırsan (Şəkil 1, 4).

“**Nəsirəddin Tusi-dünya elminin klassikidir**” (plakat, levkas, quaş, 1973-cü il) (2, s.68). Plakatda dünya elminin klassiklərindən olan Nəsirəddin Tusinin təsviri verilmişdi. Əsərdə N.Tusinin önündə dəftəri, sağ əlində qələmi və yanında kitabları təsvir olunmuşdur. Əsərin arxa fonunda N.Tusinin kitabı və həndəsəyə aid teoremlər çəkilmişdir.

“**Səfiəddin Urməvi-Şərq mədəniyyətinin musiqi ulduzu**”. (plakat, kağız, quaş, 1973-cü-il) (2, s.69). Plakatda rəssam Şərqin musiqi ulduzu Səfiəddin Urməvi bir əlində əlində dəftəri, bir əlində qələmi notlar yazarkən təsvir edilib. Təsvirdə sənətkarın udu musiqiyə dair kitablar, sənətkarın önündə kağız parçasında cızılmış notlar, arxa fonda ərəb hərfləri yazılmış böyük cədvəl çəkilmişdi (Şəkil 1, 5).

“**Qara Qarayevin portreti**” (plakat, levkas, qarışıq texnika, 1983-cü il) (2, s.70). Plakatda dahi sənətkar musiqi sədaları altında mavi səmaya ucalmış təsvir olunmuşdu. Əsərdə təsvir olunan buludlar Təbriz miniatürlərində rast gəldiyimiz buludları xatırladır (Şəkil 1, 6).

“**Azərbaycan plastikasının 3000 il tarixi var**” (plakat, kağız, quaş, 1976-cı-il) (2, s.72).Plakat Azərbaycan plastikasının 3000 illik tarixinə həsr olunub. Əsərdə daş heykəlciklər, həmçinin onun arxa fonu qaraya boyanmış, aşağı hissəsi yaşıl çəmənlə təsvir edilmişdir.

“**Qətran Təbrizi**” (plakat, levkas, quaş, 1988-ci-il) (2, s.73). Plakatda qədim dövrün şairlərindən olan Qətran Təbrizi təsvir edilmişdir. Sənətkar Q.Təbrizini əlində kitaba baxarkən təsvir edib. Birinci planda öndə

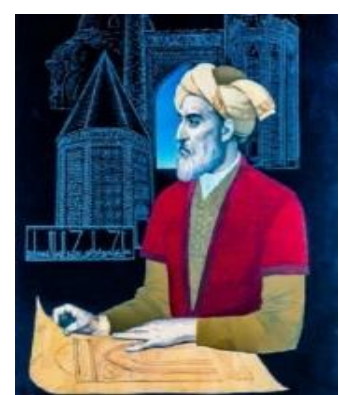
1

2

3

4

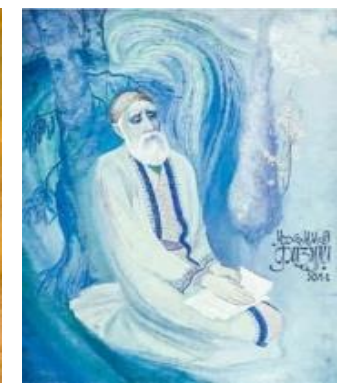
5

6

7

8

Şəkil 1. 1-Məhsəti Gəncəvi, 2-Nizami Gəncəvi, 3-Bəhmənyar İbn Mərzban, 4-Memar Əcəmi, 5-Səfiəddin Urməvi, 6-Qara Qarayev, 7-Qətran Təbrizi, 8-Məhəmməd Füzuli, 9-Şah İsmayıl Xətai.

masa, masanın üzərində şairin kitabları təsvir olunmuşdur. Sənətkar arxa fondakı ağacın üzərində şair ruhuna, dünyasına yaxın olan bülbüllər də təsvir etmişdir. Plakatdakı lirik ab-hava insanı valeh edir. E.Şahtatinskayanın plakatda verdiyi rəng keçidi uyumludur (Şəkil 1, 7).

“**Məhəmməd Füzuli**” (plakat, kağız, qarışıq texnika, 1984-cü il) (2, s.74). Plakatda sənətkar Təbriz miniatür üslubundan istifadə etmişdir. Rəssam Azərbaycanın XVI əsrdə olan dahi ölməz sənətkarı Məhəmməd Füzulini təbiət qoynunda oturmış və əlində kağız parçası, bir qədər fikrə dalmış, təbiətin gözəlliyindən ilham alaraq yeni poemalar, şeirlər və.s yaradarkən təsvir etmişdir.

9

Kompozisiyanın ümumi rəng həllində hava mavi üstünlük təşkil edir. Əsərdə ağaclar, çiçəklər buludlar Təbriz miniatur üslubunu təənnüm etdirir (Şəkil 1, 8).

“**Şah İsmayıl Xətayi**” (plakat, ağac, levkas, 1986-cı il) (2, s.75). Rəssam XV əsrin nüfuzlu hökmdarlarından və dahi sənətkarlarından olan Şah İsmayıl Xətayini təbiət qoynunda, əlində qələmi, belində qızıldan xəncəri və sol əli ilə qızıldan kəmərinə tutarkən təsvir etmişdir. Şairin sağında masa və üzərində kitabları və tuş qabı təsvir olunmuşdu. Bu təsvirdə sənətkar şairin təbiətdən ilham aldığıni bildirmişdir. Şairin ətrafında yaşillıq, ağaclar, gül-çiçək, bülbül təsvir olunmuşdur. Plakat ilk baxışdan insanı ovsunlayır (Şəkil 1, 9).

“Vilyam Şekspir-bütün bəşəriyyətə” (plakat, levkas, qarışıq texnika, 1988-ci-il) (2, s.77). Plakatda Dünya sənətkarı Vilyam Şekspir təsvir olunub. Plakatın arxa fonu tən ortadan bölünərək sol hissə ağ sağ hissə qara ilə təsvir edilib. Plakatda Vilyam Şekspirin məşhur əsəri olan “Romeo və Juliyet” əsəri təsvir edilib

Elmira Şahtaxtinskaya Azərbaycan incəsənətinin inkişafında böyük enerji və istedadla fəal yaradıcılıq həvəsinə malik prinsipial, mərd, əməksevər, xeyirxah, hər cür biganəliyə yad olan, həyatın mənasını yaradıcılıqda tapan bir rəssam, ədalətsizlik və haqsızlığa dözə bilməyən bir şəxsiyyət idi. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədri Vasif Talibovun 2010-cu il 9 fevral tarixli Sərəncamı ilə Kəngərli rayonunun Şahtaxtı kəndində Şahtaxtinskilər muzeyi yaradılıb. Şahtaxtinskilər nəslinin görkəmli nümayəndələrinin həyat və fəaliyyətini öyrənilməsi və təbliği baxımından mühüm əhəmiyyətə malik olan muzeydə Elmira Şahtaxtinskayanın həyat və fəaliyyətini özündə əks etdirən məlumatlar, arxiv materialları, bu nəslin görkəmli nümayəndələrinin kitabları, eləcə də rəsm əsərləri toplanıb (4, s.1).

ƏDƏBİYYAT

1. Elmira Şahtaxtinskayanın yaradıcılığı, Onun əsərləri doğma vətəni ilə yanaşı xarici ölkələrin muzey, qalereya və şəxsi kolleksiyalarında saxlanılır, Oktay. Xalq Cəbhəsi qəzeti, 31 oktyabr 2012
2. Elmira Şahtaxtinskaya, Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 150 s.
3. Qacar G., Qorçu T., Sadıqzadə A. Elmira Şahtaxtinskaya, Bakı: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2001, 176 s.
4. Şahtaxtinskilər Muzeyi yenidən qurulub, İki Sahil qəzeti, 25 noyabr 2017.
5. <https://az.wikipedia.org/wiki/Qrafika>
6. https://az.wikipedia.org/wiki/Elmira_Şahtaxtinskaya

ABSTRACT

Fatma Mammadova

THE GENRE OF POSTER IN ELMIRA SHAKHTAXTINSKAYA CREATIVITY

Our women painters have done many special things in forming and developing the Azerbaijan descriptive art. One of the well-known painters of Azerbaijan Elmira Shakhtaxtinskaya is the author of different posters requesting moral creative potential besides physical work more than that. Although the main purpose of the painter's posters is socialist realism her works draw attention with specific fluent expression solution and artistic power of influence. The scientists and culture workers, the creative persons' images and their inner worlds, our monuments and so on have been represented in her posters. Elmira Shakhtaxtinskaya's poster series of “Azerbaijan is an ancient culture land” created in 70s includes the works of “Portrait of Mahsati Ganjavi”, “Portrait of Nizami Ganjavi”, “Portrait of Famous Scientist and Philosopher of the XI Century Bahmanyar Ibn Marzban's”, “Memar Ajami Nakhchivani – 850 years”, “Safiaddin Urmia – Oriental culture music star”, “Portrait of Gara Garayev”. And in the posters painted during 70s – 80s she has drawn the genius virtuosos’ “Uzeyir Hajibeyli”, “Hussein Javid”, “Sattar Bahlulzadeh”, “Gara Garayev”, “Fikrat Amirov” and other's portraits.

РЕЗЮМЕ

Фатма Мамедова

ПЛАКАТНЫЙ ЖАНР В ТВОРЧЕСТВЕ ЭЛЬМИРЫ ШАХТАХТИНСКОЙ

В формировании и развитии изобразительного искусства в Азербайджане особая заслуга принадлежит женщинам-художницам. Одна из великих народных художников Эльмира Шахтахинская творческим потенциалом является автором плакатов требовавших физического труда. В её плакатах отражены образы и внутренний мир деятелей науки и культуры, а также творческих людей средневековья. В созданные Эльмирой Шахтахинской плакаты из цикла «Азербайджан – страна древней культуры» входят такие её произведения, как «Портрет Мехсети Гянджяви», «Портрет Низами Гянджяви», «Портрет знаменитого учёного и философа XI века Бахманияра ибн Марзбана», «Зодчий Аджмеи Нахчывани – 850», «Сафиаддин Урмеви – звезда Восточной музыки», «Портрет Кары Караева», и др. В своих плакатах в 70-80-х годах она создала портрет великих образы – «Узеир Гаджибейли», «Гусейн Джавид», «Саттар Бахлулзаде», «Кара Караев», «Фикрет Амиров» и др.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Məhərrəmov

MEMARLIQ

QADİR ƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

Kadiraliyev@yahoo.com.tr

UOT:75/72

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI, MEMARLIĞI VƏ İNCƏSƏNƏTİNDƏ
MİFİK TƏFƏKKÜRÜN MAHİYYƏTİ**Açar sözlər:** *mifologiya, dastan, nağıl, azadlıq, nisbət, spiral***Key words:** *mythology, saga, fairy tales, emancipation, proportion, spiral***Ключевые слова:** *мифология, сага, сказка, эмансипация, пропорция, спираль*

Tarixən dünyagörüşün birinci forması hesab olunan mifologiya yunanca *mifos* və *laqos* sözlərindən əmələ gəlmiş, mənası rəvayət, əfsanə, nağıl, dastan söz anlayışı kimi başa düşülür. “Mifologiya ictimai inkişafın ilkin mərhələsi üçün səciyyəvi olan dünyanı anlama üsulu ictimai şüurun formasıdır” (1, s. 38).

Dünyanın bütün xalqlarının özünə məxsus mifologiyasında eyni mifoloji kökə söykənən əsətlər, əfsanələr, nağıl və dastanlarına rast gəlirik. İctimai şüurun universal forması kimi çıxış edən mifologiya ibtidai cəmiyyətin mədəni həyatında mühüm yer tuturdu. “Qədim yunanlar allahlar və qəhrəmanlar haqqında yaranan əsərləri mifologiya adlandırırdılar” (1, s. 38). M. F. Şellinq “Mifologiya fəlsəfəsinə giriş” adlı əsərində mifologiyayı təkcə allahlar haqqında təlim deyil, həm də allahların tarixi hesab edirdi [8].

Dünyanın bütün xalqlarında olduğu kimi Azərbaycan mifik yaradıcılığı bəşəriyyətin mədəni tarixinin vacib hissəsi kimi min illər boyu onun mədəni həyatı üzərində hökmranlıq etmişdir. Mif haqqında ilk nəzəriyyə yaradıldıqdan sonra problemi dəfələrlə müzakirələrin baş müzakirə obyektinə çevrilmiş, indi də mübahisə obyektini olaraq qalmaqdadır. Bütövlükdə qədim və zəngin tarixə malik olan ədəbiyyatımız, mədəniyyət və incəsənətimizin tarixini öyrənmək üçün hər şeydən öncə mifologiyayı dərinləndirmək lazımdır. “Mifologiyanın ayrı-ayrı ünsürlərinin araşdırılması, milli mifologiyanın dirçəldilməsi, öz növbəsində, konkret etnik-mədəni sistemin bərpasını təmin edir. Mif qədim insanın hiss etdiyi, düşündüyü, inandığı, başa düşdüyü nə varsa onun idrakının şifahi izi hesab olunmalıdır” (1, s. 39).

Mifoloji düşüncə tərzinin dəyişməsi bütövlükdə cəmiyyətin inkişafı ilə bağlıdır. İnkişaf etmiş mifoloji sistemə malik olan xalqlarda dünya, kainat (kosmoqonik miflər) və insanlar (antropomorfik miflər) haqqında əsətlər təşkil edir. “Antik Yunanstan mifologiyası çox şeyi özünəqədərki inkişaf etmiş Yaxın Şərq mifologiyasından götürmüşdür” (1, s. 59). Bu fikri eyni ilə Azərbaycan mifologiyasına da aid etmək olar.

“Fəlsəfə mədəniyyətdən asılıdır, onun ifadəsidir, onun formasıdır” (1, s. 12).

Deməli qədim və zəngin mədəniyyətimiz olan, ədəbiyyat, incəsənət və memarlıq formalarını ifadə etmək üçün mütləq onların fəlsəfəsini dərk etmək lazımdır. Fəlsəfi biliklər isə bir elm çərçivəsinə sığmır. Odur ki, ədəbiyyat, incəsənət və memarlıq formalarının mahiyyətini dərk etmək üçün onların araşdırılmasına universal şəkildə kompleks yanaşmalıyıq.

Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra nəzəri fikirləri əsas götürmədən qədim, klassik və müasir mədəni-tarixi, eyni zamanda ədəbi-etnoqrafik sistemlərin ümumiləşmiş sistemlərini müvəffəqiyyətlə aşkarlamaq mümkün deyil. Ümumiyyətlə bütün xalqların, o cümlədən Azərbaycan xalqının mifologiyasında təsnifat baxımından əsasən aşağıdakılar üstünlük təşkil edir; a) kosmoqonik miflər, b) etnoqrafik miflər, c) antropomorfik miflər, ç) təqvim mifləri.

Geniş və zəngin düşüncə anlamına malik olan mifik düşüncə tərzini araşdırarkən bizim qarşıya qoyduğumuz problemi əsas götürəcəyik. “Dastanlar, nağıllar, əfsanələr, tarixi əsətlər, mifoloji obrazlar sujetlər müxtəlif xalqların mədəniyyətinə-ədəbiyyatına, rəssamlığına, musiqisinə, heykəltaraşlığına daxil olmuşdur” (1, s. 43). Göründüyü kimi göstərilənlərin içərisindən bizim üçün əsas olanı “nağıllar, əfsanələr” və xalqımızın “mədəniyyətinə-ədəbiyyatına, rəssamlığına” o cümlədən memarlıq əsərlərinə aid olan mifik düşüncənin mahiyyətini aydınlaşdırmaqdan ibarətdir. Əvvəlcə göstərilən problemləri ayrılıqda nəzərdən keçirib sonra isə ümumiləşdirək.

1. Memarlıq və rəssamlıq formaların yaranmasında mifoloji təfəkkürün mahiyyəti.
2. Ədəbi əsərlərdə- nağıllar, əfsanələr və yazılı ədəbiyyatda mifoloji təfəkkürün mahiyyəti.

Təbiətdə və kainatda baş verən bütün dəyişmələr, təbii varlıqların quruluşu harmonik qanunlarla bağlıdır. “Harmoniya və gözəllik idrakın vacib kateqoriyasıdır, son həddə rəssam həqiqəti gözəllikdə, alim isə gözəlliyi həqiqətdə axtarır” (7, s. 4).

Spiralvari yüksələn insan təfəkkürünün hər mərhələsində eyni problemlə üzləşir: təbiətin bütövlüyü problemi. Sonsuz dəyişmələr, daimi hərəkət, enerji sərfi insan idrakına sığmır. Odur ki, Yer üzərində elə bir fəlsəfi məktəb yoxdur ki, insan təfəkkürünün sonsuz olmasını təsdiq etməsin.

Qədim ilahi mütənasiblik təlimi başlanğıcların başlanğıcı təlimidir. Çox güman ki, bu təlimi ona görte “İlahi mütənasiblik təlimi” adlandırmışlar ki, “Allah” ifadəsi ilə başlanğıcların başlanğıcı başa düşülürdü ki, çünki Allah real dünyanın yaranmasının məqsədidir. Təbiətin yaranma mənbəyindəki insan şüurunun xaricindədir.

Qədim “İlahi mütənasiblik qanunu” müasir elmlərdə simmetriya ideyasıdır. XX əsrin ən böyük riyaziyyatçılarından biri olan G. Veylin göstərdiyi kimi: “Gözəllik simmetriya ilə sıx bağlıdır” (7, s. 35).

Simmetriya ən yaxşı mütənasiblik əlaqəsidir. Asimmetriya isə ayrı-ayrı hissələri vahid məqsədlə birləşdirir. Bu elə bir fundamental ideyadır ki, qədim dövrdən başlayaraq bütün təbiət alimləri bu ideya vasitəsi ilə təbiətin vahid quruluşuna “açar” tapmışlar. Riyaziyyatda, biologiyada, fizikada simmetriya dedikdə elə həndəsi çevrilmə başa düşülür ki, fəzasının strukturu dəyişməz qalır. Bu çevrilmə zamanı cisim güzgü, dönmə, yerdəyişmə simmetriyası zamanı özünə konqruent fiqura çevrilir.

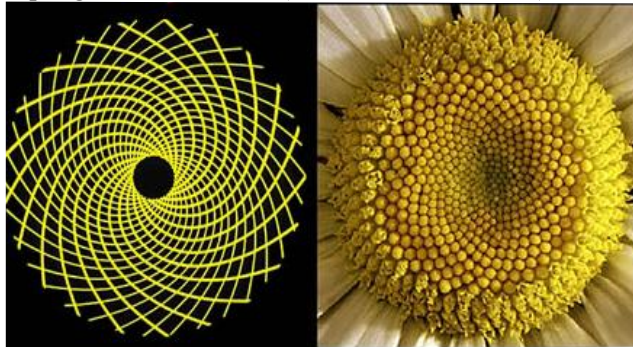
İncəsənətdən təbiətə keçmək üçün isə “sol” və “sağ”ın riyazi fəlsəfəsindən istifadə edək. Elmi təfəkkür baxımından “sağ” və “sol” arasında polyar əkslik yoxdur. Müəyyən mənada bu anlam fəlsəfədə əksliklərin vəhdəti kimi ümumiləşir: Qadın-kişi, yuxarı və aşağı, yaxşı və pis, müsbət və mənfi, xeyir və şər, ön və arxa və s. Sol və sağ arasında hansı əlaqənin olmasını təyin etmək üçün biz sərbəst seçim etməliyik. Sağ və sol anlamı baxımından bir cisim üçün seçilən bu seçim bütün cisimlər üçün ümumiləşmiş olur. Bunun izahı belədir. Fəzada sol və sağ arasında əlaqə vintin burulma istiqaməti ilə bağlıdır. İnsan bədəni ilə müqayisədə isə belədir. Əgər sizin bədəninizin fırlanması qabağa doğru, ayaqdan başa istiqamətdə olarsa, bu sol vinti doğurur. Əksinə olduqda sağ vint istiqamətində olur. “Fəzanın daxili strukturunu sol və sağ vint qaydasından başqa ayrı cür fərqləndirmək olmur”(7, s. 4).

Təbiətin son dərəcə müxtəlif hadisələrində özünü göstərən simmetriya qanunları içərisində bizim üçün ən vacib olanı ölçünün (boyun) dəyişmə hadisəsidir. “Mütənasiblik problemi birmənalı deyil. Forma araşdırıcıları üçün o hər şeydən əvvəl o fəza kateqoriyasıdır, ölçünün bərabər dəyişməsidir. Cəbrdə o ədədlər münasibətidir, həndəsədə isə həndəsi oxşarlıqdır” (8, s.7).

Simmetriya və mütənasiblik nəyi ifadə edir? Bu iki anlayışda bizim üçün vacib olan nədir? “Mütənasiblik bərabər, eyni, bircins dəyişmə, simmetriya isə bərabər, eyni, bircins saxlanma (struktur) anlayışıdır”(8, s.7).

Təbiət qanunları:-dəqiq elmlər oblastıdır. “Bütövlük bütün hadisələrin bir-biri ilə səbəb -nəticə əlaqələrinin birləşməsindən yaranır”(7, s.9). Belə ki, hər bir səbəb bir hadisənin nəticəsidir. Təbiət hadisələri riyazi qanunlarla müəyyən olunur. Bizim tədqiqat obyektimiz memarlıqla bağlı olduğu üçün əvvəl təbii obyektlərin bütövlüyü, sonra isə memarlıq obyektlərinin bütövlüyü məsələsinə baxmalıyıq.

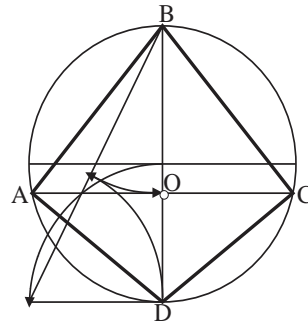
Fəzanın müəyyən hissəsini içərisinə alan formanın böyüməsi onu müəyyən edən xarakter nöqtədən başlanır. Şaquli istiqamətdə böyümə şaquli kəsiyin ölçüsü ilə müəyyən olunur. Şaquli istiqamətdə düz bucaq təşkil edən horizontal istiqamətdə böyümə isə bu istiqamətdə təbii qüvvələrlə bağlıdır. Formanı məhz şaquli və horizontal istiqamət müəyyənləşdirir. “Bu istiqamətdə ölçü münasibəti ilə xarakterizə olunan orta ölçülülük və mütənasiblik anlayışınının fiziki mənası yalnız düz bucaqla müəyyənləşir”(8, s. 40). Şaquli və horizontal istiqamətin kəsişmə nöqtəsi formayaranmanın başlanğıc nöqtəsidir, əyani olaraq günəbaxanın (şəkil 1), almanın (şəkil 4) və ilbiz qabığının formasında (şəkil 2) təzahür edir (şəkil 3).

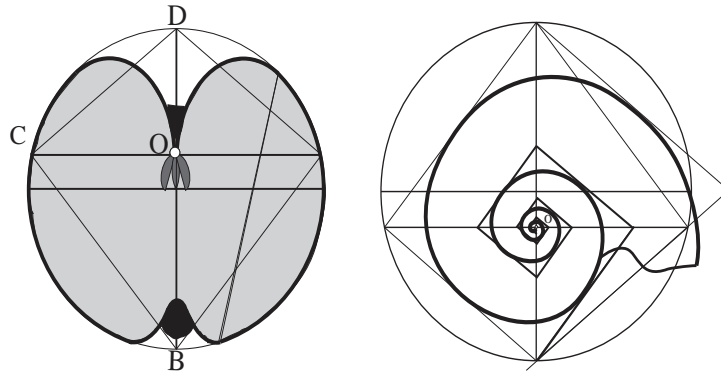
Şəkil 1. Günəbaxan dənələrinin yerləşmə qanunauyğunluğu loqarifmik spiralın quruluşuna uyğundur.

Şəkil 2. İlbiz qabığı

Şəkil 3. Elementar A rombu qurulması

Şəkil 4. Almanın boyuna kəsiyinin və ilbiz qabığının formasının qurulması

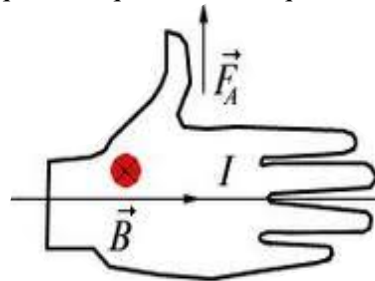
Canlı forma fiziki yox, bioloji səbəblə şərtlənir. İnkişaf proqramı burada bioloji kodla verilir. Bu mənada baxılan fakt təbii forma göstəricilərinin vektoru ifadəsi ilə ziddiyyət təşkil etmir. Genetik kod-müəyyən həcmdə forma əlamətinin saxlanma xüsusiyyətidir. Bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətdə olan bütün həyat formaları vahid hərəkətin məqsədidir. Təbiətin vahid qanunu ilə müəyyən edilən genetik inkişaf ortaq köklərə bağlı vahid həyat ağacına aid olan təbii forma növlərini müəyyənləşdirir.

Əgər elementar A yarımrombunu diaqonallarının kəsişmə nöqtəsi ətrafında fırlatsaq (hər kiçik tərəfdən böyük tərəfə keçmək üçün diaqonallarla kəsişmə nöqtəsindən o biri diaqonalı kəsənə qədər perpendikulyar çəkirik) və kəsişmə nöqtələrini loqarifmik spirali müəyyən edən əyri ilə birləşdirsək ilbiz qabığının formasını alırıq.

Sağ və sol anlamı eyni zamanda *Lorens qüvvəsinin* istiqamətinin müəyyən olunmasında özünü göstərir. Məlumdur ki, maqnit sahəsi hərəkət edən yüklü zərrəciyə qüvvə ilə təsir edir. Bir zərrəciyə təsir edən qüvvə aşağıdakı qanunla müəyyən olunur.

$$\vec{F}_L = q\vartheta B \sin \alpha \quad (1)$$

Burada α , ϑ ilə B arasındakı bucaqdır. Q hərəkət edən yüklü zərrəciyə təsir edən qüvvə, ϑ hərəkət sürəti, B induksiya. (1) ifadəsi ilə təyin olunan qüvvə Lorens qüvvəsi adlanır. “Bu qüvvə həm B vektoruna, həm də yükdaşıyıcıların istiqamətlənməş hərəkətinə perpendikulyar olmaqla müsbət yük üçün sol əl qaydası ilə təyin olunur, açılmış 4 barmaq müsbət yükün hərəkət istiqaməti ilə üst-üstə düşdükdə maqnit induksiya xətləri ovuca daxil olarsa, sıx açılmış baş barmaq Lorens qüvvəsinin istiqamətini göstərəcəkdir” (şəkil 5) (3, s. 310).

Şəkil 5. Sol əl qaydası ilə Lorens qüvvəsinin istiqamətinin təyini

Memarlıqda mütənəsiblik.

Əyani olaraq incəsənət və memarlıq əsərlərini təhlil edən məşhur alman riyaziyyatçısı G. Veyl göstərirdi ki, ilk baxışda bir-biri ilə heç bir əlaqəsi olmayan təbii varlıqlar oxşardır, riyaziyyatda aşkar olunan gözəllik qanunu gözəllik hissi ilə əlaqəlidir.

Memarlıqda mütənəsiblik elə əlaqədir ki, bina və qurğuların hissələri (tam və onun hissələri) arasında ölçü strukturunu müəyyən edir. Bir bina və qurğunun ölçülərini yazmaq üçün bir sıra ölçü aparmaq lazımdır. Əlbəttə belə yanaşma çox vaxt aparır. Lakin, belə yanaşma olmadan memarlıq formasını müəyyən edən qanunla onun ölçü strukturunu yazmaq olar. Memarlıqda mütənəsiblik problemi alma misalında yuxarıda

nəzərdən keçirilmişdir. Alma kəsiyinin bütün nöqtələrinin vəziyyəti bu koordinat sistemi vasitəsi ilə müəyyən oluna bilər. Nəticədə biz alma kəsiyi misalında bina planının və fasadının ölçü çertyojlarını alacağıq. Bu isə bizi təbiətdə formaəmələgəlmə ilə və düzgün mütənəsiblik quruluşuna malik olan memarlıq formalarının quruluşlarının eyni olması anlamına gətirir. Almanın bütün səthinin formasını müəyyənləşdirən tənliyi tapsaq o formanı müəyyənləşdirən qanunu tapmış olacağıq.

Canlı varlıqlar içərisində isə biz bu qanuna uyğunluğun ən əyani formasını ilbiz qabığının formasında görürük (şəkil 2). Burada elementar A rombunun diaqonallarının kəsişmə nöqtəsində yaranan canlı varlıq öz inkişafının müəyyən mərhələsində öz qabığını tərk edir. Onun bədəninin inkişaf qanununu göstərən forma ən gözəl memarlıq elementi kimi bizim qarşımıza çıxır. Riyazi cəhətdən loqarifmik spiralın formasını göstərən bu qanuna uyğunluğun riyazi ifadəsi

$$R = \sqrt{F} \cdot e^{\alpha \frac{2 \ln \sqrt{F}}{\pi}}$$

Bu tənliyin dərin fəlsəfi mənası var. Burada ilbiz qabığının dönmə simmetriyası $\frac{\pi}{2}$, dəyişmə qanunu isə \sqrt{F} -dir. Burada $F=1,618$ qızıl bölgü ədədi, e natural loqarifmanın əsası, $\pi=3,14$ çevrə uzunluğunun diametrə olan nisbəti. 2-rasional, F -irrasional, e və π transsedent ədədlərdir. Beləliklə, bu tənlikdə riyaziyyatda olan bütün fundamental ədədlər birləşib. Elementar A rombunun diaqonallarının kəsişmə nöqtəsi olan formayaranmanın ilk başlanğıc nöqtəsi simmetriya ilə asimmetriyanın kəsişmə nöqtəsidir ölümdən sonra dirilmə qanununun formalaşdığı nöqtədir. Yuxarıda göstərdiyimiz sağ və sol qanunu burada da özünü göstərir. Formaəmələgəlmənin inkişaf qanunu soldan sağa istiqamətindədir. Ən sadə qanuna uyğunluq isə həndəsi mütənəsiblik sisteminə daxil olan ölçülər arasında əlaqədir. Bu zaman bir münasibət sistemi bütün ölçü strukturu arasında əlaqəni müəyyənləşdirir.

Yuxarıda göstərdik ki, “Mifologiya ictimai inkişafın ilkin mərhələsi üçün səciyyəvi olan dünyanı anlama üsulu ictimai şüurun formasıdır”.

Belə düşüncə tərzii təbiətdə formaəmələgəlmə düşüncə tərzii ilə eyniləşir. Təbiətdə formaəmələgəlmə təbii varlıqların inkişafının ilkin mərhələsinə aid edilirsə, mifologiyada isə ictimai inkişafın ilkin mərhələsinə aid edilir. Bunlardan birincisi cismani inkişafın mahiyyətini xarakterizə edirsə, ikincisi ictimai şüurun mahiyyətini göstərir. Biz bu prinsipi Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən geniş nümunələrindən olan Azərbaycan nağıllarında mifik düşüncə tərzii olan Div surətləri və Azərbaycan yazılı ədəbiyyatın ən xarakter növü olan hekayə janrında, konkret olaraq Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” hekayəsində Xudayarbəy surəti ilə müqayisə edəcəyik.

Əvvəlcə Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında Div obrazlarının (şəkil 6) mahiyyətini araşdıraq. Məlumdur ki, təbiətlə qırılmaz tellərlə bağlı olan ibtidai insan təbiətdə baş verən müxtəlif hadisələrlə üzləşmiş, bu hadisələrin elmi mahiyyətini dərk etmədikləri üçün onlar haqqında müxtəlif rəvayətlər, əfsanələr yaratmışlar. Bəşər tarixinin ilk dövrlərində yaranan bu miflər hər bir xalqın ədəbiyyat və incəsənətinin təməlinə çevrilmişdir. “Mifin qurtardığı, bitdiyi yerdən tarix başlayır. İlk dini təsəvvürlər və arxaik mədəniyyətlərin hamısı mənəbeyini mifoloji təsəvvürlərdən alır” (4, s. 1). Dünyanın bütün qədim xalqlarında olduğu kimi Azərbaycan xalqında da qədim insanların yaratdığı bəsit örnəklər zaman-zaman ayrı-ayrı xalqların folklorunun, milli-mənəvi dəyərlərinin formalaşmasına zəmin yaradırdı. “Çağdaş dövrümüzdə qədər gəlib çatan əfsanələr, rəvayətlər, nağıllar, dastanlar bunun bariz örnəyidir” (4, s. 2). Miflərimizi özündə əks etdirib yaşadan ən gərəkli mənəbələrdən biri “Kitabi Dədə Qorqud” oğuznamələridir. Şeirli nağılların ən maraqlı mifik surətləri isə Divlərdir. Göstərdiyimiz kimi, “Div Azərbaycan folklorunun epik ənənəsində işlənən ən aparıcı antoqonist mifoloji obrazları” (4, s. 3).

Şəkil 6. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında Div mifik surətinin təsviri (Ü. Həməzəyeva).

Div obrazı əksər nağıllarımızda özünü göstərir, bunun ən bariz örnəyi isə “Məlikməmməd”dir. Burada Divlər yealtı aləmin nəhəng, qüvvətli, eybəcər və insanabənzər məxluqları kimi təsvir edilir. Elə yazılı

ədəbiyyatın da bazası şifahi xalq ədəbiyyatıdır, folklordur. Yazılı ədəbiyyatımızın ən görkəmli nümayəndələri şair və yazıçılarımız öz əsərlərində mifologiyadan və beləliklə mifoloji surətlərdən mükəmməl formada istifadə etmişlər. Yazılı ədəbiyyatımızda mövcud olan mifik qüvvələr foloklor örnəklərinin məntiqi davamıdır.

Şəkil 7. Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında mifik obrazın təsviri.
C. Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” hekayəsində
Xudayarbəy obrazının təsviri (Ü. Həməzəyeva).

Bu mənada C. Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” hekayəsindəki Xudayarbəy obrazı daha xarakterikdir.

Şəkil 6-də və şəkil 7-də Azərbaycan Respublikasının əməkdar rəssamı Ülviyyə Həməzəyevanın “Məlikməmməd” və C. Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” adlı hekayəsindəki obrazlara çəkdiyi illustrasiyalar göstərilmişdir.

Hekayədə C. Məmmədquluzadə Xudayar bəyin formasını belə təsvir edir: “Xudayarbəyin ancaq otuz yeddi, otuz səkkiz sinni olar; artıq olmaz, bəlkə əskik ola. Boyu ucadır, çox ucadır. Bunun ucılığından ötürü keçən vaxtda Xudayar bəyə bir ayama deyirdilər. Amma mən söz verdim ki, onun keçəcəyindən danışmayım. Qorxuram yalançı olam. Bəli, boyu ucadır, saqqalı, qaşları tünd qaradır. Üzü də qaradır, çox qaradır. Gözlər lap qaradır, bir tikə ağ yoxdu gözlərində. Belə ki, bəzi vaxt Xudayarbəy papağını basır gözünün önünə: papaq qara, gözlər qara, üz qara. Papağın altından gözlər elə işarır ki, adamın canına vahimə ötürür.

Bunların hamısı ötüşər. Xudayarbəyin bir böyük qüsuru var. Burnu əyridir; əyridir, amma çox pis əyridir. Burnunun yuxarı tərəfindən bir sümük dikəlib. Sümük düzdür, amma aşağısının əti xoruz pipiyi kimi düşüb sol yana. Bilmirəm anadan olmadır, ya sonra olubdur. Amma çox pis burundur, vəssalam” (2, s. 270).

Yuxarıda göstərdik ki, gözəllik simmetriya ilə bağlıdır. Canlı varlıqlar içərisində xaricən dəqiq güzgü simmetriyası qanununa tabe olan insan bədənini ən gözəl quruluşa malikdir (8, s. 318-321). Simmetrik quruluş pozulursa deməli gözəllik öz yerini eybecərliyə verir. Nəticədə insan bədənini bir növ “qüvvətli, eybecər və insanabənzər məxluqları kimi” təsvir edilir ki, bu da “Məlikməmməd” nağılında olduğu kimi Div mifik obrazı ilə eyniləşir. Böyük yazıçımız C. Məmmədquluzadə Xudayar bəy obrazının yaradılmasında məhz bu prinsipdən istifadə etmişdir. Nəticə etibar ilə istər təbii varlıqlar, istərsə də şifahi xalq ədəbiyyatımız və yazılı ədəbiyyatımız arasında bir genetik əlaqə yaradılır ki, onun da kökündə simmetriya ideyası durur. Biz də bunu isbat etməyə çalışdıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayar Şükürov, Şərq fəlsəfəsi və filosofları, Bakı, Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2007, 664 s.
2. Cəlil Məmmədquluzadə, Dram və nəsr əsərləri, Bakı, Qızıl Şərq, 1958, 807s.
3. N. M. Mehdiyev, Fizika kursu, Bakı, 2012, 599 s.
4. Rövşən Məmmədov, Azərbaycan uşaq nəşrində Div surəti. <http://edebiyat-az.com/?p=10623>
5. Kadir Aliyev, Başlanğıcların başlanğıcı, Nahçıvan-Marağa mimarlık biçimlerinin mahiyeti, İstanbul, 2015, 482 s.
6. Васютинский Н. А. Золотая пропорция, Москва, Молодая гвардия 1990, 235 с.
7. Герман Вейль. Симметрия, Москва, Наука, 1968, 190 с.
8. И. Ю. Шевелев. Принцип пропорций, Москва, Стройиздат, 1986, 200 с.
9. М. Ф. Шеллинг. Сочинения, Москва, Мысль, 1998, 1039 с.

ABSTRACT**Gadir Aliyev****THE ESSENCE OF MYTHICAL THINKING IN AZERBAIJANI LITERATURE,
ARCHITECTURE AND ART**

In the article the essence of mythical thinking in Azerbaijani literature, architecture and art is investigated. It is clear that, to learn the history of our literature, culture and art, which has ancient and rich history, it is necessary to know philosophy first of all. Because philosophy depends on culture and is its expression, its form. The investigation of the individual elements of mythology, the revival of national mythology, in turn, provides for the restoration of a concrete ethnic cultural system. Research is conducted in two directions, the essence of mythological thinking in the creation of architecture and painting forms and the essence of mythological thinking in literary work- tales, legends and written literature. Consequently is proven that, as well natural creatures and as well as verbal folk literature and written literature are linked to a genetic root, which is based on the idea of symmetry.

РЕЗЮМЕ**Кадир Алиев****СУЩНОСТЬ МИФИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
ЛИТЕРАТУРЕ, АРХИТЕКТУРЕ И ИСКУССТВЕ**

В статье рассматривается сущность мифического мышления в азербайджанской литературе, архитектуре и искусстве. Выясняется, что для изучения древнюю и богатую историю нашей литературы, культуры и искусства, прежде всего надо глубоко узнать философию. И поэтому философия зависит от культуры, выражение и форма ее. Изучение отдельных элементов мифологии, возрождение национальной мифологии, в свою очередь, предусматривает восстановление определенной этнокультурной системы. Исследование ведется в двух направлениях: Сущность мифологического мышления в создании архитектурно-живописных форм и сущность мифологического мышления в литературных произведениях-сказках, легендах и письменной литературе. В результате доказано, что природные создания, будь то архитектурные или художественные, а также наша устная народная и письменная литература, связаны с генетическим корнем, который основан на идее гармонии.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08).

BRİLYANT CƏFƏRLİ

AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi

brilliant1ceferli@hotmail.com

UOT:75/72

NAXÇIVAN ŞƏHƏR MEMARLIQ ABİDƏLƏRİNƏ ƏBƏDİLİK QAZANDIRAN DAHI

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, memarlıq, abidə, bina, muzey, məscid, minarə, kərpic*

Key words: *Heydar Aliyev, architecture, monument, building, museum, mosque, minaret, bricks*

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, архитектура, памятник, здание, музей, мечеть, минарет,*

кирпич

Qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi Azərbaycan xalqının tarixini, zəngin keçmişini, mədəniyyətini, adət-ənənələrini özündə yaşadan memarlıq abidələri ilə zəngindir. Məmləkətimizin ayrılmaz bir parçası olan bu diyarda ən mükəmməl memarlıq incilərinə rast gəlmək olar. Digər tərəfdən, XX əsrin 20-60-cı illərində bolşevizmin dağıdıcı siyasətinə uyğun sürətdə Naxçıvanda da bir çox memarlıq abidələri məhv olmaq təhlükəsinə məruz qalmışdır. Məhz başda ümummilli lider, dahi şəxsiyyət, müasir Azərbaycanın memarı Heydər Əliyev olmaqla Azərbaycan xalqı istər 1970-1980-ci illərdə, istərsə də dövlət müstəqilliyi dövründə möhtəşəm memarlıq abidələrinin mühafizəsi işinə xüsusi həssaslıqla yanaşmışdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin böyük səyləri və verdiyi göstərişlər nəticəsində dağılmaq təhlükəsi ilə üz-üzə gələn bir çox abidələrimiz yenidən bərpa olunmuş, Naxçıvan memarlığına yeni abidələr bəxş edilmişdir. Heç kəsə sirr deyildir ki, Heydər Əliyev gənc yaşlarında memar olmaq istəmiş, orta təhsilini doğma şəhəri Naxçıvanda başa vurduqdan sonra Bakı Sənaye İnstitutunun "Memarlıq" fakültəsinə daxil olmuş, lakin Böyük Vətən müharibəsinə görə onun bu təhsili yarımçıq qalmışdır. Heydər Əliyev istəmişdir ki, onun əsərləri bütün dünyada şöhrət qazansın və böyük dahi bu arzusuna çatmış, müstəqil Azərbaycanın memarı olmuşdur. Ümummilli lider hakimiyyətdə olan dövrlərdə abidələrin qorunması yolunda bütün imkanlardan istifadə etməklə yanaşı, Naxçıvanda bir çox memarlıq abidələrinin açılışında şəxsən iştirak etmişdir.

Naxçıvan şəhərinin Sarvanlar məhəlləsində yerləşən "Həzrəti-Zəhra" məscidinin tikinti işləri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə İran İslam respublikasının "Bonyadə mostezəfin" fondu tərəfindən 1992-ci ildə başlanmışdır. Ümumi sahəsi 1400 m² olan məscid binası iki mərtəbəli və qoşa minarəli tikilmişdir. Minarələrin hündürlüyü 31 metrdir və bişmiş kərpiclə hörülərək üstü minalı kaşılarla üzlənmişdir. Məscidin üzü şimal səmtindədir. Birinci mərtəbədəki şərq və qərb qalereyaları qadın və kişilərin namaz qılması üçün və yas mərasimlərinin keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Şərq memarlığında ikinci dərəcəli əhəmiyyətə malik olan otaqların özək-kvadrat salon ətrafında yerləşdirilməsi məsciddə özünün yetgin və çox orijinal həllini almışdır. Məscidin ikinci mərtəbəsində kompozisiya mərkəzində yerləşdirilmiş kvadrat salon sferik formalı günbəzlə örtülüdür. Salona geniş eyvan vasitəsilə daxil olmaq olur. Nisbətən böyük olan künc otaqları baş fasadın yan tərəflərini bağlayır. Salonun qiblə tərəfində yerləşdirilmiş minarələrinə çıxış salona açılmış qapılardan başlayır. Geniş salonunun ortasından qara pərdə, günbəzin içərisindən isə böyük elektrik çılçırağı asılmışdır. Məscidin portal darvazasında yuxarıdan ərəb və azəricə "Həzrəti Zəhra məscidi" sözləri yazılmışdır. Binaının günbəzi ilə yan divarlarında "Quran"dan sözlər yazılaraq bəzədilmişdir. Günbəzdə ərəbcə "Allahu Əkbər" (Allah təkdir) sözləri yazılmışdır. Konstruktiv dayanıqlılığı təmin etmək üçün, ayrıca olaraq böyük günbəzin oturması üçün ibadət salonunun mərkəzi məkanı ilə yan qalereyaları arasında yoğun dayaqqlar qoyulmuş və onların arasında dərin tağ aşırımları yaradılmışdır. İbadət salonuna giriş qarşısında dəhlizvari məkan yaranmasının qarşısı alınmışdır (2).

1999-cu il 10 oktyabr tarixində məscidin tənənəli açılışında ümummilli lider Heydər Əliyev iştirak etmiş və nitq söyləmişdir. Heydər Əliyev məscidin açılışının onda böyük fəxr hissi doğurduğunu bildirmiş, öz xatirələrindən danışmışdır. Dahi lider hələ uşaq ikən Naxçıvan məscidini ata-anası ilə ziyarət etməsindən, valideynlərinin ibadətələrindən, onların Heydər Əliyevə əmanət etdiyi Allaha inamdan danışmışdır. Heydər Əliyev öz çıxışında qeyd etmişdir ki, naxçıvanlılar islam dininə hər zaman bağlı olmuş və islam dininin ənənələrini yaşatmışlar. Heydər Əliyev Azərbaycanın, eləcə Naxçıvanın ağır günlərindən danışmış, İran İslam Respublikasının Naxçıvana etdiyi köməklərdən söz açmışdır. Naxçıvanda məscid tikilməsi ideyasının yaranmasından söz açan Heydər Əliyev bildirmişdir ki, o, İranın ali rəhbəri, zati-aliləri Ayətulla Xamneinin xeyir-duası ilə, möhtərəm Ağayi Rəfiq dust və onun başçılıq etdiyi təşkilatla Naxçıvanda məscid tikilməsi haqqında

qərar qəbul etmiş, protokol imzalamışdır. 1992-ci ildə məscid tikmək ideyası reallaşmış, Heydər Əliyevin seçdiyi yerdə, seyidlər ailəsi (Mirişlilər) yaşamış evin qalıqları olan yerdə məscidin təməlini Heydər Əliyev şəxsən özü Ağay Rəfiqdust ilə birgə qoymuşdur. Bir çox maneələrə baxmayaraq 1999-cu ildə məscidin açılışı baş tutmuşdur. Heydər Əliyev çox şad olduğunu bildirmişdir ki, Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda yaratdığı böyük memarlıq əsərləri ilə yanaşı, İran İslam Cümhuriyyəti ilə bərabər, bilavasitə onların köməyi ilə Naxçıvanda yeni məscid, eyni zamanda Şərq aləminin memarlıq nümunəsi olan böyük bir bina ucaldılmışdır. Ulu öndər Naxçıvana göstərilən xidmətə görə İranın rəhbərlərinə xüsusi təşəkkürünü bildirmişdir (1, s. 78).

Azərbaycanın azadlığı, müstəqilliyi uğrunda mübarizə aparmış Türk ordusunun Şərq cəbhəsinin komandanı Kazım Qarabəkir paşanın xatirəsinə Naxçıvan şəhərində “Kazım Qarabəkir paşa” məscidi inşa edilmişdir. Məscidin layihəsi Həmid Turac tərəfindən verilmiş, memarı isə Çingiz Seçkin olmuşdur. Qoşaminarəli məscid binasının giriş qapısı (portal) şimal tərəfdəndir. Bina üç mərtəbəli qurulmuş, özülü, divarları, kümbəzlə minarələri dəmir betondan tökülmüşdür. Divarlara xaricdən Qaradağ mişar daşından üzlük pilitələri hörülmüşdür. Üzlük materialı travertindəndir. Məscid binasının sahəsi 550, həyəti ilə birlikdə 13000 m²-dir. Məscidin mərkəzi günbəzi ibadət salonunun mərkəzi məkanı ilə yan divarları arasında yoğun dayaqqlar üzərinə qoyulmuşdur. Minarələrin hündürlüyü 38 metr, əsas günbəz 19 metr, yanlarındakı günbəzlər isə 4 metr ucaldığındadır. Binanın birinci mərtəbəsində böyük dəhlizlə yardımçı otaqlar var. Birinci mərtəbədə yerləşən ibadət salonuna baş fasadda tikilmiş eyvandan daxil olunur. İkinci mərtəbədə kişilərin ibadət salonu, qiblə istiqamətində, yəni cənub divarda da mehrab vardır. Mehrabın ətrafında mərmər üzərində ərəbcə “Quran”ın “Bəqərə” surəsindən “Ayətəl-kürsü” ayələri həkk edilmişdir. Məscidin üçüncü mərtəbəsinə minarələrdən pillələrlə yol gedir və yan divarlardakı eyvanı xatırladan otaqlar qadınların ibadəti üçündür. Məscidin pəncərələri rəngli şüşələrlə vitraj işlənmiş, daxili divarlar naxışlarla bəzədilərək, minarə ilə kümbəzlərin üst örtüklərinə qurğuşun təbəqəsi çəkilmişdir. Məsciddə eyni vaxtda 1000 nəfərin ibadəti nəzərdə tutulmuşdur. Salonun içərisində günbəzdən çilçirəq asılmış, əzan vermək üçün müəyyən avadanlıqlar quraşdırılmışdır (2).

1999-cu il 13 oktyabr tarixində “Kazım Qarabəkir paşa” məscidinin açılışında ümummilli lider Heydər Əliyev iştirak etmişdir. Heydər Əliyev çıxışında Azərbaycan ilə Türkiyənin qardaşlığından, dostluğundan böyük fəxr hissi ilə danışaraq bildirmişdir ki, Azərbaycanın dar günlərində Türkiyə hər zaman dəstəyini bizdən əsirgəməyərək köməklik göstərmişdir. 1918-ci ildə ermənilərin Naxçıvana hücum etməsindən, türk ordusunun, Kazım Qarabəkir paşanın ordusunun Naxçıvana gəlməsindən, milləti qırğından xilas etməsindən söz açan ulu öndər 1921-ci ildə imzalanan Qars müqaviləsinin əsas səbəbkarının Kazım Qarabəkir paşa olmasını vurğulamışdır. Əlbəttə, Kazım Qarabəkir paşanın Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda xidmətləri danılmaz faktır. Heydər Əliyev “Kazım Qarabəkir paşa” məscidinin tikilməsindəki təşəbbüslərindən söz açmışdır. Ümummilli lider məxsusi vurğulamışdır ki, Naxçıvanda Kazım Qarabəkir paşanın adına məscid, camaatın tikilməsini məhz o, gündəmə gətirmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin xahişi qəbul olunmuş və Diyanət işləri bakanlığının qərarı ilə camenin tikilməsi üçün yer seçilmiş, layihələr hazırlanmış, məscidin əsası qoyulmuşdur (1, s. 109).

Heydər Əliyev Naxçıvanda elmin inkişafına da böyük xidmətlər göstərmişdir. Belə ki, Naxçıvan Dövlət Universitetinin yaradılmasında və ən yüksək səviyyəyə gəlib çatmasında Heydər Əliyevin rolu danılmaz faktır. Bir çox uğurları ilə elm tarixinə öz imzasını atmış Naxçıvan Dövlət Universiteti 108 hektarlıq ərazini əhatə edir. Universitet şəhərciyi ərazisində 16 tədris korpusu, Elektron kitabxana, Konservatoriya, Sosial Xidmət Mərkəzi, Universitet xəstəxanası, Olimpiya İdman Mərkəzi, 2 stadion, Baytarlıq Təbabəti klinikası, müasir tipli tələbə evi yerləşir. Azərbaycan ali təhsil sistemində ilk dəfə olaraq tələbələr üçün 3 mərtəbəli Sosial Xidmət Mərkəzi, müasir tipli universitet qonaq evi tikilərək xidmət üçün istifadəyə verilmişdir (4).

1999-cu il 11 oktyabr tarixində Naxçıvan Dövlət Universitetinin əsas binasının təntənəli açılış mərasimində Heydər Əliyev çıxış etmiş, öz çıxışında Naxçıvan Dövlət Universitetinin müəllim, professor və tələbə kollektivi ilə görüşündən çox şad olduğunu bildirmişdir. Dahi öndər qeyd etmişdir ki, Naxçıvanın böyük və zəngin tarixi vardır. Bu tarixin bəşər mədəniyyətinə böyük töhfələri olmuşdur. Naxçıvan həmişə böyük şəxsiyyətlərlə fərqlənmiş və bu şəxsiyyətlər alimlər, münəccimlər, şairlər, memarlar, dövlət xadimləri, siyasi xadimlər olmuşlar. Bu diyar həmişə Azərbaycanın yüksək ziyalı yetişdirən bir bölgəsi kimi tanınmışdır. Heydər Əliyev bildirmişdir ki, Naxçıvan Dövlət Universitetinin bu gün mövcud olması Naxçıvanda min illər bundan öncə elmin, mədəniyyətin varlığının, inkişafının məntiqi nəticəsidir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Universiteti Azərbaycanın ən dəyərlili, qabaqcıl ali məktəblərindən, ali təhsil ocaqlarından biridir. Heydər Əliyev bu universitetin yaranmasının təməlini qoyan insanlardan biri olduğu üçün çox xoşbəxtəm olduğunu söyləmişdir. Dahi lider universitetin ərazisindəki xatirələrindən danışmışdır. Qeyd edilmişdir ki, Heydər Əliyevin əmri ilə büdcədən pul ayrılmış, əvvəl sərhəd dəstələri üçün olan bina buradan köçürülmüş, onlar üçün yeni bina inşa olunmuşdur. Heydər Əliyev bu ərazidə universitet şəhərciyi salınması qərarını vermişdir. Universitet şəhərciyinin baş planı hazırlanmış, tədris korpusları, yataqxana və bu böyük sahənin hamısı Naxçıvan Dövlət Universitetinə verilmişdir. Dahi lider böyük iftixar hissi keçirdiyini bildirmiş,

Naxçıvanda təhsilə, elmə, mədəniyyətə həmişə qayğı göstərildiyini qeyd etmişdir. Naxçıvanlıların nəyə qadir olduqlarını bütün dünyanın şahid olduğunu söyləmişdir. Universitetin professor-müəllim heyətinə ali təhsilin, elmin, mədəniyyətin inkişafında yeni-yeni uğurlar, tələbələrə, gənclərə isə cəsarət, yüksək vətənpərvərlik, təhsil uğrunda daim mübarizə aparmaq üçün əzm arzulanmış, Azərbaycanın adını hər yerdə və hər zaman daim yüksəklərə qaldırmağı tövsiyə etmişdir (1, s. 87).

Naxçıvanda səhiyyə ocaqlarının tikilməsində də Heydər Əliyev bir çox islahatlar aparmışdır. Bunun nəticəsi olaraq Naxçıvanda Respublika Xəstəxanası, Zərifə Əliyeva adına poliklinika kimi bir çox səhiyyə binaları tikilərək istifadəyə verilmişdir. 1999-cu il 13 oktyabr tarixində ümummilli lider Heydər Əliyev Naxçıvanda akademik Zərifə Əliyeva adına poliklinikasının açılışında iştirak etmişdir. Heydər Əliyev həyat yoldaşı, onun üçün çox əziz olan Zərifə Əliyevanın adına inşa olunmuş poliklinikada olarkən həkimlik sənətinin vacibliyindən danışmışdır. Ulu öndər Hippokrat andının müqəddəsliyindən söz açmış, həkimlərə peşələrinin öhdəsindən layiqincə gəlməyi məsləhət görmüşdür. Heydər Əliyev Zərifə xanım Əliyevanın bir göz həkimi kimi uğurlu elmi fəaliyyətindən danışmış, Zərifə xanımın hər zaman xalqın sağlamlığının qeydinə qaldığını bildirmişdir (1, s. 105).

Zərifə Əliyeva adına poliklinika ikinci dəfə 2012-ci ildə may ayının 30-da təmir olunaraq istifadəyə verilmişdir. Poliklinikanın ikinci açılışında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev iştirak etmişdir. Poliklinika altımərtəbəli olmaqla, beşinci və altıncı mərtəbələrində yeni yaradılmış stomatoloji mərkəz fəaliyyət göstərir. Burada on kabinet, əməliyyat və rentgen otaqları və protez diş laboratoriyaları vardır. Mərkəz on stomatoloji qurğu, panoromrentgen, diş rentgeni, müxtəlif avtoklav və sterilizatorlar, lazer müalicə cihazı, diş müayinəsi, cərrahi, fanton masa dəsti və digər avadanlıqla təchiz edilmişdir. Binanın zirzəmi qatı ilə birlikdə beş mərtəbəsində poliklinika yerləşir. Poliklinikada iki terapiya, cərrahiyyə, rentgen, laboratoriya, ümumilikdə beş şöbə fəaliyyət göstərir. Burada oftalmoloq, nevroloji, ginekoloji, fizioterapiya, stomatoloji, kardioloji, revmatoloji, ultrasəs müayinə, travmatoloji, yoluxucu xəstəliklər, profilaktik müayinə və herontoloji kabinetləri vardır. Poliklinikanın binasında aptek, bufet, iclas zalı və tədris-təlim otaqları da yaradılmışdır. Poliklinikada Naxçıvan şəhərinin 66, 2 min sakininə xidmət göstərən 12 sahə terapiya fəaliyyət göstərir. Poliklinikaya laboratoriya üçün avtoanalizatorlar, rentgen, elektrokardiografiya, ultra səs müayinə aparatları, lor və cərrahiyyə üçün müayinə, binokulyar lupa, oftalmoskop və digər zəruri avadanlıq verilmişdir (5).

Ümummilli lider Heydər Əliyev 1999-cu il 13 oktyabr tarixində Cəmiyyət Naxçıvanski adına hərbi litseyin Naxçıvan filialının tədris korpusunun açılışında çıxış etmişdir. Ulu öndər Azərbaycan ordusunun qəhrəmanlığından, məğlubedilməzliyindən söz açmış, orduda fədakarlıq göstərənlərin rahatlığı üçün hər cür şəraitin yaradıldığından danışmışdır. Dahi rəhbər Naxçıvanın ağır şəraitdə olmasına, tikinti materiallarının və bir çox şəraitin yoxluğuna baxmayaraq Naxçıvanda belə gözəl bir binanın hazırlanmasının çox sevindirici hal olduğunu bildirmişdir. Heydər Əliyev binanın inşasında muxtar respublikanın yerli hakimiyyətinin rolunun böyük olduğunu vurğulamış, burada təhsil alacaq gənclərə uğurlar arzulanmışdır (1, s. 113).

Naxçıvanda ayrı-ayrı şair və yazıçıların ev muzeylərinin yaradılmasında Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə bir sıra layihələr həyata keçirilmişdir. Böyük publisist və ədib Cəlil Məmmədquluzadənin doğulduğu, uşaqlıq və gənclik illərini keçirdiyi ata ocağında ev muzeyi Cəlil Məmmədquluzadənin Naxçıvan şəhəri İdris Məmmədov küçəsində yerləşən evində, ümummilli lider Heydər Əliyevin 1998-ci il 31 dekabr tarixli sərəncamı ilə yaradılmışdır. Muzey binası şərq memarlıq üslubunda tikilmiş XIX əsrə aid olan yaşayış evidir. Bina XIX əsrin ortalarında çiy kərpicdən tikilmiş və sonralar bişmiş kərpiclə üzlənmişdir. Ümumi sahəsi 100 m², divarların qalınlığı isə 78 sm-dir. Bina iki mərtəbəlidir. 2-ci mərtəbədə 2 otaq, 1 vestibül və 1 açıq balkon yerləşir. Otaqlara giriş və balkona çıxış mərkəzdəki vestibüldəndir. 1-ci mərtəbə açıq balkonun altında yerləşir, 2 otaq, 1 vestibüldən ibarətdir. 1-ci mərtəbəyə və həyəətə balkondan açılmış kərpic pilləkənlər vasitəsilə enilir. Hər iki mərtəbədəki otaqlarda məişət əşyaları qoymaq üçün çoxlu sayda taxçalar var. Bina 2 mərtəbədə girişdən sağdakı otağın divarında yerləşdirilmiş buxarı vasitəsilə isidilmişdir (3, s. 56).

Muzeyin açılışı 1999-cu il 13 oktyabrda olmuş, Heydər Əliyev həmin tədbirdə iştirak etmiş və nitq söyləmişdir. Dahi öndər nitqində bildirmişdir ki, Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın dahi şəxsiyyətləri xalqı oyada bilmiş, qaldıra bilmiş, onlarda milli ruhu inkişaf etdirə bilmiş, milli ruhu canlandıra bilmişdir. Bu dahi şəxsiyyətlərdən biri də Cəlil Məmmədquluzadə olmuşdur. Heydər Əliyev Cəlil Məmmədquluzadənin xalqın inkişafı uğrunda böyük xidmətlərindən fəxr hissi ilə danışmışdır. Heydər Əliyev bildirmişdir ki, Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı unudulmayıb, unudulmayacaqdır. Onun haqqında nə qədər fəxr hissi ilə danışsaq da, onun xatirəsinə nə qədər böyük abidələr inşa etsək də, onun Azərbaycan xalqının tərəqqisi uğrunda göstərdiyi xidmətlərin əvəzini verməz. Heydər Əliyev çox sevincli olduğunu bildirmişdir ki, belə sədaqətli, xalqı üçün böyük xidmətləri olan insanın-Cəlil Məmmədquluzadənin ev muzeyinin açılmasının təşəbbüskarı olmuşdur və muzeyin açılışında şəxsən özü iştirak etmişdir (1, s. 116).

1999-cu il 14 oktyabr tarixində ümummilli lider Heydər Əliyev milli memarlığımızın möhtəşəm abidəsi, XII əsrdə görkəmli memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanının yaratdığı Möminə Xatun türbəsini ziyarət etmiş

və nitq söyləmişdir. Heydər Əliyev “Möminə Xatun” türbəsi ilə bağlı keçmiş xatirələrindən danışmış, məktəbdə oxuyan illərdə rəssamlığı çox sevdiyi üçün Naxçıvanın bir çox gözəl yerlərinin, o cümlədən “Möminə Xatun” türbəsinin bir neçə şəklini çəkdiyini qeyd etmişdir. Heydər Əliyev göstəriş vermişdir ki, abidə bərpa olunsun, sərdabə hissədə dəfn olunanların oğurlanmış məzarları, baş daşları qiymətli mərmərdən yenidən düzəldilsin. Heydər Əliyev Atabəylər dövlətinin hakimiyyəti dövründə inşa olunmuş “Möminə Xatun” türbəsinin mədəniyyətimizin ən dəyərli abidələrindən biri olduğunu bildirmişdir. Atabəylər dövlətinin başçısı Şəmsəddin Eldənizin zəkəsindən, müdrikliyindən söz açmış, onun həyat yoldaşı Möminə Xatuna verdiyi dəyərin nəticəsi olan bu möhtəşəm memarlıq abidəsinin əzəmliliyindən, tariximizi təsdiq edən abidə olmasından bəhs etmişdir. Bir çox memarlıq abidələrinin dağılıb yox olmasına baxmayaraq bu günədək gəlib çatan Möminə Xatun məqbərəsi Azərbaycanın XII əsrdə zəngin mədəniyyəti olmasını və böyük bir memarlıq məktəbinin yarandığını sübut edir. Məqbərənin memarı olan Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığı təkcə Naxçıvanı əhatə etmir. Əcəmi Naxçıvaninin yaratdığı memarlıq məktəbi Şərqi memarlıq üslubuna böyük təsir göstərmiş, Əcəmi Naxçıvaninin yaradıcılığı davam etdirilmiş, bundan sonra da böyük memarlıq abidələrinin təməli qoyulmuşdur. Bu abidə təkcə memarlıq cəhətdən möhtəşəm olmamış, həmçinin də Azərbaycanın qədim dövlət olduğunu sübut etmişdir. Ulu öndər Azərbaycanda həm dövlətçiliyin, həm də memarlığın zəngin tarixə malik olduğunu xatırladaraq bildirmişdir ki, mədəniyyətimizin inkişafı, abidələrimizin qorunması üçün nə imkan lazımdırsa, ediləcəkdir. Dünyaşöhrətli siyasətçi bütün Azərbaycan ictimaiyyətinə üz tutaraq demişdir ki, xalqımız öz milli, mənəvi dəyərlərini yüksəltməlidir. Tədbirdə Heydər Əliyev memarlıq sənətinə olan böyük marağını bir daha yada salmış, bu sənəti çox sevdiyini bildirmişdir. “Möminə Xatun” türbəsi ilə yanaşı “Qarabağlar” türbəsinin də bərpası barədə öz tapşırıqlarını verən Heydər Əliyevə qeyd etmişdir ki, Bakıdan neft şirkətinin nümayəndələri gəlmiş, Qarabağlar türbəsinin bərpası üçün layihə-smeta sənədləri hazırlanmışdır (1, s. 119).

Dahi öndər, ümummilli lider Heydər Əliyevin tarixi memarlıq abidələrimizin bərpası və unikal binaların tikintisi sahəsindəki konsepsiyası hazırda Azərbaycanın Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam və inkişaf etdirilir. Memarlıq abidələrimizin qorunması və yenilərinin inşasında müstəqil Azərbaycanın memarı Heydər Əliyevin və onun davamçısı İlham Əliyevin xidmətləri hər bir azərbaycanlı üçün örnəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar, Bakı: Azərneşr, 2007, 528 s.
2. Qənbərova G. Naxçıvan şəhər məscidlərinin memarlığı // Bakı, Elm və həyat, 2011, 109 s.
3. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası, Naxçıvan, 2008, 519 s.
4. <http://ndu.edu.az/az/content/19/>
5. <http://www.zarifa-aliyeva.az/node/31>

ABSTRACT

Brilliant Jafarli

HEYDAR ALIYEV: GENIUS WHO GAVE IMMORTALITY TO THE ARCHITECTURAL CITY MONUMENTS OF NAKHCHIVAN

The article is devoted to many services of Heydar Aliyev in the protection of Nakhchivan city architectural monuments. It is shown that, Heydar Aliyev participated in the opening of many architectural monuments in Nakhchivan and expressed his valuable opinions and recommendations. He has made decisions on the restoration of many architectural monuments in Nakhchivan and has personally overseen these works.

РЕЗЮМЕ

Бриллиант Джафарли

ГЕЙДАР АЛИЕВ: АРХИТЕКТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ ГОРОДА НАХЧЫВАНБЕССМЕРТНЫЕ ПОБЕДНЫЙ ГЕНИЙ

Статья посвящена многим службам Гейдара Алиева в защиту памятников архитектуры Нахчывана. Показано, что Гейдар Алиев участвовал в открытии многих архитектурных памятников в Нахчыване и выразил ценные мнения и рекомендации. Он принял решения о восстановлении многих архитектурных памятников в Нахчыване и лично контролировал эти работы.

NDU-nun Elmi Şurasının 29 mart 2019-cu il tarixli qərarı ilə çapa tövsiyyə olunmuşdur. (protokol № 08). Memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Q.Əliyev

MÜNDƏRİCAT ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

1. Əsgər Qədimov. İmadəddin Nəsiminin təsəvvüf lirikası.....	3
2. Hüseyn Həşimli. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Məhtimqulu Fəraqi irsinin öyrənilməsi tarixindən..	7
3. Hikmət Mehdiyev. Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” və “Xəyyam” mənzum dramlarında məhəbbət mövzusu...	13
4. Sədaqət Nemətova. Ənənə: mifoloji mətnlər və nağıllar.....	16
5. Əli Allahverdiyev. Dədə Qorqudun Oğuz dastanları qəhrəmanları harada və nə zaman yaşamışlar.....	20
6. Allahverdi Hüseynov, Xəzər Hüseynov. Xalq şairi Səməd Vurğunun yaradıcılığında Azərbaycanın iqtisadi-mədəni həyatının tərənnümü.....	22
7. Əzizə Əliyeva. Yusif Vəzir Cəmənəmminin 1923- 1926-cı illərdə Parisdə qürbət həyatı.....	26
8. Abbas Hacıyev. Naxçıvanda ədəbi mühit; onun tədqiqi tarixi və qarşıda duran vəzifələr.....	29
9. Tehranə Xudaverdiyeva. Folklor nümunələrində milli-mənəvi dəyərlər.....	31
10. Sitarə Əlizadə. Azərbaycan tarixi poemalarında İmadəddin Nəsimi obrazı.....	35
11. Xəfayət Əliyeva. Mövlana yaradıcılığında qadına münasibət problemi.....	41
12. Kamal Camalov. Fanatizmi işıqlı gələcəyə çevirən Mirzə Cəlil.....	43
13. Fərman Xəlilov. Seyid Səbrinin şeirlərində təəssüratlar və fəlsəfi düşüncələr.....	46
14. Çinarə Rzayeva. Atalar sözlərində ortaqlıq.....	50
15. Aygün Orucova. 1918-ci ilin müsəlman soyqırımını ədəbiyyatda.....	55
16. Ramiz Qasimov. Azərbaycan milli tənqidi realizmi və klassik ədəbi irs əlaqələri.....	60
17. Sahab Əliyeva. Hüseyn Cavid və M.S.Ordubadinin yaradıcılığında qadın məsələsi (Südabə və Qətibə obrazları əsasında).....	65

DİLÇİLİK

18. Sədaqət Həsənova. Qabil və ədəbi dilimiz.....	68
19. Elbrus Vəliyev. Məhəmməd Füzulinin şeirlərində morfoloji yolla yaranan söz yaradıcılığı.....	73
20. İradə Qasimova. Fransız dilində cümlənin genişlənməsində sözlərin rolu.....	77
21. Miryaqub Seyidov. Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani və “Sihah əl-fors” lüğəti.....	80
22. Zülfiyyə İsmayil. Naxçıvan dialekt və şivələrindəki qoşa sözlərin yaranmasında leksik-semantik və morfonoloji prinsip.....	82
23. Firudin Rzayev. Naxçıvan ərazisi toponimlərində qədim şar türk tanrı adının izləri.....	86
24. Ülfət İbrahim. Fransız dilindən azərbaycan dilinə ixtisarların tərcüməsi üsulları (ictimai-siyasi leksikanın materialları əsasında).....	91
25. Aysel Eminova. Passiv fonda keçmiş antroponim səciyyəli oykonimlərinin linqvistik təhlili (Şərur rayonu).....	95
26. Könül Babayeva. Müasir Azərbaycan və ingilis dilində feili sifətin semantik təsnifatı.....	99
27. Cəmilə Məhərrənova. Babək rayonunda adları bərpa olunmuş oykonimlərin etimologiyası.....	102
28. Aytən Bünyatova. Mədəni konseptlərə linqvokulturoloji yanaşma.....	106
29. Anara Nəsirli. İngilis dilində komparativlik anlayışı və komparativ frazeoloji vahidlərin əsas xüsusiyyətləri.....	110
30. Fəhminə İsmayılova. Azərbaycan dilçiliyində xəbərlik kateqoriyasının öyrənilməsinə dair.....	112
31. Elmira Hüseynova. Deiksislərin praqmatik təhlili.....	117
32. Yasin Babazadə. İngilis dilli lüğətlərin tərtibi zamanı metodların tətbiqi prinsipləri.....	121

MƏTBUAT TARİXİ

33. Surə Seyid. İnternet mediasının tipologiyası.....	124
34. Samir Tarverdiyev. Azərbaycan Respublikasında dövlət KİV siyasətinin əsas istiqamətləri.....	127

PEDAQQOĞİKA

35. Vahid Rzayev. Naxçıvanda müəllim kadrları hazırlayan ilk təhsil ocağı.....	132
36. Mirhəsən Eminov. Naxçıvan Muxtar Respublikası tam orta məktəblərində şəxsiyyətyönümlü təhsilin tətbiqinin səmərəli yolları.....	135

37. Nəzakət Yusifova, Volkan Aras. Ailədə uşaqların əxlaqi şüurunun formalaşdırılmasında etnopedaqoji materiallardan istifadənin imkan və yolları.....	139
38. Taleh Xəlilov. Müasir şəraitdə şəxsiyyətin formalaşması prosesində tarixi-nəzəri fikrin öyrənilməsinin əhəmiyyəti.....	143
39. Kübra Quliyeva. Qədim yunan mədəniyyəti, dahi şəxsiyyətləri və onların elmə verdikləri başlıca töhfələr.....	147
40. Solmaz Bayramova. Yeniyetmələrlə ünsiyyətdə qarşıya çıxan psixoloji çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları.....	151
41. Solmaz Şaxtaxtinskaya. Məktəbin idarə edilməsində məktəb direktorunun rolu.....	153
42. Sevinc Vəliyeva. Kiçikyaşlı məktəblilərin ekoloji tərbiyəsinin formalaşdırılması zamanı onlara təbiətə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməyi öyrətməyin zəruri şərtləri.....	156
43. Həsən Bayramov. Azərbaycanın regionlarında məktəb və pedaqoji fikrin tarixinə dair ciddi tədqiqat əsəri.....	159
44. Zərifə Əliyeva. İntellekt və əqli inkişaf haqqında bəzi mülahizələr.....	163
45. Xəfayət Əliyeva. Mövlana yaradıcılığında qadına münasibət problemi.....	166
46. Elnarə Məmmədova. “Azərbaycan məktəbi” jurnalının sələflərində tərbiyənin nəzəri məsələləri.....	168

METODİKA

46. Əli Həsənov, Ülviyyə İsgəndərova, Fəridə Həsənova, Həsən Həsənov. Motivasiya mərhələsində müəllim vəzifələrinin problemlərinə dair.....	171
47. Mətanət Quliyeva. Sintaksisin tədrisi məsələləri.....	175
48. Nizami Quliyev. Texnologiyanın tədrisində kurikulumdan istifadə.....	178
49. Vüsalə İsmayılova. Ümumtəhsil məktəblərində biologiya dərslərinin tədrisində təhsil və tərbiyənin vəhdəti.....	180
50. Elza Ashirova. Promoting excellence in teaching and learning in Azerbaijani Universities.....	183
51. Səma Mehdi. Xarici dillərin təlimində xülasətmə tələbələrin müstəqil iş növü kimi.....	186
52. Cavid Babayev, Xədicə Məmmədova. Significance of student-centered instruction.....	189
53. Şəhla Fətəliyeva. İbtidai siniflərdə nitq mədəniyyəti vərdişlərinin aşılmasının tədrisi yolları.....	192
54. Vidadi Salmanov, Nazim Həsənov. Böyük Vətən müharibəsində Qələbənin qazanılmasında azərbaycanlıların yazdığı qəhrəmanlıq salnaməsi.....	195
55. Zəkiyyə Abdullayeva. Şagirdlərin elmi dünyagörüşünün inkişaf etdirilməsində İKT -dən istifadənin əsas istiqamətləri.....	199
56. Rübabə Məmmədova. Xarici dilin tədrisində oyunlardan istifadə.....	203
57. Fatma Hacıyeva. Vaxt və onun ölçülməsi ilə tanışlıq prosesində şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi.....	207
58. Tofiq Məmmədov, Gülxanım Orucova. Təhsilin keyfiyyətinə təsir edən amillər.....	209
59. Şəhla Əhmədli, Yaşar Pektanç. Dövlət sənədlərində səriştəli, peşəkar müəllim hazırlığı məsələləri.....	213

SƏNƏTŞÜNASLIQ

60. Məmməd Əliyev, Nərmin Orucova. Mədəniyyət incilərimiz dünya muzeylərində.....	218
61. Sübhi Kəngərli. Bəhrüz Kəngərli muzeyi.....	221
62. Mübariz Əsgərov. Musiqi əsərlərinin dinlənilməsi mərhələsində “Rast” muğamı haqqında verilən məlumatların elmi-pedaqoji əsasları.....	224
63. Amil Əsgərov. Müasir dövrdə Naxçıvan musiqi mədəniyyətinin qorunması və tədqiqi ilə bağlı dövlət tədbirlərinin əhəmiyyəti.....	227
64. Sevda Hüseynova. Müasir musiqinin üslubları haqqında.....	230
65. Zenfira Seyidova. Muzeyşünas kadrların hazırlanması.....	234
66. Həbibə Allahverdiyev. Həsən Qurbanovun yaradıcılığında təbiətin bədii əksi.....	237
67. Солмаз Ахундова. О музыке.....	241
68. Ləman Məmmədova. Moğol və Təbriz üslublarının sintezi.....	243
69. Aidə Novruzova. Cəmiyyətin inkişafında musiqinin rolu.....	246
70. Gülünaq Fərzəliyeva. İbtidai məktəbdə musiqi dərsləri: strukturu və spesifikasiyası.....	248
71. Şəmsiyyə Zalova. XVIII əsr Azərbaycan memarlıq tikililərində monumental-dekorativ divar rəsmləri.....	250
72. Afaq Zamanova. Ramiz Mirişlinin könül dolu musiqi dünyası.....	255

73. Səyyarə Sadıxova. Abidələrimizdə yaşayan tarix.....	258
74. Fazil Əsədov. Skripka və Altın yaranması və inkişafı.....	261
75. Mirsəlim Eminov. Naxçıvan diyarının həkkaklıq nümunələri.....	264
76. Şəbnəm Şirinova. Naxçıvanda musiqinin inkişaf tarixi.....	268
77. Fatma Məmmədova. Elmira Şahtaxtinskayanın yaradıcılığında plakat janrı.....	270

MEMARLIQ

78. Qadir Əliyev. Azərbaycan ədəbiyyatı memarlığı və incəsənətində mifik təfəkkürün mahiyyəti.....	274
79. Brilyant Cəfərli. Naxçıvan şəhər memarlıq abidələrinə əbədilik qazandıran dahi.....	280

